

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

DYBBØL SOGNS HISTORIE

Udgivet af
DET LOKALHISTORISKE
UDVALG

**Lokalhistorisk Arkiv
for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg**
Kirkegade 8, 6400 Sønderborg
Tlf. 74432710

1976

Tryk: DY-PO TRYK - Sønderborg

INDHOLD:

Forord	7
Jørgen Slettebo: Forhistorien	9
Marius Storgaard: Kirken (herunder H. O. C. Bang: Restaureringen) ..	25
Marius Storgaard: Kirkegården	59
Hans Kæstel, Jens Lampe: Landbruget	67
Ingeborg Biering, Hans Kæstel, Jens Lampe: Gårdenes historie	79
Jens Lampe: Håndværk, handel og andre erhverv	107
Jens Lampe: Dybbøl Mølle	140
Marius Storgaard: Kirkens forvaltning og forfatning m. m.	153
Marius Storgaard: Sognets præster	166
Marius Storgaard: Præstens gård og præstens land	209
Marius Storgaard: Åndskultur og kirkeliv gennem tiderne	224
Jens Lampe: Sandbjerg	271
Jens Lampe: Skoler og lærere	287
Aksel Hansen: Sognestyre og sociale forhold før 1864	328
Inge Adriansen: Krig og hverdag 1848—64	348
Kristen Karstensen: Dybbøl sogn i krigsårene 1848—50	383
F. R. C. Bülow: Erindringer fra livet i Dybbøl i årene 1858—64	393
Inge Adriansen: Dansk og tysk 1864—1914	411
Aksel Hansen: Øvrighed og sognestyre 1864—1920	429
Inge Adriansen: Verdenskrig og genforening	446
Aksel Hansen: Kommunale forhold 1920—1970	470
Hans Kæstel, Marius Storgaard: Foreningsliv, folkefester og nationale minder	491
Aksel Hansen: Folkeminder, sagn og overtro	508
Mary Nielsen: Sæder og skikke	521
Aksel Hansen: Folk fra sognet	537
Ordforklaring	591
Kilder og litteraturhenvisninger	593
Emneregister	603

FORORD

Dybbøl sogn er, på grund af de kampe, der her fandt sted i de slesvigske krige 1848—50 og 1864, ofte omtalt i vort lands historiske litteratur. Denne omtale er dog hovedsagelig indskrænket til selve krigsbegivenhederne, først og fremmest belejringen af og stormen på skanserne i 1864. Derudover er af mere almene emner kun kirken, møllen og godset Sandbjerg nærmere historisk behandlet. Enkelte lokalhistoriske forhold er dog beskrevet af pastor Karstensen, provstinde Biering og museumsleder Raben. Men en samlet beskrivelse af sognets historie har hidtil ikke eksisteret, hvilket af mange har været følt som et savn.

For at løse denne opgave efterlyste pastor Storgaard gennem kirkebladet i begyndelsen af 1968 medarbejdere til at melde sig, hvilket også skete, hvorpå et omfattende arkivarbejde gik i gang. En særlig appel til planens gennemførelse fremkom i 1970 som følge af Dybbøl kommunes indlemmelse i Sønderborg storkommune og Dybbøl sogneråds håndfaste opbakning af initiativet. Der nedsattes nu et lokalhistorisk udvalg bestående af sognepræst Marius Storgaard, handelsoverlærer Jens Lampe, førstelærer Aksel Hansen og museumpædagog Inge Adrianen, til at varetage den egentlige udarbejdelse af bogen. Samtidig udvidedes medarbejderstaben med sognefoged Hans Kæstel, fru Mary Nielsen og fhv. gårdejer Peter Jørgensen som kasserer, og tillige gav museumsinspektør Jørgen Slettebo, Sønderborg Slot, venligst tilsagn om at ville bistå arbejdet som rådgivende konsulent og selv bidrage med en artikel om oldtiden.

Vort arbejde med bogen har fra mange sider været genstand for megen interesse og påskønnelse, hvorfor vi gerne på dette sted vil udtrykke vor taknemlighed. Den gælder ikke mindst beboere i Dybbøl sogn, som har stillet privat kildemateriale til rådighed, og museet på Sønderborg Slot for stor hjælpsomhed og udlån af en væsentlig del af billedmaterialet. Endvidere takker vi Sønderborg Bibliotek for fremskaffelsen af vigtige kilder, og fotograf Chr. Hansen for det smukke farvebillede til bogens smudsomslag, samt Historisk Samfund for Sønderjylland, Nationalmuseet og Haderslev Stiftsfond for udlån af klicheer.

For økonomisk støtte takker vi i første række Dybbøl sogneråd, der

på sit sidste møde i 1970, efter forslag af formanden, møller Henry Nielsen, deponerede 16.000 kr. til formålet, og Sønderborg byråd for et tilskud på 50.000 kr. på meget favorable vilkår. Endvidere takker vi følgende pengeinstitutter i Sønderborg: Sydbank, Den danske Bank, Kreditbanken, Sparekassen Sønderjylland og Bikuben: Ulkebøl Sparekasse.

Af ansøgte fonds takker vi A. P. Møller og Hustrus Fond for en gave på 10.000 kr., Fabrikant Mads Clausens Fond for en gave på 10.000 kr. og Kong Christian den Tiendes Fond for en gave på 4.000 kr.

Ingen af bogens forfattere modtager honorar for deres arbejde.

DET LOKALHISTORISKE UDVALG

FORHISTORIEN

Af Jørgen Slettebo

Mod syd og øst begrænset af vand — mod syd Vemmingbund, mod øst Allsund, danner Dybbøl sogn det sydøstlige hjørne af Sundeved. I sin helhed udgør Sundeved en fremskudt halvø mellem Aabenraa og Flensborg fjorde i lighed med de mange andre områder, der skyder sig østpå ud i Kattegat eller Lillebælt mellem de østjyske fjorde.

Landskabeligt domineres Dybbøl sogn af de høje bakker langs Vemmingbund. Øverst krones de af det godt 60 m høje plateau omkring Dybbøl Banke. Herfra falder terrænet i mere eller mindre jævne bølger til alle sider, brat ned mod vandet, langsommere mod nord og vest, med andre, mindre bakkedrag på omkring 50, 40 eller 30 m.

Dette bølgende landskab er, som hele Sundeved iøvrigt, skabt ved isens bevægelser under dens tilbagetrækning i den sidste del af sidste istid. De ændringer, menneskene trods årtusinders tilstedeværelse har gennemført i dette storslåede landskab, er kun få og svage. Selv nyere tiders tættere bebyggelser, bortgravninger og opfyldninger har kun pletvis formået at sløre landskabsformerne. Det er stadig et landskab, skabt af isens kraftfulde virksomhed.

Det store bakkedrag med de stejle skråninger ned mod Vemmingbund er, ligesom bakkekammen på den anden side af vandet, omkring Dynt, skabt af en isbræ, der er skudt fra øst mod vest. Isen selv har udhulet en smallere slugt til det brede farvand Vemmingbund og har foran sig og — især — til begge sider presset vældige mængder sten, grus, sand og ler sammen til langstrakte, uregelmæssige højedrag. En bakkerække, skabt på denne måde, kaldes en ende- eller randmoræne. Mod nord går bakkekammen fra Allsund over Dybbøl Banke og Avnbjerg til Dybbøllund med de højeste punkter på 68 og 53 m, og mod syd strækker bakkerne sig fra Stensigmosø over Dynt ind mod Broager med de højeste punkter på 57 og 49 m. Tilsammen giver Vemmingbund og de to smukt formede, afgrænsende højedrag et magtfuldt vidnesbyrd om isens vældige kræfter.

Da disse bakker skabtes, var isen på retur efter den sidste store istid. Men netop istidens slutfase er karakteriseret ved en række mindre fremstød af istunger, der dannedes i koldere perioder og fra Østersøens store

baltiske isområde skubbedes østpå. En lidt senere istunge nåede knap så langt og dannede foran sig en række bakker ved Sønderskoven og Klinting på Als. Også før afsmeltningen begyndte, mens ismasserne helt dækkede Sundeved, var store mængder sten, grus og sand indlejret i isen, og efterhånden som den samlede iskappe langsomt skubbedes vestpå, fulgte alt dette materiale med. Under isen og — ved dens bortsmeltning på isens plads — samledes de medbragte jordmængder i uregelmæssige bakker — såkaldte bundmoræner. Det meste af Dybbøl sogn nord og nordøst for højdedraget langs Vemmingbund er en sådan bundmoræne.

Når isen således flyttede sig, fordi mængden af is voksede hver gang, det blev koldere, skubbede den rundt med vældige jordmasser. Når den derimod forsvandt, fordi det blev varmere, og isen smeltede, fossede smeltevandet bort fra isranden mod vest. Det førte jord med sig fra isens brogede indhold af medbragt materiale og efterlod det — de tungeste dele først, de letteste sidst, så der dannedes en jævn slette med grus, sand og ler pænt fordelt efter afstanden fra isranden i modsætning til morænernes mere uordentlige jord- og sten-samlinger. Også på Sundeved er der flere smeltevandsaflejringer af denne type, skabt i istidens slutning, mens isranden har befundet sig længere mod øst.

Til tider smeltede en del af isen imidlertid allerede før, al isen var borte. Så kunne der dannes store is-søer med roligt vand, hvor jordmaterialet sank tilbunds, fint lagdelt med det groveste materiale nederst, det fineste, leret, øverst. Søens størrelse kunne veksle med varme og kolde perioder, og lagene kunne derfor også veksle mellem lidt finere og lidt grovere lag. Resultatet af en sådan is-sø's (Egernsund-issøens) aflejringer er de meget store leraflejringer omkring Nybøl, Skodsbøl og Egernsund, hvor leret findes i tykkelser fra 2 m og helt op til 12 m, enkelte steder 18 m. Disse lermængder er forudsætningen for nyere tiders teglværksvirksomhed på egnen. Kun få steder i Dybbøl sogn har ler-aflejringerne dog været store nok til at afgive materiale til teglværkerne.

Ikke alt det vand, der smeltede fra isen, samledes i søer eller løb bort direkte fra isranden. Meget fandt vej gennem revner og sprækker og samledes til åer og floder inde under isen. Takket være isens tryk pressesedes floderne så voldsomt frem mod isranden, at de ligefrem »løb opad«, det vil sige at flodlejet, der skar sig ned i undergrunden, var dybest langt inde under isen og kom frem til jordoverfladen, netop hvor isen holdt op. De floddale, der på denne måde blev skabt, kaldes tunneldale. Da isen var smeltet bort, blev der enten lange, smalle søer eller vandløb, der nu løb normalt nedad, altså modsat isflodernes retning. De tunneldale, der skabtes på Als og Sundeved, har næsten alle retningen sydøst-nordvest. En af dem skar sig ind i Sundeved fra Alssunds vestbred ved Sandbjerg og fortsatte mod nordvest forbi Øster Sottrup

Kort over Dybbøl og Vemmingbund. Det skraverede område angiver højder over 25 m over havet, det mørkt tegnede højder over 50 m over havet. Den stiplede linie langs kysten angiver en havdybde på 6 m.

og gennem lavningen mellem Vester og Øster Sottrup. På det første stykke ved Sandbjerg danner denne tunneldal nordgrænse for Dybbøl sogn.

Blandt de store mængder sten, som isen gennem årtusinder skubbede med sig frem, er der en del, de såkaldte ledeblokke, der stammer fra lokalt afgrænsede og let genkendelige bjergområder fra andre dele af Skandinavien. Ved hjælp af ledeblokkene kan man i nogen grad aflæse, hvorfra isen i det pågældende område er kommet. Dybbøl sogn ligger i et område, hvor mellem 80 og 90 % af ledeblokkene stammer fra det baltiske område, mens kun 10—20 % stammer fra norsk område. Karakteristiske ledeblokke i Dybbøls morænelag, som man f. eks. kan finde dem ved strandbredden nedenfor skrænterne ud mod Vemmingbund, er en granit fra Ålandsøerne og en porfyr fra samme område, brune og røde porfyrer fra den del af Østersøen, der ligger syd for Åland mellem Midt-Sverige og Estland, og porfyr og sandsten fra Kalmar-egnen. Næsten 50 % af alle ledeblokke i Dybbølområdet stammer fra Åland eller farvandene syd for Åland. Også sten fra Dalarne og fra egnen syd for Vänern kan findes, men de er ikke nær så hyppige. Alt i alt bekræfter ledeblokkene de vidnesbyrd om isens bevægelser fra det baltiske Østersø-område ind over Als og Sundeved, som også ende- og randmoræner har vist.

Isens enorme kraft kan ses ikke alene af mængden af jord og sten, som den bragte med sig, men også af størrelsen. Ved landevejen Sønderborg—Aabenraa ligger ved Hostrup krat en sådan kæmpesten, andre meget store sten kendes bl. a. fra Kegnæs og Broagerland. En af de største overhovedet i hele landet ligger ved Dybbølbjerg. Det er Barstenen eller Dybbølstenen, der nu måler 8,8 m i længden, 6,7 m i bredden, og som rager 2,7 m op over jorden. Den er af grovkornet, rødlig granit, der imidlertid er så ukarakteristisk, at det ikke fastslåes nærmere, hvorfra i Østersø-området den stammer. Det må anslås, at den vejer mindst 250 tons, d. v. s. 12—15 gange så meget som den ca. 20 tons tunge overligger på dyssen i Blommeskobbel.

Den overflade, man i dag ser i Dybbøl sogn, er altså i hovedtrækene skabt af isen, hvad enten det drejer sig om randmorænen i sognets sydlige del, tunneldalen ved sognets nordgrænse eller en mellemliggende bundmoræne. Kun mosedannelserne, der findes flere steder, især i et bredt stykke vest for Dybbøl by fra Vaskilde i syd og til Ragebøl i nord, i området lige syd for den østlige del af Dybbøl by og ved sognets nordgrænse ud mod Sandbjerg sø, er yngre end istiden. De fleste er skabt ved tilgroning af de småsøer, isen efterlod, altså dannet kort efter istiden, men enkelte er nok endnu yngre. Opfyldningerne langs Alssund er de eneste ændringer siden istiden af nogen betydning for landskabets udseende.

Ikke bare overfladen, men jordlagene mange meter ned, er morænelag fra istiden. Ved forskellige borer i Dybbøl sogn har man fast-

Dybbøl-stenen.
Litografi fra E. Barentzens serie: »Danmark«, 1856.

slået, at morænelaget varierer i tykkelse 30 m til 90 m. Det passer meget godt sammen med, at en række alsiske borerer viser morænelag på mellem 50 og 90 m. Imidlertid må det understreges, at borererne i Dybbøl sogn næsten alle er udført nord for Dybbøl Landevej (bortset fra en dybdeboring ved Langbrogaard), og at morænelagenes tykkelse visse steder i sognet formentlig overstiger 100 m. I alt fald er der ved Broager målt morænelag på 130 m's tykkelse og ved Gråsten og enkelte andre steder vest for Dybbøl sogn er målt morænelag på mellem 100 og 130 m.

Danmark har været isdækket ikke blot én gang, men hele tre gange af tre på hinanden følgende istider. Ind imellem var der isfrie mellemistider, hvor noget af det nuværende Danmark har været land, andet har været dækket af hav og atter andet af ferskvand. Den mellemistid, der kom umiddelbart før sidste istid, kaldes Eem-tiden. Dybbøl-området har i denne periode været dækket af hav, og dette har efterladt lag af fedt eller sandet ler, hvori findes talrige arter af snegle og muslinger. Disse aflejringer kan findes på original plads i det vestlige Sønderjylland, men i det østlige Sønderjylland har ismasserne i sidste istid rodet op i Eem-lagene. Nogle steder kan man i skrænter finde de fede lerlag sammenpressede, ofte i skrå, lodrette eller bugtede flader

mellem yngre morænelag. Andre steder, bl. a. i Dybbøl-området skrænter er disse fedtede flager skjult under morænen. Enkelte steder har de i nyeste tid vist deres eksistens i forbindelse med jernbaneanlæg eller nybyggeri, idet de danner et højst upålideligt underlag, der har tilbøjelighed til udskridning. Disse Eem-lag er iøvrigt påtruffet ved boreriger på Dybbøl Banke, både overfor møllen og øst for Kongeskansen samt ved Dybbøløsten, ligesom de er fundet i skrænterne langs Allsund. Både i boreriger overfor møllen og i boreriger ved Dybbøløsten fandtes mere end 20 m tykke Eem-lag.

De fleste af de boreriger, der er foretaget, skyldes vej- og jernbaneanlæg eller brobyggeri. Det er derfor normalt tilstrækkeligt at sikre sig, at man har boret gennem morænelag og lagene fra de foregående istider. Så snart man er nede i faste, ældre lag, kan man standse borerigerne. De fleste steder ved man derfor ikke meget om dybdegrunden under istidernes aflejring. I Dybbøl sogn ved man imidlertid forholdsvis god besked. Dels er en række mindre boreriger nået lidt ned i ældre lag, dels har der ved Langbrogaard været foretaget en egentlig dybdeboring.

Borerigerne ved Sandbjerg, ved Røgebjerg vandværk, ved Surlykke og to boreriger vest for landevejen nord for skanse X er alle gået ned i svære lag af glimmersand og glimmerler fra Tertiær-tiden, den periode, der går forud for istidene. Disse glimmer-aflejringer fandtes mellem 35 og 65 m nede. En række endnu dybere boreriger på Dybbøl Banke og i sognets østlige del nåede derimod ikke ned til glimmeret — morænelagene her er som nævnt meget tykkere end de nordlige dele af sognet.

Borerigerne ved Langbrogaard er den dybeste her på egnen, kun i Aarslev ved Aabenraa har man været ligeså dybt nede. Den fandt sted i 1932 som led i en eftersøgning efter salt og eventuelt olie. Det fandt man nu ikke, men man fik et ganske godt indtryk af Dybbøls undergrund. Øverst lå 75 m istids-aflejringer. Nedenunder fulgte ialt 270 m tykke lag fra Tertiær-tiden, opdelt i klart afgrænsede lag fra ialt 4 af de afsnit, Tertiær-tiden deles i. Øverst lå de førnævnte glimmeraflejringer i en tykkelse på 48 m og derunder kom overvejende ler-aflejringer. I omkring 300 m dybde var der dog indlejrede nogle lag af vulkansk aske, sandsynligvis fra de vulkaner, der vides at have eksisteret i næstældste del af Tertiær-tiden i det, der nu er Skagerak eller det sydlige Norge. Disse vulkaners udbrud har været overordentlig voldsomme, og askespor herfra er fundet helt ned i Nordtyskland.

Under Tertiær-lagene nåede boret ved Landbrogaard ned i kalk og kridtlag fra Kridt-tiden, forløberen for Tertiær-tiden. Først fandtes det grove kalksand og bryozo-kalk, men 338 m nede nåedes rent

skrivekridt. Boringen fortsatte til mere end 400 m dybde, uden at man nåede gennem skrivekridtet. Dette var for så vidt ingen overraskelse, idet det meste af landet hviler på kridt- og kalklag. Mange steder, bl. a. i Nordjylland, ligger det blot meget højere, enkelte steder helt oppe i overfladen, og det var første gang, man fik fastslået, hvor dybt Kridt-tidens lag lå i Nordslesvig. Først senere års undersøgelser efter olie har bragt borene endnu langt dybere ned, dybest nær Tønder, hvor man endelig godt 3000 m nede fandt spor af olie, der dog ikke lod sig indvinde. En anden sønderjysk boring nåede ca. 1775 m ned til det grundfjeld, som i Danmark kun når frem i lyset på Bornholm. Så dybe undersøgelser er det endnu ikke blevet til i Dybbøl-området, så her har man kun sikker viden om kridtet og ikke om de endnu ældre lag.

I det landskab, isen efterlod, har mennesker, uden vel iøvrigt at interessere sig særligt for landskabets tilblivelse eller undergrundens historie, levet gennem årtusinder. De første flokke af mennesker er fulgt meget tæt på isranden, efterhånden som denne trak sig tilbage mod øst. De er nemlig kommet som samlere, lige så snart urter og bærplanter groede frem i det øde landskab, og som jægere, så snart de første sneharer og andre polardyr fandt føde i den lave plantevækst. Ved hvert nyt fremstød af isen forsvandt planter, dyr og mennesker, ved hver bortsmeltning rykkede de frem igen. Faste bopladser havde disse første flokke ikke, de jagede frem mod isranden om sommeren, samlede bær og rødder om efteråret og fulgte fugletrækket sydpå om vinteren. Ved småsøerne langs kysterne og i de vandrige smeltevandsfloder supplerede de deres føde ved fiskeri. Deres redskaber var primitive, forarbejdede af flint og ben. Flækker, skrabere, flintknive, pilespidser, grove økser af flint eller hjortetak, smukt udskårne harpunspidser af ben hørte til deres faste inventar.

På Als og Sundeved har man ikke fundet mange spor af bopladser fra den ældre stenalder. Et af de ældste er en stortandet harpun, fundet ved Guderup i en mose. Den er ca. 9—10.000 år gammel. En systematisk vandring i 1957 langs skrænterne på begge sider af tunnel-dalen ved Nydam mose, lige nord for Dybbøl sogn, afslørede en række små samlede bopladser fra de følgende årtusinder frem mod 3—4000 f. Kr. Her fandtes foruden utallige flintafslag flere flint-bor, en del flækker, nogle skrabere, en enkelt lille kærneøkse og nogle knusesten. Fælles for flinten fra disse pladser var en ret dårlig kvalitet, både af selve flinten og af bearbejdelsen. Tilsvarende stykker er opsamlet mere spredt på marker i den østlige og nordlige del af Dybbøl sogn, bl. a. ind mod moserne syd for Ragebøl. Her har været besøg af stenalder-fiskere, da der endnu var en række åbne søer.

Når der er så forholdsvis få bopladsfund fra ældre stenalder, skyldes det imidlertid, at Als og Sundeved hører til den del af Danmark, der har sænket sig siden stenalderen. Straks isen forsvandt, hævedes landet, lettet for det kolossale tryk. Als var da landfast ikke blot med Jylland, men også med Fyn. Lillebælt og Alssund var blot brede vandløb. Efterhånden vippede Danmark, mens havet steg, og mens Vendsyssel nu ligger betydelig højere end i stenalderen — og altså har kystbopladserne liggende inde i land — så er Syddanmark sunket, og kystbopladserne skal findes ude i vandet. Først omkring 5000 f. Kr. blev Als til en ø, og landsænkningen (eller havstigningen) fortsatte, så kystbopladserne ved Dybbøl skal nu findes på 2—6 m vand. (Se kort nr. 1, s. 11, hvor dybdekurven for 6 m er indtegnet).

Der er da også gjort flere fund, der bekræfter dette. På Vesterhage er et godt stykke fra land fundet en samlet boplads med omfattende flintredskaber — i tidens løb til dels vandrullede og derfor ofte lidt svære at bestemme, men tydeligt nok netop fra tiden 4—6000 f. Kr. Også ved skrænterne nedenfor Dybbøl Banke er der langs Vemmingbund af og til fundet enkelte flintredskaber, der er skyllet ind fra bopladser lidt ude i vandet. På Alssiden er tilsvarende fundet en smuk økse af svær hjortetak, skyllet ind nedenfor skrænterne ved Klinting. Også i Alssund er der gjort flere sådanne fund. Det begyndte med, at en stenfisker i det medbragte materiale fra arbejdet, først ud for Arnkilsøre og Folekobbøl, senere også fra Snogbæk Hage, havde fået en del flintafslag og enkelte redskaber med. Det gav anledning til at følge både stenfiskere og sandpumpere i Alssund og til at foretage kystvandring ved lavvande, og efterhånden blev, ikke mindst af ihærdige amatører, gjort en række gode fund. Bearbejdet flint dukkede op i ret stort omfang, især de grove afslag og halvfabrikata, men også skraber, flække, knive og enkelte pilespidser. Som regel er disse fintredskaber af en grå eller lysbrunlig flint, ofte ligesom fundene ved Nydam og Sandbjerg sø af ret dårlig kvalitet.

For knap 6000 år siden kom agerbruget til Danmark, da yngre stenalder eller »bonde-stenalderen« begyndte. De første husdyr dukkede op, men de nye mennesker medbragte også kendskabet til at dyrke jorden, til at så og høste. Hermed begyndte den første faste bosættelse af mennesker — man må blive på det sted, hvor man har sået, til høsten er overstået. Gennem århundreder levede jæger- og samlerfolkene side om side med bønderne, men efterhånden blandedes kulturerne, bønderne inddrog stadig mere jord og forbedrede deres levevilkår, mens nomade-flokkene blev færre og færre for til sidst at forsvinde. Fra før end 3500 f. Kr. til midt i vort århundrede blev landbruget

Danmarks altdominerende erhverv, den bærende indtægtskilde for hele samfundet.

Den nye bondekultur betød dog ikke en ubrudt, fast bosættelse. Før jorden kunne dyrkes, måtte den ryddes, skoven måtte brændes af i et passende stykke, og på det askedækkede areal kunne man derefter så korn. Efter en årrække var et sådant stykke imidlertid så udpint, at afgrøderne blev mærkbart lavere. I første og måske anden omgang kunne man inddrage nye skovstykker i den nærmeste omegn, men en skønne dag måtte hele landsbyen flytte for ikke at komme til at bo for langt fra markerne. Snart dækkede skoven atter den forladte landsby, til måske en ny storfamilie påny fandt frem til stedet og atter begyndte med afsvidning af et passende areal. Denne kulturform, landets første agerbrug, kaldes svedjebrug.

Den yngre stenalderkultur medbragte også nye redskaber, hakke og plov har været blandt dem. Teknikken med at slibe flinten var også kendt. Lerkarrene blev bedre og bedre og var ofte smukt dekorerede, vidnesbyrd om teknisk og kunstnerisk kvalitet. Måske antydes også en begyndende specialisering — nogle vogter kvæg, andre pløjer, sår og høster, enkelte bliver flintsmede og andre laver lerkar og stadig supplerer man med fiskeri langs kysten og i søerne og med jagt i skovene.

Fundene fra den tid er talrige. På mange af Dybbøls marker har man opsamlet hele og itubrudte, smukt slebne økser og mejslers fra yngre stenalder — de findes på museet, men ikke mindst rundt på gårdene, hvor man gemmer dem som minder om længst forsvundne landmænd og glæder sig over de smukke former og det veludførte håndværk. Samlede stenalder-bopladser er ikke udgravede, men fra stenalderfolkets minder over deres døde, de store gravhøje, er gjort en række fund.

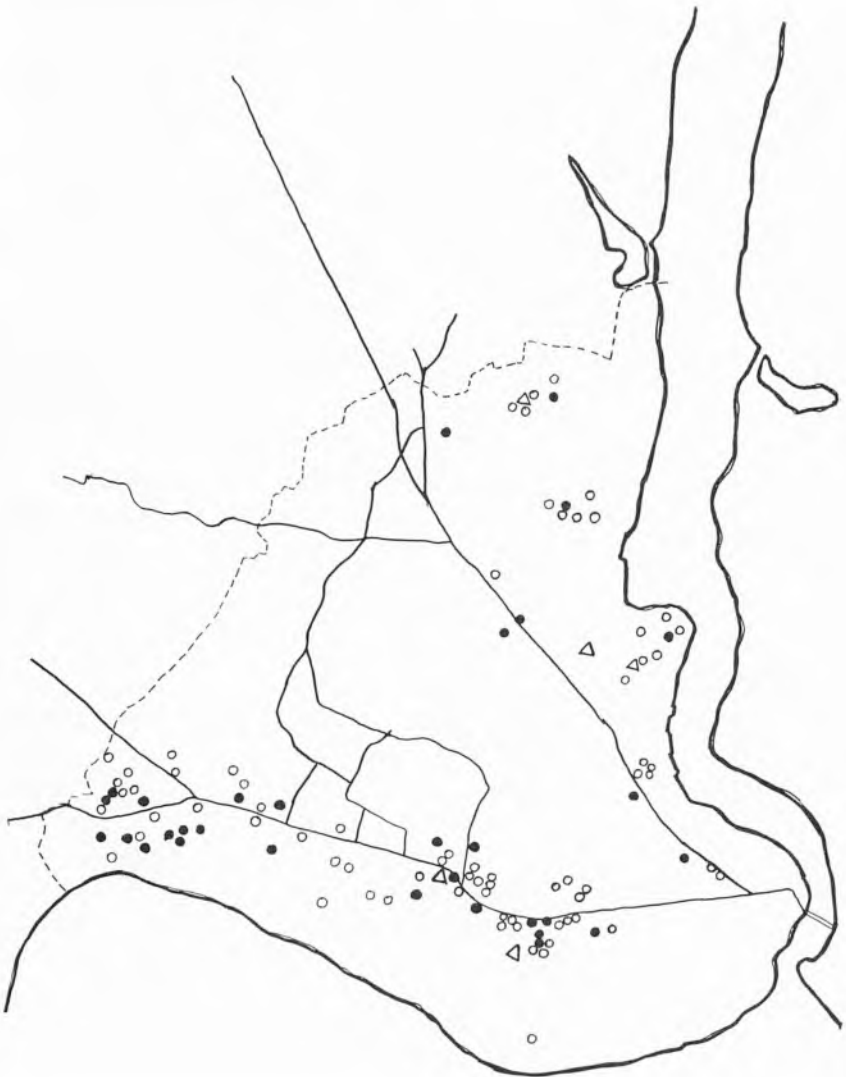
Dybbøl sogn synes ganske vist i dag slet ikke præget af gravhøje. Der har dog tidligere været mindst lige så mange her som i andre øst-slesvigske sogne. Ved at samle alle oplysninger om tidligere fund og om ældre menneskers erindringer og kombinere dem med optegnelser af gamle marknavne og en omhyggelig gennemgang af alle spor af høje i terrænet lykkedes det Jens Raben fra museet i Sønderborg at finde frem til mindst 132 oldtidshøje i Dybbøl sogn. Med et samlet areal på godt 14 km² (1428 ha) giver det godt 10 høje pr. km², hvilket i alt fald ikke er mindre end for Sundeved som helhed.

Næsten alle disse høje er imidlertid forsvundne. Mange flere er nok fjernede i tidligere århundreder, men deres spor er helt borte. Anlægget af chausseen Sønderborg—Flensborg i 1850'erne kom til at koste dyrt for sognets gravhøje, idet en væsentlig del af den nye vejbelægning skaffedes fra højenes randsten og fra dyssekamrene. I et kammer ved Gl. Aabenraavej, der således fjernedes til stenslagning omkring 1850,

fandt man også lerkar og ravsmykker, der dog forlængst er gået tabt. »Trovshøj«, en langdysse, der lå bag den skandinaviske mindeobelisk, og en langdysse mellem Hørlyk og Dybbøl Mølle fik alle sten fjernet i 1859. Endnu i 1849 havde »Trovshøj« stået med bevarede randsten og et fritliggende kammer med en meget stor overligger. Den blev under Treårskrigen tegnet af en hannoveransk soldat, men kammer og randsten fjernedes altså en halv snes år senere. Da den store parkeringsplads udvidedes 1953, gik man ind i langdyssens østende, og her fandt gravemaskinen resterne af to lerkar, nedsat som en yngre, sekundær begravelse i dyssens kant. Nær sognegrænsen mod Nybøl fjernedes også stenene fra en hel gruppe høje til brug for landevejen.

Skanseanlæggene forud for 1864 betød ødelæggelse af endnu en del høje. Især anlægget af skanserne 3 og 4 syd for landevejen og af skanse 5 nord for vejen medførte bortgravning af flere høje og ved den tilbagetrukne skanse D, hvor nu flagmasten står, udjævnedes en høj allerede 1861. Marken hed før »Kæmpehøj« og skal have været præget af tre nu udjævnedes høje. Nogle høje var dog endnu under krigen bevarede i skanseterrænet. Det noteredes bl. a., at en tysk kaptajn faldt den 18. april »auf dem Hünengrab vor der Schmiede.« De tyske skansearbejder efter krigen fjernede yderligere nogle grave, og de omfattende landevejsanlæg i 1922 og — ved Broagervejen — i 1927 medførte påny ødelæggelse af en hel række grave. I en af disse, nord for Dybbøllund, fandtes en smuk slebet økse og to flintknive. Egentlige udgravninger er kun foretaget ganske få steder og bortset fra, at det har været muligt at fastslå mål og udseende på flere kamre, har fundene her været meget beskedne. Ved »Holdenhøj« på bakketoppen vest for Aabenraa landevej nær Pythuse fandtes en fint tilhugget flintdolk fra stenalderens slutning, på næsset ud mod Surlykke Hage fjernedes 1911 en 180 m lang og 50 m bred hellekiste med vægge af flade, lodretstillede sten, og ved Staugaard fandtes økse og mejsel i et kammer. Endelig er i marken nær Vaskilde fundet en del smukt ornamenterede lerkarskår fra flere forskellige kar sammen med flint og en samling mindre sten.

Meget bedre indtryk af Dybbøl sogns stenalderbebyggelse får man imidlertid ved kort nr. 2 (s. 19), der viser alle de spor efter høje, som Jens Raben med sikkerhed fik fastslået. Højene har ikke været jævnt fordelt over sognet. En sammenligning med højdekurverne på kort nr. 1 viser, hvordan en tæt koncentration er samlet langs højderyggen fra Dybbøl Mølle helt hen til Bøffelkobbøl, mens mindre grupper er samlede på skråningerne fra Surlykke og Stovgaard ned mod Alssund. Man har lagt vægt på at lægge de døde højt, med vid udsigt til alle sider, både så man derfra kunne se langt, men også så man har kunnet

Kort over gravhøje og spor af høje i Dybbøl sogn. Abne cirkler: Spor af høje, der ikke er daterede. Udfyldte cirkler: Spor af høje, der kan dateres til stenalderen. Trekanter: Spor af høje, der kan dateres til bronzealderen.

ses. Ikke mindst synes det her som ved andre kyststrækninger at have været vigtigt, at højene kunne ses ude fra vandet.

På kortet er kun få høje betegnet som sikre stenalderhøje. Langt de fleste kan ikke dateres, selvom det er rimeligt at antage, at mange af dem også har stammet fra stenalderen. Nogle få trekanter viser imidlertid, at nogle af højene stammer fra den følgende periode, bronze-

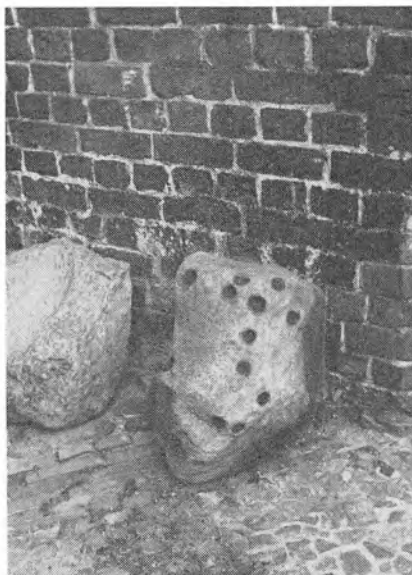
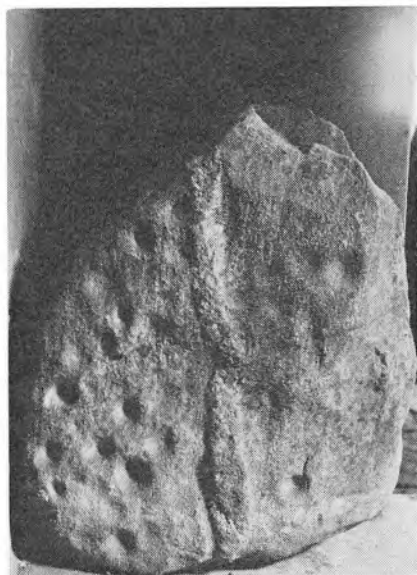
alderen, og selvfølgelig har også en del af de forsvundne høje været fra denne tid.

Bronzealderen er karakteriseret ved metallens ankomst til Norden. I museet på Sønderborg Slot befinder sig enkelte af de tidligste, stærkt kobberholdige metaløkser, der importeredes sydfra i tiden omkring 1500—1800 f. Kr. Bronzealderen blev på mange måder en storhedstid i landet — i det meste af perioden var klimaet mildt, høsten har været stor, og en sikret eksport gav mulighed for at skaffe bronze og guld til Danmark. Den økonomiske velstand gav, som iøvrigt også i et afsnit af stenalderen, overskud og kraft til en kulturel og kunstnerisk udfoldelse, der fik udtryk bl. a. i de meget fornemme ornamentter, der smykker tidens mange prydenstande. Samtidig mærkes en social lagdeling i fundene; afstanden fra høvdinge og præster ned til markens arbejdere blev øjensynlig større.

Ved Ravnskobbøl udgravedes i 1926 »Flyvhøj«, der indeholdt en 4,5 m lang, tæt stenpakning, der havde været bundlag for en bronzealderbegravelse. Der fandtes enkelte benrester, men ingen gravgaver. Selve højen afgrænsedes af en oval, 19,5 m lang og 16,5 m bred stenkreds, og der fandtes rester af en ekstra stenkreds 2 m indenfor. I 1938 foretoges en udgravning af en anden høj øst for fællesgravene, lidt syd for landevejen, 3,5 km fra Sønderborg. Herfra var til museet indsendt et bronze-sværd, fundet ved efterårspløjningen, og ved den påfølgende udgravning fandtes en stenpakning med brændte ben, mens højens omfang ikke mere lod sig fastslå. Endelig er nær Dybbøl Mejeri, på »Pothøj«, fundet en lille bronzeøkse af den type, der kaldes en celt, en kun 7 cm lang, grønpatineret økse med en lille øsken, så den kunne bindes til et træskæft.

Foruden gravfundene er imidlertid i Dybbøl gjort fund af en helt anden type fra bronzealderen. Det drejer sig om 4 skålstene. Det er sten, hvor der er indgnedet eller slebet runde fordybninger, 4—8 cm i diameter. Deres nærmere betydning er omstridt, men de har forbindelse med bronzealderens gudedyrkelse. Det har været hellige sten, der ofte findes i forbindelse med helleristninger.

Den ene er fundet ved oprensning af en dam i Dybbøl, og den foræredes i 1920 af gårdejer Jens Nielsen sammen med flere andre sten til soldaterforeningerne, da de rejste stensætningen omkring flagmasten umiddelbart før Genforeningen. (Fig. s. 21). Da det imidlertid senere opdagedes, at der var tale om en skålsten med hele 35 skåltegn, foretoges en byttestand, så museet leverede en anden sten og fik denne, der er en af museets smukkeste skålstene. En anden skålsten fandtes 1924 som ledstolpe i et markhegn øst for møllen. Der var 24 skåltegn, men da den var hugget ud af en langt større sten, kan antallet af skåle

Skålsten fra Dybbøl. Til venstre en skålsten, fundet i en dam i Dybbøl by, til højre skålsten, fundet ved stranden.

også have været større. To skålsten er fundet ved stranden. Den ene blev fundet nedenfor den preussiske skanse 12 og havde kun tre skåltegn. Den anden (fig. s. 21), der fandtes længere østfor, havde 30 skåltegn, idet den kun 60 cm høje sten var forsynet med skåltegn på alle sider. Også de sidstnævnte sten befinder sig i museet.

I slutningen af bronzealderen forværredes klimaet. Det tvang bønderne til at skaffe vinterhusly til kreaturerne, og staldbyggeri blev en nødvendighed. Da desuden omkring 500 f. Kr. jernet blev kendt, voksede de tekniske muligheder for mere kompliceret byggeri. Boliger for mennesker og dyr samledes tæt i egentlige landsbyer, mens markerne udvidedes, og små smelteovne dukkede op langs mosekanter, hvor myremalmen gravedes op. Den tidlige jernalder var, især sammenlignet med den rige bronzealder, en fattig tid, men lidt ind i vor tidsregnings begyndelse, da handelsforbindelserne med det store romerrige etableredes, begyndte en ny fremgang med landsbygrundlæggelse, men også med krige og folkevandringer. Et af landets vigtigste fund fra slutningen af romersk jernalder, ca. 3—400 e. Kr., er gjort umiddelbart nord for Dybbøl sogn, i Nydam mose. Det store egetræsskib, Nordens ældste klinkbyggede fartøj, der nu står i ridehallen ved Gottorp Slot, er kun en del af det rige offerfund, der også omfattede talrige spyd, sværd og skjolde. I mosen er også fundet våben og smykker fra en lidt yngre tid, germansk jernalder, ca. 5—600 e. Kr.

Fra jernalderen stammer de første egentlige bopladsfund i Dybbøl sogn. Lidt øst for skanse 7 er fundet en del affaldsgruber med blandede lerkarskår og ildskørnede sten, typisk netop for jernalderens bopladsfund. Ildsteder, lave ildgruber forede med ildskørnede sten er sammen med mørke kulturlag, spredte skår og enkelte knusesten fundet nord for Dybbøllund, ved den østlige fod af skanse 8, nordvest for Trovshøjgård, overfor kystskrænten lige vest for skanse 1 og på nordsiden af skanse 2. Den sidste havde øjensynlig en ganske anelig udstrækning med mange ildsteder, og ved skanse 1 lå en hel række brandpletter og ildgruber. Antallet af skår i en affaldsgrube kan være ganske stort — i en tilsvarende, der udgravedes 1931 vest for Aabenraa landevej nord for skanse 10 lå der således næsten 200. De stammer som regel fra ildstedsaffald, og det er sjældent, alle skår fra et bestemt kar findes i én grube. Disse skårsamlinger lader sig derfor kun sjældent samle igen til hele lerkar. De fleste af de her nævnte bopladser lader sig dog ud fra skårene datere til de første 400 år af vor tidsregning.

Foruden bopladsfundene er der også gjort gravfund fra jernalderen. Nu blev de afdøde brændt og benene nedsat i en gravurne. Lige op ad jernbanen nordvest for Surlykke er fundet en sådan urne fra romersk jernalder. Foruden de brændte ben lå et lille bronzestykke og en jernkniv i urnen. Nær Dybbøl Tving er fundet en enkelt urne med brændte ben. Lige overfor møllen er nær parkeringspladsen fundet to urner med ben og rester af små jernstykker. De stod omhyggeligt nedsat i hver sin stenpakning knap 2 m fra hinanden, og før de blev afdækkede, havde gravemaskinen så vidt vides fjernet 12—15 andre urner. Der har her været tale om en større gravplads, som de er fundet ved andre udgravninger, især i de senere år.

Fra jernalderens slutfase, vikingetiden, er gjort en række vigtige gravfund på Als og Sundeved. De største er gravpladserne ved Ketting og på Broagerland. Også i Dybbøl sogn er der udgravet en gravplads fra vikingetiden. Den lå på den del af Avnbjerg, der er blevet fjernet ved grusgravning. I 1928 og igen 1931 udgravedes her fire grave, alle lagt i retningen øst-vest, idet de døde var lagt med hovedet mod øst. I grav I lå skeletrester og en jernkniv, i grav II fandtes foruden skeletresterne nogle jernnitter, grav III rummede kun skeletrester, bl. a. kraniet i gravens østende, og endelig indeholdt grav IV det bedst bevarede skelet, men ingen jernrester. Nitterne fra grav II kan muligvis tyde på, at de døde har været lagt i kister, som det kendes fra Ketting, men sikkert er dette ikke.

Med vikingetiden er oldtiden slut. Middelalderen begynder, kristendommen kommer til landet. Allerede gennem lang tid har kristne tanker smittet af på den nordiske gudeverden, hvor de ældste land-

brugsguder, Njord og Frej, en tid havde været på retur i forhold til de mere krigeriske Odin og Tor, men hvor nu den blide Balder afspejlede en tidlig Kristusopfattelse. Trods disse ændringer og trods det skel, som de sidste århundreders historikere har lagt mellem oldtid og middelalder, mellem vikingetid og kristen tid, så fortsatte livet dog i Dybbøl sogn som i hele landet generation efter generation i det tilvante mønster. Ændringerne i landbrugssamfundet skete langsomt, for det enkelte menneske næsten umærkeligt.

*Fotografisk optryk fra billedværket »Fra Dannevirke til Dybbøl«.
Fot. Wermund Bendtsen. (P. Haase & Søns Forlag).*

KIRKEN

Af Marius Storgaard

Dybbøl kirke er som de fleste kirker i vort land en sognekirke. Ordet sogn har rødder helt tilbage til oldtiden. Det afledes gerne af »at søge« og har siden middelalderen været betegnelse for et geografisk område, hvis beboere »sognede sammen«, dvs. søgte til samme kirke.

Hvornår de første mennesker tog bopæl i det område, der senere kom til at hedde Dybbøl sogn, er der ingen, der ved. Og af minder fra denne historiens morgen er der kun ganske få tilbage, skønt der skal have været op mod hundrede gravhøje i sognet. Det ældste historiske mindesmærke er nok kirken, men hvornår beboerne i Dybbøl har søgt kirke sammen første gang, kan man kun gisne om. Det er kendt, at Sønderjylland mange gange i historiens løb var den bro, ad hvilken nye tanker og sæder førtes ind i landet. Det gjaldt også kristendommen. De første præster og munke kom til landet gennem Frisland og Hedeby i det 8. og 9. århundrede, og tre hundrede år senere, under Valdemarerne, blomstrede kirkebyggeriet over hele riget. Det må formodes, at Dybbøl kirke stammer fra denne tid, altså slutningen af det 12. århundrede.

Det er også ukendt, hvorfor man valgte at bygge sit gudshus netop på det sted, hvor det siden har ligget — og ikke f. eks. på Dybbøl Banke med datidens store højjanlæg fra bronzealderen og formodentlig også med helligsted, først for soldyrkelse og frugtbarhedskult, senere for vikingetidens gudetro? Men måske har den første primitive trækirke virkelig ligget på Banken? Eller har man tværtimod ønsket at markere den ny religions afstandtagen fra hedenskabet ved at indvi et andet ubesmittet sted? Eller har man blot af praktiske grunde placeret den ny helligdom midtvejs mellem de to største samlede bebyggelser, Dybbøl og Ragebøl? Ingen ved det — lige så lidt som der er bevaret nogen sikker erindring om kirkens bygmester eller værnehelgen. Det gælder her som så ofte, når man spørger historien om lokale klenodier: man undrer sig over, at ubetydelige navne og begivenheder huskes og bevares i historiens annaler gennem århundreder, men navnene på de pionerer, der byggede sognets ypperste hus, under hvis tag slågt efter

slægt i snart tusind år søgte sammen i glæde og sorg, ikke blev husket eller optegnet noget sted.

Ganske vist blev den kirke, vi kender i dag, ikke rejst på én gang. Mange slægtled har båret ideer og byggemateriale til den. Det ses udvendigt, men fornemmes dog langt stærkere, når man går ind i dens rum og forsøger at lytte til den tavse samtale, der foregår her mellem århundreders skiftende moderetninger i arkitektur og udsmykning. Har man først gjort sig fortrolig med rummet og det, som foregår her søndag efter søndag, kan man også fornemme enheden, som holder sammen på alle de stilistiske modsætninger, den enhed, som har inspireret inventarets næsten tusindårige samtale om, hvad det vil sige at være menneske i Guds hånd — menneske under forkrænkelighedens lov, men med evigheden i hjertet. Her mødes romansk jordbundethed i den tunge døbefont med de gotiske vinduer i deres spidsbuede himmelstræb. Her taler enfoldig kristentro fra de primitive kalkmalerier til de sindrige tankebygninger i det pompøse barokalter. Og her hvisker dyb ydmyghed fra anonyme offergaver om kap med stolte gravmæler og prangende efterladenskaber fra adelsfolk. Her afspejles både åndelige og materielle modsætninger og her konkurrerer dansk håndværk ypperligt med importerede kunstværker.

Kirken fremtræder i dag som en typisk dansk landsbykirke med hvide mure, rødt tegltag og takkede gavle. Men et så stateligt ydre har den dog kun haft siden 1857, da tårnet blev bygget. Dens indre skønhed går kun tilbage til den store restaurering, der fandt sted i årene 1956—59. Den ældste kirke har været en lille kullet bygning, der kun bestod af den østlige halvdel af det nuværende skib og den vestlige halvdel af det nuværende kor. Det var et lavtloftet, halvmørkt rum med stampet lergulv og et par stenbrikse langs siderne. Lysåbningerne har været små og smalle, men til gengæld lagde man så mere mærke til lysene på de to sidealtre i nicherne i korvæggen og den evige lampe på højalteret, der brændte dag og nat.

Af inventar fra middelalderen (senromansk tid) stammer den store døbefont af granit. Den er smykket med relieffer af løver og vildsvin, sidstnævnte bærer tydeligt markerede børster på ryggen. Desværre skæmmes dette billedværk, fordi man engang har forsynet fonten med et dæksel og har villet tilpasse fonten en jernring, der derpå er lagt omkring den øverste kant, ligesom man har indsat blynegler for at fastgøre hængselen til låget. Den grimme rust skyldes jernringen. Foden er forsynet med en kraftig bladranke. Indtil 1910 stod døbefonten i koret.

Det store kongekrucifiks på skibets nordvæg stammer fra ca. 1250 og har oprindeligt haft sin plads over korbuen, også kaldet triumfbuen.

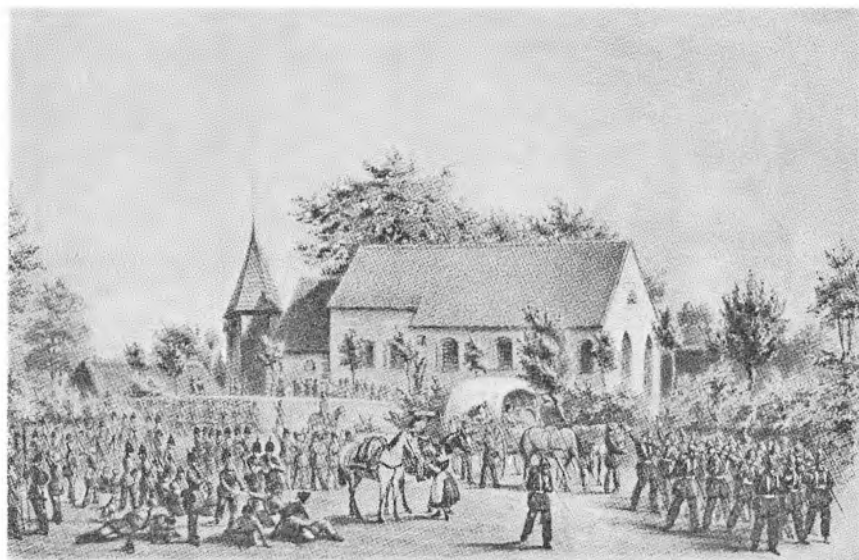
Såvel korset som figurens arme er senere fornyet, og det må antages, at dele af ansigtet og føddernes stilling engang er blevet ændret i stil med en senere tids smag. Men Kristusskikkelsens udformning er interessant derved, at den så tydeligt er et »overgangsarbejde« fra romansk til gotisk stil. Kunstneren har villet forene den triumferende Kristus (romansk) med den lidende Jesus (gotisk), hvilket er søgt udtrykt ved, at tornekrone erstattes med en gylden kongekrone, mens det nedsunkne hoved og kroppens holdning udstråler afmagt og smerte — en stilart, som senere blev fuldt gennemført, og som kan ses af krucifikserne på alteret, prædikestolen og grev Reventlows sarkofag i gravkapellet.

Maria med barnet i den nordre sidealterniche er et sengotisk træskærerarbejde fra o. 1500, der senere er blevet noget omdannet og suppleret af en ringere billedskærer. Figuren er en såkaldt apokalyptisk madonna, hvis oprindelige stråleglans er forsvundet. Den har en tid lang henligget på kirkens loft.

Det gotiske røgelseskar, der hænger i korets nordside, fik kirken tilbage fra musæet på Sønderborg slot efter sidste restaurering. Endvidere befinder sig på musæet en træfigur, Kristus som smertensmand fra o. 1500. Den stod indtil 1933 bag alteret. På musæet opbevares også en beskadiget gammel alterbordsplade, som formentlig stammer fra Dybbøl kirkes ældste tid. Den består af gnejs og måler 110×85 cm, er 15—18 cm tyk og har et indristet hammerkors i hvert af de tre bevarede hjørner. Et tilsvarende kors findes i midten tilligemed et cirkulært hul, der efter alt at dømme har været anvendt som relikviengemme. Stenpladen blev først fundet for en del år siden og fungerede da som en slags tærskelsten foran døren til et udhus hos Peter Lorenzen i Dybbøl Lide. En graver har engang haft bolig i Lien, hvorfor det må formodes, at det er ham, der har hjemført stenen fra kirkens område.

Alterstagerne fra sengotisk tid, o. 1450, består af messing og bæres af 3 siddende løver. Et sæt noget ældre stager med trekantede dyreben bruges ikke mere.

Fra middelalderen stammer også de få bevarede kalkmalerier. Ældst er de tre (oprindelig fem) indvielseskors, der pryder både nord- og sydvæggen i skibet samt sydvæggen i koret. De er malet med hærde okker og blev i den katolske tid påsat og af biskoppen bestænket med vievand, når en ny kirke skulle indvies eller atter tages i brug efter vanhelligelse, f. eks. ved ildebrand, overlast som følge af krig eller pest. Udsmykningen af korbuens underside dateres til ca. 1500, og samme årstal formodes at gælde feltet med rankeværk af blade, blomster og frugter på korets sydvæg samt billederne af opstandelsen og himmelfarten på triumfmurens vestvæg i skibet. Sidstnævnte udgør

Kirken set fra nordvest med klokkehus og kirkestald 1849. Litografi af E. Schulz efter tegning af v. Fricke. Efter »Ansichten der Düppeler Schansens und Umgegend zur Erinnerung an den Feldzug, der deutschen Reichstruppen nach Schleswig-Holstein«. (Danmarks Kirker, Nationalmuseet).

resterne af en fortløbende frise, der har strakt sig ned over hele det daværende skibs nordvæg. Der er gode holdepunkter for, at billedrækken har gengivet scener fra Jesu lidelseshistorie. Pastor Karstensen fortæller, at der ved indsættelsen af nye vinduer i 1847 »på det underste kalklag fremkom en del forunderlige fiskelignende figurer«, og ved restaureringen i 1958 fandtes en frise på nordvæggen omkring det østligste vindue, som b. a. forestillede en scene med korsfæstelsen. Det har, som ses af den rest, der er tilbage, været billeder i tidens stil, således som de bl. a. kendes fra omegnens kirker og fra illustrerede andagtsbøger fra senmiddelalderen. Motivet i korbuen er interessant derved, at det åbner mulighed for flere fortolkninger. Det forestiller en mand og en kvinde omgivet af et frodigt rankeværk, der hos kvinden er forsynet med to symboler for frugtbarhed, blomster eller frugter. I hænderne holder hun en tromme eller en ostesi, som kan være udtryk for noget alment i kvindens væsen, eller blot hentyder til konkrete husmoderlige sysler. Hos manden gror frodigheden ud af en stor krukke, han bærer på hovedet — et typisk mandligt symbol. De to skikkelser kan tolkes som repræsentanter for det karakteristisk mandlige og kvindelige i tilværelsen. Den evigt aktuelle og frodige spænding mellem disse to livets grundelementer udtrykkes da gennem deres placering i buen og søges udlignet gennem fælles stræben mod den højeste åndelige enhed, enheden i Gud — symboliseret ved den store

Luther-rose eller lotusblomst i buens top, der netop er en såkaldt enheds- eller mandalafigur. En mere ligefrem tolkning, og hvad kunstneren måske *bevidst* har villet illustrere, kan være ordene fra Salomons Ordsprog (kap. 31) om idealmanden, der er kendt i portene (for sin klogskab) og ordene om den duelige hustru, »der bruger sine hænder med lyst« og »hvis værd står langt over perlers.« Ejendommeligt er det i hvert fald, at manden er anbragt i kvindesiden og kvinden i mandssiden. Har kunstneren eller præsten (som måske har bestilt billederne) mon været bange for, at de fagre kvindelige træk skulle drage mændenes opmærksomhed væk fra det, der skete i gudstjenesten — og omvendt naturligvis for kvindernes vedkommende? Vi ved det ikke, men en gudstjeneste varede jo betydeligt længere dengang end nu, og en stor del af det anvendte sprog var latin.

Mens en række spørgsmål om kirkens ældste historie i middelalderen ikke lader sig besvare tilfredsstillende, fordi man ofte må nøjes med sammenligninger i tidens stil og henholde sig til slutninger af mere almen karakter, så er forholdet efter reformationen helt anderledes både hvad angår omfanget og pålideligheden af kildematerialet. Det betydeligste kildeskift fra reformationen og frem til 1864 er de »Notitser om Dybbøl Kirke, Præster og Præstegård etc. etc., for største Delen uddragne og samlede af de gamle Kirkebøger og her indtegnede af K. Karstensen. Sønderborg den 16. oktober 1849, sidenefter fortsat i Dybbøl« — de notitser, som blev til en hel bog takket være pastor Karstensens ufrivillige ophold hos familie i Sønderborg som følge af, at oprørsregeringen under treårs-krigen en tid havde forvist ham fra embedet. Men foruden de omtalte gamle kirkebøger har pastor Karstensen også haft adgang til nogle gamle regnskabsbøger, som havde optegnelser helt tilbage til 1570. Disse er vistnok gået tabt på den måde, at de i 1864 blev ført til Sandbjerg, tillige med andet værdifuldt arkivmateriale, og af de præsiske soldater anvendt som brændsel til kakkelovnen.

Den ældste kirke har siden reformationen undergået store forandringer. Koret blev forlænget i 1586 og forhøjet i 1733 (for at give plads til den store altertavle), så skib og kor fik samme taghøjde. Det reventlowske gravkapel blev opført i 1750. Forlængelsen af skibet er sket i 1790 og i 1857 rejstes tårnet med sit trappehus i nord og den åbne forhal i syd. Samtidig blev det gamle våbenhus foran indgangen i sydsiden nedrevet tilligemed klokkehuset af træ, der stod øst for kirken. En tagrytter er også forsvundet, men endnu ses ved sydsiden af skibet (udvendig) den trappesten, der har ligget ved indgangen til det gamle våbenhus. Det ældste murværk af munkesten i såvel kor som skib er i tidens løb blevet stærkt mishandlet, hvorved

mange enkeltheder er gået tabt. Men rester af den gamle uprofilerede murstenssokkel er dog bevaret, ligesom man endnu tydeligt kan se den tilmurede konedør i skibets nordside og skimte omridset af den tilmurede syddør. Koret har i hver side haft to smalle rundbuede vinduer. Ved sidste restaurering blev tilmuringen af de to bevarede delvis fjernet, så de nu står som indvendige nicher.

1585 er der anskaffet en ny klokke til koret. Det er uvist, om klokken har hængt i et spir på taget eller i et glughul i østvæggen. I den katolske tid blev der ringet med en sådan klokke, når messeoffertret blev bragt. Efter reformationen har man altså ikke bare beholdt klokken, men endda fornyet den, ja helt frem til nyere tid har det været skik i Dybbøl at ringe eller klemte med en af kirkens klokker, når Fadervor blev bedt fra alteret. Da klokkerne fik plads i tårnet 1857, lod man et reb gå ned til orgelpulpituret, så bælgetræderen kunne give signal til de syge og gamle i hjemmene, som ikke kunne være med i gudstjenesten, men som altså på denne måde alligevel kunne være med i menighedens bøn i gudshuset.

1592 skal der ifølge Raben være blevet anskaffet et orgel til kirken på 6 stemmer. Men da det har været umuligt at finde denne meddelelse bekræftet i de bevarede kilder, står den næppe til troende.

1595 er blytaget på koret blevet erstattet med teglsten. »Herpå har der arbejdet 7 Folk i 7 dage, to Murmænd, der hver har fået 4 Skilling i Dagløn og 2 Skilling til Kost og Øl; og 5 Håndlangere (pligislüdi), der hver har fået 2 Skilling i Dagløn og 5 Skilling til Kost og Øl«.

Gravstenen, der ligger i gulvet ved sydsiden af alteret, stammer også fra ca. 1595. Den hvidgrå kalksten er meget nedslidt, hvilket muligvis er årsagen til, at der hersker usikkerhed om navnet på den præst, der sammen med sin kone hviler derunder. Ifølge pastor Karstensen hedder han Johannes Andreæ Lund og hans kone Maren. Men ved sidste restaurering fandt eksperter fra Nationalmusæet frem til følgende indskrift på stenen: Hans Andersen fra By(geskov), 1536 viet til præst i København, »da han fra svenskekrigen, hvor han blev angrebet af »pest« og efter at have opgivet sit embede som feltpræst i det samme 3die år var vendt sund tilbage til fædrelandet, blev han lov-mæssigt kaldet til Adsbøl i 4 år«; herefter præst i Dybbøl i ca. 24 år, død 3. maj (15)95. Endvidere hans hustru, Marina Lund (otte sønner og én datter), »som efterlevende ægtemanden, sammen med sin søn, faderens efterfølger, højst prisværdigt stod for husholdningen i 16 år, 2 mdr. og nogle dage«. Sat af sønnerne og datteren. Stenen er forsynet med kraftigt relief af de afdødes våbenskjolde og i hjørnecirklerne ses øverst syndefaldet og Jesu fødsel, nederst Kristus på korset flankeret af (Maria, hjørnet afbrudt) og Johannes samt opstandelsen.

Prøjsiske soldater indkvarteret i kirken 1864. Efter »Illustrated London News«. (Danmarks Kirker, Nationalmuseet)

Til slutningen af 16. århundrede må ligeledes dateres det smukke dåbsfad af messing, som ligger over den store kumme i døbefonten. Det er et sydtysk arbejde med en fremstilling af Mariæ bebudelse og på randen forsynet med ornamenten og et graveret årstal »1617«, to våbener for Lange-Munk og Juel, samt initialerne »P M og E I« for Poul Munk og Elsebe Pallesdatter Juel.

1602 er der anskaffet en skriftestol. Den kostede 8 rigsdaler og blev placeret »vest for alteret«, hvilket formodentlig vil sige i korets sydvestlige hjørne op mod triumfvæggen. Skriftestolen blev fjernet i 1841.

1605 blev prædikestolen opstillet. Den er forfærdiget af billedskæreren Hinrich Ringerinck i Flensborg og har kostet ca. 60 rigsdaler, hvortil kom transport fra vandet i fire vogne for 2 mark og 8 skilling samt 1½ rigsdaler for mester Ringericks og hans svendes fortæring i præstegården under stolens opstilling. Den store jernstang, som skulle holde stolen på plads mod muren, kostede 1 mark og 4 skilling og »Visitatoren, præpositus Sonderborgensis, har for sin ulejlighed erholdt 2 rigsdaler«.

Stolen er af den såkaldte østflensborgske type, der også findes bl. a. i Nybøl og Sct. Marie kirke i Sønderborg, med rankepilastre, småbuster

og løvemasker. De fire storfelter gengiver Jesu fødsel, korsfæstelsen, opstandelsen og himmelfarten. Endnu 1910 var underbaldakinen forsynet med en pæreformet hængekugle. Især lydhimmelen og opgangspanelet med dør og karm blev i 1958 restaureret på grundlag af en tegning fra 1864. Af samme tegning fremgår det, at stolen tidligere har været rykket halvt ud for korbuen. 1854 er de plattyske indskrifter under billedfelterne blevet tildækket med tynde egeplader. 1614 har Peter maler fra Sønderborg stafferet stolen, der igen blev malet 1752 af maler Wette. 1854 fik den af malermester Weide, Sønderborg, en perlefarve med forgyldning, der afættes 1905. Herefter stod prædikestolen i rensed eg indtil restaureringen 1959, da den fik en partiel staffering med rødt, grønt, sort og guld, delvis på grundlag af sparsomme farvespor. Desuden rekonstrueredes opgangspanelets og dørens latinske indskrifter efter pastor Karstensens optegnelser samt det oprindelige stafferingsår »Anno 1614«.

Fra samme år som prædikestolen (1605) stammer muligvis den sølv-ske, som blev fundet i 1944 under arbejdet med kirkegårdens udvidelse. Skeen kom til syne, da man planerede det gamle havedige ud mod Stenderupvejen. Den bærer inskriptionen »Johannus Lundius«, der var præst i Dybbøl på den tid, da prædikestolen blev opstillet. Det sjældne fund er af pastor H. O. C. Bang blevet sat i forbindelse med prædikestolen på den måde, at han tænker sig, at skeen har været en afskeds-gave fra billedskæreren til præsten som tak for opholdet i præstegården. Årsagen til at skeen havde formummet sig i havediget skulle ifølge pastor Bang være den, at her havde præsten skjult sit sølvtøj under svenskekrigen. Teorien er interessant, men sølvskeen kan jo også tænkes at have været en dåbs- eller konfirmationsgave og er i så fald noget ældre end prædikestolen. Skeen var en del medtaget, da den blev fundet, men menighedsrådet lod den restaurere i 1970, og den bruges nu ved altergangen til at fjerne evt. fremmedlegemer fra altervinen.

1606 er der købt nye messeklæder af hvidt atlask med stukket krucifiks. Prisen var knap 50 rigsdaler. Messehagelen blev syet af Peter Skræder i Flensborg og krucifikset broderedes af Karsten Perlestikker i Sønderborg. 1614 er tillige anskaffet en ny messesærk til at bære under hagelen.

1608 er der indsat nye stolestader i kirken, forfærdiget af Kristen Køstersen i Sottrup.

1611 er anskaffet en ny alterdug og et nyt silkeomhæng (antependium), købt i Flensborg. Samme år blev der indsat 6 nye vinduer og erhvervet flere nye stole samt et timeglas til anbringelse på prædikestolen. Timeglasset eksisterede endnu under treårs-krigen 1848—50.

1613 har kirken solgt eller foræret en døbefont til Ullerup kirke.

Fonten var et kalkstensarbejde fra Gotland. Men om den nogen sinde har været i brug i Dybbøl, vides ikke.

1626 trængte klokketårnet, øst for kirken, til en omfattende istandsættelse. Den har i hvert fald kostet 100 rigsdaler. Arbejdet blev udført af Hans Mortensen og Jes Petersen. Sidstnævnte »faldt ved denne lejlighed ned og tog skade, og man gav ham derfor af kirkens kasse 6 mark og 4 skilling. Efter endt arbejde fik arbejdsfolkene en tønne øl at gøre sig tilgode med. Såvel dette år som 1625 er der af en vis Ubbing købt for 51 mark bly, så enten har kirken endnu for en del været tækket med bly, eller også er blyet blevet anvendt til klokketårnet«.

Den i det nærmest foregående nævnte bygge- og udsmykningsvirksomhed, som var typisk for opgangstiden i første halvdel af Kristian den Fjerdes regeringstid, fik en brat afbrydelse med Trediveårskrigen. Den 15. september 1627 gik de flygtende rester af kongens lejetropper i land ved Holdnæs Færge på Angel, hvorfra de fortsatte plyndrende og brændende op gennem Sundeved. Senere fulgte afdelinger af general Wallensteins tropper. Nøden hos den udplyndrede befolkning blev særlig stor, fordi man kort forinden netop havde bjerget høsten.

1628 »får sognet af kirken foræret 2 tønder øl, og herefter får sognet fremdeles årlig foræret 1 tønne øl eller penge derfor indtil året 1840. I denne tid (Trediveårskrigen) har sognet været besat af tyske tropper, som har røvet og plyndret slemt«. I den gamle kirkeregnskabsbog er noteret som udgift: 3 mark til Rasmus Peersen, fordi soldaterne har røvet hans to heste.

1630 blev der bygget et tårn »auf der Kirchen«, beretter den gamle regnskabsbog, og pastor Karstensen tilføjer: »Af denne grund og fordi klokketårnet jo nylig var repareret måtte man næsten tro, at der virkelig har været et tårn (eller spir?) på kirken. Men da ingen veed derom og der heller ikke senere i den gamle bog tales om, at et sådant er blevet nedbrudt, må der vel menes klokketårnet, som altså i dette år er blevet udvidet og ombygget«. Men der foreligger jo også den mulighed, at den tidligere istandsættelse kun har omfattet selve klokkestabelen evt. tillige huset, der var bygget op omkring stabelen, og at det er dette forholdsvis smalle klokkehus (tårnet), der nu bliver forsynet med spir (tårn). Det blev tækket med bly og kostede 376 mark. Bygmesteren hed Hans Treven, og hans svend hed Hans Bendixen. At det har været en stor begivenhed for sognet fremgår af, at »der blev givet gilde ved tårnets rejsning og fortæret øl og mad for 12 mark«.

1645 er der anskaffet kalk og disk til hjemmeberettelse, hvilket med futteral og tilbehør har kostet 31 mark og 4 skilling. Sygekalken blev senere omarbejdet i 1796 eller -97 af juvelerer J. Fr. Nissen, Sønderborg. 1650 fik kirken »en ny tallerken (patene) til brug ved commu-

*Kirkens indre efter restaureringen 1956—59 pyntet med bøgeløv til pinsehøjmessens.
(Danmarks Kirker, Nationalmuseet)*

nionen«; den kostede 16 mark og 12 skilling. Den gamle var blevet stjålet, muligvis under 30-årskrigen.

1653 forærede hertug Johannes-Christian, kort før sin død, et nyt ligklæde til Dybbøl kirke.

1658 led menigheden meget under den svenske krig. »Den 29. oktober var en stor vagt, 300 mand stærk, her opstillet, for at passe på svensken, der lå i Sønderborg. 1659 har svensken endnu eller atter været i Sønderborg. Formedelst krigens tryk har der været mange øde boel«. Dog har det været værre andre steder: 1661 har Dybbøl kirkekasse lånt 20 mark til kirken i Adsbøl, som blev ødelagt i krigen.

1669, den 16. april, døde Matias Christensen, ved fyrstelig nåde møller i Sandbjerg. Hans hustru Ellspe Matises var død 10 år tidligere, den 19. marts 1659. Deres gravsten, en rødlig kalksten, står ved østvæggen i forhallen ved kirkens indgang. Desværre er en del af den oprindelige indskrift slebet væk for at give plads til ikke mindre end tre senere indskrifter. Bevaret er dog det oprindelige midterfelt med den sjældne gengivelse af Sandbjerg vandmølle, der blev bygget 1573. Af de senere indskrifter er den ældste indhugget øverst på stenen og langs venstre side. Den er plattysk og omtaler Neis Miler, død 1721, 54 år gl. De to sidste indskrifter står i midterfeltet — øverst over Niels Ringe, fhv. møller på Sandbjerg mølle, født i Magdebölle på Fuen 1761, død i Ravnskobel den 7. marts 1848; — nederst over

Dorothea Louisa Ringe, født Schmidt von Hensborg, den 18. juni 1779, død den 18. sept. 1810, 31 år gl.

1673 blev anskaffet en ny klokke, men regningen udviser kun en udgift på 71 mark, så måske har der blot været tale om en reparation, muligvis en omstøbning.

1686 til -89 har der igen været et større arbejde i gang på klokkehuset. Regningen lød på 650 mark, et ret betydeligt beløb, der tyder på, at det ikke blot har drejet sig om en reparation, men en hel eller delvis ombygning eller udskiftning af den bærende konstruktion.

1701 har kirken fået sin nuværende alterkalk, forfærdiget af guldsmed Jørgen Matzen i Sønderborg til en pris af 100 mark. Muligvis er overdelen senere fornyet, idet den synes noget underdimensioneret i forhold til den kraftige fod. Foden er sekstunget og forsynet med krucifiks samt den graverede indskrift: »Der Kirchen Düppel gehörig. Ferfertigt Anno 1701«.

1718 har »grevelig Excelence« for kirkens regning anskaffet og uddelt i menigheden testamenter og salmebøger for 66 rigsdaler og 32 skilling.

1723 er anskaffet en ny messesærk for 6 rigsdaler.

1726 er »kirkestolen blevet beklædt med grønt, kostet 5 rigsdaler«. Muligvis er der tale om præstens stol ved siden af alteret.

Fra 1727 foreligger den første oplysning om, at kirken er blevet pyntet med grønt (bøgeløv) i maj. Formodentlig til pinsehøjmessens, som stadig sker.

1732 er dåbskanden anskaffet. Den består af tin og bærer giverens indskrift »Hinrich Lüders 1732«. Øverst på hanken er der 3 stempler med initialerne H C S (Hans Chr. Schultz) samt fabriktionsårstallet 1725.

1736 blev altertavlen opstillet. Den er usædvanlig stor til en landsbykirke og har sine forbilleder i Johanneskirken i Flensborg og i Vor Frelsers Kirke på Christinanshavn i København. For at skaffe plads til den har man måttet forhøje korets vægge med omtrent et par meter, hvilket medførte, at både skib og kor fik samme taghøjde. Efter jernankerårstallet, som ses på loftet, har forhøjelsen fundet sted allerede 1733. Fra samme årstal regnes også tagværket over det gamle romanske kor og skib, forarbejdet af pommersk fyr, men med hanebånd af eg, som formentlig går tilbage til et middelalderligt tagværk. Tavlen er udført af billedskærer Chr. Gosche i Flensborg og har kostet 166 rigsdaler og 32 skilling. Den er opbygget som en perspektivisk gavlfront i to planer, med forskudte søjler og brudt, svungen gavl. I storfeltet et højt krucifiks med Maria Magdalene ved korsets fod. I sidefelterne personificerede dyder fra 1854 (fornyet af billed-

skærer Hansen, Sønderborg), mod nord en kvinde med bog og disk, mod syd med kors og kalk. Gavlen krones af den opstandne Kristus stående på slangen, mellem liggende figurer af Moses (nord) og Johannes Døberen (syd); på storgesimsen stående engle, der blæser i basun og mindre siddende engle. Det oprindelige »noget uskønne billede« af nadverens indstiftelse i postamentfeltet (under korset) blev i 1854 erstattet med en indskrift fra Math. 11,28: Kommer til mig, etc., som igen i 1958 blev udskiftet med den nuværende indskrift.

Efter sidste restaurering står tavlen i gråhvidt med guld på ornamenter og profiler samt på årstallet »Anno 1736« på storfrisen. Året efter opstillingen blev hele altertavlen malet af Peter Jessen fra Åbenrå for 66 rigsdaler og 32 skilling. Han gjorde søjlerne grågrønne, storfeltets baggrund rød og krucifikset sort. Figurerne havde legemsfarve samt guld og sort. 1905 blev »die ganze Kirche« malet af Fr. Clausen, hvilket fremgår af indskrifter på de to stående engle på gesimsen.

Den bog, som den nordlige kvindefigur holder i hånden, blev, takket være en ung feltpræst, reddet 2 dage før stormen på skanserne den 18. april 1864. På bogens bagside læses: »In der Kirche zu Düppel lose gefunden und dem Hern Lehrer Bundesen in Nübel übergeben mit der Bitte es nach der betreffenden Kirche zurückzugeben ind der Hand der Figur am Alterblatt links, sobald Friede ist. Nübel 16. 4. 1864. Hoeck. Pastor zu Sommerstedt, zur Zeit Feldprediger«.

På altertavlens bagside hang der indtil fornylig (1971) en ramme med gamle mønter, fundet i korets gulv under restaureringen 1958 — samt et lille blykrucifiks, muligvis fra en kiste. Mønterne er nu taget i forvaring af Nationalmusæet, eftersom menighedsrådet ikke så sig istand til at garantere, at mønterne ikke blev stjålet.

Alterbordet er fra samme årstal som altertavlen. Det er muret af gule og røde mursten og har konkav forside. Indtil 1958 var det dækket af et fyrretræspanel af samme form som bordet.

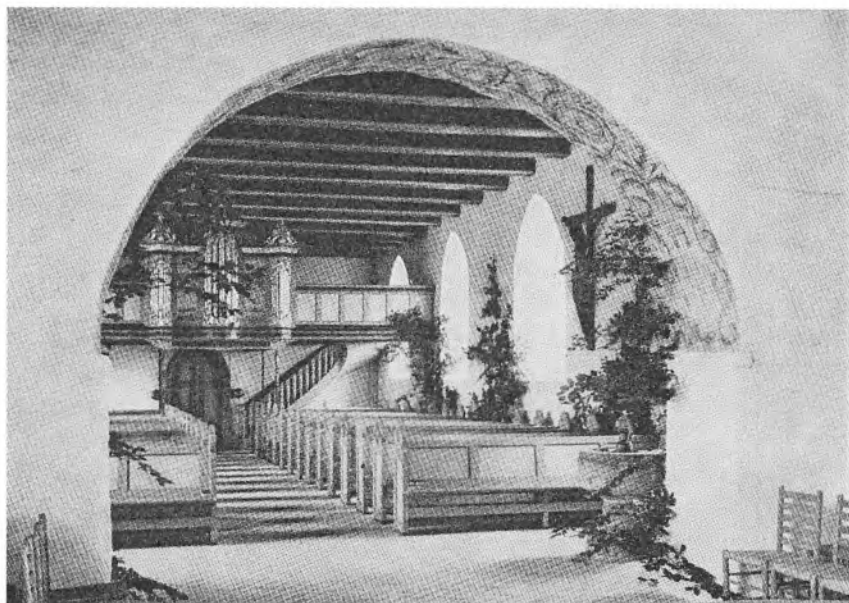
1738 er der anskaffet en alterbog og en ritualbog for kirkens regning, 2 rigsdaler.

1739 er døbefonten blevet forsynet med et nyt dæksel (låg), forfærdiget af Chr. Gosche, Flensborg. Det kostede 9 rigsdaler.

1746 er fattigblokken blevet sat op i det nu nedrevne våbenhus. Smedearbejdet er lavet af smeden i Bov for 10 rigsdaler. 1857 er blokken flyttet ind i det nye våbenhus i tårnet. Under indbrud i kirken 1972 blev der bl. a. øvet groft hærværk mod fattigblokken.

1749 er kirkens gulv og loft blevet fornyet for en pris af 72 rigsdaler og 18½ skilling.

1750 er »den Grevelige Arvebegravelse«, det reventlowske gravkæpe, opført i tilslutning til korets østende, hvilket i høj grad har bi-

*Kirkens indre efter restaureringen 1956—59 pyntet med bøgeløw til pinsehøjmessen.
(Danmarks Kirker, Nationalmuseet)*

draget til kirkens anselige og harmoniske ydre. Den 20. maj 1751 blev 6 lig i stilhed bisat i kapellet, ført hertil fra Brahe-Trolleborg på Fyn og landsat ved Sandbjerg. Det var »Conrad Detlef, greve til Reventlow og Christianssæde, baron til Brahetrolleborg, ridder af Dannebrog, geheimeråd og stiftamtmand over Sjællands stift, født i Frankfurt am Main den 24. juli 1704, død på Bornholm den 25. juli 1750« og hans hustru »Wilhelmine Augusta, hertuginde til Sleswig-Holsten-Pløn, grevinde til Reventlow, født på Nordborg den 17. november 1704, død i København den 16. november 1749. (»De blev formælede den 20. september 1731«). De fire andre kister rummede deres børn, der alle døde som små. Navnene på dem var Frederik, Christian Detlef, Louise Charlotte og Christina Ulrikke.

Greveparret er bisat i de 2 store sandstenssarkofager, men barnekisterne måtte på grund af forfald begraves på kirkegården sammen med 5 andre barnekister i 1934. Der er flere gange indsat kister i kapellet, den sidste i 1902. Endnu er bevaret 7 kister foruden sarkofagerne, deri ligger 1) greve Arthur Reventlow, født på Sandbjerg 1817, kurator ved Kiels universitet, død i Braunschweig 1878. 2) Agnes Reventlow, født 1795, død 1824. 3) Theodor Karl Ludwig Detlev Reventlow, født 1862, død 1878. 4) Ludwig Christian Detlev Friedrich Reventlow, født 1824, død 1893. 5) greve Christian af Reventlow,

kgl. prøjsisk kaptajn i 7. badiske infanteriregiment 142, født 1857, død 1895. 6) grevinde Georgine af Reventlow, født von Ahlefeldt 1828 på Saxorff, død 1902. 7) Det er uvist, hvem der hviler i denne sortmalede, rigt profilerede egetræskiste uden navneplade — jvf. at den også mangler på den mindeplade, der i 1958 blev ophængt på korvæggen nord for alteret. Nationalmusæets folk finder det mest sandsynligt, at det drejer sig om greve Conrad Georg, der døde i 1815, mens pastor Bang har den opfattelse, at grev Conrad Georg naturligvis hviler under den stele eller obelisk på kirkegården, som bærer hans navn. Conrad Georg var nemlig »Bondefrigører og ønskede at hvile blandt sine bønder«. Hvis det er rigtigt, skal hans navn jo heller ikke stå på mindepladen i kirken, som kun opregner navnene på de personer, hvis kister står i kapellet.

Selve gravkapellet er opført af små røde teglsten, der senere er overkalkede. Det er forsynet med lemme til lys og luftcirkulation og en yderdør, hvorover er anbragt en indskriftstavle af sandsten med følgende indskrift: »Monvmentvm fvnebre qvod sibi svisqve exstrvend. cvravit con. Detl. comes a Reventlav 1. b. a. Br. Trolldb. dom. a Krenck. eqves« (»Conrad Detlev, greve af Reventlow, lensbaron til Brahetrolleborg, herre til Krenkerup, ridder, lod denne begravelse opføre for sig og sine«) samt over våbenskjoldene »A(nno) R (essurrectionis) S(alvatoris)« og »MDCCL« (»i Frelserens opstandelses 1750.år«). Den indvendige dør, der fra koret sætter kapellet i forbindelse med kirken, blev i 1757 forsynet med en anselig tofløjet smedejernsdør, der er udført efter samme forlæg som gitterdøren til Holsteins kapel ved Diernæs kirke på Fyn. Døren bærer Reventlows våben under grevekronen og over dødssymbolerne ses timeglas, kranie og knogler hvilende på akantusblad. Døren er malet mørkegrønt med enkelte gyldne blade.

1752 har kirken fået sit første orgel, bygget af orgelbygger Busch fra Itzehoe. Facaden er den endnu anvendte. Orgelet kostede ialt 429 rigsdaler og 12 skilling, heri medregnet transport og opsætning, stemning, fortæring til orgelbyggeren og hans folk samt maling af maler Wette, Sønderborg, der samtidig malede prædikestolen. Orgelet blev indviet 3. søndag i advent, og degnen ansattes som organist for et årligt honorar af 20 rigsdaler.

1764 »er der, efter kongelig anordning og schema, af præsten og kirkeværgerne forfattet et kirkeinventarium, undertegnet af præsten Hans Balsløw og kirkeværgerne Jørgen Clawesen og Hans Christensen Voigt, den 2. april 1764; approberet af patronen grev Reventlow den 12. sept. 1765, og af overkonsistoriet på Gottorp i hans excellence magistrators navn approberet den 27. sept. 1765«.

1771 og 1782 er anskaffet en mindre og en større kirkeklokke. De var begge støbt henholdsvis i Eckernförde og Lübeck af den samme klokkestøber: Johan David Kriesche. Den mindste klokke bar indskriften: »Kommt zum Beten, kommt zum Singen, wenn Ihr meinen Klang hört klingen«. Den største havde inskriptionen: »Soli deo gloria. Sobald Ihr höret meinen Klang, beredet Euch zum Kirchengang. Liebet Gottes Wort und Luthers Lehr! Lebt fromm! Gebt Gott all ein die Ehr!«.

1788 »blev det besluttet at bygge nogle fag til ved kirken, og til den ende blev anskaffet mur- og tagsten og andre materialer for cirka 100 rigsdaler.

1790—91 fandt den omtalte forlængelse af skibet sted mod vest. Den kostede ialt 861 rigsdaler og 13 skilling. Orgelbygger Angel fra Flensborg flyttede orglet for 50 rigsdaler. Årstallet ses på vestgavlen bag tårnet.

1793 blev kirken malet af maler Stub, Sønderborg. Det kostede 172 rigsdaler og 32 skilling. Pastor Karstensen skriver, at »baggrunden bag alteret skal have været meget skjønt udstafferet, noget lignende i smag som den er endnu« (1849).

1794 og 95 er der indsat nye vinduer i den gamle del af kirken. Smedearbejdet var udført af Rasmus Smed i Dybbøl for 125 rigsdaler, 34 skilling, glarmesterarbejdet af Daniel og Hasselberg, Sønderborg, for 54 rigsdaler, 38 skilling.

1796 »er kirken bleven taxeret af branddirektør Riegels og optaget i den kirkelige brandforsikringsforening«. Desværre oplyses der intet om, hvilket beløb kirken er blevet takseret til. Samme år er »den lille kalk og disk bleven omarbejdet af Juvelerer Nissen«. Der er formodentlig tale om det nuværende hjemmeberettelsessæt.

1805 måtte klokkehuset igen ombygges. Allerede året før var det så faldefærdigt, at man indkaldte bygmester Johan Hinrich Clausen fra Flensborg, for at han skulle give overslag på et nyt. Den omfattende reparation kostede 452 rigsdaler og 29 skilling.

1819 anskaffedes et kirkeskrin med 3 låse til opbevaring af kirkens dokumenter samt 2 læderfutteraler til kalk og disk.

1827 blev kirkens vinduer forsynet med solbænke købt hos Dithmer på Rendbjerg teglværk for 21 rigsdaler og 7 skilling.

1828 får alterbord og prædikestol nyt omhæng af bomuldsfløj, syet af skrædder Hammelef for 5 rigsdaler og 16 skilling.

1829 betalte kirken 31 rigsdaler og 10 skilling i brandpenge. Samme år »erholdt den brandlidte kådner og hjulmand i Dybbøl, Johan Röhlk, en gave af kirken på 16 rigsdaler og 32 skilling«.

1831 blev »fruentimmerstolestaderne« forsynet med ryglæn. Om

mandfolkebænkene allerede i forvejen har haft ryglæn, eller det var en luksus, man kun undte det svage køn, fremgår ikke af optegnelserne.

1837 blev knæfaldet ved altersranken betrukket med nyt læder af sadelmager Ihle fra Broager. Det kostede 10 rigsdaler.

1838 »blev der efter generalsuperintendent Callisens anordning anskaffet en solskive (solar) til kirken og anbragt over indgangen til våbenhuset«. Solskiven var forfærdiget af urmager Lorenzen i Casmosdam og kostede 10 rigsdaler. Den har siden nedbrydningen af det gamle våbenhus i 1857 opholdt sig i præstegården og ventet på at blive sat op igen, hvilket skete i 1972 ved indgangen til forhallen.

1841 blev kirken belagt med et nyt flisegulv fra teglmester Henningsen, Egersund. Fliserne kostede 48 rigsdaler. »Jens Alsing, murmand her ved kirken, har lagt gulvet og derfor erholdt 14 rigsdaler«. Ved samme lejlighed blev degnens stol repareret, »et lignende for præsten i hjørnet til venstre for alteret borttaget, og et slags sacristi indrettet bag ved alteret isteden«. Dette »slags sacristi« har bestået af et fyldingspanel bag alteravlen. Det blev tilligemed degnestolen og den i 1602 opstillede skriftestol fjernet ved sidste restaurering. Samme år anskaffes et nyt kirkesegl, udført af guldsmed Jensen i Sønderborg. Ifølge den gamle kirkeregnskabsbog, som pastor Karstensen har haft adgang til, har der eksisteret et gammelt segl fra 1631 »med anskrift DUTBOL KARCK 1631«.

1842 blev den nordre side af kirken belagt med nye tagsten, og der blev lagt nyt loft over koret og midtvejs ned i skibet. Tagstenene kostede 45 rigsdaler og brædderne 52. Samtidig blev loftet og »baggrunden bag alteret bemalet«. Endvidere blev for sognet købt en brandsprøjte, hvortil kirken bidrog med omtrent halvdelen af købesummen ca. 125 rigsdaler. For at skaffe plads til sprøjten byggede man to fag til den nordre ende af kirkestalden. Sprøjten var hidført fra Eckernførde.

1843 blev der købt en vinkande til alteret af københavnsk porcelæn, den var forsynet med et guldkors og kostede 5 rigsdaler. Året efter lavede bogbinder Klagenberg i Sønderborg »et futteral til den nye alterkande for 3 rigsdaler og 36 skilling«.

1846 brast klokkekebelen i den lille kirkeklokke en morgen under bedeslags-slåningen«. Den blev sammensvejet af smeden Thomas Nissen.

1847 bekostedes 5 nye jernvinduer til kirken leveret fra Nicalaus J. Jepsens jernstøberi i Flensborg til en pris af 80 rigsdaler. Murmand, snedker og glarmester fik tilsammen 106 rigsdaler og 37 skilling. Vinduerne indsattes med 2 på enden og 3 på sydsiden.

1848 anskaffedes yderligere 7 nye vinduer. Det ottende gik i stykker under støbningen. »Men de blev ikke indmurede på grund af krigen«.

*Detalje fra prædikestolen, udført
1605 af Hinrich Ringerinck.
(Danmarks Kirker,
Nationalmuseet).*

Under Treårskrigen 1848—50 var kirken flere gange belagt med såvel danske som tyske soldater. Fra den 11. april 1849 var indkvarteret ca. 1000 mand, en hel bataillon, i kirken og præstegården. Pastor Karstensen beretter levende og udførligt om krigens gang i sognet i de tre år. Efter skiftende dansk indkvartering i april 1848, »fik vi den 27. om aftenen tysk indkvartering . . . Kirken blev straks den første nat slæbt fuld af strå, alterlysene brændte hele natten, og strået blev liggende til fremtidig afbenyttelse, indtil hannoveranerne kom, da kirken på min begæring igen blev renset og lukket. Der savnedes en del salmebøger, dåbsklædet, sølvklokken ved klingpungen (hvis eksistens her omtales første gang), ellers led kirken ingen overlast«.

»Fra den 11. april 1849 indkvarterede tyskerne sig i sognet, 150—200 mand i hvert gård, i præstegården og kirken endog til stadighed ca. 1000 mand, en hel bataillon! begge dele blev ilde medtaget og uagtet præsten Axelsen (som oprørsregeringen havde konstitueret efter pastor Karstensens afsættelse) var troppernes ven, formåede han ikke at afværge ødelæggelsen. Særdeles efter affæren den 17. maj, Kristi himmelfartsdag, sporede man vandalismen i kirken. Orglet blev aldeles ødelagt, alterbordet sad man og flikkede sko på, maleriet i alterbladet blev udskåret og stjålet, Moses- og Kristusfiguren blev lemlæstede, flere stolestader blev ødelagt, og dørene i aflukket bag ved alteret borttagne

og rimeligvis brændt: Kirken har i denne tid bogstavelig talt mere været lig en røverkule end et bedehus«.

På orgelloftet og bagsiden af altertavlen havde soldaterne skåret og skrevet en del notater, især navne, datoer og små kommentarer til livet i felten. Orglet blev brudt ned for at skaffe mere plads. Blandt de forsvundne ting var også timeglasset fra prædikestolen, som soldaterne en tid anbragte over døren ind til orgelværket »formodentlig for at studere tidens flygtighed« — ligeledes et portrætmaleri uden ramme af pastor Johannes eller Jens Lund (død 1640), malet på træ og med en latinsk indskrift ved hans våben: »1609, hans alders 37. og embedes 13. år« og på bagsiden: J. L. i Dutbul lod det lave af mig Johannes Fabricius Sønderborg«. Antagelig forsvandt samtidig »et lille træbillede, forestillende en mand i siddende stilling. Elendigt arbejde! Det stod før oppe bag ved alteret i et lille rum, som var der nedenunder, og som der dengang ikke var luge for. Man har kaldt figuren Matthias. Om den skal forestille denne helgen, og kirken måske været indviet til ham, vides ikke.« Om røgelseskarret bemærker pastor Karstensen iøvrigt: »Indtil for et par år siden brugte degnen det til at have gløder i, for at tænde alterlysene«.

1850, i maj og juni måned, blev de før omtalte 8 sidste kirkevinduer indsat i kirken. Alle omkostninger til nye vinduer beløb sig til 440 rigsdaler

1851 og de følgende år var der som følge af krigens ødelæggelser meget at forny og reparere ved kirken både ude og inde. Endnu i februar måned »havde vi en tid lang hver nat indkvartering af vore krigsfolk, som efter krigens ende marcherede til Sønderborg for at aflevere og permitteres«. Men »ved mikkelsdagstiden (29. september) begyndte arbejdet på det nye orgel«, som orgelbygger Ohrt fra Gram forestod sammen med sin hjælper, »og arbejdede derpå med et lille mellemrum i juletiden, lige indtil pinsen 1852«. Orglet kostede 800 rigsdaler courant.

1852 den 23. maj, søndag før pinse, blev orglet indviet.

1854 blev kirken malet af malermester Weide fra Sønderborg. Det kostede 203 rigsdaler. De anvendte farver var fortrinnsvis »perlefarve med en hel del forgyldning« og samtidig ombyttedes de plattyske inskriptioner med danske og alterbladet blev af billedskærer Hansen, Sønderborg, forsynet med 2 nye træfigurer, »da de gamle faldt fra hinanden af mørskhed«. Samme år anskaffedes også et nyt alteromhæng (antependium) af rødt klæde med guldfryns og agramaner, og kanten på prædikestolen og pulpituret »blev ligeledes påny overtrukket på samme måde«.

1857 blev det gamle træ-klokkehus, »som stod ved den østre ende af

kirken lige op til kirkegårdsmuren, nedrevet, og et kirketårn af sten opført ved skibets vestende. Våbenhuset nedrevet, og indgangen til kirken anbragt gennem tårnet. Et vindue indsat på det sted, hvor døren fra det gamle våbenhus førte ind til kirken, og 2 stole indsatte i det vedkommende stykke gang istedetfor de 2, der gik bort i den nordvestre ende, hvor loftstrappen (til orglet) nu blev anbragt«. Tårnet er bygget af murermester Petersen i Sønderborg efter tegning af stadsbygmester Winstrup i Flensborg. Tømrerarbejdet er udført af tømrermester Thomsen i Sønderborg og snedkerarbejdet af snedkermester Møller i Fuglsang. Grundstenene og søjlen til forhallen blev tilhugget af stenhugger Thomsen ved Sønderborg færge. Murstenene, små Flensborgsten, leveredes af teglværksejer Gelert på Nybøl vandmølle, gimsstenene og fliserne af teglværksejer Dithmer på Rennberg. Tårnuret er forfærdiget af urmager Johansen i Casmosdam.

For at skaffe plads til tårnet var det nødvendigt at flytte et par af de tyske krigergrave, og man fandt her mere end 100 hjerneskaller, skønt der på gravstenene kun var angivet 10 navne. Dette arbejde udførtes af graveren Andreas Andresen i april måned, og murerarbejdet begyndte den 22. maj. Pastor Karstensen lagde den første sten på det nordvestre hjørne. Murerne var færdige den 15. december, snedkeren den 18. december. Hele bygningen kostede ialt ca. 5300 rigsdaler. Uret blev opsat til nytår 1858 og kostede 530 rigsdaler.

Som det ses af billedet fra 1849, var det nedrevne klokkehus seksidet og havde et højt spærtækket spir med vindfløj med fane. Tre stolper, som bærer sejerværket i tårnet, formodes at være genanvendt tømmer fra klokkehuset. På brædderne ses talrige indskrifter med navne på soldater, regimenter og kompanier fra krigen 1864.

1858 i januar måned slutter pastor Karstensens optegnelser, fordi han flyttede til Broager. Hans efterfølger var Fr. R. C. Bülow, som også foretog en del notater om kirken.

»Den 16. juni 1858 døde min fader, generalløjtnant Bülow, på Sandbjerg og blev efter sit eget ønske begravet her på Dybbøl kirkegård den 22. juni«. Fra denne begivenhed stammer de to lyseskjolde, som hænger i våbenhuset. De var anbragt på alterlysene under sørgehøjtideligheden og muligvis efter gammel skik i Vest-Sydslesvig båret på lysene foran kisten, da denne førtes til kirken. De bærer afdødes våbenskjold og den enslydende indskrift: »Frederik Rubek Henrik v. Bülow, generallieutenant, storkors af Dannebrog og den franske æreslegion, dannebrogsmænd, født d. 4. febr. 1791, død d. 16. juni 1858«. Under inskriptionen et skriftord (1. Johs. 4,16). Skjoldene er restaureret i 1976.

1859 anskaffedes en alterkande og en oblatæske af porcelæn, forsynet med et gyldent kors, samt en ny alterduk. Samme år fik kirken et nyt

signet til 12 rigsdaler. Seglet viser et billede af tårnet og findes endnu i præstegårdens arkiv.

1860 blev en del af kirkens tag omlagt, og gravkapellet »undergik en fuldstændig indre reparation«, og »fra kapellets loft ind til kirkens loft sattes en dør, for at kirkeloftet kunne anvendes til materialer«.

1862 blev kirkens østre gavl forsynet med kamtakker af muremester Gregersen, og kirkedøren samt kirkeporten og bænken udenfor blev malet. Desuden blev der anskaffet en drejet oblatåske af træ til hjemmeberettelse.

1863 »i sept. måned besøgte kirkens patron og grevinden præstegård og kirke. Grevnen bevilgede murtakker på kapellets gavl«. Samme år opsattes et nyt knæfald ved alteret for 110 rigsdaler, forfærdiget af snedker Iver Jensen efter Broager kirkes forbillede. Det blev malet og forgyldt af maler Petersen i Sønderborg. Endvidere blev »degnens stol formindsket«, og stakittet ved kirkedammen fornyedes på kirkekassens regning.

1864 den 5. februar slutter pastor Bülow's optegnelser med den tragiske meddelelse, at denne dag »fandt bortflytning sted i Dybbøl. Syge og gamle førtes bort, og bygningerne i Dybbøl taxeredes til nedbrydning«. Før kirken påny blev hærget af indkvartering, holdtes i hast den 7. februar konfirmation, »mens døde og sårede førtes ind i præstegården fra forpostkampene ved Tørvemosegård og Stenderup skov... I min kane kørte jeg så kirkebøger, de hellige kar, de vigtigste papirer og kirketagerne over til provst Karstensen i Broager«, skrev pastor Bülow senere andetsteds. Han blev arresteret og afsat fra sit embede den 11. februar. Der holdtes ingen gudstjenester mellem 7. februar og den 30. august, da en pastor Brag blev konstitueret. Mærkeligt nok findes der ingen oplysninger om, hvor meget der blev ødelagt eller forsvandt fra kirken i 1864. Den ellers så betydelige pastor Clausen, der tiltrådte som sognepræst den 24. september 1865, har ingen optegnelser nedfældet, hverken om kirken eller præstegården.

1865 blev orglet repareret for 1900 mark af orgelbygger Ohrt fra Gram. Udgifterne ved pastor Clausens valg, ordination og indsættelse beløb sig til 431 mark, som foreløbig blev udlagt af kirkekassen, men senere refunderet af sognet.

1867 blev kirken malet af maler Petersen i Nybøl for 600 mark.

1871 blev fattigblokken i våbenhuse bestjålet og fjernet fra muren natten mellem den 15. og 16. december. Gerningsmændene blev ikke fundet, »men blokken blev bedre befæstet til muren«.

1873 er anskaffet et nyt alterklæde (antependium), et tæppe foran alteret samt betræk til knæfaldet og prædikestolen for ialt 100 mark.

1876 er der foretaget »en dækning af loftet over orglet mod væggen«.

1877 er anskaffet en ligvogn, hvorfor der til snedker, sadelmager og blikkenslager betaltes ialt 900 mark, udredt af kirkekassen, »hvorfor også samme får bidragene for afbenyttelse af vognen. Disse ere fastsatte for indensognsboende således: boelsmænd 3 mark, halvboelsmænd 2 mark, kådnere og andre 1 mark, og for udensognsboende 6 mark for hver afbenyttelse«.

1878 foretages den første reparation af tårnet, udført af murermester Petersen i Sønderborg for 647 mark. Samme år afløstes en indtægt på 1 mark og 80 pfennig for »den såkaldte Burchards Lykke«, som kirken tidligere havde ejet.

1879 afholder provsti-synoden (konvent) sit første møde, hvortil kirkekassen ydede bidrag.

1880 anskaffedes et nyt kirkesegl med et kors og indskriften »Kirche zu Düppel«, forfærdiget af guldsmed Jensen i Sønderborg for 15 mark.

1881 er alterklædet og betrækket på knæfaldet og prædikestolen endnu engang blevet udskiftet med nyt.

1882 blev kirkens vinduer forsynet med rullegardiner.

1884 blev tårnet endnu engang repareret for 1060 mark.

1886 blev den første kakkelovn anskaffet til kirken. Den kostede inclusive opførelsen af en skorsten til samme 375 mark.

1888 repareredes en stemme i orglet for 94 mark.

1889 anskaffedes endnu en kakkelovn til kirken. Den blev opstillet i koret.

1890 blev 2 nye klokker ophængt i tårnet. De var støbt hos J. J. Radler og Sønner i Hildesheim og kostede foruden de gamle klokker 1915 mark. De nye klokker indviedes og ringede første gang ved adventsgudstjenesten samme år. Den store klokke bærer indskriften: Kom hid til mig alle I som arbejde og ere besværede, og jeg vil give Eder hvile (Math. 11,28). På den mindre står: Fred med den, der går ind, og Frelse for den, der går ud.

1892 blev orglet repareret af Marcussen og Søn, Åbenrå, for 518 mark. Logi, fortæring og kørsel beløb sig til 218 mark.

1893 blev altertavlen malet og forgyldt af malermester Witt i Sønderborg for 103 mark og 50 pfennig. Samtidig blev »2 små engleskikkelser, som sad ind til fødderne af de øverste på altertavlen liggende figurer, der forestillede loven og evangelium, og ligeledes en på hvert hjørne foroven stående figur, der forestillede 2 basunblæsende herolder, taget ned, fordi de af mørskhed gik itu«.

1897 fandt man, ved afskrabning af hvidtningen i kirken, kalkmalerier på næsten alle væggene. De blev undersøgt af konservator, professor Haupt fra Slesvig, der anslog dem til at være ca. 400 år gamle, men for medtagne til at restaurere. Senere samme år blev dog kor-

Relief af Sandbjerg vandmølle på den store gravsten i forhallen fra 1669. (Historisk Samsfund for Sønderjylland).

buen og viekorsene i skibet restaurerede af professor Kornerup fra København. Den 31. august slog lynet ned i kirken i gavlen mellem koret og gravkapellet, dog uden at anrette større skade, men brandkassen i Kiel udbetalte 40 mark i erstatning.

1898 anbragtes lynafledere på kirken og tårnet.

1899 skænkede pastor Emil Clausen og hustru en lysekrone til kirken, som blev ophængt i koret. Den var købt for penge, som menigheden havde indsamlet i anledning af præsteparrets sølvbryllup.

1902 fik kirken foræret den syvarmede lysestage, som står på alterbordet. Den bærer indskriften: Til hr. pastor Clausen i Dybbøl på hans 25-årige jubilæumsdag, den 24. september 1890, fra hans hengivne og taknemmelige menighed.

1904 fjernedes pulpituret langs skibets nordvæg, »som i høj grad var brøstfældig«, og stolestaderne blev fornyet. Desuden lagdes nyt gulv i hele kirken: brædder under stolene og mursten i kor og midtergang. Ved samme lejlighed fik tårnet en mindre reparation. Arbejdet var udbudt i licitation og håndværkerudgifterne beløb sig til 5500 mark. Grev Reventlow ydede 3000 mark, resten dækkedes af de 3000 mark, som kirkekassen gennem årene havde opsparet til formålet.

1906 ophængtes to lysekroner i skibet. Midlerne hertil blev tilvejebragt gennem en indsamling i sognet, der gav 519 mark og 70 pfennig. Et overskydende beløb på 55 mark blev anvendt til køb af et tæppe til anbringelse foran alteret.

1905 blev efter kirkeforstanderskabets beslutning de to træfigurer,

som i medtaget tilstand lå på kirkeloftet, nemlig den korsfæstede Kristus og Jomfru Maria med barnet, igen ophængt og opstillet i kirken. Samme år blev hele kirken malet af Fr. Clausen Wolf.

1907 anskaffes to portrætter med passende ramme til præsterne Karstensen og Bülow. De hænger stadig i våbenhuset tillige med et portrætbillede af pastor Emil Clausen.

1917 ansøges provstisynoden om, at Dybbøl kirke må få lov til at beholde den største af de to kirkeklokker. Klokken undgik dog den skæbne at blive støbt om til kanoner, for i 1919 ansøges om »at måtte købe vor kirkeklokke tilbage, som står i Sønderborg«.

1921 bliver orglet repareret, men året efter startes en indsamling til et nyt orgel.

1923 afholdes det første provstesyn over kirken efter den nye menighedslovs bestemmelser fra 1922. Det konstateredes, at samtlige tagkonstruktioner på tårn, skib og gravkapel trængte til en grundig forstærkning med nye tværspær og stolper m. m. Tagene skulle tættes, kirkens ydre kalkes. Indvendig trængtes også til rensning og kalkning. På grund af manglende træk i de to skorstene blev det vedtaget at fa installeret et varmekærk. Endvidere trængte en del mindre mangler til at blive afhjulpne. Med hensyn til vedligeholdelsespligten, grevskabet eller sognet, henvises til artiklen om forvaltning og forfatning.

1924 opstilles et nyt orgel på 12 stemmer, bygget hos orgelbygger Zachariassen i Århus. Prisen var 12.000,00 kr.

1928, den 29. januar »blev kirken helt tilrøget, fordi den ene kakkellov ikke fungerede ved sydvestvind«. Samme år foretoges en indsamling i sognet til anskaffelse af et gulvtæppe til kirkens midtergang.

1931 foretoges en række mindre reparationer på indgangsportalen, tage og vinduer. Indvendig blev Maria Magdalene figuren på alteret gjort i stand, og »korbuen på stykkerne under dekorationen blev kalket med den farve, det nu har.« Samme år »er fra fru pastor Hansen modtaget et relief af David, spillende på harpe, udkåret i egetræ af billedskærer Bülow. Kunstneren tager så det maleri af David og Saul, som er ophængt i kirken, tilbage.« Siden restaureringen i 1956—59 har relieffet hængt i tårnet.

De trange økonomiske forhold i 30'erne gav sig bl. a. udslag i, at projekterede arbejder udsattes år efter år. Det gjaldt f. eks. installering af elektrisk lys og varmekærk, men også et forslag til restaurering af kirken udarbejdet af Nationalmuseet. Men i december 1933 kunne installatør Ejler Hansen, Sønderborg, dog gå i gang med at indlægge elektrisk lys, istandsætte og montere lysekroner m. m. for et afgivet tilbud på 520 kr.

1934 ophængtes 2 nye messingbøsser i kirken ved udgangen fra skibet. De kostede tilsammen 51 kr. og 50 øre. Samme år anskaffes en blomstervase til alteret »i stedet for den ituslåede« samt to urtepotteskjulere.

I 1934 blev der efter mange forhandlinger truffet overenskomst mellem menighedsrådet og den nye ejer af Sandbjerg gods siden 1924, overretssagfører Knud Dahl, København, om sidstnævntes forpligtelse til at vedligeholde det Reventlowske kapel. Vedligeholdelsen påhviler i dag Århus universitet.

Samme år ansøges om tilskud til kirkens istandsættelse, hvormed formentlig menes udtynding af stolestaderne, som stod for tætte. I hvert fald søgte degn Clausen om nogle tiloversblevne bænke »fra kirken til det tomme skolelokale, hvor børnene kan opholde sig i dårligt vejr.«

1935 overdrages to bænke fra orgelpulpeturet til skolen for 5 kr. Samme år reparerer snedker Iversen i Majbøl kirkeuret for 100 kr. Beløbet skal dog ikke udbetales, før end det viser sig, om uret går godt.

1936 opstiller firamet Hess i Vejle et »Calorifere-Varmeværk« i kirken for en pris af 1260 kr. Pengene blev lånt hos stiftsøvrigheden til en rente af 4 pct. og med en afdragstid på 15 år.

Samme år købes en ny salmebog til alteret og 10 mindre salmebøger til kirken. Endvidere 35 eksemplarer tillæg til Den sønderjyske Salmebog.

1937 anskaffes 33 særkalke til brug ved altergangen købt for et anonymt gavebeløb på 100 kr. Samme år opstilles en lille servante bag alteret til håndvask for præsten.

1938 kører kirke bilen for første gang. Det skete i anledning af høstgudstjenesten, men gentoges samme år til advent og jul. Samme år fik præsten en stol »til anbringelse i den lukkede kirkestol i koret«.

1939 lægges to stk. gulvtæpper i koret, bl. a. for at beskytte de to ligsten mod slid. Samme år foretages en del reparationer af alteret og af pengeblokken i våbenhuset.

1940 ophængtes til venstre for alteret en mindetavle over »Medlemmer af den Reventlowske Familie«, der er bisat i kapellet. Tavlen består af en silkeslebet egetræsplade og er udført af maleren og billedhuggeren Victor Kvederis.

1941 skænkede overretssagfører Dahl to stedsegrønne træer til anbringelse ved siden af alteret mod, at lågerne ved alteret blev flyttet om bagved dette.

1944 renses tagstenene på nordsiden for mos, og vinduerne males. To år senere afskaffes betalingen for »sjæleringning« ved dødsfald.

1949 anskaffes en ny alterduk, og klokkerne i tårnet omhænges til

*Messehagelen fra 18. april 1964 skænket af Danske Soldaterforeningers Landsråd til erstatning for den, præjserne ødelagde 100 år tidligere.
(Fot. H. C. Bergmann).*

vuggebom. Tre år senere males kirkens udvendige træværk, og den gamle »armblok« i våbenhuset forsynes med tre nye hængelåse.

1952 anskaffes 2 stole til koret til brug ved bryllupper, og planer for en større restaurering drøftes. Året efter fastslår provstesyndet, at en restaurering af kirken er nødvendig, især hvad angår taget og loftet. »Det anses for uforsvarligt at udsætte dette arbejde længere«, hedder det i synsprotokollen. Ved synet i 1956 hedder det, at »den påtænkte restaurering søges nu iværksat«.

1958 skænker Claus Jensen og hustru to trearmede lysestager til brug ved begravelser.

1964. Ved hundredårs-mindegudstjenesten for Dybbøl-stillingens fald i 1864 skænker Danske Soldaterforeningers Landsråd en sjælden skøn og historisk betydningsfuld messehagel til kirken som erstatning for den hagel, der forsvandt under præjsernes indkvartering i kirken. Den nye messehagel er tegnet af arkitekt H. G. Skovgaard og udført af Selskabet til kirkelig Kunst. Den er fremstillet af rødt silkebrokade, og rygskjoldet er smykket med et stort kors i sølvtråd og forsynet med en indskrift: »18. april, 1864—1964«. Såvel den specielle røde farve som det store kors, der består af syv mindre kors, er inspireret af de gamle kompagnistandarter, eller hærmærker, fra 1864 og skal forestille Dannebrog i den gamle form, ridderkorset, der går tilbage til Johannitterkorset. Hagelen bliver således en slags samlende symbol

for alle de kompagnier, der kæmpede ved Dybbøl og samtidig et stærkt vidnesbyrd om kristendommens hovedsymbol, korset, som både nederlagets og sejrens tegn.

1976 får kirken et nyt orgel på 14 stemmer (13 plus 1 transmission) fordelt på to manualer og pedal. Den gamle facade fra 1752 bibeholdes. Orglet er bygget hos Marcussen & Søn i Åbenrå og har ialt kostet 365.632 kr. Indvielsen fandt sted ved en koncert af Haakon Elmer Kr. himmelfartsdag, den 27. maj.

RESTAURERINGEN

Af *H. O. C. Bang*

»I årene 1956—59 istandsattes Dybbøl kirke —«. Således står der på indersiden af prædikestolen.

Tanken om en restaurering var fremkommet allerede 1933, da provst Biering var præst i Dybbøl. Man henvendte sig til den i Sønderjylland velkendte konservator og kirkemaler Peter Kristian Andersen, og denne udarbejdede et forslag til istandsættelse af inventaret i kirken. Efter anbefaling af direktør Mackeprang fra Nationalmuseet vedtoges det at sende figurerne fra altertavlen til restaurering på Nationalmuseet. Kasser til forsendelsen blev anskaffet og stod i præstegården ved min overtagelse af embedet 1941, men i mellemtiden var krigen kommet og havde afbrudt al normal arbejds gang.

I 1946 tog man sagen op igen. For at lære kirkerestaurering og dens problemer at kende foretog det samlede menighedsråd en udflugt til Burkal kirke (som var restaureret), og til Klipleve kirke (som var under restaurering), og begge steder fik man god forklaring angående de tekniske og økonomiske forhold. Det blev en god forberedelse til arbejdet.

Igen fik man forbindelse med konservator Andersen. Ved menigheds-mødet i efteråret 1947 fortalte han i Forsamlingshuset om kirkerestaureringer og viste lysbilleder fra sådanne. Derved fik hele menigheden lejlighed til at forstå og følge med i arbejdet.

I december 1948 henvendte man sig til arkitekt Mundt i Sønderborg, som udarbejdede en restaureringsplan. Man var nu klar over, at ikke alene inventaret, men hele kirkebygningen skulle ordnes. Senere indgik arkitekt Mundts svigersøn, arkitekt Clemmensen og dennes frue, Gentofte, i arbejdet, og efter arkitekt Mundts død overtog de det helt. Det efter vor mening gode resultat skyldes i høj grad deres fine arkitektursans og kirkelige forståelse. Tilsynsførende var arkitekt Carstensen, Tønder.

Endelig i juli 1956 begyndte arbejdet. Konservatoren boede under hele arbejdet i præstegården, hvilket gav fine kontakt-muligheder, idet alle problemer, og af dem dukkede der nye op hver dag, drøftedes ved måltiderne!

Arbejdet inddeltes i tre etaper:

1. Gennemgribende fornyelse af loft og tag.
2. Restaurering af koret.
3. Restaurering af skibet.

Første etape.

Alle tagsten skulle fornyes, store dele af tømmeret også, og der skulle lægges nye loftsbrædder. Ovenpå disse blev lagt isolerende rock-wool måtter. Til at dække disse anvendtes de gamle loftsbrædder. De fleste af disse stammede fra ca. 1900, mens enkelte, mod vest, fra ca. 1750, var bevarede. En stump af et af disse, som var ranke-bemalet, er anbragt i loftet ved nordvæggen lige ved orglet.

Arbejdet udførtes af tømremester Johansen, bygmester Christiansen og blikkenslagermester Rosenberg Hansen, alle af Dybbøl.

Første etape var den besværligste, hvad brugen af kirken angik, idet hele kirkerummet jo lå under åben himmel. Gudstjenesterne fandt sted i præstegårdens konfirmandfløj i månederne juli-oktober. Denne var, delvis ved hjælp af inventar fra kirken, omdannet til en art kirkesal. »Kirkegangen« var dog knap så god som ellers i selve kirken.

Anden etape.

Efter påske 1958 adskiltes koret fra kirkeskibet ved en cellotex-væg. Takket være sideindgangen i koret kunne arbejdet foregå uden passage gennem kirkerummet.

Terrasso-gulvet i koret blev brudt op. Man fandt her forskellige gamle gulvlag, nogle af klinker og mursten, andre af stampet ler. Ved — efter anvisning fra Nationalmuseet under tilsyn af museumsinspektør Slettebo — at lade alt fyldet gå gennem et sold, fandt man en del småmønter, som i tidens løb var faldet ned mellem murstenene i gulvet, den ældste fra 1234, den yngste fra 1899. I 1905 fik kirken terrassogulv, derfor ingen fra den sidste periode. Det har rimeligvis været offerpenge, som man har tabt på vejen op til alteret, og som har forvildet sig ned i gulvsprækkerne.

Foruden en broget samling stumper af vinduesglas, kridtpiber, glas- og lerskåle, gulv- og ovnkakler fandtes i alt 19 mønter, som i Nationalmuseet blev bestemt som følger:

1. Valdemar Sejr, præget i Ribe 1234
- 2.—4. Erik Klipping, præget i Roskilde og Slesvig
5. Frederik IV skilling 1722
6. Frederik V skilling 1764
- 7.—8. Hamborgsk hulpeng ca. 1400, den ene overklippet
- 9.—10. Mecklenborgske dreilinge 13?? og 1548

12. Brunsvigsk sølv mønt fra 13. århundrede, ikke fundet tidligere
13.—19. Tyske pfennige 1875—99.

Disse mønter blev af Nationalmuseet deponeret i Dybbøl kirke med undtagelse af nr. 12, af hvilken man fik en kopi. De blev ordnet og sat i ramme og med museets tilladelse anbragt bag på altertavlen.

Iøvrigt afdækkedes det gamle alterfundament (før 1734), og grundstenene i den gamle østmur (før 1585) sås tydeligt midt over koret. Desuden fandtes en mængde grave. En af de første efter korets udvidelse har nok været præsten Andreas Lunds 1595. Under hans gravsten på den sydlige side af alteret var jorden sunket sammen, og der var en hule så stor, at en mand kunne være der, og der var rester af gamle fjæle. Andre grave var opmuret af munkesten og kalket hvide indvendig. Rundt om i jordfylden lå mange knoglerester, stammende fra de sløjfede grave. Nogle grave var overdækket af en kalkmasse, hvori der nogle steder var huller, hvorigennem det løse gulvsand var sivet ned; andre steder var graven blot fyldt op med sand. Under korbuen lå, på langs ad kirken, en større ophobning af kampesten og murbrokker, hvis tilstedeværelse er en uløst gåde.

I murværket på nord- og sydsiden af koret blev fremdraget to tilnærede vinduer, der blev stående som nicher. På væggene fandtes en del kalkmalerier, bl. a. af form som draperier; disse blev overkalket igen.

Det nye gulv blev lagt med gule klinker, som siden i hele kirken. Gulvet inden for altersranken sænkedes, så det kom i niveau med gulvet udenfor.

Altertavlen var imens taget ned og konserveredes af P. Kr. Andersen. På de ældste af figurerne var der faktisk kun en skal af maling tilbage, resten var ormædt og porøst og blev fyldt med en slags flydende harpix, der blev sprøjtet ind deri. Siden blev det hele malet i empire-stil, som det var ca. 1790.

Forud for restaureringen havde Nationalmuseet ladet en anden konservator undersøge, hvordan den oprindelige staffering af tavlen havde været. Under empire-farverne fandtes spor af mange og kraftige farver. Søjlerne havde været marmorerede, baggrunden i midterpartiet rød og blå, korset sort, og figurerne havde haft legemsfarver. Sporene var dog svage, og flere af tavlens figurer var fornyede og derfor uden farvespor, så vi måtte standse ved empirefarverne. I ældre tid har øst-væggen i koret været blå; det har nok fremhævet alteret mere end den hvide baggrund nu.

Den tyske indskrift under korset blev udskiftet med to skriftsteder på dansk. Før treårskrigen var her et maleri (nadverbillede?).

Under rensningen af malingen på loftsbjælkerne gjorde malersvend

Hans Carstens den opdagelse, at der under tre-fire lag maling fandtes nogle meget smukke ranke-dekorationer fra ca. 1750, hvidgrå på blå bund. Disse blev fremdraget og var så velbevarede, at der kun skulle små udbedringer til. Senere fandt man de samme dekorationer på bjælkerne i skibet, og, som før nævnt, på enkelte loftsbrædder i den vestlige ende af kirken. Efter farven på disse dekorationer afstemtes efterhånden alle andre farver i kirken.

Alterbordets plade blev fornyet, ligeledes sidedøren, og der blev opsat et par spanske vægge bag alteret, så der fremkom et lille sakristi. Alt dette meget smukke snedkerarbejde blev udført af snedkermester Christiansen, Ragebøl, som i det hele taget var en enestående god medhjælper i arbejdet, hvad kvalitet og smag angår. Også det udvidede og delvis fornyede knæfald er hans værk. Betrækket er påsat af saddelmager Nielsen, Dybbøl Banke.

I stedet for de gamle kirkebænke opstilledes løse stole i koret, så dette kom til at virke som et samlet smukt rum. På væggen mod nord ophængtes et røgelseskar, som havde været deponeret på museet i Sønderborg.

I tidsrummet, mens koret blev ordnet, holdtes gudstjenesterne i skibet, hvor et midlertidigt alter var opstillet midt for cellotex-væggen. Døbefonten var allerede ved arbejdets begyndelse blevet flyttet fra sin tidligere plads under korbuen til dens nuværende foran madonna-nichen.

Tredie etape.

1959 efter påske påbegyndtes restaureringen af kirkeskibet. Den varede til advent, og imens holdtes gudstjenesterne i koret, hvortil der jo var adgang gennem sidedøren mod syd.

Murværk og gulv ordnedes på samme måde som i koret, så kirkerummet fik et smukt helhedspræg. De høje og mørke kirkestole, der næsten delte kirken i tre dele ved deres høje gavle, blev gjort lavere, uden at Th. Skovgårds små fine påmalede symboler blev ødelagt. Alle kirkebænke var iøvrigt blevet bragt over i malermester Poulsens værksted i Dybbøl gamle skole, hvilket også var stillet til rådighed for konservatorens arbejde med inventaret. I dette tidsrum kunne man rigtig se, hvor skønt og harmonisk selve rummet er med dets brede gulvflade, det kraftige bjælkeloft, den brede korbue og de to sidealter-nicher på hver side af buen.

En del af det gamle kalkpuds på væggene blev hugget af, så de gamle munkesten trådte tydeligt frem, hvilket især kom korbuen til gode. Herved kom også omridset af den gamle kvindeindgang mod nord frem. Mod syd var det meste af murværket forstyrret af det nedrevne våbenhus og den store kalorifere.

*Kalkmalerier fra korbuens underside efter restaureringen.
(Danmarks Kirker, Nationalmuseet)*

Væggene var næsten overalt dækket af kalkmalerier, mange steder i flere lag — man har i tidens løb kalket de medtagne billeder over og malet nye ovenpå, ligesom vi udskifter tapeter i vore stuer. Nogle af billederne på sydvæggen var meget medtagne, mens andre var bedre bevaret og blev overkalket, f. ex. et meget smukt korsfæstelsesbillede i rødbrun farve på nordvæggen ud for døbefonten, og et nadverbillede(?) i samme stil længere nede i kirken, bag kongekrucifixet. De allerede i 1896 fremdragne og af Kornerup udbedrede billeder på korbæggen, under korbuen og på korets sydvæg blev igen udbedrede efter den nyere tekniks metoder. Af de oprindelige 12 indvielsestegn var de fleste nogenlunde bevaret og optydedes. På et af dem, nærmest ved prædikestolen, mente konservator Lind at kunne påvise spor af de lys, der brugtes ved indvielses-processionen.

Loftsbjælkerne dekorationer blev fremdraget ligesom i koret. En af bjælkerne viste sig at være en attrap; kun enderne, som sad i muren til begge sider, var ægte, resten en slags kasse. Formentlig har midterstykket været savet af for at give plads til orglets vindkasse, inden kirken i 1790 blev forlænget mod vest og orglet flyttet samme vej. Her er dekorationerne kopieret efter de oprindelige.

Prædikestolen, som ragede et stykke frem under korbuen, blev — efter mange og indgående diskussioner — anbragt i hjørnet mod syd,

så den brede magtfulde korbue kom til sin ret, og akustiken også blev bedre. Den triste mørkebrune maling fjernedes og erstattedes med lys lak med forgyldning. De tyske indskrifter blev fordanskede og suppleredes på trappegangens panel med andre skriftord i henhold til optegnelser i pastor Karstensens embedsbog, som i det hele taget var til uvurderlig hjælp under restaureringen. Lydhimlens krone, som var gået til i tidens løb, fornyedes efter en illustration i en engelsk krigsrapportage fra 1864. Arbejdet udførtes af billedskærer Christensen, Sønderborg.

Kongekrucifix og madonnafigur istandsattes på samme måde som alterfigurene.

Den gamle liggende kalorifére, som optog megen plads og skæmmede kirken, og som næsten altid gav fyringsvanskeligheder, blev udskiftet med elektriske varmeapparater fra Vesta, installeret af Eiler Hansen, Sønderborg.

Lysekronerne, som næsten var tæret op, og som også brød kirkerummets helhed, erstattedes af lampetter på væggene, så rummet blev frit.

Smedearbejdet udførtes af smedemester Andersen, Dybbøl, malerarbejdet af malermester Poulsen, Dybbøl gamle skole, og orglet repareredes af orgelbygger Zachariassen, Risskov.

Foruden håndværkernes arbejde blev der også på flere måder gjort en frivillig indsats. Flere i menigheden gav pengegaver, som bl. a. blev anvendt til at anskaffe nogle af de smukke lampetter og til nye bøger på alteret. Hele undersøgelsen af gulvfyld og lign. foretoges af de unge fra præstegården, og spejderne hjalp til med at flytte bænke fra værksted til kirke, ligesom menighedsrådsmedlemmerne og kirkebetjeningen aldrig var bange for at give en hjælpende hånd.

Under et sådant restaureringsarbejde bliver kirkens historie og »personlighed« meget nærværende. Et pudsigt eksempel herpå kan nævnes.

Ved nedtagelsen af atrapp-bjælken fandt man inden i dens kasse en brædestump, hvorpå der med blyant var skrevet: »Jeg er 13 år gammel. Ich bin 13 Jahre alt. Je suis un Prussien, un fils de pastor Clausen dans Bredsted, à present solant(?) son oncle le pastor Clausen de Dybbøl.« Knægten, som skrev dette og betroede det til kirken, må have været en brodersøn af pastor Emil Clausen og har opholdt sig i præstegården, mens han fik undervisning af sin onkel, som var ret streng — det har en af hans gamle konfirmander fortalt mig om — og den 13-årige dreng har på denne måde fået luft for sine følelser! Nu røbedes hans hemmelighed.

Endelig, på selve adventssøndagen, kunne kirken blive genindviet.

Kl. 14 var kirken fyldt af sognets folk; vi var vist ca. 350 i alt. En

procession, bestående af biskop Beyer, de præster, der skulle læse indvielsesordene, og det samlede menighedsråd, som bar kirkens hellige kar og alterbøgerne, gik fra præstegården op i kirken, hvor biskoppen, iført biskop Brorsons gamle messekåbe, foretog indvielsen.

Siden samledes alle, der kunne og ville, i Forsamlingshuset, hvor menighedsrådet trakterede med kaffe. Her blev der aflagt beretning om arbejdet og udtalt lykønskninger med resultatet og tak for vel udført arbejde. Så kunne kirken igen begynde sit arbejde i den festlige adventstid.

Det havde været en dejlig tid, fordi alle: håndværkere, menighedsråd og sognets folk, faktisk alle, havde fulgt med og været med i arbejdet.

Siden kom regnskabet time; men det gik forholdsvis let, takket være vor dygtige kasserer, gdr. Peter Jørgensen, Ragebøl, som havde fin orden i de utallige regnskaber og bilag. Slutsummen lå på omkring de 200.000 kr., heraf var de 60.000 kr. tilskud fra staten. Det var mange penge dengang; men det bedste var, at de fleste syntes, der var kommet et godt resultat ud af det!

Gid vor gamle skønne kirke må blive ved at have den samme plads i sognefolkets hjerte, som dette restaureringsarbejde viste, at den havde!

☆

☆

☆

Vort folk har stolte minder,
det stod i tusind år;
iblandt dog klage rinder
fra gamle hjertesår.
Det blad, vi nu skal vende
i Danmarks sagabog,
er fuldt af stor elende
i smertens tunge sprog.

Man kæmped i din have,
man stred for dig og faldt,
men midt imellem grave
du vidner end trods alt
om livet, der skal sejre
trods dødens stærke magt,
om påsken, vi skal fejre
ved kærlighedens pagt.

O, Dybbøl gamle kirke,
så rank i stridens larm!
forstummed end dit virke
og lammet blev din arm —
du gav dog ly herinde
til hver foruden råd;
du hvisked fredens minde
ind i de fangnes gråd.

Og slog end strid vor nakke,
og sorg gav dæmpet røst,
o Gud, vi vil dig takke,
du gav til sidst dog trøst:
den dag, vi lønlig ventede
som svar på alles bøn,
da danske stemmer hented
tilbage kampens løn.

Ja, tak for denne kirke,
du bygged her på hald:
at signe alt vort virke,
at hædre hvert et kald.
Fra travle arbejdsdage
på sabbathelgens bud
den kalder os tilbage
at prise livets Gud.

Marius Storgaard 1964.

(Fra kantaten ved mindegudstjenesten)

KIRKEGÅRDEN

Af *Marius Storgaard*

Første gang kirkegården omtales i de overleverede optegnelser sker ved en bemærkning om, at der i året 1700 blev plantet 21 lindetræer indvendig på kirkegården, og at træerne var forskrevet fra København.

1742 meddeles, at »2 lig drev op fra Sundet, det ene nede ved Staugaard, det andet ved Sønderborg sogn« (formentlig ved sognegrænsen). Ligene blev begravet i Dybbøl på kirkens regning.

1799 er der plantet lindetræer ved det vestlige kirkegårdsdige.

1831 »blev kirkegården noget planeret (af Jens Alsing og Peter Johansen på søndresiden, på nordresiden af Jørgen Christiansen fra Fluehøi), hvorfor 10 rigsdaler«.

1836 »blev den såkaldte kirkedam, dvs. pladsen østen for kirkegården, mellem kirkegården og stien, fyldt (den var førhen et uføre)«. Arbejdet kostede 27 rigsdaler.

1842 blev samme opfyldning belagt med grus.

1843 blev den østre side af kirkegårdsdiget sat om. Samtidig blev der opsat køreport og indgangslåger af støbejern i gotisk stil til afløsning af de gamle af træ, der sad i murstenspiller. De nye piller var af granit. Arbejde og materialer beløb sig til 183 rigsdaler. Fra samme år meddeles, at kirkegården blev udvidet et stykke i det sydøstre hjørne.

1844 blev nordsiden af kirkegårdsdiget omsat, og der anskaffedes støbejernslåger til indgangen på Ragebølsiden (nordsiden) og til indgangen ved præstegården. Det kostede ialt 110 rigsdaler.

1845 blev den søndre og vestre side af kirkegårdsdiget sat om, og der plantedes flere lindetræer.

1846 er der også foretaget planeringsarbejder og »kirkedammen, et vandhul i hjørnet nordøst for kirken, rensset.« Samme år blev jernlågerne forandrede, således at de selv kunne gå i, når de lukkes op.

1848—50: Fra Treårskrigen findes vest for tårnet fire gravsteder med mindesmærker over faldne tyske soldater.

1852 lidt syd for indgangen til kirken ligger »Den ukendte soldat« begravet. Herom fortæller kirkebogen, at »et dansk militær-lig, en menig, rimeligvis af 12.te bataillon, falden 5. juni 1848 ved Hvilhøj

*Træfningen på kirkegården den 17. marts 1848. Fotografisk gengivelse af Otto Baches tegning fra billedværket »Fra Dannevirke til Dybbøl«.
(P. Haase & Søns Forlag)*

kro, hvor han har ligget begravet i æblehaven tæt ved stien«, i året 1852 »er blevet henflyttet til vor kirkegård.« Mindepladen af marmor »til at lægge på den ukjendte danske landsoldats grav« blev skænket og indviet i 1861 efter gudstjenesten på 19. sønd. e. trinitatis.

1857 blev det gamle træ-klokkehus nedtaget. Jfr. art. om kirken.

1858 den 16. juni døde generalløjtnant F. R. H. Bülow på Sandbjerg og blev begravet den 22. juni af sin søn. (Jfr. art. om præsterækken) Men allerede den 20. juni, »da sol stod op«, førtes hans lig, trukket af hans gamle stridshingst, til det Reventlowske Kapel, hvorfra sundevedske bønder bar ham til graven. Graven findes i det nordvestre hjørne af den gamle kirkegård og er forsynet med en granitstele, der bærer indskriften »Generallieutenant F. R. H. Bülow, Seierherren i Slaget ved Fredericia, hvor taknemmelige medborgere reiste ham et Hædersminde«; f. i Nustrup ved Gram 4. febr. 1791, d. på Sandbjerg i Sundeved 16. juni 1858.

Årsagen til, at general Bülow ønskede sit hvilested i dette afsides liggende hjørne, som ellers var forbeholdt selvmordere, strandvaskere og vagabonder, var den, at han netop på dette sted havde gjort holdt med sin hest den 6. april 1849 efter den sejrige træfning ved Ullerup og herfra inspiceret de deltagende tropper, der defilerede forbi tilbage til deres kvarter i Sønderborg. Sønnen, pastor Bülow, rejste en flagstang ved graven og hejste her flaget hver søndag, inden han gik til

*Generaløjtnant F. R. H. Bülows hvilested
i det nordvestre hjørne af den gamle
kirkegård. (Efter postkort).*

gudstjeneste i kirken. 1864 brækkede prøjserne flagstangen ned, men 1920 rejste danske soldater den igen. Hvert år den 6. juli flages der stadig ved generalens grav, og Sønderborg garnison nedlægger krans og holder mindegudstjeneste i kirken. Gravstedet vedligeholdes af forsvarsministeiet ligesom de andre danske soldatergrave på kirkegården og fællesgravene på Dybbøl Banke.

1860 »flyttedes kalkgruben ind mod præstens mødding og det gamle klokkehus'es plads planeredes.«

1863 »rejstes af bønder og parcellister fra grevskabet Reventlow og godserne Boyskov og Ballegaard en mindstøtte for grev Conrad Reventlow. »Monumentet, der er en høj granitstele syd for gravkapellet, blev indviet den 26. juli og er forarbejdet af en stenhugger Bech i Surlykke. Stenen var købt i Als Nørherred og kostede ialt 149 rigsdaler og 5 skilling. Grev Conrad var kommandør i den danske marine, født i København 1749 og død på Sandbjerg 1815. Mindesmærket bærer endvidere indskriften, at »Han var bondens ven og velgører« og om grunden til dets placering på kirkegården fortælles, at han som bondefrigører (fra stavnsbåndet) selv skulle have ønsket at komme til at hvile imellem sine bønder. Mest sandsynlig er det dog, at hans kiste står i gravkapellet. Jfr. art. om kirken.

Samme år »sidst i november« sløjfedes alle de grave, som ikke blev

ordentligt vedligeholdt, bl. a. ved opsætning af græstørv. Endvidere blev stakittet ved kirkedammen fornyet på kirkens regning.

1864 anlagdes en feltskanse omkring general Bülow's grav, »som forsvarede kjækt i 6 uger og først forlodes efter træfningen den 17. marts.«

»En aftenstund, medens Dybbølstillingen forsvarede, faldt der et skud i præstegårdshaven. Det var generalens gamle stridshingst, Cortes, der havde båret ham ved Fredericia, som hans søn, præsten, måtte lade skyde på grund af alderdom. Cortes var et smukt dyr af ægte jydsk race, blankbrun af lød, med et lille hoved, små øren, svanehal og en kort krop. Med lethed bar den sin herre, var stridslysten som han og slog ud tilhøjre og tilvenstre, når den kom i trængsel. Den begravdes ved foden af Bülow's gravhøj.« (»Vort Forsvar« 11. årg. 1895). Efter lokal mundtlig tradition blev Cortes begravet »o e blegplet«, dvs. tørrepladsen i præstegårdshaven lige vest for gravstedet — nu det nordøstlige hjørne af »Den ny Kirkegård«.

Fra krigen i 1864 findes nord for tårnet en granitsten over »25 tapre danske Soldater, som faldt for Konge og Fædreland den 17. Marts 1864«, endvidere samme sted en granitsten over 6 danske, og 1 prøjsisk soldat, fundne ved drængravning 1908 foran skanserne ved Allsund. Syd for kirken findes 2 støbejernskors over tyske soldater, samt ved det sydlige stendige en stor uskøn stenblok med indskriften »Seinen 1864 gefallenen Söhnen Das Deutsche Vaterland«. Dette mindesmærke var oprindeligt dobbelt så højt og udstyret med et sværd. Jvf. Valdemar Rørdams digt »Sværdet på Dybbøl Kirkegaard«. Sokkelen med den tyske ørn og sværdet blev fjernet af danske modstandsfolk efter befrielsen i maj 1945.

Af ældre gravminder bør også nævnes vandmøller Ringes gravsted under hængeasken på Ragebølsiden. Den sjældne gravsten blev i 1939 flyttet op i kirkens forhal, hvor den er bedre beskyttet mod vind og vejr. Jfr. art. om kirken. Den nuværende kampesten på graven satte menighedsrådet ved denne lejlighed. Langs stien syd for kirken står mindestenen over »Soldaternes Ven«, Dybbølmølleren Jørgen Hansen. Hans hustru, født Quade, også af Dybbølmøllerslæggt, ligger på den modsatte side af stien. Mindestenene for de to betydelige sognepræster Emil Clausen og Peter Hansen findes henholdsvis øst for kirkens indgang og øst for lågen ind til præstegården.

1870 er der opstillet bænke på kirkegården. Ifølge »Kirkeinventarium af 1862« stod der i forvejen allerede »3 bænke på kirkegården og een fast bænk udenfor omkring nogle træer«. Muligvis har der været tale om en fornyelse.

1882 blev vejen øst for kirkegården flyttet nærmere over til denne,

*Parti fra kirkegården med det store grantræ på »Den ukendte soldat«s grav og det tyske gravmæle fra 1914, som danske modstandsfolk »halverede« i 1945.
(Museet på Sønderborg Slot).*

så at »Kirkepletten« blev øst for vejen. Samtidig plantedes en række lindetræer øst for vejen.

1908 hedder det i kirkeforstanderskabets forhandlingsprotokol, at »såfremt en efterlevende ægtefælle ønsker en grav ved siden af den døde, den så gives hos den kære, for at ønsket efterkommes«.

1914 oplyser samme protokol om graverens løn, at den bestod af 60 mark for at holde kirkegården, 60 mark for at holde kirken og 75 mark for kakkelovnsfyring!

1914—18: Den første Verdenskrig spredte sorg og savn og uvished i mangfoldige af sognets hjem. Ikke færre end 35 unge mænd måtte lade deres liv i fremmed krigstjeneste på Europas slagmarker, 3 savnedes og 11 vendte tilbage som invalider. Tilbage sad 8 enker med 16 faderløse børn.

1922: I bladet Krigsinvaliden, medlemsblad for foreningen for sønderjyske krigsbeskadede og faldnes efterladte, fra februar 1931 vises et billede af mindestenen for de faldne, og i den hosstående artikel hedder det: I vinteren 1922 blev der af beboerne i Dybbøl sogn besluttet at lade sætte en mindesten til ære for de i verdenskrigen faldne og savnede fra sognet. Der var enighed om at rejse stenen foran den østlige ende af kirken og søge midlerne dertil til-

*Mindestenen for sognets faldne
i den første verdenskrig.
(Museet på Sønderborg Slot).*

vejebragt ved frivillige gaver, som hurtigt viste sig at blive tegnet så rigeligt, at der straks kunne gås igang med de forberedende arbejder. Afdøde pastor Hansen, som viste sagen stor interesse, fik indhentet tegninger og overslag fra kunstneren Thomas Skovgaard. Af de fremsendte tegninger valgtes modellen til den sten, som senere rejstes modelleret af forannævnte kunstner og fremstillet af bornholmsk granit af billedhugger Emanuel Nielsen, Frederikssund. Mindestenen er formet som trekant, hvilende på en firkantet, og derovenpå liggende rund sokkel. På stenens forside er fremstillet et relief, visende en engel, som planter en blomst på en gravhøj. Under relieffet står følgende vers af digteren Valdemar Rørdam:

Bundne bar de byrderne
sårede vandt de sejren,
døde lever de blandt os,
adsprede samler de os
dersom vi er dem værd.

På stenens andre to sider står navnene på de 35 faldne. På den runde sokkels kant er udhugget 35 kors, hvert på en lille gravhøj, og under disse står »Denne mindesten over de i verdenskrigen faldne satte Dybbøl sogns beboere 1922. — Kærligheden bortfalder aldrig. 1. Cor. 13,8.

1930 foretages der en reparation af nordre kirkegårdsdige. Samme år plantes 30 krysantherer ved mindestenen for de faldne i 1914—18.

1934 afløses græskanten langs kirkens sydmur af en grusgang.

1937 indlægges der vand fra vandværket på kirkegården. Med installation af 1 hane kostede det 36 kr. Samme år ansøger den reventlowske slægt menighedsrådet om at overtage vedligeholdelsen af deres gravsted (Conrad Reventlow) mod at indbetale 1000 kr. til oplæg blandt kirkens midler. Menighedsrådet påtager sig forpligtelsen »i indtil hundrede år«.

1941: Et stort grantræ på den ukendte soldats grav fjernes, og den midterste række lindetræer øst for kirken fældes og anvendes som brændsel til supplerung af brændselsrationeringen under den tyske besættelse.

1943: Det vedtages at udvide kirkegården med den del af præstegårdens urtehave, som ligger vest for kirkegården ud mod Stenderupvejen. Det første projekt forkastes imidlertid af kirkeministeriet og det næste kan ikke foreløbig realiseres på grund af manglende arbejdskraft. Man inddrager dog havestykket mod, at præstegården får et tilsvarende stykke jord vest for det inddragne og udlejer arealet til roedyrkning i årene 1945 og 46. Samme år bortryddes nåletræerne ved kirkens østgavl.

1946 afskaffes betalingen for benyttelse af ligvognen.

1947 anlægges den ny kirkegård efter godkendt projekt og under ledelse af gartner Pauli Christensen, Dybbøl. Indvielsen finder sted den 14. september 1947.

1952: På opfordring fra krigsministeriet flyttes flagstangen ved general Bülow's grav noget nærmere graven, og der opstilles en bänk ved sydsiden af kirken.

1957 indrettes et lille ligkapel i den vestlige længe af kirkestalden. Ligvognen erklæres for ubrugelig og fjernes.

1958 fældes størsteparten af de store lindetræer på kirkegården. Mange af dem var gået ud i toppen og virkede desuden for dominerende på kirken. Træet blev solgt for 18 kr. pr. kubikmeter.

1959 henføres urnerne af Sandbjergs tidligere ejere, overretssagfører Knud Dahl og hustru Ellen, født Dinesen (en søster til forfatterinden Karen Blixen) til et gravsted i det nordøstre hjørne af kirkegården. Gravstedets vedligeholdelse betales af Sandbjergs nuværende ejer, Århus universitet .

1966 besluttede menighedsrådet at nedrive den gamle kirkestald øst for kirkegården og i stedet lade opføre et nyt ligkapel sammesteds. Ved samme lejlighed ønskede man, at der blev rådet bod på de util-

fredsstillende toiletforhold, og endvidere skulle den ny bygning give plads for et redskabsrum til graveren.

1967 forelagde arkitekt Mogens Meyling, Sønderborg, et projekt over den ønskede nybygning, som inden længe blev godkendt af såvel kirkeministerium som de øvrige implicerede myndigheder. Prisen var 68.000 kr. Men den lokale bygningsmyndighed, Dybbøl sogneråd, afslog at godkende placeringen af kapellet øst for hovedindgangen til kirkegården. Rådets flertal ønskede kapellet placeret i præstegårdshaven på den modsatte side af vejen. Der skulle nu gå 5 år med en række træge forhandlinger de implicerede parter og overordnede myndigheder imellem, før menighedsrådet fik lov at bygge som ønsket. I den mellemliggende tid var sognet blevet indlemmet i Sønderborg storkommune. Den 4. februar 1973 kunne det ny kapel omsider indvies. Murerarbejdet er udført af bygmester Ole Clausen, Dybbøl; tømrerarbejdet af tømrermester Hans Johannsen, Dybbøl. Bygningens pris blev nu 128.000 kr.

Kirkestalden.

Kirkestalden, der måtte give plads til det nye ligkapel, var bygget af gule sten og oprindelig tækket med strå. Bygningen var formentlig opført i slutningen af 17. hundredtallet. Den omtales første gang i forbindelse med anskaffelsen af en brandsprøjte i 1842, i hvilken anledning bygningen blev forsynet med en længe mod vest. Her stod senere ligvognen indtil 1957, da rummet kom til at tjene som ligkapel.

Kirkestalden var bygget af 8 bønderfamilier på Dybbøl Mark til opstaldning af deres køreheste under gudstjenesten. Der var kun plads til 8 heste, så hver gård måtte kun have 1 hest forspændt, når man kørte til kirke. De kørende bønder fra såvel Dybbøl som Ragebøl, samt greven på Sandbjerg, fik opstaldet i præstegården. Ved højtiderne blev der tillige opstaldet i et par boel i nærheden af kirken.

LANDBRUGET

Af Hans Kæstel og Jens Lampe

Stednavne er en vigtig kilde til bebyggelsehistorien, og når alle andre kilder tier, må man nøjes med at holde sig til stednavnenes vidnesbyrd. Endelsen -bøl er en typisk dansk endelse, der også er udbredt på Sundeved og de tilstødende egne: Dybbøl, Ragebøl, Nybøl, Avnbøl, Brobøl, Skovbøl, Tråsbøl, Tumbøl, Adsbøl, Skodsbøl, Perbøl osv.

Af det gamle ord bol, der betyder gård eller så stort et indhegnet jordstykke, at det gav en fri bonde og hans familie fuldt underhold, blev der dannet en ny form »bøl«, vistnok nærmest med betydningen »beboet plads«, »byggested«. Ofte er der et personnavn foran endelsen, således i Dybbøl, der i 1352 og 1463 skrives »Duttebul«. I Gelting sogn på Angel findes et Dyttebøl. Forleddet menes at være det gammeldanske mandsnavn Dytti, i Ragebøl mandsnavnet Raki.

Der er al mulig grund til at antage, at den frugtbare halvø Sundeved (dvs. skoven ved sundet) i oldtiden har været bevokset med uigennemtrængelig storskov. Først jernalderens sværere redskaber gjorde det muligt at rydde større bopladser, hvor det var muligt at leve af kvægavl og agerbrug. De tunge og stærke lerjorder er overalt de senest bebyggede. Bortset fra nogle mindre bebyggelser i sten- og broncealderen har der nok ikke været nogen større bebyggelse i det nuværende Dybbøl sogn før omkring jernalderen, da ploven, leen, seglen og drejektiværnen giver grundlag for korndyrkning — først de gamle kornsorter hvede og byg og senere rug og havre.

Agerbrug og kvægavl blev nu vigtigere end jagt og fiskeri, og de mennesker, der ejede hus og jord, kaldte sig bønder. Ordet bonde betyder boende, bofast. Fra omkring år 800 var man begyndt at dyrke jorden i fællesskab.

Da Dybbøl kirkes kor og skib af fagfolk regnes for at være bygget omkring 1200—1250, må man regne med, at landsbyen har eksisteret senest i slutningen af 1200-årene. Sognet har derfor også nok oplevet de frygtelige hæringer, venderne foretog især på kysterne i det sydlige Danmark. Helmolds Slavekrønike berettes således, at de hjemlige kystegne blev grusomt hærget i 1168, den sandsynlige årsag til, at Sønderborg slot blev bygget.

Om ejendomsoverdragelser i den ældre middelalder er der kun bevaret yderst få dokumenter og vel overhovedet sjældent udstedt så-

danne. Efter tidens skik foregik retshandlinger ikke ved det skriftlige dokument, men ved selve skødningen på tinge. Vi ved derfor ikke ret meget om, hvem der har boet i sognet i den ældre middelalder, men vi ved, at hvor jorden var god, kom der på et eller andet tidspunkt adelsmænd. I den ældre middelalder sad der danske adelsmænd på Sundeved, groet frem af den frie bondestands rækker, men hertugerne af Abels slægt søgte at skille Sønderjylland fra moderlandet, og her fandt de støtte hos de holstenske grever. Fra hertugens borge, Tønderhus og Sønderborghus, udgår initiativet, og efterhånden presses den hjemlige adel bort fra jorden. Landbrugskrisen såvel som »den sorte død«, pesten, omkring 1350 gjorde det let for de holstenske stormænd at komme i besiddelse af jordejendom i Sønderjylland. Tilmed lå hertugerne stadig i strid med deres lensherrer, de danske konger, og derfor ville de hellere have tyske adelsmænd end danske som lensmænd på Sønderjyllands borge og større gårde.

År 1317 måtte kong Erik Mændved afstå sin ret til at udnævne hirdmænd syd for Kongeåen. Fire år tidligere havde han måttet give afkald på alt kongegods i Sønderjylland, så nu havde hertugen frit spil. Den holstenske adel forlenedes med de indfødte herremænds gårde og med kongegodset. I sluttet række var de holstenske herremænd i færd med at sætte sig fast i dansk land nord for Ejderen.

En af de adelsmænd, som ejede jord i Dybbøl sogn, var *Claus Rixtorp*, som stammede fra egnen mellem Preetz og Plön. Vi ved, at han stod på grev Gerhards side, og at hans gods konfiskeredes 1474, fordi han havde deltaget i et oprørsforsøg mod kongen, og derfor blev godset overtaget af dronning Dorothea. Der ses ikke at have været livegenskab eller stavnsbånd i Dybbøl sogn, men bønderne var bundet til en bestemt herre og hoveripligtige. De skulle hvert år betale en afgift, landgilde, til deres herre. Og det, at så mange bønder efterhånden kom under adelige og senere — under domkapitlet i Slesvig —, de augustenborgske godser, Ballegård, Sct. Jørgens hospital i Sønderborg og Reventlowerne, gjorde tilværelsen ufri og vanskelig for dem, og de fik følelsen af at være afhængige og under et bestandigt tryk. De måtte opgive deres selveje og blive fæstere.

En af de mest værdifulde kilder til middelalderens historie er kong Valdemars jordebog, af hvilken en del er affattet i 1231. I denne er Dybbøl ikke nævnt direkte, men afgiften fra Sundeved som helhed. Først i en plovskatteliste for Sønderborg len fra 1533 nævnes følgende skatteydere i Dutbull (Dybbøl):

Per Andersen	2 m 4 sk.	Jep Johansen	1 m 8 sk.
Anders Nielsen	1 m 8 sk.	Store Nis Andersen	1 m 8 sk.
Johan Nielsen	1 m 8 sk.	Knud Mortensen	1 m 4 sk.

Hans Laurensen	1 m 8 sk.	Johan Hansen	1 m 8 sk.
Jep Lousen	12 sk.	Per Nielsen	1 m 0 sk.
Jes Becker	1 m 0 sk.	Per Christensen	1 m 12 sk.
Mads Laurensen	1 m 8 sk.	Jep Nielsen	2 m 0 sk.
Calle Nielsen	1 m 8 sk.	Bundi Smith	2 m 0 sk.
Lille Nis Andersen	1 m 8 sk.	Jep Knudsen	1 m 8 sk.
Henrik Ratlou	1 m 0 sk.	Hans Johansen	1 m 10 sk.

Samme år betaltes i *Ragebøl* følgende skatter:

Otto Jepsen	1 m 12 sk.	Jes Villads	1 m 10 sk.
Jes Johansen	10 sk.	Poul Johansen	1 m 12 sk.
Jep Nielsen	1 m 12 sk.	Marten Johansen	1 m 8 sk.
Jørgen Tuxsen	1 m 4 sk.	Johan Ougaard	1 m 10 sk.
Jep Johansen	1 m 12 sk.		

Stovgård:

Anders Steffensen	1 m 14 sk.	Gregorius Ingversen	1 m 8 sk.
-------------------	------------	---------------------	-----------

m = mark sk. = skilling p = penninge

I en jordebog fra 1535 ses det, at 24 bønder i Dybbøl skal betale afgifter fra 2 m 5 sk. 3 p for jagt. I *Ragebøl* er der dette år 10 bønder, i *Stovgård* 2 og på *Sandbjerg* 3 bønder, der er skattepligtige.

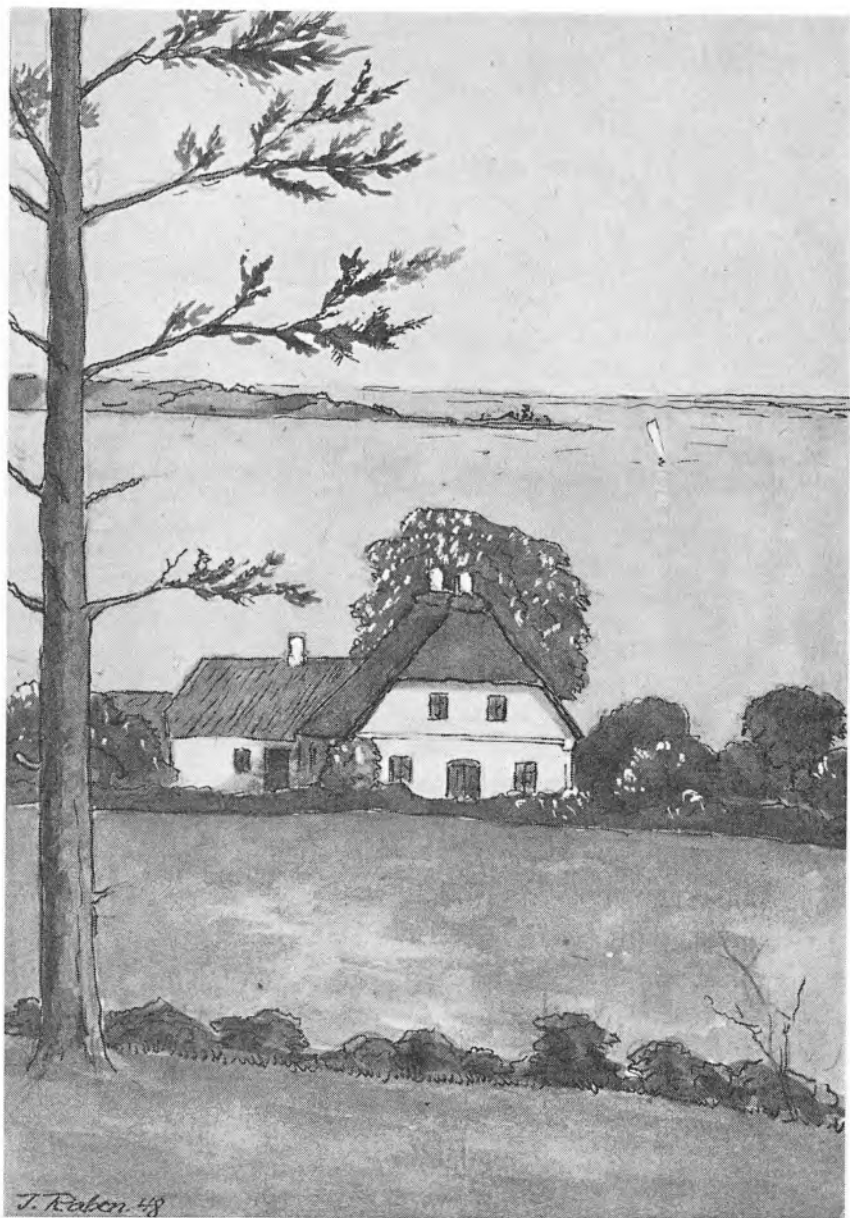
Jordebogen fra 1535 nævner i Dybbøl 4 bønder, som skal betale afgifter i form af får, lam og gæs. I 1543 nævnes de Rixtorper »lanster« i Dybbøl: Hans Hinriksen og Jørgen Hansen. 1543 nævnes herremanden Siewert von Qualens »lanster« i Dybbøl: Niels Tilsen og Bundi Andersen samt Woslaf Wobitzers »lanster« Hans Ottesen i Dybbøl. Endelig nævnes det, at Slesvig-bispen har 3 gårde i Dybbøl. Efter navnene at dømme må Qualen og Wobitzer have været landsfremmede, og det viser sig da også at være tilfældet. Sprogbrugen »lanster« er tysk, idet ordet er afledet af det tyske »Landsassen«, som nærmest svarer til det danske »fæstebonde«. Navnet Qualen er af slavisk-vendisk-tysk oprindelse, og en gren af slægten var senere bosat i Wagrien, Holsten. I 1226 underskrev Diderich von Qualen fundamentsbrevet for det adelige kloster i Preetz i Holsten, og Qualens første dokumenterede stamsæde var Coselau i Wagrien. Til Coselau (vendisk: Carsla) ved Grube-søen hørte en mindre by, Qualen. Efter denne har slægten taget navn. Von Qualens våben bærer et sort vildsvinehoved i sølvfelt. Samme hoved pryder hjelmen. Ivan Reventlow, en betroet mand hos hertug Hans den Ældre, anbefalede i 1549 »en from ung adelig Josue von Qualen. Han var søn af Otto von Qualen i Coselau og deltog i Ditmarskens erobring samt i Den nordiske Syvårskrig 1563—70. I de ældste optegnelser finder vi ham som en af de junkere, der var med til at fængsle kong Christian II på Sønderborg slot. I 1579 anlagde han Herningsholm som Jyllands stærkeste fæstning.

Siewert von Qualen var søn af Marquard von Qualen, som i 1515 beseglede et tingsvidne på Sønderborg slot og i 1520 optrådte som kautionist for kong Christian II ved dennes pantebrev til Otte Sehested. Ved rustningen 1530 i Sønderborg betalte han 20 penninge af sine godser. Det samme beløb betalte han i 1535. Han nævnes igen 1543, men er antagelig død 1546. Han var også ejer af Egeskovgård i Avnbøl. 1564 nævnes nemlig hr. Siewerts arvinger i Avnbøl. Efter hans død beholdt enken, Margaretha von Qualen, ejendommen. En datter, Anna, døde 1587 og ligger begravet i Ullerup kirke.

Woslaf Wobitzer var en pommersk adelsmand, som stod i kong Christian III's tjeneste. For sin tjeneste begunstigedes han med ialt 11 gårde på Sundved og Als. De udenlandske herrer kunne naturligvis ikke tale med deres undersåtter, men tog da også deres beslutninger og afgørelser hen over undersåtternes hoveder.

Før reformationen ejede, som nævnt, Slesvig-bispen nogle bol i Dybbøl, og disse jorder kom efter reformationen under Svavsted amt. Bønderne måtte slide i det for at kunne klare afgifterne for deres gårde, men det fik være, hvad det var, hvis man ellers havde sit helbred i orden. Ofte blev sognet hjemsogt af ulykker. Pesten tog sine ofre i 1547—49, 1574—77, 1581 og 1602—07, og kvægpest rasede jævnlige. Under svenskekrigen 1658—59 havde sognet indkvartering af danske, kejserlige, brandenburgske og polske tropper, som alle forårsagede store skader. 1659 fik hertug Ernst Günther overdraget 3 gårde og nogle kåd (husmandssteder) i Dybbøl. Disse hørte administrativt under Svavsted amt. En foregangsmand for bøndernes trælbinding var hertug Friedrich af Lyksborg, der i 1731 og 1736 udstedte grusomme straffeforordninger mod bortrømte personer, men i 1766 udstedtes den første forordning til fremme af udskiftningen. For at en hel landsbys jorder kunne udskiftes, krævedes imidlertid, at 2/3 af gårdmændene ønskede det.

Trevangsbruget har sandsynligvis aldrig vundet indpas i sognet, derimod tyder mange marknavne i sognet med endelsen -kobbøl på, at det holstenske kobbølbrug er indført i 1600-årene og først og fremmest på de større gårde. Ordet kommer af det latinske copula, der er indlånt gennem nedertysk. Kobbølbruget var karakteristisk ved sædfølgen: grønjordshavre, boghvede, vinterkorn, havre og derpå fire års græs. Det afgørende fremskridt ved kobbølbruget var, at de enkelte skifter eller kobler indhegnedes omhyggeligt, og der brugtes brak, ligesom overdrevene toges ind under dyrkning. Selv om de mindre bønder havde lyst til at følge eksemplet, kunne de ikke, fordi de var bundet af markfællesskabet. Denne samfundsform, der kvalte den enkeltes initiativ, blev opløst med de reformer, som kan spores længst tilbage på

Grønkærgaard set fra skanse IV. 1948.

halvøen Løjt, som fortsatte i Varnæs 1710—11 og holdt deres indtog i Dybbøl med udskiftningen i 1777—78. Fællesdyrkningen ophørte i november 1777. Bolsmændene skulle selv taksere deres marker. Landmålere var Jens Iversen og Christian August Schmidt fra Asserballe. Dokumentet om udskiftningen er underskrevet af Jacob Carstens, som

var hospitalsforstander på Sct. Jørgens i Sønderborg, af B. Petersen, fuldmægtig for domkapitlet i Slesvig, og H. C. Printzling, inspektør på Sandbjerg. Som lensfoged fungerede H. P. Fogd. Udskiftningen efterfulgtes af vejforbedringer og anlæg af nye veje. Vejene blev gjort bredere, der blev gravet grøfter og bygget diger med levende hegn. Udskiftningen er bekræftet af grev Reventlow den 8. oktober 1781.

Det fremgår af udskiftningsdokumentet, at 1 avnbølgårdsk bol ansattes til 1 og $\frac{1}{2}$ mark guld, 2 hospitals-bol til 9 mark guld, 21 reventlow-ske bol af 6 mark guld, 1 af 5 mark guld, 1 kgl. kåd af 1 og $\frac{1}{2}$ mark guld, 4 augustenborgske af 1 og $\frac{1}{2}$ mark guld og præstens jord vurderedes til 6 mark guld.

Degnens jord bestod af 1 td. 7 skæpper og 38 roder, som skoleholder havde han desuden 3 tdr. land havre eller 12 skæpper rugland. Alle de tidligere undersætter fik overladt bolene eller kådene til arv og øje mod en købeskilling.

Dybbøl by var på den tid den største landsby på Sundeved, og sognet gik helt ned til Alssund, men den forandrede fuldstændig struktur efter udskiftningen. Øst for bygaden var den såkaldte Sjøv, oprindelig en meget dyb sø, over 600 alen i omkreds.

Alle husene havde bindingsværk og stråtage, og rundt om dem var der kålgårde og abildgårde. Johann Chr. Gude skriver 1778, at der avles mange træfrugter på halvøen, især det bekendte Gråsten-æble, som grev Carl von Ahlefeldt havde indført fra Holland. Der avledes også boghvede, hør, humle og kartofler; det sidste var ikke helt almindeligt på den tid. Dybbøl sogn havde ifølge Duus i 1836 22 gårde, 28 kåd (husmandssteder), 16 frihuse (jordløse) og 1 kro. Til Sandbjerg hørte da 4 gårde, 4 kåd og 4 indsiddere. Til Sct. Jørgens hospital i Sønderborg hørte 1 gård og 3 frihuse, til Nybøl herred 1 gård, til Sønderborg amt og fogedriet Sundeved 1 gård. I Ragebøl var der 8 gårde og et par kådnere og frihuse. Omkring 1777 nævnes i Dybbøl den såkaldte Tingvej, der siges at gå fra byen over Nørremarken til Bussevrå hæk, lige ved Ragebøl mark. Denne vej gik forbi Tinggård, som nævnes 1893. I Dybbøl by nævnes 1852 Galgeløkken, lige ved den nuværende Kongeskanse.

Landskabet havde også ændret karakter på grund af de mange nyplantede hegn langs veje og markskel, hvor hassel blandet med hylde og hæg, benved, ulvsrøn, vilde æbler, vilde roser, brombær og gedebled slyngede deres ranker ud og ind. I forårstiden var hegnene som snedriver af slåen- og hvidtjørnsblomster, og ved midsommertid var der en pragt og duft af vilde roser, hylde i blomst og kaprifolier. Om efteråret kunne man plukke nødder og brombær. Disse hegn var med til at bevare jordens fugtighed og skabe læ i vort blæsende klima, for-

uden at de var til stor gavn for vildtet. Heldigvis er mange af hegnene endnu bevaret.

Af navne, vi kender fra den gamle udskiftningsprotokol kan nævnes: Kirkemark, Brændsmark, Østerskov, Vesterskov, Hjelmvrå, Hørmark, Sjøvmark, Bjergemark, Sned, Lykmark, Surløkke. Det sidste navn skal ifølge provst Karstensens beretning oprindeligt have været Sodløkke (sod = græstørv) og komme af, at disse marker fra gammel tid har været benyttet som varige græsgange for kvæget fra Sandbjerg.

Udskiftningen betød også, at jorden blev samlet omkring gårdene, og en mængde kørsel blev sparet, så heste i stort omfang kunne erstattes af køer. Hoveriets eller arbejdspligtens afskaffelse eller ændring sparede også en masse transport, og folk arbejdede bedre for sig selv end for andre. De nyere driftsformer gav højere udbytte både i korn og græs uden ekstra gødning.

Dybbøl fik efterhånden karakter af det, geograferne kalder en »slyngtet vejby« af den type, som er så almindelig i det østlige Sønderjylland, og som typemæssigt har stærk forbindelse til Fyn med omliggende øer samt Angel, mens Ragebøl blev, hvad man kalder en »vejklyngeby«.

Det gamle grande- og nabolag, som eksisterede før udskiftningen, synes at have udspillet sin rolle efter 1778. Ved udskiftningen blev der også udlagt jord til degnen, Meggersee, til møllen, til smeden Rasmus Jessen og hjulmageren Peter Jensen.

I tidens løb forandres mangt og meget, men sted- og marknavne beholder deres oprindelige former. Det kan være fristende at nævne de mest kendte. Af stednavne forekommer i sognet: Batterup, Bomhus, Bøgely, Brunhoved, Dybbølbanke, Dybbølbjerg, Dybbølmølle, Dybbølmark, Dybbøllund, Dybbølsned, Dybbølsten, Dybbøltving, Dybbølvesten, Dybbøløsten, Essenæs, Frydendal, Gaffel, Grønkjær, Hvilhøj, Hørløkken, Langdam, Lillemølle, Palmose, Porsdam, Pythuse, Ragebøl, Ragebølmark, Ragebølskov, Randersgård, Ravnskobbel, Rævhøj, Skansehus, Stovgård, Surløkke, Tinggård, Trovshøj, Vaskilde, af naturnavne: Avnbjerg, Barsten, Bloksbjerg, Borgesløkke, Bussevrå, Bøffelkobbel, Fiskerløkke, Galgehøj, Grønkjær, Hovbjerg, Klokkebjerg, Luskjær, Mærsk, Møllebjerg, Paradis, Ringland, Sjøv, Skovbæk, Smedland, Trondeled, Ærteballe og Vindhavn.

Gårde og huse forandrer sig mere. Af de helt gamle stråtede bindingsværksbygninger er der kun få tilbage i Dybbøl sogn. De fleste af dem gik til under de to slesvigske krige, hvor både fjendtlige og egne tropper af militære hensyn måtte brænde eller nedrive bygninger. De grundmurede bygninger behersker nu landskabsbilledet. De gårde og huse, som rejstes fra 1864—80, er gennemgående smukkere og mere

harmoniske end de gårde, der blev bygget efter århundredskiftet, da det hæslige tagpap og bølgeblik vandt indpas.

Der kan i sognet endnu findes ejendomme, hvor den ældre byggestil er bevaret i sin grundform. De mindre ejendomme er oftest indrettet således, at beboelse, lo, stald og svinehus enten findes i samme længe eller i en vinkelbygning. De noget større landbrug, gårdene, blev som regel bygget i tre længer, et stuehus, en staldlænge og lo og lade med plads til vogne og markredskaber, og mellem disse tre var en åben gårdsplads. Langt de fleste gårde i sognet har engang haft denne grundform. Den tyske byggelov efter 1864 lader sig også konstatere, idet der krævedes en meget høj loftshøjde i stuehusene, helt op til 3.30 m. Desuden blev det forlangt, at bageovnen skulle opføres i en særskilt bygning mellem bolig og stald, hvor bageovn og vaskerum findes. I Dybbøl sogn blev de små bagehuse ved genopførelser efter 1864 bygget større end andre steder, fordi man boede i dem, mens stuehusene blev opført. Større avl, produktionsændringer og mekanisering medførte en del til- og ombygninger af især driftsbygningerne, således at gårdene er blevet mere forskellige af udseende end de f. eks. var for 100 år siden. Krigens uvejrlig trak bort, og der kom atter rolige dage, da plov og harve atter gik deres gang hen over de nedtrampede marker i sognet. Driftsmåden lignede den i kongeriget, måske med undtagelse af, at hvede hyppigere dyrkedes som vintersæd, hvad der betingedes af den højere pris, hvori den på grund af tolden stod i under preussisk styre.

I 1906 var der i sognet 107 boliger med 1005 indbyggere, 946 køer, 140 heste og 54 får. I 1910 var indbyggerantallet steget til 1144 for atter at dale til 992 i 1921. Sognets ejendomsskyld vurderedes i 1927 til 4.345.000 kr., deraf jordværdien til 1.792.000 kr. Bøndergårdenes jorder vurderedes til 1182 kr. pr. ha. Arealet var i 1927 1454 ha, dvs. at hele sognet sagtens kunne ligge i Mossø, som er 1688 ha eller i Esrom sø på Sjælland, som er 1736 ha. Landbrugsarealet var i 1920 1343 ha. Dette var besået med hvede 73, rug 66, byg 166, havre 235, blandsæd til modenhed 22, andre høstart. 60, kartofler 25, foderroer 150, brak 26, grønføder og græs 524, haver, hegn o.l. 6, skov 9, beboede grunde og gårdspladser 30, veje 54, stenmarker 7, vand 5 ha. Frugttræer i 1900: 2463 stk., 1913: 2658 stk. Kreaturhold i 1928: 198 heste, 1379 stkr. hornkvæg, heraf 742 køer, 1 får, 4 geder, 3017 svin, 7351 høns. I 1960 var arealet 1428 ha. Befolkningen 1303 indbyggere fordelt på 460 husstande. Efter erhverv fordelte befolkningen sig i 1960 på følgende grupper: 341 levede af landbrug m.v., 496 af håndværk og industri, 127 af handel og omsætning, 49 af transportvirksomhed, 98 af administration og liberale erhverv, 24 af anden erhvervsvirksomhed og 153 af formue, rente el. understøttelse.

Den mellemslesvigske Landboforening stiftedes den 9. november 1852 i Gråsten med en afdeling for Sundeved, som i 1862 udskilte sig og

Trovshøjgård

blev kaldt Den sundvedske Landboforening. Fra 1867—1922 holdt denne forening sine møder i Nybøl kro. Adskillige landmænd fra Dybbøl sogn var medlemmer af »den sundvedske«. Gårdejer Lorens Petersen fra Ragebøl var i nogle år bestyrelsesmedlem og virkede som formand 1855—56. Han afløstes af forpagter Svendsen, Sandbjerggård, der var formand 1857—58, og Jørgen Hansen, Ravnskobel, som var formand 1859—60. Fra nyere tid kan nævnes Hans Peter Hansen, Nørballe, som var formand fra 1972 og samtidig formand for Sønderjysk Kvægavlsforening og medlem af bestyrelsen for De samvirkende danske Kvægavlsforeninger.

Landboforeningen betød meget for egnens befolkning, der her fik gode tilskyndelser, fornuftige råd og ny viden.

Merglingen, som udløste plantenæringsstoffer i jorden og satte udbyttet op, var stort set afsluttet i 1850'erne, og så kom kunstgødningen. I 1854 var brugen af guano og roeavl begyndt. Sidst i 1860'erne begyndte man at dræne, og Peter Petersen, Ragebøl, gik stærkt ind for fosfortilskud til jorden. I 1870'erne kom svingploven, svenskharven og skotskharven, mens radsåmaskinen, aflæggeren, slå- og høstmaskinen dukkede op i 1880'erne. Det er også værd at lægge mærke til, at den første brugbare roeoptager konstrueredes i 1894 i Stovgård — måske sognets eneste bidrag til landbrugets mekanisering, men et såre vigtigt.

En husmandsforening stiftedes i 1930'erne. Dens første formænd var Peter Elnef og Chr. Matthiessen. Den blev senere under Harald Klinge Hansens ledelse lagt til Sundeved Husmandsforening.

Der berettes om meget strenge vintre i 1871, 1888 og 1893, hvor sund og bæltter var tillagt, og hvedesæden frøs ihjel. — I slutningen af århundredet betalte gdr. Peter Petersen i Ragebøl sine daglejere værdien af 1 pund smør i dagløn. Da smørret så steg 20 pf., forhøjede han daglønnen med samme beløb, men det måtte han høre ilde for af sine kolleger i sognet. I 1880'erne var en karleløn for et år ca. 225 mark eller omtrent det samme som værdien af en god ko. Daglønnen i høsten varierede fra 1,20—1,30 mk.

Kvægopdrættet har altid spillet en stor rolle i sognet. Mest udbredt var den røde malke race, af type som anglerkvæget, lidt større og lidt mindre mælkeydende. Afgørende for, hvilke resultater man bør hæfte sig ved, når talen er om avlsarbejde, vil jo altid være dyrenes kvalitet, og gode resultater har således krav på at blive bemærket overalt inden for vedkommende races udbredelsesområde. Og her har det været velgørende at konstatere, at Dybbøl sogn igennem årene har figureret med bemærkelsesværdige resultater. Inden for avlen med rødt dansk malkekælv var det først besætningen hos P. Petersen, Freltofte, Ragebøl, der — ikke mindst ved sin fine placering ved dyrskuerne — tiltrak sig opmærksomhed, og i de senere år har blandt resultater fra besætningen tilhørende Jørgen Jensen, Løntoft, Ragebøl, hævdet sig smukt, også målt på landsplan. Inden for avlen med jerseykvæg har Hans Peter Hansen, Nørballe, Dybbøl, gjort sig gældende i forreste række, og dette gælder såvel hans placering i det faglige organisationsmæssige arbejde som hvad resultater fra besætningens deltagelse i de avlsmæssige foranstaltninger angår.

På svineopdrættets område har Aksel Nielsen, Dybbøl, gjort en fortjenstfuld indsats og hjembragt mange præmier fra dyrskuerne. Et svineavlscenter oprettedes i Dybbøl 1940 og en tyrestation i 1958.

I august og september 1890 måtte landmændene i Dybbøl og omegn stille en del af deres marker til disposition til feltøvelser for det 9. preussiske armékorps, og i de første dage af september afsluttedes disse øvelser med en større manøvre omkring de historiske Dybbøl-banker. Den unge kejser Wilhelm II overværede og ledede til dels den store manøvre personlig, og den tyske flåde var mødt i Allsund, men tredive år efter »stod en ny tids bonde på sin toft og lytted' ud mod andre lærkesange«.

Den opfattelse, at gården tilhørte slægten, og ikke den enkelte ejer, var fremherskende i gammel tid. Også i Dybbøl sogn var det skik, at den ældste søn så at sige arvede alt, hvad der hørte gården til. »Det

Stensgaard, set fra NV. Sommeren 1948 blev laderne forsynet med bliktag.

var gammel sæd og skik i Sundeved«, skriver H. P. Hanssen, at »den ældste søn overtog fødestavnen på særdeles gode vilkår. — Kresten fik gården, — og vi andre fik hver et cylinderur«, sagde den ene af mine fætre, da han ville gøre rede for, hvordan arven midt i tresserne var blevet skiftet efter hans forældre i Dybbøl.

Mange af sognets ejendomme er gået i arv fra slægt til slægt. Før udskiftningen lå alle gårdene i byen, og da denne var temmelig lang i udstrækning, deltes den fra gammel tid i Vester- og Øster-Dybbøl. Sidstnævnte kaldtes og kaldes endnu Dybbøl Østen. Vester Dybbøl var igen delt i Overballe — fra præstegården og ned til Hovmarkedet — og Nederballe, eller som det udtaltes, Nørballe. Disse navne bruges ikke mere, dog er Nørballe blevet hængende ved Jørgen Hansens gård, som kaldes Nørballegård og nu ejes af Hans P. Hansen. En forlængst afdød ejer af gården ved præstegården kaldtes endnu for Thomas Overballe, hans døbenavn var ellers Th. Asmussen.

Det sted i byen, hvor fem veje mødtes, kaldes endnu for »e hovmærket«. Der holdt bymændene i gamle dage deres forsamlinger i stedet for, at de nu går til kros, skriver provst Karstensen. En gammel mand har fortalt, at der i længst forsvunden tid har stået en kreds af store sten til at læne sig imod. Det var bøndernes siddepladser. Der står endnu en stor sten på hjørnet, som siges at være den sidste af de gamle tingsten. På denne plads samledes bønderne også, før de gik til

hoveriarbejde, og den kådner, som bor i det lille hus over for bageren, kaldtes »e hovmand«, fordi det var hans bestilling at anvise hver bonde hans arbejde. Den sidste, som havde dette tilnavn«, døde i 1931. Men ellers benyttedes stedet til bystævne — for at forhandle om de sager, der var fælles for dem alle. Inden et møde skulle afholdes, gik en mand rundt og blæste i byhornet, der i regelen var lavet af kohorn. Når hornet lød, skulle mændene samles. Forhandlingerne blev ledet af bøndernes formand, oldermanden, og man rettede sig efter ældgamle bestemmelser, vider og vedtægter, som først var gået fra mund til mund og længe var blevet husket på den måde. Her ved bytinget valgtes også en »stodderkonge«, der skulle jage de omstrej-fende tiggere ud over sognegrænsen.

Det store gadekær i byen kaldes Porsdam. Her deler vejen sig. De, som bor bag gadekæret, bor »bag e dam«. Dybbøl Tving skal oprindeligt have heddet Dybbøl Træng, fordi de gamle gårde på dette sted lå meget tæt op ad hinanden.

Fru provstinde Ingeborg Biering har samlet oplysninger om gårdene i Dybbøl sogn og deres ejerforhold og har overladt bogens redaktion sine skriftlige optegnelser. Da meget hurtigt glemmes, og kilderne er ret sparsomme, er det med taknemmelighed disse optegnelser viderebringes.

Fru Bierings kilder har især været de gamle kirkebøger og mundtlige beretninger. I omtalen af gårdene følges rækkefølgen i den gamle protokol over udskiftningen, der bringer gårdene i den orden, hvori de lå langs vejen fra kirken forbi skolen og ned til »e hovmærket« og derfra videre gennem byen. De over gårdene nævnte navne er navnet på den ejer, som står i udskiftningsprotokollen fra 1778.

GÅRDENES HISTORIE

Af Ingeborg Biering, Hans Kæstel, Jens Lampe

Peter Hansen Kirkemand.

Denne ejendom, der ligger lige op til præstegården, var kun $\frac{1}{2}$ bol til 3 mark guld. Guldvurderingen, som tidligst kendes fra 1180, var en vurdering af jordens værdi i handel og vandel, dens kapitalværdi. Den angav den enkelte gårds kvotadel i marken, i græsnings- og skovrettigheder. I en by på 40 mark guld havde en gård på 4 mark guld ret til $\frac{1}{10}$ del af marken etc. En mark guld svarede nogenlunde til 12 tdr. land. Kirkmands halvbol ejedes ved udskiftningen af Peder Hansen, som var gift med Marie Cathrine Clausdatter. Hans fader, Hans Persen, døde 1782. Peder Hansens søn hed Jacob Petersen, og dennes søn igen Peter Jacobsen. Helt op til midten af sidste århundrede var det nemlig skik, at sønnerne fik faderens fornavn med efterhængt -sen, døtrene efterhængt -datter som tilnavn — såkaldte patronymer. Ganske vist kom der en kongelig forordning i 1771, som bestemte, at man herefter skulle bruge faste slægtsnavne i Sønderjylland, men det varede en del år, inden den ny skik slog an.

Fra og med Peter Jacobsen hed slægten Jacobsen. Gården lå oprindelig bag ved præstens have, et vandhul betegner endnu stedet. Den blev nedskudt i 1864 og ikke opført påny. Thomas Asmussen købte det hus ved præstegården, som pastor Bülow ejede (præsteenkesædet) og opførte gården der. Hans søn solgte stedet til Claus Frederiksen. 1928 overtoges den af Vilhelm Peter Møller, og den ejes nu af dennes søn, August Møller. (Dybbøl Bygade 73).

Hans Hansens gård.

Denne ejendom, som var et helt bol på 6 mark guld, ligger ved skolen østen for vejen. Den første ejer, som kendes, hed Hans Hansen. Han afstod jord til opførelse af Dybbøl mølle. Hans søn, Christian Hansen, var født 1721 og blev gift med Ingeborg Christensdatter. Han døde 1768, og året efter blev enken gift med Johan Persøn, også kaldet Steffensen, som var ejer af gården på udskiftningens tid. Ingeborg Christensdatters søn af 1. ægteskab, som var født 1757, blev 1788 gift med Metta Marie Lorensdatter og købte samme år gården af greven på Sandbjerg. En kopi af købekontrakten findes endnu på gården. Hans Christensen var i mange år sandemand og kirkejurat i Dybbøl, står der i kirkebogen ved hans død i 1818. Sønnen, Lorens Hansen, er født 1794. Han arvede gården og blev 1816 gift med Marie Jensen fra Skelde. Deres søn, Hans Hansen, blev født 1817 og blev i 1850 gift med Ingeborg Jørgensen fra Dybbøl. Deres søn igen hed Lorens Hansen, født 1851, gift 1881 med Marie Jørgensen og død 1922. Han havde ingen sønner, men en datter, Ingeborg, gift med Johan

Jørgensen fra Bøjskov, arvede gården, som han drev fra 1916 til 1932. Datteren Mary, gift med Aksel Nielsen, har været ejere siden 1932 af gården. (Dybbøl Bygade 56).

Christen Johansens gård.

Denne gård, som nu kaldes Hvilhøj, lå oprindeligt der, hvor Hells kådsted nu ligger. Den var på 6 mark guld. Christen Johansen stammede fra Sottrup og giftede sig ind på gården 1770 med Jørgen Johansens efterladte enke. Deres søn, Christen Christensen, kaldet Lyck, var gift med Margrethe Cathrin Jørgensdatter, en væverdatter fra Kegnæs. De kunne ikke blive ved gården, muligvis på grund af kriseårene. 1813 benævnes han kådner og fhv. gårdmand i Dybbøl. Da han solgte gården, tog han en mark fra, som han lagde til det hus i Dybbøl, som han flyttede ind i. Det ejes nu af Jes Struck, men ejedes i mange år af Hans Hansen, som kaldtes Hvilhøj, og tillige var graver og kirketjener i Dybbøl. Han døde på aftægt i 1941. Christen Christensen Lycks kone blev jordemoder og var det i mange år. Gamle folk i Dybbøl husker endnu gamle Gret Cathrin, som døde 1875, 84 år gammel.

Hvilhøj ejedes senere af Jørgen Christensen, søn af Anders Christensen og Anna Philipsdatter i Østen. Hans søn, Jens Christensen, giftede sig med Marie Lorenzen og fik med hende en gård i Ragebøl. Datteren, Ellen, som blev gift med Hans Peter Andersen, havde Hvilhøj, indtil hun døde 1880: Ægteskabet var barnløst, og manden har rimeligvis solgt gården. 1881 ejer gårdejer Jørgen Nissen Hvilhøj. Han døde 1900. Senere overtoges gården af Christen Christensen, som var gift med Anna, datter af Jacob Iversen fra Dybbøllund. Den nuværende ejer af Hvilhøj er Julius Petersen. (Flensborg Landevej 10).

Claus Hansens gård.

Denne gård, som er det nuværende Dybbøllund, siges før udskiftningen at have ligget »bag e dam« imellem Jørgen Jørgensens og Staugaards gårde. Derefter blev den bygget ude ved siden af Frydendal kro. Gården brændte i 1864 og blev derefter bygget, hvor den nu ligger, ved den gamle vej til Broager, men den nye vej er nu ført udenom, noget nord for bygningerne. Claus Hansen var gift med Botilla Nicolajsdatter. Han døde i 1782, 48 år gl. Hans søn, Hans Clausen, var født 1773 og gift 1805 med Anna Petersen fra Sottrup. Deres søn, Peter Clausen, solgte gården. Hans Clausen døde 1843 som aftægtsmand hos gårdejer Christen Christensen på Dybbøllund. Efter Christen Christensen havde hans søn af samme navn gården. I hans tid er den atter brændt ved lynnedslag. Han kunne ikke blive ved gården, men solgte den til gårdejer Peter Møller i Smøl, som var gift med hans søster Margrethe. Han solgte den til Jacob Iversen fra Als, som døde 1940. En sønnesøn af samme navn er gårdens nuværende ejer. Jacob Iversen havde 10 børn, som alle døde før forældrene, de fleste af tuberkulose. Den sidste, en datter, var gift på Hvilhøj. (Egernsundvej 1).

Henrik Jørgensens gård.

Gården hørte fra gammel tid under Sct. Jørgens hospital i Sønderborg og var på 4½ mark guld, 32 tdr. 3 skæpper, 32 roder. Henrik Jørgensen var

søn af Jørgen Henriksen, oftest kaldet Jendresen, og hustru Mette. Han døde 1787, 62 år gl. Efter ham ejedes gården af Lars Jacobsen, søn af Jacob Jessen og Ellen Christensdatter fra Søgård. Han kom allerede som barn til Dybbøl og blev konfirmeret her 1775. I 1779 blev han gift med Cathrin Marie Petersen fra Surløkke. Han døde 1835. Efter ham ejedes gården af hans søn, Peter Lassen, født 1793 og gift 1821 med Metta Cathrine Hansen. Han døde som aftægtsmand 1872.

Gården lå oprindeligt bag ved det gamle hus, som Jørgen Petersen i lang tid boede i, og som nu ejes af Peter Koch. Gården brændte og blev derefter flyttet til landevejen over for Frydendal kro. Senere blev jorden solgt fra og udhusene nedbrudt. Nu er kun stuehuset tilbage. Gårdens sidste ejer var Anders Jensen, født på Dybbølmark 1818 og død 1904. (Vaskilde 2).

Johan Jørgensens gård.

Denne lå oprindeligt i Dybbøl by, omtrent over for Hans Peter Hansen Fogds gård. Den brændte den 21. februar 1864, og dens daværende ejer, som var indkaldt som soldat, så fra sin post i præstegårdens mark, hvorledes hans ejendom gik op i luer. Da den efter krigen opførtes påny, blev den udflyttet til Frydendal. Den hørte under Sandbjerg og var oprindeligt på 6 mark guld, 41 tdr., 2 skæpper, 12 roder.

Kreaturene på gården var, som for de fleste gårdes vedkommende, under krigen ført over til Als.

Den ældste ejer af gården, vi ved noget om, Johan Jørgensen, var søn af bolsmand Jørgen Jessen og hustru Ann. Han var født 1729 og gift med Marikke Hansdatter, og han døde 1807. Sønnen, som fik gården efter ham, hed Jørgen Johansen og var født 1766. Han var gift med Magdalene Sophie Frederiksdatter fra Nybøl og døde 1815. Enken giftede sig igen 1817 med Peter Hansen, søn af inderste og skomager Chresten Hansen og Magdalene Jensen. De synes ikke at have beholdt gården ret længe. Senere ejedes den af Peter Jørgensen (Marcussen), som var født i Sottrup 1793 og gift sammesteds 1819 med Grethe Marie Petersen. Det fortælles i slægten, at han blev tvunget til at overtage gården, fordi han ejede sølv. Han købte den for 900 daler og var muligvis i familie med de forrige ejere. Grethe Marie Petersen var skomagerdatter fra Sottrup.

Deres søn, Jørgen Jørgensen, blev født 1831 og blev 1857 gift med Marie Cathrine, datter af bolsmand Christian Hansen (Toft) på Dybbøl Langbro. Han døde 1902 og hustruen 1880. Sønnen, Peter Jørgensen, fik gården og havde den i 10 år, men kunne ikke klare sig, så han solgte den til en ejendomshandler Henrik Clausen, som igen solgte den til Jens Møller fra Broager. Sønnen, Peter Møller, var den næste ejer, og hans søn, Jacob Møller, er den nuværende ejer og bruger af gården. (Flensborg Landevej 6).

Hans Peter Hansen Fogts gård.

Denne gård hørte under hertugen af Augustenborg og var på 6½ mark guld, 50 tdr., 2 skæpper, 12 roder. Gården har så langt tilbage, som nogen ved, været i slægtens eje.

Hans Peter Hansen, som ejede den, da der blev udskiftet, var søn af Hans Hansen og Elsbe Nikolajsdatter. Han var født 1741 og døde 1816. Hans hu-

stru var Kirstine Jensdatter, født 1746 og død 1824. Deres søn, som havde gården efter dem, Hans Peter Hansen (Fogd), var født 1781 og blev gift 1805 med Marikke Jensen. Deres søn, Hans Peter, blev født 1807, gift 1836 med Kirstine Hansen fra Nørremølle. Han døde 1891. Derefter ejedes gården af deres søn, Christen Hansen Fogd, født 1832 og gift med Marie Christine Petersen. Deres børn var: Marie, Anna, Sophie, Hans Peter, Elene og Christian. Hans Peter ejede gården i mange år. Hans hustru var fra Sønderborg. I sine sidste år forpagtede han gården til sin broder Christian, som ved hans død blev ejer af den. Den ejes og drives nu af hans søn af samme navn, Christian Hansen Fogd. Det kan bemærkes, at slægtens tilnavn, Fogt, indtil ca. 1780 er skrevet med slutbogstavet t, hvorimod det siden er skrevet med d.

(Dybbøl Bygade 46).

Hørlyk.

Landstedet Hørlyk ligger lidt sydøst for Dybbøl mølle. Stedet beboedes i 1734 af Claus Hørlyk, som skulle betale 12 skilling i årlig afgift og 3 rdlr. i tjenestepenge. Han overlod ca. 1758 stedet til Jørgen Jørgensen, som var gift med Sophie Marie, muligvis datter af Claus Hørlyk. Sønnen af samme navn, Jørgen Jørgensen (1758—1833) overtog ejendommen og blev gift med Anna Johannesdatter 1787. Hun var datter af gårdejer Johan Jørgensen og hustru Marie i Dybbøl. Den næste ejer var Jørgen Jørgensen Hørlyk, som døde 1842. Han blev i 1825 gift med Maren f. Christensen fra Snogbæk. Enken giftede sig i 1843 med Johan Jørgensen Hørlyk, broderen til hendes første mand, som imidlertid døde 1847. En søn af 1. ægteskab, Jørgen Jørgensen Hørlyk, overtog stedet i 1847. Hørlyk havde da 15 tdr. land. I 1848 og -49 stod hårde kampe ved Hørlyk, og den 18. april 1864 var det her 8. brigade under oberst Scharffenberg, der med sammenbidt beslutsomhed gik frem til modangreb mod preusserne. Mange mindstene omkring Hørlyk fortæller om de blodige ofre.

Palmose.

Stedet er oprindeligt naturnavn og omtales første gang i jordebogen fra 1778. Det omfattede da et par jordløse huse. Navnet kommer formodentlig af et oprindeligt »Palmemose«, idet »palme« tidligere betød støvraklerne af visse pilearter (»gæslinger«), som i den katolske tid brugtes i stedet for palmeblade ved processionerne Palmesøndag.

En af de første ejere af stedet var Hans Clausen, hvis søn, Hans Hansen Palmoes, døde 1819. Hustruen Anna Marie Palmos døde 1831. Deres sønner igen, Hans Hansen (Palmus) f. 1806, og Jørgen Hansen (Palmus) f. 1810, bar siden det oprindelige naturnavn som slægtsnavn. H. H. Palmus giftede sig i Dybbøl 1839 med Anna Margaretha Lorentzen Christiansen fra Blans, som døde 1850 og efterlod sig 4 børn. Den ældste af disse, Hans Hansen Palmus, fødtes i Dybbøl 1839 og blev fader til Nicolai Hansen Palmus, f. 1871. H. H. Palmus giftede sig anden gang 1853 med enken Ingeborg Kjestine Petersen og havde med hende sønnerne Christian Hansen Palmus, f. 1853, som bragte Palmus-navnet til Amerika. Den anden broder, Jørgen Hansen Palmus, giftede sig i Dybbøl 1840 med Katrine Marie Jørgensen.

Henrik Clausens gård i Tving.

Gården hørte under greven på Sandbjerg og var på 6 mark guld, 41 tdr.

6 skæpper 16 roder. Den første ejer, som der vides noget om, Per Perssøn, blev 1749 gift med Ellen Hansdatter. Perssøn døde allerede 1756, og hans hustru Ellen blev endnu samme år gift med Henrik (Jendre) Clausen, som derved blev ejer af gården og havde den, da udskiftningen fandt sted. Ellens søn af 1. ægteskab, Hans Petersen, som arvede gården, blev født 1756. I sit 2. ægteskab havde Ellen en søn, Christen Jendresen, som senere blev kromand på Hvilhøj, og en søn, Peter, der ved sit giftermål 1797 med Kirstine Kurtsen fra Kværs, omtales som godsejer på Lolland.

Hans Petersen blev gift 1. gang 1781 med Maren Alexandersdatter fra Sottrup. Dette ægteskab synes at have været barnløst. Efter hendes død blev han 2. gang gift 1788 med Cathrine Peersdatter. Deres søn, Hans Peter Petersen, er født 1800 og blev 1830 gift med Anna Dorothea Andersen fra Dynt. Hans søn og efterfølger, Hans Peter Petersen, født 1832 og gift med Sophie Cathrine Philipson fra Grønnekjær, døde 1908. Han var i den tyske tid i mange år til sin død »Gemeindevorsteher«. I sine sidste år byggede han sig et lille hus ved gården og solgte denne til Nis Jepsen, hvis datter og svigersøn, Christen Jensens søn, Christen Jensen, er den nuværende ejer og bruger af gården.
(Dybbøl Tving 6).

Jens Andersens gård i Tving.

Denne gård hørte under hertugen af Augustenborg og var på 6 mark guld, 50 tdr., 3 skæpper, 15 roder. Jens Andersen var født 1743 og gift med Marrike Jensdatter. Han døde 1818. Deres søn på gården var Anders Jensen, født 1785 og gift 1807 med Marie Jensen fra Dybbølmark. Han døde 1825, svag på legeme og sjæl. Derefter ejedes gården af deres søn, Jens Jensen, som var gift med Ingeborg Paulsen, og af deres søn igen, Jørgen Jensen, født 1847 og gift 1870 med Anna Magdalene Clausen fra Dybbøl Østen. Han døde 1899. Hans svoger, Peter Clausen, havde så gården til 1904. Så solgte han den til Chr. Lorenzen fra Broager, som igen afhændede den til Jørgen Jacobsen, hvis datter og svigersøn, Lorens Staugaard, nu har den. Lorenzen beholdt 20 tdr. land af gårdens jord.
(Dybbøl Tving 5).

Iver Johansen Forstanders gård.

Denne gård ligger »bag e dam«. Den hørte under Sandbjerg og var på 6 mark guld, 43 tdr., 2 skæpper, 12 roder. Iver Johansen døde 1793. Han var søn af bolsmand i Sottrup, Johan Jessen og Cathrine Iversdatter og gift med Ann Persdatter. Deres søn, Hans Iversen, blev 1793 gift med Mette Hansdatter. Han døde barnløs 1808. Ved hans død omtales det i kirkebogen, at han var ottemand. Enken giftede sig 1809 med Hans Tychsen, som var født 1779 i Dynt, Broager sogn. Hun døde 1818 uden at efterlade sig børn, og Hans Tychsen giftede sig så med Cathrine Marie Jessen fra Smøl. Deres søn, Lorens Reinhold Tychsen, arvede gården. Han var født 1820 og blev gift 1847 med Anna Jørgensen, datter af bolsmand Peter Jørgensen og Grethe Marie Petersen i Dybbøl. Derefter havde deres søn, Hans Tychsen, gården. Han var født 1848 og blev gift 1878 med Anna Botilla Petersen. Han døde 1901, hvorefter sønnen, Peter Tychsen, overtog gården. Han solgte den 1926 til Jens Jessen fra Smølmark, som i 1939 igen solgte den til Andreas Staugaard. Hans Tychsens enke døde på aftægten 1939. Peter Tychsen solgte

en mark på ca. 10 tdr. land til Tinggården, som oprindelig var et bødkersted ved Tingvejen, men nu er en landejendom.
(Porsdam 1).

Jørgen Christensen Kromands gård.

Gården lå »bag e dam«, hørte under Sandbjerg og var på 6 mark guld, 43 tdr., 2 skæpper, 12 roder. I 1775 døde Jørgen Jahnsen, bolsmand i Dybbøl og søn af Johan Jøssen og Ann Jørgensdatter, gift med Marie Jørgensdatter. Han efterlod sig to døtre: Ann, gift med bolsmand Anders Andersen i Dynt, og Margrethe, født 1743 og gift 1769 med Jørgen Christensen, som ejede gården ved udskiftningen. Han var søn af bolsmand Christen Christensen i Snogbæk og døde 1794 uden at efterlade sig børn. Enken synes at have drevet gården videre. 1810 står der i kirkebogen, at Anders Andersen, bolsmand i Dybbøl og søn af bolsmand i Dynt, Anders Andersen og hustru An, altså Margrethe Christensens søstersøn, holder bryllup med Cathrine Frederikke Petersdatter fra Dybbølmark. Hun har så overladt gården til ham, og hun døde på aftægt 1824. Anders Andersen døde 1856, og deres søn på hjemstedet, Jørgen Andersen, som var født 1812 og gift 1843 med Ellen Hansen fra Nejs i Broager sogn, havde ingen børn, så gården gik derefter over til hustruens slægtning, Jørgen Jørgensen fra Ragebøl og hans søn, Hans Jørgensen, senere til sønnesønnen Jørgen Jørgensen. Sidstnævntes søn, Ejnar Jørgensen, er den nuværende bruger af gården.

Både Anders Andersen og hans søn, Jørgen Andersen, kaldtes med tilnavnet Kromand, ligesom Jørgen Christensen i sin tid, men ingen har kunnet oplyse, hvorfra dette tilnavn stammer.
(Porsdam 2).

Nikolaj Hansen Fogts gård »Nørballe«.

Denne gård hørte under Sandbjerg og var på 6 mark guld, 43 tdr., 2 skæpper, 12 roder. Der står i kirkebogen, at Nikolaj, Hans Fogts søn, født 1778, blev gift med Ann Jacobsdatter, bolsmand Hans Perssøns efterladte enke. Hans søn, Hans Peter Nicolaisen, er født 1788 og blev i 1811 gift med Kirstine Christensdatter. Deres søn på hjemstedet, Nicolai Nicolaisen, hvis broder fik kroen, er født 1820 og gift 1845 med Marie Magdalene Hansen, datter af bolsmand i Dybbøl Hans Hansen og Ellen Kock. Deres søn, Christian Nicolaisen solgte gården til Jens Staadsen, som igen solgte den til Jørgen Hansen fra Langbro, hvis søn, Jørgen, senere overtog den. En søstersøn af sidstnævnte ejer, der var ugift, Hans Peter Hansen, er nuværende ejer og bruger af gården. Det kan bemærkes, at en anden søn af Nicolai Nicolaisen, Jørgen, købte det kåd (husmandssted), som blev til overs af hans moders hjemsted. Han var gift med Ingeborg, datter af bolsmand Hans Hansen i Dybbøl. Gården Nørballe brændte den 17. marts 1864. (Se »Sønderjysk Månedskrift« årg. 1966, s. 55—59). Som et eksempel på en overdragelseskontrakt fra den tid er for Nørballe oplyst således:

Dateret 29. september 1810: »Nicolai Hensen overlader gården Nørballe til sønnen Hans Peter Nicolaisen mod en pengesum af 1200 rigsdaler, hvoraf faderen skal have 300 rdlr., søsteren Ann Else, gift med gårdejer Andreas Christensen (Mejerigården), 900 rdlr., at forrente med 4 %. I aftægt to fag hus og have med 4 æbletræer. Desuden årligt 2 tdr. rug, 1½ td. byg, 1½ td. boghvede, ½ td. malt, 1 skæppe humle, 1 skæppe havregryn.

Endvidere dagligt 1 kande sødmælk om sommeren, men om vinteren kun 1 krus, og ugentlig 2½ pund sommersmør. Der nævnes også 5 pund røget flæsk, 7 pund lys og to levende fedegæs samt græsning sommer og vinter til 1 får med lam, tørv og brænde. Årligt 12 alen linned til skjorter, kirkestol, hest og vogn, når det ønskes, undtagen i høsten. Fremdeles god omgang og pleje og en anstændig begravelse«. (Nørballe 8).

Nis Iversens gård.

Gården hørte under Sandbjerg og var på 6 mark guld, 43 tdr., 12 roder. Dens marker lå i Nørmark. Gamle Jens Nissen har fortalt, at markernes navne var: Toft, Påkjær, Brændekilde, Overskoldefold, Nederskoldefold, Surløkkeløk, Kløverløkke og Bisholm. Stuehuset er meget gammelt. Det brændte ikke i 1864, skønt nabogården, Staadsens, brændte. Nis Iversen var gift med Cathrine Persdatter. Deres søn, Iver Nissen, var født 1764 og blev 1798 gift med naboen, Jens Staadsens datter, Sille Malene. Han døde 1808, og Sille Malene Jensdatter giftede sig igen 1810 med Nicolaj Petersen Toft fra Snogbæk. Han kaldes i daglig tale Tout, et navn, som siden har holdt sig ved slægten. Iver Nissens søn, Jens Nissen, arvede gården. Han var født 1800 og gift med Anna Cathrine Andresen. Deres søn på hjemstedet hed Nicolaj Iver Nissen og var født 1836, gift 1868 med Cecilie Petersen. Jens Nissen, som derefter havde gården, var gift med Marie. Deres ægteskab var barnløst, og på sine gamle dage solgte han gården til Hans Peter Hansen fra Kegnæs, som efter et par års forløb igen solgte gården til Chresten Grau og Elisabeth Jørgensen, datter af Hans Jørgensen »bag e dam«. De bor nu på aftægt på gården. Gårdens drift er for tiden overtaget af H. P. Hansen, Nørballe. (Femvej 3).

Hans Johansens gård.

Denne gård hørte i sin tid under Sandbjerg og var oprindelig på 6 mark guld, 43 tdr., 2 skæpper, 12 roder. Dens marker lå i Hørløkke (Østertoft), Hjelmvrå og Sjøvmark. Hans Johansen kaldtes oftest Hans Jahnsen. Han var gift med Marie Hansdatter, og deres søn, Hans Hansen Jahnsen, var født 1760 og gift 1794 med Kathrine Jørgensdatter. Deres søn af samme navn blev gift 1821 med Ellen Klokkes fra Hørup. Han døde 1849 i Broager, hvortil familien var flygtet for krigens skyld. I ægteskabet var der to sønner og en datter. Datteren Marie Magdalene blev gift 1845 med Nicolai Nicolaisen på Nørballe, mens den yngre søn, Jørgen Hansen Jahnsen, blev gift med Kathrine Marie Hansen fra Langbro. De købte en gård i Ragebøl. Den ældste søn blev på hjemstedet og giftede sig 1869 med Frederikke Lorenzen. Han solgte efterhånden jorden, så der nu kun er et mindre husmandssted tilbage. Derimod byggede han købmandsforretningen, som hans hustru og derefter hans søn, Jørgen Jahnsen, drev i mange år. Han døde 1890, og sønnen 1928, men hans enke, gamle Fika, boede endnu i mange år i ejendommen, hvor hun fejrede sin 90-års fødselsdag i 1938. Vejen, der forbi købmandens ejendom fører ud til landevejen, kaldes stadig »Fikas forte«. (Pallose 4).

I gamle Fika Jahnsens liv spejler Dybbøls historie sig på godt og ondt i næsten 100 år. Hun var begavet med en sjælden hukommelse og var altid rede til at fortælle. Hendes barndomshjem var kun et lille stykke fra det

sted, hvor hun kom til at leve som gift, idet hendes forældre boede i det lille hus yderst i Dybbøl by, som senere ejedes af Vilhelm Hansens enke. Fika blev født den 26. april 1848, da der var en træfning mellem tyske og danske. Hendes moder, der blev bange for skydningen, ville flygte op til sin moder, den gamle jordemoder, Gret Katrin, som boede i nærheden af kirken, men hun nåede ikke så langt. Barnet blev født på marken — omtrent over for maler Wandahls nuværende ejendom. Det har Fika ofte fortalt efter moderens beretning. Hun fortalte også om sin fader, der havde været soldat under Frederik VI og deltaget i Napoleonskrigene i Holsten. På sit dødsleje var han meget urolig, fordi han havde slået en fjendtlig soldat ihjel, men præsten kom og beroligede ham med, at han jo kun havde gjort sin pligt. Selv huskede Fika tydeligt general Bülow's store begravelse 1858 fra Dybbøl kirke og den gamle generalinde, som boede i huset ved præstegården og fra sit vindue nikkede så mildt til skolepigerne, som gik forbi. I 1864 tjente Fika på Trovshøjgård og måtte med familien dér flygte til et hus ved Nørremølle, hvor de boede til høsten. Da købmandsforretningen var bygget, lånte hun hus til frk. Støvrings danske privatskole, indtil den blev forbudt.

Sorg og modgang fik Fika sin part af i det lange liv. Hun mistede sine 3 børn. En søn døde i Amerika, og den søn, som overtog butikken, døde i 1928, men det sværeste af alt var måske, at hun mistede sin eneste lille pige, da denne var i toårsalderen. Mærkeligt var det i alt fald, at da hun i sine sidste år, som hun tilbragte sengeliggende på hvilehjemmet i Ragebøl og ofte var uklar, da kredsede hendes tanker bestandig om en lille pige, som hun troede at have hos sig. Men sit milde, taknemmelige sind bevarede Fika gennem alle livets tilskikkelser. Det skaffede hende venner selv i hendes sidste tid, da tanken ikke var klar mere, og evnen til at følge med i nutiden var borte, medens hun endnu huskede alt fra fortiden så levende, at hun troede, de for længst afdøde endnu var nærværende. Hun døde på hvilehjemmet i Ragebøl i april 1941, kort før sin 93-årige fødselsdag. (Købmandsforretningen: Dybbøl Bygade 23).

Christen Pedersen, Mejerigården.

Denne gård hørte under Sct. Jørgens hospital i Sønderborg og var på 4¹/₂ mark guld, 32 tdr. 3 skæpper, 32 roder. Gårdens jord lå i Sjøvmark og et kog i Hjelmvrå mark.

Christen Pedersen var født i 1746. Hans hustru hed Anna Kristine Andersdatter, og deres søn var Anders Christensen, født 1778 og gift 1808 med Anna Else Sophie Nicolaisen af Dybbøl. Efter dem kom sønnen Nicolai Christensen, født 1817 og gift 1846 med Magdalene Sophie Petersen. Dette ægtepar mistede tre børn, en datter og to sønner, på én gang under en svær skarlagensfeberepidemi. Børnene blev begravet sammen lillejuleaften 1859. Sønnen, som fik gården, Anders Christensen, var født 1850 og blev gift med Sophie Hansen. Han døde 1887, og hans enke giftede sig igen med Jørgen Zachariassen, som var udlært mejerist. Anders Christensen anlagde det første fællesmejeri i Dybbøl, hvorved der tjentes mange penge. Jørgen og Sophie Zachariassen var levende med i det danske arbejde, de var med til at stifte frimenigheden i Stenderup, og deres hjem var i mange år et af midtpunkterne for det danske arbejde på Sundeved. Gårdens nuværende bygninger er opført 1778 efter en stor brand, som udbrød i smedjen og lagde denne,

mejerigården og købmandens ejendom i aske. Sophie Zachariassens søn af første ægteskab, Nicolai Christensen, solgte gården til Storm Jespersen i 1936, og denne solgte den et par år senere igen til Jørgen Rasmussen fra Als. 1966 blev Mejerigården solgt til teglværksejer Iversen, Nybøl, og gården blev i 1969 efter udstykning af jordtilliggendet nedlagt som landbrugs-ejendom.

(Dybbøl Bygade 15).

Jens Staadsens gård.

Gården hørte under Sandbjerg og var på 4 mark guld, 43 tdr., 2 skæpper, 12 roder. Dens marker lå i Nørremark og en toft i Pilholm. Før 1864 lå den i nærheden af Graus gård, i en mark bag ved den gård, som nu ejes af Svend Clausen, men den blev skudt i brand under krigen og derefter flyttet ud til Dybbøløsten.

Jens Staadsen var født 1739, søn af Staads Jensen og Cathrine Jensdatter. Han var gift med Anna Marie, Peter Steffensens datter og døde 1824. Hans søn, Peter Jensen, var født 1766 og gift 1805 med Cathrine Jørgensen. Han døde, sindssyg, 1821. Sønnen, Jens Jensen Staadsen var gift to gange, anden gang med Ellen Jacobsen. Sønnen af første ægteskab, Peter Jensen Staadsen, arvede gården. Han var født 1830 og gift 1863 med Anna Petersen fra Dybbøløsten. Deres søn, Jens Jensen Staadsen, var født 1864 på Skeldemark, Broagerland, hvortil forældrene var flygtet på grund af krigen. Født under urolige forhold havde han et uroligt sind, og hans liv blev præget af mange omskiftelser. I mange år levede han i velstand, men som handelsmand var han ofte udsat for tab, og i krisetiden efter 1. verdenskrig forsvandt formuen. En søn faldt i krigen, og den søn, som overtog gården, Peter Jensen Staadsen, kunne ikke blive ved den og solgte den til Hans Danielsen, som nogle år efter solgte den til Jens Zachariassen. Sidstnævnte havde gården, indtil den blev afhændet til den nuværende ejer, som er egnens kvægavlsforening. Samtlige bygninger blev nedbrudt, og en helt moderne tyrestation opførtes på stedet 1958.

(Dybbøløstenvej 30).

Claus Christiansens gård i Dybbøløsten.

Gården hørte under Sandbjerg og var på 6 mark guld, 43 tdr., 2 skæpper, 12 roder. Dens jorder lå dels i Nørremark, dels i Sjøvmark. Gården blev i 1864 på grund af krigen nedrevet, ligesom de to andre gårde i Dybbøløsten og de fleste af gårdene på Dybbølmark.

Claus Christiansen var født 1745 og gift 1777 med Marie, enke efter Anders Hansen. Deres søn, Anders Christian Clausen, var født 1780 og gift 1809 med Ann Eleonora Jacobsdatter Duus fra Avnbøl. Deres søn, Claus Clausen, var født 1812 og gift 1840 med Margrethe Andersen. Han var sandemand. Blandt deres børn var Anders, til hvem han udskilte et kåd fra gården på 20 tdr. på Dybbølbjerg. Han kunne dog ikke beholde det, men solgte det til Christian Clausen, som fik gården.

Han var ugift og drev den sammen med en ugift søster, men solgte på sine gamle dage gården til Hans Hansen og døde på aftægt. Jørgen Clausen blev gårdmand i Skodsbøl. Magdalene blev gift med bolsmand Jørgen Jensen, Dybbølting. Frederikke var ugift og døde på aftægten i 1940, 90 år gammel. Claus og Peter var begge ugifte. Det var i 1914, at Christian Clausen

solgte gården til Hans Hansen, og han afstod den i 1960 til sønnen af samme navn, som er den nuværende ejer.
(Parallelvej 1).

Jørgen Johansens gård i Dybbøløsten.

Gården hørte under Sandbjerg og var på 6 mark guld, 43 tdr., 2 skæpper, 12 roder. Jorden lå dels i Nørremark, dels i Bjergemark. Jørgen Johansen var gift med Ellen Hansdatter. Deres søn, Jens Jørgensen, gårdmand i Østen, blev født 1763 og gift 1789 med Anna, datter af bolsmand Jens Jensen på Dybbølmark. Han døde 1831. Der var elleve børn i ægteskabet. Den yngste datter, Anna Jørgensen, blev gift med Christian Petersen fra Sottrup, som overtog gården. Deres søn, Jørgen Petersen, som fik gården efter dem, var født 1842 og gift 1867 med Anna Dorothea Paulsen fra Dybbølmark. Han døde 1920. Derefter blev den solgt til Christian Schmidt, som var gårdens ejer, indtil den i 1962 blev overdraget til en datter og svigersøn, Johannes Mathiesen, som er den nuværende ejer. Jorden op mod skanserne er for nogle år siden blevet fredet, og stuehuset er nyopført efter en brand ved lynnedslag.
(Parallelvej 4).

Christian Andersens gård i Dybbøløsten.

Gården hørte under hertugen af Augustenborg og var på 6 mark guld, 43 tdr., 3 skæpper, 38 roder. Jorden lå i Nørremark og Bjergemark. Christian Andersen var gift med Mette Johansdatter. Deres søn på gården hed Anders Christiansen og blev 1783 gift med Ulrikka Antoinette Philipsen fra Avnbøl. Han døde 1803, 60 år gl. De havde fire sønner og en datter. En søn, født 1790, giftede sig med bolsmand Jens Jørgensens datter og blev bolsmand på Hvilhøj. Han hed Jørgen. Den søn, som arvede hjemstedet, hed Philip Christensen og var født 1786. Han blev gift 1819 med Maren Petersen fra Snogbæk. Ægteskabet var barnløst. Kirkebogen beretter, at 1824 blev Hans Petersen, en broder til Philip Christensens hustru, som tjente og boede hos dem, gift med Anna Helene Hansen, datter af gårdejer Hans Hansen i Dybbøl. Hans Petersen fik gården efter Philip Petersen, var født 1825 og gift med Maren Asmussen. Han døde 1915. Deres søn, Asmus Petersen, var født 1857 og gift med Mette Christine Iversen fra Stenderup. Han døde 1921, og hans søn af samme navn er den nuværende ejer.
(Parallelvej 2).

I det følgende omtales de gårdmænd, som flyttede ud. Som vederlag fik de af dem, der blev boende, en sum penge samt strå til tækning og arbejdshjælp såvel til nedrivning af de gamle gårde som til opførelse af nye. Alle disse gårde led meget i begge slesvigske krige. Nogle brændte to gange i den første, og en del af dem blev nedbrudt i 1864. Til trods herfor kunne ejerne opføre dem igen efter krigen, og det blev gode, solide udhuse og anselige, rummelige stuehuse.

Jørgen Jørgensen Madsen, Troushøjgård.

Gården hørte under Sandbjerg og var på 6 mark guld, 43 tdr., 2 skæpper, 12 roder. Jorden lå på Sjøvmark og Bjergemark. Desuden beholdt han, ligesom de andre tilflyttere, den mark i byen, hvor gården hidtil havde ligget.

Gården lå før udstykningen på marken over for tidligere skomager Langendorffs landsted. Trovshøjgård brændte den 18. februar 1864.

Jørgen Jørgensen Madsen var søn af bolsmand i Dybbøl, Jørgen Jørgensen og Cathrine Jørgensdatter. Han var født 1742 og gift med Ann Cathrine Hansdatter fra Adsbøl. De havde tre sønner og tre døtre. Han døde 1816. Sønnen Hans Jørgensen, som fik gården, var to gange gift — først med Anna Marie Andersen og derefter med Margrethe Petersdatter fra Snogbæk. Han havde ingen børn og døde 1854 på aftægt hos Henrik Hansen på Nørremølle. Han var født 1823 og gift første gang 1848 med Dorothea Mathiesen fra Sottrup. Hun døde 1857, og han blev året efter gift med Anna Margrethe Asmussen Lyck fra Sottrup. Han døde 1916. Sønnen Jørgen Hansen, som var gift med Anna Dorothea Petersen, havde ingen børn. Han døde 1925. Hans hustru levede i mange år på aftægt hos hans brodersøn, Peter Hansen, som overtog gården. Peter Hansen solgte i 1946 Trovshøjgård til Eskild Schmidt, som er gårdens nuværende ejer. (Dybbøl Banke 21).

Poul Jørgensens gård, Skansegården.

Denne hørte under greven af Sandbjerg og var på 6 mark guld, 43 tdr., 2 skæpper, 12 roder. Jorden lå i Østerskov, og gården var før udskiftningen beliggende tæt ved Dybbølting, omtrent hvor nu bageriet findes. Skansegården, der kun lå ca. 200 meter fra skanserne II, III og IV og under Dybbøls belejring hele tiden lå midt i kampens brændpunkter, brændte den 16. marts 1864, samme dag som Grønnekær. Gården blev truffet af granater fra Gammemark-batteriet på Broagerland. Poul Jørgensen var søn af Jørgen Jøssen og Catrin Povelsdatter. Han blev gift 1775 med Ingeborg Jørgensdatter fra Snogbæk og døde 1788. Sønnen Jørgen Paulsen blev gift 1809 med Ellen Dorthe Hansen, datter af bolsmand Hans Peter Hansen og Maren Alexandersdatter. Deres søn, Paul Paulsen, blev født 1810 og gift 1845 med Marie Jensen, datter af bolsmand Anders Jensen, Dybbølving. Sønnen, Anders Paulsen, var født 1847 og gift med Trinik Marie Jepsen fra Sandbjerg. Deres søn, Jørgen Paulsen, var ejer af gården, da skansefredningerne fandt sted lige efter genforeningen, og han solgte til en Lauterlein, som kort efter videre-solgte til staten. Staten lod skanserne og arealer omkring dem frede og videresolgte restejeendommen til Chresten Struck, hvis søn i 1941 overtog gården efter ham. Jørgen Chr. Struck solgte i 1962 Skansegården til staten, som er den nuværende ejer, og jorden drives ved forpagter Hans Jensen. (Grønnekærvej 1).

Hans Petersens gård, Grønnekjær.

Gården hørte under Sandbjerg og var på 6 mark guld, 43 tdr. 2 skæpper, 12 roder. Jorden lå i Østerskov. Gården lå før udskiftningen på marken over for købmand Lundings forretning, og denne mark ejes nu af en søn og datter fra Grønnekjær, og gårdens dam forefindes endnu som branddam. En humleranke, muligvis sidste rest af den gamle gårds humlehave, snor sig hvert år op ad en telefonpæl. Grønnekjær blev skudt i brand af granater fra tyskernes kanonstillinger på Gammemark den 16. marts 1864. Det brændte allerede på loftet, mens beboerne var ved at flytte til Als samme dag. Ejeren, Hans Peter Philipsen, var soldat og lå i skanserne som ordonnans. Det fortælles, at ikke alle kreaturerne kom med ved flytningen, og at en af de unge

karle senere mødte nogle soldater i Sønderborg med en tyr, som han kendte og derfor købte tilbage.

Hans Petersen var gift med Ann Laustdatter. De havde en datter, Sophie Katrin Hansdatter, som i 1810 blev gift med Jørgen Philipsen fra Avnbøl, som overtog gården efter dem. Deres søn, Hans Peter Philipsen, var født 1811 og blev 1837 gift med Frederikke Nicolaisen fra Nørballe. Han døde 1904. Sønnen på hjemstedet, Hans Peter Philipsen, blev født 1840 og gift 1868 med Marie Tychsen. Hun kom ulykkeligt af dage ved en løbskkørsel 1892. Han døde 1903. Der var ti børn i ægteskabet. Den ældste datter, Frederikke, var gift med bolsmand Lorens Petersen i Ragebøl, sønnen Hans Frederik fik gården. Han blev gift med Christine Køcks fra Ragebøl. En yngre broder købte Frydendal kro. I 1950 overtog Peter Philipsen Grønnekjær. Han er stadig ejer og bruger af gården, og som ugift har han en søster, som også er ugift, til at passe husholdningen. Konsulent Jørgen Philipsen i Roskilde er broder til forannævnte. (Grønnekjær 10).

Jens Jensens gård, Langdamsgård.

Gården hørte under hertugen af Augustenborg og var på 6½ mark guld, 50 tdr., 0 skæpper, 26 roder. Jorden lå i Østerskov og Sund. Den lå før udskiftningen lige over for den gamle kro i Dybbøl. Langdamsgårds bygninger på Dybbølmark brændte i 1864. Peter Jensen, gift med Anna, Hans Fogts datter, var født 1743 og døde 1825. Hans datter, Anna Dorthea Petersdatter, blev gift med Jørgen Jensen, søn af Jens Andersen og Marikke Jensdatter i Tving. Han var født 1781 og døde 1847. Deres søn, Peter Jensen, var født 1808. Han var første gang gift med Kathrine Marie Quaade fra Dybbøl mølle 1840. Hun døde uden at efterlade sig børn. I 1849 blev han gift 2. gang med Anna Dorthea Jensen. Han døde 1881. Deres søn på gården var Jørgen Jensen. Sidstnævnte blev gift med Dorothea Hansen, datter af Henrik Hansen, Trovshøjgård. De havde ingen børn sammen. Hendes søn af første ægteskab, Christen Christensen, arvede gården og solgte den i 1934 til Jørgen Sander Larsen fra Saksgård i Ulkebøl sogn. Gården brændte i 1935, og den blev nyopført og i 1940 solgt til hollandsk konsul van Toornburg, Sønderborg, og drevet ved forpagter Andreas Hansen fra Nørherred på Als, indtil den i 1972 blev solgt til Andreas Christensen, som er nuværende ejer. (Grønnekjærvej 8).

Jens Christensens gård, Dybbøl Sned.

Sned er et gammelt dansk ord for noget, der skråner (»huen kækt på sned«), og gården ligger netop, hvor jorden skråner temmelig stejlt fra Dybbølbjerg til Vemmingbund.

Gården hørte oprindeligt under Sandbjerg og var på 6 mark guld, 43 tdr., 2 skæpper, 12 roder, og den lå før udskiftningen i Tving, foran Chr. Jensens gård.

Jens Christensen var søn af Christen Jensen og Ann Hansdatter. Han var gift med Øllegård Rasmusdatter og døde 1786, 70 år gl. Hans søn, Christen Jensen, var født 1748 og gift med Ann Mari Jensdatter. Deres søn på gården, Jens Jensen, var født 1788 og gift 1809 med Hans Petersens datter fra Grønnekjær. Sønnen, Christian Jensen, var født 1825 og gift 1. gang med

Anna Marie Jørgensen fra Ulkebøl. Han giftede sig 2. gang med Magdalene Sophie Petersen, og i dette ægteskab var ti børn, hvoraf den ældste var den berømte dansk-amerikanske landskabsarkitekt Jens Jensen, som blev født 1860. Dybbøl Sned var i denne slægts eje i over 400 år. Dybbøl Sned var i 1881 med sine 42,5 ha den største gård i sognet. Christian Jensen solgte på sine gamle dage gården til en Klemmsen fra Hamborg og byggede det hus i nærheden af Dybbøl kirke, som senere ejedes af maler Jessen, som døde 1943. I 1900 blev forpagter Paul Petersen, søn af bolsmand Jørgen Petersen i Østen, gift med Dora Marie Klemmsen, og de overtog »e snej«. I kriseårene først i 30'erne solgtes gården til kulgrosserer Otto Petersen, Sønderborg, og en søn af ham overtog driften nogle år senere. I 1949 foranledigede Sønderborg kommune et mageskifte mellem »e snej« og Dybbøl-Langbro, således at Anna og Hans Kæstel nu blev ejere af Dybbøl Sned, efter at Christian Iversen havde været forpagter i en årrække. En søn af sidstnævnte ejer, Erik Kæstel, er fra 1963 ejer og den nuværende bruger af gården. (Grønnekjærvej 6).

Nis Hansens gård, Langbro nedre bol, nu Sønderborg.

Denne gård hørte under Sandbjerg og var på 5 mark guld, 36 tdr., 2 skæpper, 6 roder. Gården har ejet en mark i Dybbøl by bag bødkerværkstedet muligvis. Andre mener, at den har ligget der, hvor Thilde Lycks gamle hus lå, nemlig oppe i nærheden af kirken.

Nis Hansen var gift med Marike Hansdatter, og deres datter, Cathrine Marie, blev gift i 1778 med Jens Jensen, som så fik gården. Hun døde på aftægt i 1822. Dette ægtepar havde to døtre, den ene, Marike, blev gift med bolsmand Hansen Fogt i Dybbøl, den anden, Dorthea Marie, som var født på Langbro 1779, blev gift med Gerhard Boysen, søn af købmand i Flensborg, Asmus Boysen.

I deres skæbne ser vi et eksempel på de ulykker, som Napoleonskrigene medførte, og som i de tider ramte så mange.

Gerhard Boysen var født i Flensborg 1779. Som søn af velhavende forældre, skriver kirkebogen, købte han en gård i Angel og giftede sig med Dorthea Marie Jensen fra Dybbøl Langbro, med hvem han også erhvervede hendes fødegård. De havde mange børn, og ved deres fødsel omtales faderen altid som hr. Gerhard Boysen, en titel, som ellers kun var forbeholdt præsten, degnen og mølleren på Dybbølbjerg. Gerhard Boysen forpagtede Dybbøl mølle 1814—1816, men måtte opgive forpagtningen på grund af økonomiske vanskeligheder. Det ser ud til, at han var ejer af møllen en ganske kort tid, men så kom de vanskelige tider. Under krigen 1807—14 havde regeringen skaffet penge ved at udstede sedler i stor mængde. Banken var nemlig på den tid overtaget af staten. Da den ikke var i stand til at indløse sedlerne med sølv, tabte disse i handel og vandel det meste af deres værdi. 1813 indtrådte statsbankerotten, idet regeringen søgte at få orden i pengevæsenet ved en række foranstaltninger, men det meste af vor handel var ødelagt og mange næringsveje standset. Efter tabet af mange skibsparter måtte Gerhard Boysen se sig nødsaget til at sælge sin gård i 1817, og han henlevede sine sidste år i stor fattigdom i Dybbøl. Hans hustru døde 1825, han selv 1838.

Gården blev derefter købt af Christen Hansen, født 1763 i Sarup på Als. Han var gift 1. gang med Anne Marie fra Lysabildskov. Deres søn, Hans,

var svag og døde ugift hos halvbroderen, Christian Hansen i 1842. 2. gang var Christian Hansen gift med Cathrine Marie Jørgensdatter, med hvem han havde sønnen, Christian Hansen, født i Lysabild 1798. Han fik gården efter ham. Chr. Hansen døde i Dybbøl 1824. Sønnen, der også hed Christian Hansen, blev i 1833 gift med Anna Nicolaisen fra Nørballe. Deres søn på hjemstedet var Hans Peter Hansen, født 1837 og gift 1863 med Helene Hansen, datter af bødkeren på Tingvejen. Deres søn og næste ejer, Hans Peter Hansen, var født 1866 og blev gift med Helene. De havde kun en datter, Helene, som blev gift med Hans Dall, der blev ejer af gården i en årrække. Gården var en del år bortforpagtet, og dens jorder blev dels udstykket til byggegrunde og dels afhændet som landbrugsjord. Langbro nedre bol blev i 1870 lagt under Sønderborg, så det har det sidste århundrede ikke hørt til Dybbøl sogn. Sønderborg kommune er den nuværende ejer. (Langbrogade 48).

Christian Tofts gård, Dybbøl Langbro øvre bol.

Denne gård hørte under Sandbjerg og var på 6 mark guld, 43 tdr., 2 skæpper, 12 roder. Jorden lå i Sund og Løkkemark. Christian Hansen var den bonde, som først flyttede ud af Dybbøl by. Han var gift med Marikke Hansen i 1772. Hun var datter af bolsmand Hans Hansen og Anna Hansdatter og født i Dybbøl 1743. Hun døde på aftægt 1834, omtrent 91 år gl. Deres søn, Hans Henrik Hansen, var gift med Marie Iversdatter fra Nybøl. Han døde tidligt, og Marie Hansen giftede sig igen med Hans Johansen. Hun døde 1817 og han i 1822. Hendes søn af første ægteskab, Christian Hansen (Toftmand), som var født 1802, fik gården. Han blev gift med Marie Cathrine Nielsen. Deres søn, Peter Hansen, var født 1838 og gift 1868 med Catharina Hinrichsen. De havde ingen børn, og gården blev solgt til en slagter Weber i Sønderborg, som henimod århundredskiftet solgte den til Jes Theodor Kæstel fra Nybøl, hvis søn, Hans Kæstel, som var ejer af Dybbøl Langbro, indtil den blev mageskiftet med Dybbøl Sned, hvorved Sønderborg kommune overtog gården. Kommunen videresolgte den til firmaet »Danfoss« med betinget skøde for gården og en del af jorden, medens andre arealer blev byggemodnet og udstykket til byggegrunde. Sønderborg kommune overtog senere den til »Danfoss« solgte part, og nu er den nye Dybbølskole opført på gårdens gamle marker. Skolen toges i brug efter sommerferien 1972. (Dybbølgade 52).

Peter Jessens gård, Dybbølbjerg.

Gården hørte under hertugen af Augustenborg og var på 6½ mark guld, 49 tdr., 1 skæppe, 12 roder. Jorden lå i Bjergmark. Gården blev 1819 købt af Peter Nielsen, som var født i Hørup på Als 1768. Han var gift med Cathrine Petersdatter fra Kegnæs 1. gang og 2. gang med Maren Lauesdatter, som også var fra Kegnæs. Han døde 1829. Hans søn, som fik gården, hed Lorens Peter Nielsen. Han blev født 1802 og gift 1832 med Margrethe Marie Hansen. Lorens Peter Nielsen led meget under den første slesvigske krig. Hans gård blev afbrændt to gange, og han selv slæbtes i fangenskab af preusserne. Deres søn, Lorens Peter Nielsen, som blev født 1837 og gift med Anna Christine Jepsen, led også meget. Hans gård ødelagdes i 1864, og det meste af hans indbo gik tabt. Der foreligger en omhyggeligt udarbejdet op-

gørelse over hans tab af indbo fra 20. november 1864. Selv tjenestepigens spinderok og hør gik tabt. Deres datter, Margrethe Marie, blev 1890 gift med bolsmand Christen Hansen Jahnsen i Ragebøl, hvor de først boede. Dette bol blev senere nedlagt, og derefter bosatte de sig på Dybbølbjerg. Christen H. Jahnsen døde 1927, og sønnen, Harald Jahnsen blev den næste ejer af gården. Han havde selv driften i en årrække, og drev den siden med en forpagter. I 1949 blev gården solgt til Chresten Iversen, som var forpagter på Sned, og Chr. Iversen har efter 1960 solgt store arealer fra ejendommen til udstykning og bebyggelse. Jordene på toppen af banken og mellem skannerne er for nogle år siden blevet fredet mod bebyggelse. (Dybbølsten).

Christen Henriksens gård, Stensgård.

Denne gård hørte under Sandbjerg og var på 6 mark guld, 43 tdr., 2 skæpper 12 roder. Jorden lå i Surløkkemark og på Bjergemark. Gården skal oprindelig have ligget bag Jørgen Jøssens gård i en mark, hvor gårdens tidligere dam nu er. Christen Henriksens datter, Margrethe Marie Christensen, blev 1790 gift med Jørgen Rasmussen fra Snogbæk. Deres tre børn blev alle gift uden for sognet. Jørgen Rasmussen døde som aftægtsmand hos bolsmand Jacob Clausen i Surløkke, som blev hans efterfølger på gården. Sønnen, Rasmus Clausen, havde gården efter ham, men han rejste siden til Amerika, og en skibskaptajn, Michael Otzen, nævnes i 1845 som ejer efter Jacob Clausen. Derefter var Anders Christensen, Mejerigården, ejer, og han har formentlig på en del af jorden oprettet det kåd, som så blev overtaget af Nicolai Christensen. Stensgård blev i 1884 solgt til Hans Peter Carstensen, og i 1887 nævnes Anne Marie Hinrichsen, født Carstensen, som ejer. Hinrichsen solgte i 1914 gården til Peter Bonde fra Als, og hans enke, Elisabeth Bonde, født Torre, ejede gården fra 1944 indtil 1951, da sønnen, Peter Bonde, overtog den. I dag er størsteparten af jorden solgt til udstykning og bebyggelse og som landbrugsjord til anden ejer. Peter Bonde er ejer af den resterende ejendom.

(Åbenråvej 58).

Nogle kådnersteder i Dybbøl, som ikke er nævnt i fru provst Bierings optegnelser, kan her anføres:

Jørgen Petersen Brocks ejendom ejedes i 1884 af Chr. Jørgensen Kryhlmann, og fra 1893 af Jørgen Christensen Kryhlmann, indtil den i 1921 blev solgt til Kristian Beck. I 1933 solgtes ejendommen til Nicolaj Hansen Laue, men allerede i 1934 videresolgtes den til den nuværende ejer Jørgen Petersen Brock af Anna Cathrine Hansen, f. Kryhlmann. Sønnen Ove Brock viderefører driften.

(Dybbøl Bygade 8).

Naboejendommen, Svend Clausens, var tidligere grynmølleri. I 1884 var Jens Jørgensen ejer, i 1894 Chr. Jørgensen, indtil den i 1914 solgtes til Jørgen Clausen. Dennes enke, Kristine Frederikke Clausen, ejede den fra 1939—1957, hvorefter den nuværende ejer, Svend Clausen overtog den og fortsatte driften.

Ejendommen på Dybbølmark, hvis jord tidligere var en del af Hans Hansens gård i Dybbøløsten, tilhørte omkring 1880 Hans Bonfeldt, og i 1890 var Jørgen Jørgensen Duus ejer, indtil den 1908 blev solgt til karet-

mager Hans Johansen. I 1929 blev den solgt til Jørgen Petersen Staadsen fra Dybbøløsten, og efter hans død blev hans enke, Marie Staadsen Petersen, i 1957 ejer af stedet. Sønnen, Christian Staadsen Petersen har nu overtaget gårdens drift.

(Dybbøl Banke 33).

RAGEBØL

Ragebøl nævnes første gang omkring 1400 under formen »Rakebul«. Den ligger nord for Dybbøl ved jernbanelinjen Sønderborg—Tinglev. Fra gammel tid af bestod den af 7 gårde foruden nogle kåd og inderstesteder, kro og smedje. Fra 1901—1963 var der jernbanestation i Ragebøl.

Gårdene lå tæt sammen i én række, og den gamle jordebog fra 1783 beskriver dem i den rækkefølge, som i det følgende også bliver fulgt her. Landsbyen havde et fælles vandingssted, som også tjente som branddam. Den lå i en mark, der nu hører til Jørgen Jensens gård. Af jorderne i Ragebøl hørte en del af skoven og landbrugsjorden under præstegården og degneembedet i Dybbøl. Desuden hørte en del direkte under Sandbjerggård. Museumsinspektør Jens Raben, Sønderborg, fortæller i sin bog om Dybbøl sogn om en bonde fra Ragebøl, der kom sent hjem en aften fra et besøg hos datteren i Stenderup, og da han gik forbi kirken i Dybbøl, så han noget, som lignede et sammenbundet liglagen, komme bølgende imod sig. Samtidig hørte han en stemme råbe: »En — to — tre!« Da bonden tankeløst fortsatte: »Fire — fem!« fik han at vide, at i dette år skulle først tre og derefter to af Ragebøls bolsmænd afgå ved døden. Om det skete sådan, vides ikke, men ved en gennemgang af Ragebøl-gårdenes historie kan man ikke undgå at lægge mærke til de mange og hyppige dødsfald. Ingen af gårdene ejes endnu af de oprindelige slægter, hvoraf flere er fuldstændig uddøde. Tuberkulosen tog mange i ældre tid. Den standsede livet hos de små, knækkede de voksne og befriede de gamle. Af årsagerne kan nævnes de lave bindingsværkshuse med de lukkede alkover og de hjemmævævede dyner, som gik i arv fra slægt til slægt, de kolde og fugtige gulve, oftest af stampet ler, de små vinduer, som sjældent kunne lukkes op, og den manglende renlighed.

Af de syv gårde i Ragebøl er der to, som efter den gamle jordebogs tid fra 1783 er udstykket og helt forsvundet. De nævnes her først.

Hans Jensens gård.

Denne lå i den østlige udkant af Ragebøl bag Jørgen Jensens nuværende gård. Hans Jensens fader, Jens Jensen, var møller i Kaslosemølle ved Vester Sottrup. I 1768 blev Anne Marie Clausdatter, enke efter Hans Jensen, gift med Hans Philipsen. Jens Hansen Moos, gift 1795 med Marie Dorthea Persdatter, døde 1867. Hans datter og svigersøn var døde et par år forinden,

og gården blev købt af Jørgen Hansen Jahnsen fra Dybbøl, som i 1858 var blevet gift med Cathrine Marie Hansen fra Langbro nedre bol. Deres søn, Christian Hansen Jahnsen, blev gift med Margrethe Marie Nielsen fra Dybbølberg. De boede endnu i Ragebøl 1891, men solgte gården i Ragebøl, som blev udstykket og fuldstændig nedrevet, og de flyttede så til hendes fødegård på Dybbølbjerg. Af marknavne fra dengang kan nævnes: Rønsdam, Bramkjær, Assekjær, Skovskifte, Bankvej, Holtenhøj, Skrædderløkke, Bussevrå, Øvre Holmhøj, Øvre Pilbjerg, Ålesig, Smedager, Toft, Bjerre, Kålgårdmade, Pilkjær, Byggested og Æblegård.

Christen Jensens gård, nu Løntoft.

Gårdens størrelse var 29 tdr., 2 skæpper, 15 sekstendedele. Året 1777 var et slemt år for Ann Kirstine Hansdatter, som da var kone på gården. Den 1. maj døde hendes svigermoder, Ann Jacobsdatter, og den 27. maj mistede hun sin mand, Lorens Christensen. Den 31. august var der igen dødsfald på gården. Da var det hendes svigerfader, Hans Christian, der gik bort. Den 1. november, næsten et halvt år efter faderens død, blev hendes søn, Christian Lorensen, født. Men i de tider var det ikke let for en kvinde at klare sig alene på en gård, og allerede året efter, 1778, giftede Ann Kirstine Hansdatter sig igen, nemlig med Christen Jensen fra Sottrup, som havde gården i en årrække. Hendes søn af første ægteskab, Christian Lorensen, fik derefter gården. Han blev i 1804 gift med Ann Dorthe Christensdatter fra Ullerupmark. Deres søn, Lorenz, er født 1805. Christian Lorensen døde allerede 1808, og atter sad der en enke på gården. Hun giftede sig igen 1809 med Jens Hansen Vogt fra Dybbøl. I 1812 døde hun i barselseng uden at efterlade sig børn af andet ægteskab. Jens Hansen Vogt giftede sig med hendes søster, Abel Frederikke Christensdatter. Han drev gården til 1830, da Lorenz Lorenzen overtog sin fædrengård og giftede sig med Cille Marie Lorenzen, datter af kromanden i Ragebøl, Christen Lorenzen og Maren Hansen. Jens Hansen Vogt købte så kroen i Ragebøl. Lorenz Lorenzen og Cille Marie havde to børn, en søn Christian, som blev født 1831 og døde året efter, og datteren Marie, født 1832. Deres moder, Cille Marie, døde 1834, 22 år gammel af tæring, som man dengang sagde. Datteren blev 1857 gift med Jens Christensen fra Hvilhøj, som fik gården. Dette ægtepar havde seks børn, som alle døde unge af tæring. En datter blev gift 1887 med Matthias Christiansen fra Philipsborg i Ullerup sogn, men de var kun gift i et halvt år, da hun døde. Han giftede sig senere med en datter fra Langbro og solgte gården 1897. Jens Christensen døde 1890 og hans hustru 1892. Efter hendes død solgte svigersønnen gården til Peter Jensen, kromand og høker i Dybbøl, og efter ham overtog sønnen, Jens Peter Jensen gården og havde den indtil 1948, da den blev overdraget til Jørgen Jensen, som er den nuværende ejer. Jens og Marie Christensen var velhavende folk. For en del af deres midler stiftede de et legat til fordel for trængende i sognet og til forskellige kristelige formål. Der var i legatet desuden afsat penge til vedligeholdelse af elleve grave på kirkegården. Desværre forsvandt pengene ved den stærke inflation efter 1. verdenskrig.

Under krigen i 1864 blev gården nedskudt, men den blev genopbygget af Jens Christensen. I Ragebøl, hvor de preussiske batterier havde været opstillet i den anden slesvigske krig, havde en hel del bygninger lidt skade, størst var den på Hans Peter Hansens gård, hvor den blev takseret til 10.730 mark

12 sk. De fire brandtomter i byen skyldtes formentlig ilden fra de danske batterier. Ialt blev der i Ragebøl og Stovgård opgjort krigsskader til 138.339 mark 7½ sk. (Hørtoftvej 16).

Johan Jespersens gård (Peter Jørgensen, Holmegård).

Gården var på 40 tdr., 1 skæppe, 7 sekstendedele. I begyndelsen af 1700-årene ejedes gården af bolsmand Nis Jacobsen og hustru Maren, og efter dem af deres datter, Ingeborg Nisdatter, som var gift med Christen Mathiesen. Hun døde 1791, efterladende tre døtre: Cathrin Marie, som blev gift 1771 med Daniel Fries, færgemanden på Holnæs, Maren, som var gift i Snogbæk, og Ann Cathrin, som var født 1750 og gift 1777 på hjemstedet med Johan Jespersen, født 1750, søn af færgemand Hans Jespersen på Holnæs. De oplevede at fejre diamantbryllup i Ragebøl 1837. Deres søn, Hans Christian Jespersen, overtog gården i 1809 og giftede sig med Anna Kirstine, datter af skibskaptajn Petersen i Flensborg. Dette ægteskab blev i ualmindelig grad hjem søgt af prøvelser. De havde syv børn, af hvilke kun én datter nåede at blive voksen. Den 31. juli 1814 brændte gården, og ved denne lejlighed indebrændte den gamle bedstefader, den 92-årige Christen Mathiesen, og Hans Christian Jespersens lille, førstefødte søn, Johan, der var født 1810. Den næstældste Christian, faldt i færggården i en bærme og døde heraf i 1819. Han var da seks år. Det tredje barn var en datter, Anna Cathrine, født 1819, døde af kighoste samme år, så de stakkels forældre havde mistet tre børn i det år. Det femte barn var en søn, Hans Christian, født 1820. Han døde af et slagtilfælde samme år. Datteren Andrea Kristine, født 1823, var den eneste af flokken, som blev i live. Hun blev senere gift med teglmester Johan Petersen i Iller. Det syvende barn, Johanne Cathrine, født 1827, døde samme år. Børnenes moder døde 1830, 43 år gammel. Hans Christian Jespersen giftede sig igen 1835 med Kristine Heide fra Iller. De havde fire børn: Marie Kristine, Hans Christian Frederik, Cecilie Frederikke og Anna Kathrine. Hans Chr. Jespersen døde 1851. Hans søn solgte gården til bogholder Baltzer fra Sønderborg, som havde den i nogle år. Senere blev den solgt til Asmus Petersen fra Nybøl, som overtog den i 1898. Hans datter og svigersøn, Sofie og Peter Jørgensen, overtog gården i 1936. Ejendommens arealer blev udvidet noget, og gården blev i 1964 overdraget til sønnen, Knud Jørgensen, som er den nuværende ejer og er gift med Birthe, datter af Hansen Fogd i Dybbøl.

På gården er der nu oprettet rugeri med daggamle kyllinger til salg til opfødning i stor stil, i 1973 ca. 16 mill. på årsbasis. Der eksporteres til mange lande, bl. a. Iran.

Gården i Ragebøl har også gamle navne til de forskellige marker: Rønsdam, Bremskjær, Skovskifte, Sokkelvænge, Ærtballe, Lille Batrup, Pilbjerg, Skovbæk, Øvre Pilbjerg, Aslesig, Tørvemoseløkke, Altona, Nørremade, Nørretoft, Søndertoft, Byggested, Kålgård og Abildgård. (Hørtoftvej 14).

Jacob Nissens gård (Tornholm, Lorens Iversen).

Gården var på 38 tdr., 3 skæpper, 2 sekstendedele. Den lå oprindelig mellem Holmegård og smedestedet. Gården brændte i 1814 og antændte også nabogården, hvor to mennesker indebrændte, og det blev da påbudt, at den

gård, hvor ilden var opstået, skulle flyttes længere bort. Den blev så opført, hvor den nu ligger. Jacob Nissen var gift med An Cathrin Mathiesen. Deres søn, Nis Jacobsen, som var gift med Marike Christensdatter fra Sottrup, døde 1797, 42 år gl., efterladende en søn, Jacob Nissen, født 1788, død 1809.

Marike Christensdatter blev gift igen 1798 med Hans Mathiesen fra Mølmark, Broager sogn. De havde to døtre. Den ældste, Marie Sophie, født 1799, blev i 1818 gift på hjemstavnen med Jørgen Jensen, som senere blev sindssyg og døde 1861. Deres ægteskab var barnløst. Den anden datter, Anna Cathrine, født 1800, blev i 1828 gift med Lorens Peter Jørgensen, gårdmand i Bovrup. De overtog på grund af svogerens sindssygdom senere gården i Ragebøl. I kirkebogen står, at Marie Sophie boede hos dem på aftægt fra 1842 og flyttede 1864 med dem ned på aftægtet. Lorens P. Jørgensen døde 1866 efter at have været sengeliggende i ti år af en pludselig tiltagende brystbetændelse. Anna Cathrine og L. P. Jørgensen havde en datter, Marie, som blev gift 1861 med Lorenz Petersen, der var født i Stenderup 1831. Han døde 1869. Derefter havde hans fætter nabogården i tyve år i forpagtning, indtil Lorens Petersens søn af samme navn overtog den. Han var født 1865 og gift med Frederikke Philipsen fra Grønnekjær. Han døde barnløs i 1941. Efter ham overtog nevøen, Lorens Iversen gården, indtil han i 1968 solgte den til Niels Michelsen, som har fået gården nedlagt som landbrugsejendom. Jorden dyrkes sammen med Solvang, hvor Niels Michelsen har sin bopæl. (Hørtoftvej 11).

Christian Andresens gård (nu nedlagt, undtagen stuehuset).

Gården hører under Nybøl herred, og den var på 39 tdr., 3 skæpper, 8 sekstendedele og lå mellem Solvang og den nuværende Cormall-fabrik, vest for den gamle vej til Dybbøl.

I begyndelsen af 1700-årene ejedes denne gård af bolsmand Andreas Tygesen. Han var gift med Dorthea Samuelsdatter, datter af præsten i Dybbøl Samuel Huldenreich. Han var født 1691. Efter Andreas Tygesens død giftede hun sig med Jørgen Jørgensen. Hun døde 1770. Christian Andersen, hendes søn af første ægteskab, havde gården til sin død 1787, hvorefter hans søn, Andreas Christiansen, som var født 1760, fik gården. Han var gift to gange, først med Margrethe Jeppesdatter fra Bovrup, med hvem han havde en søn, som blev arbejdsmand i Sønderborg. Anden gang var han gift med Anne Cathrine Rasmussen fra Sottrup. I dette ægteskab var der otte børn, som alle døde i en ung alder. Andreas Christiansen døde 1826. Da levede endnu sønnen Rasmus som student i Kiel og datteren Anna Maria. Sønnen nåede at blive cand. theol. og institutlærer i Kiel, hvor han giftede sig, men han døde et halvt år efter. Da Anna Christina Christiansen døde 1837, levede ingen af børnene. Hun døde på aftægt hos Jørgen Køcks fra Kegnæs, som havde købt gården. Han var født på Kegnæs 1795 og gift 1813 med Margrethe Nielsen. Han døde 1871. Efter ham ejedes gården af hans søn, Jørgen Jørgensen Køcks, født 1813 og gift 1844 med Christine Jensen, og derefter af deres søn af samme navn, gift med Marie Schmidt. Han døde 1898 efterladende en datter, Christine, som blev gift med Frederik Philipsen på Grønnekjær. De solgte gården i Ragebøl, som blev udstykket og til dels nedbrudt. I huset bor nu fru Simonsen, hvis søn, Keld Simonsen, har indrettet et snedkerværksted.

Jørgen Hansens gård (nu maskinfabrikken Cormall).

Gårdens størrelse var 41 tdr., 7 skæpper, 2 sekstendedele. Jørgen Hansens fader, Hans Jørgensen, var født i Solt på Angel i 1697 og døde 1744. Han var tipoldefader til landdags- og rigsdagsmand Hans Peter Hanssen (Nørremølle) (1862—1936), og blandt hans efterkommere var bl. a. mænd som biskop Jørgen Hansen (1802—1889) og den tyske landbrugshistoriker og nationaløkonom Georg Hanssen i Göttingen.

Om Hans Jørgensen fortælles, at han var en overordentlig velvoksen og smuk mand, som i sin ungdom var hejduk, dvs. lakaj hos kong Frederik IV. Det var hertugen af Lyksborg, som havde sendt ham til den danske konge på grund af hans statelige ydre. Kongen lønnede ham senere for trofast tjeneste ved at give ham gården i Ragebøl. Her fødtes altså sønnen Jørgen Hansen (el. Hanssen) den 11. november 1732. Allerede som dreng skal han have bestyret en gård i Sottrup, som en slægtning ville give ham, hvis han ville gifte sig med en pige af hans slægt. På denne handel ville Jørgen Hansen dog ikke gå ind, men han fik formodentlig ved kong Frederik V's mellemkomst, alligevel gården udleveret som mødrende arv og tog sin hustru efter sit eget sind. Hun døde efter at have født ham en datter, men han giftede sig igen og havde i andet ægteskab 7 sønner og 2 døtre. En mærkelig begavet og oplyst mand var Jørgen Hansen. Præsten i Sottrup sagde, at hans egen videnskabelige dannelse tit havde måttet stå tilbage for Jørgen Hansens skarpe blik. Han skrev både religiøse og fædrelandske digte, stod i brevsveksling med en herrnhutisk præst i Vestindien og var i mange år sandemand, dvs. at han som selvejer af kongen var valgt til at dømme i visse vigtige retssager. Af hans 7 sønner kan nævnes Hans (1761—1824), som fik fædrenergården og blev sandemand i grevskabet Sandbjergs retskreds efter faderen. Hans datter Ingeborg blev i ægteskab med gårdejer Peter Jessen af Ullerup moder til den siden så kendte husdyrkonsulent Peter Jessen (1846—1885). En anden datter, Anna, blev gift med en mand fra Broager, som bestyrede en anstalt for forsømte børn i Alten-Celle i Hannover, og som en tid tænkte på at oprette en folkehøjskole efter dansk mønster i Hannover. Sandemand Jørgen Hansens to næste sønner: Jørgen og Peter samt en yngre, Lorenz, var købmænd, den første i Hamborg, den anden i Sønderborg. Lorenz døde i Kapstaden i Sydafrika. De tre yngre sønner: Christian, Jens og Christen bosatte sig på Sundeved og Als. Christian blev smed i Tandslet og havde en søn, der blev en bekendt og fortjent mand i Sønderjyllands historie, nemlig den tidligere nævnte biskop over Als og Ærø stift, Jørgen Hansen. Sønnen Christen købte Ravnskobbøl i Dybbøl sogn.

Jørgen Hansen døde 1819. Hans søn, Hans Jørgensen (også kaldet Jøssen), som overtog gården, var født 1759 og blev 1786 gift med Marie Margrethe Lauesdatter fra Nybøl. Hans søn, Jørgen Hansen, var født 1789 og gift 1818 med Anna Kirstine Petersen. Deres søn, Hans Jørgensen, født 1819, var gift med Ingeborg Hansen. Deres ældste søn, Jørgen Jørgensen, f. 1860, fik en gård i Dybbøl by. Den næstældste, Hans Jørgensen, fik fædrenergården i Ragebøl. Han byggede et nyt stuehus. I 1912 solgte han gården, men tog noget af jorden fra, hvor han byggede en mindre ejendom, som efter nogle års forløb blev solgt, og som siden efter jordtilkøb og udvidelser af bygningerne er blevet til ejendommen Freltofte. Hans Jørgensen solgte også fødegården. Den nye ejer var Peter J. Jensen fra Stenderup. Den følgende ejer var Jørgen Jørgensen fra Felsted. Han havde gården i en årrække, men solgte

så til Harry Schmidt, som havde en mindre ejendom på Kegnæs. Sidstnævnte solgte en del år senere gården til Sønderborg kommune til udstykning til industrigrunde. Bygningerne med et passende areal blev solgt til fabrikant A. P. Hansen, som flyttede sin maskinfabrik ved degnegården i Dybbøl hertil efter at have bygget en ny maskinhal med tilhørende faciliteter i Ragebøl, det nuværende Cormall. (Tornholm 3).

Lorenz Christensens gård (Solvang, Niels Michelsen).

Gårdens størrelse var 32 tdr., 5 skæpper, 8 sekstendedele, og den var den sidste ejendom ved den gamle landevej fra Ragebøl til Dybbøl. Lorenz Christensen var først gift med Ann Kirstin Hansdatter og derefter med Sille Hansdatter, som efter hans død giftede sig med Jørgen Andersen i 1780. Lorenz Christensens datter, Magdalene Sophie Christensen, blev 1810 gift med Lorenz Petersen, søn af arveforpagter Peter Jendresen og Anna Kirstine Hansdatter i Surløkke, som så fik gården. Han var født 1775 og døde 1856. Deres søn, Lorenz Petersen, var født i Stenderup 1838 og gift 1864 med Anna Cathrine Lorentsen. Efter fætteren Lorenz Petersens død 1869 havde han i tyve år dennes gård i forpagtning. Peter Petersen havde flere børn. Den ældste var dr. med. Lorens Petersen, som blev læge i Gram. Den anden søn, der havde samme navn som fætteren, overtog fødegården, og i hans ægteskab med Marie Christiansen var der ingen børn; hvorfor hans søstersøn, Andreas Jørgensen, der efter sin moders tidlige død var blevet opdraget i hjemmet hos Peter Petersen den yngre som deres eget barn, overtog gården efter ham. I 1965 solgtes gården til den nuværende ejer, Niels Michelsen, hvis kone er Helene, født Paulsen. (Hørtoftevej 13).

Dybbøllide.

Imellem Ragebøl og Dybbøl ligger et lille sted, som kaldes »e lie«, der utvivlsomt kommer af det gammeldanske »liidh«, norsk »li« dvs. en bakke eller bjergskråning. Stedet er bygget af Andreas Petersen fra Adsbøl, som døde 1828. Her fødtes Peter Petersen (1827—1892), som blev lærer i Dybbøl og døde som lærer på Sjælland. Andreas Petersen var gift med Marie Dorothea Andresdatter, og deres søn, som arvede stedet, hed Peter Andresen. Hans søn, Andreas Andresen, var tillige graver og kirketjener i Dybbøl. Stedets nuværende ejer er Peter Lorenzen. (Hørtoftevej 10).

Under Ragebøl skal det også nævnes, at den ejendom, som Hans Jørgensen oprettede i 1912, blev solgt til Peter Petersen Freltofte, som ved jordtilkøb og til- og ombygning på ejendommen efter overtagelsen i 1929 fuldførte ejendommen til sin nuværende skikkelse. Peter Petersen Freltofte er endnu gårdens ejer og bruger. (Sottrupvej 6).

En anden ejendom i Ragebøl, som ikke er nævnt, er den, som nu tilhører Åge Hansen. Stedet ejedes i 1873 af Jens Hansen. Han kaldtes også Jens Kromand, da der var kro på stedet. I 1913 blev Peter Hansen ejer af stedet, men han faldt i den første verdenskrig, og hans enke, Bothilde, blev gift med Hans Hansen, som var den følgende ejer i mange år, indtil gården i

1961 blev overtaget af Åge Hansen, som er den nuværende ejer og bruger. (Gyden 5).

Stovgård.

Den spredte bebyggelse ud mod sundet nævnes første gang i 1492 på skrift under betegnelsen Stowegårde. Surløkke regnes almindeligvis med til bebyggelsen. På Surløkke boede stænderdeputeret Peter Petersen. I 1873 er Christian Petersen og i 1884 Peter Petersen anført som ejere af gården. Sidstnævnte kunne ikke finde sig til rette under preusserherreredømmet og udvandrede til U. S. A. i 1894. Hans søn var den kendte kunstner, professor Christian Petersen, Ames i Iowa. Gården blev overtaget af Chr. Jørgensen og siden af Peter Hansen Fogd, en slægting til H. P. Hanssen. Gården blev i en årrække drevet ved forpagtere, indtil den i 1931 overtoges af Christian Hansen Fogd, en broder til den ene af ejerne. Denne solgte i samme år til Laurits Dirks, og året efter blev kaptajn Peter Ernst Christensen ejer af stedet. I 1937 solgtes det igen til Jørgen Christiansen, som da forpagtede Surløkke. I 1958 købtes gården af Svend Iver Paulsen Petersen, som er den nuværende ejer og bruger. (Surløkke 2).

Den gård, som ligger nord for sidstnævnte ejendom, tilhørte i 1883 Jens Beck Mathiesen, og i 1884 nævnes Jes Mathiesen som ejer. Den næstfølgende ejer blev i 1907 Andreas Nicolajsen, som havde den i næsten 50 år, de sidste år klarede driften dog ved forpagtere. I 1955 blev gården solgt til Hans Rasmussen, som er den nuværende ejer og bruger. Sønderborg kommune har i 1975 eksproprieret en del af Hans Rasmussens jord til opførelsen af en ny søfartsskole ud mod Allsund.

(Surløkke 3).

Ved landevejen mellem Surløkke og Ragebøl ligger der en mindre gård, som er bygget på jord fra gårde i Ragebøl i nyere tid. Den første ejer her var Esben Mathiesen, og han solgte i 1931 til Jes Fenn, som igen 1934 afhændede gården til Åge Terp, Skovbæk, som døde 1974. Gården videreføres af fru Magda Terp.

(Åbenråvej 102).

Randersgård.

Gården har fået sit navn af Thomas Matthiesen, som var født i Åbenrå 1746 og i en lang årrække havde virket som lærer i Randers. Han kom til Dybbøl 1794 og døde i sognet 1822. I 1887 nævnes Hans Hansen som ejer, og han havde den, indtil den i 1910 blev købt af Johan Christensen, der i 1940 afstod den til sin svigersøn Chr. Jensen Fangel, som er den nuværende ejer og bruger af Randersgård.

(Ravnskobbøl 3).

Ravnskobbøl:

I 1804 nævnes Jens Hansen som ejer af Ravnskobbøl. Men i 1836 gik han konkurs, og gården blev solgt til Christen Hanssen, Nørremølle, (1784—1848), som var H. P. Hanssens bedstefader. Han ansatte den attenårige Jørgen Hanssen som bestyrer af Ravnskobbøl. To år senere fik han den som

ejendom og giftede sig. Gården blev senere nedskudt både under treårskrigen og i 1864. Under treårskrigen åbnedes der pludselig af kanonbåde på Alsund et bombardement på gården, som tyske tropper holdt besat. En bombe rev en væg ned og dræbte hans svoger, som var syg og ikke hurtigt nok kunne komme ud. Der opnåedes aldrig fuld krigsskadeerstatning, og krigen påførte ham derfor betydelige tab. Jørgen Hanssen blev sognefoged i Dybbøl, stænderdeputeret mellem krigen og Dannebrogsmænd og var en udmærket mand. Højt begavet, kundskabsrig og klog, som han var, blev han tidligt draget ind i det offentlige liv og overlæst med ulønnede æreshverv. Som følge deraf fik han ikke sin gård så godt drevet, som det havde været ønskeligt, skriver nevøen H. P. Hanssen. Da krigen, som nævnt, tilmed påførte ham betydelige tab, og han havde en stor børneflokk, var hans økonomiske forhold ikke gode, hvad der senere hæmmede ham i brugen af sine medfødte evner. I 1883 blev Christen Hanssen mand på gården og havde den til 1898, hvorefter Ingvort Lorentzen havde den et års tid, indtil den i 1899 blev solgt til Hans Jørgensen Duus. I 1918 solgtes Ravnskobbøl til Mathias Madsen, som var forpagter i Surløkke, og efter ham blev den drevet af hans enke, indtil den i 1941 blev solgt til handelsmand Peter Jacobsen fra Skelde. Denne havde gården i 5 år og solgte den i 1946 til den nuværende ejer og bruger, Christian Christensen, hvis kone er en datter af den tidligere ejer Mathias Madsen. (Ravnskobbøl 7).

Hvor vejen mellem Pythuse og Ragebøl drejer mod nordøst og skærer jernbanelinjen, ligger en ejendom, som i 1897 ejedes af Jens Peter Jørgensen og i 1901 overgik til Hans Jørgensen. Denne drev stedet til 1924, da det solgtes til Thøge Christensen Schmidt, som i 1930 afhændede det til Andreas Lassen. Han blev på gården i en længere årrække, og i 1961 købtes den af Arne Hansen, der har omdannet ejendommen til et moderne gartneri med store drivhuse. (Sandbjergvej 2).

Batterup.

Den næste ejendom på vejen fra Pythuse til Sandbjerg kaldes Batterup, og det er en ældre ejendom, som er bygget og udvidet flere gange. Dog er stuehuset i det væsentlige bibeholdt i sin gamle skikkelse. Under kampene i 1864 lå ejendommen i ildlinjen. I 1884 var Jørgen Jepsen og hustru Anne Marie ejere på stedet, indtil sønnen, Johan Jepsen (1899—1952) overtog den i 1922. Johan Jepsen deltog som så mange andre i sognet i verdenskrigen 1914—18. Da han vendte hjem, gik han aktivt ind i det kommunale og nationale arbejde. Han var således i mange år medlem af sognerådet og menighedsrådet, formand for skolenævnet for Ragebøl skole, medlem af mejeriets bestyrelse, formand for bestyrelsen for Dybbøl sogns forsamlingshus og tillidsmand i Sprogforeningen. Han døde ved et ulykkestilfælde i oktober 1952, hvorefter gården blev overtaget af Hans Jepsen, den nuværende ejer. (Sandbjergvej 4).

Ravnskobbøl 1,

det tidligere maskinbyggeri, omtales andetsteds i bogen ligesom Lille mølle. Ejendommen solgtes i 1925 af Hans Hansen Staugaard til Claus Fr. Loff. Staugaard flyttede maskinværkstedet op til Landevejen ved Ragebøl krydset. I 1949 solgte Loff ejendommen i Stovgård til Claus Hansen, som er den

nuværende ejer og bruger. Hansen har forøget jordtilligendet og driver udelukkende landbrug på stedet. Han har desuden udvidet og moderniseret, så ejendommen nu har et stort sohold og en anselig produktion af rugægg. Ejendommen drives af fader og søn, til hvem der er bygget en ny bolig i nærheden af gården. (Ravnskobel 1).

Tinggård.

Dette sted nævnes i kirkebogen i 1870 og ligger ved vejen mellem Pythuse og Dybbøl, på den såkaldte Tingvej. På stedet var der i mange år et bød-kerværksted med jord til. Tinggård ejedes i de senere år af Christian Mathiesen, som døde 1975.

MEJERIER I DYBBØL

Fra 1876 til 1914 leverede landmændene i Dybbøl sogn mælken til Dybbøl fællesmejeri — de første år til mejeriforpagter og gårdejer Anders Christensen, Dybbøl, der var optant og under sit ophold nordpå havde uddannet sig i mejerifaget under professor Segelcke. I 1876 vendte han hjem og påbegyndte mejeridrift på sin fædrene gård. Gården var blevet skudt i brand under krigen 1864, og Anders Christensens fader, Nicolaj Christensen, havde nøjedes med at genopbygge udbygningerne, i hvilke han havde indrettet en foreløbig beboelseslejlighed. Der var kun ét rum, som benyttedes både til opholdsstue og sovekammer. Stuehuset skulle først bygges, »når vi igen blev danske«. Nu byggede sønnen stuehuset, og i det indrettede han mejerilokale og i en tilstødende udbygning kærnerum, osteri og svinestald.

Dybbøl fællesmejeris historie falder i naturlige perioder, der præges af de for perioderne gældende tilslutnings- og kontraktforhold.

Den første periode gælder tiåret 1876—86. Da leveredes der mælk fra 6—10 gårde i Dybbøl sogn. Systemet var bøttemejeri om vinteren og vandmejeri om sommeren. Bøttemejeri var en driftsmåde efter det holstenske system, hvorved mælken henstilledes i bøtter for at trække fløde, og vandmejeri vil sige en driftsmåde, hvor flødeafsætningen af mælken foregik i blikspande, stillet i vandbassiner eller kar. Anders Christensen selv producerede ikke mælk. Han havde overhovedet ingen kvæghold. Derimod havde han et stort svinehold, så han beholdt skummet- og kærnemælken. Skummetmælken brugtes til ostelavning, mens svine fik vullen.

I slutningen af ovennævnte periode opstår der røre om mejerispørgsmålet i Dybbøl og Nybøl sogne, og der dannes et selskab, der kalder sig »Fællesmejeriet for Dybbøl og Nybøl Sogne med Sandbjerg«. Dette selskab vedtog love, hvoraf følgende meddeles i et kort uddrag: Formålet er at afhænde mælken til en mejeriforpagter for derved at udvikle den til en større værdi. Mejeriforpagteren har lov til i tiden fra 1. februar til 1. november at afhente mælken to gange daglig, og

han skal bringe al kærne- og skummetmælken tilbage efter en køreplan, der findes vedføjet lovene.

Når det er påkrævet, skal leverandørerne sætte mælken i koldt vand, straks den er malket. Leverandørerne er forpligtet til at afhænde al den mælk, de har med undtagelse af den, der skal bruges til husholdningen. Dog skal der ikke være nogen forment at bortgive eller sælge sødmælk til småfolk, der bor i deres nærhed.

Der må ikke fodres med roetop, undtaget er gulerodstop. Med gulerødder må der fodres så meget, man vil. Runkelroer må bruges i forhold til kraftfoderet. Der advares mod at bruge kålroer før 1. december, og senere må der ikke gives for store kvantum. Turnips, der giver afsmag, må ikke bruges. Mulige roespirer skal fjernes. Den nymalkede mælk skal være sød, ren, velsiet og ublandet. Den må ikke have afsmag, der kan forringe smørrets kvalitet. Skulle dette alligevel ske, da har vedkommende leverandør pligt til at fjerne årsagen ved at forandre foderet, når han gøres opmærksom derpå af mejeriforpagteren. I gentagelsestilfælde er mejeriforpagteren ikke pligtig til at modtage mælken. Han skal da straks melde det til bestyrelsen, som i forening med mejeriforpagteren har at undersøge mælken. Af denne undersøgelse vil det afhænge, om mejeriforpagteren er pligtig til at modtage mælken eller ej. Der må ikke leveres mælk af syge køer, ligesom råmælken også skal holdes tilbage. Det pålægges leverandørerne at give nøje agt på, at mælken af gammelmalkende køer ikke har afsmag.

Mejeriforpagteren er ikke pligtig til at modtage forfalsket mælk. I sådant tilfælde er en streng undersøgelse at foretage. Er leverandøren skyldig, dvs. er en forfalskning foretaget med hans vidende eller tilskyndelse, så bliver det vedkommende leverandør forment at levere mælken. Den kasserede mælk overleveres til politiøvrigheden, og et straffeandragende indsendes.

Til bestyrelsen for selskabet valgtes bolsmændene Jørgen Lorenzen, Stenderup, Peter Petersen, Ragebøl, Nicolaj Ludvigsen, Stenderup, Henrik Hansen, Dybbølmark, Bachmann, Nybøl, og parcellist Chr. Hansen, Ravnskobel.

Dette nye selskab fik en kontrakt med Anders Christensen. Han påtog sig at aftage medlemmernes mælk i henhold til selskabets love. Den i lovene nævnte kaution stilledes af bolsmændene Jens Hansen, Midtskov, Philip Sibbesen, Iller, og Hans Hansen, Nejs.

Her møder vi på forskellige punkter noget nyt indenfor fællesmejeridriften. Vi finder en ejendommelig blanding af et fælles- og privatforetagende. De sammensluttede producenter sælger mælken til et privat mejeri. Hvad man særlig lægger mærke til er, at mælkekørslen til mejeriet og tilbage er producenterne uvedkommende. Al skummet- og

kærnemælk blev tilbageleveret. Spandene blev vasket såvel hjemme som på mejeriet.

Da Dybbøl mejeri optog dette store selskab, måtte der store udvidelser til. Der blev indlagt dampmaskine og 3 Burmeister & Wain-centrifuger. Disse kostede tilsammen 4.000 mark.

Datidens centrifuger havde kun ringe arbejdssevne. De her nævnte kunne kun skumme 800 pd. mælk i timen. De blev da heller ikke gamle i gårde, idet de allerede kasseredes 1889 efter kun at have været brugt i 3 år.

Anders Christensen fik imidlertid ikke lov til at drive det store mejeri ret længe. Han døde 1887.

Efter kontrakten havde arvingerne forpligtelse til at drive mejeriet videre, og dette skete. I 1886 var Jørgen Zachariassen kommet dertil som ung mejerist. Han overtog ledelsen i 1888. Zachariassen havde lært mejerivæsenet hos Bukardi på Birkendegård ved Kalundborg. Efter udstået læretid blev han mejeribestyrer på Tølløsegård i Holbæk amt, og derfra kom han til Dybbøl. Her blev han stillet overfor store krav og opgaver, som han løste dygtigt. Han var som født til at lede et fællesmejeri. Set med den tids forhold var Dybbøl Fællesmejeri et stort mejeri. Fra den periode, da Zachariassen tiltrådte, foreligger der følgende oplysninger om indvejet mælk:

1886: 3,8 mill. pd. mælk	1889: 3,9 mill. pd. mælk
1887: 4,2 mill. pd. mælk	1893: 4,4 mill. pd. mælk
1888: 3,9 mill. pd. mælk	

Til tider havde mejeriet ikke færre end ti mælkevogne i gang. Zachariassen blev en foregangsmand på mejeridriftens område. Den i 1889 installerede Alfa-Laval-centrifuge var vistnok den største centrifuge i Nordslesvig.

Yderligere gjorde Zachariassen sig bemærket ved forsøg med mælkens forvarmning. I centrifugens første tid skummedes mælken ved den temperatur, den havde, når den blev leveret på mejeriet. Men det opdagedes snart, at ved en højere varmegrad blev renskumningen betydelig bedre. Først prøvede Zachariassen at lede damp i mælken, men det viste sig, at den gav mælken og smørret afsmag. Sa konstruerede han et apparat, hvor mælken opvarmedes ved at løbe indeni en dampledning. Også med skummetmælkkogeren lavede Zachariassen forsøg. Apparatet var selvkonstrueret, med dampkappe og ris. Til at begynde med havde det indløb foroven og udløb forneden. Senere ændredes det sådan, at det fik tilløbet forneden og udløbet foroven. Den kontrakt, Anders Christensen havde sluttet med selskabet, udløb 1893.

Den fornyedes imidlertid igen for en femårig periode. Endvidere

oprettedes der nogle kontrakter for kortere tidsrum. I denne periode installeredes elektrisk belysning. Zachariassens ven, H. P. Philipsen, Slagelse, skrev engang, at han havde fabrikeret en dynamo, og at nr. 2 var under arbejde. Det ville glæde ham, om han måtte sende den til Dybbøl mejeri. Zachariassen svarede, at han bare skulle sende maskinen. Selv om man til at begynde med ingen akkumulatorer havde, men kun havde lys, når dynamoen var i gang, så var det dog et mægtigt gode at få petroleumlampen erstattet af de elektriske pærer. Også på dette område hørte Zachariassen med til de fremmeligste blandt datidens mejerifolk.

På smørhandelens område sørgede Zachariassen for nye markeder og bedre fortjeneste ved forhandlinger med grossererne. I 1906 indvejedes 7 mill. pd., og dermed nåede kulminationen i fællesmejeriets eksistens. En fjerdedel af leverandørerne faldt fra, da Nybøl-Stenderup byggede deres eget andelsmejeri. Dybbøl Fællesmejeri arbejdede en årrække side om side med det ny andelsmejeri, der blev dannet 1914. Men efter de store omvæltninger i 1920 opgav Zachariassen mejerivirksomheden.

DYBBØL ANDELSMEJERI

Den stiftende generalforsamling holdtes den 18. november 1913. Ifølge protokollen var der 54 landmænd tilstede. Til bestyrelsen valgtes: gårdejer Jørgen Hansen, Dybbøl, som blev formand, gdr. Lorens Petersen, Ragebøl, regnskabsfører og gdr. Jens Møller, Frydendal, ordinært bestyrelsesmedlem. Til tilsynsrådet valgtes: gdr. Lorens Jessen, Smømark, gdr. Peter Møller, Smøl, og gdr. Hans Duus, Ravnskobbøl. Alle valgtes enstemmigt. Bestyrelsen fik bemyndigelse til at optage et lån på 60.000 mark, hvilket viste sig at være for lidt, således at man i august 1914 måtte optage et tillægslån på 15.000 mark.

Der var indenfor bestyrelsen enighed om at bygge et moderne, godt og kønt mejeri. Arkitekt Jep Fink, Åbenrå, blev antaget som bygningskyndig, og mejeriforeningens konsulent, Johannes Jensen, Åbenrå, som rådgiver og tilsynsførende, hvad angik det mejeritekniske og maskinernes montering m. v. Dybbøl Andelsmejeri blev det første mejeri i Danmark, som er bygget efter den i landet kort forud knæsatte mejeritype: korsbygningen. Mejeriet kom til at ligge ud til Sønderborg—Gråstenvejen mellem Gl. og Ny Frydendal og var færdig i december 1914 — i en mørk og usikker tid. Det kom til at koste 80.000 mark.

De første år kom mejeriet til at arbejde under meget vanskelige forhold. Driftsudgifterne var stigende og mælkemængden faldende. I 1920 leverede de landmænd, som i 1914 opretholdt deres kontrakt med mejeriejer Zachariassen, men hvis kontrakter nu var udløbet, forsøgsvis deres mælk til det nye andelsmejeri, og mælkemængden steg

fra 820.000 pd. i 1919 til 1.728.990 pd. Selv om det økonomiske udbytte var relativt godt, kunne Dybbøl mejeri ikke konkurrere med mejeriejer Dominikussen i Sønderborg, og ved årets udløb solgte de nye leverandører mælken til ham. Den 27. november 1920 skulle det ved en ekstraordinær generalforsamling afgøres, om mejeriet skulle sælge mælken til Sønderborg Andelsmejeri, eller om driften skulle fortsætte som hidtil. Med 21 mod 20 stemmer vedtoges det at fortsætte driften som hidtil. Men krisen var overstået, og i de følgende år gik det støt fremad. Fra en mælkemængde på 1.964.390 pd. i 1921 gik det frem til 4.127.433 pd. i 1939. Og den gennemsnitlige fedtprocent steg fra 3,43 i 1927 til 3,84 i 1939. Forbruget af mælk til 1 pd. smør var i 1919 28 pd., i 1920 26,4 pd., i 1939 22,62 pd. I 1924 begyndte mejeriet med gadesalg fra vogn i Sønderborg og vogne i Ragebøl og Dybbøl. Eksempelvis kan det nævnes, at mejeriet i 1930 havde 70 leverandører med 550 køer, heraf 5 med over 20 køer, 17 med 4 køer eller derunder. Samme år blev der opvejet 2,10 mill. kg sødmælk og fløde: 170.000 liter og produceret smør: 78.500 kg. De 18.000 kg smør solgtes indenlandsk, resten gik til eksport. Personalet var i 1930 1 bestyrer, 1 mejerist, 1 elev, 1 regnskabsfører, 1 kontrollør, 2 kuske, 6 leverandørkuske.

Mejeribestyrer *Therkel Hansen* var født 1889 i Borg ved Bredebro og havde, inden han kom til Dybbøl i 1914 ledet mejeriet i Mintebjerg på Als. Han var uddannet på Svenstrup mejeri og havde haft kursus på Ladelund Landbrugs- og Mejeriskole 1910—11. Han blev gift i Dybbøl 1916 med Botille Christine f. Maasbøl fra Hellevad.

Mejeriet nedlagdes i 1958 og solgtes til slagtermester L. Marburger, Sønderborg.

HÅNDVÆRK, HANDEL OG ANDRE ERHVERV

Af *Jens Lampe*

På grund af købstaden Sønderborgs nærhed har håndværk og handel ikke præget Dybbøl sogn i særlig stærk grad før begyndelsen af vort århundrede. Det gamle bondesamfund var et husholdnings- eller naturaløkonomisk samfund, hvor man var selvforsynende med alle dagliglivets fornødenheder, og hvor penge kun anvendtes i meget begrænset omfang.

Stort set behøvede man kun at købe salt, jern, tjære og træsko af fremmede. Alle andre materielle behov kunne man selv tilfredsstille. Bondesamfundets kvinder sørgede selv for at sigte melet; de bagte, slagtede, lavede malt og øl, brændte snaps. De støbte selv lys, kærnede smør, lavede ost, sydede sæbe osv.; i de lange vinteraftener havde husmødrene og deres døtre og piger travlt med at karte, spinde uld og hør, væve, strikke, hækle og sy. Når mændenes arbejde på mark, i stald og lo var endt, stod de ofte i huggehuset og lavede grebe og skovle af træ og fremstillede redskaber og værktøj. Nogle af bønderne huggede endog fælge og eger til deres egne vognhjul. De gamle på gården flettede reb, sivsko og måtter eller snittede sleve, grydeskeer og spiseskeer af ahorn eller benved. Nogle var dygtige til at spinde reb af svinehår, blandet med hår fra hestehaler og -manker og hornkvægets haler. Andre snoede trækreb og simer til tækning. De mest fingernemme lavede kister med billedskærerarbejde, hjørne- og hængeskabe, hylder, æsker, manglebrætter og mange andre ting, og da handelen dengang ikke var synderligt udviklet, levede hver enkelt gård økonomisk set ret isoleret.

Efterhånden udvikledes indenfor den enkelte landsby en arbejdsdeling, som medførte, at en enkelt mand specialiserede sig som *smed* og blev smed for hele landsbyen, en anden blev tækkemand, en tredje hjuler osv.

Men smeden er selve håndværkets stamfader og var oftest landsbyens altnuligmand, som man så op til. Det oldnordiske ord »smidr« betyder en håndværker, som arbejder både i træ og jern. Sammen med smeden var mølleren og hjulmageren de vigtigste håndværk, og ved udskiftningen 1769 i Ragebøl og 1777—78 i Dybbøl blev der da også udlagt

land til disse tre håndværkere. I Dybbøl hed bysmeden dengang Asmus Jensen og hjuleren Peter Jensen.

Men ellers nød håndværket som levevej ikke nogen videre social anseelse til at begynde med. Fra oldtiden af hørte det med til enhver fri mands bestilling, ja, til selve hans frihed, selv at fremstille, hvad han skulle bruge. At der var nogen, som nedlod sig til at sy nye klæder til andres krop eller skotøj til andres fødder end sine egne, og at nogen kunne få sig til at gå med det, så man simpelthen på med en vis foragt. Håndværksarbejde ansås i ældre tid for kvindearbejde eller trællearbejde eller noget, som man i bedste fald lod udlændinge om, f. eks. kirkeudsmykning. I almindelighed var landhåndværkerne ringe anset, både af bønderne og især af deres fagfæller i købstæderne. Men i den henseende dannede smeden en undtagelse. Dels var han uundværlig — alle gårde havde brug for smedearbejde — og dels var hans sysler med ilden og de kunstfærdige genstande, han frembragte, omgivet af en vis mystik. Folk respekterede ham og regnede ham for en meget klog mand, der kunne mere end sit Fadervor. Ofte fungerede smeden som en slags læge og kunne trække tænder ud, årelade, og han forsøgte at kurere dyr og mennesker. Smedjen var et yndet samlingssted, hvor der vankede brændevin og fortalte vittigheder og nyheder.

De første håndværkere, der omtales i Dybbøl kirkebog, er da også smede, nemlig Anders Nissen Smedemand (1679—1758), Jes Smed (1698—1761), Jens Smed og Rasmus Smed. Dernæst Niels Møller, som selvfølgelig var møller, Jørgen Bødker, Hans Skrædder og Johan Gartner. De omtales alle i perioden 1679—1702, hvorfor vi må antage, at håndværket ikke har spillet nogen større rolle tidligere, hvilket da også bekræftes af den kendsgerning, at der ikke nævnes lokale håndværkere ved restaureringer, tilbygninger eller udsmykninger af Dybbøl kirke. Spiret (tagrytteren) blev således i 1630 bygget af Hans Treven i Sønderborg.

Alteret er et sent barokarbejde (1736) af Christian Gosche fra Flensborg 1737 males alteret af Peter Jessen i Åbenrå. Prædikestolen er fremstillet af Heinrich Ringerink fra Flensborg 1605 og malet af Peter Maler i Sønderborg. Da kirken 1608 fik nye stolestader, blev de fremstillet af snedker Christen Køster i Sottrup. Man da der i 1794 og -95 skulle anbringes nye vinduer i kirken, var det Rasmus Smed (1745—1828) fra Dybbøl, der fik denne opgave. Han var opkaldt efter sin farfar, som også var smed og lod hvervet gå videre til sin søn, Chresten Rasmussen. Også i Ragebøl var der en Jes Smed (1669—1744). Han afløstes af Hans Christensen (1709—1790), hvis efterfølger hed Jens Petersen og Christian Hansen. I den gamle jordebog står der, at som kådner havde Christian Hansen 1 td. 4 sk. og 12/16 land, og som lands-

bysmed havde han fra byboerne tillige »Småmose«, som var på 3 sk. 11/16 og i »Sletmose« 1 td. 6 sk. 10/16, desuden var der til smedestedet lagt fra det nedlagte Lundsgård i Poulstoft 1 td. land. Christian Hansens søn hed Hans Chr. Hansen (1766—1853) og dennes søn, Hans Chr. Hansen var også smed i Ragebøl. Det sidste smedested blev bygget i Ragebøl 1858.

Det var almindeligt næsten overalt i Sønderjylland, at smeden fik fast løn, bolig og jord for at kunne være til tjeneste for byens folk, og de, der søgte ham, skulle sædvanligvis pløje, harve og køre gødning ud på smedelandet. Til gengæld skulle smeden levere alt arbejde vedrørende landbrugsredskaber, vogne, plove og harver gratis, ligeledes hestesko, økser, forke, klinker, hasper og andre småting, dog ikke låse, leer, hakkelsesknive og andre knive samt alt det arbejde, hvortil der blev brugt file, som jo egentlig var klejnsmedearbejde. Disse ting måtte bønderne selv anskaffe og holde vedlige, men de havde lov til at benytte smedjen, og hos smeden stod en stor slibesten, som alle kunne gøre brug af.

Jern og kul skulle bønderne betale, og ved hesteskoning skulle bonden tidligt om morgenen sende en karl til at trække bælgen samt slå for, når smeden lavede sko og smedede stænger ud til søm. Når der skulle lægges plovjern på, fik smeden også en karl til hjælp. I begge tilfælde skulle karlen have brød og brændevin med, både til sig selv og smeden, samt lidt trækul til at fyre op med. Til helligtrekongersdag leverede bønderne hver 6 skæpper byg. Om aftenen fik de kvitteringer. Smeden trakterede da med brændevin. Siden spilledes der kort.

Ifølge Danske Lov af 1683 og lov af 20. oktober 1773 var det forbudt håndværkere, som ikke dækkede bøndernes nødtørftigste behov for håndværksarbejde, at nedsætte sig på landet. Til typisk landhåndværk regnedes grovsmede, tømrere, murere, vævere, bødkere, hjulere, teglbrændere, pottemagere, skræddere og skomagere, men landsbyskræddere måtte kun sy vadmél og skomageren kun lave »bøndersko«. Ingen af dem måtte sælge deres produkter i købstæderne eller føre varerne til markeds eller torvs. Det må dog straks fastslås, at loven aldrig blev strengt håndhævet, og der gaves tit dispensationer. Grovsmedene på landet optrådte jævnligt som klejnsmede og fremstillede f. eks. låse, kistebeslag og undertiden bøsser og klokker (ure). Ved lov af 1773 blev der fastsat et såkaldt »læbælte« til en omkreds af 3 danske mil, og indenfor disse områder måtte der i hvert sogn kun findes én smed, én hjuler, én landsbyskrædder og én landsbyskomager. Hvad der fandtes af håndværkere ud over disse fire, skulle kun tåles på livstid. Dog holdtes en lille mulighed åben for andre landhåndværkere ved lovens bestemmelse om regeringens ret til at give koncessioner. I 1782 fik

landsbyskomagerne i de tidligere lyksborgske distrikter, som var medlemmet i Sønderborg amt (1779), tilladelse til at besøge alle årsmarkedet i Flensborg, Sønderborg og Åbenrå. Også denne lov blev meget liberalt fortolket, og myndighederne så snart i praksis helt bort fra lovens bestemmelser, og landhåndværket udfoldede sig ret frodigt.

Landhåndværkerne var ikke organiseret i lav, de havde ingen butikker og ejede i regelen heller ikke noget varelager. De arbejdede udelukkende efter bestilling. Kunderne kom oftest til skrædderen med det stof, der skulle bruges, væveren fik garn, bageren rug osv.

Det var ikke så almindeligt, at svendene på landet drog ud på rejser til fremmede lande for at se sig om og lære nyt i deres fag, men vi har dog eksempler på det, især fra 1800-årene og begyndelsen af dette århundrede.

Træskomænd og tækkere på landet regnedes ikke som egentlige håndværkere. De var mere bundet af egnens traditioner, så derfor har træsko og tækkemåde ofte sine særpræg, der kan variere fra landsdel til landsdel, ja, fra sogn til sogn. 1805 blev det bestemt, at alle landhåndværkere skulle have koncession (tilladelse). Årsagen var ikke bestemt af hensyn til nogen erhvervsbeskyttelse, men var rent skattepolitisk. Ved den afgift, der var forbundet med koncessionen, kunne folk, der drev borgerlig næring på landet, drages ind under den almindelige skattepligt. Hidtil havde de næsten helt undgået skatten.

Noget skarpt skel mellem bønder og håndværkere var der ikke, eftersom man var afhængig af hinanden. Når nogen byggede gård eller hus, hjalp de naboer, som var kørende, med at køre materiale. De hjalp også, når der blev rejst hus, og når der blev lægtet. Nogle borede huller, og andre lavede trænegler til at slå lægterne fast med. Søm brugtes næsten ikke. Porte og døre lavedes også med trænegler.

Bygningshåndværkerne fik kost og logi. Arbejdstiden var om sommeren fra kl. 5 om morgenen, til man ikke længere kunne se. Stænger, løsholter, lægter og spænder huggedes i skoven, og det var mest kun til stuehuse, der blev købt bjælker. Når huset var rejst og kransen ver hejst, blev der holdt rejsegilde for håndværkerne og dem, der havde hjulpet. Efter krigen i 1864, da mange gårde og huse i Dybbøl sogn var brændt eller sønderskudt, blev der meget at gøre for bygningshåndværkerne, og man indrettede sig nu bekvemmere og bedre end før. Husene blev alle grundmurede, tættere og lunere og med større og lysere vinduer end tidligere. Meget kostbart bohav, som var gået tabt under krigen: store dragkister, chatoller, klædeskabe og andre møbler skulle erstattes med nye.

De første *tømrere*, vi hører om i Dybbøl, er Christian Jensen (1751—1836) og Jørgen Hansen (død 1798). Ved reparation og ombygning ar

klokketårnet 1686 arbejdede Hans Mortensen og Jes Petersen. Den sidste faldt ned ved denne lejlighed og tog skade, hvorfor man af kirkens kasse gav ham en erstatning på 6 mark og 4 skilling. Efter endt arbejde fik arbejdsfolkene en tønde øl at gøre sig til gode med.

Murere nævnes først under folketællingerne 1845 og -55, nemlig Christian Hansen, Niels Christensen, Jens Chr. Alsing (som lagde fliser på kirkegulvet 1841), Chr. Christensen Alsing, Hans Peter Gregersen og Hans Hansen. Ved folketællingen i 1855 nævnes også *stenkløveren* Hans Johannsen. Han omsatte stendiget omkring kirken i 1843, mens stenhugger Thomsen ved færgestedet tilhuggede grundstenene og søjlen til det nye kirketårn i 1857. Stenhugger Chr. Beck, Surløkke, huggede mindestenen over grev Conrad Reventlow, som indviedes den 26. juli 1863. Stenen var købt i Als Nørreskov.

Af *snedkere* nævnes Chresten Jacobsen, Stovgård (1734—1811) og Christen Jacobsen, Dybbøl, Jacob Hansen Michelsen, Hans Petersen, Jacob Christensen, Stovgård, Johann Kruse, Jens Jensen og Hans Hansen Staugaard. Sidstnævnte fremstillede 1840 en pumpe til præstegården. Senere nævnes snedkerne Hans Alexander Rasmussen og Hans Alexandersen. Snedkerarbejdet til kirketårnet blev i 1857 udført af Christian Petersen Møller i Fuglsang. Hans Michelsen fremstillede et arkivskab til kirken i 1803. Ved folketællingen i 1860 nævnes af snedkere kun Carl Jørgensen, Iver Jensen (som samtidig var høker), Nicolaj Steg og Jens Hansen.

Hos *bødkerne* fik man malkespande, stripper, sibøtter, kar, baljer, tønder og dritler af træ, og deres værksted adskilte sig ikke synderligt fra tømmerens eller snedkerens. Jørgen Bødker i Dybbøl (1690—1755) og Hans Hansen Bødker på Sandbjerg er de første, men senere forekommer Chresten Jacobsen (død 1793), Hans Iversen, Hans Thamsen, Hans Peter Hansen og Christian Jensen. På Tinggård var der i mange år et bødkerværksted. 1832 nævnes bødker Hans Peter Hansen på Tinggård. Hans søn, Henrik Hansen (f. 1837), tog lærereksamen i Århus 1860 og blev lærer i Løjt kirkeby og Tråsbøl. Smørdritler af bøgetræ og hvide pilebånd var det sidste produkt, bødkerne fremstillede, men efterhånden som produktionen blev mere og mere fabrikmæssig, og man gik over til at anvende metaller og kunststoffer som materiale, uddøde håndværket.

I Dybbøl har der kun eksisteret tre *drejere* (el. svarvere, som de også kaldtes). Det var Albrecht Petersen, som døde 1796, Christian Carstens, som nævnes 1836 og 1875, og Peter Henriksen Krøger. Drejerne forarbejdede møbeldele, såsom søjler, tappe, ben og husgeråd som f. eks. skåle, skeer og vaser, men også piber, stokke, knapper og dørgreb af materialer som træ, horn, knogler, dyretænder og i sjældne tilfælde:

elfenben. Håndværket har været meget afhængig af modens luner. I 1853 fik P. H. Krøger koncession som *rokkedrejer*. Han fremstillede spinderokke til husmødre i sognet, til hvis daglige sysler — især om vinteren — hørte tilberedning af uld og hør ved kartning og spinding. Af den grove uld forarbejdedes garner til de stride hvergarntshoser, mens den fine brugtes til vadmél og fint strikkegarn. En Poul Johansen, som døde 1844, havde drejerhåndværket som bierhverv.

Hjul- og karetmagerne lavede oprindeligt ikke blot vognhjul og vogne, men også træarbejdet til plove, harver og tromler, og der blev praktisk taget ikke brugt jernbeslag til noget af det. De fremstillede også vognstjærte, vognkæppe, fælge, hammelstokke, svingler og trillebøre. Selv tænderne i harven var oprindeligt af træ og lavedes af hjuleren. Af hjulmagere eller hjulere har Dybbøl haft adskillige. Det skyldes antagelig, at det var et typisk låndhåndværk, men også at det som sådan nød godt af Sønderborgs nærhed, idet de mange vognmænd i købstaden sandsynligvis har benyttet sig af Dybbøls og Ragebøls hjulere. De første, der nævnes i kirkebogen, er Poul Petersen (1713—1769), Nis Andersen Joller (død 1741) og Peter Jensen. De boede alle i Dybbøl. Det gjorde også efterfølgerne Matthies Rasmussen, Paul Asmussen, Chresten Johannsen (1756—1809), Peter Andersen og Johan Jacob Røhlk. Sidstnævntes hus brændte 1829. Han fik som gave af kirken 16 mark og 32 skilling. I Ragebøl nævnes Hans Nissen, Tyge Samuelson og senere den kendte Jørgensen-slægt, som i syv slægtled var hjulmænd og enten hed Nicolai eller Peter til fornavn. Den første Nicolai levede fra 1783—1845 og blev efterfulgt af en ny Nicolai Jørgensen (1815—1886), derefter Peter Jørgensen (1841—1930), Nicolai Jørgensen (1875—1969) og Peter Jørgensen (1902—).

Da hjulerværkstedet i Ragebøl havde sin bedste tid, beskæftigedes normalt far, søn, svend og lærling, men også bedstefaderen på aftægt kunne tage et nap med. Ifølge gamle regnskabsbøger blev der i oldefaderens tid lavet en vogn hver femte uge, og kunderne var spredt over hele landsdelen. Den nulevende Peter Jørgensen har kun lavet kassevogne til arbejdsbrug, og det er mange år siden, den sidste blev lavet.

Træskomageren eller træskomanden, som man oftest sagde, var et frit erhverv. Ved folketællingen i 1845 var der i sognet hele 8 træskomagere, nemlig Hans Andersen, Chr. Detlefsen, Hans Peter Gregersen, Christian Hansen, Hans Fr. Jørgensen, Rasmus Møller, Nicolai Lorenzen og Peter Johannsen.

Til træskofremstilling brugtes bøgetræ, ahorn eller elletræ. Overlæder blev først benyttet i slutningen af 1800-årene.

Skomagere i sognet havde hård konkurrence fra fagfællerne i Sønderborg, men også skomagere i Åbenrå var ivrige med at sælge deres

sko og støvler på Sundeved og Als. Allerede 1637 havde kong Christian IV forbudt dem at bringe sko uden for byen, og forbudet blev flere gange indskærpet, uden at det fulgtes. En Åbenrå-skomagere var navnlig i ry for at kunne prise sine produkter. Ved markederne stod han og råbte: »Det er et par stauel skåren u af jen kjerren af e lær, de kan sto for ræn og rau (støvregn) heel ind te Mikkelsdau!« — Alligevel var der skomagere både i Dybbøl, Ragebøl og Stovgård. I Dybbøl dør inderste og skomagere Hans Christensen 1784, men sønnen Chresten Hansen fortsætter faget til sin død 1804. Hans konkurrenter hed Lorenz Jacobsen, Andreas Andresen, Jørgen Christiansen, Johan Fr. Kruse og Johan Andreas Knabe. I Ragebøl hed skomagere i 1783 Jens Petersen og i Stovgaard virkede Hinrich Hansen Staugaard (1767—1839). Ved folketællingen i 1845 er fagets udøvere svundet ind til én, Andreas Iversen, men ved folketællingen ti år senere nævnes Andreas Petersen, Jørgen Christiansen, Andreas Jensen og Heinrich Meyer. Chr. Petersen, Dybbøl (1881—1943) og Jørgen Hansen, Dybbøl (1908—) var også skomagere. Faget har i de senere år været plaget af en stærk faldende tilgang, og øgede omkostninger i det gamle håndværk gør, at det efterhånden uddør, da det er de færreste, som vil ofre reparationer på gamle sko.

Iøvrigt skete der en strukturændring af skomagerehåndværket omkring århundredskiftet, idet fabriksfodtøj da blev almindeligt, og skomagere holdt op med at fremstille fodtøj efter mål og gik over til reparationsarbejde.

Skræddere har der heller ikke været mangel af i Dybbøl sogn. I årene 1745—50 døde der 4, nemlig Hans Hansen, Hans Rasmussen, Peter Petersen og Nis Skrædder, alle i høj alder. Sidstnævnte blev endda 86 år. Rasmus Hansen, som døde 1834, blev 87 år gl., så de kan ikke have været de svæklinge, som folkeviddet har gjort dem til. Tilmed satte Rasmus Hansen 8 sønner i verden. I Dybbøl boede endvidere skrædder Hans Andersen (1776—1822), Niels Johansen, Mads Hansen, Matthias Jensen, Rasmus Jørgensen, Matthias Christensen, Hans Peter Nissen, Peter Hansen, Peter Nicolaisen, Peter Jepsen, Johannes Christensen, Johan Hansen og Jens Jepsen Hammeleff. Sidstnævnte syede i 1828 kirkens alteromhæng. I Ragebøl boede skrædderne Jes Nissen (død 1782), Matthias Sørensen (1741—1818) og Hans Chr. Philipsen, og i Stovgård Hans Jørgensen Dammand. Landsbyskrædderne drog ofte omkring på gårdene med alenmål og pressejern. De fik kost og logis og syede og skar så længe, der var bestilt arbejde at udføre. Om aftenen bidrog de til underholdningen med historier eller nyheder andre steder fra. Af sådanne omrejsende håndværkere forekom også sy piger, som syede for kone og børn, sadelmagere, der kom med deres beg og risp

for at flikke gamle seler og siden for at polstre møbler, fremdeles kedelflikkere, som kunne lodde og klinke, og skærslippere, der dog sjældent fik lov til at overnatte. Endvidere kunne man — ubestilt — få besøg af børstenbindere, kurvemagere, kniplingskræmmere, humlekræmmere, kedelførere, der købte affaldskobber og -messaging og solgte kedler og andre nye ting af kobber eller messaging. Nu og da kom der også pottemænd fra Varde-egnen samt alskens slags handlende ved dørene.

Af *vævere* kendes i sognet kun én, Jørgen Christensen. Mandlige vævere fandtes i ældre tid især i de egne, hvor hørren spillede en rolle, men på de fleste gårde i Dybbøl avledes i ældre tid hør til eget brug. Stednavne i sognet som Hørløkke (to kådnersteder), Hørløkkesmaj, Hørløkkevej og Hørtoft vidner om planternes tilstedeværelse og betydning.

Ved folketællingen i 1835 forekommer en *væverske*, Anna Dorothea Johannsen og en *spinderske*, Anna Marie Jensen. En *børstenbinder*, Hans Matthiesen Andersen, døde 1874, og en *rebslager* Petersen nævnes 1848 og omkring århundredskiftet. Ved folketællingen 1860 hører vi også om en *brøndsætter*.

Malere forekommer relativt sent i sognets historie. I 1842 meddeles i kirkeregnskabet, at Christian Jørgensen, Ragebøl, malede baggrunden for alteret, men ved folketællingen 1845 figurerer han ikke som maler. 1897 nævnes maler Christensen, Stovgård og i 1907 en maler Jes Jessen i Dybbøl (1871—1943). Af *tækkere* har der været adskillige. En af dem var Hans Hansen Palmus.

Gartnere har haft gode muligheder i det muldrige moræneler med afsætningsmuligheder i det nærliggende Sønderborg. Den første er Johan Gartner, som vi hører om allerede 1696. Hans søn, Hans Johannsen (1710—60), havde sit gartneri i Ragebøl. I de senere år har gartneri og frugtavl fået en stigende udbredelse i sognet. En planteskole har dog måttet opgive sin virksomhed på grund af afståelse af jord til byggeformål. Siden 1961 har Arne Hansen drevet et stort blomstergartneri på Sandbjergvej 2 v. Ragebøl.

Slagtere optræder først i begyndelsen af indeværende århundrede, nemlig Fr. Wilh. Siekmeyer, Ragebøl, og Nicolai Nicolaisen, Dybbøl. Ved folketællingen 1845 forekommer *brændevinsbrænder* Henrik Mathisen (født 1789) i Lille mølle. Han fik sin koncession fornyet 1859. *Bagere* dukker også op omkring århundredskiftet. Endelig skal nævnes, at Dybbøl tidligt havde sin egen *jordemoder*, nemlig Grethe Lyck (1791—1875), som var gift med Christen Lyck.

I 1880'erne kunne folk i Dybbøl blive »tejn åv«, som man sagde, idet *fotograf* Hans Frederik Kaatmann (1841—1923) nedsatte sig som sådan. Han var også postbud og urkassemager.

Handværket som helhed har sin blomstringstid mellem 1840 og århundredskiftet. Herefter går det absolutte tal tilbage, og man sporer indførelsen af moderne teknik og en tiltagende industrialisering. Adskillige håndværkere havde kun til dagen og vejen, men da en del af dem havde et mindre stykke jord, hvorpå der kunne holdes en ko, et par får eller geder, klarede man sig. En del af bønder sønnerne, som ikke arvede fædrenes gård, blev kådnere og måtte — for at kunne tjene til livets ophold — ty til håndværk som bierhverv. De hjalp med at tække, mure eller med at udføre snedker- eller tømmerarbejde.

Fattiggassen måtte jævnlig yde af kirkeblokken til fattige håndværkere eller håndværkerenker og efterladte børn.

Håndværket blev — som ordet siger — tidligere i hovedsagen udført med hænderne og enkelt værktøj. Men i vore dage benytter de fleste håndværksfag maskiner, oftest drevet af elektricitet, til en stadig større del af arbejdsprocesserne. En håndværksmester har normalt sin kundekreds i nærheden og udfører oftest arbejdet på bestilling uden mellemkomst af et handelsled. Det kan i vore dage ofte være svært at drage en skarp grænse mellem håndværk og industri, men i den årlige statistik drages grænsen på den måde, at virksomheder med 6 arbejdere og derover regnes for industrivirksomhed, uanset om produktionen efter sin natur har præg af håndværk eller industri.

Industrien er kendetegnet ved, at den benytter mange maskiner i fabrikker og har en gennemført arbejdsdeling. Den driver masseproduktion af ensartede varer for et marked, ikke for en kundekreds, dvs. at den oftest producerer uden på forhånd at kende køberne, mens håndværket i reglen arbejder på bestilling. Endvidere er det typisk for industrien, at den anvender en betydelig kapital. Det første tilløb til industri var møllerne.

MØLLER OG MØLLERE

Esnæs vandmølle

Esnæs vandmølle ved Alssund nævnes 1570. Denne mølle ydede en årlig afgift af 8 ørtuger rug og 3 ørtuger havre og er forlængst nedlagt. Jorderne blev fordelt på de 22 bol i Dybbøl, som hver gav $\frac{1}{2}$ rdl. i den anledning. Beregninger og sammenligninger med andre møllers skatteansættelser viser, at Esnæs mølle har svaret en afgift som godt $1\frac{1}{2}$ bol, hvorfor det må antages, at møllen har været af en nogenlunde antagelig størrelse. Man har gisnet om, hvor denne mølle egentlig lå, og afdøde førstelærer C. J. Andersen har i en artikel i »Sønderjysk Månedsskrift« 1965 s. 233—40 taget dette spørgsmål op til en nærmere undersøgelse og er kommet til det resultat, at den må have ligget

på en lille ø i den sydlige bugt af den nuværende Sandbjerg sø. Denne er nu overgroet med pil og elletrær, men der findes murværk, munkesten og skifer i jordbunden. Det er sandsynligt, at her har stået bygninger, og da man efter 1570—76 ikke mere hører tale om Esnæs mølle, mener C. J. Andersen, at det ligger nær at antage, at man her har de sidste rester af den gamle mølle, der forsvandt, da hertug Hans netop her lod et af sine største foretagender udføre og skabte Sandbjerg sø og mølledam.

Møllen hørte oprindeligt til den adelige slægt Rixtorperne, som ejede jord på Sundeved. Claus Rixtorp, der levede på kong Christian I's tid (1426—1481), sluttede sig til kongens broder, grev Gerhard, under et opgør med kongen, men opstanden blev nedkæmpet, og som følge heraf blev Claus Rixtorp dømt fra »liv og gods«, og dette sidste blev den 7. januar 1474 overdraget til dronning Dorothea, som havde Sønderborg len i pant af kongen. Senere blev Esnæs mølle sammen med en gård i Smøl og 4 gårde i Avnbøl bortforlenet til Dorothea Wonsfleth. Ved delingen 1544 tilfaldt Esnæs mølle hertug Hans den Ældre af Haderslev, som 1570 forærede den til sin brodersøn, hertug Hans den Yngre af Sønderborg.

Sandbjerg vandmølle.

Møllen lå på Dybbølsiden af sogneskellet til Sottrup og er som nævnt anlagt af Hans den Yngre (1545—1622) omkring 1576. Han var stamfader til det augustenburgske og lyksborgske hus og foretog meget store godserhvervelser ved køb eller bytte. Hvor Snogbækken ved Sandbjerg munder ud i Allsund, lod han opføre en dæmning gennem det salte vand og lod samtidig grave en kanal, ca. 350 m lang og 5 m dyb, til at lede vandet fra Snogbæk ud til den mølledam og mølle, han af hensyn til godsets kornproduktion lod indrette. Man har antaget, at projektet er udarbejdet af den sachsiske ingeniør Michel Fritsche fra Saida, som 1567—68 arbejdede for dronning Dorothea, der da fik indlagt vand på Sønderborg slot og fik indrettet springvand både i slotsgården og i slottets lysthave, men selve møllebyggeriet formenes at være udført af den dygtige gottorpske møllebygger, Claves Möller fra Agebro ved Arlå, nordøst for Husum, som Hans den Yngre 1575 bad om at måtte låne af hertug Adolf, da han i Sundeved skulle bygge »eine ganghafte mulen«. Fra denne Claves Möller nedstammer iøvrigt møllerslægten Claussen i Dybbøl.

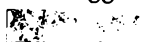
Undersåtterne fra Sandbjerg skulle lade deres brødkorn og malt male ved vandmøllen og betale hver 20. skæppe i maleafgift. Vi har en beskrivelse af møllen fra 1792, da det hedder: »Vandet står 1½ fod over vandrenden, som er 40 fod lang, 18 tommer bred og 13 tommer høj.

Stigbordet er ikke større, end at det kan dække vandrenden. Slusen, hvorigennem det overflødige vand kan bortledes, er 8 fod bred og har 2 stigborde. Vandhjulets valse er 24 fod lang og 24 i kvadrat. Vandhjulet har en diameter på 9 fod og 4 tommer, er 3 fod og 9 tommer bredt og har 31 skovle, som er 1 fod i dybden. Tandhjulet har 49 tænder med 5 tommers mellemrum. På denne mølle kan der males pr. døgn 60—70 tdr. rug eller hvede, af malt 140—150.«

Den første møller, som nævnes i kirkebogen, er Matias Christensen, som døde 1669. Det er denne møller, hvis gravsten findes i Dybbøl kirke med afbildning af Sandbjerg vandmølle i en kalksten. Den oprindelige indskrift er bortslebent og nye kommet til. Christensens efterfølger var Mathies Nielsen (1708—80), som overlod møllen til sin svigersøn Hans Hollensen. Dennes enke giftede sig med Niels Christensen Ringe, som var født 1761 i Magdenbølle, Vissenbjerg sogn på Fyn. Han døde 1848 og overdrog møllen til Peter Jepsen fra Rinkeæs. Jepsen var som sin forgænger en god dansk mand og blev arresteret af preusserne i 1864 inden overgangen til Als, fordi man sigtede ham for at have givet signaler til de danske styrker på Als-siden. Jepsen kom i forhør i Gråsten sammen med inspektør Thoysen på Sandbjerg og pastor Bülow i Dybbøl. Sønnen, Jørgen Jepsen, og dennes søn igen, Peter Jepsen, drev møllen videre. Sidstnævnte døde 1901. Derefter overtoges møllen af Eduard Holst (1844—1920). Flere forpagtere afløste hinanden. Den sidste hed Chr. Dixen, men 1916 brændte møllen, og ingen var interesserede i at føre den videre. Hele dens grundplan står endnu med murrester, hvori fordybningerne, hvor vandhjulets akse gik ind i møllen, endnu kan ses. Huset kaldes dog stadig Møllehuset.

En grubbemølle på Avnbjerg?

På Sct. Jørgens hospitals grund på Avnbjerg skal der have ligget en grubbemølle, før møllen på Dybbølbjerg blev bygget, siger overlevningen. Det må i så fald have været en stubmølle af træ. Det kan muligvis dreje sig om den mølle, som Jørgen Andresen, der i forvejen havde en hestemølle, anlagde på Sct. Jørgens grund i 1813. Den skal have ligget ud til landevejen omtrent overfor det tidligere mejeri.

Dybbøl mølle.

Dybbøl mølle omtales i et særligt kapitel.

Sandbjerg vindmølle.

Denne mølle opførtes til støtte for vandmøllen og lå et par hundrede meter syd for vandmøllen i den beplantning, som nu kaldes Pirolskoven. Vindmøllen afbrændtes den 22. februar 1864 af preusserne,

som frygtede, at den skulle blive benyttet som signalstation. Møllen blev rejst igen efter krigen og ejedes i nogle år af købmand og møller H. L. Müller. Senere blev den drevet af Nicolai Madsen, Mads Lauritzen Madsen, Otto Hansen Ottosen og Kristen Kristensen. Møllen brændte igen i 1909, da Christian Dixen forpagtede den. Den lå endnu i ruiner, da grunden i 1929 overtoges af ejeren af Sandbjerg, overretssagfører Knud Dahl, der også lod de sidste spor af møllen fjerne.

Lillemølle.

Navnet lader formode, at der engang har ligget en mindre vandmølle ved den lille Skovbæks udløb i Møllebugten nord for Surløkke hage, hvor man i en lavning ud mod sundet finder spor, der kan tyde på en lille mølledam, men tilstrømningsområdet er ikke særlig stort, og Skovbæk, der kommer oppe fra bankerne ved Dybbøl, kan aldrig have ført meget vand, så det har nok været en mindre, privat mølle, en såkaldt skvatmølle, som kun behøvede en smule fald eller måske en hestemølle. Vi ved kun med sikkerhed, at Henrik Matthiesen, som boede på stedet i 1845, havde koncession som brændevinsbrænder, og at han fik koncessionen fornyet i 1859. Hans søn var Jes Matthiesen (1841—1932). Ejeren i 1883 var Mathias Chr. Matthiesen og i 1885 Rasmus Lorenzen. Sidstnævnte solgte i 1904 til Jørgen Andersen. Efter ham blev Christian Christensen Struck 1911 ejer af Lillemølle, og han solgte igen i 1919 til Jacob Clausen fra Als. I 1930 blev Christian P. Petersen ejer, indtil han i 1969 solgte Lillemølle til direktør Otto Ewers, Sønderborg. Sidstnævnte har nedbrudt en del af de meget gamle udhuse og ændret stuehuset, så Lillemølle nu udgør en lystejeendom.

Grynmøller.

Tidligere spiste man megen grød og vælling på landet, både bygrød og boghvedegrød eller »tarregrød«, som man kaldte det her i landsdelen. Mange gårde avlede deres egen boghvede og fik den forarbejdet til gryn hos grynmølleren eller hestemølleren, som han også kaldtes, fordi kværnen blev drevet med hestekraft ligesom de gamle tærskværker. Af sådanne grynmøllere i Dybbøl sogn kan nævnes: Peter Philipsen Møller (1675—1739), Chresten Jørgensen Møller (1768—1844), som i 1797 fik lov til at ændre sin håndkværn til en hestemølle til grynmaling. Tilladelsen blev givet af hertug Frederik Christian. Møllen blev i 1803 overdraget til Hans Peter Nicolaisen.

Jørgen Andresen købte i 1813 en vindmølle beliggende på Sct. Jørgens hospitals grund. Det kan muligvis dreje sig om den mølle, der skal have ligget på Avnbjerg. Som grynmøllere benævnes også Andreas Jørgensen (1765—1810), Søren Andersen (1795—1834), Christian Jacobsen (1769—1849), Hans Christian Jørgensen, Jacob Hansen, Jør-

*Sandbjerg mølledam med vindmøllen i baggrunden.
(Tegnet af Max Kleinsorg, 1890).*

gen Lorenzen, Jacob Ernst Hansen (1811—54), Jens Jørgensen, Christian Jørgensen og Rasmus Lorenzen, som endnu i 1888 drev sin hestemølle. I skadesopgørelser fra 1864 nævnes 3 grynmøllere i Dybbøl; den ene af dem, Jens Jørgensen, fik sin mølle nedbrudt af de danske tropper af sikkerhedsmæssige grunde. En af hestemøllerne var på det sted, som ligger yderst mod øst i byen og nu ejes af Svend Clausen. Det var tidligere et lille kåd, men møllen gav så god fortjeneste, at der kunne købes mere jord til, bl. a. Jahnsens gård. En anden mølle lå i den vestlige ende af Dybbøl — i en bygning, som nu ejes af Ole Clausen. I 1864 ejedes stedet af Jørgen Lorenzen, og hans gamle svigerfader, som boede hos ham, døde den 9. februar og lå på sin bære, da Dybbøl blev evakueret. Pastor Bülow begravede ham den 11. februar og tilføjer i kirkebogen, at de danske scoldater hjalp ham med at kaste graven til. Der har også været en »tarremølle« i Hørtoft på det sted, som nu ejes af Bøtgers.

Ragebøl motormølle.

Møllen byggedes 1910—11 af smedemester Jørgen Hansen. Kort før 1. verdenskrig blev den overtaget af H. C. Völkers, der under krigen havde meget at bestille på grund af de særlige restriktioner, der da rådede. Den sidste ejer var Carl Christensen.

ERHVERVSFORDELING 1913

Bagere:

Anna Marie Sønksen, Dybbøl
(havde også kafé).

Tømrere:

Peter Johannsen, Dybbøl

Mekanikere, maskinbyggere:

Haakon Haakonsen, Ragebølmark
Hans Hansen Staugaard, Stovgård
Hans Hansen Staugaard, Rævhøj

Murere:

Westi Esbensen, Dybbøl
Hans Toft Hansen, Dybbøl
Christian Lyck, Dybbøl
(også brøndgraver)
Otto Nielsen, Dybbøl
Nicolai Lorenzen, Dybbøl
Andreas Sørensen, Ragebøl

Stenhuggere:

Johansen, Pythusene

Vognmænd:

Chr. Clausen, Dybbøl

Købmænd:

Jørgen Jahnsen, Dybbøl
Johan Lyck, Dybbøl
Jørgen Petersen, Ragebøl

Kromænd, restauratører:

Andreas Henriksen, Dybbøl
Klaus Christensen, Dybbøl
Chr. Hamann, Dybbøl
H. P. Philipsen, Frydendal
Chr. Jørgensen, Ragebøl
Andreas Møller, Ragebøl
Bahne Bahnsen, Sandbjerg
Jakob v. Barm, Bøgely

Fiskere:

Nic. Johannsen
Chr. Siemsen

Peter Siemsen

Slagtere:

Jes Johansen, Dybbøl
Nikolaj Nielsen, Dybbøl
Hjulere, karetmagere:

Klaus Nissen, Dybbøl
Peter Jørgensen, Ragebøl
Snedkere:

Chresten Hansen, Dybbøl
Jens Hansen, Dybbøl
Klaus Møller, Ragebøl
Andreas Bertelsen, Ragebøl

Smede:

Chresten Kelsen, Dybbøl
Nic. Andresen, Ragebøl
Jørgen Hansen, Ragebøl
(også møllebygger)

Malere:

Jes Jessen, Dybbøl
Jes Petersen, Ragebøl

Bygmestre:

Hans Fr. Hansen, Dybbøl
Asmus Christiansen, Dybbøl
Wilh. Grage, Dybbøl

Skomagere:

Nicolaj Langendorff, Ragebølskov
Skræddere

J. J. Hammeleff, Dybbøl
Peter Møller, Dybbøl
Hans Jørgensen, Ragebøl
H. P. Staugaard, Stovgård

Bogbindere:

Peter Schmidt, Dybbøl

Fotografer:

Hans Fr. Kaatmann, Dybbøl

Jordemødre:

Anna Espensen.

HÅNDVÆRK OG HANDEL I NYERE TID

Det materiale, der har kunnet tilvejebringes, muliggør desværre ikke en fuldkommen og sammenhængende fremstilling af håndværk, han-

del og andre erhverv i sognet. Det har f. eks. ikke været muligt at opspore navnene på alle erhvervsdrivende i sognet bare i indeværende århundrede og en del må finde sig i at blive stedmoderligt behandlet. Men jeg valgte at tage en stikprøve fra året 1923, altså et tilfældigt år i en interessant overgangsperiode, da håndværket gradvist ændrede struktur, gik over til elektricitet som kraftkilde og anvendte maskiner i større omfang. En del håndværk uddøde. Det er jo nu engang naturens orden, at et erhverv opstår med et behov og forsvinder, når dette behov ikke mere findes eller dækkes bedre og billigere ved nye tekniske fremskridt. En del håndværk opretholdt eksistensen ved at foretage en omstilling, f. eks. ved at ophøre med at fremstille varer (f. eks. sko, og i stedet indskrænke sig til reparationsarbejder), medens andre udvidede kapaciteten og blev underleverandører eller ligefrem udvikledes til industri. Håndværksfag som bagere og slagtere og alle bygningshåndværkere nød godt af, at landbefolkningens selvforsyning og hjemmehåndværk efterhånden ophørte. Af de mere servicebetonede håndværk kan nævnes barber- og frisørfaget. De kom først til Dybbøl i senere tid. En gruppe håndværk, nemlig kunsthåndværket, f. eks. keramik, fik en chance med den øgede velstand, som medførte, at mange mennesker nu havde råd til at udstyre deres hjem med kunstnerisk smag eller ligefrem lade bestille varer hos håndværkere efter egne specielle ønsker frem for at købe de billigere seriefremstillede varer.

Det håndværk, der, som tidligere nævnt, var foragtet i oldtiden, og om hvilket historikeren A. D. Jørgensen, en håndværkersøn fra Gråsten, skrev, at det endnu i 1700-årene »stod på et utroligt lavt stade«, havde i de følgende århundreder udviklet sig til et højt respekteret erhverv, og dets udøvere og produkter blev med tiden kendt og beundret langt ud over vort lands grænser.

ERHVERVSFORDELING 1923

Bagere:

H. Meins, Dybbøl

Chr. Kock, Dybbøl banke

Snedkere:

Hans Christiansen, Ragebøl

Jens Hansen, Dybbøl

Claus Møller, Ragebøl

Hjulmagere:

Chr. Christensen, Dybbøl

Nic. Jørgensen, Ragebøl

Asmus Thomsen, Dybbøl

Mekanikere, maskinbyggere:

Henrik Hansen, Dybbøl

Martin Hansen, Dybbølmark

H. Haakonsen, Ragebølmark

H. H. Staugaard, Stovgård

Chr. Christiansen, Dybbølmark

Gartnere:

Chr. Christensen, Dybbøl

Murere:

Georg Bierbaum, Dybbøl

Hans Frost, Dybbøl

Otto Nielsen, Dybbøl

Søncke Nickels, Dybbøl

Købmænd, uddelere:

J. A. Lyck, Dybbøl

Jørgen Petersen, Ragebøl
 Jørgen Jahnsen, Dybbøl
 (uddeler i Dybbøl brugsforening)
Forpagter af forsamlingshuset:
 Alfred Jensen
Kromænd:
 Andreas Møller, Ragebøl
Slagtere:
 Asmus Christiansen, Dybbøl
 Carl Köpke, Dybbøl
 R. Rasmussen, Dybbøl
Tømrere:
 M. Christensen, Surløkke
 Johan Johansen, Dybbøl
 P. M. Petersen, Ragebøl
Smede:
 N. Andresen, Ragebøl
 Jørgen Hansen, Ragebøl
 Chr. Kelsen, Dybbøl
 J. Chr. Petersen, Dybbøl

Elektrikere:
 H. Tiedemann, Dybbøl
Sadelmagere:
 N. Beck, Stovgård
Malere:
 Chr. Christensen, Stovgård
 Jes Jessen, Dybbøl
Bygmestre:
 Asmus Christiansen, Dybbøl
Skomagere:
 Chr. A. Hansen, Dybbøl
 Chr. Hansen jun., Dybbøl
 Nic. Langendorff, Ragebølskov
 Jørgen Langendorff, Dybbøl
 Chr. Petersen, Dybbøl
Skræddere:
 J. E. Hammeleff, Dybbøl
 Hans Jørgensen, Ragebøl
 Peter Møller, Dybbøl
Træskomagere:
 Jens Iversen, Dybbøl

Herpå skal nævnes et par typiske lokale eksempler, valgt vilkårligt.

Snedkermester Hans Christiansen, Ragebøl, (født 1891, † 1976), kom i lære hos snedkermester P. Hansen i Broager og blev udlært 1910. Derefter gennemgik han kursus på en teknisk skole i Hamborg, på Vallekilde højskole og på teknologisk institut i København. Som ung snedkersvend drog han på »valsen« over Flensborg-Hamborg-Bremen, Köln, Strassbourg, Ulm, Interlaken og Luzern i Schweiz og videre over Alperne til Sydfrankrig. Langs riviéraen drog han til Italien, men så måtte han skynde sig hjem på grund af 1. verdenskrig, som han deltog i som indkaldt tysk soldat efter rekruttid i et fort uden for Strassbourg. I 1917 blev han sendt til torpedostationen i Høruphav, hvor han gjorde tjeneste en måned. Da det røde revolutionsflag hejstes på torpedostationen, drog han hjem til Ragebøl og etablerede sig som snedkermester i den daværende Ragebøl kro. I 1921—22 byggede han et nyt værksted. Til at begynde med havde han 3 svende, men senere disponerede han over 6—7 svende og 2 lærlinge. Christensen havde de første år bygningsarbejde, men gik senere over til at fabrikere inventar til pensionater i Danmark, Sverige, Norge og England. Hans speciale var møbler med antikke møbler som forbillede. Christiansen har bl. a. leveret møbler til palæet på Sandbjerg, Sønderborg Sygehus, Statshospitalet i Augustenborg, kamgarnspinderiet i Sønderborg og til aftagere i København og på Bornholm. Før 2. verdenskrig leverede han specialmøbler til handlende i London.

Sammen med billedskærer Johs. Christensen i Sønderborg har Christiansen repareret prædikestolen i Dybbøl og fremstillet forsiden til orgelet. I mange år var han medlem af Snedkerlauget for Sønderborg amt, bl. a. virkede han som kasserer og skuemester ved svendeprøver. Han var til sin død aktiv snedker og æresmedlem af snedkerlauget.

Et andet eksempel danner en tilflytter. På Dybbøl banke over for møllen grundlagde den tidligere journalist, Emil Ruge, i 1937 en keramikvirksomhed »Kerameikos«, opkaldt efter den gamle bydel i Athen, hvor pottemagerne boede. (Ler hedder på græsk keramos). Værkstedet er siden udvidet flere gange og har til tider beskæftiget 6—8 personer. Ruge, der er født 1892, var oprindelig uddannet som keramiker på Hjorths keramikfabrik i Rønne, hvor han var beskæftiget i 8 år, inden han gik over til journalistikken. I 1936 forlod han »Hejmdal« i Åbenrå og studerede et års tid glasurteknik på fagskolen i Hörgenzhausen ved Koblenz, og året efter begyndtes produktionen på Dybbøl banke, hvor der allerede i 1944 måtte foretages udvidelser. Ruges specialiteter er turistvarer og brændtlers-plastikker.

For nogle år siden blev virksomheden overtaget af Katha og Harry Petersen samt malerinden fru Lillian Bertelsen.

KROER, HØKERE OG HANDLENDE

I middelalderen og helt op til vort århundrede var det kun tilladt at drive handel fra boder og butikker i byerne, men der var heller ikke det behov for konsumvarer i naturaliesamfundet, som der blev senere, da vi fik en mere udbygget arbejdsdeling og pengeøkonomi. I midten af de foregående århundrede steg priserne på korn og smør, og den voksende velstand blev grundlaget for nye fremskridt og en højere levestandard. I Danmark indførtes der næringsfrihed ved lov af 1857. Loven indeholdt dog bestemmelser om de såkaldte »læbælter« omkring købstæderne ved at forbyde håndværk og handel i områder, hvor afstanden til nærmeste købstad var under 1 mil. Den endelige afvikling af læbælterne gennemførtes ved lov af 11. februar 1920. Indførelsen af erhvervsfrihed i hertugdømmet Slesvig skete gennem den preussiske forordning af 23. september 1867.

I 1830'erne havde købmand Ehnstedt i Broager en stor forretning med korn, krydderier o. m. a. samt et ølbryggeri og brændevinsbrænderi med det privilegium, at der ikke måtte forhandles andet øl og brændevin i hele Nybøl herred end fra ham. Han var samtidig en slags grosserer for kroerne og høkerne i herredet, idet disse to erhverv dengang var nøje knyttet sammen.

Færgekroen ved Allsund.

Færgekroen på hjørnet af Langbrogade og Sundgade er uden tvivl den ældste kro i sognet, da Dybbøl sogn i ældre tid også omfattede de dele af Sønderborgs Sundeved-side, som siden stykkevis blev indlemmet i staden. Den oprindelige bygning eksisterer ikke mere, men den har iøvrigt fået sin fornemme plads i dansk litteratur, idet nobelpristageren Johannes V. Jensen (1893—1950) i sin roman »Kongens fald« lader hovedpersonen Mikkel Thøgersen gøre sit første ophold på denne kro under en vigtig rejse til Lübeck i kong Christian II's tjeneste, men det er naturligvis digtning, omend romanen er berettet med stor indlevelsesevne i foreliggende fakta.

Kroen i Hvilhøj.

Denne kro nævnes allerede i kirkebogen 1793, da kromand Chresten Jendresen, søn af Jendre Clausen, blev viet. Han kaldes siden ved sine børns fødsel Chresten Henriksen. Jendre er en gammel sundevedsk udtale for Henrik. Hans efterfølger hed Mathias Matthiesen, som hurtigt afløstes af sønnen Andreas. Siden hører vi om kromændene Frederik Enghoff og Nis Christensen. Den sidste holdt endnu kro på stedet ved folketællingerne i 1835 og 1840. Jes Peter Jessen nævnes som kromand 1846, og i Sønderborg-avisen »Den danske Slesviger«, 11. årgang for 11. februar 1858 fandtes følgende annonce: »Jeg undertegnede agter underhånden at sælge mit sted, hvorpå for tiden holdes 4 køer og 1 hest, og hvorpå jeg tillige har rettighed til kroeri, brænderi, bryggeri og høkeri. Lysthavende bedes henvende dem til mig selv. Jes Peter Jessen i Hvilhøj, Dybbøl sogn«. Det vides ikke, hvem kroen blev solgt til.

Postkroen.

Denne kro er muligvis den ældste i selve Dybbøl by og søgtes fortrinsvis af de Sandbjerg-bønder. Den lå på det sted, som i sin tid ejedes af mekaniker Hansen Spang. Der har oprindeligt hørt en mark til, men den er blevet solgt fra. Kroen ejedes i flere slægtled af familien Clausen, der fik tilnavnet Post, fordi en af slægten siges i længst forsvunden tid at have gået rundt og solgt kager, som hentedes i Sønderborg, og da der på den tid ikke var nogen organiseret postudbringning til de enkelte husstande, lod man kagemanden tage breve og pakker med. Christian Clausen Post levede fra 1773—1832. Hans enke, Margrethe Post var kroværtinde ved folketællingen i 1835. Samme år nævnes Hans Clausen Post som kådner og kromand. I 1839 og 1845 nævnes Christian Hansen Post og 1859 Christian Nicolaisen som kromænd. Chr. Hansen Post døde 1874.

Chr. Paulsens kro i Dybbøl ca. 1900. Fra venstre mod højre: Kathrine Marie Hansen f. Jensen, kromand Peter Jensen, kaldet Per Kræmer. Til kroen hørte bageri og blandet landhandel.

Christian Paulsens kro.

Denne kro siges fortrinsvis at have været søgt af de bønder, som hørte under hertugen af Augustenborg. Den blev bygget af Christian Paulsen (1761—1836). Den mark, som kaldes Høertoft, og endnu en mark, hørte oprindeligt til kroen. Chr. Paulsen havde en ikke helt almindelig livsskæbne. Han for til søs fra sin ungdom af — som flere af Dybbøls indbyggere i de tider — men da han blev velhavende, købte han en mølle og blev skibsfører. I slægtens eje findes endnu et billede af det smukke skib »Triton« af Dybbøl, som han ejede. Han skal have tjent mange penge ved under den franske revolution i 1789 at sejle adelige til England. Derom vidner endnu gammelt sølvtøj og et antikt stueur i slægtens eje. Hans kårde, en meget smuk klinge med sølvhæfte, opbevares også endnu. Den var under begge slesvigske krige gemt i brønden, men reddedes fra fortabelse. Efter Paulsens død solgte hustruen, Anna Dorothea f. Pihl, jorden fra og drev i stedet for kun høkeri og gæstgiveri. Da hun blev ældre, overlod hun kroen og høkeriet til sin søsterdatter, Cathrine Marie, som var født Kjær og i 1822 blev gift med Jens Peter Jensen fra Sundsmark. Ved folketællingen 1845 opføres sønnen af samme navn som høker og kromand, og han fik koncessionen fornyet i 1857. Han kaldtes også »krydener« eller «kronéer», det

gamle sundevedske ord for kræmmer og krydderihandler. Sønesønnen Joachim Peter Jensen, gift med Marie, datter af gårdejer Hans Hansen, Dybbøl, byggede den gamle kro om og lagde en sal til. Foruden høkeri blev der også drevet bageri sammen med kroen, indtil der blev bygget et særligt bageri i byen. Kroen lå, hvor der nu er møbelsnedkeri over for Lyck. Den gamle Cathrine Marie Jørgensdatter døde 1896, 96 år gl. Efter hendes død solgte sønesønnen kroen og købte en gård i Ragebøl, hvor han levede på aftægt hos sin søn, Jens Peter Jensen (1884—1961). Kroen blev købt af Christian Jørgensen fra Frydendal. Han byggede en ny købmandsforretning og solgte den til L. C. Lyck, hvis søn, J. A. Lyck (1879—1947), senere overtog den. Senere solgte han også kroen, som derefter havde forskellige ejere og sygnede hen — som så mange andre landsbykroer i 20'erne. Til sidst stod den i flere år halvvejs tom, indtil den blev købt af en snedker, som indrettede værksted i salen. — Jørgen A. Lyck havde en kolonialforretning i Dybbøl 1934—48.

Frydendal kro (artikel nr. 86).

I 1756 nævnes Christen Nissen som kromand i Frydendal. Hans datter var gift med Jørgen Christensen Voigt fra Als, og deres datter igen, Marie Christensen Voigt, blev i 1806 gift med Chresten Johansen. Han afstod kroen til Christian Christiansen og denne til Nis Jepsen, som døde 1857. Under krigen 1864 blev kroen afbrændt to gange, først af preusserne, siden af danskerne, for at fjenden ikke skulle søge dækning i ruinerne. Den blev genopbygget, og den næste ejer var Nis Jepsens søn, Christian Jepsen, gift med Helene Margrethe Jørgensen. De overtog bedriften i 1879. Den næste ejer var Jens Jensen Dau (1865—1934), søn af lærer Niels Jensen Dau. Han overdrog i 1900 kroen til Hans Peter Philipson (1873—1955). Hans søn, Hans Peter Philipson (f. 1910) førte landbruget og kroen videre fra 1956 til august 1964, da bevillingen til krohold afleveredes hos politimesteren i Sønderborg. Men Philipson driver stadig landbrug.

Ragebøl kro.

En kromand i Ragebøl, Matthies Christensen, fik i 1735 en bøde, fordi han utilladeligt havde skænket snaps for tiggere. Den følgende kromand hed Lorens Christensen, og han var gift med Sille Hansdatter. Da hun blev enke, giftede hun sig i 1780 med Jørgen Andersen, som forpagtede Burchardsløkken. Hendes søn af første ægteskab, Christen Lorenzen (1776—1826) overtog kroen i 1806 og blev gift med Maren Hansen. Lorenzen efterlod kun en datter, Sille Marie, som blev gift med bolsmand i Ragebøl Lorenz Lorenzen. Denne solgte 1830 kroen

Ragebøl kro.

til Jens Hansen Fogt (1784—1837). Under brændselsmangelen i 1848—50 rev de tyskere, der var indkvarteret på kroen, ladebygningen ned for at få brændsel til deres kogesteder. I 1851 fik Hans Peter Hansen koncession til krohold, og han havde endnu kroen ved folketællingen i 1860. Senere ejere var Johan Johansen (1848—81), Hans Christiansen (1857—1901) og Andreas Andersen Møller (1871—1942). Til kroen hørte godt 15 tdr. land. På den gård, som nu ejes af Aage Hansen, var der også kro i en årrække. Den blev drevet af Jens Hansen, kaldet Kromand, ligesom Chr. Jørgensen i nogle år før den 1. verdenskrig drev en afholdsrestauration ved stationen.

Bøgely.

Bøgely ligger ud til Allsund mellem Ravnskobbøl og Sandbjerg og har fået sit navn efter en stor bøg, som voksede i nærheden af restaurationen. Den var første holdeplads på dampskibsrueten Sønderborg—Åbenrå, som blev oprettet i 1865. En anløbsbro muliggjorde landsætning af passagerer, ligesom man kunne losse og laste varer. Der har været mange restauratører i Bøgely, men omsætningen var for lille til, at man kunne leve af restaurationen alene, så en hel del havde fiskeri som bierhverv. Af gæstgivere kan nævnes Jørgen Hansen Leonhard (død 1899), Jes Dela, Jacob Wilhelm von Barm (1861—1942) og Hans Hansen. I 1920 var traktørstedet med dampskibsbro og have til salg.

Der averteredes med, at dampskibene lagde til 4 gange daglig. Midt i 20'erne ophørte restaurationen, og ejendommen tjener nu som sommerhus.

Hotel Sandbjerg.

Dette etablissement, som kun lå nogle få hundrede meter længere nordpå end Bøgely, havde en meget kort eksistens. Der gik en fodsti mellem de to traktørsteder, som konkurrerede med hinanden. Af restauratører kan nævnes Christian Jacobsen Struck, fru Hansen, Weeke og Bahne Bahnsen. Hotellet blev nedrevet 1917—18.

Café »Skansehuset«

Caféen blev indrettet i tysk tid og hed da »Düppelhöh«. Restaurationsens gæstebøger går tilbage til 1882, da den ejedes af Hans Wilh. Hackbart. Senere overtoges den af Andreas Chr. Hamann, som i 1906 overtog »Neu Düppelhöh«, det nuværende hotel »Dybbøl Banke«. Fra 1906—20 kaldtes bygningen så »Alt Düppelhöh«. Den blev i 1923 overtaget af bagermester Christian Kock fra Broager, som døde i 1926. Enken drev derefter restaurationen til 1929, hvorefter den videreførtes af sadelmagermester Jens Peter Nielsen, som især drev »Skansehuset« som lejrskole- og vandrerhjem til 1956, da restaurationen overtoges af Carl Brunnenberger (1906—75) og frue. De fortsatte med lejrskolehjemmet til 1965.

Hotel »Dybbøl Banke«

Hotellet blev, som nævnt, bygget i 1906 og hed i tysk tid »Neu Düppelhöh«. Det søgtes i begyndelsen af de mange turister, som kom sydfra for at bese kamppladsen og »Siegesmonument« og dvæle ved krigergravene. Hotellet havde sin egen souvernirbutik og et udsigtstårn og var oprindeligt bygget i en stil, som slet ikke var i harmoni med omgivelserne, men virkede ret fremmedartet. Man har senere fjernet nogle af de værste smagløsheder ved ombygninger og restaureringer og samtidig forbedret og moderniseret interiøret. Restauratør A. C. Hamann solgte i 1920 ejendommen til Chr. Thielberg og overtog kroen i Blans. I 1934 dannedes aktieselskabet »Dybbøl Banke«, som overtog hotellet og ansatte Michel Jensen Mørup (1886—1974) som forpagter. Mørup havde i årene 1928—33 drevet »Kathrinelund« i Sønderskoven ved Sønderborg. Han afløstes af musiker A. Tscherning-Hansen (f. 1904) i 1950. Den nuværende forpagter er Per Brun Nissen. Hotellet råder over en række værelser med moderne komfort og har lokaler til større og mindre selskaber samt en stor sal til kaffebord eller spisninger indtil 400 opdækninger.

I tysk tid lå der en alkoholfri sommerrestaurant inde i skanse VII.

FISKERI OG SØFART

Dybbøl sogn har en kyststrækning mod Allsund, Sønderborg bugt og Vemmingbund på ca. 11 km, hvilket giver naturlige muligheder for fiskeri. Ved folketællingen i 1835 nævnes kådner og fisker Hans Peter Beck ved Dybbøl Langbro og ved folketællingen 10 år senere nævnes daglejer og fisker Niels Hermannsen. I Stovgård nævnes senere fiskerne Niels og Christian Christensen samt Christen Johannsen, i Ravnskobbøl Hans Christian og Peter Lassen, som endnu fiskede i 1923. Ved Vemmingbund fiskede Jes Peter Iversen, og Hans Jessen drev fiskeri fra Surløkke, Asmus Jessen fra Bøgely, Alexander Clausen, Dybbølmark, Claus Hansen, Ravnskobbøl, R. Jessen, Dybbøl banke, Lorenz Jørgensen, Stovgård, og Nicolai Johannsen, Dybbølmark.

Fiskene, der fangedes, blev afsat dels i sognet og dels i Sønderborg. En sandfisker, Emil Thomsen, Dybbølmark, døde i 1923. Under stormflodskatastrofen i november 1872 rev vandmasserne to fiskerhuse på Dybbølmark strand med sig. På dette sted ligger i dag en sommerhuskoloni.

I 1926 var der bosat 10 fiskere i sognet, heraf havde dog kun de 4 fiskeri som bierhverv. Redskabernes værdi var ca. 7000 kr., heri indbefattet 4 motorbåde. Fangstens værdi, især ål og sild, var ligeledes ca. 7000 kr. Ved indlemmelsen i Sønderborg 1970 spillede fiskeriet kun en ringe økonomisk rolle i sognet.

I 1651 købte skipperlavet i Sønderborg en ballastgrund på Sundesvedsiden. Det må formentlig have været den første gang, der foretoges en indlemmelse af et område fra Dybbøl sogn i købstaden. Arealet blev udstyret med to ladebroer, og skipperlavet vedligeholdte også havnepælene, imod at skibe betalte pælepenge før afrejsen. En del af de skippere, som benyttede broerne, var dog bosat i Dybbøl. Den første søfarer, som nævnes i sognet, var skipper Hans Jensen fra Ragebøl, som i en sønderborgsk bødeprotokol fra 1720 anklages for at have besvangret Anna Jørgensdatter. Han giftede sig dog med hende kort efter. I samme århundrede nævnes skipperne Jørgen Dyppel og Jens Ragebøl. Skipperne Lorenz Iversen (1722—96) ved sundet sejlede på Norge, og hans søn af samme navn (1758—1825) tjente en formue under kaperkrigen 1807—14, men satte den til ved statsbankerotten. En skipper, Hans Nissen fra Dybbøl, omkom på en sørejse fra Tronhjem til Dansk Vestindien år 1800, 33 år gl. Skibskaptajn Christian Paulsen boede ved sundet omkring 1800, og kaptajn Michael Otzen (1784—1860) boede på Stensgård ved Surløkke. Ved folketællingen

1845 nævnes en skipper, reder og møllejer Mathias Matzen ved sundet, og ved folketællingen i 1910 nævnes i Ragebøl kaptajn Hans Peter Matthiesen (1871—1935). Andetsteds i bogen fortælles om færgeforpagterne. Det kan i denne forbindelse nævnes, at endnu i 1872 ejede den sidste færgeforpagters enke, fru Clausen, det gamle færgeladehus på Sundvedsiden. Det havde to beboelseslejligheder, stald, lade, have og 8½ tdr. land, som gik op til skanserne. Som et kuriosum kan det nævnes, at Sønderborg magistrat i 1910 lod Elbentunnelens bygmester udarbejde et overslag for bygningen af en tunnel under Slotsløbet, men da overslaget lød på 6 mill. mark, opgav man tanken.

SAMFÆRDSEL

Den gamle vej fra Flensborg over Gråsten til Sønderborg havde et andet og mere bugtet forløb end den nuværende chaussé, som først blev anlagt 1857. Den gik syd om Dybbøl mølle og ned ad den nuværende Langbrogade til færgestedet. Tilkørselsvejen til den gamle pontonbro på Dybbølsiden blev udbygget i 1903 og kørebanen udvidet til 6 m med rendesten og et fortov 2,25 m bredt. På Dybbølbjerg var der tidligere et bomhus, hvor man skulle betale bompeng, når man ville til Sønderborg. Konsumtionen (accisen eller blot »sisen«) var en afgift, som en tid lang måtte svares af visse varer, som fra landet tilførtes Sønderborg, og denne blev opkrævet ved bomhusene. Ordningen var naturligvis meget upopulær, og talrige kneb blev benyttet for at undgå disse bompeng. Bommand Hans Nicolai Thedsen (f. 1796) døde i 1868. Den sidste danske bommand hed Hans Petersen Kock. Han flyttede efter 1864 til Svendborg. Chausséen blev anlagt i henhold til en dansk vejordning af 1842, og arbejdet med at anlægge vejen gennem Dybbøl sogn fandt sted i 1856—57. En del holstenske vejarbejdere deltog i arbejdet, og enkelte af dem blev siden boende i sognet. Den 24. juni 1856 døde chausséarbejder Hans Peter Stolt ved, at underhulet jord faldt ned på ham og kvæstede ham. Han havde ligget syg i ti dage, inden han befriedes for sine lidelser.

I årene 1922—26 byggedes en ny landevej mellem Åbenrå og Sønderborg, og en rutebilforbindelse gennem sognet åbnedes af Aabenraa Automobilsekskab I/S i 1926. En anden rute, Sønderborg—Dybbøl—Broager—Egernsund åbnedes den 3. september 1920. Rutebilen holdt ved kroen i Dybbøl, og der var forbindelse to gange daglig. Rutebilen Sønderborg—Gråsten blev overtaget af DSB i 1932. Under krisen i 1930'erne blev der som beskæftigelsesforanstaltning anlagt cykel- og gangstier fra Sønderborg til Dybbøl og Sønderborg—Ragebøl. I løbet af 1950'erne blev de fleste sogneveje asfalteret og forbedret.

I 1901 oprettedes en jernbanestation i Ragebøl på den nyetablerede

Dybbøl Banke, set fra Alssiden 1892. Tegnet af Max Kleinsorg.

forbindelse Tinglev—Sønderborg. Den havde en stikbane Tørsbøl—Padborg og fra 1910 fra Vester-Sottrup til Broager—Skelde. Ragebøl station blev den 1. marts 1956 omdannet til et såkaldt trinbræt og helt nedlagt den 26. maj 1963. Ved jernbaneoverskæringen ved Ragebøl blev en mand dræbt ved et sammenstød mellem bil og tog i 1931.

Da man fra preussisk side på tilskyndelse af general Moltke begyndte at bygge nye skanser som et led i fæstningen »Sonderburg-Düppel«, deltog der atter en masse arbejdere sydfra. Skanserne fra 1864 blev næsten alle sløjfet, hvorefter man anlagde 3 store forter dér, hvor nogle af de danske skanser havde ligget. I alt byggede tyskerne, med mulighed af en stormagtskrig for øje, 13 store forter, dels på Dybbøl-siden, dels på Als. Befæstningsværket blev nedlagt 1883. Arbejdet med nedlæggelsen tog et par år og blev godt betalt, men fortjenesten blev ofte drukket op på kroerne i Dybbøl og Sønderborg. Således druknede en arbejder fra Lütjenburg i Holsten natten mellem 4. og 5. juni 1866 i spirituspåvirket tilstand.

Postforbindelsen mellem Sønderborg og Flensborg blev etableret i 1701. Det var et gående postbud, som kun gik én gang om ugen. 1779 kom der ridende post og året efter agende post eller diligence to gange ugentlig både til Sønderborg og Flensborg. I 1890'erne begyndte postbudene at benytte cykler. Brevsamlingsstedet i Dybbøl bestyredes af kromænd, købmænd og i nogle år af degnen. Man måtte selv hente breve og pakker på brev-samlingsstedet. Den gule postvogn kørte sidste gang fra Flensborg til Sønderborg den 30. juni 1901. Næste dag gik posten med jernbanen fra Sønderborg og videre til Tinglev eller over Tørsbøl—Padborg til Flensborg. I 1890 blev diligencen en mørk nat

overfaldet ved Bøffelkobbøl. Postillonen blev slået til jorden, og en stor værdipost røvet. Poststyveriet på samme sted 5 år senere var knap så dramatisk. En enlig rejsende sad inde i vognen og lod en spilledåses muntre toner lyde, mens han ubemærket skaffede sig adgang til rummet med værdiposten. Ingen af de nævnte forbrydelser blev nogen-
sinde opklaret.

Det sidste udplyndringsforsøg fandt sted den 15. januar 1901 mellem Nybøl og Sottrup, da røvere forsøgte at tilrane sig en værdiforsendelse på 150.000 mark, men efter en dramatisk sabelfægtning lykkedes det postføreren at bringe de mange penge i sikkerhed.

Telefonforbindelse med omverdenen fik Dybbøl i 1899.

Hans Harmsen var »postagent« i Dybbøl 1913. Postbud under fremmedherredømmets tid var Jens Andersen, Frydendal, (1864—1925) og Hans Hansen (1854—1936).

De første postbude efter genforeningen var Fr. Christensen og Hans Hansen. De kaldtes dengang »brevbærere«.

ARBEJDERE

Medens man ved chausséarbejdet og skansearbejdet i alt væsentligt benyttede holstensk arbejdskraft, benyttedes den indensognske arbejdskraft især ved landbruget og ved den filial af Stock & Kolbes skibsværft i Kiel, der blev oprettet 1905—06, da den tyske marine oprettede en base i Sønderborg. Skibsværftet lå i Dybbøl kommune, og værftsejer Chr. Kolbe boede på Dybbølmark.

Især på de lidt større gårde havde man i de travle måneder brug for daglejere og inderster (dvs. indsiddere, som havde et lille hus og et mindre stykke jord, og som var afhængig af arbejde for andre). Den sparsomme løn bestod gerne i naturalier eller nogle få skilling. Endnu i 1890'erne regnedes det for en god løn, når en særlig dygtig daglejer ved 12 timers arbejde kunne få 18—20 mark om ugen.

Gennemgående var forholdene dårlige for arbejdsfolk. De var endnu ikke vågnet til bevidsthed som uundværlig stand. De havde været vant til at lade sig nøje med, hvad arbejdsgiverne bød dem. I de små landarbejderhjem fødtes ofte mange børn, som kun havde yderst ringe mulighed for at blive selvstændige landbrugere. De halv voksnede børn kom tidligt ud at tjene som vogterdreng og vogterpiger eller som tjenestekarle og tjenestepiger. Men selv ved flid og sparsommelighed var de økonomiske muligheder for at blive selvstændige små. Landarbejdernes kår var ofte således, at de kun kunne klare de absolut nødvendige udgifter til bolig, mad og klæder, når de udviste den største sparsommelighed og nøjsomhed. Kom de ud for ulykker eller sygdomme, måtte de uvægerligt søge den ydmygende fattighjælp.

I Dybbøl var der i november 1919 65 medlemmer af »Sønderjysk Arbejderforening«.

INDUSTRI

Allerede i 1514 lå der et teglværk i nærheden af det gamle færgested på Dybbølsiden af sundet, og fra 1605 nævnes der et saltkokeri samme sted, hvorved formentlig skal forstås, at man udvandt saltet af havvandet ved inddampning. Disse virksomheder beskæftigede et ukendt antal medarbejdere, men teglværkets grund, færgehuset og et par mindre huse i nærheden indlemmedes i 1700-årene i Sønderborg, og i 1872 indlemmedes Dybbøl-Langbro-området i købstaden. Arealet omfattede en fabrik og et hus tilhørende fabrikant J. G. Otzen, som havde en gødningsfabrik, benmelsfabrik, cikorie- og savmølle. Endvidere indlemmedes et hus og en have tilhørende inspektør Hoffmann samt købmand Karbergs hus og have. I det hele taget ser det ud til, at Sønderborg lå på spring til at indlemme, lige så snart der var sket en erhvervsmæssig udvikling af betydning på Dybbøl-siden. I 1951 indlemmedes et areal ved Åbenråvej og langs med sundet til skibsværftet.

Omkring seneste århundredskifte drev slagter Carl August Jessen (1849—1907) en konservesfabrik, som dog ikke fik nogen længere levetid. Bedre gik det for slagtermester Ludwig Marburger sen., Sønderborg, som i 1958 overtog det forhenværende Dybbøl Andelsmejeri på hovedvej A 8 og indrettede lokalerne til en moderne pølse- og konservesfabrik under navnet »L. Marburger A/S Pølsefabrik«. I 1963 overtoges virksomheden af M. N. Randow og K. Guldbrandsen. Fabrikken beskæftigede i 1972 15 arbejdere, 10 svende og 14 funktionærer. Den årlige produktion var da ca. 875 tons til en værdi af ca. 9 mill. kr.

Vender vi os til maskinbyggeriet, kan Dybbøl sogn nævnes som et foregangsområde, hvad angår industri på landet. Erhvervet er som så mange andre metalforarbejdende fag født af det gamle smedehåndværk og havde som baggrund landbrugets begyndende mekanisering med anvendelse af damptærskværker, lokomobiler, mejerimaskiner, mejemaskiner, aflæggere, slåmaskiner, selvbindere, svingplove, fjedertandsharver, radsåmaskiner, radrensere, hakkelsesmaskiner, kværne, kvas-huggemaskiner, pumper, vindroser, halmpressere osv. Den første maskinmager som nævnes i kirkebogen, er Henrik Hansen Staugaard, som døde 1858. Hans søn, Hans Hansen Staugaard, (1798—1879) var kådner og maskinbygger og grundlagde maskinbyggeriet i Stovgård 1850 og fremstillede og reparerede landbrugsredskaber og -maskiner. Sønnen Claus Hansen Staugaard (1837—1920) fortsatte den

blomstrende virksomhed og beskæftigede fra tid til anden 6—14 mand. Han fabrikerede især mange tærskemaskiner, vindroser og hestegange, men desuden drev han ejendommens jorder på ca. 38 tdr. land. Kort efter at han overtog virksomheden i 1863, kom krigen og greb forstyrrende og ødelæggende ind. I februar og marts 1864 blev ejendommen næsten beskudt daglig. På en af længerne var der bygget en vindmølle, tækket med halm. Møllen leverede drivkraften til forskellige tekniske indretninger i smedjen, hvor der smededes landbrugsredskaber. Under krigen havde de danske ingeniører imidlertid taget vingerne af møllen, for at der ikke skulle gives signaler med dem, når fjenden eventuelt erobrede stedet. Oppe i toppen af møllen var der posteret en udkigsmand, som skulle varsle, når fjenden nærmede sig. Ejendommen blev så voldsomt beskudt, at produktionen lå stille i flere måneder. Claus Staugaard og hustru Dorothea måtte flytte over til Als, hvor de opholdt sig et halvt år. Fra bakken ved Egen kirke så de den 17. marts deres hjem gå op i luer. Så snart de fik lov til at vende tilbage, begyndte genopbygningen, og Claus Staugaard fortsatte og udvidede forretningen, indtil han i 1894 overlod virksomheden til sønnen Hans Hansen Staugaard (1866—1943). Samme år konstrueredes den første brugbare roeoptager i Staugaard. Staugaards værksted og fabrik vandt sig det smukkeste ry på Als og Sundeved på grund af deres gode produkter. Både far og søn var gode danske mænd. Claus Hansen var således i en årrække tillidsmand i Sprogforeningen og den danske vælgerforening i Dybbøl sogn. I årenes løb er der fra fabrikken udgået en lang række dygtige lærlinge og svende, som siden har nedsat sig som selvstændige mestre i landsdelen. En af dem var smedemester Johan Meyer, Frøslev (1886—1974). Efter at have lavet svendestykke 1904 i Flensborg kom han til Hans Hansen Staugaard som svend i november samme år. På den tid fabrikeredes især selvrensende tærskværker, hestegange til 4 heste, kvashuggere til hestegange, kageknusere, kornrensemaskiner, hakkelsesmaskiner og roeoptagere til 2 rækker. Meyer fortæller om sin tid i Staugaard: »Drivkraften til drejebænke og maskiner var en stor vindmølle eller — når der var vindstille — et lokomobil. Vi var 18 svende og én lærling, kromandens søn fra Ragebøl, Jes Christiansen (1889—1962), den senere ingeniør og direktør for Sønderjyllands Højspændingsværk i Åbenrå. Vi sov to svende i hver seng på et kammer over værkstedet, og svendekamrene dækkede næsten hele loftspladsen. På værkstedet fik jeg lært at dreje og montere. Lønningen var 18 mark om ugen. Ejendommen bestod af et stort pænt stuehus med pæne, store stuer, et stort køkken og en stor spise-stue med et langt bord og faste bænke langs indervæggen, og ellers løse bænke. Overfor stuehuset lå aftægtsboligen, hvor gamle Claus

*Stovgård maskinbyggeri og landbrug. Hele komplekset nedbrændte 1864.
Kopi efter gl. tegning.*

Staugaard boede. Værkstedet lå i en større bygning. I den østre ende lå snedkerværkstedet og så kom smedjen. Der var loft over hele værkstedet, og der lå råmaterialerne. Vi havde også en stor bloksav, som savede store stammer fra skoven. Stalden og avlsbygningerne lå i en anden længe. Så vidt jeg husker, havde Staugaard 2 heste, 8—10 køer og 4 grisestier. Staugaard sagde ikke meget, men var en god arbejdsgiver, og hans virksomhed var en god læreplads. Hans hustru, Mine, passede sammen med 2 piger husholdningen. Vi spiste alle ved samme bord, var alle dus og havde det hyggeligt. Maden var god. Kl. 7 fik vi davre: smurt brød med fedt eller margarine og kaffe. Kl. 9 fik vi hver 3 stkr. brød med pålæg og dertil mælk eller the. Kl. 12 vankede der middag, såsom gule ærter, kål, ris kogt på godt røget flæsk og pølser. Der blev slagtet et svin hver 14. dag og i løbet af vinteren 3—4 store kreaturer. Kl. 1 fik vi en kop kaffe og en kavring eller kanel-sukkerstang, kl. 6 om aftenen fik vi aftensmad, der oftest bestod af boghvedegrød og mælk. Vi spiste alle fra fad og dyppede i en mælkeskål. Men det kunne også ske, at vi fik brasede kartofler og brød med pålæg. Vi måtte godt komme ind i stuerne om aftenen, men det skete sjældent. Vi sad på kamrene og spillede kort eller gik til Dybbøl forsamlingshus til møder og folkedans. Af og til gik vi på Ragebøl kro, hvor vi drak og festede. Opholdet i Stovgård husker jeg med glæde.

Jeg fik lært meget og havde udbytte af samværet med gode kammerater«.

Under 1. verdenskrig kneb det stærkt med ordrene, og produktionen gik stærkt ned. En overgang beskæftigede Staugaard kun 2—3 mand. I 1924 solgte Hans Staugaard ejendommen til Claus Fr. Loff, som senere flyttede til Dybbøl, hvor han døde 1949. Staugaard selv flyttede op til Ragebøl, hvor han drev et mindre landbrug og fortsatte maskinværkstedet i mindre målestok. En broder, Jørgen Staugaard (1871—1921) lærte maskinbyggeri hos sin fader. Fra 1894—97 havde han sin egen virksomhed i Stovgård, men flyttede så til Sønderborg og havde først et maskinværksted i St. Rådhusgade 9. I 1899 opførte han sin egen ejendom i Jernbanegade 8 og oparbejdede en betydelig handel med cykler og symaskiner, ligesom han var den første på egnen, der forhandlede automobiler, nemlig mærkerne Buick, Overland og Opel. Den første automobildroske (bus) i Flensborg blev leveret af Staugaard i 1909. Senere flyttede Jørgen Staugaard virksomheden til Kastanieallé, hvor en søn stadig virker.

Et andet, lige så anset maskinværksted lå på ejendommen Rævhøj i Stovgård og startedes af fætterten til Hans Hansen Staugaard, som havde samme navn: Hans Hansen Staugaard (1867—1929) i året 1895. Han konstruerede bl. a. et selvrensende tærskværk, som han desværre ikke nåede at få patent på, inden en smart mekaniker fra Hamburg tog ideen fra ham og selv begyndte en produktion. Endvidere fremstillede han overisnings- og kølesystemer til omegnens mejerier, således til mejerierne i Snogbæk, Sottrup og Stenderup, ligesom han byggede vindroser, motormøller og ajlespredere. Virksomheden nåede sit højdepunkt i 1910, da den beskæftigede 11 personer foruden ejeren. Den 1. verdenskrig gjorde det umuligt at fortsætte, dels fordi svendene og medarbejderne blev indkaldt, og dels fordi afsætningsmulighederne forringedes. Men også fra Rævhøj er en række dygtige maskinbyggere udgået. En del af dem blev maskinmestre til søs, andre blev selvstændige i omegnen. Rævhøj blev indrettet til krigsfangelejr i 1915, og H. H. Staugaard, der var blevet kommuneforstander i 1912, flyttede til Ragebøl, hvor han ernærede sig ved at fede grise til slagting. Maskinbyggeriet videreførtes i Ragebøl af Jørgen Petersen og siden af sønnen Jørgen Petersen jun. Her fremstilles maskiner til vejvæsenet, ligesom der foretages reparationer af traktorer og biler. I en lang årrække var der knyttet benzintank til værkstedet.

En af svendene fra Rævhøj blev maskinbygger på Ragebølmark. Det var Haakon Haakonsen (f. 1880), som lærte faget i Mølmark ved Broager, og som fra 1902—05 aftjente sin værnepligt i tysk Syd-Afrika. Efter hjemsendelsen arbejdede han hos Staugaard, Rævhøj, til

Maskinbyggeriet i Rævhøj. Familien Staugaard med nogle af dens medarbejdere.

1915 og igen fra 1918—22. I 1927 etablerede han sig som selvstændig og fremstillede især specialdele til automobiler. Haakonsen, som endnu lever (1976), holdt først op som 82-årig, da synet svækkedes.

Set med den tids forhold var de nævnte virksomheder relativt store, selvom afsætningsområdet var begrænset. Kører man i dag forbi ejendommene, vil man næppe tro, at her har været industri engang. I den grad er det landlige miljø genoprettet.

Dybbøl sogn fik i 1922 etableret forbindelse med elektricitetsværket i Sønderborg, men da strømmen ofte svigtede, og der blev lukket om natten i visse perioder, installerede Haakon Haakonsen en ekstramotor på 400 HK. Ledningsnettet i sognet blev sat op af firmaet Ladegaard & Co. i Odder.

Industrielt set var der nærmest stagnation i Dybbøl sogn mellem de to verdenskrige. Der kom først rigtig gang i udviklingen omkring 1958, da højkonjunkturen satte ind og bl. a. medførte, at en række nye virksomheder kunne drage fordel af de forskellige låneordninger. En anden årsag var den, at det i Sønderborg mere og mere kneb med pladsforholdene, og dette nødvendiggjorde en udflytning i de to tilstødende landsogne.

Maskinfabrikant Carl A. Nielsen (1887—1972) begyndte i Sønderborg 1924, men erhvervede i 1946 det tidligere forsamlingshus i Dyb-

bøl, hvor han fortsatte maskinfabrikationen. I 1959 startede Henrik Chr. Clausen »Bosses Blikkenslagerforretning« i Ragebøl, som foruden almindeligt blikkenslagerarbejde udfører installation af oliefyr, centralvarmeanlæg, sanitetsindretninger m. m. I 1970 beskæftigede virksomheden 8 personer.

Maskinfabrikken »Cormall« i Ragebøl startedes i 1961 af ingeniør A. P. Hansen med fremstilling af alle slags landbrugsmaskiner. »Cormall«s produkter er bl. a. maskiner til formaling og blanding, fra kværne til komplette fodringsanlæg, og fabrikken er under stadig vækst. Trods energikrisen og en tilsyneladende usikker situation har fabrikken så mange ordrer som aldrig før. Virksomheden havde i 1970 40 ansatte med en årlig produktion på 3,5 mill. kr. Firmaet beskæftigede i 1974 42 på værkstedet og 8 på kontoret.

Det omfattende byggeri m. v. i 1960'erne afgav et godt grundlag for »Sønderborg Ny Betonvarefabrik A/S« med fabrikant Johs. Christensen (1910—74) og ingeniør Rudbeck Jørgensen som ledere og med fremstilling af betonrør, fliser, kantsten og bloksten som formål. På virksomheden produceredes i 1970 50.000 tons til en værdi af ca. 5 mill. kr.

»A/S Maskinsnedkeriet Dybbøl«, hvis daglige ledere er Robert Jørgensen og Bent Raarup, beskæftiger 12 personer og producerer bl. a. vinduer og døre.

Fabrikken »Kani« ved Frydendal-gaflen på hovedvej A 8 ledes af fabrikant K. A. Nielsen, der startede med at fabricere automatiske vaskemaskiner og husholdningstørrecenterifuger, men på grund af den knivskarpe konkurrence indenfor denne branche gik han senere over til at importere og sælge campingvogne, motorbåde, havkrydsere o. lign..

»Ragebøl Kedel- og Maskinfabrik« ved fabrikant Erik Petersen fremstiller gødningslæssere, sækkelæssere, høgrabber, roerensere og olietanke.

H. C. Schmidts Maskinfabrik, som er oprettet 1961, beskæftiger 20 ansatte.

I et tidligere skomagerværksted begyndte John Falkenberg i 1966 Dybbøl El-installationsforretning, Nørballe 1. Han har senere udvidet sit virke med en ekspert-forretning i el-bådeudstyr og fremstiller strømtavler til fisker- og arbejdsbåde og andet nautisk udstyr.

»A/S Micotron«, Ragebøl, ved direktør Harry Jensen, fremstiller forskellige komponenter af plast-materiale til radio, elektronik, medicin m. m. Firmaet begyndte i Nordborg i 1963, flyttede så til Varnæs, hvor der i dag er en produktion af antenner — sideløbende med aktiviteterne i Ragebøl.

Andre virksomheder.

I 1956 startede Carl Brunnenberger (død 1975) i Skansehuset et reparationsværksted for skrivemaskiner og anden finmekanik, specielt af mærkerne »Adler«, »Olivetti« og »Olympia«.

N. Th. R. Riis begyndte i 1961 salg og udlejning af spilleautomater, musikbokse, bowlingbaner m. v. og beskæftigede i 1970 8 personer.

Gert Schmidt oprettede i 1968 i den gamle mejerigård et automekanisk værksted.

I 1970, året da Dybbøl kommune indlemmedes, var en del håndværk helt forsvundet og afløst af større mekaniske værksteder eller fag indenfor servicebranchen.

Af bagere fandtes Peter Andersen, Dybbøl, og Otto Lorenzen, Ragebøl. Af gartnere var Hans Thomsen (planteskole), Theodor Böhlers, Kaj Mieritz, Christen Jørgensen og Arne Hansen, Stovgård. Snedkere og tømrere: K. Rossen og W. Bartram, Robert Jørgensen, Bent Raarup, Hans Christiansen, Hans Johannsen og Ernst Kristiansen, Elektrikere: John Falkenberg og Hans Chr. Hansen. Blikkenslagere: H. C. Clausen og Harry Christiansen. Smede og maskinbyggere: Ole Truelsegaard, Gert Schmidt, Jørgen Petersen. Malere: Hans Carstens, Erling Clausen. Møbelpolstrere: Harry Hemmingsen. Murere: Ole Clausen. Slagtere: Per Bøgebjerg, Gunnar Jacobsen. Karetmagere: Carsten Boysen, Chr. Boysen. Damefrisører: Kity Oxlund Thomsen og Paula Jensen.

Også adskillige entreprenører, arkitekter og ingeniører har slået sig ned i sognet. Af købmænd fandtes i 1970: Frits Poulsen og Henry Lunding, Dybbøl, og Jørgen Thomsen, Ragebøl.

I Ragebøl findes Thomas Skøtts store maskinforretning, som forhandler traktorer, mejetærskere, radsåmaskiner m. m., samt Gartneres Auktionshal.

Dybbøl sogns areal var i 1960: 1428 ha med en befolkning på 1303 fordelt på 406 husstande. Efter erhverv fordelte befolkningen sig i 1960 i følgende grupper:

341 levede af landbrug o. l., 496 af håndværk og industri, 127 af handel og omsætning, 49 af transportvirksomhed, 98 af administration og liberalt erhverv, 24 af anden erhvervsvirksomhed og 153 af formue, renter, understøttelse o. l. og 15 havde ikke givet oplysninger om erhverv.

Ved folketællingen i 1970 var der 1128 mænd og 992 kvinder i sognet, deraf 547 gifte kvinder. Erhvervsfordelingen var således (selvstændige i parentes): landbrug og fiskeri: 117 (56), håndværk og industri: 312 (25), bygge- og anlægsvirksomhed: 87 (14), handel og omsætning: 178 (13), transportvirksomhed: 56 (11), administration, liberale erhverv: 207 (13), andre: 5 (23) uoplyst: 23.

Befolkningens størrelse:

1835:	847	1955:	1193
1860:	915	1960:	1303
1910:	1144	1964:	1415
1921:	992	1965:	1544
1930:	1122	1968:	1927
1940:	1123	1970:	2053
1950:	1254		

DYBBØL MØLLE

Af *Jens Lampe*

Møllen på Dybbøl Banke er blevet et af vore mest kendte nationale mindesmærker og er for mange danske blevet udholdenhedens, tålmodets og genrejsningsviljens symbol.

Møllens historie går tilbage til den 27. maj 1741, da Martin Christophersen, møller i Husby på Angel, og møllebyggerne Ketel Brodersen og Christopher Martensen med grev Reventlows godkendelse købte et stykke jord på 12—14 skæpper, kaldet Østre Skovskifte ved Flensborgvejen af bolsmand Hans Hansen. I kontrakten, som endnu i dag ejes af Mary og Aksel Nielsen i Dybbøl, står der, at der på grunden skal bygges en gryn- og grubbemølle. Mærkeligt nok synes ingen af de tre i købekontrakten omtalte mænd at være blevet møllere på Dybbøl Banke. Møllen blev bygget i 1744, og den 9. februar 1745 solgtes den ved en auktion til to brødre fra Læk, Valentin og Lorenz Claussen. Måske har de to brødre først haft møllen i fællesskab med faderen, Claus Claussen (1688—1750), der døde i Dybbøl. Brødrene var født i Vester Ørsted ved Husum og havde arbejdet ved møllerne i Agebro og Læk. Valentin forulykkede 1748 ved Frydendal, og Lorenz Claussen den Ældre drev derefter møllen alene til sin død 1775 i Dybbøl.

En sten, som endnu står til højre for indkørslen og bærer hans initialer L. C. og årstallet 1779, må være sat af sønnen Lorenz Claussen den Yngre (1753—1823) der overtog møllen som 21-årig.

Allerede som dreng havde han vist en usædvanlig lærelyst, og som ung udviklede han en stærk trang til at eksperimentere og finde på møllertechniske forbedringer. I 1782 deltog han i en priskonkurrence, som Det kongelige Landhusholdningsselskab havde udskrevet, og som gik ud på at give forslag til forbedringer inden for landbrug m. m. Claussen indleverede en afhandling om, »hvorledes mel-, malt- og grynmøllen, ligegyldigt om den blev drevet ved hjælp af vand, vind eller heste, skal være indrettet for at kunne præstere det bedst mulige«. Selskabet var oprettet 1769 med Bernstorff som præsident, og dets prisopgaver fremkaldte talrige besvarelser, ligesom præmierne for praktiske og teoretiske forslag blev stærkt eftertragtede. Lorenz Claussens afhandling var skrevet på tysk og havde som motto »Hil fædrelandet og

den, som elsker det!« Han fik tildelt en guldmedalje og 100 rdlr. 1792 udkom afhandlingen på et forlag i Leipzig under titlen »Praktische Anweisung zum Mühlenbau«. Sammen med broderen Asmus ejede han to skibe, som sejlede gryn og andre kornprodukter til de skandinaviske nabolande, ja, helt til Island. Nautiske problemer gav ham lejlighed til i 1804 at offentliggøre »en hypotese om, hvorledes man kunne få kompasset til at fungere i polaregne«, ligesom han under krigen med England begyndte at eksperimentere med brandraketter og opfandt en metode til at styre luftballoner. Han vandt ikke den forståelse hos de sagkyndige, som han havde håbet på. Tilmed havde han tunge familier-sorger og økonomisk modgang. På et eller andet tidspunkt mellem 1789 og 1800 brændte møllen efter et lynnedslag, og fra 1805 viede han sig hovedsagelig møllebyggeriet. Under krigen med England mistede brø-drene deres to skibe, og ved den økonomiske krise og inflation, der fulgte med krigen blev han en ruineret mand. Under et ophold hos en datter, der var gift i Århus, blev han uforvarende ramt af en møllevinge og døde den 8. marts 1823. I 1810 havde han forladt Dybbøl og bosat sig i Sønderborg.

Nu førte møllen i et halvt århundrede en ret omskiftelig tilværelse. Ved tvangsauktionen overtog Jørgen Berthelsen fra Åbenrå den otte-kantede vindmølle, kornspikeret, laden og beboelseshuset for 5100 rdlr slesvig-holstensk courant. 1814 bortforpagtede han møllen med tilhø-rende jordområde, der i årenes løb var blevet forøget, samt brænderi-rettigheden til Gerhard Boysen († 1838), men denne måtte 1816 opgive forpagtningen på grund af økonomiske vanskeligheder. Nicolay Pe-tersen fra Flensborg og Heinrich Neumann fra Åbenrå havde derefter forpagtningen til 1818, da Jørgen Berthelsen solgte møllen for 8905 rbdlr. sølv mønt til Christian Petersen, som imidlertid gik fallit 1824, og hans ejendom blev ved tvangsauktion overtaget af ritmester von Paulsen fra Kiel for kun 2480 rbdlr. I 1829 var Mathias Christensen Blom forpagter. Efter Paulsens død købtes møllen 1831 af Hans Chr. Jørgensen, der var en dattersøn af den tidligere møller Lorenz Claussen den Yngre, men gik fallit 1832, og møllen blev derefter købt af mølle-forpagter Hinrich Bahne Quaade, der var født i Gelting, for 3280 rbdlr.

Der fortælles, at da man forlangte, at den ukendte Quaade skulle stille sikkerhed, før man ville anse hans bud for gyldigt, bad han nogle hente en stor kiste, som han havde med på sin vogn. Idet møller Quaade åbnede kisten, skal han have sagt: »Her, mine herrer, har De min sik-kerhed!« Kisten var fuld af skinnende sølv mønter, og købesummen be-taltes kontant.

Quaade var gift med Kathrine Nielsen fra Kettingskov. En datter af

Dybbøl-Mølle 1792 og dens Møller, Lorenz Claussen 1790

Møller Lorenz Claussen og Dybbøl mølle 1792.

dem, Margrethe Sophie, blev 1837 gift med møllersvend Jørgen Hansen fra Kegsnæs (1814—1897). Det er ham, der siden er blevet kaldt »soldaternes ven«, og han kom til at opleve begge krige på møllen.

Under treårskrigen — den 28. maj 1848 — gjorde de danske tropper fra Als et heldigt udfald og fordrev de tyske forposter fra Dybbøl Mølle og Dybbøl by, idet Dybbøl Banke efter slaget ved Slesvig den 23. april var blevet besat af slesvig-holstenerne, men endnu ikke befæstet. Efter en hård kamp, i hvilken særlig general Schleppegrell udmærkede sig, blev slesvig-holstenerne kastet 5—6 km tilbage. Den 5. juni 1848, en solvarm sommerdag, satte den tyske general Wrangel et modangreb ind. Det var netop kongen af Hannovers fødselsdag, så det ville være kærkomment at kunne markere den med en revanche for nederlaget den 28. maj. De danske forposter blev trængt tilbage mod Dybbølbjerg, men fik her hjælp af reserverne, som var kommet over fra Als, og ikke blot blev det tabte terræn vundet tilbage, men mere til. Dybbøl-stillingen var nu sikret danskerne, men i henhold til våbenstilstanden af 26. august samme år måtte den igen rømmes. Man hædrede imidlertid de danske soldaters indsats ved, at grundloven i 1849 netop blev underskrevet på årsdagen for deres hæderlige indsats. Straks efter våbenstilstanden var brudt i 1849, kæmpedes der atter i Sundeved, bl. a. ved Ullerup, idet halvøen var blevet besat af slesvig-holstenske tropper un-

Den sønderskudte Dybbøl mølle i 1864. Preussiske officerer poserer for en hamburgsk krigsreporter, der var udstyret med tidens nye opfindelse: fotografiapparatet.

der general Prittwitz. Efter katastrofen på Egernførde fjord blev de danske tropper trukket tilbage til Als med undtagelse af en mindre styrke, der holdt brohovedet besat. Om dagen stod forposterne på top-

pen af Dybbøl Banke, og Dybbøl Mølle tjente som udkigspost. Om natten blev posterne inddraget og afløst af lytteposter.

Den 13. april før dag gry blev disse poster angrebet og kastet tilbage, hvorefter der udviklede sig en skarp fægtning på bankens østlige skråninger, under hvilken 2 sachsiske kanoner blev erobret. Under kampene var møllen snart i hænderne på det ene parti, snart på det andet.. Da tyskerne til sidst rømmede stillingen, lagde de møllen i grus og aske under ild fra 3 sachsiske kanoner. Danskerne trak sig tilbage til brohovedet ved færgen og de der liggende bygninger. Bayerne holdt sig bag bakkekammen, mens sachserne satte sig fast omkring møllen, hvorfra de beskød de danske batterier på Als, som rigeligt gjorde gengæld. Fra tysk side kaldte man senere begivenheden »Die Erstürmung der Duppeler Schanzen«, skønt sådanne endnu ikke fandtes.

Den velhavende møller Quaade led et betydeligt økonomisk tab under krigen 1848—50, men kom dog ikke i betragtning ved uddelingen af de indsamlede midler fra Als og Sundeved til fordel for de civile krigsramte i Dybbøl. Derimod fik møllersvend Jørgen Hansen 17 rdlr. og møllersvend A. Outzen 7 rdlr.

Efter krigen opførte Quaade en moderne, hollandsk vindmølle af sten. Ved hans død i 1860 overgik møllen til svigersønnen Jørgen Hansen. Han fik kun lov til at passe sin fredelige dont i 4 år, før der igen blev kamp omkring møllen. Den 15. marts skød tyskerne med 14 langt-rækkende kanoner, anbragt på Broagerland, henved 500 skud ind over danskernes venstre flanke. Møllen lå mellem de danske skanser 4 og 5 og blev igen benyttet af de danske tropper som udkigspost og signalstation. Herfra kunne man iagttage preussernes bevægelser og befæstningsarbejder, ligesom man ved hjælp af vingerne og på anden måde kunne signalere til Als. Under beskydningen blev møllen ramt flere gange, dog foreløbig uden at gå i brand. Den 22. marts besøgte kong Christian IX og general Gerlach posterne ved møllen. Jørgen Hansen og hans familie var kendt og velset overalt og kunne færdes, hvor de ville. De var også de sidste civile, som forlod Dybbøl Banke. Det var den 17. marts. Den dag kom det første granatstykke ind i huset. Da møllen lå tæt bag den danske skanserække, blev den efterhånden hårdt medtaget af den preussiske kanonild. En dansk officer kom og meddelte: »Nu må De af sted! Vi kan ikke beskytte Dem længere!« Og kuglerne peb nærgående omkring familien, da den med nogle få ejendele gik over til Als. Fru Hansen var taget derover noget før. Hun drev med køerne og kom til Ketting i strømpesokker. Det meste af bohavet blev imidlertid tilbage, deriblandt et dejligt gammelt chatol med smukke udskæringer. Skufferne til det blev senere genkendt af møllerens broder, som var med som soldat, i marketenderens hestekrybber. På Als overnattede

møllerfamilien i Langdel ved Augustenborg, hvor der var over hundrede flygtninge den nat. Derefter var de en tid i Ketting og til sidst i Stevning.

Imens gik kampen på Dybbøl videre med sammenbidt energi fra begge sider. En tysk stormkolonne erobrede møllen nogle dage efter, at den var forladt, men den 8. brigade tog den tilbage. De holdt dog kun møllen en stakket stund, da friske preussiske reserver kastedes ind mod den lille danske styrke, hvoraf kun få slap levende bort. Men der blev kæmpet indædt på begge sider, mand mod mand, inden møllen blev opgivet. Den 10. april kl. 3.45 om eftermiddagen blev den stærkt beskudt af det preussiske 12-punds-batteri nr. 5, at der gik ild i hatten og de vingestumper, der var tilbage. Den tyske musketér Schulte har fortalt, at han stod oppe i Sottrup kirketårn og iagttog, hvorledes vingestumperne langsomt bøjedes og til sidst faldt sammen med den brændende møllehat. Med denne som baggrund lod prins Friedrich Carl efter stormen den 18. april sig fotografere af fotograf Junot sammen med sine stabsfolk; premierløjtnanterne grev Haeseler, Broesigke og gefreiter Eckert.

Under stormen på skanserne den 18. april blev de første hurtigt indtaget — det tog ikke en halv time, da hver af disse skanser kun havde én kanon, der kunne skyde. De 4 nordligste skanser blev indtaget senere, mens skanse nr. 10 rømmedes uden at være taget. For at frelse besætningerne fra disse 5 skanser foretog 2 nørrejske regimentet et modangreb op ad Dybbølbjerg. De trængte de preussiske tropper tilbage til bankens top til Dybbøl Mølle, hvor der igen kæmpedes mand mod mand. Til sidst måtte de overlevende fra disse to regimentet dog vige, men besætningerne fra Dybbøl-stillingens nordre fløj var da nået frem til brohovedet ved Allsund og nåede velbeholdent til Sønderborg. Først da de primitive skanser var forvandlet til grushobe og de danske kanoner var sønderskudt, faldt endelig Dybbøl Banke den 18. april efter et helt modigt forsvar i den 4 gange stærkere preussisk-østrigske fjendes hænder. Dybbøl var tabt, men det danske forsvar havde vakt beundring over hele Europa.

Møllerfamilien havde den 10. april stået på en høj ovre på Als og set møllen falde. Jørgen Hansen kunne ikke holde tårerne tilbage, dels på grund af krigens gang, dels fordi hans arbejdsplads og hjem nu var ødelagt. Nogle uger senere drog de tilbage til Dybbøl, men det var et trist syn, der mødte dem: overalt spor af krigens grumhed — og hjemmet totalt ødelagt. Kornmagasinet lå i ruiner, stuehuset ligeledes og laden nedbrændt. Alt, hvad der var af træ, var taget af marketenderne og bjergsomme folk. Døre og vinduer var brudt bort. Mølleren genkendte senere et par bjælker, han havde haft liggende, i et hus i Broager;

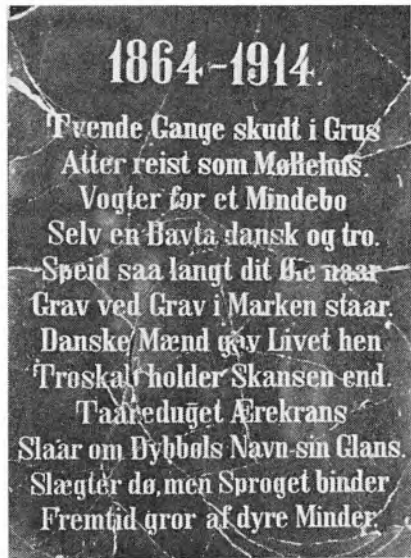
en dør fandt han senere i Iller. Straks blev der taget fat på at få stuehuset sat i stand igen. Men medens Als blev taget, måtte møllens beboere fortrække påny, denne gang ned i Dybbøl by, og herfra blev Jørgen Hansen af feltgendarmen sammen med et par andre mænd fra egnen ført til Flensborg, mistænkt for spionage. Arrestationen gik for sig i en sådan fart, at mølleren kun fik tid til at tage én støvle på.

Kort efter krigen blev møllen genopbygget, men med stort tab for Jørgen Hansen, der kun fik en erstatning på 2/5 af den takserede krigsskade. Holger Drachmann besøgte møllen i 1877 og skrev engageret om den i sin bog »Derovre fra Grænsen«. Det var her, han benyttede udtrykket »Det danske Thermopylæ«. Den svenske digter Carl Snoilsky (1841—1903) skrev i 1864 et digt om storken fra Dybbøl Mølle. Han lader storken være et symbol på det rød-hvide Danmark. Storkefar står ensom på møllehuset og spejder forgæves efter sine unger, og den spanker rastløs rundt i den våde mose og søger efter dem, der skal komme og hævne dens brændte unger. Men det ligger ikke til dansk folkesind at omsætte forurettelse til hævntanker. Hjælpen og nemesis kom på en anden måde, end Snoilsky kunne forudse i 1864.

Jørgen Hansen blev efter krigen hædret som dannebrogsmænd fordi han som »soldaternes ven« sammen med sin hustru utallige gange bragte danske jenser hjælp og lindring, ligesom de gæstfrit beværtede de menige og befalingsmænd, der besøgte møllerfamilien. Blandt disse gæster var også løjtnant Carl Castenschiold, som udmærkede sig ved sin tapperhed som kommandør for skanse 2. Da Jørgen Hansen og hustru Margrethe fejrede deres guldbryllup i 1887, modtog de fra de gamle veteraner over hele landet et stort sølvdrikkehorn som anerkendelse for, hvad de havde været for soldaterne i krigens onde tid, ligesom digteren Carl Ploug ærede dem ved et hyldestdigt:

To gange ødte krigen Eders bo,
og Eders land i fremmed vold blev givet,
men I to bjerged mer end livet.
I tabte aldrig sindelag og tro,
I gemte lige trofast håb og minde,
I ser bag natten morgensolen rinde.

I 1873 havde Jørgen Hansen overdraget møllen til sin søn Gerhard Hansen (1847—1902), som var født på møllen. For at sikre den statelige og minderige mølle på danske hænder afstod Gerhard Hansen den i 1895 til et selskab med daværende redaktør, senere rigsdagsmand H. P. Hanssen og mejeriejer Jørgen Zachariassen, Dybbøl, i spidsen. Blandt andre kendte deltagere i selskabet, der sikrede møllen, kan nævnes gårdejer Peter Kaad, Vollerup, gårdejer Hans Alexandersen, Vester-Sottrup, møller Asmus Hansen, Sønderborg, højskolefor-

Mindetavlen på møllen med Thordur Thomassons indskrift.

stander Ludvig Schrøder, Askov, og højesteretssagfører Nellemann, København. Garanterne dannede i 1904 et selskab med begrænset ansvar. Gerhard Hansen fortsatte nu som forpagter til sin død 1902 ved et ulykkestilfælde i sit arbejde. Hans enke, Cathrine Margrethe, drev møllen et år og efterfulgtes af sønnen Christian Hansen, der døde i 1911. I 1914 — 50-året for krigen 1864 — opsatte en kreds af danske en mindeplade på møllen, der imidlertid straks blev nedtaget og knust af tyskerne. Den knuste plade findes nu i museet i møllehuset. En ny blev indsat 1919 med samme tekst, der er forfattet af islændingen pastor Thordur Thomasson (1871—1931) og lyder:

Tvende gange skudt i grus,
atter rejst som møllehus.
Vogter for et mindebo,
Selv en bauta, dansk og tro.
Spejd så langt dit øje når,
grav ved grav på marken står.

Danske mænd gav livet hen,
troskab vogter skansen end.
Tåredugget ærekrans
slår om Dybbøls navn sin glans.
Slægter dør, men sproget binder.
Fremtid gror af dyre minder.

Efter genforeningen, i september 1920, gæstede ca. 300 veteraner fra 1864 møllen og skanserne omkring. De blev indkvarteret på Als og Sundeved. Alle-rede den 27. maj samme år vedtoges det efter forhandlinger med de danske

Soldaterforeningers Fællesudvalg at overdrage Dybbøl Mølle til en selvejende institution, på vilkår at Fællesudvalget indfriede den på møllen påhvilende gæld, stor ialt 39 000 mark, og at der sikredes enken efter møller Gerhard Hansen og ægteparrets datter Margrethe Hansen livsvarig fribolig i den hidtil af dem beboede del af stuehuset, samtidig med at der tillagdes enken en livsvarig understøttelse på 1 000 kr. og efter hendes død datteren 500 kr. årlig. Den selvejende institution ledes af en bestyrelse på 9 medlemmer, hvoraf amtmænd er født formand, medens Danske Soldaterforeningers Landsråd vælger 4 medlemmer. De øvrige medlemmer valgtes første gang af bestyrelsen for det selskab, der hidtil havde ejet møllen. Ved afgang blandt disse medlemmer supplerer bestyrelsen sig selv. Af en redegørelse udarbejdet af amtskommunaldirektør V. Harsberg på grundlag af det på Sønderborg amtskontor beroende arkiv (1970) fremgår det, at møllen med tilligende — artikel nr. 53 af Dybbøl — har et areal på ca. 7,8 ha. Heraf er henholdsvis 1,12 og 4,5, ialt 5,62 ha, landbrugsjord, medens resten er forpagtet til mølleren. Det til mølleren bortforpagtede omfatter dels bygninger med haveanlæg og dels pladsen ved flagmasten, der er offentlig tilgængelig. Arealet er i alt væsentlig det samme, som overtoges i 1920. I 1935 eksproprieredes godt 3 700 m² til anlæg af cykle- og gangstier langs landevejen. I 1937 afhændedes 320 m² til sammenlægning med en naboejendom, og i 1954 eksproprieredes 1 004 m² nord for amtsvejen til anlæggelse af en parkeringsplads.

Allerede i 1924 rejstes spørgsmålet om erhvervelse af et mindre privatejet areal beliggende mellem flagmastpladsen og den store parkeringsplads vest herfor på det staten tilhørende skanseareal, men først i 1959 viste der sig økonomisk mulighed herfor. Arealet — artikel nr. 162 af Dybbøl — stort 2 029 m², blev herefter købt for en pris af 6 000 kr., og i tilslutning hertil opnåede institutionen i 1960 for et tidsrum af 25 år brugsret over et tilgræsende ca. 3 000 m stort areal tilhørende statsministeriet og hidtil bortforpagtet til gårdejer J. Struck. Efter en af kommunegartneren i Sønderborg udarbejdet plan blev der etableret stianlæg over disse arealer, således, at man ad grønne stier med en smuk udsigt over Vemmingbund og Broagerland og Angel opnåede direkte forbindelse mellem parkeringspladsen på skansearealerne og møllens areal i stedet for som hidtil at måtte færdes ad landevejen. Ligeledes blev beplantning og hegn etableret i overensstemmelse med denne plan. Tid efter anden har der været ønsker fremme om placering af forskellige monumenter på møllens areal. Bestyrelsen har dog været af den opfattelse, at møllen i sig selv var et tilstrækkeligt monument for Dybbøl, hvorfor henvendelserne er blevet afslået. Dog tiltrådte man, at soldaterforeningerne i anledning af kong Christian Xs 25-års regeringsjubilæum i 1937 rejste en buste af Christian IX på en plads mellem møllen og flagmasten, idet denne konges navn var særlig knyttet til Dybbøl. Samtidig etableredes her en lille runde med bænke.

Også ansøgninger om tilladelse til opstilling af kiosker, boder og lignende på pladsen er hidtil afslået. Dog har der i årene 1929—37 været givet en kanonfotograf tilladelse til i sommermånederne at have stude ved flagmasten. Som et lille kuriosum kan i denne forbindelse nævnes, at i 1921 kunne studepladsen indbringe institutionen en afgift på 400 kr. for en sæson, medens den i sidste år i 1937 kun kunne give 50 kr. I sommeren 1956 meddeltes tilladelse til opstilling af en kikkert til brug for turister, men den har åbenbart ikke været nogen succes, for den stod der kun den ene

sommer. I 1922 anskaffedes 3 bombøbøsser, der opstilledes henholdsvis ved møllen, midtvejs mellem møllen og flagmasten og ved flagmasten. I 1952 blev bøssen ved møllen stjålet, hvorefter bøssen ved flagmasten blev flyttet til møllen, således at der herefter kun var to indsamlingsbøsser. Gennem årene har pladsen ved flagmasten dannet rammen om mange nationale møder og fester af forskellig art.

De spændte forhold i grænselandet efter nazisternes gennembrud i Tyskland 1933 og den nazistiske pastor Peperkorns trusler: »Nordslesvig vil lære København at finde vej til Berlin. Så vil den dag oprinde, hvor det tyske flag atter vejer over Dybbøl Skanser« blev taget alvorligt af visse urostiftere. Den 20. januar 1934 bragte »Nord-schleswigsche Zeitung« en tegning, hvor man så den socialdemokratiske folketingsmand I. P. Nielsen hængt op i flagmasten på Dybbøl Banke, hvad man til nød kunne tage som en grov spøg, men værre var det, at ukendte gerningsmænd natten til genforeningsdagen den 15. juni 1934 hejste et tysk hagekors på flagmasten.

Møllen brændte for fjerde gang natten mellem den 27. og 28. maj 1935 i en periode, da nazisterne ofte provokerede og truede grænsen. Brandårsagen blev aldrig opklaret, men man formodede, at det var en følge af kortslutning. Møllen genopbyggedes i nogenlunde samme stil, som den havde ved genrejsningen efter 1864, under ledelse af arkitekt Andreas Dall, Sønderborg, og indviedes den 2. juli 1936. Grosserer P. M. Daell, København, tilbød straks at betale den sum, som var nødvendig udover forsikringssummen. Thordur Thomassons mindetavle, som blev ødelagt ved branden, afløstes af en ny, skænket af billedhuggeren Niels Hansen-Jacobsen, Vejlen.

Den 8. april 1940 holdt nogle kompagnier danske soldater en øvelse, som sluttede på Dybbøl Banke. Soldaterne fik efter øvelsen lejlighed til at bese møllen og de steder, hvor de danske soldater havde kæmpet så tappert i de to slesvigske krige. Selvom det så kritisk og truende ud i disse kolde aprildage, kunne ingen af dem vide, at de dagen efter skulle komme i kamp med den samme fjende, og at 13 danske soldater skulle falde, foruden 3 grænsegendarmer. Men under besættelsen blev møllen skånet, så den kunne fortsætte med at male »Danmarks hvede, Danmarks rug«, som Helge Rode så smukt udtrykker det i sin sang »Som en rejselysten flåde...« fra syngespillet »Moderen« med musik af Carl Nielsen.

Fra 1911—19 forpagtedes møllen af Frands Muusmann, derefter af Hans Refshauge fra 1919—34, dennes søn Carl Chr. Refshauge 1934—47 og siden 1947 af den nuværende forpagter Henry Nielsen, der er søn af mølleren i Vester Hæsing på Fyn og som var den sidste sognerådsformand i Dybbøl kommune inden indlemmelsen i Sønder-

borg 1970. Han fortsatte i en periode som medlem af Sønderborg kommunalbestyrelse.

Stuehuset står i alt væsentligt uforandret i det ydre, som det genopførtes efter 1864. I 1913 indrettedes der en aftægtsbolig i husets vestlige side til brug for enken efter møller Gerhard Hansen. Denne bolig overtoges efter moderens død i 1929 af datteren Margrethe Hansen, som boede her omtrent til sin død i 1967. Herefter inddrog den under mølleforpagterens bolig mod at forpagteren til gengæld overtog det daglige tilsyn med og rengøringen af huset. I 1949 fornyedes taget med nye tagsten. Da det tyske sejrsmonument blev sprængt i luften natten til den 13. maj 1945 af ukendte gerningsmænd, beskadigedes en del af husene i nærheden, men møllen slap.

Mølleakslen fra den gamle mølle, som ifølge overleveringer, der dog ikke har kunnet verificeres, skal være støbt af granater fra 1864, og som i mange år henlå ved møllen, blev i 1948 overdraget til museet på Sønderborg slot.

I 1948—50 blev den gamle faldefærdige lade nedrevet, og møllehuset, der var opført sammen med møllen i 1936, forlængedes, hvorved der skabtes fornøden lagerplads. Samtidig indrettedes offentlige toiletter i tilbygningens kælder. I 1956 styrtede møllens vinger ned og blev fornyet, hvilket kostede ca. 14 000 kr. I 1964 blev der etableret projektorbelysning af møllen.

Ifølge vedtægterne er det institutionens formål at bevare Dybbøl Mølle som et historisk mindesmærke. Bestyrelsen har dog stadig lagt vægt på tillige at bevare den som en »arbejdende mølle«, hvilket også hidtil er lykkedes, omend under store vanskeligheder, idet vind- og vandmøllernes tid er definitivt forbi. De gamle møllers funktioner er nu overtaget af relativt få, men store handelsmøller, der næsten alle ligger i større havnebyer af hensyn til importen af udenlandsk korn. Gennem årene har de skiftende forpagtere døjet med at opnå en rentabel drift under de givne vilkår, og i 1960'erne så det en overgang meget mørkt ud. I 1967 fremkom imidlertid et tilbud fra Bagermestrenes Rugbrødsfabrik i Sønderborg om at lade fabrikkens forbrug af rugmel formale på møllen. Tilbuddet forudsatte ganske vist en betydelig investering i nyt materiel, men da der herigennem skønnedes at kunne skabes en rentabel drift i en årrække, og da institutionen var i stand til at fremskaffe det forødnede beløb, vedtoges det at modtage tilbuddet.

Formalingsen påbegyndtes sidst på året 1967. Rugbrødsfabrikken leverer kornet og betaler for formalingsen, dels et vederlag til mølleren og dels et beløb til institutionen til dækning af afskrivning på og forrentning af de af institutionen bekostede nyanlæg. Ordningen har hidtil kun givet anledning til tilfredshed for såvel forpagteren som for institutionen.

Samtidig med at møllen i 1904 overgik til et andelsselskab med begrænset ansvar, vedtoges det af bestyrelsen at oprette et museum. Lokalerne hertil indrettedes i to små rum i stuehusets vestgavl, og i de følgende år anskaffedes en række genstande, delvis med bistand fra museet på Sønderborg slot, hvormed der til stadighed har været et vist samarbejde. Museet blev passet

af møllerenken Cathrine Margrethe Hansen og efter hendes død i 1929 af datteren, frøken Margrethe Hansen, der døde 1967, 92 år gammel. Som født på møllen og fortrolig med dens historie varetog frk. Hansen pasningen af møllemuseet med en enestående interesse og omhu. Skønt stille og beskedent af natur formåede hun, indtil sygdommen i de senere år svækkede hendes kræfter, at give de mange turister, der besøgte det lille museum, en levende forståelse af, hvad Dybbøl Mølle stod for. Hun blev i 1964 ved 100-års jubilæet af kong Frederik IX benådet med fortjenstmedaljen i guld.

Efter frk Hansens død vedtog bestyrelsen at overdrage samlingerne til museet på Sønderborg slot, således at genstandene forbliver i museet på møllen, men undergives tilsyn af museumsinspektøren, ligesom der i ønskeligt omfang kan foretages udlån de to museer imellem. Det daglige tilsyn med museet varetages af møllerforpagteren. Det sølvhorn, som møller Jørgen Hansen og hustru modtog af de danske soldater til deres sølvbryllup, blev af Margrethe Hansen skænket til museet på slottet. Ligeledes har arvingerne skænket institutionen hendes fortjenstmedaljer i sølv og guld samt den gamle læderbetrækne kiste, som møller Quaade medbragte, da han erhvervede møllen i 1832.

Da det i 1918 blev klart, at Nordslesvig ville blive genforenet med Danmark, rejstes i fæstningsartilleriforeningen tanken om en flagmast på Dybbøl, men da foreningen ikke alene magtede at løse opgaven, overgik sagen til Danske Soldaterforeningers Fællesudvalg. Dette fandt frem til placeringen på møllens areal, 68 m over havet. Den første flagmast blev rejst den 20. juni 1920. Den stod i 13 år, hvorefter den brækkede under en storm den 13. februar 1933. En ny mast, skænket af fabrikant Gustav Berg, rejstes den 11. april samme år. I 1944 konstateredes det, at denne mast var angrebet af råd, og en ny mast blev bestilt. Inden den nåede at blive rejst, knækkede den gamle mast imidlertid under en storm den 20. februar 1945, hvorefter den nye mast, betalt af soldaterforeningerne, rejstes den 28. juni samme år. Den holdt indtil den 28. september 1956, hvor den ligeledes knækkede under en storm. Den 16. maj 1957 genrejstes soldaterforeningerne masten, men allerede den 2. november samme år splintredes den af et lyn, hvorefter den nuværende stålmast, skænket af Helsingør Skibsværft, rejstes den 18. april 1958.

De første år flagedes der fra flagmasten på søn- og helligdage og faste flagdage. Fra november 1940 etableredes der på soldaterforeningernes foranledning daglig flagning, idet disse samtidig overtog udgiften til anskaffelse og vedligeholdelse af flagene, hvilken udgift hidtil havde været afholdt af institutionen. I de senere år er den daglige flagning dog indskrænket til tiden fra 1. april til 1. oktober, foruden de faste flagdage.

De fire kanoner, der alle har deltaget i de slesvigske krige, er udlånt af Tøjhusmuseet. Til at begynde med hvilede kanonerne på stenlavetter, men i 1949 stillede forsvarsministeriet fire originale lavetter til rådighed og bekostede opstillingen, mod at institutionen påtog sig

den fremtidige vedligeholdelse. Vedligeholdelsen af lavetternes hjul har vist sig at være temmelig bekostelig, men en ny forbedret konservering af træet formenes at ville forøge holdbarheden. Endelig skal det nævnes, at institutionen fra tid til anden har modtaget mindre tilskud fra Sønderborg byråd og det tidligere Sønderborg amtsråd, ligesom det i årenes løb har modtaget gratis arbejdsydelser eller gaver fra en række institutioner og personer. En meget værdifuld støtte modtoges i 1958, da Carlsbergs Mindelegat til fordel for brygger I. C. Jacobsen oprettede et fond til Dybbøl Møllens bevarelse på 100 000 kr. Fondets grundkapital indestår i Carlsbergs mindelegat og forrentes med $5\frac{3}{4}$ % p. a.

KIRKENS FORVALTNING OG FORFATNING M. M.

Af Marius Storgaard

Dybbøl sogn var i middelalderen en del af Slesvig stift og hørte under Ellum syssel provsti. Kirken betalte 12 skilling lybsk til biskoppen i cathedraticumsafgift. Efter reformationen har kirken skiftet ejer mange gange. Ved kong Christian den Tredies tredeling af Slesvig i 1544 overtog kongen kirken sammen med stiftets øvrige besiddelser i sognet. Dette bispegods bestod i 1462 af 3 gårde og 1 toft samt et stykke jord på Dybbølmark, som kaldtes »Biskopornum«. 2 af gårdene var på hver 9 mark guld, den 3die på 8 mark guld (1 mark guld svarede til ca. 12 tdr. land). Såvel det nye krongods som kirken tilhørte efter kongens død i 1559 enkedronning Dorothea. Hun — der forøvrigt oprettede et særligt provsti for Sundeved i 1566 — døde 1571, og hendes besiddelser overgik til sønnen, hertug Hans den Yngre, hvilket blot betød fuldbyrdelsen af den nye skæbnesvangre tredeling, som kong Frederik den Anden havde foretaget i 1564 af de sønderborgske len.

Hertug Hans' kirkeregimente i Dybbøl varede til hans død i 1622, hvorefter fulgte sønnen Alexander og dennes søn Johannes Christian. Dennes søn Christian Adolf stod under formynder indtil 1662 og gik fem år senere fallit. Ved denne hertugdømmets konkurs i 1667 tog kongen lenet tilbage, men beholdt det kun en kort tid. 1673 erhvervede nemlig grev Conrad Reventlow patronatsretten over kirken, og i 1681 stadfæstede kong Christian den Femte oprettelsen af lensgrevskabet Reventlow-Sandbjerg (forøvrigt det eneste lensgrevskab i hertugdømmet Slesvig), hvoraf hovedparten omfattede Dybbøl sogn, der på det tidspunkt havde den største landsby på Sundeved, nemlig Dybbøl med 22 gårde og Ragebøl med 8 gårde. Grev Reventlow var i forvejen herre til Satrupholm og Segeberg og amtmand i Haderslev. Kirken blev nu en af de få såkaldte exemte kirker, dvs. adelige, der ikke var underlagt den stedlige provsts myndighed (siden 1622 den hertugelige sønderborgske provst), men sorterede direkte under generalsuperintendenten, som biskoppen dengang kaldtes. Greveslægten Reventlow bevarede patronatsretten helt til 1934, skønt Sandbjerg skiftede ejer 10 år tidligere og skønt der allerede i 1922 var indført dansk kirkelovgivning i Nordslesvig eller Sønderjylland, som landsdelen siden blev kaldt.

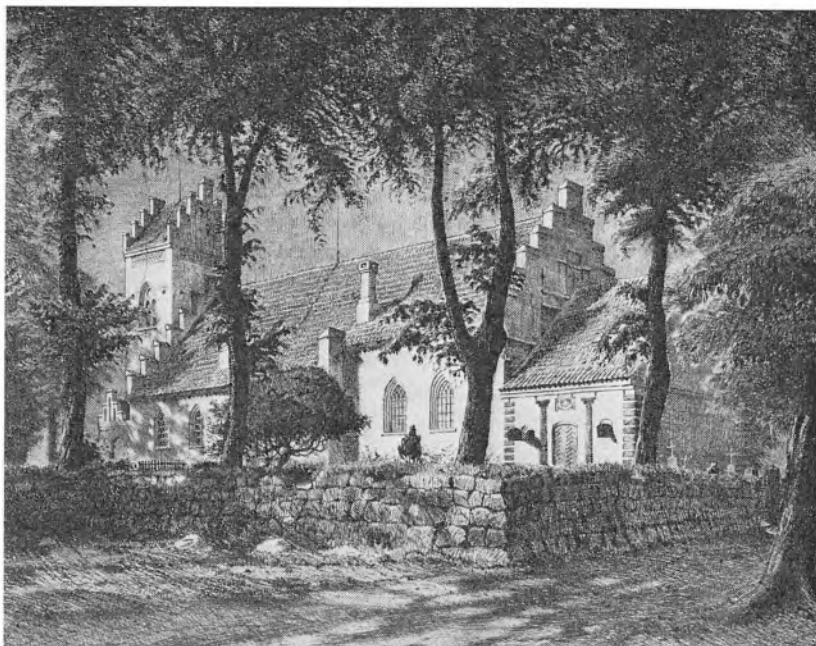
Men både kirken og sognet har haft grund til at være taknemmelige for nyordningen under den nye patron. Reventlowerne på Sandbjerg var ikke blot bondefrigørere, der tillod udskiftning i Ragebøl allerede 1769 og i Dybbøl 1777, men de var danske af sind, hvilket fik stor betydning for både det nationale og det kirkelige klima i sognet gennem årene, ikke mindst under fremmedherredømmet fra 1864 til 1920. Ved præstevalg præsenteredes altid dansksindede kandidater, og det samme gjaldt med få undtagelser også, når degneembedet skulle besættes. Kirken fik heller ikke lov til at forfalde, som tilfældet var med så mange adelige kirker i kongeriget. Sognet har siden 1850 hørt til Sønderborg provsti, og fra 1922 til Haderslev stift.

Som nævnt har der været gejstligt gods i sognet siden middelalderen. Fra ca. 1450 er der vidnesbyrd om, at en fæster måtte betale 2 øre korn i landgilde til domkapitlet i Slesvig. (Øre er ligesom ørtug gamle nordiske vægtenheder, der varierede fra egn til egn. Landgildet er fæsterens årlige afgift i penge, korn eller andre naturalier). Ifølge Zinnsbuch des Bischofs« fra 1509ff skulle Johan Jebesen, Nys Steffensen og Symon Ludicksen fra Duttebul yde 18 skilling hver i tjenestepenge til bispegården i Slesvig. Derudover skulle de to sidstnævnte levere 2 ørtug byg og 4^{1/2} ørtug havre, hvorimod Johan Jebesen skulle levere 4 ørtug byg og 10 ørtug havre. Men »fordi, eller sålænge, han er foged, skal han intet levere« (dewile he faget is, giffit he nicht, susten scal he geuen jarliges 4 ortich garsten). Fra 1638 til 1777 ejede domkapitlet en ejendom på 1 mark guld i sognet. Landgildet beløb sig til 1 ørtug korn af hver mark guld.

I 1589 hørte 3 gårde og 3 kåd under Svavsted amt (siden reformationen samlebetegnelse for tidligere gejstligt gods i Slesvig stift). Disse ejendomme blev 1659 af kong Frederik den Tredie afstået til hertugen af Augustenborg. I overdragelsesdokumentet nævnes dog 3 gårde og 6 kådsteder.

Gråbrødreklostret i Flensborg ejede gården Stavgaard, tilskødet af Diderik Hestes enke, Beke. Den 8. september 1492 overlod klostret Stavgaard til dronning Dorothea (Chr. I.s enke) mod en årlig afgift på 1 td. smør og løfte om ikke at pantsætte eller sælge den til andre end dronningen og hendes arvinger.

Væbneren Peter Stød og hans frue Catharina skænkede år 1400 deres jorder i Dybbøl til Mariæ alter ved Sct. Jørgens kapellet i Sønderborg. Disse jorder ejedes før af Jesse Ufrid og svarede en årlig afgift på 1 ørtug korn. Sct. Jørgensgård i Sønderborg havde 1514 1 gård i Dybbøl. I hospitalets fundats fra 1565 nævnes 2 gårde, hvortil senere kom 1 kåd. Omkring 1825 hørte 3 gårde og 3 inderster til hospitalet. Efter grev Reventlows overtagelse af Sandbjerg 1673 opførtes det følgende

Kirkeidyl. Efter gammelt stik udlånt af Haderslev Stiftsfond

år i Dybbøl sogn 11 selvejergårde og 13 fæstegårde, hvoraf 2 betalte landgilde til hospitalet i Sønderborg og 1 til kirken.

Ved reformationen mistede hovedparten af det gamle Slesvig stift sin forfatnings- og forvaltningsmæssige forbindelse med kongeriget. Slesvig-Holsten fik 1542 sin egen plattyske »Christlike Kercken Ordninge«, som dog i nogen grad gjordes illusorisk af Chr. III's tredeling af hertugdømmerne. Både konge og hertuger henviste nok officielt til kirkeordningen som rettesnor i gejstlige anliggender, men i praksis så det mange steder anderledes ud. Især hertug Hans den Yngres sønner blev berygtede for et hårdhændet enevældigt kirkestyre. Blot præster talte dem imod, kunne de risikere afskedigelse og blev da erstattet af tysktalende embedsmænd, ligesom der skrupelløst indførtes tysk sprog i både kirke og skole trods menighedernes ihærdige protester og krybende bønråd.

Skønt Chr. IV gennem forordning af 1636 krævede kontrol med adelens og hertugernes kirkepolitik, var det dog først i begyndelsen af det 18. århundrede der igen kom en samlet og handlekraftig styrelse af den nordslesvigske kirke gennem Tyske Kancelli i København og overkonsistoriet på Gottorp. Der blev nu igen reelt ført tilsyn med samtlige kirker, præster og menigheder. Hvert provsti fik sine kirkevisita-

torer, bestående af amtmand og provst, der hvert år kontrollerede kirkernes regnskaber og under hvem også skolerne og fattigvæsenet sorterede. Hvert tredje år kom generalsuperintendenten selv og holdt visitats.

Siden middelalderen havde de fleste menigheder dog bevaret en vis form for lokalt selvstyre. Det udøvedes af de såkaldte seks-, otte- eller tolvmand, som bestod af og valgtes af sognets bønder. Af deres kreds valgtes også som regel en eller to kirkeværger. Disse valgtes normalt af kirkevisitatoriet (amtmand og provst), men blev i Dybbøl udpeget af kirkens patron, greven på Sandbjerg. Kirkeværgernes opgave var at varetage kirkens økonomi og sammen med seksmændene og sognepræsten at bestyre skole- og fattigvæsen, men det må formodes, at kirkeværgen i Dybbøl forvaltningsmæssigt havde godsinspektøren på Sandbjerg som sin foresatte, som tilfældet senere blev for kirkeforstanderskabets vedkommende. Fra gammel tid bevarede menigheden også retten til at vælge deres egen præst. Patronen præsenterede tre kandidater, som prædikede efter tur samme dag, hvorefter samtlige husfædre afgjorde valget ved stemmeflertal. Andre steder var det kirkevisitatoriet, der præsenterede valgkandidaterne.

Efter Slesvigs indlemmelse i Preussen i 1864 oprettedes en »Kirke- og Synodalordning for Slegsvig-Holsten«, som efter at have fungeret nogle år blev stadfæstet i 1876. Nu skulle der i spidsen for hver sogne- menighed stå et kirkekollegium, valgt blandt de mandlige medlemmer. De mindre, løbende sager i den daglige administration blev dog varetaget af kirkeforstanderskabet, eller som de fire medlemmer også kaldtes: kirkeældste. Disse var valgt af kirkekollegiets kreds og blev højtideligt indsat i deres embede af præsten. Under håndslag i kirken lovede de ikke blot at røgte med omhu og troskab den materielle side af deres opgave, men også samvittighedsfuldt at fremme og pleje det kirkelige liv i sognet. Endvidere blev der i hvert provsti etableret en provstisynode, som bestod af samtlige præster i provstiet og dobbelt så mange læge medlemmer, hvoraf halvdelen skulle være kirkeældste. For hele provinsen blev der oprettet en provins- eller fællessynode, som den mest kaldtes, og hvortil de enkelte provstisynoder udpegede såvel lægmænd som præster. Over provinssynoden stod konsistoriet i Kiel, som under ansvar for kultusministeriet i Berlin forestod det egentlige kirkestyre. Efter genforeningen indførtes i 1922 dansk kirkelovgivning i hele Sønderjylland med menighedsråd, provstiudvalg og stiftsøvrighed og de kirkelige formuer inddroges under de såkaldte stiftsmidler.

Dybbøl kirkes formue, »Kirchengilde«, har gennem tiderne været så god, at man har kunnet hjælpe betrængte nabokirker, hvilket frem-

går af provst Kristen Karstensens optegnelser fra 1849 efter en gammel regnskabsbog, som han har haft adgang til, men som forsvandt i 1864. Således er der i 1579 udlånt 2 rigsdaler til Brarup kirkes opbyggelse i Angel. 1582 er der yderligere lånt 5 rigsdaler til samme formål. Disse penge blev i 1597 tilbagebetalt med 8 rigsdaler til provst Nicolai Gerhard i Sønderborg, men han glemte at aflevere dem i Dybbøl, hvorfor hans enke siden blev tilpligtet at betale dem.

1592 »lånte vor kirke til Broager kirke 100 mark til hjælp til et nyt orgel og en ny prædikestol«.

1593—94 lånes til Satrup kirketårns bygning eller reparation 155 mark og 3 skilling.

1595, den 16. dec. er der af kirkens kassebeholdning taget 10 daler til hr. Peter Brun, pastor i Sattorp, »tho helpi tho ijin nyin husi«. »Kassebeholdet var 31 mark, 3 sk.«; og så hedder det videre: »So bliuir hir ouirich 10 mark 9 sk. Altså har daleren gjaldt 2 mark 1 sk.«

1599 har Egen kirke på Als lånt 80 mark og 10 sk., som tilbagebetales året efter.

1601 lånes »til Oxbølle pastorats reparation 4½ rigsdaler«.

Fra 1597 og fremdeles erholder sognets degn i reglen årlig »in diesen düren tidt« 1 rigsdaler, og desuden i 1600 til byggehjælp 1½ rgsdl.

1606 »har præsten også erholdt af kirken 4 rgsdl til byggehjælp og Erich Matzens studerende søn i Sønderborg 2 rgsdl.. 1605 har også en studiosus-Flensborgensis erholdt 1 rgsdl. af vor kirke«.

1609 og 11 er der af kirkens midler givet tilskud til opførelse af et fattighus i Sønderborg, ialt 7 rgsdl. Og fremdeles er der år efter andet givet til fattige, brandlidte etc., endogså til vagabonder, uden- og indenlandske, »så kirkekassen synes at have været betragtet som en slags velgjørenhedsanstalt«.

1615 har kirken i Brarup lånt 50 mark og samme år har hr. Jacobs studerende søn i Ulderup fået 4 mk. og 2 sk. Samme beløb er de næste tre år givet både hr. Jacobs og Claus Petersens studerende sønner samt til Johan Berndes. Og samme uddeling er foretaget i 1620.

1628 har sognet af kirken fået 2 tønder øl, og herefter får sognet hvert år 1 td. øl eller penge dertil indtil 1840. »I denne tid (30-årskrigen) har sognet været besat af tyske tropper, som har røvet og plyndret slem. Kirken er trådt hjælpende til og har bl. a. givet 3 mark til Rasmus Peersen, fordi soldaterne har røvet hans heste«.

1654 kostede en skæppe rug 4 skilling, en skp. byg 3½ sk. og en skp. havre 2 sk.

1661 er der til kirken i Adsbøl, som blev ødelagt i krigen, af vor kirke lånt 20 mk. Samme år og indtil 1668 er der til den afgangne præsts søn, »der beim Handwærk«, årligt givet 3 mk.

1681 Efter notat i den gl. kirkeregnskabsbog af herredfoged Mathias Lange d. d. 15. novbr. 1681 skjænkede grev Reventlow studenterpenge, 9 mk. courant årlig, til præsten Johannes Ebbesens søn, Conrad

Johansen, lige fra barn af indtil han var færdig med sine studia, og bevilgede ham endnu 1 rgsdl. »Gnadengeld« i tillæg årlig. Disse studentterpenge synes nu herefter bestandig at være hævede af præsten.«¹

1748 blev to mænd sat i kirkebøde: Henrik Petersen fra Dyppel, fordi han havde beskyldt ottemændene for at have besveget 24¹/₂ sk. af de til skolens vedligeholdelse indkomne penge, »uden at kunne bevise factum. Betalt 24 sk. Endvidere Matthies Christensen for utilbørlig smugskjænken for tiggere.«

Samme år »har enkepastorinde Monrad fået godtgjørelse af kirkekassen (13 rgsdl. 12 sk.) for den skade, hun havde lidt derved, at Ragebøllerne berøvede hende sæden i Burchardslykken. Denne lykkesom længe havde været benyttet af 2 glücksborgske undergivne i Ragebøl, hvoraf den ene (kromanden) årligt betalte til kirken derfor 1 mk. 8 sk., blev 1719 af den glücksborgske hertug Philip Ernst sat til licitation og tilstået enkepastorinde Monrad for 10 rgsdl. 16 sk. årlig at betale til den glücksb. kammerkasse. Men grev Reventlow, som kirkens patron, protesterede imod denne fremfærd, — og de 10 rgsdl. 16 sk. betales indtil hertugens død (1731) til kirkens kasse. Ved denne tid (ca. 14 dage før jul) tager Ragebøllerne lykken igjen med magt, smed enkepastorindens led bort og hængte deres eget istedet, ja indhøstede sidenefter »mit Gewalt« den af fru pastorinden såede 5 skæpper fede rugsæd. Der opstod nu en strid mellem hertugen og patronatet, som aldrig fik ende.«²

1752 fik pastor Desenis 4 rgsdl. for at indvie det ny orgel, og degenen bevilges herefter 20 rgsdl. årlig for at være orgelslager. Hovedparten af udgifterne, mellem 4 og 500 rgsdl., ved degneboligens rejsning i 1785 betales også af kirkekassen. »De augustenborgske boelsmænd havde vægret sig mod at bidrage til opførelsen af såvel skolen som degneboligen, men blev ved dom i 1788 kendt pligtige dertil.«

¹ 100 år senere udsteder den kgl. overret i Gottorp en stadfæstelse efter en forespørgsel af provsten: »Da die Prediger zu Düppel seit 1696 die sogenannten 3 rdl. jährlich betragende Studentengelder, welche nach dem Kirchenbuch und nach der Kircherechnung de Anno 1681 von dem damaligen Kirchenpatron dem Sohne des derzeitigen Predigers, bis zur Vollendung seiner Studien bewilliget worden, aus dem Kirchenkasten erhoben hat: So haben Seine Königl. Majestät d. d. Gottorp d. 4. ten Sept. 1781 allergnädigst zu resolviren geruhet, dass der p. t. Prediger zu Düppel solche 3 rdl. ferner, und so lange geniessen möge, bis sich von einer anderweitigen Verwendung dieser Gelder Nachricht findet.«

² Endnu 1780 indberetter generalsuperintendent Struensee til konsistoriet, at »Pastor Balsløv zu Düppel mir mündlich von einem Stück Landes, welches Burchardslücke genannt wird, referierte, da dass der Kirche zustehe, aber die Abgabe davon der Kirche gegenwärtig nicht entrichtet werde, so habe ich von ihm verlangt, mir hiervon einen schriftlichen Auftrag einzuhändigen . . .«. Og biskoppen indstiller sagen til allerhøjeste overvejelse: . . . »ob und wie hierin eine Allerhöchste Resolution abzugeben sein möchte?«

1762 beløb kirkens kapital sig til 1631 rigsdaler.

Såvel 1797 som 1803 er der ydet enkebidrag til henholdsvis præstenken, fru Balsløv, og degneenken, fru Meggersee, ialt 30 rgsdl. årligt »så længe kassen kan tåle det.« I de nærmest følgende år synes de fleste udgifter at være gået til skolen og præstegården. 1806—12 har således pastor Momsen fået refunderet sine udgifter ved præstegårdens ombygning, ialt 525 rgsdl. og i årene 1822—50 deltager kirken i indløsningen af præstegården med 40 rgsdl. årligt. 1810 repareres degneboligen for 55 rgsdl. og 1832 koster det 140 rgsdl. at få skolen udvidet. Endvidere har der været udgifter til trykning af et nyt skolereglement i 1807, til gravning af en brønd ved skolen i 1814, og året efter skænker kirken 12 bibler og 20 tavler til skolen. 1826 indføres den indbyrdes undervisning, og kirken bidrager til »Apparatet«s anskaffelse.

1829 betalte kirken i brandpenge 31 rgsdl. 10 sk. og 1840 bevilger patronatet, at der af kirkens midler må betales 1 rgsdl. årligt til seksmænd, skole- og fattigforstander, imod at de til gengæld giver afkald på de 4 mk., som de hidtil har fået til en tønde øl.

Samme år (1840) bortfaldt den gamle kirkeindtægt, kohyre eller kopenge, der var en afgift af »evige køer«, eller »jernkøer« (Eiserne Kühe), som de også kaldtes på grund af deres »uforgængelighed«. Det var køer, der oprindeligt var skænket kirken som sjælegaver og som undertiden førtes med i ligtoget lige bag kisten ved donators begravelse. Efter reformationen er der eksempler på, at en sådan udødelig ko (vacca immortalis) i ligfølget tilfaldt præsten. Et landemøde i 1566 vedtog, at koen eller studen ikke længer måtte føres »med pompose« (pomp), og det indskærpedes, at koen »ikke overtroisk måtte føres med ind på kirkegården, som hertildags er sket.«

Da kirken (kirkeværgerne) ikke kunne påtage sig opstaldning eller pasning af disse kreaturer, blev de sat ud til bønderne mod en årlig afgift, hvilket kunne medføre en ret så besværlig forpligtelse for efterkommerne på gården, hvor en sådan ko (køer) var sat i pleje. Køerne var jo skænket »til evig tid«, hvorfor også afgiften skulle betales »evindeligt«. Selv om en fæster overtog en gård uden besætning, skulle kohyret betales. Men almindeligvis var det dog et privilegium for en bonde, der overtog en forarmet eller kvægløs gård, at kunne leje køer og stude hos kirken (eller herremanden), indtil bedriften kom i god gænge. Derpå kunne så en anden nyde godt af samme fremgangsmåde. Fattige småbønder, som mistede deres eneste ko ved sygdom eller alderdom, havde jo heller ikke mange muligheder for at få et så stort tab erstattet.

Udtrykket »Eiserne Tiere« brugtes også i Nordslesvig i ældre tid om menighedens forpligtelse til at anskaffe et bestemt antal heste, køer eller

kalve til præstens underhold i forbindelse med etableringen af præstegården. Disse »evige dyr« skulle afleveres til efterkommeren »in gleicher Qualität«, eller erstattes af en årlig afgift, hvis efterfølgeren ikke ville gøre brug af dem. Noget lignende kom senere til at gælde for degnenes underhold.

1842 har kirken ydet 125 rgsdl. til indkøb af en brandsprøjte for sognet, og 1850 »lod degn Jürgensen sig bevæge til at tage sin afsked mod en årlig pension af 400 mk., hvoraf kirkekassen ydede de 200.«

Bekendtgørelse af 14. novbr. 1850 indfører »specialvisitation for de hidtil eximerede kirker og skoler i Slesvig«, hvorved Dybbøl underlægges kirkevisitatoriet for Sønderborg provsti. 1871 yder kirkekassen et tilskud til Amtsbladet på 6 mark.

1875 betaler kirkekassen 255 mk. for at få præstegårdsmosen jævnet.

1879 afholder provstisynoden sit første møde (efter nyordningen af 1876), hvortil kirkekassen giver et bidrag, og 1886 koster det 100 mk. at få rensset kirkedammen i det nordøstre hjørne af kirkepletten.

1889 resolverer patronatet, at kirken skal yde 200 mk. til provstiets præsteenkekasse. 1895 beløb kirkens substansformue sig til 33.500 mk., hvilket nævnes i forbindelse med et tilskud til opførelsen af en ny degnebolig. Tilskudet beløb sig til 2000 mk., hvoraf de 500 tages fra kirkekassens overskud og de 1500 af kirkens substansformue. »Disse 1500 mark må i løbet af 15 år tilbageerstattes af overskuddet til substansformuen, for at denne igjen kan komme til at udgjøre, som hidtil, 33.500 mark.«

Medens i kongeriget den trediedel af tienden, der tidligere tilfaldt bispem, ved reformationen gik over til at blive kongetiende, ophævedes den på landdagen i Kiel 1533 fuldstændig for Slesvigs vedkommende, hvor blot kirke- og præstetiende bibeholdtes. Om der i Dybbøl siden reformationen alligevel er betalt kirketiende til de skiftende — undertiden enevældige — kirkeejere står hen i det uvisse. Men det står fast, at ingen udgifter kunne iværksættes uden patronens godkendelse, hvilket normalt skete ved godsinspektørens mellemkomst. De kirkelige indtægter (menighedens afgifter) var fastsatte i et kirkeinventarium, hvoraf det ældst kendte i Dybbøl var fra 1764. Desværre eksisterer det ikke mere, men i landsarkivet i Åbenrå findes uddrag deraf, som dog kun omhandler organist, skoleholder og degn. Derimod findes endnu bevaret et »Kirkeinventarium for Dybbøl Menighed i Sønderborg Provsti« fra 1861, trykt i Åbenrå i 1862. Det indeholder først en fortegnelse over »Kirkens rørlige Eiendom«, dvs. løse genstande i kirken, som fortrinsvis anvendtes under gudstjenesten, og som efter alder er beskrevet i artiklen om kirken. Dernæst opregnes under afdeling B »Kirkens urørlige Eiendom og andre Indkomster«:

1. Om kirkelandet.
 - a. Kirken eier intet Land, men faaer aarlig en Afgift af 4 Mk. 13 Sk. for den såkaldte Burchardsløkke, som tidligere har været benyttet af Kirken, men ved en Proces er kommen til at høre til Ragebøl.
 - b. Kirken faaer af Skolekassen aarlig 1 Rdlr. 4 Mk. for Degnelandet på Ragebølmark.
 - c. Græsset på Kirkegaarden tilhører Kirken.
2. Om Kirkeskov.

Kirken eier ingen Skov, men paa og ved Kirken adskillige Lindetræer.
3. Om Huse, som Kirken eier, og hvis vedligeholdelse den maa sørge for, som Pastorat-, Degne-, Organist- og Skolehus.

Kirken har ingen Huse at vedligeholde. Pastorathuset med Udbygninger, hvilket er fuldstændigt indløst, samt Degne- og Skolehuset med Udbygninger vedligeholdes af Sognet, idet dog Parcellisterne fra Sandbjerg ere frie for Vedligeholdelsen af 7 Fag af Pastorathuset.

Naar disse Pastorat-, Degne-, og Skolehuse skulle ombygges eller undergaae en kostbar Reparation, hvorved det vilde falde Sognet alt for besværligt at bestride Omkostningerne, kan det vel skee, at Kirken giver Hjælp, dog ikke uden speciel Bevilling af den høie Kirkepatron.
4. Om Kirkens Kapitaler.

Ved det med Udgangen af Marts 1861 afsluttede Kirkeregnskab eiede Kirken en Formue af 7,722 Rdlr. 1 Mk. 12 Sk., hvilken er nærmere specificeret i Kirkeregnskabsbogen og i Kirkekapitalbogen.
5. Om Tiende, der bliver leveret til Kirken.

Saadan Tiende har Kirken ikke.
6. Om aarlig Afgift fra Personer, Huse eller Land.

Ingen, uden hvad der er anført under Nr. 1.
7. Om korn, som aarlig leveres til Kirken.

Kirken faaer aarlig af Menigheden: 12 Tdr. 2¹/₂ Skpr. Rug, 12 Tdr. 2¹/₂ Skpr. Byg og 37 Tdr. ¹/₄ Skp. Havre, hvilket hvert Aar ved Auktion sælges til Fordeel for Kirken (cfr. Tab. I.)
8. Om tilfældige Indtægter, som: for Klokkernes Ringning m. m.
 - a. For Klokkernes Ringning, Intet.
 - b. For stolestaderne en aarlig Pengeindtægt (cfr. Kirkeregnskabet).
 - c. For Begravelse, Intet.
 - d. For Daabsklæder, Intet.
9. Om særdeles Indtægter, som Foræringer og deslige.

Ingen.

Under »Anhang«, tavle 1 specificeres nærmere »Hvorledes Kirkens Korn aarlig leveres«: De 20 fulde boel i Dybbøl og 6 i Ragebøl på 6 mark guld giver hver 3 skpr. rug, 3 skpr. byg og 9 skpr. havre. De 2 halve boel giver tilsammen som 1 helt boel. De 2 hospitalsbønder, hvis boel hver står til 4¹/₂ mk. guld giver hver 2¹/₂ skpr. rug, 2¹/₂ skpr. byg og 6³/₄ skpr. havre. Det ene boel på 5 mk. guld giver 2¹/₂ skpr. rug, 2¹/₂ skpr. byg og 7¹/₂ skpr. havre. Den kgl. boelsmand på 1¹/₂ mk. guld (Jens Jensen, Dybbølbjerg) giver ³/₄ skp. rug, ³/₄ skp. byg og 2¹/₂ skpr. havre. Boelsmændene (de forhenværende augustenborgere) H. P. Han-

sen (Fogd) i Dybbøl og Jens Jensen i Dybbøltvinge giver af deres boel på $6\frac{1}{2}$ mark guld $3\frac{1}{4}$ skpr. rug, $3\frac{1}{4}$ skpr. byg og $9\frac{3}{4}$ skpr. havre. I Ragebøl var der desuden 1 boel på 5 mk. guld og 1 boel 2 mk. guld, der giver i forhold hertil som ovenfor anført.

Kirkeinventariet indeholder desuden fortegnelser over pastoratets indtægter (se art. om præstegården) og degnens indtægter (se art. om skolen). Endvidere påbudte ofre og akcidenser til præsten og degnen for kirkelige handlinger m. v.

1880 pr. 1. oktober afløses gennem Rentebanken i Stettin næsten alle afløsbare realbyrder i sognet, således også kirke-korn og tiende til præst og degn. Afgifterne blev takserede til en årlig værdi i penge, der skulle indbetales til Rentebanken hvert år af de afgiftspligtige over et tidsrum af $56\frac{1}{2}$ år under navn af rentebanksrenter, hvorimod de hidtidige modtagere af naturalieydelseerne én gang for alle skulle have den kapitaliserede sum udbetalt af banken. Således fik ifølge kirkeregnskabet fra 1882—83 kirken en sum på 16.143 mark, pastorat og præsteembede 50.144 mark og degneembedet 9.048 mark udbetalt.

1892 ophæves ved lov af 9. juli de såkaldte »Stolgebühren«, afledt af det latinske »stola«, der betegner en liturgisk beklædningsgenstand, som præsten skulle være iført under embedshandlingen. Stolgebryrer kaldtes også akcidenser og bestod af afgifter til præst og degn for embedshandlinger såsom dåb, konfirmation, trolovelse, vielse, ligtale ved begravelse, særlige bønner og taksigelser for barselkoner m. m. For dåb betalte en boelsmand i Dybbøl sogn 1 rigsdaler, en kådner eller inderster betalte 4 eller 3 mk. En konfirmation kostede 2 høns, 20 æg og 20 skilling. Trolovelse kostede 1 rigsdaler, 1 mk. Vielse 3 rigsdaler 3 mk. Var bruden besvangret før brylluppet, kostede det dobbelt takst. Vederlaget for ligtaler afhang af, om der var tale om børn eller voksne, og om man nøjedes med at tale i hjemmet ved udsyngelsen eller tillige ønskede ligprædiken i kirken. Endvidere skulle præsten, eller hans kone, holde 3 sæt dåbsklæder (kristentøjet), som Dybbøllerne var pligtige til at benytte, hvorimod Ragebøllerne og parcellistene havde frihed til selv at sørge for dåbsklædningen. Nogle steder havde præstekonen endvidere forskellige brudekroner at udleje ved bryllupper. Helt ubemidlede folk, »Die völlig Armen«, behøvede dog ikke at betale noget for kirkelige embedshandlinger, hvorimod det var tilladt at give mere end foreskrevet, og det siger sig selv, at snobberi var meget almindeligt. Men fra 1892 skulle stolgebryrerne ydes præsten og degnen på den måde, at de indkomstpligtige i menigheden blev pålignet 5 % af indkomstskatten til formålet. Resten skulle tilskydes fra regeringskassen i Slesvig af Det evangelisk-lutherske Stolgebryrafløsningsfond og udbetales ved toldembedet i Sønderborg.

Om degnen i Dybbøl skulle have højtidsoffer var en frivillig sag, men for præstens vedkommende var det foreskrevet og fandt sted 4 gange om året: til jul, påske, pinse og kyndelmisse. Offeret blev lagt på alteret og var forsynet med navns påskrift, så ingen kunne unddrage sig. Det beløb sig hver gang for en boelsmand til 12 skilling, hvorimod samtlige kvinder, kådnere, inderster og tjenestefolk kunne nøjes med 8 sk.

Til kirkeforstanderskabets administrative virksomhed hørte forvaltningen af 2 legater, fordelingen af tavlepenge og »Grevens træ« til de fattige samt indsamlinger til f. eks. bibeforeningen og ydre mission. Lejen af kirkens stolestader beløb sig kun til nogle få skilling for hver, dyrest var naturligvis staderne nærmest alteret, hvor greven og degnen havde de fornemste stole. Tavlepengene går langt tilbage i tiden og refererer til den skik at bære en tavle rundt i kirken, hvorpå menigheden lagde en gave til sognets ubemidlede. Før fattigreformen af 1803 udgjorde tavlepengene en af fattigkassens væsentligste indtægter. Tavlen blev senere erstattet af klingpungen, der nu er afløst af kirkebøsser. Tavlepengene beløb sig i 1912 til 218 mark, i 1922 udgjorde beløbet 338 kr. og 14 øre.

Det ældste af de 2 legater var på 20.000 mark, der under navn af »Stiftelse til erindring om boelsmand i Rakebül, Jens Christensen og hustru Marie Christensen, født Lorenzen, og børn« og ifølge oprettet testamente af 22. marts 1890, fra stifterindens dødsdag, den 1. februar 1892, skulle fordeles som følger: 4000 mark til Missionsanstalten i Hermannsburg. 4000 mark til Den evangelisk-lutherske Diakonisseanstalt i Flensborg til fordel for ubemidlede i Dybbøl sogn, som måtte blive indlagt på anstalten. Til bedste for husinderster i Ragebøl: renterne af 10.000 mark. Til fordeling af gudelige skrifter i sognet: renterne af 1000 mark. Og endelig renterne af 1000 mark til vedligeholdelse af familiens 11 gravsteder i 20 år, hvorefter disse 1000 mark skulle anvendes til køb af et Kristusbillede til Dybbøl kirke. Legatet omtales sidste gang i 1919 i forbindelse med uddeling af salmebøger til konfirmanderne.

Det andet legat eksisterer stadig og var på 2500 mark. Det er oprettet i 1903 og bærer navnet »Forhenværende Sandbjerg-vandmøller Niels Ringes og hustrus legat«. I fundatsen hedder det, at gravstenen på møller Ringes grav »hvert år til pinse skal renses og smykkes med en sømmelig krans«. Udgifterne hertil skal tages af den indsatte kapitals renter. Hvad derudover bliver tilbage af renterne skal hvert år til jul af kirkeforstanderskabet udbetales til 2 sognet henhørende trængende personer eller familier, som har kendt bedre dage. Et tredje legat fik menighedsrådet at bestyre i 1968, nemlig »Cathrine Marie Jørgensens

Juleglæde«, stiftet 14. august 1964 ved oprettet testamente. Cathrine Jørgensen døde den 7. januar 1968. Legatet er på 5000 kr. og gælder de første år renterne, siden også kapitalen, som »julehjælp til værdige trængende gamle og syge (også unge) i Dybbøl by«.

1895 yder kirken et bidrag på 2000 mark til opførelse af en ny degnebolig. Omkring år 1900 havde kirkekassen en indtægt på ca. 3000 mark mod en udgift på kun 1200 mark. 1912 bemærkes, at »på grund af, at det er umuligt at opkræve kirkeskatten efter den gamle norm »Mark Guld«, som er ukendt af de fleste, og som regeringen heller ikke kender (!), så der foreligger de største vanskeligheder ved udparcellering af landejendomme, beslutter kirkekollegiet i fremtiden at opkræve kirkeskatten efter kirkeloven af 10. marts 1906.« Samme år besluttes, at den årlige sum på ca. 1200 mark, der skal bruges til præstegårdens vedligeholdelse, opkræves på den måde, at den ene halvdel svares efter grund- og bygningsskat, den anden halvdel efter indkomstskat, »da den gamle skat »Mark Guld« ikke bruges mere.«

1919 er der gjort forsøg på en vurdering af »Kirkesognets Ejendom«, men vurderingen er temmelig mangelfuld, eftersom der hverken anføres summer for kirkebygningen eller for præstegårdens bygninger. Derimod er præstegårdsjorden på knap 42 ha ansat til 95.000 mark, kirkens inventar til 3000 mark, kirkegården til 2000 mark, indhegningen af samme til 300 mark, nadverkalken til 10 mark og bænke i konfirmandstuen til 15 mark. Embedets »Bibliotek« regnes ikke for at have nogen værdi (!)

1922 indførtes de kongerigske kirkelove i landsdelen, og det første menighedsrådsvalg afholdtes. Der var 476 stemmeberettigede vælgere i sognet — 213 mænd og 263 kvinder — men der blev kun afgivet 68 stemmer. Samme år begyndte de besværlige og langvarige forhandlinger om den grevelige patronatsrets ophør. Menighedsrådet ønskede, at kirkens vedligeholdelse fortsat skulle påhvile grevskabet, og om dette ikke kunne opnås, da i hvert fald for gravkappellets vedkommende. Forhandlingerne gik i den grad i hårdknude, at menighedsrådet i 1925 beslutter at anlægge proces ved landsretten og anmoder sognerådet om at betale sagens omkostninger. Herefter er protokollen tavs om sagen. Men en kendsgerning er det i hvert fald, at først i 1934 — efter ejerskiftet på Sandbjerg til overretssagfører Dahl, København — tinglyses det dokument, som kundgør, at »den besidderen af Sandbjerg gods ved kong Christian V's købebrev af 25. juli 1673 over Dybbøl kirke tillagte patronatsret, herunder kaldsret til præsteembedet, erkendes at være ophævet.« Det bestemmes endvidere, at der ikke fremtidig skal påhvile nuværende eller senere ejere af Sandjerg gods nogen vedligeholdelsespligt over for Dybbøl kirkes bygning eller pligt til at deltage i kir-

kens drift m. v., men nuværende og fremtidige ejere af Sandbjerg overtager det med kirken sammenbyggede reventlowske kapel og påtager sig kapellets udvendige og indvendige vedligeholdelse, herunder »en pietetsfuld vedligeholdelse af de i kapellet værende marmorsarkofager.« Sandbjerg ejes i dag af Århus universitet.

1936 oplyses i forbindelse med en omregulering af afløsningsgebyret for højtidsofferet, at sognets indbyggertal var 1136. I 1960 boede der 1193 mennesker i sognet. Pr. 1. april 1975 var tallet 2329. I 1945 førtes der langvarige forhandlinger med sognerådet om afståelse af degnelandet syd og øst for skolen til fordel for en idrætsplads og en byggegrund til et nyt forsamlingshus. 1950 yder Sønderborg kommune 10.000 kr. til Dybbøl kirkekasse som erstatning for »tabte kirkelige indtægter« fra den del af sognet, som indlemmedes i Sønderborg købstad. Siden 1970 har hele Dybbøl sogn været en del af Sønderborg stor-kommune.

Indtil 1963 var der tradition for, at sognepræsten var formand for menighedsrådet. Derefter var Aksel Nielsen formand til 1965. Andreas Hansen til 1973, hvor Laura Pedersen blev formand.

Organist fra 1942 til 1952 var fru lærer Jensen, Dybbøl. Hun afløstes af førstelærer Aksel Sinning, Dybbøl, til 1967. Derpå fulgte konsulent Jørgen Jacobsen til 1971, hvor Grete Led Ellgaard — nu fru pastor Vestergaard, Broager — blev ansat som organist.

Som degn og kirkesanger fungerede førstelærer Olav Jensen, Dybbøl, fra 1942 til 1952. Førstelærer Arthur Petersen, Ragebøl, til 1954. Førstelærer Aksel Hansen, Ragebøl, fra 1955 til 1971, hvor fru Nico Storgaard blev ansat som kirkesanger.

Graver og kirketjener til 1939 var Chr. Hansen (Skomager). Karl Kaasgaard til 1946, Georg Hansen til 1969. Arbejdet deltes dog i 1963 med Jørgen Hell som graver. Siden 1969 har Jørgen Hell været både graver og kirketjener. Alle de sidstnævnte er i vid udstrækning blevet bistået af deres hustruer.

SOGNETS PRÆSTER

Af *Marius Storgaard*

Hvornår den første kristne præst er kommet til Dybbøl fortøner sig i historiens tusmørke. Men årsagen til hans komme har ingen været i tvivl om. Han kom som repræsentant for »Hvide Krist«, der var stærkere end både Odin og Thor. Og han skulle tjene i den nybyggede helligdom, være mellemmand mellem Gud og mennesker, administrere de guddommelige kræfter i ord og sakrament, i vievand og røgelse, olie og salt, og han skulle være menighedens fortaler hos Den Almægtige, så krig og pest og onde år holdtes på afstand, og hans bønner og jærtegn skulle siden sikre menigheden den evige salighed.

Efter Reformationen blev det præstens hovedopgave at lede menighedens gudstjeneste, at forkynde evangeliet og forvalte sakramenterne og i nær tilknytning hertil at foretage kirkelige handlinger, dåb og konfirmation, vielse og begravelse. Præsten skulle også afholde katekisationer, foretage kundgørelser og tillysninger (først senere tillige læse med konfirmander), indlede kirkegangskoner, formane jordemødre og barselskvinder og øve sjælesorg m. m. Men sognepræsten havde desforuden — og har stadig i et vist omfang — en række administrative forretninger at varetage. For blot et par menneskealder siden var der næsten ingen lokal administration, som præsten ikke var impliceret i. Det gælder først og fremmest skolevæsenet, hvor præsten ofte var formand og altid tilsynsførende; og fattigvæsenet, hvor præsten altid var forretningsfører, og fra 1814 var præsten født medlem af sogneforstanderskabet og ofte formand. Ligeledes var rækken af protokoller, der skulle føres, og indberetninger, der skulle udfyldes og afsendes, lang. Det gjaldt således embedsbogen »Liber Daticus«, forhandlings- og forloverprotokoller, tillysnings- og kommunionbøger, katekisations- og vaccinationsbøger. Mange forskellige slags indberetninger skulle sendes til provst, politimester, kredslæge, folkeregister og lægdsrulle. Hertil kom så førelsen af kirkebøgerne og udstedelse af attester. I ældre tid skulle præsten også føre tilsyn med »fremmede og løsgængere«, med afgangens inderster og tjenestefolk, og han udstedte skudsmål-bøger for sognets tyende. Til alt dette kom så den lokale kirkelige administration sammen med kirkeværger og kirkefor-

standerskab af kirkebygningen, kirkegården og præstegården. De fleste præster forsøgte vel også at fremme den kirkelige interesse i sognet ved afholdelse af møder for unge og ældre, oprette støttekredse for ydre mission, redigere kirkeblad og uddele småskrifter etc. Endelig kunne tilføjes, at præsten var forpligtet til »flittigt at gøre studier« i sit studerekammer, ligesom han også foretog besøg rundt om i sognet, ofte med hjemmeberettelse eller hjemmedåb, der før i tiden var langt mere almindeligt end nu. Det var som regel også præsten, der var foregangsmand på en række praktiske områder. Det gælder ikke bare nye dyrkningsmetoder i landbruget og originale haveanlæg, men også noget så alment påskønnet som grundlaget for vort senere biblioteksvæsen og indførelsen af koppevaccination i sognet. Den store præstegårdshave stillede store fysiske krav. Tidligere havde præsten dog hjælp hertil, eftersom præstegården var en rigtig landbrugsbedrift med både karl og kusk og flere piger. Ikke så få Dybbøl-præster har været stærkt interesseret i havebrug og har ved omgangen med blomster og urter hentet megen glæde og inspiration til deres gerning.

Petrus Smadder (o. 1500 til ca. 1545)

er den første Dybbølpræst, om hvem det har været muligt at opspore efterretninger. Hans særlige betydning ligger ikke bare i, at han er den første, vi ved en smule om, men nok så meget deri, at han har været en overgangsskikkelse mellem den katolske og den lutherske tid. Han er antagelig blevet præst i Dybbøl i årene omkring 1500, for i 1506 omtales han i statutterne for et »Sct. Annæ Gildes Skraa« i Ullestrup, hvor han tituleres som »Kircherr Zue Düttebul«, og det oplyses, at han har skænket 1 okse og 5 mark lybsk i anledning af det gejstlige broderskabs oprettelse. Ifølge »Flensborg Diplomatariet« er det mest sandsynligt, at pastor Smadder var søn af borgmesteren i Flensborg, Anders Smadder og hustru Gunda. 1494 har faderen fremstillet ham til optagelse i »Flensborg Kalendet« (en art gejstlig gildeslav), og 1505 giver han 30 mark lybsk til Mariekirken i sin fødeby til sjælemesse for sine forældre.

Særlig interessant er det, at pastor Smadder i 1543 optræder som tingsvidne på Nybøl ting sammen med en række andre sundevedske præster. Det må anses for ret usandsynligt, at en så stor forsamling af katolske præster har kunnet mødes på dette tidspunkt, og flere af de nævnte præster, pastor Smadder inclusive, havde vistnok længe haft forbindelse til reformatoriske kredse i Flensborg. Alt tyder i retning af, at den lutherske reformation er gået stille af på hele Sundeved, at de fleste præster så gelinde er gået over til den nye tro. Endelig har man vel også lov til at formode, at en del præsters forhold til

deres husbestyrerinder var af en sådan karakter, at de både for samvittighedens og husfredens skyld havde forholdsvis let ved at omstille sig til den nye konfession.

Bundo (1567 ff.)

er den første præst, som nævnes i provst Karstensens optegnelser, og omtalen fylder kun to linjer: »Hr. Bundo, om hvem ikke vides andet, end at han har været præst her i årene 1567 og 69.« Han omtales dog også i Broager kirkes papirer som medhjælper ved præstevielser netop i 1567 og 69. Hans navn hentyder formentlig til, at han har været af bondeslægt eller selv har forstået at få noget ud af sit landbrug.

Johannes Andreæ Lund (1571—1595)

Præsterækken indeholder ikke mindre end fire navne, der lyder på Lund. Den første af tre hinanden følgende generationer hed Johannes. Hans og hans hustrus ligsten ligger i kirken på den søndre side af alteret (Se art. om kirken). Johannes Andreæ Lund var født i Bojskov og blev, ifølge Nationalmusæets tydning af den nedslidte gravsten, præsteviet i København, »da han fra svenskekrigen, hvor han blev angrebet af »pest«, og efter at have opgivet sit embede som feltpræst i det samme 3die år var vendt sund tilbage til fædrelandet, blev han lovmæssigt kaldet til Adsbøl i 4 år«. Han kom herfter til Dybbøl, hvor han var præst i 24 år og døde den 3. maj 1595. To år efter sin ankomst har sognet bevilget ham 6 mark »til at bygge sit hus op«, altså præstegården.

Hans kone er den første præstekone, vi kender navnet på. Ifølge gravstenen hed hun Marina, men provst Karstensen kalder hende Maren. Hun overlevede sin mand »i 16 år, 2 måneder og nogle dage«, i hvilken enketid hun »højt prisværdigt sammen med sin søn, faderens efterfølger, stod for husholdningen.« Der var 9 børn i ægteskabet, 8 sønner og 1 datter. Af sønnerne blev den ene, Jørgen, præst i Nybøl, hvor han giftede sig med sin forgængers, Zacharias Vindings datter Salome. Som faderens efterfølger i Dybbøl fulgte sønnen.

Johannes eller Jens Lund (1596—1640)

Studerede i Rostock i 1595. Han var født i Dybbøl i året 1572 og har altså kun været 23 år, da faderen døde, og 24 år, da han tiltrådte embedet. Da den såkaldte kanoniske alder, som kræves, for at man kan blive præst, er 25 år, har det været nødvendigt med dispensation og særlig bevilling, inden han kunne ordineres og indsættes. At han fulgte faderen i embedet var en meget praktisk foranstaltning i de tider, efter-

som det ikke var nogen helt billig sag at overtage præstegården, som hørte til de største i sognet. Både bygninger, redskaber og besætning skulle indløses, dvs. købes hos den foregående præst. Men når embedet blev i familien, var det jo overkommeligt selv for en meget ung efterfølger, og ligeledes hvis den ny præst giftede sig med formandens enke eller datter.

Provst Karstensen fortæller, at der indtil hans tid har eksisteret et portrætmaleri af Jens Lund. Det var malet på træ, var uden ramme og ganske ramponeret. Men ved Karstensens tilbagekomst efter »landsforvisningen« til Sønderborg var maleriet forsvundet, formentlig brændt under den tyske indkvartering. I Jens Lunds tid blev der kostet meget på kirken. Der er opsat prædikestol (den nuværende) og ny skriftestol og anskaffet messeklæder (messehagel og særk), endvidere nye stole til hele kirken, en del nye vinduer og nyt antependium til alterbordet. Jens Lunds sidste præsteår var en tung tid under trediveårskrigenes plyndringer, hvor nøden i befolkningen var stor. Han døde den 28. november 1640 og blev efterfulgt af sin søn.

Philip Lund (1642—1651).

Der skulle dog gå 2 år, før hr. Philip kunne indsættes. Ved faderens død var han nemlig ikke færdig med »sine studeringer eller var ikke i besiddelse af den lovbefalede alder«, og i disse 2 år blev embedet forvaltet af kapellanen i Sottrup, hr. Karsten Thomæ, som derfor fik af kirkens midler 3 daler »auf Begehren der sämtlichen Kirchspielleute«. Philip Lund var født i Dybbøl 1617 og har altså først i 1642 været 25 år gl. Han studerede i Rostock 1640 og holdt sit bryllup på Nordborg slot den 26. juni 1643.

Om hans præstegerning foreligger ingen oplysninger. Han døde allerede 1651, den 3. januar, og blev således kun 34 år.

Johannes Ebbesen (1651—1685)

blev født i 1622 og stammede muligvis fra Dybbøl, for i 1641 omtaler den gamle kirkeregnskabsbog ham som studerende i Rostock, hvorfor han har »oppebåret studenterpeng«. Han blev gift med Philip Lunds enke, hvorved ikke blot det kostbare indløsningsspørgsmål af præstegården løstes, men også det vanskelige enkepensioneringsproblem løstes på en lykkelig måde. Der må også have været småbørn at forsørge fra fru Lunds første ægteskab, for senere bliver en sønnesøn af Philip Lund præst i Dybbøl. Dennes fader hed Hans Christian Lund og modtog fra 1661—68 af kirkens midler 3 rigsdaler årlig »til den afgangne præsts søn, »der beim Handwerk««, hvilket ikke tyder på, at han har studeret teologi. Johs. Ebbesens »overtagne præsteenke« må være død

forholdsvis tidligt, for i Sønderborg kirkebog er noteret, at den 16. okt. 1670 er »den ærværdige og vellærte Hr. Johannes Jebsen, Præst i Dybbøl, blevet viet til den meget ærbare og dydige Jomfru Cathrine Sophie Brandt af Sønderborg«.

I Johs. Ebbesens tid er sognet blevet hærget af såvel hårdt haglvejr (1655) som svenskekrigen (1658). »Den 29. oktober var en stor vagt, 300 mand stærk, her opstillet for at passe på svensken, som lå i Sønderborg. 1659 har svenskerne endnu eller atter været i Sønderborg. Formedelst krigens tryk var der mange øde boel, hvilket kan ses af den gamle kirkeregnskabsbog«, skriver pastor Karstensen. 1658 var — ifølge Raben — kurfyrst Friedrich Wilhelm af Brandenburg, der førte de med Danmark allierede Kejslerlige brandenborgske og polske tropper, indkvarteret i præstegården. 1673 skifter kirken patron fra kongelig til reventlowsk-adelig, og greven bevilger studentpenge til præsten Johannes Ebbesens søn, Conrad Johansen, 9 mark årlig, lige fra barn af og indtil han var færdig med sine studia, ja, giver ham endog 1 rigsdaler i tillæg årligt som »nådepenge«. Disse studentpenge synes nu herefter bestandig at være hævet af præsten«.

Samuel Huldenreich (1685—1693)

var student fra Odense og studerede teologi i København. Han blev ordineret til præst i Dybbøl i Sønderborg kirke den 10. december 1685, men kom kun til at beklæde embedet i 8 år. Også han giftede sig med sin formands enke, Cathrine Sophie Brandt. En datter, Dorthea, blev gift med boelsmand Andreas Tyggesen i Ragebøl og efter dennes død med boelsmand Jørgen Jørgensen i Ragebøl. Hun døde som 80-årig i 1770. En datter af hende, Marie, blev også gårdmandskone, først gift med Jørgen Nissen i Staugaard og senere med Zacharias Zachariassen sammesteds. Hun døde 1776, 58 år gammel.

David Monrad (1693—1717)

er på mødrende side udgået fra det kendte Monrad-dynasti i Ketting præstegård på Als, hvis stamtavle kan føres tilbage til pastor Jacob Monrad, der på reformationstiden var præst i Lüttenthal ved Goslar. Hr. Jacob skal have været gift med Martin Luthers søster (eller en søster til Luthers hustru, Catharina von Bora), og han var sammen med Luther ved underskrivelsen af Den augsburgske Konfession i 1530. Navnet Monrad skal, ifølge Giessings Jubellærere fra 1786, gå tilbage til en møller i Ungarn, som i en kejserlig krig (muligvis Frederik Barbarossa) imod tyrken, »ødelagde et stort parti tyrker til største fordel for de betrængte kejserlige, over hvilken mandig gjerning keyseren skal have gjort ham til general og ridder og befalede ham at

føre i sit våben en halvmåne til erindring om tyrken, og et møllehjul til erindring om sin forrige stand, og gav ham navnet Monrath, som siden er blevet forandret til Monrad«.

En anden udgave af historien er nævnt hos Raben og ifølge denne skulle der være tale om kejser Barbarossas korstog til Det hellige Land, hvor han også trængtes af tyrkerne, men fik det råd af en forudseende mand, at »når du i aften ser et hjul (en ring) omkring månen, så skal du straks rykke frem, og Gud vil give dig sejr!« Kejseren fulgte profetien og vandt sejr og belønnede profeten med ridderlag og tilladelse til at føre måne og hjul i sit våben.

Endnu en version om dette våbenskjolds tilblivelse findes i provstinde Bierings optegnelser. Her skal en af slægtens forfædre som ung mand have været med i Svenskekrigen (Må være Trediveårskrigen) og en aften været ude at spionere efter fjendens position. Han kom til en galge, og da han mærkede fjenden i nærheden, krøb han op og lagde sig i hjulet på stejlen, så rolig som om han var død. Lidt efter kom to fjendtlige officerer og satte sig under stejlen. De drøftede indgående slagplanen for det forestående overfald på danskerne den følgende dag. Inden de forlod stedet sagde den ene: »Bare ingen har hørt os«, hvortil den anden svarede: »Hvem skulle høre os? Han deroppe er godt hængt«. Herefter gik de bort til deres afdeling, men »han deroppe« fo'r rask ned og skyndte sig af sted til kongen og fortalte, hvad han lige havde oplevet. Dog blev han som selvbestaltet spion sat i fængsel indtil det kunne erfares, om han havde talt sandt. Derefter blev han adlet under navn af Monrad og fik en måne og et hjul i sit våbenskjold.

Hvem der var Monrads forældre, hersker der uenighed om blandt så kendte historikere som Christopher Giessing 1786, Otto Arend 1932 og Carsten Petersen 1938, men mest taler for, at det har været pastor Jørgen Lauridsen og Anna Davidsdotter Monrad. Faderen var fynbo og blev rektor i Faaborg 1638, hjælpepræst hos svigerfaderen i Ketting 1645, sognepræst i Svenstrup 1653 og sognepræst i Aastrup ved Haderslev i 1659. Der var to drenge i ægteskabet, David og Johannes, som antog moderens slægtsnavn. Johannes fulgte faderen i embedet i Aastrup. David blev født den 21. juni 1653 i Svenstrup præstegård. Han studerede i Kiel i 1680 og i København i 1681. Den 5. november 1697 blev han gift med den kun 15-årige Elisabeth Steenloos, datter af provsten i Tandslet, Samuel Steenloos og hustru Cecilie Paulsen fra Sønderborg. De ligger begravet i Dybbøl kirke. Deres ligsten har tidligere ligget foran alteret, men ligger nu på den nordre side. Stenen bærer Monrad'ernes våben: en halvmåne og et halvt hjul og følgende indskrift på latin: »Her hviler David Monrad, fordem dette sogns årvågne præst, født år 1653 d. 21. juni,

død år 1717 d. 25. marts, i sin alders 55. år, sit embedes 24., sit ægteskabs 20. år. Og hans enke, Elisabeth Monrad, f. Steenloos, som kom til verden det Herrens år 1682, d. 24 aug., i ægteskab år 1697, d. 15. nov., i himlen år 1770, d. 24. okt., 88 år gammel. Herren skal være dit evige lys og din elendigheds dage skal få ende«.

I pastor Monrads tid er den nuværende alterkalk blevet anskaffet, og fra hans hånd stammer den første bevarede kirkebog for Dybbøl sogn. Det drejer sig dog kun om nogle korte notater, som f. eks. »1694, Jens Smed, en søn« med senere vedføjelse om dåb. »Kirkebogen« indledes med følgende ord: »Den 17. september 1693 har den milde Gud kaldet mig til denne hellige menighed. Den nådige Gud velsigne os alle og gjør os evig salig. Amen«.

Philip Hinrich Lund (1717—1737)

var en sønnesøn af Philip Lund og søn af Hans Christian Lund på Lyksborg. Han havde studeret i Halle. Der har tilsyneladende ingen børn været i ægteskabet, men i 1721 har hans hustru M. Elisabeth Lund ifølge kirkebogen stået fadder ved en dåb. Philip H. Lund har ikke efterladt sig skriftlige optegnelser af nogen art, men Carsten Petersen fortæller i »Slesvigske Præster«, at han har plejet omgang med den pietistiske præst F. C. Bruhn i Rinckenæs, hvilket bl. a. gav sig udslag i, at han sammen med denne tog sig af nogle svenske separatister (den offentlige betegnelse for afvigere fra statskirken), som i 1735 med deres skib havde anløbet kysten et sted i nærheden af Sønderborg, og i hvilken anledning byens borgmester, efter ordre fra statholderen, udstedte forbud til borgerne mod at pleje omgang med disse fremmede. Den største begivenhed i Philip Lunds præstetid har uden tvivl været opstillingen af det store barokalter i kirken 1736. Han døde imidlertid allerede året efter, den 13. oktober 1737. Fra hans tid stammer forøvrigt også den skik at pynte kirken med bøgerne pinsemorgen, som stadig holdes i hævd.

Michael Herman Desenis (1738—1753)

var født i Glückstadt den 3. oktober 1705 og havde før sin tiltrædelse i Dybbøl været »hochfürstl. Augustenburgischer Hofprediger« hos hertugen på Augustenborg slot, hvor hans far var organist og kantor. Forældrene hed Johs Herman Desenis og Anne Christine Wittmack. Muligvis har hertugen haft indflydelse på valget af Desenis til præst i Dybbøl. Han er i hvert fald den første præst, om hvem det hedder, at han selv har måttet udrede omkostningerne ved sin introitus (indsættelse). Han var meget musikalsk, så det er nok mere end et tilfælde, at det blev i hans tid opstillingen af det første orgel

i kirken fandt sted. Michael Desenis' hustru hed Charlotte Amalie Steenloos og var datter af provsten på Als og altså en broderdatter af enkepastorinde Monrad. I kirkebogen nævnes 3 børn, som er født i Dybbøl: 1. Johannes Hermann, f. 1741. 2. Dorothea Wilhelmine Augusta, f. 1743 og båret til dåb af enkepastorinde Monrad. 3. Samuel Frederik, f. 1747, blev holdt over dåben af provst Steenloos. Han kom i skole i Husum og derfra til universitetet i Kiel, hvorfra han tog eksamen i 1768. Fra 1782 til 1808 var han branddirektør og kopist ved stads- og landretten på Ærø. Han døde i Ærøskøbing 1817. Pastor Desenis havde sin mor boende hos sig. Hun døde i 1747, den 13. maj, 63 år gammel.

En visitatsberetning fra 1750 fortæller, at der var ca. 300 altergæster årlig, at præstekaldets indtægter var anslået til 8—900 rigsdaler årlig, og biskoppen efterlyser et inventarium (fortegnelse) over præstekaldets indtægter. Angående sproget bemærkes, at der engang imellem, »zur Beibehaltung der deutschen Sprache« blev prædiket på tysk, ellers brugtes altid dansk i kirken, ligesom også det gamle danske kirkeritual blev anvendt. Men der blev anskaffet en tysk katekismus til skolen, nemlig Consistorialraad og provst Tychsens »Abbildung der Glauben- und Sittenlehre nach Anleitung der Alten Catechismi Lutheri«. Grev Reventlow på Sandbjerg skænkede 100 eksemplarer af katekismen til menigheden. I pastor Desenis' tid (1750) opførtes det lehnsgravelige gravkapel ved kirken.

Pastor Desenis' første år i embedet synes at have været en temmelig kritisk periode på grund af hans umådeholdne drikkeri. I marginen af provst Karstensens optegnelser er på tysk (muligvis af Karstensen selv) gjort følgende tilføjelse: (Afskrift) »af inspektorsarkivet: 1739, den 3. august skriver inspektør Lüders til patronatet: Den tilbørlige opførsel, som frem for alt sømmer sig for en præst, kan man slet ikke finde hos pastor D., endogså fremmede folk, som bor udenfor grevskabet, kommer og svirer sammen med ham, idet han ikke alene næsten ugentlig er at finde i Sønderborg på beværtningerne og for det meste kommer han temmelig beruset derfra, men også i præstegården plejer flittig omgang med de augustenburgske hofbetjente, ved hvilken lejlighed den sædvanlige sviren ikke udebliver, således som det sørgelige eksempel med major Müller fra Augustenborg udviser. Denne red af sted (fra præstegården) temmelig beruset, men forinden måtte han, allerede til hest, tømme endnu et glas brændevin, og på hjemvejen red han vild og bødede med livet. Dette er endnu i frisk minde. Han skal også have pralet meget i værtshusene af, at han var exempt (en undtagelse, dvs. stod direkte under greven), således at han hverken havde provst eller superintendent (biskop) over sig.«

Pastor Desenis døde den 22. august 1753. Hans enke skal en tid have boet sammen med enkepastorinde Monrad i dennes lille stråtækte hus, det første »enkesæde«, som endnu ligger i bygaden over for den tidligere degnebolig. I 1754 får hun studenterpengene til sin søn. 1779 blev hendes datter gift med bager Thouleen i Sønderborg. Fru Desenis er muligvis senere flyttet til datteren i Sønderborg, hvor hun døde den 3. januar 1784, 69 år gl.

Hans Balsløv (1754—1795)

Efter skandalen med pastor Desenis har patronatet åbenbart ikke haft nogen stærk tiltro til, at menigheden var i stand til selv at bedømme de tre kandidater, som blev fremstillet ved præstevalg. Patronatet valgte i hvert fald selv denne gang, og valget faldt på fynboen Hans Balsløv, en søn af sognepræsten i Tommerup, Jens Balsløv og Marie Sophie Luja, datter af professor Luja i Odense. Hans Balsløv var født i december 1724 og døde den 26. august 1795. Han var student fra Odense og blev teologisk kandidat fra Københavns universitet 1744. Kirkepatronen fik en reprimande af cancelliet, hvori det blev ham »alvorlig betydet for fremtiden ordentlig at præsentere og lade menigheden vælge« — en »næse« greven nok har taget sig let. Pastor Balsløv blev da også sognet en god præst, selv om de første år var svære efter det åndelige og moralske forfald, pastor Desenis havde efterladt. Til at begynde med trodsede sognebørnene ham lige op i ansigtet, når han talte mod drikkeriet, men de lærte med tiden at respektere ham og mange kom til at holde af ham for hans myndige og kærlige forkyndelse i herrnhutisk ånd. I Brødremenighedens arkiv i Christiansfeld fortæller flere levnedbeskrivelser om, hvorledes de pågældende fik deres åndelige gennembrud under Hans Balsløvs prædikestol i Dybbøl kirke.

Den 10. september 1755 blev pastor Balsløv gift med Helene Lundius, en søster til pastor Lundius i Ladelund, hvis præstegård ligesom Tommerup på Fyn var et kært tilflugtssted for de omrejsende og ofte forkætrede herrnhutiske prædikanter. Pastor Balsløv havde måske drømt om, at Dybbøl præstegård skulle blive noget lignende, men det blev det næppe. Fru Balsløv kom fra helt andre kredse og var temmelig forkælet. Hendes fine manerer og kulturelle baggrund gjorde det svært for hende at åbne sine døre for de herrnhutiske »hellige brødre«. Muligvis er det også hende, der har begæret præstegården udvidet og forskønnet med frontespice. Hendes fader var den betydelige provst og konsistorialråd i Flensborg Christian Ernst Lundius, »en uforglemmelig teologus af første rang, der har stået i stor anseelse hos trende vore konger, majestæter, hos lærde og ulærde, hos høje og lave; vil

altså som en ziir og perle, ståe her blandt andre jubel-lærere« (Giessing). Han var forøvrigt født i Ullerup og tipoldebarn af pastor Johannes Andreæ Lund fra Dybbøl (død 1595). At fru Balsløv ikke just var opdraget i herrnhutisk ånd fremgår videre af Giessing oplysninger: »I hans langvarige embeds tid har hans kongl. majestæt allernådigst anfortroed ham general-superintendent-embedet og tillige inspection over de adelige kirker i hertugdømmet Schleswig ved 2de vacancer«. Han har endvidere under kgl. allernådigst fattede fortrolighed »været undertiden betroed vigtige og betydelige commissioner, såsom: at undersøge de bordelumiske uroligheder, de wilsterske bevægelser og wildfarelser, de herrnhutiske udsvævelser, de rinckenisiske tvistigheder mellem præsten Brun og menigheden etc.»

Sognebørnenes forhold til fru Balsløv synes i hvert fald efterhånden at være blevet godt, hvilket kan spores af de hyppige tilfælde, hvor madam Balsløv er nævnt som fadder ved dåb af sognets børn. Fra Hans Balsløvs tid stammer nemlig ikke blot det første kirkeinventarium (1764), men også de første rigtige kirkebøger fra 1763, anskaffet efter kgl. allerhøjeste befaling, med særskilte protokoller for fødte og døbte, konfirmerede, trolovede, ægteviede og døde. Disse ældste kirkebøger blev for få år siden afleveret til Landsarkivet i Åbenrå. I dem står opført præsteparrets 6 børn: 1. Christian Detlev, f. 1756, senere præst i Løgumkloster. 2—3. Tvillingsøstre Marie Sofie, f. 1758, senere gift med en købmand i Kloster, og Ernestine Dorothea, f. 1758, senere gift med pastor Heseler på Pelvorm. 4. Frederikke Henriette Louise, f. 1761, gift med pastor Heseler på Pelvorm, men døde allerede 23 år gl., hvorefter førnævnte søster ægtede svogeren. 5. Christian Ernst Lundius, f. 1764, senere brændevinsbrænder i Sønderborg, levede sin sidste tid hos svogeren, pastor Momsen i Dybbøl, og døde ugift 1814. 6. Johanne Helene Balsløv, født 1769, senere gift med sin faders efterfølger i Dybbøl, pastor Jonas Momsen.

Læsningen af de første kirkebøger er ellers ikke altid nogen udelt nydelse. Dødsprotokollen afslører ofte en fattigdom og menneskelig nedværdigelse som står i den grelleste modsætning til vor tids overflodssamfund. Det er kendt, at børnedødeligheden var stor i hine forgangne tider, men hvilken hårrejsende trøstesløshed råber ikke ud fra følgende notater om sognets navnløse døde — lad så være, at måske halvdelen var omstrejfer, betlere, tater o. l., men alligevel!: »En fattig kone, som gik om at bede, og om hvem intet vides«. — »En gammel afdanket soldat, som gik om og tiggede«. — »En betler fra Flensborg, som døde på marken«. — »En fattig kone, som gik om at tigge og fandtes død på marken« — ialt 15 lignende tilfælde i de år, pastor Balsløv førte kirkebog!

Enkepastorinde Balsløv boede efter sin mands død hos datteren og svigersønnen i præstegården. Hun var sindssyg i sine sidste år og døde 1811, 77 år gl. I 1797 har hun af kirkens midler fået bevilget 20 rigsdaler årlig »så længe kassen kan tåle det«. Med hensyn til forsørgelsen af præsteenker havde kong Frederik den Femte i 1755 udstedt en »Verordnung wegen einer allen Prediger-Wittwen zu reichenden Jährlichen Pension oder Abgabe von dem Dienste für das Herzogthum Schleswig«. I Sønderborg provsti (og Haderslev amt) var der dog allerede tilløb til en forbedring af præsteenkernes kår, men nu påbydes det præsterne at yde en vis procent årlig af deres indtægter til en pensionskasse for enker. Er præstens indtægt på 800 mark eller mere, skal han betale en ottendedel. Er hans indtægt mindre end 800 mark, skal han betale en tiendedel til enkekassen. Ifølge Sinnings gejstlige håndbog fra 1848 bestod enkepensionen i Dybbøl af 100 mark samt rådighed over 3—4 tdr. land mod en godtgørelse på 29 rigsdl. 16 sk. Dertil kom, at enken disponerede over omtrent halvdelen af haven.

Jonas Momsen (1796—1817).

var søn af købmand Hans Momsen og hustru Louise Vilhelmine Nielsen i Augustenborg. Han var født den 17. oktober 1796 og døde den 27. marts 1817 i Dybbøl. Han studerede i Kiel 1788 og i Göttingen 1790 og blev cand. teol. i Gottorp 1792. Året efter sin ankomst til Dybbøl blev han viet til sin forgængers yngste datter, Johanne Helene Balsløv. De fik fire børn: 1. Louise Agnete, f. 1/5 1801, døde ugift. 2. Hans Balsløv Momsen, f. 7/10 1803, teol. kandidat fra Kiel, derpå personel kapellan hos provst Burchardi i Ketting, senere præst i Nørre Løgum, ugift. Blev afskediget 1850, fordi han holdt med oprørsregeringen, men kunne vende tilbage 1868 under de nye magthavere. Døde i Burkal 1880 hos brodersønnen Johannes, der var præst der. 3. Emil, f. 15/1 1807, teol. kandidat fra Kiel, diakon i Ullerup 1836, gift med Sophie Momsen, datter af provst Momsen i Sønderborg, død 16/8 1841 hos broderen i Nr. Løgum, kun 34 år gl. Var i Ullerup nidkær for troslivets fremme og tog sig af de gudelige forsamlinger. 4. Jonas, f. 18/8 1810, død 25/4 1811 samme dag som enkepastorinde Balsløv, men kirkebogen melder intet om, hvorvidt der bestod en forbindelse mellem de to dødsfald.

Pastor Momsens præsteår var gode tider for landbruget. Det spores også i den store ombygning af præstegården, han lod foretage, bl. a. blev bindingsværket på hele østsiden udskiftet med grundmur. Han købte også en byggegrund af skolens tidligere legeplads sydøst for præstegårdshaven. Her byggede hans enke siden »præsteenkensædet«, hvor hun boede til sin død i 1840, da provst Karstensen købte huset. I

*Bonnich Andreas Bonnichsen,
Efter maleri af Andreas Kier.
(Historisk Samfund for
Sønderjylland).*

pastor Momsens tid er kirkebøgerne næsten udelukkende ført på tysk — for øvrigt med en næsten ulæselig skrift. Hans eftermand førte dem igen på dansk, hvilket fortsatte indtil 1876. Pastor Momsen døde kort før palmesøndag 1817. Kirkebogen viser, at pastor Boisen fra Nybøl har konfirmeret dette års konfirmander på palmesøndag, som også dengang har været den traditionelle konfirmationssøndag i sognet. Men pastor Momsens datter Louise Agnete blev på grund af faderens død ikke konfirmeret sammen med de andre, men alene på søndagen »Misericordia Domini«, hvilket er anden søndag efter påske.

Bonnich Andreas Bonnichsen (1818—1839).

blev valgt til præst i Dybbøl den 24. oktober 1817, men tiltrådte først embedet i marts 1818. Han var født den 30. januar 1780 i Tinglev som søn af bygmester Andreas Bonnichsen og Anna Magdalene Christensen. Han blev teologisk kandidat fra Københavns universitet i 1805 og havde været præst i Vedsted siden 1810, før han kom til Dybbøl. Til valg sammen med ham fremstillede patronatet tillige pastor Mumsen, der senere kom til Snogbæk, og pastor Hoeck, der senere kom til Felsted. Bonnichsen er den første Dybbølpræst, som er død andetsteds. 1838 blev han kaldet til Heils og Vejstrup og holdt afskedsprædikenen her den 10. februar 1839. På grund af et slagtilfælde måtte han tage sin afsked fra Heils i 1848 og døde året efter. Hans kone hed Andrea Kirstine Schmidt og var fra København. Hun døde i Heils 1840. Deres fem børn var: 1. Frederikke Magdalene, f. 1810. 2. An-

dreas Peter, f. 1813, han blev cand pharm. i København og endte som jernstøber i Haderslev, hvor han var medlem af magistraten. Han var tysksindet og døde under en rejse i Tyskland 1870. 3. Johan Christian, f. 1815, øjenlæge i Berlin, men døde allerede 1841. 4. Anna Adeline, f. 1818. 5. Agnes Christiane, f. 1821, senere gift med rektor Petersen ved borgerskolen i Tønder. En gammel kone fra sognet skal have fortalt provst Karstensen, at døtrene var meget smukke, men ingen af dem blev gift i Dybbøl.

Til at begynde med måtte Bonnichsen udstå en del kvaler med sin forgængers enke. Hans søster var gift med den lærde præst i Øster Løgum, Peter Kier, der herom skriver i sin levnedsskildring »Min Rejse gennem Jordelivet«: »I de første år havde han snarere skade end gavn af denne forfremmelse. (Fra Vedsted til Dybbøl). En derværende enke gjorde ham så meget fortræd, at han næsten forbandede dagen, da han blev valgt til præst dér. Imidlertid søgte han ved anden fortjeneste at forbedre sine kår. Og efter 5 til 6 år ændrede sig tiden; og hans marker bar rigeligere. Da blev hans kår gode, og han blev ret glad for livet. Hans børn var alle ret lærenemme og gjorde ham megen glæde. Hans ældste datter besøgte os om sommeren i mit 56. år, for at hjælpe til ved dette års generalvisitats.«

I pastor Bonnichsens tid er der sket yderligere forbedringer af præstegården, bl. a. blev der sat grundmur under stuehusets vestside, og den ombygning af den store ladebygning, som pastor Momsen havde påbegyndt, blev nu fuldført. I hans tid begyndte også præstegårdens indløsning (se art. om præstegården). 1818 stiftede Bonnichsen en »Bibelforening for Dybbøl Sogn« i tilslutning til Bibelselskabet i Slesvig. Foreningens formål var »at fremme Bibelens udbredelse til alle stænder og opmuntre til dens flittige læsning«. I bestyrelsen sad grev Reventlow, degn Jürgensen og strandfoged Jørgen Hansen til lige med pastor Bonnichsen. (Om sundhedskommissionen i anledning af den truende kolera-epidemi, se art. om fattigvæsenet).

Pastor Bonnichsen var en fætter til »digterinden Anna«, Anna Christiane Lautrup, præstedatter fra Åbenrå, f. 1794, senere præstekone i Dagebøl, Frisland, død i Tinglev 1884. Hun er bl. a. kendt for digtsamlingen »Markblomster« fra 1852. Kort efter sit bryllup i 1819 skrev hun et rimbrev til fætter »Dresemænd« i Dybbøl præstegård. Det er et takkebrev på vers for en kasse æbler, som samtidig giver udtryk for kusinens længsel efter østkystens frugtbarhed og ynde. (Brevet er oversat og kommenteret af dr. teol. Jens Holdt, Askov, og findes i Sønderjysk Månedsskrift 1966). Men også Bonnichsen selv skrev vers og lejlighedstaler. 1826 skrev han en salme i anledning af tusindårsmindet for Nordens apostel, Ansgar, og to år tidligere fik han trykt

sin ligprædiken over grevinde Agnes Reventlow. Mest kendt for samtiden blev han dog nok gennem den polemik, han førte med kolleger, om nødløgnens berettigelse i begyndelsen af 1830'erne. Bonnichsens indlæg blev trykt i Haderslev 1834 og bærer titlen »Om Sanddruheds Grænser«. Det kaldes en populær afhandling og er på 24 sider.

Kristen Karstensen (1839—1858)

Navnet Karstensen er nok det mest kendte og folkekære blandt Dybbøls præster. Hertil bidrog naturligvis de usædvanlige forhold under Treårskrigen 1848—50 og den skæbne, Karstensen selv led ved at blive jaget bort fra både hjem og menighed. Det var en provokation, som måtte udfordre hans bedste egenskaber, hans ukuelige mod og ubøjelige retfærdighedssans, hans dybe medfølelse og kærnedanske sindelag. Men havde Karstensen ikke tillige været digter, som i følsomme vers evnede at forløse, ikke blot hvad der trængtes i sønderjyders sind af indestænkt harme over voldsmænds overgreb, men også i poesi formåede at udtrykke sine landsmænds glæde og stolthed over hjemegnens prægtige og frodige natur og på samme måde skildre bondens tænke-måde og levevis i lyst og nød, hvorved han sang sig ind i tusinder af sønderjyders hjerter — havde Karstensen ikke tillige været den folkelige og nationalpatriotiske digter, han var, så var hans betydning næppe blevet den samme — mange af hans kolleger blev jo også afsat — og hans navn havde næppe i dag været kendt og afholdt som tilfældet er. For hans navn lever stadig. Både Als- og Sundevedsangene synges endnu både i hjemmene og forsamlingshusene. Andre af hans hjemstavns- og fædrelandssange og salmer synges vel mindre, men lejlighedsvis bruges de endnu og vil forhåbentlig leve længe. Dertil kommer Karstensens betydning for Dybbøl sogns historie derved, at han gennem sine sirlige optegnelser til præsteembedets arkiv har gjort det muligt for eftertiden at følge kirkens, præsternes og præstegårdens historie adskilligt længere tilbage i tiden end det umiddelbart er muligt i mange andre sogne. Gennem sit ufrivillige ophold i Sønderborg, hvor de ældste optegnelser foregik efter medbragt materiale, der senere er gået tabt i 1864, har han således reddet værdier af stor lokalhistorisk værdi. Endelig må henvises til hans levende skildring af »Dybbøl sogn i krigsårene 1848—50« i Sønderjydske Årbøger 1902, som er en direkte oversættelse af den håndskrevne original fra arkivet i præstegården. Men også om Karstensens betydning som præst og senere provst findes der mange vidnesbyrd både i Dybbøl og Broager. Det er især minder af mundtlig art om hans klare prædikener og levende konfirmationsundervisning, men også om hans færden i sognene som ven og sjælesørger.

Kristen Karstensen. Efter portræt i våbenhuset. (Fot. H. C. Bergmann).

Frederik Rubeck Christian Bülow. Efter portræt i præstegårdens arkiv. (Fot. Museet på Sønderborg Slot).

Kristen Karstensen fødtes i Kær i Ulkebøl den 25. april 1809 som søn af boelsmand Karsten Davidsen og Marie Brock. Han blev student i Ribe 1831 og teologisk kandidat i København 1836. Som student i København boede han det første halve år hos kobberstikker Sonne, hvis sønner Jørgen og Edvard senere blev kendte som to betydelige kunstnere, den første for slagmalerierne fra 3-årskrigen, den anden vel især for hans ypperlige kobberstik af f. eks. »Luther på rigsdagen i Worms«. Efter embedseksamen blev Karstensen huslærer hos stiftamtmand, greve Knuth og gik samtidig på pastoralseminariet. 1839 er han — muligvis ved grev Knuths mellemkomst hos grev Reventlow — blandt de tre kandidater, der skal prøveprædike om ombedet i Dybbøl. De to andre var diakon i Læk, pastor Momsen og kapellan Schwendsen, senere præst i Hørup. Det fortælles, at en gammel mand midt under prøveprædikenen rejste sig op i kirken og udbød: »Det blywer æ mand!« — hvilket også kom til at passe. Karstensen blev valgt med 82 stemmer af 105. Den 11. juni blev han ordineret af generalsuperintendent Callisen, og to dage senere af samme indsat som præst i Dybbøl kirke. Imellem prøveprædiken og ordination holdt Karstensen bryllup

i Lyngby kirke den 31. maj med Emma Jensine Kjeldsen, datter af urmager Jens Kjeldsen i Randers og Helene Margrethe Lundgreen fra Stockholm. Hun var født i København den 10. september 1811 og døde i Gelsted på Fyn den 21. september 1876. Bekendtskabet stammede fra opholdet i kobberstikker Sonnes hjem i København. I ægteskabet var der 1 søn, Jens Frederik Karstensen, der fødtes den 24. november 1840. Han arvede flere af faderens gode egenskaber: begavelse, veltalenhed og nidkærhed for den sønderjyske sag. Dertil havde han en poetisk åre, som udmøntedes i en række digte og salmer. Deltog som frivillig i krigen 1864 og blev sekondløjtnant. Tog teologisk embedseksamen i København 1868. Blev året efter hjælpepræst hos faderen, der nu var sognepræst i Gelsted på Fyn. 1883 kom han som sognepræst til Taars på Lolland, hvorfra han 1886 flyttede til Tryggev og Fodslette på Langeland. Sin præstegerning afsluttede han i Lille Heddinge og Harpelev på Stevns, hvorfra han 1895 måtte søge afsked på grund af svære sjælelige lidelser. Han døde i Skeby ved Odense d. 1. april 1905, 65 år gammel. En søn af ham var den kendte højrepolitiker og redaktør af Frederiksborg Amts Avis Asger Kristen Karstensen.

Om præstefamiliens og sognets skæbne i Treårskrigen henvises til pastor Karstensens artikel i nærværende bog (samt Sønderjyske Årbøger for 1923—24). Her skal blot meddeles hovedlinjer fra denne tragiske periode. Allerede i maj 1848 forlangte de hertugelige oprørere, at pastor Karstensen skulle anerkende deres oprør og fremme deres hensigter ved f. eks. at publicere oprørsregeringens forordninger fra kirkedøren eller prædikestolen. Men Karstensen nægtede pure at afsværge den troskabsed, han havde afgivet til den danske konge, og vægrede sig imod enhver form for samarbejde. En behjertet officer reddede ham dog fra at blive ført til Rendsborg. I stedet fik han stuearrest i præstegården. Den 28. maj blev han befriet af danskerne, og general Hansen (senere krigsminister) og general Schleppegrell blev indkvarteret i præstegården. Senere kom general Rye til, og da man ventede fjendtligt angreb, rådede man præsten til at søge over til familien på Als, til pastor Krog Meyer i Ulkebøl, hvortil fru Karstensen og sønnen allerede var sendt den 28. maj. De fleste dyblinge befandt sig også på Als, mange med deres bohave og besætning. Det tyske angreb den 5. juni blev frygtelig for Dybbøl by, hvor de fleste huse blev aldeles ødelagte eller afbrændt. Man ville have fat i præsten, »Den verräther, den schwarzen Teufel«. Men Karstensen stod i god behold på kirkebakken ved Sønderborg skønt hans hjerte blødte ved synet af røgen, der steg op fra hans kære Dybbøl, og han kunne høre, hvor forbitret der blev kæmpet under det danske tilbagetog mod

Dybbøl Banke. Men i aftenskumringen blev garden sat ind med et voldsomt modangreb, og i løbet af få timer var Dybbøl by erobret tilbage og både kirken og præstegården befriet påny — præstegården i en ynkelig forfatning. Kunne man ikke få fat i præsten, så kunne man da i hvert fald ødelægge han bolig og bohave. Men allerede midt i juni fik den danske hær ordre til at trække sig tilbage til Als og kun holde brohovederne på Sundevedsiden besat. Derfor vendte pastor Karstensen først tilbage efter våbenstilstanden den 26. august. Den 6. oktober afviste han for anden gang at adlyde den provisoriske regering, hvorfor han så den 29. oktober blev afskediget fra sit embede. Afskedigelsen fandt sted en søndag lige før kirketid, da justitsråd Henningsen fra Gråsten, ledsaget af fire bevæbnede dragoner, kom ridende med dokumentet. Dog tillodes det ham allernådigst at forrette gudstjenesten denne søndag, fordi folk allerede var kommet til kirken. Og degnen, Jürgensen, der var slesvig-holstensk sindet, »fæstede med megen iver og anstrengelse meddelelsen fast på den yderste kirkedør«. Den sad dog ikke ret længe. »Hen på eftermiddagen flagrede kun enkelte papirstumper endnu på kirkegården«.

Allerede »næste dags middag (d. 30. oktober) ankom den som præst i Dybbøl konstituerede kandidat Axelsen fra Mjøl til Dybbøl præstegård, og dagen derpå flyttede vi til Sønderborg. Mit tjenestefolk og kreaturer blev tilbage i Dybbøl, da dragonregimentet og pastor Axelsen tillod det«. Den 1. november indsendte menigheden ansøgning til regeringen i Gottorp om at få pastor Karstensen tilbage igen. Og seks dage senere indgav også Karstensen en begæring om at blive gindsat i sit embede. Men begge ønsker blev afslået den 22. november. Embedet skulle oplås som værende ledigt. Herover protesterede patronatet på Sandbjerg og nægtede at fremstille kandidater til prøveprædiken. Så præsenterede regeringen selv foruden pastor Axelsen, Karstensens gode ven, pastor Schmidt fra Stenderup og kandidat Godt fra Buskrose. Valget skulle finde sted fastelavnsøndag den 18. februar 1849, men menigheden blev hjemme kun kirkeværgerne mødte og erklærede, at hverken de eller, så vidt de vidste, nogen anden ville vælge, hvorpå de gik igen. Alligevel udnævnte den provisoriske generalsuperintendent på regeringens vegne pastor Jep Axelsen til præst i Dybbøl.

»Menigheden blev imidlertid ved at være genstridig, kun få søgte kirken og slet ingen gik til alters. Det blev gængs tale: at pastor Axelsen nok var kirkens præst, men ikke sognets. Skønt passagen til Sønderborg i vinterens løb blev besværliggjort, og den politiske politimester Mudderspach med sin dragonvagt i og ved Dybbøl mølle viste mange tilbage, havde jeg dog vinteren igennem næsten daglig huset

fuldt af mine kære dyblinge«, skriver Karstensen. Men »da den længe ventede 3. april omsider kom, og de røde trøjer rykkede over, rykkede jeg også over. Jeg var imidlertid under 28. marts blevet konstitueret som feltpræst ved den danske armé. Hr. Axelsen havde allerede den 2. april om aftenen fjernet sig fra Dybbøl, men blev den 3. april ved middagstid taget af de danske ved Bøiskov og ført til Sønderborg, hvor han tilligemed pastor Hjort fra Ullerup og Petersen fra Sottrup sad nogle dage og derpå blev ført til København. Her blev han tilligemed de andre frigivet mod, at han skriftlig forpligtede sig til, ikke at ville foretage noget mod hans retmæssige landsherre kong Frederik den 7. Glæden i Dybbøl ved de danskes ankomst var stor, men varede desværre kun kort (dels fik hæren ordre til igen at trække sig tilbage til Als, dels led flåden sit sørgelige nederlag i Ekernførde fjord den 5. april). Skærtorsdag og langfredag holdt jeg gudstjeneste i Dybbøl, begrov om lørdagen de i træfningen ved Ullerup (den 6. april) faldne danske og tyske på Sottrup kirkegård og påskemorgen (den 8. april) stod jeg ved arméens reserver ved Dybbøl mølle og ventede på ordre til at gå frem, men toget gik tilbage, over til Sønderborg«.

Derpå kom den tyske indkvartering i sognet med 100—200 mand i hver gård og i kirken og præstegården til stadighed ca. 1000 mand. Både kirken og præstegården blev ilde tilredt, skønt pastor Axelsen, der fra København var vendt tilbage, var de fremmede troppers ven. (Om ødelæggelserne er fortalt i artiklerne om kirken og præstegården) Efter våbenstiltanden den 10. juli bad både pastor Karstensen, menigheden og grev Reventlow gentagne gange den indsatte bestyrelseskommission om præstens genindsættelse. Sagen blev overgivet til amtmanden, men blev ved med at trække i langdrag. Endelig den 16. november 1849 fik Karstensen besked om, at sagen var i orden. Men da han kom til Dybbøl, ville pastor Axelsen ikke flytte, hvilket betød ny ventetid og nye forhandlinger. Karstensen rejste også til Flensborg for at få en klaring og fik det råd at flytte til Dybbøl. Den 7. december flyttede han så ind i præsteenesædet. Axelsen lod nu også til at være villig til at opgive embedet, og Karstensen forberedte sig på søndagstjeneste den 9. december. Det blev dog forpurret, »skønt der søndagmorgen var en usædvanlig mængde folk forsamlet ved kirken i forventning om, at jeg skulle forrette gudstjenesten«.

Pastor Karstensen forfattede nu en rapport om det skete og »rejste dagen efter med kirkeværgen Lorens Lorensen fra Ragebøl og skoleforstander Jørgen Hansen fra Ravnskobbøl til Flensborg for omsider at få en ende på sagen. Her fik jeg da udvirket, at det blev givet amtmand Johansen på Nordborg i kommission at besørge Axelsens fjernelse og min genindsættelse, og denne forretning skete da den 14.

december om formiddagen i mit hus her ved præstegården. Pastor Axelsen var endnu under denne forretning i førstningen passiv modstander, men da det betydtes ham, at han i vægringstilfælde ville blive tvungen, faldt han omsider til føje og forlod dagen efter menigheden. — Ved afregningen med ham måtte jeg forpligte mig til at betale ham for den del af avlingen og tiende, som endnu var forhånden(cirka 230 travet korn og 17 læs hø) samt for hans andel i det løbende års offer og øvrige faste emolumenter ialt 450 rdlr. curant«.

Efter sin genindsættelse i embedet fortsatte pastor Karstensen sine optegnelser, bl. a. om kirkens og præstegårdens reparationer, om kirketårnets opførelse i 1857, om indskrifter i kirken og forskelligt af lokalhistorisk karakter. Han fortæller også, at pastor Axelsen ikke var særlig vellidt af det tyske militær, fordi han havde formanet soldaterne til at opføre sig ordentligt. I en feltprædiken havde han således ladet dem vide, »at de ikke var kommet herind for at plage folk og ødelægge deres ejendom, men jo var kommet for at forsvare landet«. Den slags faldt ikke i god jord, og det berettes, at han flere gange måtte fortrække, fordi han ikke kunne hytte sig mellem dem. Ved hans bortrejse fra præstegården hævnede de sig ved at slå alle ruder itu. Jep Christian Axelsen var som nævnt fra Mjøl, født i 1815. Han var student fra Kiel og kandidat fra Gottorp 1844. Efter afrejsen fra Dybbøl blev han feltpræst ved den slesv.holst. armé og året efter rejsepræst. Samme år flyttede han til Ittersbach i Baden som hjælpepræst, men døde allerede året efter i maj 1852.

Pastor Karstensen slutter sine optegnelser således: Den 27. maj 1857 kaldtes jeg til provst for Sønderborg provsti og konstitueredes i samme egenskab for Åbenrå provsti. Den 6. dec. s. a. kaldtes jeg til sognepræst for Broager menighed, hvorhen jeg, efterat have holdt afskedsprædiken i Dybbøl d. 3. januar 1858, flyttede og blev introduceret af hs. højærværdighed biskoppen d. 10. januar. I 18 år og 7 måneder har jeg været Dybbøl menigheds præst og arbejdet efter evne til Guds riges udbredelse her. Jeg har fået mange beviser på menighedens kærlighed og hengivenhed. Jeg vil aldrig glemme den tid, jeg har tilbragt her, ligesom jeg også håber, at mit minde vil bevares i kærlig erindring. Herrens velsignelse være med menigheden og med min efterfølger i embedet.«

I Broager øvede Karstensen også en betydelig gerning og modtog ofte besøg fra sit gamle sogn — især i 1864, da en stor del af Dybbøls beboere blev evakuerede dertil. Men i Broager oplevede han også nederlaget 1864. Han blev som så mange andre præster på Sundeved fjernet fra sit embede og sad en tid fængslet i Flensborg. Den 28. april blev han afskediget med ordre til at rejse bort og aldrig mere vise

sig i hertugdømmet Slesvig. Det var en tung tid. Men først på efteråret fik han embede i Gelsted-Rørup på Fyn, hvor han ved flere lejligheder fik besøg af store flokke af sønderjyder. Og så blev der sunget. Karstensens pen var endnu fri, og nye viser og sange blev bragt med hjem til det tabte land, hvor de styrkede både modet og håbet til fremtiden og samtidig blev et væsentligt våben i kampen for at bevare det danske sprog.

Allerede midt under den første krig (1849) udsendte Karstensen en digtsamling med titlen »Smådigte«. Den indeholdt 62 digte. Overskuddet skulle anvendes til hjælp for de sognebørn, der havde lidt mest under krigens voldsomheder. De fleste af disse digte og vers er skrevet til bestemte lejligheder eller direkte udsprunget af den nationale kampsituation, det gælder f. eks. verset på mindstenen på Sønderborg kirkegård over faldne i 1848. Sidste halvdel af samlingen tager især sigte på præstegerningen og fortæller om den kristne forkyndelse, Karstensen førte. Til sin ordination skrev han således en salme, hvis sidste vers lyder:

Hav tak, o frelser, for din store nåde!
O lad den også hvile over mig.
Ak, slet jeg kun forstår mig selv at råde;
o, hør min bøn, når jeg anråber dig!
Oplys mig ved dit sandhedsord, det klare,
og giv mig kraft, den rette vej at gå!
at til dit kald min gerning måtte svare,
og efter livets dåd jeg livet nå!

Men også salmer til kirkeårets højtider, jul, påske og pinse, findes fra pastor Karstensens hånd. Den nuværende danske salmebog rummer en salme af Karstensen, nr. 317 »Kristne, som har frelse funden« — vistnok skrevet i anledning af Ansgarfesten i 1865. Større betydning end digtsamlingen fik den sangbog, han samlede og udsendte i 1851. Den blev udgivet af Den danske Forening for Als og Sundved og bærer titlen »Gamle og nye Sange til Brug for Skolen og Livet, samlet med særlig Hensyn til det danske Folk i Sønderjylland«. Her findes 39 salmer og åndelige viser, 48 fædrelandssange og 17 sange til brug ved festlige sammenkomster i hjemmene. Den udkom i flere oplag og rummer bl. a. den landskendte »Længe nok har jeg bondepige været«, men også de mest kendte sange om Als og Sundved og Danmarks land. To år efter sin forflyttelse til Broager blev provst Karstensen udnævnt til Ridder af Dannebrog. Han døde den 1. november 1882 og blev af sønnen begravet på Gelsted Kirkegård. Hans portræt hænger i våbenhuset i Dybbøl kirke.

I sønderjydske årbøger 1924 giver Georg Himmelstrup følgende karakteristik af præsteparret Karstensen: »Det var fornøjeligt at være gæst hos præstefolkene i Dybbøl og Broager. En frisk spøg, et godt humør var til stede. »Alvor og gammen kan godt sammen« fik man bekræftet der. Ikke alene sognets folk, men venner fra andre egne kom der ofte. Præstefruen var en høj, slank dame. Hun satte megen pris på at bevare sin ungdommelige figur op i alderen. Hun havde i sin ungdom opholdt sig en del i Sverige (var født i Stockholm). Med ledsagelse af guitar sang hun Bellmanns viser til stor fornøjelse for alle. Når så fruens hund, Pernille, iført en rød dragt med liv og skorter gik hoppende og dansende rundt på bagbenene, hvad hunden gjorde fortræffeligt, og fru en så sang: »Har De læst den Berlingske Avis«, eller »Har De hørt, at en hertug i Paris osv.«, så steg lystigheden hos de hyggelige præstefolk. . . Provst Karstensen var en af de mest ansete sønderjydske præster. Hans forkyndelse drog mange til kirken. Såvel religiøst som folkeligt var han nok især påvirket af Grundtvig. Han var ikke stor af vækst. Han var førladen, hans bondenatur gjorde sig gældende, og han gjorde ikke noget for at udslette dette præg. Han var jævn og ligefrem i al sin færd. Højt flyvende tale førte han ikke, hverken i kirken eller i sin daglige færden. Vel lidt var han af alle, og en villig hånd til at hjælpe var altid rede. Når han ved siden af en vis godmodighed dog havde noget myndigt både i væsen og i hele skikkelsen, så stammede dette fra, at han altid søgte at få fast rod i virkelighedens verden. Han sad inde med mange kundskaber, og hans iver for gennem læsning at forøge sine kundskaber stammede også fra hans virkelighedssans. At Dybbøl præstegård havde været i kugleregn i den første krig, vidste alle, yderligere bevis fandtes meget ofte i havens muld i form af geværkugler. Haven er på samme sted endnu, og geværkuglernes antal i mulden er vel sagtens forøget, da 1864 leverede sin dødbringende tilførsel af den sørgelige sædart.«

Frederik Rubeck Christian Bülow (1858—1864)

var søn af den kendte sejrherre fra Fredericia-udfaldet den 6. juli 1849 generalløjtnant Frederik Rubeck Henrik von Bülow og hustru Henriette Birtine Dame. Generalen stammede fra Nustrup ved Gram og ligger begravet på Dybbøl kirkegård. Moderen var datter af konsistorialråd Dame i Ejdersted. Sønnen fødtes i Udby ved Kalundborg den 4. april 1821, hvor hans morfar dengang var præst. Han blev student i 1842 og cand. teol. i København 1848 i maj måned. Han meldte sig straks som frivillig til hæren, fik i juni rang af sekondløjtnant og udnævntes til ordonnansofficer ved generalstabten, hvor faderen kort forinden var udnævnt til overgeneral. Som faderens ordonnansofficer deltog den unge Bülow i resten af Treårskrigen og var med i de store slag både ved Fredericia og Isted. 1851 blev han lærer ved Søetatens drengeskole i København, senere forfremmet til overlærer, i hvilken stilling han befandt sig ved indkaldelsen til Dybbøl. Her holdt han prøveprædiken den 14. juni 1858 i konkurrence med sognepræst Bang fra Asserballe og diakon Krog Meyer fra Sottrup. Sidstnævnte havde

passet embedet siden Karstensens forflyttelse. Candidat Bülow blev ordineret den 14. august i Flensborg og indsat i Dybbøl den 16. september. Under opholdet i København havde han den 28. oktober 1852 giftet sig med sin kusine Theodora Johanne Bruun, datter af oberstløjtnant Johannes Jacob Bruun og Christiane Margrethe Bülow.

Straks efter sin ankomst købte pastor Bülow enkesædet af provst Karstensen for 1050 rigsdaler. Her tog moderen ophold. For allerede 2 dage efter præstevalget døde generalen på Sandbjerg (Se art. om kirkegården). »Den 16. juni sov så min kære gamle fader hen. Dybbøllere bar ham fra kapellet (det Reventlowske) ind i kirken, da dagen kom (begravelsesdagen den 20. juni). Krigskammerater bar den gamle hærfører til graven. Artilleri- og geværshalver lød over graven, mens der i samme stund gaves salut i København og fra Fredericias volde«. Det er imidlertid et spørgsmål, om generalen virkelig blev begravet af sin søn? Sønnen blev nemlig først ordineret til præst d. 14. august i Flensborg.

Pastor Bülow blev Dybbøl en god og afholdt præst, men det tyngede ham en del i begyndelsen, at han var »søn af en stor mand«, og at han skulle afløse en så erfaren og folkekær præst som provst Karstensen. Det var faderens bestemte ønske, at han blev præst her, et ønske som ikke havde været uden indflydelse ved valget. På den anden side var sønnen også stolt af sin berømte fader, hvilket der er mange beviser på. Bl. a. udtalte han som ældre til Margrethe Hansen fra Dybbøl Mølle, som da besøgte ham: »De seks år i Dybbøl var som at være i paradiset, men den stolteste dag i mit liv var, da jeg holdt til hest ved siden af min fader efter slaget ved Frederits«. Hver søndag morgen inden gudstjenesten gik han til faderens grav for at hejse Dannebrog, og da generalens stridshingst måtte aflives på grund af alderdom, lod sønnen den begrave så tæt ved faderens grav som muligt — lige udenfor diget, hvor der senere (1883) anlagdes æblehave og tørreplads.

Om pastor Bülows begejstring for Dybbøl og den trange skæbne, der ramte ham og menigheden i 1864 har han selv levende og gripende fortalt i den erindringsartikel, som står at læse andetsteds i denne bog, og som oprindeligt blev skrevet til tidsskriftet »Museum« i 1896. I præsteembedets liber daticus har han integnet udførlige skitser af forsvarsanlægget på Dybbøl Banke og fortæller, at allerede 1861 »takseredes det land, der skulle bruges til skanseværkernes anlæggelse. Arbejdet påbegyndtes medio april«. På Poul Paulsens marker anlagdes skanserne 1, 2, 3 og 4. På Hans Petersens marker i Dybbøl-Østen anlagdes nr. 5 og 6, hvorved det blev nødvendigt at sløjfe de gamle kæmpehøje. På Lorens Niensens mark anlagdes »batteri nr. 7 for

at bestryge den døde vinkel mellem nr. 6 og 8«. Først i juli monteredes skanse 6 med kanoner, krudtkamre og blokhus. »Der arbejdedes med 2 à 300 civile. Arbejderne, der mestendels, for så vidt de var fremmede, boede 3 à 4 ad gangen hos bønderne og betalte 2 à 3 skilling om dagen af daglønnen på 1 rigsd. De fleste småfolk her i Dybbøl fik godt arbejde og flere bønder, ved sten og jord, kjørsel. For ordens skyld indkvarteredes overvagtimester i gendarmeriet, Klint, hos Petersen i Tving. Vagtmester Andersen og foddragon Jørgensen hos Lorenz Tychsen. Der fandtes ingen spektakler, kun forbødes al dands i denne tid på kroerne«.

»Den 5. juni var en stor folkefest på Dybbølbjerg i en af Lorens Niensens løkker nærmest Brunhoved. Veiret var godt og samlede en mængde mennesker, hvorved der fremkom en animeret stemning. Kl. 10 om formiddagen holdt pastor Feilberg en tale ved faders monument, hvor nogle sange blev afsungne, og hvorfra der så var procession ud til festpladsen. Den 29. juli kom kongen og gemalinde til Sønderborg, hvor de modtoges af byens og omegnens embedsmænd. På chausseen lidt ovenfor steenbroen ned til Sønderborg, opreiste Dybbøl sogn en æresport. Den 30. juli kom marquis Torre Arsa, italiensk gesandt, til Sønderborg, hvor et fakkeltog bragtes af Sønderborgerne. Den 31. juli passerede kongen og Torre Arsa æresporten, hvor jeg modtog dem med en tale. De inspicerede nr. 6 skandse, hvorfra salutedes. 5. august drak kongen og grevinden thee oppe ved den store Dybbøl Strand. 7. august bragtes her et smukt fakkeltog af klubben Enigheden og den 14. et lignende af Alsinger og Sundevedere. Begge tog tog sig dejligt ud, idet der blev gået ud fra færgemand Klausen på Dybbølsiden, medens broen og det nordre brohoved vare oplyste med? (Ordet er ulæseligt!) Den 15. august afrejste kongen, og æresporten nedtoges«.

I 1862 ansattes ved de nye skanser »2 voldvægttere samt en gendarm, hvilke skulde bo på Dybbølbjerg. Gendarmen fik tillige polititilsyn i Dybbøl sogn. Dybbøllstillingen sorterede under capt. af artilleriet Hagerup og capt. af ingeniørerne Petersen. Den 6. oct. indviedes på skandse nr. 5 en dannebrogsfane fra våbenbrødrene og festligholdtes ved et gilde i Frydendal kro, hvor ca. 200 mennesker fra Sundeved var tilstede (Pastor Feilberg, Krog Meyer og provst Karstensen, tidl. feltpræst, pst. Schleppegrell, Gad og Bülow, tidl. ved militæret)«.

»Den 17. juli 1863 fyldte enken Karen Jepsen Hammelev sit 100. år. Hun var blind og døv, men var dog den dag ved fuld bevidsthed og mente, at hvis hun for 30 år siden havde vidst dette, havde hun sørget sig ihjel . . . Juledag indkvarteredes i Dybbøl sogn et fægtnings-

kompagni af artillerister fra forskellige dele af landet under kommando af artilleri-captain Bartholin i Sønderborg. I præstegården indkvarteredes reserve-artillerist, løjtnant, cand. polyt. Denecker. Efter nytår overtog major Lunddahl kommandoen og skandserne monteredes. Ingeniørerne havde travlt med et palisadeværn«.

»1864, den 7. januar, middag kl. 1, kom kong Christian den Niende med kronprins Frederik for at bese Dybbølstillingen, hvor kommandanten i Sønderborg og Dybbølpræsten modtog ham. Kongen gik fra 5.te skanse rundt i stillingen til Ragebølveien, hvorefter han kørte til Sønderborg. Der gik han ombord i »Slesvig« og seilede til Kjøbenhavn. D'herrer Dahl, Irvingier, Løvenskjold, Molkte, Holten, Lund, Krog og K. Helzen ledsagede kongen over stillingen.«

»Den 20. januar blev i Ragebøl og Dybbøl indkvarteret 40 trainkuske og 80 heste. Fra Dybbøl sogn blev i januar måned indkaldt 34 mand, hvoraf Lorens og Peter Petersen i Ragebøl samt H. P. Petersen i Tving stillede for mig. — Til item indsamledes og oversendtes fra sognet d. 26. januar 1864 = (?)

»Den 24. januar modtog vi ordre, at 15. bataillon på gjenmarch skulde indkvarteres i Dybbøl, Nybøl og Broager. Den fortsatte dog direkte til Flensborg. I Sottrup indkvarteredes i 10 dage en betydelig deel forstærkninger og forlodsmænd (?), der ikke kunne komme til Kjøbenhavn for iis. Den 1. februar fik vi en trainkaptain og 2 heste og den 2. februar 2 artillerikonstabler i indkvartering. Den 5. februar fandt så bortflytning sted i Dybbøl. Syge og gamle førtes bort, og bygningerne i Dybbøl by takseredes til nedbrydning. Kongen kom om eftermiddagen til Sønderborg. Armeen flager i disse dage for den 1.ste februar ved Mysunde og ellers i Dannevirkestillingen.«

Disse linjer blev de sidste, pastor Bülow kom til at skrive i Dybbøl præstegård. Hans efterfølger, H. F. E. Clausen, der tiltrådte 1½ år senere, har tilføjet følgende supplement: »Fastelavnssøndag d. 7. febr. 1864 afholdt pastor Bülow konfirmation med konfirmanderne og flyttede så herfra ned på Sandbjerg, hvor han opholdt sig den følgende krigstid. Han blev også her fængslet og ført til Flensborg. Den 11. april blev han entlediget fra sit embede.

Efter stormen på skanserne den 18. 4. vendte lidt efter lidt befolkningen tilbage og optog sine sysler igen. Der synes i denne tid ikke at have været afholdt nogen gudstjeneste i kirken, indtil den konstituerede præst, præsten Brag, tiltrådte. Den 30. august blev præsten G. E. Brag konstitueret i embedet, hvor han blev til den 24. september 1865, da den nyvalgte præst (valgt d. 11. august), præsten Clausen indsattes«.

Pastor Bülow blev arresteret på Sandbjerg den 17. februar af en

prøjsisk rytterpatrolje og sammen med vennen, godsinspektør Thoysen, ført til Flensborg, hvor han sad fængslet i 7 uger. Hans kone, der boede i skovfogedhuset i Sandbjerg, kom senere til Flensborg og fik lov til at besøge sin mand. I fængslet modtog Bülow sin afskedigelse, der var begrundet med, at han var befundet »unwürdig als Prediger in Herzogthum Schleswig wegen Verdacht der Spionage«. Inden 24 timer skulle han forlade Flensborg. Med afskedigelsen fulgte et tvangsrejsepas, hvori det lykkedes ham at få indført sin kones navn. Dagen efter rejste de over Hamborg og Lybæk til København. Men også her var de lidet velkomne, idet de som andre tilbagevendte embedsmænd blev betragtet som en byrde for statskassen. Lensgreve Reventlow på Brahetrolleborg tilbød dem ophold på sit gods, men Bülow afslog af frygt for at falde helt sammen efter de personlige strabadser og det sviende nationale nederlag. Hans redning måtte bestå i at komme i arbejde igen. Så gav han sig da til at samle penge ind til de skadelidte i Dybbøl. Selv havde han mistet alt, dvs. værdier til ca. 6000 rigsdaler og var dermed ruineret. Senere blev han hjælpepræst i Lindelse på Langeland og tiltrådte den 1. november 1864. Femogtyve dage senere mistede han sin hustru. Hun formåede ikke at leve videre med det chok, som de tragiske begivenheder havde påført dem begge. »Fra julen 1863 til julen 1864, hvilket tab var ikke lidt! Jeg havde i 1863 min lykkelige stilling i Dybbøl, en elsket hustru, en dyrebar menighed, et velforsynet hus og hjem. Ved julen 1864 stod jeg ene på Langeland og havde mistet det alt sammen. Men jeg kom til at føle, at den, der prædiker for andre, prædiker for sig selv.«

Den ensomme præst havde dog mange trofaste venner. Menigheden i Lindelse satte en mindesten på hans hustrus grav, og der foregik en livlig brevveksling mellem ham og hans mange venner i Dybbøl, hvoraf nogle også besøgte ham. Menigheden i Dybbøl ønskede Bülow tilbage som præst, og en af de »kirkeældste« skrev på opfordringen: »Betænk Dem ikke på at komme, fordi De skal bede for kongen af Preussen, thi en voldsmand og røver trænger jo fornemmelig til alvorlige kristnes forbøn!« Ansøgningen til myndighederne blev imidlertid afslået, vistnok på grund af den tidligere danske adelsmand Arthur Reventlows erklæring imod Bülow. Det er nok også et spørgsmål, om en mand af Bülows kaliber kunne trives i et embede under tysk herredømme.

Den 20. januar 1866 giftede pastor Bülow sig med Anna Caroline Amalia Hochbrandt, datter af fabrikant Joh. Andr. Chr. Hochbrandt og Dorthea Steffensen, og året efter blev han præst ved kommunehospitalet i København. 1877 blev han sognepæst i Sorterup ved Slagelse, hvorfra han tog sin afsked i 1891. Hans hustru døde den 9.

august 1893. Sine sidste år boede han på Frederiksberg, hvor han døde den 5. november 1905.

Provstinde Ingeborg Biering har afskrevet nogle breve, som pastor Bülow sendte til gårdejer Henrik Hansen, »Trovshøjgaard«. Det første stammer fra november 1866 og giver udtryk for en overvældende taknemmelighed mod vennerne i Dybbøl, som skriver til den fordums så glade præst, men »nu ofte har en trykkende følelse af kun at være et tærende lem på statskassen. Så gør det godt at mindes om, at man dog engang virkede, og ikke er glempt der, hvor han virkede . . . og at det Guds ord, som jeg forkyndte i menneskelig skrøbelighed, just fordi det kom fra mit hjerte i stor kjærlighed til menigheden, har kunnet bringe een eller anden Vorherres trøst, samt følelsen af vor synd og Guds nåde . . . Vil Vorherre bruge mig som præst, så bliver jeg det nok. Vil han ikke, så takker jeg ham for de år, jeg var det.«

I et andet brev af 22. dec. 1895 hedder det: »Prædikegjerningen varetager jeg nu ikke mere, da her ere flere og flere unge præster, men jeg sluttede ved Guds nåde på en yndig måde i sommer. Fra maj til oktober hjalp jeg på Holmsland ved Ringkjøbing en ung præst, der for sit helbred med sin unge kone måtte rejse en lang sørejse. Det var jo vel et vovestykke i sit 74. år at tage ud til vestkysten nær Vesterhavet i et sogn på 2000 mennesker og øve fuld præstegerning med 2 kirker at prædike i. Men Vorherre lod det underbart lykkes. Der var stærk kirkelig bevægelse i sognet, udmærket kirkegang og glæde ved engang at få en gammel præst at færdes med. Forholdene vare mig så tiltalende, at jeg ofte sagde menigheden der, at jeg forunderligt i alle forholdene mindedes min første kjærlighed i Dybbøl . . .«

Det sidste brev er dateret d. 13. april 1899 og skrevet i anledning af Henrik Hansens hustrus død: . . . »Vi have altså nu begge fristet den skæbne 2 gange at blive ene tilbage, og savnet er visselig ikke mindre i vor alder — Gud styrke Dem til i kjærlig børnekreds at kunne bære savnet! . . . Jeg fyldte 4. april 78 år, og holder mig ret vel endnu. Naturligvis bliver de forretninger, jeg nu udfører, stedse færre. Dog har jeg, siden jeg tog min afsked 1891, forrettet 139 brudevielser, 219 dåb og 1213 begravelser herude (på Frederiksberg). Prædiket har jeg ikke siden 1895. Derimod går jeg almindeligt mellem 12 og 5 daglig ud at tilse gamle og syge, hvad jeg glæder mig meget ved at gjøre. Blandt mine gamle har jeg endnu Feilberg fra Ullerup — 92 år og Bernth fra Kajnæs — 82 år. Til min sorg døde jo Chr. Krog Meyer for et par år siden . . . Ak, det ser mindre og mindre ud til, at vi to komme til at opleve den store omvæltning i Tyskland, der ene vil kunne føre tyskerens magtsprog til skampælen og dommen, der venter og nok vil komme, som som den i sin tid kom over Napoleonstiden. Man vilde dog gjerne have oplevet den . . . Nu — Gud den hellige og retfærdige, han styrer det, som han vil. Hans tid vil komme! Gud nu med Dem, kjære ven af fordums dage!

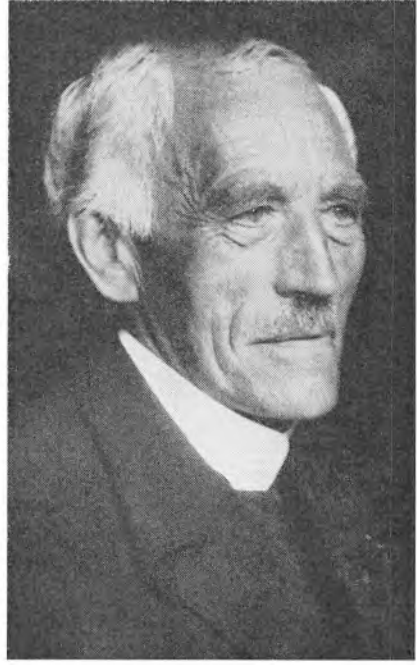
Deres hengivne F. R. C. Bülow.

Heinrich Fredinand Emil Clausen (1865—1902).

blev valgt til præst her den 11. august 1865 og indsat i embedet den 24. september. De to andre kandidater, som holdt prøveprædiken, var pastor Momsen, Store Vi, og pastor Wernich fra Rinkefølge. Emil Clau-

*Heinrich Ferdinand Emil Clausen.
Efter portræt i præstegårdens arkiv.
(Fot. Museet på Sønderborg Slot).*

Peter Hansen. (Privat fot.)

sen var født i Tønder den 18. september 1832, hvor hans fader, Hans Clausen, var lærer og regnskabsfører ved vajsenuset. Moderen hed Mette Marie Schmidt. Han blev student i Haderslev 1856 og cand. teol. i København 1862. Han fik i 2 år understøttelse fra universitetet til udenlandsrejser for sit helbreds skyld og besøgte samtidig en del tyske universiteter. En kort tid, forinden han kom til Dybbøl, var han konstitueret som diakon (andenpræst) i Sønderborg. De første 10 år i Dybbøl levede han ugift, men den 12. februar giftede han sig med sin husbestyrerinde Karen Marie Olsen, datter af Zacharias Olsen og Maren Iversdatter fra Rode på Sjælland.

Pastor Clausen hører utvivlsomt til de betydeligste præster, Dybbøl har haft. I sin bog »Slesvigske Præster« fra 1938 skriver Carsten Petersen, at Emil Clausen »i sin tid var den mest virksomme, mest brugte og videst kendte mand blandt Sønderjyllands præster.« Disse ord er næppe overdrevet. Han var stærkt konfessionelt forankret i den evangelisk-lutherske kristendomsforståelse, var udpræget dansk af sindelag og besad rige evner både som præst og organisator. Hans indsats kom da også til at strække sig langt udenfor sognets grænser. Fra 1876 til sin død var han formand for Nordslesvigs Missionsfor-

ening. Han var medlem af provinssynoden i Rendsborg, hvor han især kæmpede for at beholde dansk sprog i skolens religionsundervisning, men reagerede også på myndighedernes lukning af grundtvigske frimenighedskirker. Han var medlem af salmebogskommissionen, som udgav Evangelisk-Luthersk Salmebog 1890. Han var eksaminator ved præsteseminariet i Krop i Sydslesvig. Han samlede og udgav sangheftet »Missionsharpen« og sammen med den betydelige pastor Wacker i Rinkenæs udgav han »Kirkeligt Søndagsblad« som havde vid udbredelse i sønderjyske hjem. Senere var pastor Clausen dets redaktør i en lang årrække, mens lærer Ludvigsen, Dybbøl, var bladets forretningsfører. Også blandt andre af disse års sønderjyske kristeligt inspirerede mærkesager spores pastor Clausens indflydelse — det gælder således både asylsagen og diakonissesagen.

1872 holdt biskop B. P. Godt visitats i Dybbøl og skrev bag efter i sin protokol: »Den af pastor Clausen holdte prædiken var teksttro, logisk anordnet, meget godt udarbejdet i et ædelt og heltud korrekt sprog. Den gjorde et dybt indtryk, som den blev holdt med megen kraft og varme. Pastor Clausen er en fremragende begavet, særlig stor, trofast og ivrig præst og sjælesørger, hvem hele hans embede og især sjælesorgen ligger ret på hjerte. Om sommeren holder han om søndag eftermiddagen bibeltimer i kirken, om vinteren det samme onsdag aften i skolen. Denne havde sidste vinter ikke kunnet rumme alle deltagerne, hvorfor også vintertimerne måtte lægges hen til kirken. Desuden har der om vinteren om mandag aften været afholdt møder i præstegården til at drøfte kirkelige anliggender, navnlig missionen; gentagende har også de sidst konfirmerede været forsamlede om søndag eftermiddagen til fælles skriftlæsning, sang og bøn. Det må vel ikke undre, at det ikke skorter pastor Cl. med hans afgjorthed på modstandere i sognet.«

I 1896 opgives kirkebesøget efter tælling til knap 25 pct. af sognets befolkning, og der holdes store missionsfester både forår og efterår, som kunne strække sig over flere dage. Hellig tre Konger-gudstjenesten begyndte kl. 15.30 og varede 4 timer med flere prædikanter og offergang. Ellers prædikede pastor Clausen normalt »kun« ca. 1 time!

Pastor Clausen er den sidste præst i Dybbøl, som selv drev præstegårdens avling. Senere blev jorderne forpagtet ud. Der var i hans tid et hushold på 3 piger og 2 karle. Ægteskabet var barnløst, men flere slægtninge og forældreløse børn fandt i præstegården et godt hjem, ligesom der ofte var mange gæster. Ved præstejubilæet den 24. september 1890 skænkede menigheden bl. a. en syvarmet lysestige til præsten. Den blev 1902 givet videre til kirken, hvor den nu står på alteret. Ved præsteparrets sølvbryllup i 1899 forærede menigheden dem en sum penge, som var indsamlet i sognet. For disse penge købtes en lysekrone, som pastor Clausens skænkede kirken til ophængning i koret, hvor den

havde sin plads indtil restaureringen 1956—59. (Om »En søndag i Dybbøl kirke« på pastor Clausens tid, henvises til artiklen om »Åndskultur- og kirkeliv gennem tiderne«).

Pastor Clausen døde den 11. marts 1902, netop som han havde prædiket første gang efter at være kommet sig efter en svær og langvarig sygdom. Hans sidste år blev strenge på grund af hans hustrus sindssygdom. Hun sansede ikke engang, at han var død og døde selv et halvt år senere, den 4. september 1902. Pastor Clausens portræt hænger i våbenhuset i kirken, og hans grav findes lige ved indgangen til præstegården.

Den tidligere hjulmand, Hans Johannsen, Dybbøl, men senere havde et landsted på Dybbølmark, og som havde gået til præst hos pastor Clausen, skriver i nogle optegnelser bl. a.: »Pastor Clausen var en smuk mand, middelhøj og lidt svær, han havde lidt kinds-kæg og bar altid guldriller. Han var på een gang myndig, ja kunne være streng, men tillige kærlig og munter. Han holdt af at lege og tumle med konfirmanderne, men skulle vi have fri fra skolen, måtte vi over i præstegården og bede om tilladelse. Vi havde altid fri til Broager marked, en nøddedag og en isdag . . . Vi gik til konfir-mationsforberedelse to vintre. Det første år var vi tilhørere, det andet konfir-mander. Hvad præsten talte med konfirmanderne om, blev skrevet ned i en kladdebog, og siden blev det skrevet rent hjemme i »den store bog«. Vi havde mange salmer og skriftsteder at lære. Konfirmand-overhøringen fore-gik onsdag før konfirmationen og var meget indgående, hver enkelt blev hørt for sig. Palmesøndag blev vi konfirmeret og kom til alters samme dag. Det var en meget højtidelig dag . . . Pastor Clausen var meget godgørende. Der kom megen mad fra præstegården til de syge. Han hjalp også mange gange unge fra mindre bemidlede hjem til at studere, således Karl Brückner, som senere blev præst i Augustenborg, og H. P. Petersen, som stammede fra Rendsborg og blev opdraget hos Lorenz Hansens, lod han læse til præst i Amerika. Han arvede forresten pastor Clausens præstekjole og krave. Han hjalp også Palmus, som blev opdraget hos Andreas i e Li' og siden blev degn i Tandslet på Als, Phillip, som blev overlæge i Strasbourg, og Johannes Clausen, som blev præst . . . De sidste år var pastor Clausen meget syg og sengeliggende, først hjemme og siden en tid på diakonisseanstalten i Flensborg. Imens var pastor Jensen (senere Rinkenæs) vikar; han var en modsætning til pastor Clausen. En enkelt søndag i februar prædikede pastor Clausen igen, men han var afkræftet og svag. Han gik også en tur ned gennem Dybbøl by og hilste på dem i næsten hvert hjem, men 4 dage efter døde han pludseligt. Begravel-sen formede sig som en stor højtid. Vel sjældent har vi set et så stort følge, både uden- og indensogns fra . Talerne fra begravelsen er trykt i Kirkeligt Søndagsblad, som efter pastor Clausens død redigeredes af lærer Ludvigsen, Dybbøl.«

Både »Kirchliche Anzeiger« i Krop og »Hermannsburg Missionsblatt« bragte mindeartikler i anledning af pastor Clausens død. Sidstnævnte skrev i en stor artikel: »Den 11. marts d. å. tidlig om morgenen er i sit 70. livsår hensovet i Herren missionsudvalgets æresmedlem, vor kjære pastor Emil Clausen i Dybbøl. Han var en af de mest ansete gejstlige i Nordslesvig. Ikke

blot sin menighed har han tjent tro i henved 40 år, men også langt ud over sit sogns grænser nåede hans indflydelse. På missionsfester og præstemøder kunne man ofte høre hans veltalende vidnesbyrd. Hvor der fandtes liv i kirken, indfandt han sig for at deltage deri; kun at det hvilede på den evangelisk-lutherske grundvold. Thi han var helt igennem en mand, der, ligesom han med kraft vidnede om sin Herre, således også stod fast på sin kirkes beklendelse. Og hvorledes forstod han at forbinde en rig kjærlighedsvirksomhed med den så ofte og forgjæves angrebne lutherske rettroenhed! Diakonisseanstalten i Flensborg, præsteseminariet i Krop og andre anstalter havde i ham en nidkær hjælper og trofast rådgiver. Det kirkelige livs pleie i hans kjære Nordslesvig låe ham særdeles på hjerte og meget har han gjort for samme ved sit vækkende mundtlige og skriftlige ord, f. eks. ved det kirkel. søndagsblad, som han udgav i mange år. Og ikke mindst have vi i vor mission erfaret hans rige, trofaste kjærlighed. Hvor ofte har han på vore missionsfester talt til os. Dog lod han sig ikke nøie med kun at understøtte missionen i almindelighed. Han måtte endnu særdeles kundgjøre sin kjærlighed og knytte den til en missionsstation. Ved personlig forbindelse med missionær Paul Otto Petersen såe han i den af denne mand anlagte station i Tirupati en arbejdsmark, som Gud havde anvist ham og hans nordslesvigske brødre og grundlagde for samme den »Nordslesvigske Missionsforening«. I de sidste ti år steg fordringerne helt betydeligt ved højskolen, ved ansættelsen af en anden missionær og ved stationens forflyttelse. Men han blev ikke træt; hans tro holdt stand og hans kjærlighed holdt fast. Herren vedkjendte sin sin tjener og lod det lykkes ham, og kjærligheden hos de nordslesvigske brødre bød ham rigelige midler indtil allersidst. Mange kostelige troeserfaringer og bønnehørelser turde han derved opleve. Så var han fuld af taknemmelighed . . . Han vil blive os uforglemmelig, og vi ville ære hans minde ved trofast omsorg også for hans kjære Tirupati . . .«.

Forsøg på at bedømme pastor Clausens gerning i en større kulturel og historisk sammenhæng er gjort af biskop Ammundsen i »Sønderjyllands Historie« (V. s. 390) og provst Holdt i »Sønderjydske Årbøger« (1931 s. 129). Sidstnævnte karakteriserer Emil Clausen som »en ædel repræsentant for en vis formidlende overgangstype, som der tiere har været brug for i vor hjemstavns nationalpolitisk omskiftende historie«. Pastor Clausen var oprindelig stærkt knyttet til dansk åndsliv, men efterhånden som kilderne nordfra mere og mere tilstoppedes, modtog han stærkere påvirkning sydfra. »Det er ikke just en misundelsesværdig lod, der falder i sådanne overgangspræssters hænder, til en vis grad hjemløse og oftest ikke fuldt anerkendte som de er. De har imidlertid deres gode plads i udviklingen som formidlere af den historiske kontinuitet og fortjener ikke at glemmes.«

Peter Hansen (1902—1930)

Under pastor Clausens sygdom og den følgende vakance blev præsteembedet forvaltet af provinsvikaren, pastor Johan Jensen fra Haderslev. Men efteråret 1902 blev sognepresten i Rødding og Skrave, Peter Hansen, valgt til præst i Dybbøl efter patronens indstilling.

Peter Hansen blev født i Uge ved Tinglev den 20. august 1864 i et tysksindet hjem og i et af de stærkest tyskeprægede sogne i Nordslesvig.

Hans forældre, Laurits Hansen og Anne Margrethe Matzen, drev landbrugs- og krovirksomhed. Han havde 3 søstre, hvoraf den ene, Ida, senere blev gift med pastor H. P. Hansen på Kegnæs. Den læselystne dreng kom, efter forberedelse hos præsten i Uge, på latinskolen i Haderslev og blev student 1886. Hans bedste fag var oldtidssprogene græsk og latin samt fransk, som han beherskede resten af sit liv. 1920 holdt han således tale for de franske alpejægere, der var kommet til Nordslesvig for at kontrollere afstemningen. Han blev cand. teol. i Kiel 1890 efter at have studeret både i Tübingen og Berlin. Disse studier nærede også hans interesse for litteratur og filosofi i en sådan grad, at han hellere havde fortsat den videnskabelige løbebane frem for præstegæringen, men økonomiske forhold i forbindelse med faderens død tvang ham til at søge embede som præst. Han begyndte da som hjælpepræst i Tyrstrup-Hjerndrup 1890, men allerede året efter blev han sognepræst i Roager og Vodder. Herfra flyttede han til Rødding og Skrave i 1895 og giftede sig 3 år senere med Margrethe Beyer fra Aasgaard i Vestslesvig. Såvel dette giftermål som opholdet i Rødding med kontakt til frimenigheden skulle få den allerstørste betydning for hans senere udvikling til begejstret forkæmper for danske kulturelle værdier i Nordslesvig. En alvorlig sygdom foranledigede imidlertid, at han måtte se sig om efter et mindre, mere overkommeligt embede. Og det blev Dybbøl, hvor han kom til at øve sin største indsats, og hvorfra han blev kendt over hele landsdelen.

I Rødding oplevede pastor Hansen dønningerne efter fortyskningsbestræbelserne og det danske modtræk, oprettelsen af højskole og frimenighed, der begge senere havde måttet flytte over grænsen og forlægges til Askov. Der var dog fortsat en meget aktiv frimenighedskreds i sognet, og dens virksomhed var fortsat en torn i øjet på de tyske myndigheder. Det lyder derfor troligt, hvad biskop Ammundsen antyder, at konsistoriet i Kiel med forkærlighed havde anbefalet og udnævnt den tysk-kulturelt-begavede pastor Hansen til embedet i Rødding. Man havde gjort det i håb om, at han med sine kundskaber og sin veltalenhed skulle gøre landskirken mere attraktiv for sognebørnene end frimenigheden. Men da pastor Hansen for alvor fik det nationale problem ind på livet, opdagede han, at de værdier, danskerne kæmpede for at bevare, også var de værdier, han måtte forsvare. Han søgte kontakt til frimenigheden og blev betaget af dens rige åndelige liv. Med stor iver kastede han sig over studiet af dansk kultur, især litteratur og teologi. Søren Kierkegaard kendte han naturligvis, men nu søgte han også til Grundtvig og besøgte Askov flere gange for at blive beriget af dansk åndsliv.

Det kan derfor ikke undre, at pastor Hansens præstegæring i Dybbøl

også blev præget af modstand mod de kræfter, som søgte at lægge dansk åndsliv i lænker. Hans afgjorte standpunkter og begavelse som taler gjorde ham snart til medlem af både provsti- og provinssynoden, hvor han straks protesterede mod indskrænkningen af dansk sprog i skole og kirke, og hvor han ikke mindre end tre gange — i årene 1903, 1905 og 1909 — fremkom med sit eget »andragende« om flere dansktimer« når synoden havde forkastet de ordinære andragender fra provstierne, og her oplevede den opmuntring at få støtte fra flere sider af tysk presse. Men i det hele taget var pastor Hansen på vagt overalt, hvor man fra myndighedernes side, både åbenlyst og slet dulgt, forsøgte at germanisere den nordslesvigske befolkning. Derfor startede han en afholdsforening i Dybbøl og rejste rundt i landsdelen for gennem tale og foredrag at vække folk til modstand mod drikkeriets og forlystelselivets sløvende indflydelse på bevidstheden. Han mente, at de tyske myndigheder bevidst forsømte afholdssagen for ved drikkeri og underholdning at lade folket fordumme og blive ligegyldige i det nationale spørgsmål. Naturligvis kunne han ikke åbent eller direkte behandle politiske emner uden at risikere sit embede, men så tog han sit udgangspunkt i litterære eksempler og folkelige emner. Anledningen til, at den ellers upolitiske afholdssag blev draget ind i den politiske kamp i disse år, skal søges i oprettelsen af de mange småbanekroer, der fra tysk side blev anlagt i forbindelse med udbygningen af de nordslesvigske amtsbaner. Denne politik måtte virke mistænkelig, når man samtidig nægtede spiritusbevilling til danske kroejere og danske forsamlingshuse. Om den danske modstand i afholdsbevægelsen udtalte pastor Hansen ved sit 40-års præstebubilæum i 1930: »Vi måtte således tage kampen op mod et drikkeri og forlystelsesvæsen, som modstanderne ligefrem havde sat i system som et tjenligt middel for deres formål. Da jeg påtalte dette overfor en gendarm, at man således åndeligt udhungrede og forarmede befolkningen, svarede han: »Das will man doch gerade!« Ja, man ville åndeligt udmarve befolkningen, så den ingen ballast og ingen modvægt besad over for det tyske; man ville aflede tanken og opmærksomheden fra en alvorlig national kamp.«

Men ligeså ubøjelig pastor Hansen kunne optræde udadtil, ligeså mild og munter kunne han være hjemme i hverdagens præstegerning. Ægteskabet var barnløst, men han havde en uvurderlig støtte i sin hustru, der var udgået fra en kerner dansk slægt. Også hun var et højt begavet menneske og dybt præget af dansk åndsliv og kultur. Hvad hendes mand havde måttet kæmpe sig til af den art, havde hun haft med sig som en værdifuld gave fra sit barndomshjem. De var meget forskellige, men sammen skabte de et hyggeligt og gæstfrit hjem, som endnu holdes i frisk erindring af mange ældre i sognet. Hertil bidrog

også den skønne have, som pastor Hansen forsynede med et væld af skønne blomster og sjældne urter og træer — udtrykket »klosterhaven« stammer fra hans tid og refererer til et anlæg med krydderurter på det sted, hvor der før havde ligget en ladebygning. I haven holdtes også møder af forskellig art, for børn og unge, for afholdssagen, for Den nordslesvigske Kvindeforening og Ydre Mission. Selv redigerede pastor Hansen en årrække missionens blad »Tirupati«, men var ellers ikke meget skrivende.

Provst Beyer i Rinckenæs, den senere biskop, som var fru Hansens brodersøn, har givet følgende karakteristik af sin onkel: »Han var et meget »levende« menneske, altid stærkt interesseret i tidens rørelser, meget impulsiv og ildfuld, hvilket også gav sig udslag i hans måde at tale på. Den var ikke upåvirket af tysk facon uden dog at blive til »svulst« . . . Hans prædikener var »aktuelle« og fyldt med småtræk og billeder fra menneskelivet og naturen. Han elskede naturen, især blomsterverdenen, og var på dette område så kyndig som nogen gartner. Derfor var hans prædikener aldrig kedelige, men meget livfulde og folkelige, og især før 1920 var han en skattet taler og foredragsholder rundt i hele landsdelen. På dette punkt følte han sig vist lidt tilsidesat efter 1920, selv om han ikke selv talte om det.

Han var flittig til at besøge mennesker og kendte umådelig mange også udenfor sit sogn. Ikke mindst under krigen har han været storartet til at gå rundt og styrke og opmuntre folk.

Hans hele temperament bevirkede, at han var bedre skikket til at tale end til at skrive. . . Han var ikke upåvirket af den liberale teologi, men var dog alt andet end »liberal teolog«. Dertil var han alt for impulsiv, man kan måske også sige springende i sin tankegang. Men samtaler med ham virkede altid meget inciterende. Der er vist ingen tvivl om, at Sønderjylland i de sidste år af fremmedherredømmet i ham har haft en af de betydeligste danske prædikanter, som både forstod befolkningens mentalitet og kunne bringe dem ord, der styrkede og løftede dem i national og kristelig henseende. . . .«

Biskop Ammundsen føjede senere hertil: » . . . Til hans skarpt skårne fysiognomi svarede en ejendommelig personlighed, med kærlighed til naturen — han var en kyndig botaniker — og trang til glæde, men også med en vis asketisk tendens. Han elskede folket. Det var en fest at se ham i en kreds af bønder. Men han var tillige ivrig for studier og lod sig påvirke både af liberal teologi og sidst af Karl Barth.«

Op Carsten Petersen skriver bl. a.: »En lysende skikkelse blandt det danskslesvigske præsteskab var Peter Hansen i Dybbøl. Sort var det udvortes som hos en sydlænding, men ansigtet og sindet var lyst og nordisk nok. I al sin optræden var han en arbejdets muntre ven, en bevægelig og livlig natur, en mand som fulgte med livet og historien. Han var den sidste leder af det arbejde for Tirupati-missionen, som hans forgænger E. Clausen engang havde viet sine betydelige evner. Men også i folkets, ikke mindst de små folks daglige kamp og vanskeligheder var han med som en ivrig talsmand for afholdssagen. Iblandt den kristne ungdom så man hans spændstige skikkelse med glæde. Dansk var han, og kampen for alt, hvad der var sandt og ret,

betød for ham tillige en kamp for det folk, han tilhørte med alt sit væsen . . . Da han på fællessynoden anbefalede de to danske sprogtimer, må han have gjort indtryk, thi bagefter kom en nordslesvigsk provst hen til ham, satte ham næven for øjet og sagde: »Das soll Ihnen nicht vergessen werden!« Men præsten fra Dybbøl lod sig ikke forskrække. Han blev ved med at være den glade stridsmand og sædemand indtil sin død.«

Det fortælles, at pastor Hansen ofte indledte sin søndagsprædiken med følgende bøn af P. E. Benzon:

Gud, gør min søndag god,
så verden synker bag mig ned,
og sjælen går med stille fjed
sin frelses Gud imod

Før mig til livets flod,
dyk i dens friske væld mig ned,
bortskyl min hverdags støv og sved
og sval det vilde sind.

Stil mig ved korsets fod
og vis mig Jesu kærlighed,
alt, hvad for mig han stred og led.
Gud gør min søndag god.

Mindst een gang om året prædikede han over teksten: Glæd jer i Herren (Fil. 4,4—9) og begrundede det med, at man aldrig skal være bange for at gentage, når man derved kan indprente det gode. Og han understregede ofte Dean Inges ord fra »Tro og hengivelse«: Glæden er tegnet på, at vi er åndeligt levende og virksomme; hvor som helst der er glæde, har der været skabelse«. Men det var ikke bare kamp udadtil og glæde indadtil, der prægede det afholdte præstepars virke de mange år i Dybbøl. Den første verdenskrig hentede 36 unge mænd fra sognet, og ofte fik pastor Hansen den tunge opgave at bringe de efterladte sørgebudskabet. Heller ikke præstegårdens brand i 1923 var der megen glæde ved, men genforeningen var den glædeligste oplevelse i præsteparrets liv. Pastor Hansen blev medlem af det kirkelige udvalg, som stillede forslag til en ny kirkelig ordning for landsdelen og blev for sine fortjenester iøvrigt udnævnt til Ridder af Dannebrog.

I en alder af 66 år døde pastor Hansen den 3. november 1930 uden længere sygeleje. Hans hustru havde i mange år lidt af en hjertesvaghed, som havde tvunget hende til at holde sengen. Efter sin mands død flyttede hun til Sønderborg, hvor hun døde 2 år senere. Begge ligger begravet i nærheden af kirkens indgang. Ved pastor Hansens begravelse talte i hjemmet pastor Lauritzen, Bov, og provst Biering, Sønderborg. I kirken talte pastor Beyer, Rinkenæs, over ordet: Glæd jer i Herren.

I »Berlingske Tidende« skrev digteren Valdemar Rørdam følgende mindetale:

Slesviger først, og bonde
så Goethe-tysk student
fik han, med hjemvendt hjerte,
ved Grundtvigs alterkerte
sit danske livslys tændt.

Det vælded i hans brønd
og det suste over hans gård
af alt, hvad grænselandet
fik blodigt spredt og blandet
det sidste hundred år.

Men sin flugt fik han samlet
hos en, der fast holdt ved;
de væld gik ej til spilde,
som kærligt kvindesnille
tog ind til hegnet fred.

Trygt fulgte hendes troskab
hans rige præstesind.
Der var ej gård, ej hytte
så stolte eller forknytte,
de fandt dem, og fandt ind.

Med hjemmet skønhedsfyldt
af billed, digt og bog
lærte de, ved at grave
og plante deres have,
frugtliv og blomstersprog.

Men deres digt gik aldrig
det jævne folk forbi;
rent blod, frit mod, from tanke
var frugt og ronsenranke
i præstens gartneri.

De åbned hus og have
(trods alt, som stod på spil)
for på den danske tunge
at byde gamle og unge,
hvad hjertet trængte til.

Og præstegårdens blomster
og bøger sang og lo;
det husker Dybbøls drenge
og piger dybt og længe:
her lærte de at gro.

Der klagedes: »Han sviger!
Han svor sig i vort sold!«
Men han brød skranken åben
med ordet til sit våben
og korset til sit skjold:

»Jeg bøjer mig for Cæsar,
men knæler for min Gud.
Ham er det, jeg forkynder
for danske børn og bønder.
De skal forstå hans bud!

Og kun på modersmålet
får ordets magt sin ret.«
Da nikked selv synoder
til denne danske broder
af Luthers tyske æt.

Og andre egne kaldte.
Hvor Dybbøl-præsten kom,
slog folkesjælen sammen
med den i alterflammen:
Eet offers helligdom.

Han bar det lys, da mørket
fik magt som aldrig før;
bar det som ven og trøster
langs fortvivlelsens kyster
og ind ad dødens dør:

»Se op fra skræk og brøde!
se op, far ikke vild!
syng, levende og døde!
se: Gud går jer i møde
igennem ofrets ild!«

Op så de. Der hang lærken
og kvidrede: »Vel mødt!«
Grønt lyste gamle grave;
til tops i præstens have
steg flaget, hvidt og rødt...

Nu gik han til de gamle.
Og vi, der står igen,
vil lade støvet ligge
som støv. Det skjuler ikke
vor tapre præst og ven:

Den pastor Hansen, Dybbøl,
der, som hans mester bød,
var præst for grænselandet
med jord og himmel blandet
i samme hjertes glød.

Torvald Biering (1931—1941)

blev født den 13. december 1870 i Svindinge på Fyn, hvor faderen, Frederik Ferdinand Biering, var sognepræst. Moderen hed Hansine. Faderen døde tidligt, og drengen flyttede sammen med moderen og sine søskende til Svendborg. Understøttet af greve Moltke-Huitfeldt til Glorup kom han på Sorø Akademi, hvorfra han blev student 1889. Biering blev teologisk kandidat fra Københavns Universitet i 1895 og fik samme år ansættelse som KFUM-sekretær i Horsens. Desforuden fungerede han som uordineret medhjælp hos byens præster og var en overgang timelærer ved latinskolen.

Den 16. august 1899 blev Biering ordineret for at overtage stillingen som rejstepræst for KFUM & K i Danmark med tilknytning til Sct. Hans kirke i Odense. Kort efter foretog han en studierejse til Tyskland og Schweiz, og et par år senere var han i USA i anledning af amerikansk KFUM's 50 års jubilæum. Efter hjemkomsten giftede han sig med Karen Ingeborg Jepsen, født 15. oktober 1882 og datter af direktør Jepsen, Crome & Goldschmidts fabrikker i Horsens. Brylluppet fandt sted den 21. november 1902, og parret flyttede samme år til Thyregod-Vester i Midtjylland, hvor Biering var sognepræst til 1908. Herfra kom Biering til Esbjerg de næste 7 år, først som residerende kapellan, senere som sognepræst ved den nyopførte Zionskirke. 1915 blev Biering udnævnt til provst for Skads herreds provsti. Men på grund af en overvældende arbejdsbyrde søgte han 3 år senere til det noget mindre sogn, Sdr. Stenderup ved Skamlingsbanken på det derværende menighedsråds opfordring. Her var han i 3 år, til 1921, da han blev sognepræst for den danske menighed i Sønderborg. Fra Sønderborg kom Biering til Dybbøl i 1931 og var her til 1941, da han faldt for aldersgrænsen og flyttede til sit otium i Sønderborg, hvor han døde den 28. december 1954. Under opholdet i Dybbøl blev Biering udnævnt til provst for Sønderborg provsti i 1932. 1937 blev han Ridder af Dannebrog og i 1949 Dannebrogsmænd.

Provsteparrets virke i Dybbøl står stadig i frisk erindring hos den ældre generation af sognemenigheden. De havde begge et myndigt og venligt væsen og var begge meget energiske. Biering havde under studentertiden i København modtaget varige åndelige impulser gennem den kristne studenterbevægelse og mødet med en række betydelige mænd såsom fabrikant Nyrop (søndagsskolearbejdet), professor Harald Ve-

*Ingeborg Biering.
(Privat fot.).*

*Torvald Biering. Efter portræt i
præstegårdens arkiv.
(Fot. Museet på Sønderborg Slot).*

stergaard (Københavns kirkefond) og ikke mindst ungdomsvennen, den senere landskendte KFUM-sekretær og præst, Olfert Ricard. Livet igennem bevarede Biering en varm interesse for ungdommens og alderdommens problemer, hvilket sammen med hans store organisatoriske evner placerede ham i en række bestyrelser på landsplan. Han var således i 25 år medlem af fællesbestyrelsen for KFUM & K, en overgang tillige landssekretær og redaktør af »De unges Blad«. Fra 1910 var han formand for »Ungdommens Vel«, 1923—28 formand for Diakonhøjskolen, 1929—34 formand for Kirkeligt Fællesudvalg, fra 1934 i bestyrelsen for Kirkeligt Forbund og fra 1933 til 41 medlem af Kirkepolitisk Udvalg.

Til provst Bierings lokale fortjenester for vanskeligt stillede unge og ældre medborgere hører hans indsats for etableringen af Ragebøl plejehjem i den gamle kro med diakon Christoffersen og hustru som første lederpar — samt oprettelsen af Dybbøl gartnerhjem, hvis første forstander blev en af Bierings gamle KFUM-drenge fra Esbjerg-tiden, Nimrod Grønne, der også blev en aktiv medarbejder i det kirkelige børne- og ungdomsarbejde i sognet. Det var således forstander Grønne, der oprettede KFUM-spejdertroppen i Dybbøl. Endvidere skal nævnes, at det også var provst Biering, der startede hjemmesygeplejeforeningen for Dybbøl og Nybøl sogne.

Provst Bierings nationale interesse førte ham bl. a. til bestyrelsen for Sønderjysk Hjælpefond, ligesom han også var med i bestræbelserne for at bevare hotel Dybbøl Banke på danske hænder. Efter befrielsen i 1945 valgtes Biering til formand for Sønderborg fadderskabsforening for Slesvig by. Hele dette alsidige virkefelt i forbindelse med Bierings solide præstegerning og centrale kristne forkyndelse gjorde ham til en ofte benyttet taler ved møder og stævner både nær og fjern. Endda fik han tid til at udgive et par bøger: »Levende Billeder« fra 1912 og »Ungdom og Alvor« fra 1917, begge trykt i 2 oplag. Og fra hans hånd foreligger talrige artikler, opbyggelige stykker og indlæg i samtidens aktuelle debat. Fra 1909 til sin død var han redaktør af »De ældres Julebog« fra Lohses Forlag — en opgave hans hustru har røgtet siden, trods hendes høje alder.

Provstinde Biering blev gennem årene meget fortrolig med de lokale forhold i sognet. Hun uddelte kirkebladet og havde altid tid til en samtale, hvad især blev påskønnet af ældre mennesker. Gennem disse samtaler vakttes hendes interesse for sognets historie — en interesse, der blev styrket under nazismens fremtrængen syd for grænsen, hvilket bl. a. førte til, at tyske statsborgere, der stammede fra Dybbøl, henvendte sig i præstegården for at få udstedt arieattester — en opgave fru Biering løste ved granskning af kirkebøgerne. Herfra førtes hun til videre studier i slægtshistorie og dette, i forbindelse med hendes mange samtaler med ældre sognebørn, satte hende efterhånden i stand til at gøre en række betydningsfulde sognehistoriske optegnelser, hvoraf især nedfældningen af gårdenes historie fortjener at fremhæves. Det er således i vid udstrækning fru Bierings manuskript, der ligger til grund for det tilsvarende afsnit i nærværende bog. Endelig skal nævnes, at fru Biering i en lang årrække var formand for Danske Kvinders Syd-slesvigske Forening for Als og Sundeved, og at hun under sit otium i Sønderborg flere gange har foretaget rejser til Afrika og Indien for at besøge sin søn, der var ambassadør i Ghana, senere i Indien og nu i Tanzania. En sådan rejse bragte hende rundt til en række centrer for dansk ydre mission. Fru Biering døde den 20. oktober 1976.

Langt op i alderdommen var provsteparret kendt for at have et legendarisk helbred, der styrkedes gennem friluftsbadning året rundt. I protokollen for Sundeved Præstekonvent skrev pastor Warncke, Ullerup, følgende morsomme bemærkninger i 1951: »De er begge berømte for, hvad man må kalde vikingemanerer: Medborgere i staden ser dem om morgenen løbe ud i stranden til friluftsbade det meste af året, hvilket vil sige, såfremt isens tykkelse tillader gennembrud — også ved juletid!«

Der var 5 børn i ægteskabet, fire døtre og en søn. Sønnen, Hans A.

Biering, skrev i 1970 i hundreråret for faderens fødsel en smuk mindeartikel til de ældres Julebog, hvoraf følgende uddrag fra Dybbøl-tiden er hentet:

»Landsby-sognepræstens gerning i det idylliske sogn øvede en personlig tiltrækning på min fars sind, og han gik op i arbejdet med nidkærhed. Til fods — han var alle dage en glad vandringsmand — og på cykel gennemkrydsede han sognet, kom i kontakt med sognebørnene og lærte dem og deres problemer at kende på alle områder. Ingen forhold var den livsnære præst fremmed overfor, og det viste sig også i den tillid, hvormed de talrige mennesker kom til ham med deres timelige og åndelige vanskeligheder Livet i Dybbøl kom nu ikke helt til at forme sig så stilfærdigt, som min far vel havde forestillet sig det. Han har måske inderst inde næret en drøm om at afslutte sin embedsgerning i tråd med sin ungdoms mål, at komme til at træde i sin fars fodspor som præst og sjælesørger i et landsogn. Denne gerning glemte han heller ikke, men virketrang og mange aktiviteter trak ham dog udenogs — til tider i et omfang, der kunne gøre ham selv betænkelig; men også her var det svært at sige fra. — Det »Kirkelige Udvalg«s arbejde indbar til tider mange rejser til København til møder fra tirsdag til fredag i uger i træk. Provstegerningen på Als og Sundeved gik han op i med stor interesse og arbejdsindsats i samarbejde med provstiets præster og de to andre medlemmer af provstiudvalget, som han kom til at stå i et nært venskabsforhold til. Dertil kom medlemskab af en række bestyrelser i kristelige og nationale foreninger, og en udstrakt virksomhed som taler ved møder og sammenkomster i det ganske land. Årene op til den anden verdenskrig var nationale brydningsår i Sønderjylland, og det kirkelige som det nationale genforeningsarbejde lå provsten i Dybbøl stærkt på sinde. Utallige er de lejligheder, hvor han med sine evner for ligefrem og kraftig tale ud fra sine dybe fædrelandske følelser har påvirket, opmuntret, ja til tider begejstret sine tilhørere på nationale møder Som medlem af »Udvalget til Ordning af Forholdet mellem Staten og Kirken« gik min far med stor interesse op i dette arbejde. Det var hans overbevisning, at grundlovens løfteparagraf om, at en kirkeordning skulle ordnes ved lov, burde gennemføres, og så sent som i sit sidste leveår, 1954, skitserede han tanker herom i »De ældres Julebog«. Kirken burde have sin egen styrelse, som folketinget ikke direkte bør have højhedsret over. En for den gamle provst karakteristisk betragtning indeholdt artiklen i følgende ord: » . . . men i øvrigt skal den, som kæmper for sandhed og ret, ikke spørge om udsigterne, men blot kæmpe videre, for det kan altid nytte at kæmpe for sandheden og retten, for dér har man Gud på sin side « Det var ord fra en mand, der livet igennem havde kæmpet mod »hvad kan det nytte«-tankegangen«.

Hans Oluf Carl Bang (1941—1963).

var fynbo fra Fåborg og fødtes den 3. april 1898 som søn af Hans Christian Bang og Emma Ida Amundsen. Faderen var da kateket og overlærer ved bogerskolen, men blev senere sognepræst i Aunslev-Bovense. Sin første undervisning modtog Bang i en privatskole og senere i sit hjem, men kom så på realskole i Ullerslev og herfra til Odense

kathedralskole, hvorfra han blev student i 1915. Syv år senere blev han teologisk kandidat fra Københavns universitet, skønt han i studietiden blev angrebet af den spanske syge. Det næste år opholdt Bang sig ved *Faculté Libre de Théologie Protestante* i Paris på et studielegat fra den franske stat. Herefter boede han fem år (1923—28) på Borchs kollegium i København og virkede som manuduktør og timelærer på københavnske gymnasier. Samtidig var han delings- og kredsfører i Frivilligt Drengeforbund på Nørrebro. 1928 foretog Bang en rejse til Italien, Syrien og Palæstina, men blev under rejsen — i december måned — udnævnt til residerende kapellan for den danske menighed i Sønderborg. Sognepræsten var her, indtil 1931, provst Biering, derefter Halfdan Høgsbro. Ordinationen og indsættelsen fandt sted den 20. januar 1929 i Sct. Marie kirke.

I Sønderborg lærte pastor Bang sin hustru at kende. Hun hed Margrethe Hansen, født den 23. marts 1902, og var datter af sognepræsten på Kegnæs, Hans Peter Hansen og hustru Ida Christine Hansen. Parret blev viet den 10. oktober 1930 i Bovense kirke. Der var 3 børn i ægteskabet, der alle er lærere: Hans Henrik Christian Bang, Bov. Ida Marie, gift med dekan Knud Jeppesen, Brabrand, og Holger Peter Bang, Alminde. Fra 1932 til 1941 var Bang sognepræst i Gudbjerg ved Svendborg, hvorfra han kom til Dybbøl og blev indsat i embedet den 3. august 1941.

Pastor Bang var en dygtig præst, men følte sig ikke tilknyttet nogen kirkelig retning. Han lagde vægt på det centrale i kirkens budskab. Hans store erfaring som lærer mærkedes i hans prædikener, artikler og foredrag, der altid var grundigt udarbejdede og ofte oplivedes af plastiske billeder fra hverdagen eller krydret med aktuelle eksempler fra samtidens kulturelle debat. Særlig højt satte han konfirmandundervisningen og søgte på flere måder at aktivisere børn og unge ved afholdelse af særlige møder og gudstjenester. Der holdtes også i han tid bibellæsninger og møder for Pathanmissionen rundt om i sognets hjem og i præstegården. Pastor Bangs store sprogkundskaber gjorde, at der flere gange kom bud efter ham som vikar på statsskolen i Sønderborg eller Dybbøl skole. Pastor Bang var i en årrække amtssekretær for Dansk Kirke i Udlandet, kasserer i sygeplejeforeningen, formand for Dansk Samfund og var en overgang medlem af skolekommissionen i Dybbøl og forældrenævnet ved statsskolen.

Til Dybbøl præstegård var nogle af fru Bangs bedste minder fra barndoms- og ungdomstiden knyttet. Hendes morbror var Dybbølpræsten Peter Hansen. Men også for pastor Bang betød Dybbøl sogn noget særligt. Han havde stærke historiske og nationale interesser, hvilket bl. a. gav sig udslag i hans lokalhistoriske forfatterskab. Såle-

des leverede han i mange år en række historiske fortællinger til Jul i Grænseland, Hjemmenes Julebog, De ældres Jul og Margrethehæftet, ligesom han i kirkebladet offentliggjorde en serie kirkehistoriske optegnelser fra sognet, der senere blev udgivet af menighedsrådet under titlen »Kirkehistoriske optegnelser fra Dybbøl sogn«. Det var nok heller ikke tilfældigt, at den store restaurering af kirken fandt sted i pastor Bangs tid.

I efteråret 1956 var pastor Bang så uheldig at styrte ned fra et træ i haven under frugtplukning, hvorved han brækkede en lændehvirvel og blev 60 % invalid. Med stor tapperhed lykkedes det ham dog at bestride de væsentligste embedspligter indtil foråret 1963, da rygskadens tvang ham til at søge sin afsked i utide. Præsteparret flyttede herfra til Horneland på Fyn. Den 25. maj 1971 døde fru Bang efter længere tids svaghed og blev begravet på Dybbøl kirkegård.

Ved pastor Bangs ordination og indsættelse i 1929 skrev biskop Ammundsen i den unge, energiske præsts alterbog et engelsk salmevers, som ikke bare i overført, men også i bogstaveligste forstand fik profetisk karakter for pastor Bangs videre skæbne. Verset lød: »Two glad services are ours, Both The Master loves to bless. First we serve with all our powers, Then with all our feebleness.« (Vi har to glade måder at tjene Gud på; begge vil Mesteren gerne velsigne: Først tjener vi Ham med alle vore kræfter, derpå med al vor skrøbelighed.)

Såvel ovenstående som det følgende citat om den første dåbshandling er hentet fra et utrykt manuskript »Man bliver præst —«, som pastor Bang venligst har overladt forfatteren af denne artikel: »Søndagen efter min indsættelse prædikede jeg for første gang i kirken, og derefter tog provsten en velfortjent ferie — han havde måttet passe embedet alene i temmelig lang tid. Jeg skulle klare alle embedshandlinger for den danske menighed og bl. a. have træffetid i præstegården. I den uge blev mine tanker om, at man som præst fik mere med livet at gøre end som gymnasielærer, i fuldt mål bekræftet. Der var bl. a. mægling i en skilsmissegang... og der var en »krigsenke«, som ville have barnedåb. Men for ikke at miste sin krigsenkepension, ville hun ikke gifte sig med ham, hun levede sammen med og havde barnet med... En aften forinden (dåben) kom morfaderen til et nyfødt barn og hentede mig ud til nøddåb i et lille hjem oppe i byen. Da jeg stod i den tunge luft i det lille soveværelse bag ved butikken, og spædbarnet blev båret frem til dåben over det dampende vand i vaskefadet, medens moderen i sengen endnu udmattet efter fødselen så til og svarede for sit barn, og de andre stod med bøjede hoveder og foldede hænder, og dåbsvandet blev øst op over barnets hoved i Faderens, Sønnens og Helligåndens navn, da følte jeg med taknemmelighed, at nu var jeg blevet præst, — at det var min egentlige indvielse og indsættelse i livsgerningen!

Marius Storgaard (1963—)

blev født den 10. april 1925 i Karby på Mors. Forældrene var murer-
mester Niels Christensen Storgaard og hustru Eline Kirstine Gosvig.

Fra sit 11.te til 18.de år var Storgaard beskæftiget ved landbruget. De næste tre år — under anden verdenskrig — arbejdede han i de midtjydske brunkulsejer i Søby ved Herning og var igen en kort tid ved landbruget, indtil han i 1946 rejste til København, hvor en venlig ældre dame havde tilbudt ham gratis husly og middagsmad om søndagen. Målet var at blive præst. I 1947 tog han mellemskoleeksamen og året efter realeksamen fra Akademisk Kursus. 1950 blev han klassisk-sproglig student fra Statens og Hovedstadskommunernes Kursus. Samme år blev Storgaard gift med Nico Kvols, datter af gårdejer Andreas Kvols og hustru Petra Gade, Øster Hvidbjerg, Mors. Han var derpå en tid lærervikar, indtil den udsatte værnepligt kunne aftjenes. Under soldatertiden aflagdes den filosofiske prøve ved universitetet i 1951, og fem år senere bestod han den teologiske embedseksamen. Under det teologiske studium havde ægteparret en stilling som vicevært i Hellerup.

Pastor Storgaard blev ordineret den 27. juni 1956 i Roskilde domkirke. Et forvarsel om en fremtid i Sønderjylland knyttede sig måske til denne begivenhed, der var lige ved at gå i vasken, fordi kirkeministeriet ikke rettidigt havde sørget for kongens underskrift på præsteudnævnelser. Da dagen oprandt, var kongen sejlet til Sønderborg, men blev på turen orienteret om den prekære situation, der kun blev reddet ved, at Majestæten fra Gråsten i sidste øjeblik over telefonen kunne meddele biskoppen, at formaliteterne var i orden: Storgaard var udnævnt til kaldskapellan i Frederikssund og Oppe-Sundby. Under opholdet i Frederikssund, der varede til 1960, virkede pastor Storgaard tillige som lærer i religion og sprog ved byens private realskole og udgav en samling prædikener, som han tilegnede byens »vikinger«.

De næste tre år var Storgaard sognepræst i Bredstrup ved Fredericia og tillige i halvandet år konstitueret sognepræst ved Sct. Michaelis kirke i Fredericia under pastor H. A. Nissens fravær. Pastor Nissen var forøvrigt født i Dybbøl og ligger begravet på Dybbøl kirkegård. I 1961 var Storgaard på en studierejse i Amerika, tildelt af Det lutherske Verdensforbund i Geneve. 1963 udgav han digtsamlingen »Potteskår« (Forlaget Credo). Den 17. august 1963 blev Storgaard udnævnt til sognepræst i Dybbøl og har siden 1964 været litteraturanmelder og kirkelig medarbejder ved »Jydske Tidende«. Har desuden skrevet digte til »Hvedekorn«, »Kirke & Kultur« m. fl., tidsskrifter, noveller og artikler til bl. a. julehefter og holdt flere foredrag i radioen.

Oplevelsen af festlighederne omkring hundredårsminde for 1864 fik pastor Storgaard til at sysle med tanken om at få realiseret en samlet beskrivelse af sognets historie. Og i Kirkebladet for februar 1968 orienterede han sognets beboere om opgaven og opfordrede medarbejdere til at melde sig, hvilket også skete, hvorpå et stort arkivarbejde

*Hans Oluf Carl Bang.
(Fot. H. C. Bergmann).*

Marius Storgaard. (Fot. Chr. Hansen).

tog sin begyndelse. En særlig appel til planens gennemførelse fremkom i 1970 som følge af Dybbøl kommunes indlemmelse i Sønderborg storkommune og Dybbøl sogneråds håndfaste opbakning af initiativet i form af en bevilling på 16.000 kr. Der nedsattes nu en komité med pastor Storgaard som formand og med den opgave at skrive Dybbøl sogns historie.

Fru Nico Storgaard har siden 1970 været ansat som kirkesanger og været formand for Dybbøl sogns husholdningsforening siden 1968. Hun har haft ophold på flere højskoler og gennemgået grundpædagogisk kursus. Nico Storgaard underviser i stoftryk og batik på kurser under fritidsloven.

PRÆSTENS GÅRD OG PRÆSTENS LAND

Af Marius Storgaard

Hvornår der er tillagt præsten i Dybbøl bolig og land står hen i det uvisse. Men allerede tidligt i middelalderen var det skik, at præsterne på landet fik udlagt boliger med jord i de enkelte sogne. Det viser Jydske Lov fra 1241, og kong Olufs håndfæstning af 1376 fastslår, at præsten skal residere i en gård, som hører til de bedste i sognet. Efter reformationen bestemmer Kirkeordinantsen fra 1539, at »hver sognepræst skal beholde sin præstegård med alle rettigheder og rette tilliggende som har været den tillagt fra Arilds tid.«

Præstegården var en del af kirkegodset, som fra gammel tid var skænket kirken til præstens underhold og mange steder senere udvidet gennem gavebreve, hvorfor jordtilliggendet kunne være ret betydeligt. Kirkegodset var således delt i 2 dele, nemlig kirkens byggekasse (fabrica ecclesie) og midlerne til præstens underhold, som kaldtes »præstebordet« eller »mensalgodset« (mensa = alter). Både »kirkefabriken« og »præstebordet« var selvstændige retssubjekter, som også efter reformationen beholdt fuld sikkerhed og uafhængighed. Alligevel tiltog kongerne sig fra 1582 den frihed i adskillige tilfælde at bortsælge patronatsretten, inclusive »herlighedsretten« over både kirker og mensalgods til private, fortrinsvis slægtninge og adelige. Således skiftede også Dybbøl kirke ejer nogle gange indtil grev Reventlow (Se art. om Sandbjerg) erhvervede den i 1673. Patronatsretten over kirken besad slægten Reventlow indtil 1934. Præstegården blev indløst over en 28-årig afbetalingsperiode fra 1822 til 1850.

Første gang præstegården omtales i den gamle kirkeregnskabsbog, som provst Karstensen havde adgang til, sker i 1573. Da er der med hele sognets samtykke blevet ydet pastoren, hr. Johannes Andreæ (Lund) 6 mark til hjælp til bygning af sit hus: vom dem Kirchengilde . . . tho helpi tho sinen husi tho buvindi gigiuin. Om præstegården skulle genopbygges efter brand eller anden ødelæggelse, oplyses ikke. Måske har der været tale om ombygning eller udvidelse?

1606 har præsten fået 4 rigsdaler af kirken i byggehjælp.

1756 »blev præstegården ombygget. Præsten, Hans Balslev, overtog bygningen for 40 rigsdaler faget. Menigheden havde 7 fag at vedligeholde.

Den gamle idylliske præstegård, der brændte 1923. Arstallet 1806 på frontispicen stammer fra den store ombygning, da bindingsværket blev afløst af grundmur. (Det kgl. Bibliotek).

holde. (Den gamle præstegård har kun udgjort 7 fag wåningshus). Præsten byggede nu 11 fag, og menigheden overtog de 7 nordre til vedligeholdelse, men betingede sig at måtte belægge stuerne med stengulv istedenfor bræder, alene med undtagelse af dagligstuen. Frontispicen over indgangen måtte præsten selv vedligeholde. Menigheden betalte 2 rigsdaler à boel, udgjorde 70 rigsdaler 16 skilling. Resten 209 rigsdaler 32 sk. blev tagen af kirkens midler.«

1791 blæste en frygtelig storm over sognet, hvorved mange træer og flere huse faldt om. »Pastoratets æblehave vesten for kirken ødelagdes aldeles«.

1806 har pastor Momsen sat grundmur under østsiden af stuehuset til afløsning af det gamle bindingsværk, og præstegården »blev i det hele betydeligt forbedret« i hans tid. Pastor Momsen bekostede selv ombygningen, men fik »succesive« godtgørelse herfor af kirkens midler i årene 1806—1812, ialt 525 rigsdaler.

1813, »i krigstiden har der været gennemmarch og indkvartering i Dyppel af forskellige slags tropper, både vore egne og fjendtlige.«

1817, kort før sin død, nedrev pastor Momsen en gammel ladebygning, »som stod på den sydlige kant af gårdsrummet i retning fra wåningshuset og hen efter dammen«. Grunden blev derefter lagt ind til haven. Ligeledes var pastor Momsen i gang med at ombygge den østre

ende af hovedladebygningen, som lå på den modsatte side af gårdspladsen, langs kirkegården. Dette byggearbejde fuldendtes året efter af hans eftermand i embedet, pastor Bonnichsen.

1819 satte pastor Bonnichsen grundmur under stuehusets vestside, hvortil han af kirken fik et tilskud på 100 rigsdaler.

1822 er præstegårdens indløsning påbegyndt og varede til 1850. »Præsten fik at betale renterne 79 rigsd. 22 sk. årlig. Fra 1840 dog kun 75 rigsd. 22 sk. årlig, da et overskud fra 1839 på 40 rigsd. blev anvendt til afbetaling på indløsningssummen. Kirken besørger den successive afbetaling på 40 rigsd. årlig.« Indløsningen fra patronatet skete efter kongelig forordning af 8. okt. 1805 og formidledes gennem overkonsistoriet i Kiel. Efter det ovenfor anførte må indløsningssummen have været på 1120 rigsdaler — 28 rater à 40 rigsdaler — for hele præstegården. En yderst ringe sum, når man sammenligner med, at det samme år (1850) kostede 440 rigsdaler at forny kirkens vinduer! Men her efter var præstegården menighedens ejendom.

1838. Både 1838 og 1803 blev der anskaffet nye arkivskabe — muligvis til både kirken og præstegården. Det første var forfærdiget af snedker Hans Michelsen for 9 rigsdaler.

1840 blev præstegårdens brønd flyttet. Den gamle var lige uden for hovedindgangen. Den ny blev gravet ved køkkenindgangen. Den var 16 alen dyb og eksisterer endnu. Hans Frederik Dam m. fl. har gravet og sat den. Hans Hansen, Staugård, lavede pumpen.

1843 blev »bakhuset« udvidet både i bredden og længden og indrettet på en bedre måde med hensyn til spisekammer, mælkestue, tørverum, rullestue etc., hvilket kostede sognet i rede penge 188 rigsdaler og 33 skilling.

1845 blev »præstegårdens staldindretning forandret. Forhen var heste og køer i eet rum, nu blev der gjort skilsmisse og desuden indrettet foregulv i kostalden«. Denne forandring kostede ialt 120 rigsd., hvoraf sognet betalte 39, kirken 40 og præsten resten.

1848—50: Om præstegårdens skæbne under Treårskrigen skiftende indkvarteringer henvises til provst Karstensens optegnelser om denne krig. Efter krigens ophør forestod en større reparation af præstegården. 1850 tog man fat på den ældste ende af stuehuset mod nord med undtagelse af forstuen og trappen. Bl. a. blev havestuen malet i pompejansk stil efter løjtnant og kunstmaler Dalgas' anvisning. (Denne Dalgas, som var blevet hårdt såret i slaget ved Isted, faldt nytårsnat 1850/51 i den sidste fægtning før fjendtlighedernes ophør). 1851 blev den søndre ende af stuehuset istandsat: »De to små stuer ved siden af den nuværende dagligstue (forhenværende sal) sloges sammen til een og indrettedes til selskabs-spisestue. I dagligstuen anbragtes et tredobbelt

vindue imod sønder, hvor før ingen var. En stor forbedring og forskjønnelse. Patronen bevilgede 200 rigsdaler courant af kirkekassen til præstegårdens og skolens istandsættelse. En pottemagerovn anskaffes til spisestuen, 5. juni fest på Dybbølbakker.«

1853 fortsattes med forskellige arbejder. Bl. a. opsattes en ny trappe med beklædning op ad væggen, forstuen blev belagt med fliser, og et loftskammer blev udvidet. »Ved disse nu tilendebragte reparationer og forandringer har præstegården unægtelig vundet særdeles meget.«

1854 skete følgende forandringer i ladebygningen: hestestalden blev udvidet og karlekammeret flyttet fra den nordre side til den søndre, samt hønse- og andehus tilligemed lokumer indrettedes i enden af laden. Vognskuret, som før havde været i enden af laden, »blev så igen flyttet ned i midten af laden, hvor dette vedkommende stykke blev taget fra hugge- og fåreladen.« Denne forandring kostede ialt 270 rigsdaler.

1855 blev gårdspladsen brolagt af murermester Delffs folk fra Sønderborg for 144 rigsd. »Dernæst sat en ny pumpe i brønden for 23 rigsd. samt også lagt drænrør rundt omkring våningshuset, 17 rigsd., foruden adskilligt andet murer- og snedkerarbejde.

1856 sattes en mur fra hjørnet af laden og hen til kirkegårdsdiget (den står endnu), desuden sat murindfatning (vel den nuværende kampestensvæg) ved dammens nordre side. Endvidere blev der malet i folkekammeret og køkkenet. »Iligemåde nye loporte anskaffedes og malede. Ialt 300 rigsdaler.«

1857 er brønden ved ladebygningen blevet forsynet med en ny pumpe, og dagligstuen har fået nyt panel.

1858 overtog pastor Bülow embedet efter provst Karstensen og begyndte med »at købe enkesædet (se senere) af præsten for 1050 rigsdaler og overlod det til brug for min moder.« Samme år rensedes dammen af sognet, der af amtet var blevet erklæret pligtig til dette arbejde. Rensningen varede fra den 1. ste til den 12. te september, og dyndet blev solgt til 2 mænd i Lien for 2 rigsd. og 4 sk.

1859 blev et loftskammer beklædt med brædder; lågerne eftersete, dagligstuen tapetseret, »fik nyt betræk«, et madskab blev opsat ved køkkenet og det ene pulterkammer mod vest beklædt med brædder. Endvidere blev 2 spær af udhusets tag omlagt, stakitgavlene (med slyngroser) blev eftersete og kostalden fik et stykke nyt tag og blev repareret indvendig og forsynet med stråkrybber.

1860 blev forstuedøren flyttet ind i spisestuen »og således blev den indre lejlighed forandret, hvad brugen angår.« Samtidig blev vinduer og døre malede i den nye havestue. I kostalden blev broen omlagt og i den forreste del indrettet et sulekammer. I hestestalden blev 2 nye

Teselskab i præstegårdshaven på pastor Clausens tid. (Privat fot.).

vinduer isatte og i svinestalden 1 nyt vindue. Til haven blev lavet en ny stakitgavl og pastor Bülow plantede 4 kirsebærtræer à 3 sk., 1 æbletræ à 3 sk., 1 blommetræ og 1 espaliétræ à 3 sk. og 8 sk. »Winkjælderen repareredes og stativet fornyet. Kalkgruben (på kirkegården) flyttedes ind mod præstens mødding (ved kirkegårdsdiget). Den vestre dør i baghuset tvættes.«

1861 skulle præstegården have været malet udvendig, men arbejdet udsattes »på grund af al den uro det tegnede til i foråret«. Medio juli tækkedes den østre side af baghuset. Svinestalden blev lagt om. Et stykke af vesterløkken blev inddiget og udlagt som urtehave. Pastor Bülow var en stor have- og blomsterelsker, hvilket fremgår af hans omfattende havebeplantninger: om foråret 16 slyngroser ved stue- og baghus, ved udhuset 1 vinranke, nogle clematis og vildvin. Om sommeren omlagdes gulvet i den østre lo.

I september maledes spisestuen og vinduerne sammesteds og i gangen fik nye rammer. »På møddingen brolagdes ved pumpen. Af en eng i Paradis (en af præstegårdens løkker) udhuggedes 27 kobler vartræer (også kaldet kragetræ eller tagryttere til at forstærke mønningen) til præstegården. I oktober plantedes i haven: 1 calvelle (?), 1 løgæble, 1 pigeon, 1 gråstener, 1 diamantpære og 1 manille bousk (?), 1 figen og 2 gråpærer af Snagshøjs plantage à 40 skilling pr. stk., 1 abricosblomme, 1 kgl. ditto, 1 reine claude, 1 varies natta, 1 napoleon à 2 sk., samt 2 syltekirsebær à 4 sk. fra gartner Thomsen. Ved muren 2 vinstokke à

2—8 sk. og 1 kirsebær-espalié. I haven endvidere 24 ribs, 24 stikkelsbær og 70 store hindbær«

1862 anlagdes 6 aspargesbede i den nyanlagte køkkenhave, samt plantedes i den gamle have 2 pigneontræer à 40 sk. fra Thomsen. Præstegården maledes udvendigt. $\frac{1}{3}$ af taget på udlængen omlagdes, og møddingen blev lagt om, ligesom der kom en fin brolægning ved møddingporten. En ny bæk opsattes udenfor mælkekammeret. I præstens studereværelse anskaffedes et nyt ovnrør og på loftet fik køkkenskorstenen en jernluge. »Den 6. oktober indviedes på skandse nr. 5 en dannebrogspane fra våbenbrødrene og festligholdtes forsvarsdagen ved et gilde i Frydendal kro, hvor ca. 200 mennesker fra Sundeved var tilstede (pastor Feilberg, Ullerup, Krogh Meyer, Sottrup, provst Karstensen, Broager (tidlg. feltpræst), pastor Schleppegrell, Gad og Bülow, tidligere ved militæret.«

I præstegårdshaven plantedes ca. 200 frugtbuske i køkkenhaven, samt 8 valnøddetræer og ved dammen en eg, på pladsen en kastania. Ved sydgavlen af stuehuset plantedes en abrikos og i haven et morbærtræ. I november mønnedes tagene med nyt tang.

1863 omlagdes igen $\frac{1}{3}$ af taget på udlængens nordside, studerekammeret blev malet og gulvet i vaskekammeret fik nye sten. I gården byggedes et sandhus og til køkkenet anskaffedes af sognet en ny jernskorsten. Juledag indkvarteredes i Dybbøl sogn et fægtningskompagni af artillerister fra forskellige dele af landet. I præstegården indkvarteredes reserve-artillerist, løjtnant, cand. polyt. Denecker. Efter nytår overtog major Lunddahl kommandoen og skandserne monteredes. Ingeniørerne havde travlt med et palisadeværn.

1864 »Den 24. januar modtog vi ordre, at 15. bataillon på gennemmarch skal indkvarteres i Dybbøl, Nybøl og Broager. Den 1. februar fik vi en trainkaptajn og 2 heste og den 2. febr. 2 artillerikonstabler i indkvartering.

1870 er en reparation af svinestien og en del tækkearbejde på laden udbudt i licitation. Samme år — ifølge skrivelse fra patronatet — overtager kirkekassen landskatten for de præstegårdsjorder, der hører under grevskabet Reventlow.

1872 bestemtes »angående mosen, at for den fremtidige tørvestrygnings skyld en grøft måtte graves langs med østerskjellet, buskværket borttages, kulerne jævnes. Det antages bedst at overgives til en mand på accord. Udgifterne ville tilligemed dem som forårsages ved rørlægning fra veien ned forbi Li lægges på præsteembedet, men om hele sagen ville man endnu først indgå med et andragende til patronatet, for at høre dets mening om samme«. Den omtalte rørlægning skulle sørge for en bedre afledning af vandet fra præstegårdsmosen.

1874 bestemmes ved det årlige syn over præstegården, at mælkekælderen skal udvides og stalden indrettes, så der bliver plads til flere køer.

1875 blev flere stuer forsynet med nye gulve. De gamle var ødelagte af svamp. Samme år blev præstegårdsmosen jævnet på kirkekassens regning.

1879 vedtager kirkeforstanderskabet at indrette konfirmandstue i de tre nordligste fag af præstegården. Patronatet ansøges om byggehjælp fra kirkekassen på 60 mark. Hidtil havde konfirmandundervisningen fundet sted i en af præstegårdens stuer. Ved nordsiden af laden blev der samme år opført et halvtag til fåre- og svinesti.

1880 afløstes tiendeydelserne m. m. gennem Rentebanken i Stettin. (Se artiklen om kirkens forvaltning og forfatning). Den kapitaliserede sum, som pastorat og præsteembede herved fik udbetalt, beløb sig til 50.144 mark. 1883 indhegnes et stykke jord af Vesterløkken langs kirkegården til blegeplads, urte- og frugthave. Endvidere anlægges en forhøjning til et lysthus. Hidtil, d. v. s. ifølge »Kirkeinventarium for Dybbøl Menighed« trykt 1862, var der af sognets beboere hvert år til præstens underhold blevet leveret en række naturalier, dels i form af korntiende, dels som forskellige ofre og accidenser, d. v. s. betaling for at få kirkelige handlinger udført. Endelig kunne der også være tale om enkelte tjenesteydelser, såsom kørsel eller medhjælp i høsttiden.

I inventariets tredje afdeling hedder det om pastoratets indtægt:

1. Om salario fixo og legatpenge

Præsten har fri bolig, der vedligeholdes af sognet. Pastoratshuset består af a) et grundmuret våningshus, hvori 8 med vindovne forsynede værelser samt tvende på loftet afklædte pulterkamre; b) et grundmuret sidehus, hvori køkken, folkestue, mælke- og victualiekjælder, vaskerhus, rullestue, tørvelade og svinesti; c) et grundmuret udhus, hvori karlekammer, hestestald, kostald, brændehus, fårehus, 2 loer m. m. Samtlige bygninger og kakkellovne ere indløste og eies og vedligeholdes af sognet.

2. Om landet.

Når og ved hvis legat landet er blevet tillagt pastoratet, har man ingen kundskab om. Der er tillagt pastoratet 8 mark guld eller 1 og $\frac{1}{3}$ boel, foruden den ved pastoratshuset liggende frugt- og kålhave. Præstelandet består af ca. 67 tdr. land skattemål god bonitet i indhegnede løkker, nemlig:

1. Den såkaldte store paradisløkke, 3 tdr. og 6 skpr., beliggende mellem paradiis og veien gennem Dybbøl by.

2. Skovløkken, 8 tdr. land, beliggende mellem Stenderupskov, Thomas Asmussens land og veien fra Dybbøl til Stenderup.
3. Stenderupløkken, 5 tdr. og 4 skpr., beliggende mellem Viinbjerget og Stenderupmark langs med fornævnte Stenderupvej.
4. En løkke, 1 td. 4 skpr., beliggende mellem Stenderupveien og Stenderupmark samt løkken nr. 2.
5. Den skaldte lille paradisløkke, 1 td. 7 skpr., mellem den store paradisløkke, paradiisløkke, Hans Peter Fogds løkke og Iver Jørgensens løkke.
6. En løkke, 2 tdr. land, vest for Dybbøl—Ragebølveien mellem degneløkken, præstemosen og bjergløkken.
7. En løkke, 5 skpr. land, vest for Dybbøl—Ragebølveien mellem Jens Christensens løkke, præstemosen og løkken anført under nr. 6.
8. 2 små løkker, tilsammen 3 tdr. 4 skpr., adskilte ved veien til »Liden«, begrænsede af Dybbøl—Ragebølveien, Hans Alexandersens løkke, klokkegraven, Jørgen Jahnsens løkke og »Liden«.
9. Den såkaldte bjergløkke, 2 tdr. land vest for Dybbøl—Ragebølveien mellem løkken nr. 6 og Lorens Petersens løkke.
10. En løkke, 1 td. 4 skpr., mellem smed Hansens løkke, Jespersens løkker og den nordre landevei.
11. En løkke, 1 td. 4 skpr., ved veien mellem Sandbjerg og Staugård, begrændset af Hans Staugaards, Ragebøl kromands, Hans og Jørgen Hansens løkker.
12. Østerløkken, 6 tdr. land ligefor præstegården, mellem Hans Alexandersens, klokkegraven, veien og Hans Peter Fogds løkke.
13. Klokkegraven, 8 tdr. land, omgivet af Dybbøl—Ragebølveien, Hans Peter Fogds løkke, Hans Alexandersens løkke og de under 8 og 12 anførte løkker.
14. Stiløkken, 4 tdr. land, omgivet af veiene fra Dybbøl til Hviilhøj, Ragebøl og Stenderup, præstemosen og Hans Peter Hansens løkker.
15. Vesterløkken, 3 tdr. land, omgivet af pastoratshaven, Dybbøl—Hviilhøjveien og Thomas Asmussens løkke.
16. Viinbjerget, omgivet af den under nr. 3 anførte løkke, Lorens Petersens løkke, Dybbøl—Stenderupveien og præstemosen, ca. 6 tdr. land.
17. Paradiis, ca. 4 tdr. land, omgivet af Hans Hansens, Jørgen Lorentsens og Hans Peter Fogds løkker, samt store og lille paradiisløkke. I denne løkke tilligemed Vesterløkken kan under gunstige forhold avles 8 læs hø, og ligeledes på moseengene.

3. Om pastoratskove, tørvemoser, fiskedamme, smør, ost, æg m. m.

a) Præsteskov. I Ragebølskov findes omtrent $\frac{1}{2}$ td. land bevokset med hessel. I paradiis er ligeledes omtrent $\frac{1}{2}$ td. land bevokset med el og hessel samt enkelte ege.

b) Tørvemoser. Neden for Viinbjerget findes en temmelig stor mose, hvor kirkeværgerne årlig udvise et areal af 8 roder til tørveskjær for præsten. (Det kan tilføjes, at »tatermosen«, et vandhul ved Stenderup skel, skal have fået sit navn fra taterfolket, som ca. 1750 havde deres boplads der. I Svenskekrigen 1658 skal en svensk rytter være omkommet i tatermosen.)

- c) Fiskedamme. På pladsen ved præstegården, samt i haven og Vesterløkken findes tilsammen 3 damme.
- d) Intet fiskerie og intet brændedeputat.
- e) Mælk ydes ikke.
- f) Smør: 91¹/₂ pund.
- g) Ostepenge: 55 pund og 1 rdlr. 3 mk. 13 sk. i penge.
- h) Brød: 190 stkr.
- i) Høns. Ingen uden hvad der anføres nedenfor under accidentser.
- k) Æg. 15¹/₂ sne.

4. Præsteoffer.

- a) Der offres 4 gange om året (juul, påske, pintse og kyndelmisse.)
- b) Offeret erlægges på alteret i sedler med navns påskrift ifølge regeringsskrivelse d. Gottorp den 17de mai 1836.
- c) En boelsmand offerer 12 sk., hans kone 8 sk.
En kådner eller inderste 8 sk., hans kone 8 sk.
Ethvert confirmeret tjenestetyende offerer 8 sk.
Enhver eenlig person offerer 8 sk.
- d) Sådant skal gives på hver af de nævnte offerdage.
- e) Huusbonden gjør sine tjenestefolk ved disses antagelse opmærksom på hvorledes, hvor ofte og hvormeget der skal ofres af enhver

5. Om tjenesteydelser ved præstens landbrug.

Af sådanne har præsten ingen med undtagelse af de under 6, b nedenfor anførte kjørsler, samt at hver kådner eller inderster skal gjøre ham 1 dags arbejde om året, hvortil han forlanger dem (regeringsskrivelse d. Gottorp den 20. september 1845). Ifølge visitatorialskrivelse af 30te oktober 1861 og pastoratets skrivelse af 17de oktober 1861, have de sandbjergske parcellister kun at svare jura stolæ til præsten og ere fritagne for andre ydelser til ham.

6. Om jernkøer og kjørsel.

- a) Jernkøer findes ikke (Se dog »kohyre« i art. om forvaltning).
- b) Kjørsel. Hver boelsmand gjør præsten, når denne forlanger det, 1 kjørsel om året, og almindelig hjælpe de ham med at hente brænde, eller den tørv, som han måtte købe i andre landsbyer, eller med at kjøre gødningen ud.

7. Om fri græsning og oldenfedning: ingen.

8. Om korn og quægtiende.

- a) Hvert heelboel eller 6 mk. guld giver præsten årlig: 1¹/₂ trave rug, 1¹/₂ trave byg og 3 traver havre. I lige forhold give de større og

mindre boel med undtagelse af Jens Cosmus på Dybbølbjerg, hvis boel er 1¹/₂ mk. guld Han giver årligt 5 kjærver rug, 5 kjærver byg og 1 trave havre.

b) Desforuden får præsten af godskassen foruden et årligt offer af 19 rdlr., i refusion for de 2 såkaldte Staugårds boel, som i gammel tid ere nedlagte og lagte ind under den grevelige gård Sandbjerg: 18 skpr. rug, 18 skpr. byg, 60 skpr. havre og 5 rdlr.

c) Quægtiende gives ikke.

9. Om accidentser.

a) Dåb. Ved dåb i kirken offres på alteret; ved dåb i hjemmet betales ved anmeldelsen. En boelsmand betaler 1 rdlr. En kådner eller inderster 4 mk. à 3 mk. Dåbsklæderne holdes af præsten i 3 sæt til 1 rdlr., 4 mk. og 2 mk. Dybbøllerne ere pligtige til at afbenytte dem, hvorimod Ragebøllerne og parcellisterne ikke er pligtige til at afbenytte dem.

b) Kirkegangskone. Gebyret offres i kirken på alteret eller betales ved anmeldelsen. En boelsmand betaler 1 rdlr. En kådner eller inderster 4 mk. à 3 mk.

c) Forbønner for syge betales ikke.

d) Taksigelsen for barselkoner betales ved anmeldelsen med 1 høne og 20 æg.

e) For skrifte og berettelse betales intet.

f) For konfirmation gives for hvert barn 2 høns, 20 æg og 20 sk.

g) For sygebesøg betales intet.

h) For trolovelse betales 1 rdlr. 1 mk.

i) For tillysning betales intet, når vielsen sker i sognet, ellers betales 1 rdlr 1 mk. og da udstedes attesten gratis.

k) For brudevielse betales 3 rdlr. 3 mk., og hvis der offres, da tillige følgets offer. For brudevielse ifølge kongebrev dobbelte gebyrer. Reskript af 29de april 1820.

l) Liigtale i kirken over børn, hvis sådan ønskes, 1 rdlr. for en boelsmands børn ellers 4 à 3 mk.. Liigtale i hjemmet (parentation) over børn, hvis sådan ønskes, 1 rdlr. for en boelsmands barn ellers 3 à 4 mk.

m) Liigprædiken, hvis sådan ønskes, sjelden under 2 rdlr. à 2 rdlr. 4 mk., sjelden over 4 à 5 rdlr.

Liigtale i hjemmet (parentation) over voksne, hvis sådan ønskes, sjelden under 2 rdlr. à 2 rdlr. 4 mk. sjelden over 4 à 5 rdlr.

n) Udskrift af kirkebogen 2 mk. 8 sk. Ægtebrev 1 rdlr. 4 mk.

o) For publicanda eller proclama, som oplæses i kirken og vedkomme private forhold betales 3 mk.

p) Ved kirkeregnskabet's opgørelse fåer præsten 44 rdlr., nemlig: a. for brød og vin 16 rdlr., b. for provsten 2 rdlr., c. nedlagte boel 3 rdlr.,

d. beværtning 2 rdlr., e. nådepenge 2 rdlr., f. studenterpenge 5 rdlr., g. kirkemåltid 6 rdlr., visitatsmåltid 8 rdlr., bispevisitats 8 rdlr., når denne holdes.

q) Endvidere får præsten af kirkekassen udbetalt den udlagte porto for embedsbreve, samt i årlig budløn 4 rdlr. 3 mk.

10. Hvorvidt præsten hidtil har været fritaget for at betale ordinations-, konfirmations- eller bestallings- samt introduktionsomkostninger, og hvilke lettelser, der ere ham forundte ved hans embedstiltrædelse. Efter vedtægt betaler den tiltrædende præst selv konfirmations- og introduktionsomkostningerne, hvorimod det påhviler sognet at betale ordinationen, og på introduktionsdagen give præsten det såkaldte kjoleoffer.

11. Præsteenken

har af kaldet årlig 53 rdlr. 2 mk. samt den store paradiisløkke nr. 1; af kirkekassen ifølge regerings skr. af 24de sept. 1845 til husleje 32 rdlr.; ifølge ministeriets resolution af 24de april 1858 sikkres af præsten overlevelserente 120 rdlr.

Desuden får præsten hvert år til fastelavn og pinse af de 17 boelsmænd i Dybbøl fra 4 til 6 brød, 4 til 6 pund smør, 3 til 4 pund ost og fra 10 til 20 æg. Skibskaptajn Otzens enke og bolsmand Jacob Clausen giver noget mindre. De 4 boelsmænd i Ragebøl giver 6 brød, 6 pund smør, 6 pund ost og 20 æg, og det bemærkes, at »disse ydelser have fundet sted fra gammel tid og ere atter vedtagne ved det kongelige kirkevisitatoriums skrivelse af 30te oktober 1861, samt patronatets resolution af 17de oktober 1861, og gjælder dette ligeledes om de på tabula III anførte ydelser til degnen. Desuden giver kådnere og inderster, når de holde køer, hvert år til præsten af hver ko 1 pund smør, dog undtages her de 7 kådnere som give til degnen og stå specificerede, samt de sandbjergske parcellister.«

1902 blev præstegården noget restaureret efter pastor Clausens død. »Istedetfor det ene vindue mod syd blev der nu anbragt to store vinduer i denne ende af våningshuset. Hoveddøren (?) blev fra den sydlige stue flyttet hen i den anden stue. I køkkenet indsattes et nyt komfur og lagdes nyt gulv af sorte og hvide fliser. En skorsten opførtes fra konfirmandstuen.« Restaureringen gav anledning til et underskud på præstegårdens regnskab på 672 mark. Men 1907 udviser regnskabet et overskud på 648 mark.

I pastor Clausens tid (1865—1902) var der et stort folkehold i præstegården, både en bestyrer og en yngre karl samt flere piger. Efterfølgeren, pastor Hansen, forpagtede jorden ud, hvilket fremgår af et

regulativ fra 1908, der fastsætter præstekaldets indtægter til 6259 mk. og 40 pf. Jordforpagtningen indbringer heraf 3300 mk., skoven 30 mk., stolgebyrer 513 mk. (om Stolgebühren se art. om forvaltning og forfatning), og en skadeserstatning (vistnog som følge af en mindre brand) 179 mk. Samme år opgives »de præstegården tilhørende kapitaler til 55.906 mk.« Betalingen for kirkelige handlinger plus indtægterne ved højtidsofferet beløber sig i 1908 årligt til 4—500 mark.

1907 beslutter kirkekollegiet at lade grave en brønd i østerlækken, hvorfra rør skal føres til præstegården.

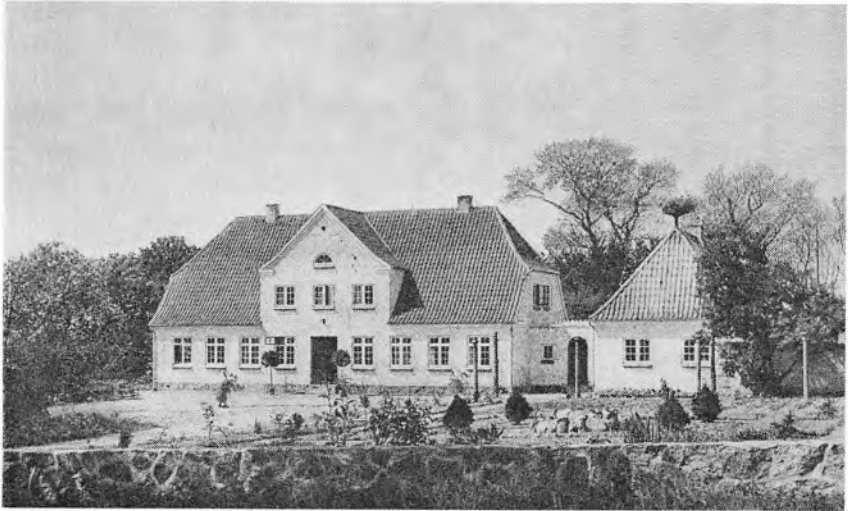
1908 udbedres stensætningen omkring dammen.

1914 drænes køkkenhaven. Hvert år holdes der syn over præstegården, hvor det vedtages at udbedre opståede skader eller afhjælpe indtrufne mangler.

1923, den 2. marts om aftenen nedbrændte Dybbøl præstegårds stuehus i løbet af en times tid. Ingen ved, hvorledes branden opstod, men at det først brændte i konfirmandstuen står fast. Nogle mente, at branden måtte være påsat. Ilden blev først sent opdaget, da pastor Hansen var til møde i forsamlingshuset og hans hustru var sengeliggende efter en svær influenza. Kun lidt af indboet blev reddet, men kirkebøgerne og en del møbler lykkedes det dog at få ud. Branden truede også den store stråttækte ladebygning, der kun blev reddet ved, at brandfolkene overdængede den med vand. Det nedbrændte stuehus var forsikret for 35.000 kr. Præstens indbo for 40.000 kr. Søndag den 4. marts skrev Flensborg Avis i forbindelse med en omtale af branden: »Hvad præsters ild og granater skånedes i 1864, hvor omtrent alle huse og gårde i nærheden blev skudte i grus, blev nu tilintetgjort i løbet af en times tid.« Og Dybbøl-Posten skrev: »Den nedbrændte præstegård hører til en af de historisk mest kendte i vort land. Den var således i sin tid general Bülow's hjem. Og her har altid siddet gode dansksindede præster, også under fremmedherredømmet.«

Ved præstegårdens ødelæggelse forsvandt et meget gammelt og idyllisk gadebillede i Dybbøl by: udsigten over dammen mod det store stråttækte hus, der om sommeren var smykket med espaliér af roser og blåregn.

Det fortælles, at der gennem århundreder havde stået to kæmpestore egetræer, kaldet Adam og Eva, i paradislækken. De var brandtræer for præstegården. Hvis nogen formastede sig til at fælde dem, ville præstegården brænde. Engang var man nemlig begyndt at hugge i det ene træ, og samme dag gik der ild i præstens mødding. Heldigvis »opdagede« man sammenhængen og undlod at fælde dem. Men præstegården brændte altså alligevel, skønt egne ikke var blevet rørt siden. De blev først senere fældet og var da meget medtagne af både ælde og vejrlig.

Den nuværende præstegård få år efter opførelsen i 1923. (Postkort).

Men resterne af dem eksisterer endnu. De blev nemlig forarbejdet til spisestuemøbler til fru Mary Nielsen, »Vestergaard« i Dybbøl.

Den nuværende præstegård er opført samme år efter tegning af arkitekt Fink, Åbenrå. Både murer- og tømrerarbejdet blev udført af bygmester Christiansen, Dybbøl.

Den ny præstebolig med udhuse kostede ialt 55.000 kr. Den skulle opføres snarest, for at præstefamilien kunne flytte ind til jul, hvilket også skete. Men godkendelsen af projektet synes at have trukket længere ud end beregnet. Den 10. maj holdt menighedsrådet i hvert fald møde med følgende dagsorden: Bønsskrift til kirkeministeriet. Man vedtog en henstilling om »muligst snarest at tilsende godkendelsen af byggeplanen af den nye præstegård. Menighedsrådet imødeser i uro og spænding denne godkendelse. Den bedste byggetid går forbi, og til 1. oktober har præstefamilien ingen bolig, da den gamle dame, som foreløbig har overladt sine stuer til samme, og nu bor i en stue på loftet, ikke kan holde ud at blive der, når der bliver koldt.« Endvidere henvises til, at de forskellige møder for hedningemission, KFUK og Indre Mission, som holdtes i præstegården, »nu er lammet. Indtrængende beder menighedsrådet om at blive hørt.«

1924 nedrives den store ladebygning og året efter drænes og planeres grunden. Pastor Hansen plantede her en del krydderurter, hvorfor stedet senere er blevet kaldt for »klosterhaven«.

1928 er præstegårdens grundskyld sat til 53.100 kr. Forpagtningsafgiften af præstegårdsjorderne udgør værdien af 214 tønder korn årlig beregnet efter gennemsnitskapiteltakst for byg og hvede, ca. 18

kr. pr. tønde, ialt 3252 kr. Samme år konstateredes, at taget på den nye præstegård allerede var utæt, en svaghed, det heller ikke senere har vist sig muligt at udbedre permanent.

1931 Ved provst Bierings tiltræden blev taget og et par gulve repareret, og fra komfuret i køkkenet blev der indlagt centralvarme i spisestuen og i et nyindrettet badeværelse ovenpå. Endvidere blev der indlagt vand i køkkenet og indrettet toilet med afløb til septictank. Ved disse forbedringer skulle præstegårdens hushjælp kunne indskrænkes til én husassistent. Menighedsrådet gav tilslutning på betingelse af, at provsten selv forrentede og afdrog lånet dertil. Endvidere bemærkes, at haven var meget forsømt efter vacancen, og at verandaen ved spisestuen tilhørte enkepastorinde Hansen, som dog tilbød at sælge den til sognet. Den var imidlertid så forfalden, at tilbuddet ingen interesse havde. Verandaen blev så foræret til Sønderjyds Kvindeforenings børnehjem ved Rønshoved.

1932 anbringes et led i indkørslen til haven ved Stenderupvejen.

1934 reguleres vejen ud for præstegården, hvorved dammen gøres mindre. Menighedsrådet godkender indskrænkningen på den betingelse, at stensætningen påny sættes op, hvilket endnu ikke er sket. Samme år mures brønden så højt op, at dækslet kan ligge frit efter omlægningen af broen.

1935 fældes nogle store popler i haven, og der opsættes trådvæv som hegn ind til naboejendommen. Da pastor Bangs flyttede ind i 1941 foretoges forskellige reparationer, og der blev installeret telefon. 1942 tilsluttes præstegården det lokale vandværk. Som grund angives, at den gamle brønd ofte løber tør og flere gange har været forurennet fra en defekt kloakledning. Samme år drænes de fleste af præstegårdens marker, og der anskaffes en brændeovn, fordi centralfyret er blevet ødelagt ved frostsprængning.

1945 omlægges haven delvis som følge af kirkegårdsudvidelsen. Der opsættes en håndvask i badeværelset og en kumme til affald indrettes ved kirkegårdsdiget. Under den tyske besættelse fungerede præstegården en tid som våbenmagasin for modstandsbevægelsen.

1951 installeres nyt centralkomfur, badeværelset får fast gulv og ca. 150 tagsten udskiftes .

1953 udstykkes præstegårdsjorden. Tilbage bliver en stamparcel på knap 30 tdr. land. Året efter kommer der kommunalt påbud om, at dammen i nødsfald skal fungere som branddam, hvorfor renholdelsen overtages af kommunen.

1955 bygges forpagtergården på Stenderupvej efter tegning af arkitekt Brix, Sønderborg. Især stuehusets størrelse og indretning er genstand for mange forhandlinger. Pris: 140.000 kr. Forpagtergården er

senere udvidet med en mindre længe, og der er indrettet maskinhus mellem denne længe og laden. Første bestyrer af forpagtergården var Niels Møller Pedersen indtil 1973, da Andreas Hansen overtog forpagtningen.

1957 indrettes toilet og garderobe i den såkaldte arkivgang mellem forstuen og studereværelset. Tre år senere indlægges centralvarme med separat fyrkedel, der opstilles i konfirmandlængen.

1963 ved pastor Storgaards indflytning blev de tre gamle kakkelovne fjernet og garage indrettet i konfirmandstuen. Året efter blev haven delvis ryddet og omlagt. 1965 inddrages det gamle vaskerum, spisekammer, brændselsrum m. m. til ny konfirmandstue, og det tillades præsten at benytte den gamle konfirmandforgang som hobbyrum. Samtidig moderniseres køkken- og bryggersforholdene og bagtrappen til pigekammer og tørreloft sløjfes. Samme år plantes en bøgehæk som hegn mellem »den ny kirkegård« og præstegårdshaven, og præsten opstiller en pergola med espaliétræer og planter en del frugttræer som erstatning for de gamle, der faldt.

Den gamle præstegårdshave med den store plæne, de mange blomster og sjældne træer, damme, bistader og lysthus har gennem årene dannet en smuk ramme om fester og møder i sommertiden. Her har et teaterselskab opført skuespil, og her har store havevandring fundet sted, men her har ikke mindst præsten hentet inspiration og fornyelse til den gerning, der så sjældent lader ham se vækstens og modningens skjulte under hos sine sognebørn. Her oplevede han processen i sol og regn, sædefrøets vej til moden frugt. Og fik ny frimodighed til at fortsætte sin ødsle udsæd af Gudsordets sædekorn.

ÅNDSKULTUR OG KIRKELIV GENNEM TIDERNE

Af *Marius Storgaard*

I dette kapitel skal det forsøges at tegne et rids af sognets åndelige fysiognomi gennem de skiftende tider. Det er en opgave, der er forbundet med store vanskeligheder især for oldtidens og middelalderens vedkommende, fordi kildematerialet for disse enorme spand af år er så spinkelt. Ofte må man nøjes med vage gisninger eller blot drage generelle sammenligninger med tilsvarende forhold andetsteds. Men emnet er interessant, for det er almenmenneskeligt. Det drejer sig jo om intet mindre end årtusinders skiftende livssyn, tolkninger og holdninger til så vigtige spørgsmål som liv og død, godt og ondt, ære og vanære, kærlighed, fred og frugtbarhed ude og inde — kort sagt: forholdet til de skæbnebestemmende magter, som råder i naturen og sindet. Hvilke tanker gjorde vore fjerne forfædre sig om disse på én gang både farlige og vidunderlige magter, og hvilken adfærd i religion og moral blev resultatet af disse tanker?

Det første spor af menneskers færden i det område, der senere kom til at hedde Dybbøl, består af simple stenredskaber fra den ældre stenalder. Det er primitivt forarbejdede økser, dolke, spyd, skrabere, pilespidser m. m., som er fundet på markerne og langs kysten. Egentlige køkkenmøddinger er ikke bevaret for eftertiden — muligvis fordi de er skyllet bort som følge af den kystsænkning, der senere har fundet sted. Men de tiloversblevne fund hidrører rimeligvis fra de første stammer af indvandrere, som vovede sig herop sydfra, efter at isen havde trukket sig tilbage og landskabet efterhånden fik karakter af tundra for senere lidt efter lidt at forvandle sig til frodig skov. Disse første mennesker har ernæret sig som jægere og fiskere og, mod periodens slutning, muligvis også optrådt som nomader, der drev rundt med sparsomme flokke af mindre husdyr. Om deres begravelsesskikke eller omgang med højere magter ved vi intet. Deres religion har muligvis indskrænket sig til visse former for primitiv magi til sikring af jagtlykken.

Først flere tusind år senere — i yngre stenalder, dvs. i løbet af tredje årtusind før Kristus — er befolkningen efterhånden blevet mere bofast, hvad de mange gravhøje, hvoraf nogle eksisterede endnu i forrige år-

Kirkevejen, som mange endnu busker den. (Fot. H. Ingwersen).

hundrede, har været et markant vidnesbyrd om. Ifølge J. Raben skal der have været op mod hundrede oldtidshøje i sognet fra såvel yngre stenalder som bronzealderen. De er desværre alle sammen senere blevet gjort ukendelige ved jævning og overpløjning, men må i høj grad have forstærkt landskabets i forvejen storladne karakter. En mængde af disse høje var placeret i større grupper og synlige også fra søsiden. Især på Dybbøl Banke fandtes flere anselige højjanlæg, det gælder således en

stor gruppe omkring skanse IV og en tilsvarende gruppe vest for fællesgravene og kongeskansen. Desuden lå der tre høje lidt vest for møllen og endnu tre mellem fællesgravene og kongeskansen. På den sydligste af de tre sidstnævnte fik galgen senere sin plads, hvorfor hele dette anlæg kom til at hedde »e gallehy'e« (galgehøjene).

De nye landbrugskyndige indvandrere er gået i gang med at rydde skov — måske fortrinsvis ved svediebrug — og gemme sædekorn vinteren over for at kunne ernære sig selv og de større husdyr, de bragte med sig. Hvordan deres boliger har set ud, må vi nøjes med at slutte os til ud fra bevarede tomter, der er afdækket andetsteds. Men om deres klædedragt, husgeråd, våben og smykker, deres religion og æresbegreber kan gravhøjene tale. Den nye gravskik er et klart vidnesbyrd om, at nye religiøse forestillinger har holdt deres indtog i sindene. Dyrkelsen af slægtens døde, fædre og forfædre, er i yngre stenalder blevet midtpunktet i kampen for livets opretholdelse. Kun således forstår vi den omhu og kærlighed, der vises graven og dens beboere. Men det var jo langt fra alle, der fik en så fornem begravelse — i hvert fald i den følgende periode, bronzealderen. Derfor bliver disse vældige arbejder i sten og jord tillige interessante vidnesbyrd om den første sociale rangfølge, vi kender, men dog først og fremmest talende mindesmærker over den politisk-kultiske betydning, de efterlevende har tillagt de stammehøvdinge og lykkemænd, som jordedes her.

Den stærke koncentration af gravhøje på Dybbøl Banke lader formode, at stedet netop i bronzealderen har spillet en central rolle for de omkringboende menneskers omgang med de højere magter. Flere omstændigheder tyder på, at sognets dominerende højdepunkt i landskabsmæssig henseende ikke blot havde betydning som områdets fornemste begravelsesplads med dertil hørende dødekult, men at banken også har været midtpunktet for den dyrkelse af solen, som var et så karakteristisk træk for netop denne tid. En sådan solkult kan foruden besværgelser, anråbelser og bønner have bestået i store offerfester, hvor højdepunktet var en rundkørsel gennem sognet med en mini-sol, der på magisk vis skulle efterligne og hjælpe, genskabe og fastholde den store himmelske ildkraft på dens jordiske opgave: at skænke liv og frugtbarhed. Muligvis kan også den nye skik med at brænde de døde, som blev almindelig i bronzealderens slutning, tolkes i samme retning: at de døde gennem den hellige ligbrændingsild gives tilbage til den store ild, solen, for at give den ny styrke, så den igen kan vende tilbage og fordrive mørket og kulden. Således forstået bliver dødekulten vedvarende en vigtig del af ceremonierne for frugtbarhed og livsfornyelse. På Sønderborg slot findes tre store skålsten med helleristninger(skåle) fra Dybbøl, hvoraf i hvert fald den ene, måske alle, oprindeligt har stået

på banken. Skålene har formentlig været anvendt som offergruber eller foregiver »aftryk« af kvindeskød, der har fungeret som bestanddele af magiske frugtbarhedsriter.

I den efterfølgende jernalder synes der at være foregået en betydelig forøgelse af befolkningen, hvad mængden af grave og rester af bolpladser tyder på. Fundene fra denne tid består især af urner, våben, smykker og rester af husgeråd. Desværre ved vi meget lidt om de lokale jernaldermenneskers religiøse forestillinger — ud over at de har fortsat skikken med at brænde de døde og anbringe urnen på en flad sten i jorden eller under en opkastet tue. På nordeuropæisk plan er det ellers en meget vigtig religionshistorisk periode. Den danner jo optakten til vikingetidens frodige gudeverden. Det synes at have været en urolig tid med folkevandringer, forbitrede kampe og talrige offerhandlinger, som de mange mosefund klart vidner om. I romersk jernalder ophører ligbrændingen igen i Sønderjylland, og religionen synes — i hvert fald hos overklassen — at ændre karakter i retning af mere personificerede guddomme. Muligvis skyldtes begge dele nye indvandrere sydfra, som medbragte bl. a. frugtbarhedsgudinden Nerthus, der senere hos nordboerne blev mandlig og fik navnet Njord. Den romerske historieskriver Tacitus kan berette, at det blandt nordgermanerne var skik at dyrke Nerthus i hellige lunde under medvirken af en slags præsteskab, og at der hvert år ofredes indviede slaver til hende i en sø eller mose. Hvem ved, hvad der gemmer sig i bunden af Viemosen? Utænkeligt er det i hvert fald ikke, at denne mose har spillet en rolle i jernalderens barbariske religiøse ceremonier.

I sagn- og vikingetiden turde det være ret sandsynligt, at Dybbøl Banke har haft sin hellige offerlund eller gudehov med statuer af Njord og Freya, senere måske også af Tyr, Tor og Odin. Stedet synes i hvert fald oplagt egnet til store blotfester og offergilder. For de egentlige vikinger drejede livet sig jo først og fremmest om kraft og tapperhed, ære og højsind, og guderne var naturligvis uundværlige forbundsfæller i efterstræbelsen af disse goder.

Men kan end ingen af disse formodninger bekræftes med lokalhistorisk sikkerhed, ville det dog nok være mere besynderligt, om de skiftende tiders naturfolk i Dybbøl skulle have haft helt andre religiøse skikke og traditioner end de, der blev praktiseret af deres stammefrænder andetsteds i landsdelen. Også for oldtidens dyblinge har det været en selvfølge, at menneskene måtte have hjælp fra magter og guder for at livet kunne værnes og fornyes, slægtsfællesskabet styrkes, ære og kamplykke sikres, fred og frugtbarhed trives. Naturligvis var der hjælp at hente hos slægt og frænder, både de døde og de levende, og hos de lokale gode ånder, diser og vætter, som boede i træer, kilder og sten, i økse

og spydspids. Men uden for husets, gårdens eller bopladsens område boede andre magter, gode og onde mellem hinanden, som det gjaldt om at omgås med varsomhed. Overalt var naturen jo besjælet. Og kom man helt ud i ødemarken, uden for det dyrkede land, rådede her farlige mørkets magter, alskens troldtøj og uvætter, som kunne skade både kvæg og mennesker, som forvildede sig bort fra lysets og »kulturens« verden. Til værn mod al denne usikkerhed søgte man de mange magters og guddommes bistand. Men oven over de lokale slægtsguddomme har der efterhånden hævet sig guder af en mere fælles karakter og udstyret med personlige egenskaber. En udvikling der synes at have nået sin højeste udfoldelse hos vikingetidens overklasse. Mytologien genspejler i hvert fald en tilværelse, der anskues klart dualistisk som en kamp mellem aser og jætter.

Blandt oldtidsforskere og religionshistorikere er det dog stadig et åbent spørgsmål, om ikke vikingetidens gudelære — mytologien — er stærkt overdrevet eller romantiseret af eftertiden, dvs. mere er et produkt af en senere litterær spekulation end udtryk for datidens religiøse virkelighed? Derimod er der nok ingen tvivl om, at det var den kristne mission, der først foretog en sondring mellem en højere og en lavere religion hos disse fjerne forfædre. Kirkehistorien mener således at kunne fortælle, at det især var troen på de store fællesguder og de dermed sammenhængende makabre blotfester, som kirken bekæmpede og ønskede erstattet med søndagens gudstjeneste, hvorimod den »private« familiereligion i vid udstrækning fik lov til at fortsætte. Så meget synes imidlertid at stå fast, at den religion, kristendommen mødte ved sin fremtrængen nordpå, var en religion, der i udpræget grad byggede på opportunisme. Forholdet til guderne skulle kunne lønne sig. Hvis en anden gud viste sig stærkere end den gamle, som f. eks Hvide Krist, så forlod man den gamle. Religionen var ikke, som hos en senere sækulariseret slægt, noget individuelt-psykologisk, et indre sjæleligt liv, men et såre praktisk spørgsmål om at bevare og styrke livet. Og etisk-moralsk var der heller næppe tale om gudgivne love eller idealer, man skulle stræbe efter for at tilfredsstille guddommen. Godt og ondt var simpelthen noget praktisk i den standende livskamp og en uadskillelig del af religionen.

Hvorledes overgangen til kristendommen i nærmere enkeltheder er foregået, står hen i det uvisse. Men at dåb eller korstegning har været afgørende ydre tegn for tilslutning til den nye religion synes klart nok. Sandsynligt er det vel også, at det gamle helligsted (på Dybbøl Banke?) er blevet afløst af et nyt — muligvis en trækirke, hvor omvandrede munke har holdt messe en gang imellem. Først langt senere — i slutningen af 12. århundrede — er trækirken blevet afløst af en lille kullet

stenkirke på den nuværende plads, og der er blevet sørget for bolig og underhold til en blivende præst. Tidligere har man ment, at de fleste landsbykirker blev opført af konger eller stormænd, og at befolkningen lod sig døbe på deres bud. Det sidste gælder nok i adskillige tilfælde, men i nyere tid synes det godtgjort, at langt de fleste kirker blev bygget af landsbyernes frie bønder under ledelse af indkaldte bygge- eller stensemestre, som de kaldtes.

Den nye gud, Hvide Krist, som holdt sit indtog i sognet, har næppe været den blege og lidende Kristus, som Ansgar prædikede. Snarere har det været en kraftfuld helteskikkelse i stil med ham, som beskyttede klerken Popo, da han bar glødende jern foran øjnene af Harald Blåtand. Vi ved det ikke, men de romanske krucifikser fremstiller Den Kosfæstede som en sejrende konge og hærfører stående rank og værdig foran korset, der nogle steder er forsynet med bladranker, der hentyder til livets træ, som Kristus ved sin død og opstandelse påny har erobret tilbage eller skaffet adgang til for sin hird. På hovedet bærer han en gylden konge- og kejserkrone, som det endnu kan ses af det sen-romanske triumfbuekrucifiks fra midten af 12. århundrede, der hænger i kirken.

For flertallet af sognets beboere har trosskiftet næppe betydet store forandringer lige straks. Det mest konkrete har naturligvis været den nye kultus, den højtidelige romerske messe, hvor præsten anråbte Gud på latin. Først lidt efter lidt har den nye tro fået indflydelse på menigmands tanker og handlinger og efterhånden skabt nye sæder og skikke. Overgangen blev jo på mange måder gjort lempeligt derved, at adskillige af det gamle folkelivs skikke og forestillinger kunne finde en fortsættelse inden for det nye. Den vandøsning på de små børn, som blev praktiseret nogle steder, kunne forholdsvis let erstattes af den kristne dåb, og i stedet for den gamle fællesspisning i blothuset trådte nu nadveren i kirken. De ting, man tidligere havde viet med Thors hammertegn, blev nu helliget ved korset, og hvor man før kørte Freys eller Njords gudebillede rundt på markerne for at sikre årets afgrøde, bar nu præsten det store krucifiks i højtidelig procession. Også de gamle slægts- og landsbygilder med ølboller viet til Thor levede videre i høst- og julegilder, hvor drikken viedes til Hvide Krist, Vor Frue eller Sct. Michael. Troen på vætter og trolde, elverfolk og havmænd forsvandt naturligvis ikke — hvad folkeviserne kan fortælle — men fik dog kraftige konkurrenter gennem kirkens skytshelgener, djævluedrivelser og dødemaning.

Langt vanskeligere synes kirkens kamp for at ændre moralen at have været. Der skulle i hvert fald gå århundreder, før man fik bugt med så grumme ting som blodhævn og skikken med at udsætte åndsvage og misdannede småbørn til de vilde dyr. Kravene om faste og kyskhed

har givetvis også voldt megen modstand. På den anden side virkede en række af kirkens funktioner stærkt dragende på mange sind. Det gjaldt således det indtryk af både materiel og åndelig magt og herlighed fra sydens rige lande, som gudstjenesten formåede at formidle smagsprøver af og som de fattige nordboere kun havde hørt rygter om gennem fremmede handelsmænd og hjemvendte vikinger. Kirkens barmhjerthedsgerninger var jo heller ikke til at modstå — at fanger blev løskøbte, at de syge blev plejet, at de fattige blev hjulpet, og at de døde fik fred i deres grave, var handlinger som gjorde indtryk og i længden måtte skabe mildere sæder og også bidrage til en større lydhørhed over for kirkens guddommelige lære om synd og frelse, himmel og helvede, dom, tro og kærlighed til næsten. Endelig måtte det snart stå klart for de fleste, at kirkens krav ikke var begrænset til at være et lokalt fænomen, men var led i en stor europæisk sammenhæng og inspireret af det store kulturskifte, som allerede havde omformet hele Nord-europa i århundrederne før kristendommen nåede danernes land-områder.

At kunne træde ind i det lille lavtloftede og halvmørke kirkerum, som middelalderen igennem udgjorde Dybbøl kirke, ville uden tvivl hensætte et nulevende sognebarn i den største undren. Alligevel ville han nikke genkendende til døbefonten og måske få lyst til at hæve en håndfuld vand fra det store granitbækken for at lytte til de melodiske kluk, når dråberne atter faldt tilbage i den hellige dåbsø, hvori allerede mange generationer var blevet kristnet ved neddykning. Han ville også finde det store krucifiks på sin oprindelige plads over korbuen og måskes opleve at se præsten tage det ned for at bære det rundt i sognet for at afværge en truende sot eller bringe den nysåede sæd til spiring på markerne. Og han ville genkende det lille røgelseskar, som en dreng stod og svingede foran sidealteret med statuen af Guds moder og det buttede Jesusbarn, der begge strålede i de oprindelige farver, blå, rødt og guld, mens præsten forrettede en votivmesse sammesteds og bad lange bønner for de sognebørn, som var syge eller døende eller som stod i begreb med at fuldbyrde så risikable begivenheder som en fødsel, en rejse eller som opløjning af nyt land indebar. Dyblingen af i dag ville fornemme den samme duft af røgelsen, han som turist kender fra katolske kirker i syden, men røgelsens betydning, at være symbol på troens nidkærhed og de kristne dyders vellugt, der ledsager bønnens opstigning til Guds trone, ville nok være ham ubekendt. Når han blev træt af at stå på det stampede lergulv, som til højtiderne blev overstrøet med grønt, ville han sætte sig på en af de få stenbrikse, der var placeret langs muren i skibet og beregnet for gamle og svagelige under gudstjenesten, men han ville snart rejse sig igen for ikke at komme til

at fryse. Han ville endvidere se vievandskar ved indgangen og viekors på væggen, men spejde forgæves efter både altertavle, prædikestol, orgel og stolestader. Altertavlen ville sandsynligvis være et stort nøgent kors, helligkorset fra den første trækirke, og alterbordet ville gemme relikvier af den (for os ukendte) værnehelgen, som kirken var indviet til, og hvis statue muligvis fungerede som sidealter i den anden niche i triumfvæggen. Over alteret eller på selve bordet brændte den evige lampe dag og nat, og ved sidealtrene blafrede vokslys, mens vadmelsklædte bønder knælede i bøn for at afkorte afdøde familiemedlemmers prøvelser i skærsilden.

Som himlen hvælver sig over jorden, hvælver og omslutter den mægtige katolske kirke i middelalderen hele menneskelivet og giver det mening og mål: at stræbe efter den himmelske salighed. Med sine syv sakramenter og sine mangfoldige former for omsorg ledsager kirken hvert eneste sognebarn fra vuggen til graven. Kirken øver ikke bare barmhjertighed og hjælper de fattige, den driver også videnskab og lægekunst og foreskriver kunsten dens ypperste opgaver; den grundlægger universiteter med tidens største begavelser, opretter klostre, hvorfra nye praktiske reformer spredes, og den har sin egen retspleje, som snart sætter sig mærkbare spor i udformningen af landets love. Og alt dette kan kirken gøre, fordi den sidder inde med den højeste autoritet, den guddommelige sandhed, åbenbaret i Helligskrift og tradition, der går tilbage til Gud og Kristus selv, og formidlet gennem engle og helgener, profeter og apostle, paver og biskopper til ens egen sognepræst.

Men hvor meget menigmand har fattet af den katolske kirkes kristendomsforståelse, er nok et åbent spørgsmål. Vi kender i hvert fald næsten intet til den jævne befolknings kristenliv ud over, hvad der positivt kan læses ud af kalkmalerierne og negativt kan sluttes ud fra folkeviserne.¹

Naturligvis spillede sjælemesser og den mildnelse af sæderne, som efterhånden sporede, en stor rolle, men for en menighed, der hverken kunne læse eller skrive, og som måtte deltage i en gudstjeneste, der fortrinsvis foregik på latin, er det klart, at kalkmaleriernes dramatiske billedsprog måtte få en særlig betydning. Her kunne både himlens salighed og helvedes rædsler anskueliggøres, og her kunne kampen mellem Kristus og djævelen levendegøres gennem groteske opstillinger

¹ En mindelse fra den katolske tids kirkeskikke findes måske endnu i stednavnet Palmose, der ligger mellem Dybbøl by og Flensborg Landevej. Det var i middelalderen skik i de nordiske lande at bruge pilegrene med rakler i stedet for palmeblade ved processionen palmesøndag. Pilemose skal således være blevet til Palmemose, fordi man herfra tog pilegrene til processionen. Navnet Palmus skal ligeledes referere til det hus, der lå nærmest ved Palmemosen. (Danmarks stednavne nr. 7, 1939).

og manende symboler. Men ikke mindst fremstillingerne af Jesu liv og helgenernes dyder fik stor pædagogisk betydning. En rest af en sådan malerisk billedbog er endnu bevaret på korvæggen i kirken, hvor den udgør sidste led af en fortløbende frise langs hele skibets nordvæg. Med hensyn til folkeviserne synes de at vidne om, at det især var de overtroiske elementer af katolicismen, som folketroen med begejstring tog til sig — uden dog at fornægte gamle »venner« som vætter og trolde, åfolk og elverpiger. Det gjaldt de hellige kilder og steder i naturen og historierne om helgenernes bedrifter, men mest af alt appellerede relikviedyrkelsen til folks fantasi og sans for trylleri og mystik. De evangeliske toner om Kristi død for vores skyld og om syndernes forladelse ved troen på ham, har sikkert endnu været ukendte for flertallet af jævne mennesker, selv om det retfærdigvis også skal siges, at katolicismen kendte disse toner. De fik bare sjældent mulighed for at trænge igennem den bastante lydmur af forbud og påbud af bodsforanstaltninger, som middelalderkirken havde gjort til dagliglivets vigtigste religiøse aktivitet. I det hele taget blev bøndernes åndelige og sociale status stærkt forringet gennem 13. og 14. århundrede. De sank ned til at blive en politisk betydningsløs almue — allerede i midten af 12. årh. var tiendeafgiften indført — og pålagdes mange steder stavnsbånd af den stedse voksende adelsmagt. Til denne skæbnesvangre udvikling bidrog ikke mindst, at kongen indførte det tyske lensvæsen, hvorved riget opdelttes i arvelige len, som skænkedes bort til sønnerne og deres efterkommere, og som medførte evindelige stridigheder indbyrdes og udsugninger af bønderne, så deres vilkår stadig blev ringere. Om en højnelse af bondestandens åndelige stade gennem undervisning af børnene synes der endnu ikke at have været tale. Kun i byerne fandtes borgerskoler for drenge, og undervisningen sigtede især mod rekruttering af gejstlige, der herfra sendtes videre til klostre og domkapitlet, hvor den egentlige præsteuddannelse fandt sted.

Mod slutningen af middelalderen rystedes kirken imidlertid af en krise, der efterhånden fik et sådant omfang, at den til sidst gik til grunde i sin hidtidige skikkelse — i hvert fald i Nordeuropa. Årsagerne til forfaldet var mange, men især verdsliggørelsen af pavehoffet svækkede dens guddommelige troværdighed. Hertil kom århundreders opslidende kampe med kejsere og konger om overherredømmet, bl. a. retten til at besætte bispeembederne. Men også en vågnende nationalfølelse, humanismens krav om reformer og fromme mystikeres og asketers kritik blottede den kirkelige enhed og harmoni for så store skavanker af magtbegær, intriger og vellevned, at det efterhånden måtte tage sig ud som en offentlig skandale at adlyde og understøtte en så mislibig institution. Samtidig drog den sorte pestdød hærgende gennem landene

— af mange anset som Guds straf — og spredte uhygge og rædsel for knokkelmanden og dommens dag. Og skønt messelæsningen, Maria- og helgenpåkaldelser, valfarter og afladshandel tog et opsving som aldrig før, syntes nu også disse gamle prøvede anvisninger på gode gerninger at have mistet deres autoritet over det stadig stigende antal af ængstede og rådvilde sjæle. Hvorledes får jeg en nådig Gud? spurgte Martin Luther i sin klostercelle i Erfurt, og dermed rejste han det spørgsmål, som bevægede hele samtidens hektiske religiøse virksomhed.

Den reformatoriske kirkefornyelse gjorde sig hurtigt gældende i Nord-slesvig, fordi flere studenter fra landsdelen havde studeret i Wittenberg, og den konge, Christian III, som gennemførte reformationen, havde som ung nordslesvigsk lensmand oplevet Luthers uforglemmelige optræden i Worms 1521. Da Frederik I døde 1533, overtog hertug Christian magten i begge hertugdømmer og sidestillede straks de lutherske prædikanter med de katolske, ligesom han afskaffede bispetienden. Siden svækkede han yderligere den gamle kirkes position gennem en strengere tilsynsordning og indførte nye bestemmelser for klostrene i i Løgum og Ryd. 1541 døde den sidste katolske biskop i Slesvig, og året efter vedtog landdagen i Rendsborg den nye »Kristelige Kirkeordning« for Slesvig-Holsten. Den svarede ret nøje til den rigsdanske fra 1537, men tillod dog både domkapitel og biskop (superintendent) at beholde de gamle gejstlige besiddelser, hvilket for bispegodsets vedkommende i Dybbøl kun kom til at vare i 2 år, for allerede 1544 overtog kongen både kirken og bispegodset efter tredelingen af hertugdømmet Slesvig.

Reformationens væsen udtrykkes med ordinansens ord: Vi vil have Guds ord, som er loven og evangeliet, retsindigt prædikat, sakramenterne ret uddelte, børnene vel oplærte, at de må blive i Kristus, som er døbt i Kristus, at kirkens tjenere, skolerne og fattige folk må forsørges og få deres føde. Dette er ikke »vor«, men »Vor Herres Jesu Kristi Ordinans«, og den kan der ikke rokkes ved. Det rette og sande evangelium er det, som for de betyngede samvittigheder prædiker syndernes forladelse, uforskyldt alene for Jesu Kristi, Guds søns skyld, som er hengivet for os.

Den evangelisk-lutherske kirkeforståelse udtrykkes klart ved at skelne mellem kirkens livskilde, ordet og sakramenterne, som stammer fra Gud og derfor ikke kan ændres, og de menneskelige ordninger, som skifter gennem tiderne, f. eks. gudstjenestens form, ritualerne og måden, hvorpå ungdommen skal oplæres i børnelærdommen. Den lutherske gudstjeneste flyttede opmærksomheden fra øjet til øret, »thi troen kommer af det, som høres« (Rom. 10,17). Hidtil var man gået i kirke mere

for at se end for at høre, nemlig se messeofferets mysterium, nadverelementet, den indviede hostie blive hævet af præsten som Kristi legeme og tilbudt af menigheden. Men nu blev det en mærkesag at hævde Bibelen som eneste regel og rettesnor for kirkens lære og liv. Derfor fik ordet, forkyndelsen af evangeliet og oplæring i børnelærdommen den centrale plads, selv om der også lagdes stor vægt på menighedens aktive deltagelse i gudstjenesten med salmesang.

Desværre eksisterer der kun meget få holdepunkter for, hvorledes den nye troslære er blevet indført og modtaget i de enkelte landsogne. Men det anses almindeligvis som mest sandsynligt at være foregået fredeligt og uden større omvæltninger på Sundeved, som enkedronning Dorothea gjorde til et særligt provsti i 1566. Også i Dybbøl har man formentlig i lang tid bevaret meget af det gamle: Ceremonier, helgendyrkelse, overtro — ikke mindst i hjemmene, hvor husaltre og rosenkranse nemt kunne gemmes af vejen, hvis højere gejstlige var i nærheden. I kirken er helgenbilleder og statuer vel blevet lagt op på loftet og erstattet med skriftsteder, men nogen radikal ændring af gudstjenesten, bortset fra afskaffelsen af messeofferet, har næppe fundet sted i begyndelsen. Reformationens vigtigste inventar, prædikestolen, er således først opstillet i 1605, hvorfor det må formodes, at præsten indtil da har benyttet den gamle katolske læsepult. De nye stolestader, der omtales 1608, har antagelig været forbeholdt mændene. Kvinderne sad i lang tid efter reformationen kun på løse skamler. Strenge lutheranere er den Dybbøl menighed i hvert fald ikke blevet lige med det første, eftersom man hverken har villet undvære en ny skriftestol i 1602 eller undladt at forny den lille klokke i koret i 1585, skønt klokken hidtil var blevet brugt i forbindelse med det katolske messeoffer. Om et orgel til understøttelse af salmesangen er intet oplyst før godt 200 år efter reformationens indførelse, hvilket dog ikke behøver at betyde, at der ikke tidligere har været opstillet et sådant instrument. Men én konkret mindelse om reformationstiden i Dybbøl eksisterer dog, såfremt den ikke senere er tilføjet af en dygtig maler? Det er Lutherrosen, blomsten, der sidder øverst i korsbuens kalkmaleri. Med lidt velvilje kan det antages, at denne udsmykning først er sket på reformationstiden og således tolke mandens og kvindens attributter, en krukke og en ostesi, som symbolske idealer på det gode lutherske ægteskab, eller de flittige sognefolk, der nu dyrker Gud umiddelbart gennem varetagelsen af deres kald og stand. (Se også art. om kirken).

Skønt det kongelige og højgejstlige mål for det nye religionsprogram var klart nok: at skabe og opbygge et aktivt evangelisk menigheds- og folkeliv, er det også klart, at dette store ideal lod vente længe på sin opfyldelse. Gamle vaner er nu engang sejglivede. Og er mennesket i

almindelighed katolsk af naturen, er bonden det i særdeleshed. Han ynder ingen pludselige omvæltninger og har en medfødt uvilje mod al forstyrrende indblanding i hans livs rolige rytme. Hans religiøse grundholdning er en bastant skæbnetro, der helst undsiger besværet med at skulle tage stilling til teologiske og filosofiske problemer. Derfor indskrænker hans deltagelse i den officielle religion sig oftest kun til kulden, dvs. ceremonierne omkring livets knudepunkter og festligholdelsen af højtiderne, der jo også, foruden at være kristne mindefester, markerer vigtige overgange i naturens livsrytme. Ceremonierne er for bonden urgamle praktiske kulthandlinger, som skal sikre livets beståen og befordre dets trivsel videre i den kendte cyklus af vinter og vår, sæd og høst. Derfor er ceremonierne både nyttige og meningsfulde. Den nye troslæres skelnen mellem religion og moral og frelsen ved tro alene på Guds uforskyldte nåde uafhængig af menneskets gode gerninger, har de fleste almindelige mennesker næppe forstået ret meget af til at begynde med. Og det samme gælder nok den lutherske kongstanke om det almindelige præstedømme — lægmandsdemokratiet i kirken. Forståelsen herfor har næppe strakt sig længere end til modtagelsen af alterets sakramente under begge skikkelser, både brød og vin (i den katolske tid var vinen forbeholdt præsterne), og efterhånden naturligvis også den nye salmesang på modersmålet samt fordelene ved at lade børnene lære både at læse og skrive. Underkuet, forarmet og uden kundskabsmæssige forudsætninger som almuen var, er det nok også tvivlsomt, om man ret mange steder på landet har været i stand til selv at vælge sin nye præst. En del af de nye præster og degne — i begyndelsen ofte tilfældige løbedegne: afskedigede officerer, studerende dumpekandidater, fallerede håndværkere osv. — som kom til landsdelen sydfra, var ganske uduelige og talte kun plattysk, skønt både gudstjenesten og undervisningen af børnene i kirken skulle foregå på modersmålet. Senere fik mange steder latinskoledrengene fra købstaden monopol på børneoplysningen i flere miles omkreds af købstaden. Heldigvis blev de fleste præster siddende i deres embeder på betingelse af, at de ville prædike og befordre den nye lære, sådan som tilfældet blev i Dybbøl (se art. om præsterne). Såvel økonomisk som moralsk var det jo også den bedste løsning. Præsterne blev opfordret til at gifte sig, og en del af dem behøvede i hvert fald ikke lede ret længe efter den udkårne, eftersom de allerede holdt frille eller samlevede med deres husbestyrerinder.

Det kunne ellers gå ret så dramatisk eller morsomt til, når den nye præst skulle indsættes, eller den gamle valgte at falde til føje under den nye tro. Steppingpræsten Nic. Laurentius, som havde sans for fortidens bedrifter, fortæller i sin håndbog på latin om indsættelsen i Burkal kirke: »Den nye ret-

troende præst sagde ved sin tiltrædelse i sognet, idet han tog fat i papisten, som lærte fra katedret: »Stig ned du Djævelens barn; det er nemlig mig, som skal derop, forstår du! Og straks steg papisten ned og den evangeliske steg op.« Om hr. Laue i Åbenrå fortæller organisten Klavs Møller efter et gammelt håndskrift, at »da papisteriet afskaffedes, begav han sig i ægtestanden, avlede børn og blev evangelisk!« (Rækkefølgen er morsom). Om hr. Peder Hvid i Hørup hedder det i en gammel Alsingerkrønike, at »han flygtede fra menigheden, da Luther vandt flere og flere tilhængere i sognet. Men de greb ham i Flensborg og hængte ham.« (Efter Carsten Petersen: Slesvigske Præster).

Der er uden tvivl gået flere generationer i graven, før evangelisk-luthersk kristendom slog rod i befolkningen i en sådan grad, at livssyn og moral ændredes væsentligt. Hjælpemidlerne til en så omfattende horisontudvidelse hos menigmand var vel heller næppe til stede, før Luthers hovedskrifter blev oversat og trykt, takket være bogtrykkerkunstens opfindelse. Senere kom hele Bibelen på modersmålet (1550) og Hans Thomissøns Salmebog (1659). Også enkelte postiller — prædikensamlinger — og andagtsbøger nåede vel ud til befolkningens brede lag, men langt fra alle kunne jo læse, før degnens eller husbonds undervisning i katekismen blev lagt i faste rammer — eller rettere, blev efterkommet og bar frugt. Der skulle gå mere end hundrede år, før en ordnet undervisning af børn og unge på landet blev foranstaltet af myndighederne. Men reformatorerens pædagogiske sigte var klart nok, og hvert hovedstykke af Luthers lille katekismus indledes med den kendte overskrift: »således som en husfader letfatteligt skal lære sin husstand derom.« Undervisningens formål var at bibringe ungdommen de fornødne kundskaber i religionens hovedpunkter og tillige indpode de rette moralske begreber, »så en husbond kunne få lydige folk i sin tjeneste, der er rede til at tjene med en stille mund og to gode, tro næver« (Palladius). Og forældrene gøres opmærksom på, at lærer børnene ikke det gode, så lærer de af sig selv det onde, så man med tiden må frygte, at de bringer skam over deres forældre, ja måske som forbrydere skal lægges på støjle eller af bøddelen bringes til galgen. »Det er bedre, du lader ham græde, når han er lille, ellers skal du græde, når han bliver stor. Tag derfor børnene og led dem til degnen. Vil de ikke, så slå dem med riset. Det er bedre, end bøddelen skulle slå dem . . . o, Herregud, at man skal nøde folk til deres egen nytte og gavn, hvilken blindhed må der dog være blandt folket!« (Palladius). En mængde visitatsanmærkninger og de stadig gentagne påbud ved landemoderne viser, hvor svært det har været at helbrede folket for denne blindhed.

Det er da også med en sær trist undren, man konstaterer den bedrøvelige kendsgerning, at alle samtidens kilder er tavse om, at indførelsen af »Evangeliets klare Dag« straks skulle have ført til en omfat-

tende kristelig, sædelig og folkelig opvækkelse, sådan som gamle skolebøger og virkelighedsfjerne kirkehistorikere har yndet et fremstille det. Hvis reformationens åndelige frugter havde været så åbenbare, måtte vel i det mindste enkelte af tidens penneførere, og frem for alle præster, provster og biskopper, have nedfældet blot antydninger heraf i deres talrige indberetninger. Men det er ikke tilfældet. Tværtimod påtales ustandseligt manglerne på åndeligt liv og slette sæder som stridbarhed, upålidelighed, usædelighed, drukkenskab, banden og sværgeren m. m. Naturligvis gaves der enkelte lysglimt i dette åndelige mørke, enkelte opvakte mennesker i de fleste sogne, som kunne se storheden i det reformatoriske hjælpeprogram og handle derefter, men stort set synes det at have været en næsten håbløs opgave at indprente sognefolket den nye forståelse af forholdet mellem troen og de gode gerninger (religion og moral), at det ikke længere var Gud, der havde brug for de gode gerninger, men ens medmenneske og samfundet i det hele taget. Moralen skulle ikke længer bruges til at opnå en forbedret status hos Vorherre, men konsekvensen var jo rigtignok ikke, at de gode gerninger så blev overflødige. Nej, de burde nu vokse frem som frugten på træet, fremstå som spontane og selvfølgelige ytringer af taknemmelighed for den nåde og frihed og menneskelige værdighed, man fik skænket i evangeliet.

Kristendommen var imidlertid statsreligion, og kongen havde som øverste biskop det afgørende ansvar for sine undersåtters åndelige tilstand. Ville folk ikke tages med det gode, måtte de finde sig i at blive taget med det onde, som den følgende tid kan fremvise grelle eksempler på. Her er det den enevældige politistat, der optræder i skikkelse af både gejstlige og verdslige håndhævere for at få gennemført den række af forordninger om kirketugt, som kongen og hans rådgivere fandt passende. Og efterkom man ikke kravene, blev man idømt både bøder og offentlig bodsgang, i sværere tilfælde endog tortur og lagt i halsjern ved kirkemuren til advarsel for enhver, der gik forbi. For de groveste forbrydelser lød straffen på landsforvisning eller henrettelse.

Der kan næppe herske tvivl om, at den nye skriftestol er blevet flittigt brugt, selv om den efter Luthers mening egentlig var overflødig. Hans skriftemålsanvisning gik ud på, at det var nok, når man angrede og skriftede sine synder for sin sognepræst og gennem hans tilsigelse med håndspålggelse modtog syndernes forladelse. Det kunne ske privat eller før gudstjenesten i kirken søndag formiddag, hvorpå man deltog i altergangen, som sluttede gudstjenesten. For Luther var dette skriftemål så vigtigt, at han i mange år regnede det for et tredje sakramente ved siden af dåben og nadveren. I Dybbøl er der holdt skrifte hver søndag morgen indtil 1720, derefter er skriftestolens brug blevet

indskrænket til hveranden lørdag, hvilket fremgår af en optegnelse fra 1736: »In alten Zeiten besuchten die Kirchspielleute den Beichtstuhl alle Sonntag Morgen, nun aber ungefehr in 16 Jahren hatten wir uns den Sonntag vorhero bey dem Priester anmelden müssen, und haben jeder ander Sonnabend zur Beichte gegangen und am Sonntage wie gewöhnlich zum heil. Abendmahl«.

Fra forskellig side er det blevet hævdet, at når troslivets frugter kun i så ringe mål kom til at svare til forventningerne, så skal en væsentlig årsag hertil søges i den skepsis og modstand mod fortyskning, som vitterligt lurede i reformationens kølvand. Med indførelsen af en særskilt kirkeordning for hertugdømmerne blev Slesvig stift jo faktisk skilt fra Danmarks kirke og i stedet nøje forbundet med Holstens landskirke, hvilket medførte en forøget tilbøjelighed til at indføre tysk sprog, hvor det overhovedet var muligt, skønt det, som allerede nævnt var i modstrid med et af reformationens afgørende principper, nemlig at hævde modersmålets ret. Det er forståeligt, om befolkningen i en sådan situation ikke var særlig begejstret for at efterkomme myndighedernes opfordringer til at sende ungdommen til oplæring i børnelærdommen, og at en sådan skepsis var berettiget, blev da også til fulde bekræftet i det 17. århundrede, da de augustenburgske hertuger forlangte tysk sprog indført i både skole og kirke. I Sydslesvig lykkedes det da også efterhånden plattysk at fortrænge det gamle folkesprog og fremkalde konturerne af den sprogrænse — Flensborg-Tønder — som blev endelig konfirmeret ved afstemningen i 1920. Men i Dybbøl sogn har dansk sprog og dansk sindelag dog næppe nogen sinde for alvor været truet, så det påståede national-politiske argument mod reformationens pædagogiske virksomhed har næppe været afgørende. Et blik i den gottorpske generalprovst, sønderjyden Jacob Fabricius' visitatsoplysninger — han døde 1640 — viser da også tydeligt, at det pædagogiske klima har været omtrent ens overalt. Selv i de sogne, hvor man forsøgte at oprette mere almene skoler, mødte der så få børn, at undervisningen måtte opgives. Hvorvidt Luthers opfordring til husfædre om at lære børn og tyende katekismens 5 hovedstykker er blevet efterkommet i Dybbøl kan ikke efterspores, men at nogen oplæring har fundet sted rundt om i en del hjem ud over den, der fandt sted i kirken, kan der næppe herske tvivl om.

I den følgende tid, det 17. århundrede, gik de fleste kirkelige bestræbelser ud på at befæste den lutherske læres egenart. Det var rettroenhedens og de lærdes århundrede, hvor størsteparten af åndslivet var præget af teologiske debatter, som almuens af gode grunde ikke interesserede sig synderligt for. Havde reformationstidens prædikener ofte haft karakter af opremsninger af skriftsteder i pædagogisk øjemed,

nu da Bibelen var givet fri, så holdtes der i denne tid mange steder tema-prædikener over de rette lutherske lærepunkter. Men prædikenerne var ofte så lange og vidtløftige og spækket med lærde citater på fremmede sprog, at menigheden sad og kedede sig og sendte længselsfulde blikke op mod timeglasset, der allerede var vendt én gang. Et sted i landsdelen blev menigheden så utålmodig, at den tilbød præsten en fed okse om året, bare han ville begrænse sin prædiken til en time. Der var også præster, som brugte så simple og grove udtryk på prædikestolen, at det gav anledning til klager. Og det kan næppe undre, at også præstestanden havde sine sorte får, som lå under for tidens udbredte drikfældighed og derfor fik påbud om at lade være med at besøge kroen, lige før de gik til kirken.

Store dele af århundredet var en barsk og forvirret tid, præget af 3 store krige, som alle trak deres uhyggelige spor gennem vor landsdel, og som i lange perioder påførte almenen en rædsel og bodsstemning eller det modsatte, at man lod sig smitte af krigsfolkernes råhed og slette sæder og gav sig fanden i vold. Dertil kom flere naturkatastrofer, bl. a. oversvømmelser, pest og himmelfænomener samt en udbredt overtro — provstinden i Broager blev brændt som heks ca. 1630 — alt i alt en timelig og åndelig forarmelse uden sidestykke i mands minde.

Landsfyrsten, Christian den Fjerde, med valgsproget »Fromhed styrker riget« udstedte den ene kirkelige forordning efter den anden, således bl. a. om indførelse af særlige bods- og bededage »for at formindske Herrens retfærdige harme«, om opfyldelse af kirkegangspligten, overholdelse af helligdagsfreden og indførelse af en skrapere kurs på en række kirketugtsområder, specielt for en højnelse af den moralske standard. Men lige lidt synes disse foranstaltninger at have hjulpet på den utrygge livsstemning hos undersåtterne.

Der er dog også positive træk og tildragelser at berette fra denne tid. Ved århundredets begyndelse er den smukke prædikestol i renæssancestil blevet opstillet i kirken. Også flere stolestader er kommet til. Og at dømme efter indskriften på David Monrads gravsten i kirken som en »årvågen præst« har hans præstegerning vel også været positiv. Hans eneste broder, Johannes, var præst i Ketting på Als og efterlod sig der et særdeles godt eftermæle, hvorfor det nok kan være forsvarligt at slutte, at noget tilsvarende måtte gælde for Dybbølpræstens virke. Det må også formodes, at den nye åndelige strømning, pietismen, som var på vej fra Tyskland, og som tidligt fandt sine fortalere i vor landsdel, ikke har været uden indflydelse i vort sogn i disse år. David Monrads broder anbefaler da også i sit åndelige testamente både Bibel-læsning og læsning af Johann Arndts bøger. Joh. Arndt er netop en af forløberne for pietismen. Sammen med salmedigteren Paul Gerhard,

der bl. a. er kendt for »Befal du dine veje«, formåede han at bringe det bedste af den middelalderlige fromhed i samklang med lutherdommen. Arndts mest udbredte bøger om »Den sande Kristendom« og »Den lille Paradishave« har uden tvivl været at finde i Dybbøl også uden for præstegården. Og det samme må formodes at gælde skrifter af de to meget populære sønderjyske præster Niels Helvad og Peder Wandal, der bl. a. udmærkede sig ved at skrive på dansk, hvilket ikke var almindeligt i de lærdes århundrede. Helvads almanakker og gudelige betragtninger over Davids salmer blev trykt i flere hundrede tusinde eksemplarer, og Wandals folkelige Bibelfortolkninger var så skattede, at en biograf kunne skrive, at »hans forfatterskab er det bedste og betydeligste bidrag fra Sønderjylland til det danske åndsliv i det 17. årh. — ja, det er vel det eneste i sin art, der nogen sinde er skænket det danske folk fra dette land«. (Carsten Petersen i »Slesvigske Præster«. 1938).

Med hensyn til gudstjenesten havde man hidtil fulgt ritualer fra Den danske Kirkeordinants af 1539 og Peder Palladius' alterbog fra 1556, fordi den plattyske kirkeordning for Slesvig-Holsten 1542 ikke var oversat til dansk til brug for de dansktalende menigheder — en skæbnens ironi, som fik overordentlig stor betydning for det danske sprogs stilling i Nordslesvig gennem de følgende århundreder. Om brugen af salmebøger ved gudstjenesten har vundet indpas i det 17. årh., er uvis. Meget tyder på, at man kun har brugt salmebogen derhjemme. I kirken sang man faste salmer, som var lært udenad, og nogle kernelsalmer blev brugt hver søndag. Den første salmebog var Hans Thommissøns fra 1569, der afløstes af Kingos »Sjungekor« fra 1699, men muligvis har man her som de øvrige sundevedske sogne i en årrække foretrukket Varnæs-Salmebogen fra 1717, indtil denne afløstes af Erik Pontoppidans fra 1740, der gennem mere end 150 år blev den foretrukne nordslesvigske salmebog. Den indeholdt hele den ældre og nyere salmeskat, inklusive Brorsons og pietismens salmer.

Den største begivenhed for sognets folk har nok været konfirmationens indførelse. Den blev i de kongelige områder af Nordslesvig påbudt allerede før århundredets midte af den første kongelige generalsuperintendent Stephan Klotz, hvem almuens kristelige oplysning lå stærkt på sinde. Da sognet blev kongeligt område fra 1667 til 1673, da grev Reventlow erhvervede patronatsretten over kirken, kom forordningen altså også til at omfatte Dybbøl, der 8 år senere indgik i det af Chr. den V.te oprettede danske lensgrevskab Reventlow-Sandbjerg — forøvrigt det eneste lensgrevskab i hertugdømmet Slesvig.

Det er dog nok tvivlsomt, om konfirmationen straks er blevet kirkeskik her. Andre steder gik der i hvert fald adskillige år i den hen-

seende, men sikkert er det, at havde de unge og deres forældre ikke før lagt særlig vægt på udfaldet af overhøringen på kirkegulvet eller måske endda unddraget sig oplæringen i kristendom, så fyldtes mange nu med en sand rædsel for ikke at kunne bestå den prøve, som alene gav adgang til at blive konfirmeret. Konfirmationens formål var først og fremmest at sikre, at alle sognets unge fik et forsvarligt kendskab til troens hovedstykker. Konfirmationsalderen lå normalt mellem 16 og 18 år, men det var ikke usædvanligt, at enkelte blev over 20 år, før de kunne konfirmeres. Den, der ikke var konfirmeret, regnedes for en så unormal person, at han blev udelukket fra alterets sakramente, men også andre rettigheder var ham nægtet, f. eks. trolovelse og ægteskab. Det er forståeligt, at hjemmeundervisningen nu tog et vældigt opsving. Nogen egentlig skole omtales først ca. 100 år senere.

Det 18. århundredes to åndelige hovedstrømninger er pietismen (fromheden) og rationalismen (fornuftsdyrkelsen) også kaldet oplysningen. De to retninger er meget forskellige i deres sigte, men hviler dog på den samme forudsætning: individualismen, dvs. personlighedens frigørelse fra den åndelige ensretnings tvang. Pietismen er en udpræget vækkelsesbevægelse, der kræver omvendelse og et helligt liv i forsagelse af verdslige fornøjelser, hvilket gav den mange modstandere. Troens vished bygger ikke i første række på det objektivt givne i Skriftens ord og Sakramenternes rette forvaltning efter Kristi indstiftelse, men på personlig erfaring, den enkeltes oplevelse af kristendommen som liv og ikke blot som lære. Derfor lægges hovedvægten på trosoplevelsen, omvendelsen og den efterfølgende helliggørelse. Dette krav førte let til sværmeriske udskejelser, men pietismen forblev i det store og hele kirkelig, og dens fortjeneste består i dens forsøg på at gøre alvor af Luthers kongstanke om det almindelige præstedømme, at kirken ikke er teologernes, men lægfolkets kirke. Deraf randt også iveren for at gøre Bibelen til den store folkelige læsebog. De vakte samledes i små kredse i hjemmene, såkaldte konventikler, til regelmæssig Bibellæsning. Endvidere lagde pietisterne stor vægt på almuens oplæring og fortjener ære for de mange almueskoler, der efterhånden blev oprettet rundt om i sognene — også i Dybbøl — under kongelig begunstigelse. Her skulle ikke blot læres religion og læsning, men også skrivning og regning. Også hedningemission hører til de opgaver, pietismen tog op.

En variant med et lysere kultur- og menneskesyn danner Herrnhutismen eller Brødreminigheden, som også kom til at spille en væsentlig rolle her i landsdelen, ja det må endda især tilskrives »de omvandrende brødre«s virksomhed, at den senere »Indre Mission«, som afløste pietismen, ikke her fik den samme betydning som i kongeriget. Oprettelsen

af Brødremenighedens koloni i Tyrstrup under navn af Christiansfeldt i 1771 blev en kristen oase for Sønderjylland i rationalismens ørkenetid, skriver Jørgen Larsen i »Sønderjyllands Kirkehistorie«.

Under hvilke omstændigheder pietismen fandt indgang i Dybbøl sogn lader sig ikke mere efterspore i enkeltheder, men H. P. Hanssen fra »Nørremølle« i Sottrup sogn, den senere nationale fører, fortæller i sine erindringer, at hans oldefar blev født i et pietistisk hjem i Ragebøl i 1732 (den nuværende fabrik Cormall), men allerede fra 1717 hed præsten Philip Hinrich Lund, om hvem det med sikkerhed vides, at han havde studeret i Halle, som var pietismens højborg. Flere omstændigheder tyder da også på, at han har været en fuldblods pietist. Det gælder ikke mindst det samarbejde, han havde med den pietistiske præst F. C. Bruhn i Rinkenæs i sagen angående nogle svenske »separatister«, som på et skib flakkede om i de syddanske farvande og som befolkningen blev advaret mod at give husly. Således kundgjorde borgmesteren i Sønderborg i februar 1735 en anordning fra statholderen om, »hvorledes i nærheden af Sønderborg nu nylig et skib er landet, på hvilket der skal befinde sig personer, som hælder til den såkaldte pietistiske sekt. Omendskønt det ikke kan formenes disse folk at tilkøbe sig de nødvendige viktualier fra byen, så må De dog ikke tillade, at de derværende indbyggere og borgere plejer nogen videre kommunion eller omgang med dem, heller ikke tillade de på skibet værende folk, at de tager deres ophold i byen.«

Præsterne Bruhn og Lund tog sig alligevel af de svenske trosfæller, hvilket i hvert fald i Rinkenæs bragte nogle sognebørn til frafald fra kirken. Og samme vinter havde fire brødre fra Herrnhut ophold i sognet. Disse brødre har muligvis også været i Dybbøl, eftersom de »søgte et blivende sted« til operationsbasis for deres virksomhed. Om der har været vækkelse her som i Rinkenæs, vides ikke, men dér »prædikede pastor Bruhn med stigende varme og alvor ordet til vækkelse og afgørelse for eller imod Kristus. Mange folk fra nabosognene kom for at høre den nidkære prædikant. Ofte varede tjenesten til kl. 2—3 om eftermiddagen. Menigheden var talrig tilstede. Hver lørdag måtte præsten sidde i skriftestolen, ofte fra om morgenen til middagen og atter om eftermiddagen, indtil tusmørket bød at holde op.«

At præsten i Dybbøl også har lagt stor vægt på skriftemålet og i det hele taget indført en række »nyheder«, som ikke alle brød sig om, fremgår af et langt klageskrift, som 3 lyksborgske undersætter i Ragebøl har indsendt til kongen på opfordring af en rådsherre ved navn Gude.

Klagen er sat op i 8 punkter og lyder i oversættelse: 1. Med hensyn til kirkebønnen har præsterne i Dybbøl tidligere hver gang bedt for hans højfyrstelige højhed til Slesvig-Holsten-Lyksborg før han bad for hans

højfyrstelige højhed til Augustenborg og for grev Reventlow og hele hans familie. Men nu, for ca. 2 år siden, da den unge grev Reventlow overtog grevskabet Sandbjerg, er det blevet befalet præsterne efter bønnen for hans kgl. majestæt til Danmark og Norge og hele kongens hus først at bede for begge højgrevelige exelenzer Reventlow, begge grevinder og den unge greve ved siden af comtessen, og herefter for det højfyrstelige hus Augustenborg og Lyksborg. 2. I gamle dage besøgte menigheden skriftestolen hver søndag morgen, men nu har vi i ca. 16 år måttet anmelde os til præsten den forudgående søndag og har hver anden lørdag måtte gå til skrifte og (derpå) om søndagen som sædvanlig til Den hellige Nadver. 3. De sognebørn, som skal konfirmeres, går i skole hos præsten fra Michaeli (29. sept.) til 1. søndag i Advent og må daglig holde ud fra kl. 8 til kl. 1 eller 2, og må ikke et øjeblik sidde ned (während der Zeit nicht einen Augenblick sitzen). Denne uorden har nu varet i 16 år. Men på 1. Adventssøndag bliver der ikke holdt anden prædiken end konfirmationen. 4. De små skolebørn må hver morgen og aften gå over i kirken, og når de er kommet ind i kirken, synger skolemesteren 2 sange og beder en bøn. 5. For 16 år siden fandt forlovelser, bryllupper og barnedåb sted om søndagen, men nu har præsten i 16 år forrettet den slags i adventsdagene undtagen når de grevelige Reventlower fra Sottrup menighed kommer på søndage. Så forretter han forlovelser, bryllupper og barnedåb. 6. Fra gammel tid havde man den skik her ved barnedåb, når 10 familier (Häuser) var indbudt til gæstebud, at der var 2 faddere fra hver familie, men i mange år derefter har der været 9. 7. I forrige tider blev der ringet morgen og aften, men nu slår degnen døds klokken (die Totesglocke) med 3 slag og kontinuerer med forskellige slag. 8. Når en og anden af os fra Ragebøl (har været) kirkesvorne, har de grevelige Reventlowske funktionærer (Beamten) frataget os vores fortjente løn for vort arbejde ved kirken og dertil givet os hårde ord. De har også tilføjet kirken en stor uret, hvorfor ingen af de højfyrstelige lyksborgske undersåtter i Ragebøl vil være kirkesvorne. Men nu kan de nuværende kirkesvorne i Dybbøl rigtig få deres penge hos kirken.

At alt det anførte er i overensstemmelse med sandheden, bevidner vi med vore navnes underskrift. Ragebøl d. 26. februar anno 1736: Lorentz Lorentzen, Andres Tögsen, Hans Jürgensen.

Brevet er særdeles interessant og taler helt for sig selv. Ad punkt 2 har pastor Lund altså på god pietistisk vis afskaffet det »overfladiske« skriftemål søndag morgen til fordel for det »grundige« lørdag, hvor tiden bedre kunne slå til. At greven på Sandbjerg ikke har modarbejdet pietismen kan måske ses af hans godkendelse af, at kirkekassen ydede 66 rigsdaler til indkøb af salmebøger og testamenter til uddeling

i menigheden. Og for første gang møder vi ønsket om at gøre gudstjenesten særlig festlig ved, at der bringes bøgeløv ind i kirken pinsedag. Det store barokalter blev også rejst i pastor Lunds tid.

For de fleste menigheder på Sundeved var der bestandig problemet med de tysktalende præster, som både den lokale hertug og embedsmændene i Tyske Kancelli gik ind for. Den pietiske konge, Chr. VI, fandt det ellers bedst med dansk sprog i både skole og kirke i hele Slesvig. Thi modersmålet var hjertesproget, og skulle evangeliet nå almenen i hjertet, burde det også forkyndes på hjertesproget. Men befolkningens klager blev sjældent taget til følge. Da den lyksborgske hertug i 1735 forordnede tysk prædiken hver tredje søndag i kirkerne i sine besiddelser i Sundeved, indsendte grev Reventlows undersætter i Sottrup sogn følgende klage: »Nådigste herre! Vi og vore børn er opfødte udi det danske sprog og er det bedst bekendt og forstår lidet eller intet af det tyske og går til kirke så at høre Guds ord til vores saligheds forfremmelse; skal os nu herefter en ganske uvant og en ganske ubekendt tale prædikenes, er intet andet end at ganske afvise os fra Guds hus og hans hellige ord og er at frygte, dersom ikke dette i tide bliver forhindret, herefter mere kunne os påbyrdet blive.« Men tysk blev der prædikeret, og 1740 billigede også kongen den lyksborgske forordning.

Når skole- og kirkesproget ikke på samme måde kom i forgrunden i Dybbøl, var årsagen den, at såvel kirken som den overvejende del af sognet stod under protektion af lensgrevskaftet Sandbjerg, hvorimod de omliggende sogne hørte under den lyksborgske hertug indtil 1779, da den hertuglige mandsside uddøde. Enkehertuginde døde først 1825, og kongen gav da Lyksborg slot til hertug Wilhelm af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Bech, der stiftede den nulevende »lyksborgske linie«, hvoraf bl. a. én af efterkommerne hedder Margrethe den Anden af Danmark.

Når præsterne og andre embedsmænd skrev officielt, måtte de naturligvis bruge tysk, men de fleste gjorde det også i deres forfatterskaber for at få en større læserkreds. Således også præsten i Havnbjerg, den senere hofprædikant og biskop i Bergen, Erik Pontoppidan, den mand, som sammen med salmedigteren Hans Adolph Brorson efterlod de varigste litterære frugter af pietismen i landsdelen. Pontoppidan er ikke desto mindre en af de første, der påtaler det danske sprogs vanrøgt og anbefalede »modersmålets odelsret«. Indgang i sognene fik han især gennem sin katekismusforklaring fra 1737: »Sandhed til Gudfrygtighed« (især dog en forkortet udgave på dansk) og ved hjælp af den salmebog, han udgav i 1740, og som rummede bl. a. 87 salmer af Brorson. Pontoppidan var nok pietist, men forstod også at vise tolerance over for både hjemlige afvigere og fremmede konfessioner. Og selv om »for Sønderjylland gælder den sandhed, at først i Brorsonstiden blev Bibelen

og dens indhold menigmands eje og De ti Bud midt under et nedarvet sædeligt forfald vejvisere for slægtens unge . . . « så kunne Pontoppidan godt finde på at formane de gudelige Bibelforsamlinger til også at bruge deres fornuft i salighedssager — og giver dermed det første varsel om den rationalisme eller fornuftsdyrkelse, der var på vej ude fra den store verden.

Et interessant samtidsbillede af den hertugelige almues sæder og overtro har han givet i sin »Fejekost«, hvori han bl. a. fortæller om en kone på Als, der endnu troede på Thor, og at det endnu var almindeligt hos almuen at bruge rester af gamle katolske bønner som besværgelsesformularer, endvidere at bruge vand fra gravstenene mod vorter og hente jord fra kirkegården at lægge i sengen hos dem, der var syge, for at bekæmpe sygdommen. Men især var det en udbredt skik, »at tigge degnen eller, om de tør, præsten selv« om en sjat altervin, der siden reformationen blev anset for et virksomt middel »mod susen for ørerne eller andre sygdomme.« Slige vrangforestillinger, siger forfatteren, er indgivet befolkningen af »kutteklædte kloster-kvaksalvere«.

Men selvom mange forblev upåvirkede af pietismens og herrnhuternes store anstrengelser for en kristelig folkevækkelse, så satte disse åndelige kræfter sig alligevel spor i dagliglivet rundt om i sognene. Ved kongelige forordninger forbødes eller indskrænkedes i det mindste en række folkelige fornøjelser og forlystelser som dans og kortspil og drikkelag efter bystævnet og ved de store familiefester i forbindelse med barsel, bryllup og begravelse, endvidere de hedenske årstidsfester f. eks. høstgilder og julestuer. Det var derfor ikke så underligt, at »de vantro« så skævt til »de hellige«, der i bogstaveligste forstand ødelagde legen. Men tillige bør det nok understreges, at »en naturlig følge af pietisternes holdning blev, at mange mennesker begyndte at tænke mere selvstændigt over tingene, og adskillige levede fra nu af deres liv, frigjort fra mange sædvaner og fordomme, under en langt større personlig ansvarsbevidsthed.« Troels Fink).

Frigørelsen fra sædvaner og fordomme stod også højt på programmet hos den følgende tids rationalisme eller fornuftsdyrkelse, skønt det senere skulle vise sig, at der blot var tale om en udskiftning af gamle sædvaner og fordomme med nye. Rationalismen var en frugt af den europæiske oplysningstid med rod tilbage til renæssancen. Den var mere en humanistisk sæcularbevægelse (verdsliggørelse) end en kirkelig, og fik da også katastrofale følger for kirkelivet. Dens tre hoveddogmer var læren om Gud, dyden (moralen) og udødeligheden. De kunne udledes af fornuften og var i overensstemmelse med naturen, hvorfor de også blev kaldt »den naturlige religion«, dvs. den indlysende og nødvendige religion. Herfra gik så vejen til »den åbenbarede religion« i Bibelen, som nok lå over fornuften, eftersom Gud jo var fornuftens ophav, men ingenlunde stred mod fornuften. Som konsekvens heraf var rationalis-

mens menneskesyn udpræget optimistisk: den, der kendte det gode, ville også øve det gode. Derfor kunne alle problemer klares med oplysning og menneskeheden ville således føres mod et hidtil ukendt stade af lyksalighed. Når den højeste sandhed om tilværelsen var så enkel, er det forståeligt, at præsterne ikke mere skulle lægge vægt på at forkynde evangeliet om syndernes forladelse — synd beroede jo på uvidenhed — men fik i stedet til opgave at være lærere i moral og i det hele taget alt, hvad der var nyttigt på alle livets områder. Et grelt eksempel på, hvorledes præsterne således skulle gøre sig »nyttige«, kan hofprædikanten Chr. Bastholm opvise med sit skrift fra 1794 »Korte tanker til nærmere eftertanke over den gejstlige stand«. Det hedder heri, at hidtil har præstestanden været »byrdefuld, unyttig og skadelig«, men nu bør den gøres almennyttig ved, at landsbypræsterne giver sig til at lære fysik for at udrydde overtroen hos deres menigheder. Endvidere bør de frem for at studere Bibelens grundprog give sig i lag med at udbrede kendskab til mergling, farveri, brygning, bading og kærning og selv gå i spidsen med biavl, havedyrkning og veterinærvæsen for at kunne kurere syge husdyr.

Når oplysningstiden og rationalisterne stævnede alle gøremål, ideer og værdier for den menneskelige fornufts domstol, kan det næppe undre, at alt, hvad der havde med kirke og kristendom at gøre, blev udsat for det hårdeste angreb fra disse tempelrensere. Det gjaldt lige fra kirkebygning og inventar over teologi og gudstjeneste med ritualer og salmebøger til fromhedslivet. Ikke få var de kirker, der således fik fjernet eller ødelagt uvurdelige kunstskatte i form af altertavler, sidealtre og kalkmalerier, ja endog døbefonte og altersølvet forsvandt visse steder i den billedstorm, der gennem årtier rasede på fornuftens nyttebud. Næsten overalt fik kirkebygningen lov til at forfalde eller toges i brug til »mere nyttigt formål«. Enkelte steder erstattedes blytaget med tegl eller spåner, for blyet kunne jo omsættes i penge. Og på kirkegården fik landsbyens kreaturer lov til at græsse eller den blev overladt svinene som rodeplads.

Når den skønneste gudstjeneste bestod i »nyttigt arbejde på mark eller i spindestue«, siger det sig selv, at søndagsgudstjenesten i kirken burde indskrænkes til det mindst mulige eller omdannes til at tjene den rette oplysning. Derfor var den bedste prædiken det belærende foredrag eller den moralske appel. Altergangen skulle indskrænkes til én eller højst to gange årlig. Dåben blev ligefrem af mange rationalister anset for overflødig, men de fleste kunne dog gå med til, at den fandt sted i hjemmet — en skik, der holdt sig helt frem til genforeningen i 1920. Og naturligvis ønskede kirkeledelsen at indføre både nye ritualer og en ny salmebog. Det var omkring århundredskiftet. Men da havde

modstanden mod de kirkelige vandaler vokset sig så stærk, at forsøget blev mødt med de voldsomste protester. Lyksalighedens forjættede frugter havde da ladet vente så længe på sig, at det var gået op for menighederne og en del præster, at man var blevet budt stene for brød, hvad de tomme kirker og det sædelige forfald tydeligt beviste. »Hvi er Herrens ord forsvundet fra hans hus?« tordnede Grundtvig imod rationalismen og den romantiske filosofi — et vækkerråb med profetisk revselse af kristendommens forrædere, der gav genlyd også i hertugdømmerne, selv om rationalismen hos flertallet af præsterne fortsatte langt ind i det ny århundrede.

Den gængse forklaring på pietismens svigtende modstandskraft hertillands er den nye holdning, der bredte sig ud over landet fra kong Frederik den Femtes letsindige og nydelsessyge hof. Men den egentlige årsag til pietismens nederlag ligger betydeligt dybere, nemlig dens ensidige religiøse optagethed af sjælens frelse og dannelse, hvorved den kom til at lukke øjnene for alt det nye og overraskende, der samtidig var på vej ude fra Europa: en ny videnskab med et andet verdensbillede og en anden årsagsforklaring på tilværelsens fænomener, f. eks. sygdom og overtro, en ny filosofi, der gik ud fra erfaringen og et nyt retsgrundlag, der hvilede på almenmenneskelige principper (et af Ludvig Holbergs første historiske arbejder er bygget på denne anskuelse) — alt dette og mange andre kritiske fremskridt kastede så at sige hele den gamle kulturopfattelse i smeltediglen, og fra alle sider lød kravet om reformer.

Det må naturligvis ikke glemmes, at oplysningstiden også havde sine positive sider på trods af det hærgede kirkeliv. Hånd i hånd med de økonomiske reformer til forbedring af bondestandens kår, f. eks. stavnsbåndets ophævelse og indløsning af jorden, kom der reformer til oplysning af bondens sjæl. »Oplysning« var jo tidens magiske tema. Derfor blev antallet af almueskoler fordoblet og de eksisterende udbygget. Pietismens fremstød på dette område var i nogen grad blevet hæmmet af mangelen på kvalificerede lærere og den sulteløn, degnen blev budt de fleste steder på landet. Nu oprettedes et seminarium i Kiel 1781, og 7 år senere åbnede seminariet i Tønder, der var grundlagt på privat basis allerede 1752. Begge steder foregik undervisningen imidlertid på tysk, hvilket især var uheldigt for de nordslesvigske skoler, hvor børnene overvejende talte dansk. Som sidestykke hertil kan nævnes kravet om, at alle studenter fra hertugdømmerne skulle tilbringe mindst 2 år af deres studietid ved Kiels universitet — et krav, som heller næppe kan have virket særligt befordrende for præstestandens hævvelse af det danske sprog. Endvidere må nævnes de læseselskaber, som blev oprettet mange steder som en forløber for de senere sognebiblioteker.

Også de første aviser og tidsskrifter begyndte at udkomme på den tid som følge af trykkefrihedens udvidelse. Således udsendte nyoprettede »Patriotiske Selskaber« bl. a. hefter, der agiterede for en højnelse af landbruget gennem en mere intensiv dyrkning af jorden og bekæmpelse af kvægsygdomme.

Efter alt at dømme er rationalismen kommet til Dybbøl med pastor Desenis i 1738. Hans umådeholdne drikkeri og forargelige opførsel i værtshusene i Sønderborg (Se artiklen om præsterne) fortæller i hvert fald, at han befandt sig langt fra pietismen. »Når degnen også var drunker — og måske præstefruen — hvordan har det så set ud i menigheden?« spørger J. Brodersen i sin bog »Fra gamle Dage« (1912). Men spørgsmålet lader sig ikke så let besvare ud fra de forhåndenværende optegnelser. En del gammeldags fromhed overvintrede i hvert fald, selv om kirkegangen og antallet af altergæster synes at være gået betragteligt tilbage. Således fortæller en visitatsberetning fra 1750, at der var 300 altergæster årlig, men samtidigt oplyses, at der rundt om i sognet fandtes en hel del forskellige andagtsbøger på dansk, at menigheden foruden Bibel og katekismus læste den tidligere nævnte Arndts »Sande Kristendom«, Jesper Brochmands »Huspostille«, Müllers »Hjertespejl« og andre opbyggelige bøger. Angående sproget bemærkes, at der undertiden »for at bibeholde det tyske sprog« blev prædiket på tysk i kirken, ellers altid dansk, ligesom også det gamle danske kirkeritual blev anvendt. I skolen var hovedfaget stadig religion med stærk vægt på udenadslæren af skriftsteder og katekismus. Som forklaring til sidstnævnte anvendtes indtil 1735 Porsts vejledning og blev erstattet af provst Tychsens »Abbildung der Glauben- und Sittenlehre«, hvoraf grev Reventlow skænkede 100 eksemplarer til menigheden, men allerede 1739 indførtes Erik Pontoppidans katekismus »Sandhed til Gudfrygtighed«.

På pastor Balsløvs tid, 1754—1795, har den herrnhutiske indflydelse været ret betydelig. »I levnedbeskrivelser i Brødremenighedens arkiv i Christiansfeld fortæller flere om, hvorledes de har fået deres åndelige gennembrud i Dybbøl kirke under Hans Balsløvs prædikestol«, skriver H. O. C. Bang i sine kirkehistoriske optegnelser. Og Brodersen beretter, at Balsløv »vistnok en tid lang var den eneste hellige præst i Sundeved, hvorfor folk fra flere sogne gik i kirke hos ham. Thi hans klare vidnesbyrd om synd og nåde var balsam for mange stakkels synderes hjerte. Der kom også bekymrede sjæle til ham langvejsfra for at spørge, hvad de skulle gøre for at blive salige«. Dette gælder f. eks. en pige fra Ullerup, Elisabeth Nissen, der nok kunne tro, at andre kunne frelses, men ikke hun selv, dertil var hun for stor en synder. Men efter at have været hos pastor Balsløv »gik hun lovsyngende tilbage til Ullerup«.

Men pastor Balsløvs kone »kunne ikke lide de hellige, hvorunder ikke alene hendes mand, men også hans virksomhed og de helliges samfund i sognet måtte lide«. Han synes især i begyndelsen at have mødt en del modstand, vel især når han påtalte banden, drik og kortspil. Den drikkældige degn skal have været så grov, at de højere kirkelige myndigheder måtte give ham en irettesættelse med trussel om afskedigelse. Men det lykkedes Balsløv at overtale ham til en forbedring. General-superintendent Struense indberettet i 1765 til kongen om en General-Kirke-Visitation i Dybbøl: »Den til den herværende organist og skolelærer af 7. december 1762 fremsatte trussel om afskedigelse på grund af drikkældighed (wegen des Trunks) har såvel i hans embedsførelse som i hans livsvandel ført til en god bedring. I det mindste har pastor ikke klaget over ham denne gang. Min embedspligt har det været at formane ham, så han også for fremtiden fører et ordentligt liv og trolig tager sig af børnene«.

Fra den omtalte visitats i 1762 findes kun følgende bemærkninger i Rigsarkivets samlinger: »M. h. t. Dybbøl kom ligeledes en masse børn til overhøring (Examine), blandt hvilke var nogle, som blev konfirmeret allerede for flere år siden. Deres forståelse var middelmådig, og især havde de ældste og største atter glemt, hvad de havde lært. Årsagen hertil er den, at de efter konfirmationen er blevet væk fra både skolen og overhøringen.« Fra anden side kan det oplyses, at i årene omkring 1760 blev de fleste konfirmeret i 17 års alderen, ellers var 15—16 år det almindelige.

Visitatsindberetningen fra 1765 er mere fyldig. Den indledes med en henvisning til kgl. bestemmelse fra Gottorp af 24/11 1741, hvorefter præsten er forpligtet til også at betjene de i sognet boende lyksborgske undersåtter. Dernæst hedder det: »I denne menighed er der kun en eneste skole, som efter præstens angivelse også er tilstrækkelig. Der holdes skole både sommer og vinter, og kun 3 til 4 uger er sat af til høsttiden. Pastoren besøger næsten hver uge skolen og katekiserer selv der.« Så følger bemærkningerne om degnen og videre: »Et fattighus er ikke for hånden her og efter pastors opfattelse heller ikke nødvendig, dels fordi de fattiges antal er meget ringe, dels fordi det nødvendige villigt gives af de dertil opfordrede, dels fordi de i fattigblokken samlede klingpungspenget årligt uddeles ved opgørelsen — så mange nemlig, som bliver til overs, efter at de nødvendige skolepenge til fattige børn er sat til side.« (Om fattig-dødsfald på Balsløvs tid se art. om præsterne).

Endnu en General-Kirke-Visitation ved generalsuperintendent Adam Struensee (statsmandens fader) fandt sted i Dybbøl i 1774, og hvorfra følgende linjer kan efterspores i Rigsarkivet: »Ved barnedåb i Dybbøl

er exorcismen (djevleuddrivelsen) hidtil blevet brugt. Jeg har gjort præsten bekendt med, at en sådan fremgangsmåde forlængst er afskaffet ved kgl. forordning. Pastor lovede for fremtiden at udelade exorcismen. Om Deres kongl. Majestæt måtte finde det nødvendigt at deklarere Deres Allershøjeste Vilje for pastoren beror ganske af Deres Allershøjeste Kongl. beslutning.« Når pastor Balsløv stadig brugte »djevleuddrivelsen eller bortmaningen af onde ånder«, er grunden sikkert den, at han kom her til landsdelen fra Fyn, hvor skikken endnu brugtes. Exorcismen blev nemlig først afskaffet i kongeriget i 1783. Det kan naturligvis da også tænkes, at han som pietist fandt denne skik så værdifuld, at han fortsat agtede at bibeholde den.

Samme år (1796), som den nye præst, Jonas Momsen, overtog embedet i Dybbøl, indledtes den store strid i hele Slesvig om en ny gudstjenesteordning — agénde, som den kaldtes — som den ny general-superintendent J. G. C. Adler ville have indført i alle menigheder. Havde Struensee stået pietismen nær, var Adler helt oplysningstidens mand og en glimrende begavelse. Hans fortjeneste ligger da også især i den store skolereform, han satte på papiret og fik vedtaget i 1814 efter i flere år at have prøvekørt de såkaldte »regulativer«, som landbefolkningen dog næsten overalt protesterede imod, især fordi man fandt de økonomiske omkostninger for store. Regulativerne krævede bl. a., at samtlige indbyggere i et skoledistrikt — og ikke som hidtil bare de, der havde skolesøgende børn — skulle være med til at bære omkostningerne ved skolens drift, inclusive lærerens løn og bolig. Samtidig satte agéndestrident gemytterne i kog, efter at det var gået op for menighederne, at Adlers gudstjenesteordning helt ville lave gudstjenesten om ved sit forslag om valgfrie led, der stillede den vildeste vilkårlighed i udsigt. Som eksempel kan nævnes, at den foreslog Fadervor i 10 omskrivninger og Velsignelsen i 15!! Nu havde man fået nok af rationalismen. Klager og protester indløb i stribevis til Adler selv, til kongen, konsistorium og provsterne, så regeringen blev nødt til at foretage et tilbageskridt og stille sagen i bero et stykke tid. Men Adler var ubøjelig. Det lykkedes ham alligevel efterhånden ved en blanding af magtbud og list at få både agénden og hans ny »Christelig Salmebog« fra 1898 indført i de fleste menigheder. Men hele Slesvigs kirkeliv kom til at lide under striden, der mange steder ødelagde forholdet mellem præsterne og deres menigheder.

Modstanden mod Adlers agénde begyndte med uro i Dybbøl og bredte sig snart til Nybøl og Broager. Provst Frederici fra Broager skriver i en indberetning til konsistoriet den 20. januar 1798: »Skulle det lykkes Sundevedboerne, hvis mod er vokset meget ved, at deres herredsfoged er blevet afskediget, at få agénden afskaffet, så ynker jeg

embedsmændene, kirkevisitatoriet og præsterne«. Provstens bemærkninger er muligvis en kommentar til det sundevedske sognefolks ansøgning til kongen om at måtte blive fritaget fra indførelsen af den rationalistiske agénde.

Et eksempel på, at også enkeltpersoner af lægfolket kunne tage til genmæle mod rationalismens forsøg på at erstatte hjertet med hjernen, møder man hos H. P. Hanssens oldefar, Jørgen Hanssen i Ragebøl, der senere flyttede til Vester Sottrup. Han var en meget anset og klog mand, der »ofte gik i rette med sin sognepræst på grund af hans rationalistiske forkyndelse«. At Jørgen Hanssen har gjort indtryk på præsten fremgår af dennes bemærkning: »Min videnskabelige dannelse må ofte stå tilbage for denne mands videnskabelige indsigt«. Men Jørgen Hanssen nøjedes ikke med den mundtlige kritik af den åndsretning, som var ham så inderligt imod, han skrev også digte, der kunne synges og blev sunget, når den gamle kristentros venner samledes i kredse på Sundeved. I disse kredse cirkulerede flere af den slags protestsange gennem afskrifter, men Jørgen Hanssens er, så vidt vides, den eneste bevarede for efterverdenen. Digtet, der består af 20 vers med 8 strofer i hver, bærer overskriften »Om den indbrydende og overhåndtagende fordærvsens strøm i lærdommen«, indledes med denne tiltale til Frelseren i første vers:

O! du arme syndres glæde,
sødeste Immanuel. —
Vil man dig nu undertræde?
Du, som gjorde alting vel.
Fordum dig dit folk forskød
og forfulgte til din død.
Nu dit folk som skulle være
lige fjendskab mod dig bære.

De næste seks vers handler om den »frækheds ånd«, der har rejst sig med rationalismen, »pustet op af slangens gift«, som vil ændre sandhed til løgn og opbygge et nyt Babelstårn til alle alvorlige menneskers bekymring og bedrøvelse. Derpå kommer rationalisterne til orde i vers 8:

Vi kan af naturens kræfter
gøre alt det, som os bør.
Ingen smitte derved hefter,
som Gud på os dadle tør.
Vi har ingen hjælp behov,
Frelseren vi gir forlov. (dvs. løbepas)
Vil vi kun naturen lyde,
herlig løn vi da skal nyde.

Imod denne forlorne tale vender Jørgen Hanssen sig så i de følgende vers, hvoraf her skal gengives nr. 9 og 17:

O, I arme, om I kendte
ret naturens giftig rod,
skulle eders øjne rinde
ud af angst tåreflod
for så grov en dårlighed
I begå, at I herved
for en hellig Gud tør træde
i så grovt besmittet klæde.

Vid det da, I Jesu fjender!
I, som hånligt ham beler:
han blev slangens overvinder,
han just hjørnesteinen er,
hvorpå I nu støder an,
da den sten så let dog kan
eder, i hvor højt I bruse,
med sin magt isønder knuse.

(Luc. 20,18)

Digtet giver et godt indtryk af de tanker og stemninger, der rørte sig i de lægfolkkredse, hvor den bibelske kristendom overvintrede så længe hovedparten af præsterne hyldede rationalismen, og det gjorde de langt ind i det 19. århundrede. Men tegn på vårbrud var nu at spore mange steder. 1799 blev trykkefriheden indskrænket ved lov, så det blev forbudt at udgive smædeskrifter mod religionen. Biskop Balles blad »Bibelen forsvarer sig selv« og Grundtvigs dimisprædiken blev læst i både Nord- og Sydslesvig. Foruden Brødremenighedens missionærer begyndte nu også de fynske vækkelsesbevægelser at gøre sig gældende. Omkring århundredskiftet dannede en del præster og lægfolk fra Fyn og Nordslesvig »Det danske selskab til udbredelse af evangeliet og sand praktisk kristendom«, der som modtræk mod den rationalistiske pjecelitteratur, begyndte at udgive en række små opbyggelsesskrifter. I Sønderborg udkom i 1815 et mærkeligt kristeligt revolutionært skrift »Glædens Kilde«, som blev læst meget her på egnen. Det holdt dommedag over både præster og borgerlige øvrighedspersoner i et sådant ordvalg, at Kancelliet forbød 2. oplag i at udkomme. Forfatteren hed Peter Hansen Stensvang, en bondesøn fra Felsted, som efter studier og udlandsrejser optrådte som huslærer og havde planer om at oprette et seminarium. Da dette mislykkedes, ville han til sidst til Afrika som missionær, men blev på rejsen overfaldet af røvere i Bulgarien og døde i Konstantinopel.

Særligt lovende for fremtidens præstestand blev de ændrede signa-

ler i tysk teologi, som efterhånden også nåede til universitetet i Kiel. Ja, selv Adler kom til at indse nødvendigheden af en anden teologisk kurs og gav udtryk herfor i et hyrdebrev, der udsendtes i anledning af reformationsjubilæet i 1817. I det hele taget bredte den erkendelse sig mere og mere, at det var umuligt at hævde kristendommen uden tro på Kristus i centrum for evangeliets forkyndelse. Men også det udbredte sædelige forfald, som var fulgt i rationalismens kølvand, åbnede øjnene hos mange, så de begyndte at indse, at de etiske normer ikke kunne løses fra Gudstroen uden at både familieliv og samfundsliv endte i moralsk kaos. Det stigende antal indgreb fra myndighederne med politiplakater og natvægttere for at hindre samfundets opløsning, viste alt for tydeligt, at fornuftsidealene, der får lov til at løbe løbsk, ikke fører til frihed, men tvang. En holstensk forfatter skrev allerede under agéendestriden: »Udsigterne til den sande oplysning synes ikke lyse, thi hertugdømmerne er så fjernt fra den som aldrig før. Tilmed vokser egoismen og materialismen, hang til udskejelser, pyntesyge, yppighed, bedragerier, umoralitet og mened.« Andre påtaler kønssygdommens forfærdende udbredelse, så sygehusene kunne være overfyldte med syfilispatienter, hvorfor overlæger og professorer påkalder skarpe politiforanstaltninger.

»Politivedtægter og natvægttere, en række øvrighedsforordninger og trusler var oplysningstidens sidste håb for bedre tilstande. Og datiden var opfindsom, når det gjaldt om ved tvang at »skabe moral« og ved tvang at føre folk tilbage til kirken. Pietisterne havde i sin tid også prøvet den slags midler, men det glemmes ofte, at oplysningstiden også betjente sig af lignende metoder, da man indså, at hverken oplysning eller kundskab formåede at skabe dyd og gode sæder,« skriver H. Hejselbjerg Paulsen i »Oplysningstiden i Hertugdømmerne«. Særligt opløftende på rationalismens profeter har heller næppe samtidens politiske tragedier virket. Den franske revolutions fornuftdyrkelse og frihedsidealer var druknet i et orgie af blod. Englænderne bombarderede København og tog vor flåde i 1807. I 1813 gik statskassen fallit, og endelig mistede vi Norge i 1814.

Kong Frederik den Sjettede stillede i 1810 forslag om, at »det tyske sprogs brug ved gudstjenester, skoleundervisning og rettergang skulle ophøre, og det danske sprogs brug træde i sammes sted« (Det berømte sprogreskript). Som sprogrænse tænkte kongen sig linjen Slien-Dannevirke. Men såvel kancelliets embedsmænd som Slesvigs provster med generalsuperintendent Adler i spidsen var meget betænkelige, og de følgende års nød og elendighed var sikkert også med til, at forslaget aldrig nåede længere end til papiret. Tysk var nu engang det fine sprog — og især i Sydslesvig også det hellige sprog — der taltes af myndig-

hedspersoner og alle, der betød noget. Selv i Dybbøl førte pastor Mommensen kirkebøgerne på tysk, selv om det nok er tvivlsomt, om han var tysksindet, som senere en af hans sønner blev og af den grund fordrevet fra sit embede.

Efterfølgeren, pastor Bonnichsen, var en typisk »from rationalist«, der ifølge Brodersen »levede et skikkeligt liv, men kendte ikke noget til livet i Gud og kunne heller ikke vise andre vejen til saligheden«. Han gjorde meget ud af sit landbrugs forbedring jævnsides med, at han skrev salmer og lejlighedstaler og bl. a. begav sig i polemik med kollegaer om »Sandruheds Grænser«, der udkom i Haderslev 1834. I hans tid blev der oprettet en »Bibelforening for Dybbøl Sogn«, som vandt god udbredelse. Og til imødegåelse af en truende kolera-epidemi stiftedes en særlig sundhedskommission, hvis vigtigste funktion synes at have været indsamling af bl. a. tæpper og natpotter.

Med pastor Karstensen synes den ny bevægede tid i Sønderjyllands historie at have holdt sit indtog i sognet. Den ny superintendent, C. F. Callisen, præsenterer ham med følgende ord i sine optegnelser: »I Dybbøl indførte jeg under min visitats en ny, ret tiltalende, med fortræffelig digtergave udstyret, men (!) helt dansk uddannet mand.« Ja, Karstensen var helt dansk uddannet — hvad Callisen ikke brød sig om — men hans hjerte var også dansk og ikke til fals for den gryende Slesvig-Holstenisme, som senere skulle volde både ham og sognet så megen modgang. Karstensens hjemkomst til landsdelen efter studieårene i København virkede overvældende og kom til at præge ham for livet. (At der kunne være meget langt fra København til Sønderjylland viser følgende udtalelser: Den berømte teologiske professor H. N. Clausen kunne f. eks. betegne alle sønderjydske forhold som »helt ubekendte enemærker.« Og selv Grundtvig kunne i begyndelsen af 30'erne mene, at Sønderjylland helst ville forbindes med Holsten, og at det vel også ville være det bedste.) Nu kom han til at leve med i bondestandens opvågningen til bevidsthed om dens foragtede modersmåls ret og særpræg parret med en forstærket følelse af, at både dens hjerte og dens jord var en del af Danmarks rige — en opvågningen, som nok var inspireret af politisk-liberale ideer ude fra det store Europa, men som i løbet af få år antog en uhyggelig konkret-national skikkelse i den krig, som siden blev kaldt treårskrigen. (Herom kan der læses andetsteds i denne bog).

Samtidig med denne folkelige og nationalpolitiske rejsning fortsatte kirkelivet sin bevægelse bort fra rationalismen og tilbage til bibelsk reformatorisk kristendom. Men den nyvakte nationale bevidsthed var med overalt, hvilket bl. a. fik til følge, at de lægmandskredse, som i overvejende grad samledes om den tysk inspirerede Brødremenigheds udsendinge, i stigende grad føler sig forbrødrede med de nye vækkelser,

som udgår fra kongeriget. Brødremenigheden var dog ikke mere svækket, end at den i 1843 kunne stifte »Nordslesvigsk Missionselskab« til støtte for ydre mission i Vestindien.

Allerede samme år (1839), som Karstensen kom til Dybbøl, blev der oprettet en læseforening med dertil hørende bogsamling. Dens første bestyrelse var boelsmand Hans Hansen, og det var en aflægger af »Foreningen til dansk læsnings fremme i Slesvig«. Især B. S. Ingemanns historiske romaner blev herigennem kendte og skattede. I 1845 skriver Karstensen følgende kommentar til kirkestyrelsens forsøg på at liste Adlers »Christelige Salmebog« ind i sognene ved at anbringe den som tillæg til Pontoppidans: »Jeg vælger udelukkende salmerne af den Pontoppidanske salmebog, medens min formand formentlig holdt sig til anhanget. Mine bevæggrunde behøver jeg vel ikke at angive.«

Om »Dybbøl- og Broagerpræsten Kristen Karstensen« skriver Georg Himmelstrup i Sdj. Årbøger 1923—24: »De religiøse forhold i Dybbøl var yderst fattige. Rationalismen havde dér, som de fleste andre steder virket med sin kolde, fornuftige, belærende forkyndelse . . . De ældre i sognet synes han ikke at kunne påvirke, men konfirmanderne oplevede meget. En af dem fortæller følgende: Han brugte gerne forklarende billeder og indflettede salmevers. Vi lærte mange vers udenad. Han blev let bevæget under sin tale med os, så vi fulgte hans ord med stor opmærksomhed . . . En dag sagde han: I kender jo nok, børn, at når man tilsår en mark, så kan det så ofte ske, at mangt et korn kommer til at ligge under en stor, hård jordknold, og så kan kornet ikke komme til spire, jordknolden skal først slås i stykker. Se, sådan er det med mange af de ord, jeg siger til jer her og ved andre lejligheder, der ligger en tung jordknold og hindrer spiringen. Men så kan det ske, at jordknolden bliver opløst. Sol og vind og meget andet kan få bugt med den, så først kan frøet komme til at gro; ordet, der har ligget måske længe, kan så leve op og blive til glæde og velsignelse for det menneske, som har bevare det.«

Det var skik dengang, at ethvert barn på sin konfirmationsdag fremsagde en selvvalgt salme. Så tog Karstensen ofte et enkelt vers af salmen, omdigtede det og skrev en kortfattet gengivelse af det på vaccinationsattesten, f. eks. »Herren han står dig stadig bi / hvad nød, hvad kamp du stedes i / Herren dig følge og selv holde vagt / at du må stå fast i din dåbes pagt.

En særlig interessant skildring af menighedens tilstand i økonomisk, intellektuel, kristelig-religiøs og kirkelig henseende foreligger fra Karstensen selv i anledning af generalvisitationen den 10. juni 1842:

Menighedens tilstand i *økonomisk henseende* kan tilvisse ikke andet end kal-

des meget god. Vel er der i forhold til sognets størrelse en temmelig stor mængde af småfolk, en hel del jordløse huse, beboede af familier, som må søge deres næring ved daglejerarbejde. Det kan derfor ikke andet være, end at mange af dem med tiden bliver trængende og falder fattigkassen til byrde; men dog har størstedelen af disse småfolk ret tarvelige og mange af dem særdeles fattige kår. Og går man til kådneren og den større jordbesidder, bonden, da træffer man overalt spor af heldige kår og stigende velstand, hvortil i særdeleshed de gode åringer har bidraget meget. Deres våninger er smukke og velvedligeholdte, og indvendig sporer man en renlighed og orden og en sans for det hyggelige, som må overraske enhver, der kender og ved, hvordan bondestanden bygger og bor i andre dele af vort land.

I *intellektuel henseende* står menigheden på et ikke ringe trin. Der gives vist ikke én blandt de voksne, som jo kan læse og forstår en i populær form affattet bog, og der gives ikke få, som med begærlighed søger læsning og udvidelse af deres kundskabskreds. Kun iblandt de ældste har jeg truffet på enkelte af kvindeskøn, som ikke kunne skrive. Ved mine sammenkomster med sognefolket har jeg næsten overalt sporet et særdeles sundt blik og omdømme, og navnlig er der nogle, hvoriblandt mine sogneforstandere, som i intellektuel dannelse aldeles ikke står tilbage for størsteparten af købstadsbeboerne heromkring. At tilstanden er således, skyldes unægtelig skolen.

I *sædelig og moralsk henseende* kan jeg også med al grund give min menighed et godt skudsmål. I de 3 år, jeg har været præst her, har vi ikke fået een uægte fødsel. Sans og takt for det sømmelige og anstændige er almindelig både hos unge og gamle. Ord og løfter er hellige. Ejendomsretten er hellig. Vindskibelighed, orden og husholderiskhed er almindelige dyder; dertil vænnes og opdrages den unge, deri sætter den ældre sin ære, og om nogen viger af derfra, da er ringeagt og vanrygte hans lod. I de unges forlystelser, som i særdeleshed siden den nye fattiganordnings udkomst ikke er meget hyppige, hersker sædelighed og orden, og spirituose drikke nydes ikke uden med måde, hverken af unge eller ældre.

Denne sædeligheds gode tilstand er naturligvis for en stor del arvelod af fædrene; men sin støtte og næring, sin bliven og beståen må sædeligheden jo stedse have og søge i det religiøse kristelige element.

Og, Gud være lovet, også i *kristelig-religiøs og kirkelig henseende* står det således til hos os, at jeg tør kalde det godt. I det mindste giver både kirkegangen og altergangen og den hele grundtone i gemytterne derom et glædeligt vidnesbyrd. Hvad navnlig kirkegangen angår, da kan jeg ikke noksom takke Gud for, at jeg hver søndag har en talrig og andægtig forsamling for mig, og i særdeleshed må jeg vel glæde mig ved den erfaring, jeg har gjort, at kirkebesøget endnu bestandig er i tiltagende. Jeg vil blive ved som hidtil, efter den evne, som Herren giver, blive ved med at plante og vande, og håber jeg da, at den Herre, fra hvem velsignelsen kommer, ikke vil lade frugten, som er en stadig forøget længsel og lyst efter hans salige gaver, mangle eller udeblive.

Men medens jeg således med sandhed kan fremlægge dette gode vidnesbyrd om min menighed i det hele taget, kan jeg dog på den anden side ikke dølgte at der hos adskillige findes mindre prisværdige træk: Blandt disse vil jeg for tiden kun anføre: en vis gjenstridighed eller tilbøjelighed til at unddrage sig for at efterkomme endogså vitterligt erkendte forpligtelser. Jeg selv har i denne henseende oplevet et mærkeligt eksempel. Mit inventar (en fortegnelse over menighedens forpligtelser) berettiger mig til årlig at kræve en dags arbejde af

enhver kådner og inderster i sognet. Jeg har gjort det således ifølge inventaret, men ikke få har nægtet at følge opfordringen, anførende som grund, at min formand ikke havde forlangt denne dag af deres vedkommende, og formanende endvidere, at såsom deres steder var blevne opbyggede senere end inventaret var affattet, så kunne de heller ingen sinde være pligtige til at yde bemeldte dags arbejde. Jeg har været nødt til at lade det gå til undersøgelse, da mange af de andre, som ellers gjøre dag, har erklæret, at hvis hine kunne slippe, ville de også være fri. Jeg har overgivet sagen til kirkeværgerne som rette vedkommende i så henseende. Disse har besørget en befaling udstedt af det grevelige Justitioriat til enhver af de pågældende, men man er vedbleven at nægte følgagtighed og har endogså, som jeg hører, antaget en advokat. Det fejler ikke, at de i grunden nok indser, at det må være deres pligt at yde præsten det samme som de andre deres ligemænd i sognet. En af dem har endogså engang åbenhjertig tilstået for mig, at han ifølge inventarets udsigende nok kunne indfri forpligtelsen; men inventaret måtte sige, hvad det ville, han kunne ikke forsvare at lægge nye »Sæder« (som man kalder det her) på sit sted. Således står det. Mine formænd har vistnok næppe handlet rigtig i ikke at forlange deres inventariemæssige tilkommende. Skal inventaret ikke tages til følge i det enkelte, har det heller ingen betydning i det hele, og præsten har således ingen sikkerhed for nogensomhelst af sine indkomster. Sagen vil vistnok komme til at gå sin gang til den endelige og sidste afgjørelse: og vover jeg at håbe, at Deres Højærværdighed vil medvirke til dens hurtige fremme og gunstige udfald.

Med det samme kan jeg heller ikke undlade at bemærke, at der endnu er noget andet, som mit inventarium hjemler mig, men som jeg heller ikke får; nemlig et pund smør årlig af enhver ko, som en kådner eller inderste holder. Jeg har ikke rørt ved denne sag endnu, endskjønt jeg vel kunne have grund dertil, fordi denne leverans ville beløbe sig til ikke så lidt endda. Men jeg er vis på, at de vedkommende ville stride imod med hænder og fødder i denne henseende, som i den anden. Jeg har hoslagt en afskrift af inventarets udsigende i begge henseender.

Som sagt forresten: Jeg har al grund til at være tilfreds med min menighed i det hele. Og jeg har mange glædelige beviser på deres kjærlighed og hengivenhed for mig. Herren give, at det således måtte vedblive og tiltage.

Fra omtrent samme tid fortæller Karstensen i en indberetning om en mosait (jøde), som er blevet døbt her, men intetsteds nævner han noget om kristelig aktivitet i sognet ud over gudstjenesten, om der f. eks. har eksisteret en bibelkreds eller om der var en vækkelseskreds eller bare enkelte familier, som var påvirket af Brødremenigheden eller de nye fynsk-jyske vækkelser, som fandt indgang i Sønderjylland i disse år. (Om Karstensens folkeligt-kulturelle betydning henvises til artiklen om sognets præster). I 1850'erne anvendtes i skolen Nissens »Samtaler over Luthers lille Katekismus« oversat fra tysk af de lokale lærere. Til sangundervisningen brugtes Karstensens »Gamle og nye Sange til Brug for Skolen og Livet«. Efter det heldige udfald af treårs-krigen kom ligeledes i 1850'erne en række cirkulærer og ministerialskrivelser

med det formål at styrke den dansk-nationale bevidsthed, f. eks. blev det forbudt at anvende lærebøger i skolerne, »som ere skikkede til at udbrede vildfarende forestillinger om fædrelandets forhold.« En forordning påbød oprettelse af et dansk seminarium i Tønder og forflyttelse af det tyske til Egernførde. Endelig autoriseredes Balslevs katekismus til brug for skole- og konfirmandundervisningen. 1860 ophæves de »indskrænkende bestemmelser for afholdelse af gudelige forsamlinger, nemlig, at forsamlingerne kun må bestå af ganske få personer, at de alene må afholdes ved lys dag, og at kun mænd med mænd og kvinder med kvinder må deltage i samme«. I tiden mellem de to krige udstedtes også fobud mod den slesvigholstenske kirkebøn »Velsign vor Fyrste og Øvrighed«, hvor »øvrighed« naturligvis var den provisoriske regering og »fyrste« efter behag kunne opfattes som Frederik den Syvende eller hertugen af Augustenborg. Nu blev det påbudt at vende tilbage til den gamle, »Velsign vor allernådigste Konge, Kong Frederik den Syvende og hele det kongelige arvehus«.

Nederlaget i 1864 kom til at gribe dybt ind i hele Slesvigs kirkelige og kulturelle liv. Allerede et par uger efter rømningen af Dannevirke ophævede den præjssiske civilkommissær i Slesvig sprogreskriptets bestemmelser. Disse var endelig blevet sat i kraft i 1851. Men især præstemangelen blev følelig med det samme, fordi de dansksindede præster i stort tal drog nordpå eller blev afskediget. Endnu flere udvandrede eller blev afskediget i 1867, fordi de ikke ville aflægge troskabsed til den præjssiske konge, og i 1870, da de ikke ville bede om tysk sejr under den fransk-tyske krig. Kirkerne i Slesvig-Holsten undgik dog at komme i union med de reformerte, efter præjssisk forbillende, og blev i stedet lagt direkte under kultusministeriet i Berlin med et konsistorium i Kiel som mellemlid. Ved »Kirke- og Synodalordningen af 1876« fik hver menighed sin egen repræsentation med kirkeforstanderskab valgt af et udvalg, som konsistoriet kunne rådføre sig med efter eget ønske. Men nogen større *kirkelig* betydning fik synodalordningen ikke, eftersom det nationale modsætningsforhold straks blev overført til den, så den i realiteten måtte se sin egen afmagt i adskillige spørgsmål som f. eks. da biskoppen (generalsuperintendenten) 1891 blev flyttet til Kiel — altså uden for sit eget stift!

To år i forvejen (1874) var, som led i Bismarcks kulturkamp mod katolikkerne, indført tvungent borgerligt ægteskab og den personregisterføring, som vi, trods genforeningen i 1920, stadig har i Sønderjylland. M. h. t. kirkesproget skete der også i landsognene en kraftig fortydskning, således var der i 1864 102 sogne med rent dansk kirkesprog, men i 1912 var der 26, hvoraf Dybbøl var det ene.

Mangen sønderjyde fik sig et billigt grin, når de tyskuddannede præster og provster ikke mestrede det danske sprog som f. eks. ved en præsteindsættelse i Hjordkær, hvor provsten udtalte: »Du Jordkirch menighed haver længe ønsket dig en goot præst, og nu haver du fået en satan« (sådan). En anden gang spurgte provsten en flok forbausede skolebørn: »Kan I kalde mig en jomfru?« (Könnst Ihr mir eine Jungfrau nennen?). I Ulkebøl prædikede præsten: »Kristus, Guds knægt, stod op af grøften«, og bad: »Tillad os vor skyld« o. s. v.

I skolen krævede anordningen af 18. dec. 1888, at al undervisning skulle foregå på tysk med undtagelse af fire religionstimer, som dog mange steder blev saboteret. I 1883 nedsatte fællessynoden den salmebogskommission, som skulle give de dansktalende menigheder deres egen fælles salmebog. I kommissionen sad Dybbølpræsten Emil Clausen sammen med bl. a. Hans Prahl, den senere leder af præsteseminariet i Haderslev, og greve Hans Schack fra Schackenborg. Efter en del modstand fra tysk side, især imod de grundtvigske salmer, blev kommissionens forslag godkendt på synoden i 1889 og året efter autoriseret ved lov under navn af »Evangelisk luthersk Salmebog for de dansktalende i Slesvig«. Den nye salmebog blev Store Bededag 1891 taget i brug i Dybbøl.

I Danmark blev århundredets sidste halvdel Grundtvigianismens og Indre Missions store tid. Sådan gik det også i Nordslesvig, men med den store forskel, at Grundtvigianismen her udelukkende blev henvist til at danne frimenigheder. Når man fra tysk side betragtede Grundtvig som kætter, kan det næppe undre, at disse frimenigheder kirkeligt blev anset for sekteriske og politisk mistænkt for at være arnesteder for den nationale modstandskamp. Derfor forsøgte myndighederne at stække deres virksomhed mest muligt. F. eks. måtte deres medlemmer ikke begraves på ordinær vis, men blev ved jordfæstelsen sidestillet med selvmordere, d. v. s. uden klokkeringning og sædvanlig ceremoniel ved graven. Og da frimenighederne omkring århundredskiftet rejste deres egne kirker, blev flere af dem lukket. Først efter årelange processer (1896—1903) gav myndighederne efter og indrømmede disse menigheder deres ret.²

En stor del af det kulturelt-nationale liv, der omkring århundredskiftet blomstrede i forsamlingshusene, var inspireret af sognefolk, som havde modtaget stærke impulser gennem de grundtvigske frimenighedskredse. I Dybbøl sluttede bl. a. Jørgen Zachariassen og hans familie

² På fællessynoden i Rendsborg udtalte pastor Clausen i 1897 i anledning af lukningen af Haderslev og Bovlund frimenigheder, at »Grundtvigianismen stod på det lutherske standpunkt, på Ordets og Sakramenternes grund, hvorfor man måtte beklage, at medens man i Berlin kunne åbne Buddha-Templer, lukkede man i Nordslesvig templer for kristeligt fællesskab, rejst for menighedens egne midler«.

op omkring den sundevædske frimenighed. Han blev formand for det byggeudvalg, der skulle rejse en kirke på Stenderup kirkebakke i Nybøl sogn. Kirken blev indviet i 1903 med den betydelige ungdomsleder Jørgen Eriksen som præst. Jørgen Zachariassen var tillige medlem af kirkeforstanderskabet i Dybbøl indtil 1902, hvor han blev ekskluderet af de kirkelige myndigheder, fordi han i sit hjem havde ladet frimenighedspræsten foretage vielse af sin stedsøn.

Indre Missions udvikling og tilblivelse i Nordslesvig foregik i tre faser. 1868 stiftede en række pietisk prægede lægmænd i Vojens »Kristelig forening til Guds riges fremme i Slesvig«. Målet var at organisere de gudelige forsamlinger for et samlet fremstød. Samtidig startede man bladet »Elias«, hvorfor bevægelsen også blev kaldt »Eliasfolkene«.

Anden fase kom i høj grad til at berøre Dybbøl, eftersom pastor Emil Clausen i næsten en menneskealder stod som den betydeligste førerskikkelse og i en årrække var den mest anvendte og videst kendte af alle landsdelens præster. Det begyndte imidlertid i Rinkeby i 1867, hvor præsten Emil Wacker blev redskab for en stor vækkelse og begyndte at udgive »Kirkeligt Søndagsblad«. Wacker og Clausen stiftede sammen med nogle ligesindede kolleger i 1875 i Rødekro en luthersk forening til fremme af både indre og ydre mission. Ydremissionen skulle drives i tilknytning til den tyske Hermannborgske mission i Tirupati i Indien. Da Wacker i 1876 blev forstander for Diakonisseanstalten i Flensborg, overtog pastor Clausen både formandsposten i missionsforeningen og hvervet som redaktør af Søndagsbladet, der i de følgende år vandt udbredelse over det meste af Nordslesvig. Lærer Ludvigsen, Dybbøl, blev bladets kasserer og forretningsfører. Foreningen mistede imidlertid forholdsvis hurtigt sit indre missions-præg, idet samtlige ledere var præster, som stillede sig afvisende over for tanken om at udsende lægfolk som prædikanter. De egnede sig bedst som kolportører og måtte kun tale i kredsene på begæring af stedets præst. Efterhånden førte denne praksis til, at missionsforeningen fortrinsvis indskrænkede sin virksomhed til fordel for Tirupati-missionen.

1887 gik Indre Mission i Nordslesvig ind i sin tredje og egentlige fase ved oprettelsen af »Kirkelig Forening for Indre Mission i Nordslesvig«. Leder blev pastor Hans Tonnesen, Åbenrå, senere Hoptrup. Han ønskede i lighed med Vilhelm Bech i Danmark at forene Grundtvigs menighedssyn med Søren Kierkegaards enkeltmandskristendom. Såvel i kraft af sine prædikener som ved hjælp af organet »Sædekornet« rejste Tonnesen en udbredt vækkelse, som fik menighedslivet til at blomstre vidt omkring. En række præster blev også vundet for bevægelsen, og man udsendte indremissionærer, blandt hvilke H. P. Lorenzen var den betydeligste. Lægmandsforkyndelsen mødte dog i de før-

ste år megen modstand fra gejstlig side. Men ved 25 års jubilæet havde 50 præster og missionærer sluttet op omkring missionen, der også talte mange frivillige medarbejdere i ungdoms-, børne- og traktatarbejdet. Endvidere havde man i de forløbne år bygget 11 missionshuse og 4 missionshoteller, og endelig sørgede en boghandel i Haderslev for udbredelsen af talrige skrifter.

Men i 1912 splittedes arbejdet, idet 12 præster og en del missionærer brød ud og stiftede »Det gamle Budskabs Indre Mission«. Årsagen til spaltningen var det nationale spørgsmål, selv om også teologiske spændinger gjorde sig gældende. I det lange løb var det nemlig umuligt at opretholde den officielle kurs, der gik ud på at forholde sig neutral mellem dansk og tysk sympati. Nu vendte »Det gamle Budskab«s tilhængere sig klart mod syd, mens Tonnesens kredse mere eller mindre orienterede sig i retning mod Danmark. Klarest blev den danske kurs udtrykt hos K. F. U. M., hvis sekretær, J. M. Kylling, ønskede at gøre ungdommen fri af »den tyskkirkelige spændetrøje«.

I Dybbøl fik pastor Clausen snart en kirkegang på 25%, og mennesker i skarevis fra nær og fjern samledes til de store missionsfester i kirken og præstegårdshaven. Især Helligtrekongersgudstjenesten, der varede næsten hele dagen, og sommerfesten blev navnkundige. Her medvirkede mange talere, børnekor og den lokale sangforening. 1870 har patronatet på Sandbjerg ydet tilskud til missionsfesten den 20. juni. Om pastor Clausens virke og eftermæle henvises til artiklen om sognets præster). Selv har han intet skriftligt efterladt fra denne bevægede tid, men en af hans konfirmander, »Fhv. gårdejer på Dybbølmark, aftægtsmand Hans Johannsen« har nedskrevet nogle erindringer om de kirkelige forhold på den tid:

Han fortæller bl. a., at pastor Clausen indførte gudstjeneste juleaften og helligtrekongersaften. Juleaften var der »et væld af lys i fire lysekroner og et væld af lys oppe ved alteret«. Helligtrekongersaften var der lys alle vegne, hvor der kunne stå lys, i stolestader, på prædikestol og ved orglet, og der var lamper fra præstegården på alteret. Juleaften var gudstjenesten mest liturgisk med vekselsang mellem præsten og de voksnes kor ved orglet. Piger og drenge sang fra koret, og præstefruen sang en salme på 13 vers fra orglet. Hver søndag var kirken fuld og menighedssangen meget kraftig. Søndagsgudstjenesten begyndte kl. 9, og der blev ringet 3 gange med kirkens klokker med en times mellemrum forinden. Gudstjenesten varede 2½ time, heraf prædiken »1 stiv klokke-tid«. Hver anden lørdag var der skriftemål kl. 9 og tilsvarende altergang hver anden søndag. Fastegudstjeneste holdtes hver onsdag i fastetiden, hvor præsten »katekiserede« med børnene fra degnestolen over Jesu lidelsehistorie. Den sidste onsdag før palmesøndag blev konfirmanderne overhørt om alt det, de havde lært hos præsten. Vi gik til konfirurationsundervisning i to vintre. Det første år var vi tilhørere, men alt, hvad han katekiserede med os, blev nedskrevet i en kladdebog, for senere hjemme

at blive overført i den store bog, som vi så lærte udenad de sidste 8 dage, vi gik til præst. Og Gud nåde dem, der ikke kunne svare ret. Vi havde mange salmer og skriftsteder for . . . Da vi fik en anden præst (1902), blev det ikke så strengt, men nu lærer de jo ikke megen religion, synes vi, som er konfirmeret hos pastor Clausen . . . Skulle vi have fri fra skolen, måtte vi over til præsten at bede om forlov. Vi havde altid fri til Broager marked, en noddedag og en isdag om vinteren. Han sagde altid godt ja. Vi havde foruden den pontoppidanske salmebog, »Missionsharpen«, der blev brugt ved de store missionsfester og ved bibellæsningerne, som var hver onsdag aften kl. 7^{1/2} i degnens skole. Der var altid helt fuld, og der skulle både konfirmander og tilhørere komme hver gang. Vi skulle også i kirke hver søndag. »Kirkeligt Søndagsblad« blev fra skolen omdelt til børnene hver lørdag, og den fri placering i kirken indførtes 1886. Helligdagen begyndte lørdag aften og varede til søndag kl. 4. Undertiden kom gendarmen og så efter, om man forholdt sig rolig, ellers vankede der bøde.

En dame fra Hamborg, Marie Nissen, som i 1870'erne opholdt sig i huset hos godsinspektør Ohrt på Sandbjerg, har i »En nordslesvigsk Fortælling«, trykt i Tyskland og med konstruerede navne, givet et levende billede af atmosfæren omkring en søndagsgudstjeneste i Dybbøl på pastor Clausens tid. Fortællingen gengives her med enkelte udeladelser i fru Bierings oversættelse:

»Hør klokkerne, de store og de små, klinger opbyggende og indbydende i den friske søndagmorgen. På himlen sejler sommerskyerne som hvide dun — kirkegården fyldes med bondeklædte skikkelser, af hvilke mange, især kvinderne, stå stille ved deres pårørendes grave. De bøjer sig ned for at luge noget ukrudt op, fjerne en vissen krans og lægge medbragte friske blomster på, medens mændene endnu foran kirkedøren får sig en passiar, og så, lige før de går ind, stikker den uadskillige ledsager, tobakspiben, i lommen. Fra fjernere liggende gårde kommer de kørende, egnens mere formående folk i deres fint lakerede fjedervogne, som de kraftige heste trækker som en børneleg. De spænder fra i præstegården, som det i mands minde har været skik og brug. Thi skønt landsbykroen ellers plejer at være kirkens nærmeste nabo, så ligger den i Dybbøl temmelig langt derfra til glæde og tilfredsstillelse for præsten. Men Jens glæder sig over de rigelige drikkepenge, som denne »spænden fra« hver søndag betyder for ham. Han har allerede lagt sig mangan god skilling til side og begyndt at tumle med hemmelige giftermålsplaner. Folk snakker allerede om det: Præstens Jens er nemlig en kendt person i sognet og Metta, Dybbølsmedens trivelige enke og Jørgen gåsedrengs moder, ikke mindre. Alt dette hviler endnu i fremtidens skød, men kommende begivenheder kaster deres skygge foran.

Nu ruller endelig inspektør Lunds eenspænder, hvis sæder pranger med splinternye plydschynder, ind i gården, tømmes for sit indhold og til aller sidst rumler den noget brøstfældige, men desto ærværdigere grevelige ekipage fra Sandbjerg frem, og greven i stramme glacehandsker og blank cylinderhat vandrer med comtesse Louise adstadigt langsomt og fromt op til kirken.

Dørene til våbenhuset står vidt åbne, den milde, varme sommerluft træn-

ger duftende ind i kirken og blander sig med uddunstningerne fra bøndernes ærværdige, hjemmespundne og hjemmевævede »kisteklæder« og med den stærke parfumeduft, der som en sky omgiver jordemoderens datter Hansine, der er kommen på besøg fra Amerika, en duft, der får hendes mindre fint vante naboer på kirkebænken til at nyse. Man hører svalerne kvidre og størene fløjte. Storken på præstegårdens lade afbryder af og til den hellige stilhed med en tilfreds knebren, og hanekyllingerne galer kækt i den sollyse morgen. Kære læser, kender du en sådan velsignet søndagmorgen i en landsbykirke på det skønne Sundeved? Granerne hilser med deres lysegrønne unge skud ind ad de høje vinduer. Birke og asketræer nikker og vinker yndigt med deres friske sommerpragt, og imellem løvet skimter man her og der et stykke af himlen, som minder dig om den verden oventil, hvortil præstens ord nu straks vil bygge den gyldne stige, hvorpå din sjæl tør vandre frit op og ned ligesom englene. Men endnu er vi ikke nået så vidt; vore forfængelige jordiske tanker beskæftiger sig først med allehånde menneskelige sager: hvem er det dog alt, som i dag er komne til kirken?

På mandssiden ser vi den ærværdige, hvidhårede møller fra Sandbjerg, der ikke mangler på nogen søndag. Hans døtre sidder på kvindesiden hos deres veninder. Og gårdmanden Niels Juhl er der, og Nis Post, den lystige skoflikker, barber og hårkunstner sidder smukt friseret og pomadiseret, ved siden af ham og Janes Rasmus, og skrædder Holm, Janes sjælsven, der næsten er lige så klog i teologien som præsten selv, han slutter sig igen til kirken, efter at han ikke har befundet Janes Skriftudlægning dyb og grundig nok. Lige overfor prædikestolen bemærker vi en lille byklædt dame, temmelig højt oppe i årene, hvis endnu svære askeblonde hår hænger i brede bølger ned over tindinger og ører. Det er frøken Sommer (Støvring), der i nogle år har boet hos Metta i Dybbøl, hvor hun vier den yngste ungdom de pædagogiske kræfter, hun endnu har i behold og samtidig — efter hvad rygter siger — indpoder dem danske grundsætninger. Hun var nemlig tidligere ejerinde af en dansk pigeskole i Sundby (Sønderborg), men den preussiske regering lukkede denne som arnested for »politischer Umtriebe«, og frk. Sommer flygtede ud til det fredelige landliv, hvor man foreløbig ikke så hende alt for nøje på fingrene.

Og hvem er nu det fremmedartede udseende væsen med bølgende titusbuer, som nu, med hatten i hånden, varm og støvet som efter en lang vandring på landevejen, sejler ind ad kirkedøren, ombølget af et blått tyllssjal? I hvert fald intet barn af Dybbøl sogn — en sådan frisure kender man her ikke, ikke engang Nis Post. Og hvem optræder her — oven i købet i kirken — med sådan »avec« og ser gennem lorgnetterne på hele menigheden, som var de vilde dyr? Efter nøje mønstring af de tæt besatte rækker opdager hun endelig endnu en plads ved siden af frk. Sommer, og idet hun ryster sin manke, nedlader hun sig ved siden af hende og hilser hende som en god bekendt. På den bageste bænk, hvor de halvvoxsne landsbydrengene sidder, opvækker denne uvante fremtoning en livlig, af grimasser ledsaget hvisken og munterhed og gensidig puffen til hinanden, så at en gammel bondemand, som har taget plads på bænken foran den spottelystne flok, vender sig om med et straffende blik og befaler dem at være stille . . . Men hvor er grevens? Hvor tante Lina og Susanne? (Vistnok den nygifte præstefrue?) Da må vi stige op ad 3 trin, som fører til koret. Til venstre for alteret i præstestolen pranger tante Lina i søndagsstadsen. Fra hendes fine hat nikker ved hver hovedbevægelse en smuk sommerfugl af flor og guldtråd, som Uwe til hendes ærgrelse stedse forsøger at be-

stemme efter naturhistorien. Det smukke insekt synes at flagre om buketten af liljekonvaller. Ved siden af hende sidder Susanne i den sædvanlige nonneagtige sorte uldkjole og splinterny silkemantille. Men — har hun ikke aflagt sin hidtidige hovedbeklædning, den sorte silkekappe, og svunget sig op til en »kapothat«? Og den er prydet med alvorlige stedmoderblomster på begge sider og over panden! Det er en omvæltning, der lader ane store ting. Hun ser godt ud. Det kan ikke nægtes. Fra hendes fine ansigt er det tidligere, hårde udtryk forsvundet, og en vis tilfreds mildhed lyser nu ud af de brune øjne, der ellers kunne være så gennemboende.

Bag prædikestolen, hævet et par trin, befinder sig den grevelige, våbenprydede, logeagtige stol, der minder om et bur. Her troner på århundredgamle ormædte, læderbetrukne stole, hvis rygge er smykket af en nitakket krone, greven og comtesse Louise, som begge ser søvnt frem for sig, som om de kedede sig.

Kirken fyldes efterhånden. På pulpituret tramper de unge karle mere end nødvendigvis og sender øjekast ned til de friske landsbyskønheder, og hvad blikkene kan sige, bliver både for oven og for nedentil stille oversat i ord. En landsbykirke er nu engang også en slags kærlighedens have. Det kan ikke være anderledes, kære læser. Nu ringes der for sidste gang, og under disse toner viser præsten sig i ornat med fløjels stola og pibekrave efter ældgammel slesvigsk stil. Med langsomme skridt begiver han sig (fra den særlige præstedør i sydmuren) ind i sakristiet (dvs. bagved alteret). Man kan se på ham, at han er inderlig lykkelig ved at være sammen med sin menighed . . . alle de kære mennesker, hvem han i årenes løb er kommen mere eller mindre i forbindelse med som sjælesørger. Han er sig den skønne opgave bevidst: hver søndag at skulle frigøre alle de af hverdagens bekymringer og sorger tyngede sind ved ordet fra Gud, at løse dem fra det jordiske og føre dem til den himmelske fader i tilbedelse og hengivelse, i styrket tro og kærlighed. Han forstår sin alvorlige pligt: at udlægge Guds ord, så de kan forstå det, at gøre det kært og dyrebart for dem, så det kan drage deres liv opad, befrugte og adle deres handlinger. Men samtidig overvældes han af den dybeste følelse af ydmyghed og af den menneskelige skrøbelighed. Hvorledes kom han ikke engang til dette embede med de glædeste forhåbningers stolt flyvende faner — hans iver for Guds rige var jo så brændende, hans kærlighed så varm — men ak, hans erfaring også så ringe. Hvor havde han været trykket og nedslået, når det resultat, han havde lovet sig selv — at gøre denne menighed til en from og gudvelbehagelig hjord — når han netop hos dem, som han havde gjort sig mest umage med og som havde syntes ham, de mest modtagelige for den udstrøede sæd, når han netop der havde erfaret, at den første kærlighed kølnedes, og at der kom tilbagefald til den gamle ligegyldighed, og tilsidst endog troløshed mod Kristi sag. Åh, der brænder mange sår i en trofast sjælesørgers hjerte, som den ham betroede hjord ikke drømmer om.

Men lidt efter lidt havde han lært at tage sine stolt flagrende faner og vimpler ned, at indskrænke sine forventninger og ikke regne med hurtige resultater, men overlade udviklingen af den sæd, han havde nedlagt til Guds nåde. Han havde også lært ikke at lade sig forvilde eller bedåre, når noget, som udgav sig for at være Guds rige, trådte ham i møde med mange ydre fagter og fromme ord, men i ydmyghed at forvalte sit embede som sædemand og overlade vækst og trivsel til Den Almægtige. Han vidste nu, at noget så stort og mægtigt som det indre menneskes forvandling, ikke kan fuldbyrdes i et

øjeblik, men at Kristi forvandlende magt langsomt og altid i dybeste stilhed gør sit arbejde der, hvor intet menneskeligt øje formår at trænge ind . . .

Når præsten er nået ind i sakristiet, træder han straks efter frem foran alteret. Og nu viser læreren sig i koret — sådan er det skik i de nordslesvigske kirker. Hans embede er at indlede gudstjenesten med følgende bøn: Herre, jeg er kommet ind i dit hus for at høre Derpå siger læreren Fadervor. Vi er ikke i vore tyske landsbykirker vant til, at læreren på den måde deltager i det gejstlige embede. Men den danske kirke, hvis ritual gælder i Nordslesvig, har indrettet det klogt, og på den måde ligesom forbundet kirke og skole med et fælles bånd. Det hæver også lærerens stilling i menighedens øjne, mens den blotte degnetjeneste — sådan som folk nu engang er — ellers trykker ham ned. Det hæver ham også i hans egne øjne, at lærer- og prædikeembedet som følge af denne, jeg kunne sige, ømme forbindelse føler sig tæt forbundne og kommer nærmere til det sande fællesskabs ideal. Efter at andenlæreren nu i sort søndagsfrakke og hvidt halsbind har forrettet sit embede — som han forresten også udøver igen ved gudstjenestens slutning med bøn og Fadervor — trækker han sig tilbage til orgelet, og hans herre og mester, førstelæreren, begynder at røre sit instrument.

Men hellige Cecilie! Nu beder jeg dig om at tilstoppe ørerne ligesom engang Odysseus, da han sejlede forbi sirenerens ø, men ganske vist ikke fordi det her er sirenetoner. Foreløbig knager og drøner, brager og stønner det deroppe i den gamle maskine, så flagermusene, der er skræmmet op af deres seks dages ro, til fryd for børnene begynder at flagre omkring. Forgæves lytter man efter musikalske klange. Endelig, efter alle slags dumpt bulder, stiger melodien til »O, store Gud, vi lover dig« frem, indtil et forkert register på eengang hviner igennem og aldeles ikke vil lade sig stille fra. Nå, det tager man med i købet, det er ikke til at ændre, og en falsk tone mere eller mindre gør intet. Dybbøl menighed er ikke forvænt, hvad angår dens kirkemusik. Den holder af sit gamle orgel som det er. Ellers havde den allerede forlængst ladet det reparere; for gerrige er Dybbølfolkene ikke, når det gælder deres kirke. Men hvad nu, hvad er det? To fulde takter holder den gamle kasse op. Men nej, det var hverken orgelets eller organistens skyld, men den dreng, som trådte bælgen, var ny i embedet og passede ikke på. Et af de store trætrin var alt for hurtigt kommet op igen, og den lille bælgetræders hele legemsvægt strækker knapt til til at trykke det hvæsende uhyre ned igen. Og igen hvæser og brummer, stønner og klager det, som vred den gamle tingest deroppe sig i de heftigste smerter, og den arme hr. Holberg sidder svedende i følelsen af sin musikalske ubetydelighed foran de klaprende manualer, og ser ofte galt i koralbogen, og man bæver ordentlig med ham og er spændt på, hvad der dog endnu skal komme ud af dette spil til Guds ære.

Men imidlertid redder jordemoderen som altid så også i dag situationen. Menighedens sang er faldet ind, og jordemoderen er, om ikke den bedste, så dog den kraftigste sangerinde i kirken. Hvis hun engang ikke er til stede — som det jo kan ske på grund af hendes vigtige gerning i menneskehedens tjeneste — så mærker man det straks, og hr. Holberg, som er berøvet sin kraftigste støtte, skyder endnu mere ryg end sædvanlig. Det gør intet, at fostermoderen sætter alle slags tremolanter, sløjfer og forsiringer på melodien — i hvert fald overdøver hendes kraftige sopran det tvivlsomme orgelspil. Hun synger tappert videre, når bælgen svigter, fører i det hele taget den slæbende, snøvlende sang ved stramme tøjler gennem alle hr. Holbergs musikalske uheld og fejl-

trin i sit ansigts sved. Sådan var det for år tilbage, da hendes pige og dreng endnu sad små og langnæsedede ved siden af hende, og sådan er det endnu i dag, da hendes Hanne er på besøg fra Amerika og pryder kvindesiden som en paradisfugl i udenlandsk pynt og tropisk farvepragt og ombølget af al Orientens duft.

Dog disse pinsler, som overgår os gennem tre salmer, tåler vi gerne — hvem der vil, kan af de kære århundredgamle salmevers, som er udsprungne af så fromme og troende hjerter, få megen fred og velsignelse i sit sind — den jævne skønne altertjeneste og præstens prædiken er det værd, selv om vor musikalsk følsomme sjæl har måttet gennemgå en lille skærsild . . .

Da gudstjenesten er til ende, taler de grevelige herskaber og inspektør Lund fra Sandbjerg endnu et par ord med præsten i kirkens skib, og begiver sig, idet de flygtigt hilser på Susanne i døren, til de allerede forspændte køretøjer for at køre bort. Nu kommer præsten — Susannes øjne lyser — og smiler stille og tilfreds. Tavse giver de hinanden hånden, som de nu har gjort det i et år hver søndag, og side om side vandrer de tavse ned i præstegården, hvor der nu i et år har været en præstekone.

På fællessynodens opfordring udgav konsistoriet i Kiel i 1893 en ny gudstjenesteordning, som året efter oversattes til dansk ved bl. a. pastor Clausens medvirken. Og 1898 (1900 på dansk) kom en liturgisk håndbog med ritualer for de kirkelige handlinger m. m. I 1895 var der hver søndag mellem 100 og 200 kirkegængere foruden ca. 100 børn, der kom til børnegudstjenesterne. Af en indberetning til provstisynoden i 1903 (året efter pastor Hansens tiltræden) fremgår det, at man i menigheden påtænkte at indføre den anbefalede liturgi, at man er tilfreds med tilslutningen til gudstjenesten, også for børnenes og de unges vedkommende, og det oplyses, at der hver vinter afholdes velbesøgte Bibel-læsninger. Med hensyn til søndagens helligholdelse hedder det, at det største flertal i sognet forholder sig på en sømmelig måde, og at der ingen særlige gnidninger foreligger. Om der findes sekteriske bevægelser i sognet, kan man ikke udtale sig. Derimod kan det formodes, at det sjette bud overtrædes, men til gengæld står det jævnt godt til med hensyn til mådeholdenhed og sparsommelighed. I 1902 fødtes ét uægte barn, og forlystelsessygen synes at tiltage. Men de sociale tilstande lægger ingen hindringer i vejen for et sundt åndeligt livs trivsel.

Angående hedningemissionen hedder det i indberetningen, at Breklummissionen (grundlagt 1877 af den frisiske sognepræst i Breklum, Chr. Jensen) ikke finder videre understøttelse her, da Nordslesvigsk Missionsforening har sognebørnenes yndest. Der uddeles traktater, salmebøger og Bibler for renterne af gårdejer Christensens legat, som blev stiftet 1892. Samtidig oplyses det, at »den kjendte Good Templar Orden har flere medlemmer i sognet«. Denne sidste bemærkning hentyder muligvis til den afholdsforening, som pastor Hansen stiftede i sognet og senere

stred for over hele landsdelen som led i den nationale kamp. (Se artiklen om præsterne). Pastor Hansen var i det hele taget en betydelig åndelig kraft i spændingsforholdet mellem dansk og tysk, ja, betegnes af en kirkehistoriker som »de danske præsters fløjmand«, som på fællessynoden flere gange fremførte kravet om 2 danske sprogtimer i skolen. Hjemme tog han sig især af ungdommen, og flere af hans gamle konfirmander husker endnu oplevelser fra konfirmandstuen og ungdomsmøderne i haven. På hans tid holdtes der også møder for kvindeforeningen og ydre mission. Missionsforeningens blad »Tirupati« blev redigeret af pastor Hansen.

I 1909 ansøger kirkeforstanderskabet fællessynoden i Rendsborg om, at religionsundervisningen i skolen må foregå på dansk, »da børnene ikke forstår ret mange gloser af den tyske katekismus«. Man ønsker også 2 sprogtimer på dansk — det krav, som blev fremført igen og igen uden resultat. Samme år sender Kirkelig Forening for Indre Mission i Nord-slesvig missionærer til sognet, som afholder møder sammen med sognepræsten. Og endelig »lader det til, at en familie vil slutte sig til adventisterne«, hedder det i en indberetning til provstisynoden samme år.

Da verdenskrigen 1914—18 udbrød, var der i landsdelen som helhed ikke så få, der midt i tragedien forsøgte at trøste sig med, at krigen trods alt ville betyde fremgang for det religiøse liv. Der var jo ikke et hjem, som gik fri hverken af den materielle nød eller den sjælelige belastning, som krigen bragte. Og der var næppe en familie, som ikke blev påvirket af de spaltelange tabslister, som aviserne hver eneste dag sendte ud til deres læsere. Men stort set var det kun i den første panikagtige tid, at folk stormede til kirkerne, hvorfor en præst et sted trøstede sig med at skrive i sin sognekrønike: »Livet med Gud fremvokser i stilheden — ikke i stormen«. Og det kan jo være sandt nok, men årsagen var nok alligevel i de fleste tilfælde den, at så mange af præsterne var tysksindede og end ikke fra prædikestolen undlod at tale Tysklands sag, f. eks. ved at forvandle prædikenen til et nationalt-politisk kampmiddel med skældsord og anklager mod Tysklands fjender. Den religiøse vækkelse udeblev i hvert fald, og næsten overalt blev krigens åndelige resultat en nedgangsperiode, hvor både de religiøse og moralske værdier efterhånden sank i samme grad som befolkningens materielle modstandskraft svækkedes.

Hertil kom, at menighederne mange steder måtte yde direkte bidrag til den forhadte krigs fortsættelse ved at aflevere så dyrebare kirkelige klenodier som kirkens klokker og orglets piber. Og senere faldt værdien af kirkens jord og ejendom til næsten nulpunktet. Det var jo alt sammen vurderet i tyske mark.

I forvirringen efter krigens slutning var der heller ingen instanser, der

foretog sig noget for at redde de nordslesvigske kirkekapitaler: de forskellige kasser, fonds og tiendeafløsningsformuer, hvorfor værdier på mere end 7 millioner guldmark gik tabt. Nordslesvigsk Vælgerforening anså det ellers for sin opgave at komme med forslag til de danske politikere, som kunne ordne de kirkelige forhold i landsdelen, men fremkom med forslag, der, hen over hovedet på menighederne, blot synes at have øget forvirringen, f. eks. forslaget om, at samtlige præsteembeder skulle erklæres for ledige. Endvidere synes vælgerforeningen at have støttet den opfattelse, at der fortsat skulle bestå en slags Kongeågrænse, ellers havde man vel næppe stillet forslag om, at de Bismarck-ske love om tvungen borgerligt ægteskab og tvungen borgerlig navngivning og dødsregistrering burde bibeholdes, og som den nye Venstre-regering approberede for de to sidstes vedkommende.

I Dybbøl synes kirkelivet dog at have holdt sig nogenlunde stabilt krigsårene igennem, hvilket uden tvivl må tilskrives det nære tillidsforhold, der både kristeligt og folkeligt-nationalt bestod mellem præst og menighed. Her undgik man også, at kirkeklokkerne blev smeltet om til kanoner. Den store klokke nåede på denne vej ikke længere end til Sønderborg. Men orgelet blev ribbet for sine piber. Som andre steder blev der også her sat indsamlinger i gang til fordel for soldaterhustruer, enker og børn. (Om mindstenen for de faldne: se artiklen om kirkegården).

Pastor Hansen var den ene af de tre sønderjyske præster, som i 1920 fik sæde i det af regeringen nedsatte »Kirkelige Udvalg« på 39 medlemmer, som skulle skabe »ensartede regler« for den nødvendige kirkelige lovgivning i riget. Udvalgets betænkning dannede grundlaget for den omfattende lovgivning, der fra 1922 gjorde sønderjyderne til medlemmer af Den danske Folkekirke med dens frihedsprivilegier, f. eks. retten til at danne frimenigheder, løse sognebånd m. m. Ikke mindst det tyske mindretal benyttede sig fra 1923 af retten til at danne frimenigheder.

1925 har der været afholdt kirkekoncert ved domorganisten i Haderslev. Samme år udkommer »Den sønderjydske Salmebog«, som indføres i menigheden året efter. Senere udvides salmebogen med et tillæg. I 1931 forsøger provst Biering at samle 100 abonnenter på »Søndagsbladet, som blev udgivet af sognepræsten i Sønderborg, Halfdan Høgsbro. I provst Bierings tid er der endvidere afholdt Bibellæsninger i forsamlingshuset, og man har forsøgt at holde gudstjeneste nytårsaften. En række møder og bazarer har været afholdt i præstegården og haven, dels til fordel for kirkens reparation og udsmykning, dels til opmuntring af forskelligt kirkeligt arbejde, teltmissionen og kvindekredsen. Sommermødet måtte i 1938 udsættes på grund af mund- og klovsygen. For de ældre arrangerede menighedsrådet udflugter et par gange til Kollund

og Nørreskoven, og efterårsmødet holdtes hvert år med god tilslutning i forsamlingshuset.

Jo nærmere vi kommer vor egen tid, må kirkelivet — for at undgå gentagelser — suppleres med læsning af artiklen om sognets præster. Men både i 30'erne og 40'erne har der været afholdt særlige advents- og fastegudstjenester, sidstnævnte med overhøring af konfirmanderne og indøvelse af nye salmer. Langfredag var der to gudstjenester med store altergange. Til høstgudstjenesten blev kirken pyntet af damer fra sognet, og Allerhelgens søndag indledtes med andagt ved mindesmærket for de faldne i første verdenskrig, og under den følgende gudstjeneste i kirken blev navnene nævnt på de sognebørn, der var døde siden sidste Allehelgen. En skik, vi endnu holder fast ved. I pastor Bangs tid var der endnu tilslutning til Bibeltimer i præstegården og enkelte hjem, ligesom der med held kunne holdes særlige gudstjenester for både børn og unge, undertiden i samarbejde med ungdomsforeningen. Forstander Grønne fra gartnerhjemmet startede de grønne spejderes arbejde, som blev videreført af forstander Damkjær. Spejderne samledes flere gange om ugen i præstegårdens gamle konfirmandstue under inspiration af bl. a. Peter Bang. Endvidere fortsatte de traditionelle møder i præstegården og haven, ofte forbundet med bortlodning til fordel for Pathanmissionen. De ældres sammenkomster blev i Bangs sidste år afløst af udflugter i samarbejde med menighedsrådet. I 1953 indførtes Den danske Salmebog i menigheden. Hvert år den 6. juli samledes garnisonen fra Sønderborg kaserne til mindegudstjeneste i kirken og kranse- nedlægning ved general Bülow's grav. Også den 17. marts og den 18. april blev der, som det endnu sker, nedlagt krans på kirkegården og ved fællesgravene. Den 22. februar lægges en krans på graven i haven ved Bøffelkobbøl. I pastor Bangs tid var der to gange bispevisitats, i 1945 ved biskop Noack og i 50'erne, under kirkens restaurering, af biskop Beyer, og afvikledes som et ungdomsstævne på sportspladsen og senere i forsamlingshuset, endende med fakkeltog og bål under medvirken af de grønne spejdere. Under den tyske besættelse i 40'erne forøgedes kirkegangen, ligesom det folkelige sammenhold viste sig i forøget tilslutning til en række kulturelle arrangementer — en opbakning, der holdt sig nogenlunde konstant det første tiår, for derefter gradvist at aftage. De første 25 år efter besættelsens ophør fejredes hver 5. maj med frihedsgudstjeneste i kirken og foredragsaften i forsamlingshuset.

I anledning af 100-året for stormen på skanserne i 1864 blev der såvel i Dybbøl som i Sønderborg arrangeret en række mindefestligheder. (Om folkefesten med kongens tale, se afsnittet »Foreningsliv m. m.». I kirken holdtes den 17. april om aftenen en særlig lokal mindegudstjeneste med overvældende tilslutning — omtrent 600 mennesker over-

fyldte både kor og skib og våbenhus, og mange gik forgæves. Særlig højtidelig var Danske Soldaterforeningers Landsråds overrækkelse af en smuk og kostbar gave til Dybbøl kirke og menighed: en messehagel til erstatning for den, som præsterne ødelagde i 1864. Gaven overrakte af kammerherre, hofjægermester Jørgen Dinesen og blev på menighedens vegne modtaget af formanden for menighedsrådet, gårdejer Aksel Nielsen, hvorefter sognepræsten blev iført den sjældne hagel. (Beskrevet i art. om Kirken). Pastor Storgaard havde skrevet en kantate med en indledende salme til lejligheden, og skolebørn fra Dybbøl medvirkede under førstelærer Sinnings ledelse. Den 18. om morgenen holdt pastor Storgaard andagt ved fællesgravene i forbindelse med de militære enheders kransenedlæggelse. Om aftenen havde det lokale udvalg for Dybbøl sogn indbudt til mindefest i forsamlingshuset, hvor biskop H. Fuglsang-Damgaard talte og Sønderjysk Forsøgsscene opførte Holger Jacobsens tidsbillede fra 1863—65: »Hvo, som tror, haster ikke...« Også Sønderborg Mandskor medvirkede med lærer Sinning som dirigent.

For de mange turister, der hvert år besøger kirken, udarbejdede pastor Storgaard en »Kort vejledning for besøgende i Dybbøl kirke«, og menighedsrådet lod de 100 eksemplarer af pastor Bangs »Kirkehistoriske optegnelser fra Dybbøl sogn«, som lå hos bogtrykkeren, indhefte til brug for særligt interesserede. I pastor Storgaards første tid er menigheds- og åndslivet forsøgt aktiveret gennem indbydelser til en række fællesskabsaftener i præstegården med bl. a. følgende emner: Kristendomsundervisning for voksne, frikirker og sekter, nyere litteratur og psykologi. Endvidere er forsøgt med spørgegudstjenester, tilbud om børneparkering i gudstjenestetiden, ungdoms- og børnegudstjenester. Endnu fungerer de halvårlige sammenkomster for ældre, og en lille kreds slutter op om Pathanmissionen, hvorimod en Sudankreds har måttet opgives. Bibellæsningerne i Ragebøl faldt bort med plejehjemmets nedlæggelse. Enkelte julekoncerter i adventstiden er afholdt med god tilslutning, hvorimod interessen for kirkespil ikke synes særlig udbredt. Uden større held forsøgte også i 1967 en konsolidering af spejderarbejdet gennem oprettelse af et grupperåd for voksne og etablering af en kreds af kontingentbetalende forældre. Kirkebladet, der oprindeligt var fælles med Sønderborg, blev i pastor Bangs tid udgivet i fællesskab med Nybøl og Ullerup sogne. Siden 1970 har vi haft vort eget kirkeblad, der trykkes hos DY-PO Tryk i Sønderborg.

SANDBJERG

Af *Jens Lampe*

Sandbjerg ligger i Sottrup sogn, dog kun ca. 400 m fra sognegrænsen til Dybbøl. Når denne ejendom nævnes her alligevel, skyldes det, at ejerne af godset Sandbjerg fra 1673—1929, greverne Reventlow, og de følgende to ejere til 1934 havde patronatsretten til kirken i Dybbøl, i hvilket sogn en stor del af Sandbjergs jorder lå. I en jordebog fra 1668 nævnes i Dybbøl 24 gårde og 23 kåd, i Stovgård 2 gårde og 1 kåd at have hørt under Sandbjerg, og i 1674 i Dybbøl 11 selvejer-gårde og 13 fæstegårde. Ialt lå der på Sundeved 50 gårde og 19 kåd, som hørte under Sandbjerg.

Grevskabet Reventlow udgjorde til 1853 et selvstændigt retsområde eller birk med eget tingsted, hvor retten udøvedes af greven ved dennes fuldmægtig, en justitiarius eller inspektør bistået af 6 bønder som sandemænd. Til denne jurisdiktion hørte jord i Dybbøl kirkeby, Dybbøl Langbro, Dybbøllund, Dybbølmark, Dybbøl mølle, Batterup, Frydendal, Hvilhøj, Lille mølle, Ragebøl, Ravnskobbøl, Rævhøj, Stensgård, Stovgård, Stovgårdskov og Surløkke foruden steder i Sottrup og Ullerup sogne. De reventlowske undersåtter kom under Nybøl herred i 1853.

Under den preussiske administration hørte Dybbøl først under grevskabet Reventlows godsøvrighed, men fra 1889 udgjorde det Dybbøl amtsforstanderskab. Personregisteret førtes til 1909 af godsinspektøren på Sandbjerg.

Som kirkepatron for Dybbøl skulle greven føre tilsyn med kirkens og kirkegodsets forvaltning og havde kaldsretten til præste- og degneembeder i sognet. Patron betyder beskytter eller forsvarer, og heri ligger, at patronen havde forsvaret af og ansvaret for sin kirke. Til gengæld oppebar han kirkens tiende og andre indtægter imod pligt til at vedligeholde kirken, medmindre der blev truffet en anden ordning med menigheden. Greven havde i kraft af sin stilling som adelig jordejer hals- og håndsret over sine bønder, udvidet jagt- og fiskeret, forstrandsret til vrag, ret til at anklage, fængsle og oppebære bøder, og han var fritaget for at stå under amtmand og amtsstue.

Den syd for Mølledammen beliggende Sandbjerggård nævnes ca.

1500, og i 1533 svarer Nis Persen til Sandbjerggård en afgift på 2 mark og 6 skilling til Sønderborghus, og i 1535 nævnes 3 gårde i Sandbjerg, nemlig Kerstin Jeppes, Leen Perses og Peter Jepsens.

Ved kong Christian III's død 1559 fik enkedronning Dorothea Sønderborg amt som livgeding, dvs. gave for livstid, og sønnen, hertug Hans den Yngre (1545—1622) arvede efter hende Sønderborg slot med bl. a. Ærø, Als og Sundeved. Hertug Hans var en stor godssamler og nød godt af de prisstigninger, som fulgte efter de store opdagelser og medførte gunstig fortjeneste på landbrugsvarer, især korn og stude.

Kort tid efter at han havde fået rådighed over sin fædrene arv 1571, inddrog han 4 bøndergårde i Sandbjerggård og byggede en herregård på et næs i den nydannede mølledams søndre bred. Hans den Yngre omtaler gården 1599 som »bygget til vor bekvemmelighed for nogle år siden«, måske 1572, da en ladebygning vides opført. Gården stod til omkring 1800, men kælderen er bevaret. På Sandbjerggård fødtes den 3. marts 1583 hertug Hanses datter Margrethe, som blev gift med en tysk greve. Forinden han byggede det gamle Sandbjerg, havde han anlagt en kunstig dæmning tværs over den lavvandede vig, som her fra Allsund i nordvestlig retning strakte sig et stykke ind i Sottrup sogn, og det opstæmmede område, som fik tilført vand fra Snogbækken gennem en gravet kanal, kom til at danne en mølledam, også kaldet Sandbjerg sø. Mølledammen er geologisk set resterne af en tunneldal, som i istiden fortsatte over til den nu inddæmmede Kærvig på Allsiden, og som efter istiden udgjorde en fjord. Vejen går på dæmningen, som skiller søen fra det salte vand i Allsund og får dens vand til at stå et stykke højere end vandet i Allsund. I søen her findes hanplanten af krebseklo, en særpræget, men smuk vandplante, som er yderst sjælden. Hunplanten forekommer her og der, men hanplanten er kun fundet i Sandbjerg sø og mølledammen ved Kruså. Sandbjerg sø er den nederste del af en lavning, som fortsætter over i Nydam mose, som nu er eng. Det var her, man i 1863 — til dels i kong Frederik VII's nærvær — fandt den nu så berømte Nydambåd, en mængde våben, smykker og andre fund fra folkevandringstiden, efter at adjunkt Conrad Engelhardt fra den lærde danske skole i Flensborg i årene 1859—63 havde ledet den egentlige udgravning. Foruden egebåden, der var ca. 23 m lang og havde plads til 18 roere, fandt man 106 jernsværd, flere hundrede lansestager, 36 buer, pileskafter, 70 skjoldbuler, ridetøj, bidsler og talrige romerske mønter. Nydam-båden opbevares nu i en hal ved museet på Gottorp slot i Slesvig.

Ved hertug Hanses død i 1622 tilfaldt Sandbjerg den sønderborgske del af de små fyrstendømmer. De følgende ejere blev således Hans den Yngres søn, Alexander (1573—1627), dennes enke Dorothea, datter

*Palæet i Sandbjerg, opført 1787—88 af bygmester C. A. Bohlsmann.
Foto: Kaj Olsen.*

af grev Johann Günther af Schwartzburg, dernæst Alexanders søn, Hans Christian (1627—53) og så sønnen Christian Adolph (1641—1702). Efter Alexanders ønske overtog Dorothea hans godsers styrelse af taktiske grunde. Hun var nemlig af tysk slægt, og hendes broder tjente i den kejserlige hær, så hun ville helst holde sig neutral under kong Christian IV's deltagelse i Trediveårskrigen og undgå al kamp og indkvartering i sit område. Efter slaget ved Lutter am Barenberge 1626 myldrede de katolsk-kejserslige hære under Wallenstein ind i hertugdømmet og Jylland, som blev givet til pris for udplyndring. Det lykkedes imidlertid hertuginde Dorothea at skaffe salvegardebrev (beskyttelse) for Sønderborg slot og købstad samt hendes godser, deriblandt Sandbjerg. Men Als og Sundeved kunne ikke undgå indkvartering og blev besat i 7 lange måneder, og de fremmede landsknægte hærgede og huserede på hendes godser. Trods salvegardebrevet plyndrede de også på Sandbjerg. Dorothea døde selv på Gammelgård 1639. Også Thorstensson-krigen 1643—45 betød både besættelse og ekstra krigsskatter, som hertugen trods protester blev tvunget til at udrede. Heller ikke efter hertug Hans Christians død 1653 stilnede urolighederne af. Igen under krigen 1657—60 besattes Sønderborg og nærmeste omegn, og bønderne måtte som altid bøde mest. Efter hertug Christian Adolphs konkurs 1667 inddroges alle hans godser under den danske kong Frederik III, hvis søn, Christian V, i 1673 solgte Sandbjerg til den daværende amtmand i Haderslev, siden 1686 storkansler,

Conrad Reventlow (1644—1708), som i forvejen ejede Vandlinggård ved Haderslev. I salgsdokumentet anføres »das gebäutt aussen wasser und ganz fest auffgemauert«, hvilket kan udlægges således, at beboelseshuset dengang ikke lå på næsset i søen, men snarere udenfor denne, måske på det sted, hvor palæet senere blev bygget.

Den nye ejer, Conrad Reventlow, var af en gammel slægt fra Ditmarsken, som i senmiddelalderen udvandrede til Mecklenborg, Holsten og Danmark. I 1331 nævnes Hartwig Reventlow og Claus Reventlow som panthavere på Tørning, vest for Haderslev, og Iwen Reventlow var en betroet mand hos hertug Hans den Ældre, men den nulevende danske linje af slægten menes at nedstamme fra Henning Reventlow (1551—1624), som var lensmand i Silkeborg og Skive. Den deles i i Reventlow-Christianssæde, Reventlow-Sandbjerg og Haugwitz-Hardenberg-Reventlow. Slægtens medlemmer i Danmark måtte naturligvis, eftersom de var adlede af kongen, være loyale og sværge ham huldskab og troskab, et løfte, som de fleste af dem da også opfyldte. Reventlowerne tjente de danske konger i krig og fred, mest det sidste, og en del af dem fordanskedes efterhånden under påvirkning af deres omgivelser og kom til at gribe ind i landets udvikling på en ofte betydningsfuld måde. Selv om de fleste Reventlower utvivlsomt var loyale danske, viser deres efterladte arkivalier, at de helst skrev og talte fransk, som var de fornemmes og hoffernes fælles sprog, men de talte og skrev også tysk, som stod i højere rang end dansk, trods Kingos og Holbergs indsats. En del af dem var kosmopolitter og udvidede begrebet »fædreland« til det sted, hvor man af eget valg havde slået sig ned.

Conrad Reventlow havde tjent den danske konge som oberst i krigen med Sverige 1675—79 og blev storkansler og elefantridder. Han blev ved overdragelsen af Sandbjerg optaget i den lensgrevelige stand, og Sandbjerg gods blev ved reskript af 3. december 1685 ophøjet til et lensgrevskab under navnet Reventlow, hvad det dog aldrig kom til at hedde i folkemunde. Som sådan blev godset det eneste kongelige len i hertugdømmet Slesvig, idet Schackenborg ved Møgeltønder jo lå i en kongerigsk enklave.

Den egentlige grund til indførelsen af en højere adel, kaldet grever og baroner, under Christian V var uden tvivl lysten til at efterligne Ludvig XIV's hof i Frankrig, idet den franske konge dengang angav tonen i Europa. Efter fransk mønster oprettede Christian V også et såkaldt geheimeråd. Hertil kom altså bestræbelsen på at styrke den ny konges magt ved at knytte de rigeste og mest formående familier i landet til hoffet og ved den ny adel at danne en modvægt mod den gamle. Samme dag, som forordningen om grever og baroner kom, skabtes den første rangforordning i Danmark og indstiftelsen af Danne-

brogordenen og Elefantordenen. — Foruden Sandbjerg og Vandlinggård ejede Conrad Reventlow jorder i Holsten, godset Clausholm ved Randers, Frisenvold ved Ørum, Løjstrup og Kalø, så han var en af landets største jordejere. Vandlinggård overlod han senere til sin elskerinde, Anna Catharine Hagensen (død 1691), datter af borgmester i Åbenrå, Carsten Hagensen. Med hende havde han 3 børn, som senere adledes med navnet Revenfeldt. Det drejede sig om datteren Conradine, som blev gift med konferensråd Frederik Rostgård, sønnen generalløjtnant og kommandant i Rendsborg, Ditlev Revenfeldt, og endelig Conrad Revenfeldt, der døde som ung.

Ved taksationsforretningen 1667 sattes værdien af Sandbjerg len til ialt 36.061 rigsdaler, hvoraf de 14.070 rdlr. udgjorde den kapitaliserede værdi af bøndernes og kådnernes afgifter, mens hovedgården med en besætning på 60 køer og 80 stkr. ungvæg vurderedes til 16.690 rdlr.

Af en jordebog på det til Sandbjerg beliggende jordegods fra 1674 nævnes følgende bønder i Dybbøl sogn som grevelige undersåtter: Peter Johansen, Hans Johansen, Andreas Iversen, Henrik Madsen, Hans Petersen, Hans Lausen, Peter Hansen, Jørgen Nissen, Eggert Petersen, Jørgen Bertelsen, Hans Hjuler, Hans Madsen, Anders Nielsen, Bertel Jørgensen og Ebbe Hansen.

I 1674 havde godset et tilliggende på 57 gårde, 39 landbol og 2 møller. Hovedgårdens udsæd var da 50 tdr. rug, 100 tdr. byg, 40 tdr. boghvede og 200 tdr. havre, mens der var en besætning på 150 køer. Storkansleren Conrad Reventlow døde i 1708 på Clausholm ved Randers, men blev begravet i Slesvig domkirke. Han var første gang gift med Anna Margrethe Gabel og anden gang med Sophie Amalie von Hahn. Hans datter, Anna Sophie, blev Danmarks dronning, idet Frederik IV blev forelsket i hende under et maskebal på Koldinghus. Siden bortførte han hende fra hendes moders gård, Clausholm, og lod sig på Skanderborg slot vie til hende ved venstre hånd, da hun ikke ville nøjes med at være hans maitresse. Efter dronning Louises død 1721 blev hun viet til hans højre hånd og blev legal dronning. Denne op højelse af en reventlower var naturligvis ikke til skade for slægten.

Conrad Reventlows ægtefødte søn, Christian Ditlev Reventlow (1671—1738) afløste sin fader som amtmand i Haderslev og arvede Sandbjerg. Han var gift med Christian V's datter, Anna Christine Gyldenløve og således svoger til Frederik IV. Den unge greve havde kæmpet under den berømmelige østrigske feltherre prins Eugen af Savoyen og gjorde sig bekendt som overgeneral i Den store nordiske Krig. Det var Christian Ditlev Reventlow, der den 12. november 1709 med 15.000 mand gik i land i Råå på den skånske kyst og deltog i slaget ved Lund. Efter svenskernes ødelæggelse af Altona 1713 og Københavns

*Portræt af greve Conrad Georg Reventlow
(1749—1815).
Efter maleri af Jens Juel.*

brand 1728 lagde Frederik IV genrejsningen af disse rigets største og vigtigste stæder i Reventlows hånd. Efter krigen overtog han af kongen baroniet Brahetrolleborg på Sydfyn, og selv oprettede han grevskabet Christianssæde på Lolland. I 1700 havde han indgået ægteskab med Benedicte Margaretha Brockdorf, enke efter Jørgen Skeel til Gammel Estrup, en af landets rigeste godsejere. Med hende fik han ikke alene en betydelig formue, men tydeligt nok også »kam til sit hår«, da hun nok var mere begavet og energisk end just elskværdig. Men hun var ingen dårlig hustru. Hun fulgte sin mand på felttoget i Skåne og plejede ham trofast under hans sygdom. Også stamhusene Frisenvold og Krænkerup samt godserne Bothkamp, Rosenlund og Nørgård kom i Christian Ditlev Reventlows hænder. Selv om han sjældent boede på Sandbjerg, varetoget han sine bønders interesser. Da hertugen af Lyksborg i 1735 udstedte en forordning, hvorved han indførte delvis tysk gudstjeneste i Sundeveds kirker, protesterede greven på Sandbjerg på egne og undersåtters vegne.

Sønnen Conrad Ditlev Reventlow (1704—50), var geheimekonferensråd og stiftbefalingsmand over Sjælland stift. Han arvede grevskabet Reventlow, Brahetrolleborg, Frisenvold og Krænkerup og opførte det reventlowske kapel ved Dybbøl kirkes østlige ende, hvor

han sammen med sin hustru, født prinsesse Vilhelmine Augusta af Slesvig-Holsten-Nordborg-Plön fik sit sidste hvilested. Kirkebogen beretter: »Den 20. maj 1751 ere seks lig, hidførte fra Brahetrolleborg på Fyn og landsatte ved Sandbjerg, i stilhed bisatte her.«

Den næste greve, Christian Ditlev Reventlow (1735—59), døde som 24-årig og efterlod sig kun én datter, hvorfor grevskabet Reventlow igen forenedes med baroniet Brahetrolleborg og grevskabet Christianssæde, der ejedes af farbroderen, grev Christian Ditlev Reventlow, fader til den yngre Christian Ditlev (1748—1827), den berømte, humane og bondevenlige reformmand, og til Johan Ludvig Reventlow (1750—1801), begge kendt for gennemførelsen af de store landboreformer på deres godser, hvor de afløste hoveriet, afskaffede træhesten, udskiftede jorden, indførte arvefæste og oprettede moderne skoler. Ud fra en nøgtern betragtning af forholdene må man vel også tillægge det en vis betydning, at de revolutionære kræfter i Europa indirekte virkede som en spore til at imødekomme naturlige krav fra folket. En tredje søn, Conrad Georg Reventlow (1749—1815), overtog grevskabet Reventlow-Sandbjerg i 1775. Han var nok i sin ungdom lidt i retning af familiens sorte får, men rettede sig siden en del og blev uddannet som søofficer både i Danmark og England og nåede at blive kommandør. Hans karakter og sundhed led især på en rejse til Algier, og faderen måtte betale hans store spillegæld m. m. I hans ejertid gennemførtes der store forandringer på Sandbjerg, hvor han opholdt sig meget, især efter sin afskedigelse som kommandør i flåden 1795. Han yndede egnen og dens natur og mennesker og blev ofte bedt med til de store bryllupper og andre familiære festligheder, der holdtes dengang, og hvor der blev serveret rigeligt med god mad og drikke. Greven var noget af en gourmand, og på Sandbjerg havde han ansat en fransk kok, Monsieur Charles Maton. Blandt Reventlows gæster var digteren Jens Baggesen (1764—1826) og Adam Oehlenschläger.

I 1786 var der stor misvækst på Sandbjergs jorder som i det øvrige Sundeved og på Als. Høsten var meget ringe, og der var stor mangel på foder til kreaturerne, hvorfor forpagter Lorentz Boysen bad om nedsættelse af sin forpagtningsafgift, og bønderne bad om eftergivelse af forpagtningen. Frugthøsten var derimod ret god, og fra Sandbjerg abildgård solgtes frugt til købmand Boysen i Sønderborg. I 1790 købtes Ballegård ved Blans og Bøjskov i Ullerup sogn, således at Sandbjerg godsområde nu omfattede udstrakte jorder i tre sogne.

Greverne på Sandbjerg havde til palæet og avlsgården knyttet en ret stor stab af tjenere og lakajer, når de residerede på godset. Der var en hofmester, huslærer, danse- og ritmester, kusk, gartner, staldkarle, kammerpiger og køkkenpiger. Nogle var fast ansat på Sandbjerg,

Bræddeklædt bindingsværksbygning, brugt som brænderi for Sandbjerg.

andre fulgte med fra Brahetrolleborg, når grevefamilien tog ophold i palæet.

Conrad Reventlow var, som flere af sine slægtninge, personligt overbevist om, at det var til bøndernes, godsejernes og samfundets bedste at frigøre bønderne fra deres byrder, i modsætning til Ove Høegh-Guldberg, som mente, »at bondens åg ikke kunne afkastes, uden at Danmark måtte ryste og bæve i sine grundvolde«. I de store reformers år — 1787—88 — gennemførte han hovedgårdens udparcel-
 lering. Han havde nu også en mere privat grund til at gøre det. Alle-
 rede i sin søfficeretid havde han vist dårlige evner som administrator
 og økonom, og han var ofte i finansielle vanskeligheder. Reventlows
 rådgiver, kammerråd Marcus Dröhse, havde overbevist ham om, at en
 udparcel-
 lering ville blive en økonomisk fordel for ham. Størstedelen
 af hovmarken på ca. 300 tdr. land bortsolgte til bønderne i 14 par-
 celler, hvoraf Sandbjerggård, Ravnskobbøl og Stovgård (de to sidste i
 Dybbøl sogn) fik et areal som større bøndergårde. Kådnere (husmæn-
 dene) fik godt 100 tdr., og resten, ca. 186 tdr., blev liggende som stam-
 parcel under hovedgården. Skove, sø og de mest bekvemt liggende
 mark- og engjorder forblev under denne. Den bortsolgte jord lå især
 mellem Sandbjerg og Dybbøl med benævnelser som Vindhavn, Kol-
 løkke, Stovgårdskov, Lillemølle, Batterup, Stovgårdkobbøl, Ravns-
 kobbøl, Båslund, Øvre- og Neder Fuglsang, Store- og Lille Kalvehave,

Damhale, Rævhøj og Surløkke. Godsets jorder blev opmålt af Christian August Schmidt (1748—1807), Asserballe, som senere blev lærer i Gærup og Grønderup skoler under grevskabet Brahetrolleborg. Udparcelleringen af Sandbjerg var blot et enkelt led i de mange reformer, som helt omstøbte vor bondestands sociale og økonomiske kår. Udparcelleringen i forbindelse med en skovauktion gav samtidig greven midler til opførelsen af det såkaldte palæ eller slot, som det undertiden lidt fordringsfuldt kaldes. Det blev opført nordøst for søen og lige ud til Allsund i årene 1787—88, og arkitekten skønnes at være Chr. August Bohlsmann (1741—94), Sønderborg. Han fik i hvert fald betaling for sit »rids til den nye bygning« i to etager med hvidpudsede mure og okkergule flader samt blåt, glasseret, valmet tegltag. Med sin strenge symmetri, sine tynde liséner og blændinger bærer bygningen tydeligt præg af god dansk byggeskik fra Niels Eigtveds og de Thurahs tid. Palæet, der i dag er fredet i klasse B, var egentlig kun beregnet til at tjene som grevelig sommerbolig. Til den smukke park leverede gartner J. G. Vothmann, Sønderborg, 20 lindetræer. Til palæet slutter sig den 1783 opførte forpagterbolig. Ud mod søen ligger en gammel bindingsværkslænge og skovopsynsmandens bolig, som tidligere beboedes af godsinspektøren. Skovfogedboligen ligger ca. 500 m nordvest for palæet ved vejen fra Sandbjerg til Øster Sottrup. Her hos skovfoged Asmusen boede adjunkt Engelhardt, Flensborg, under udgravningerne i Nydam mose (1858—63) og fru pastor Bülow, Dybbøl, mens hendes mand var arresteret af preusserne.

Sandbjerg blev ved udparcelleringen i 1787—88 indskrænket til et mindre gods, men grevskabet bevarede vidtgående sin jurisdiktionelle og fiskale myndighed over det tidligere område og greb afgørende ind i bøndernes, kådnernes, daglejernes og tyendets daglige liv. Conrad Geōrg Reventlow døde den 9. april 1815 på Sandbjerg efter mange lidelser, blind og fjernt fra sine slægtninge. Han var gift med Frederikke Sophie Römeling. I 1863 rejste bønderne i omegnen en mindesten for ham på Dybbøl kirkegård. På den står der:

»Her hviler
 Conrad Georg
 Greve af Reventlow
 Commandør i den danske Flaade
 født 1749, død 1815
 Han var Bondens Ven og Velgjører.
 Taknemlighed rejste dette Minde.«

Ved hans død huskede man ham for hans fortrin og gode gerninger og glemte eller tilgav ham hans menneskelige fejltrin. Men kirkebogen

i Sottrup har en diskret meddelelse på fransk i 1799, der oplyser, at greven havde en datter med sin »concubine« i sognet. Ligeledes havde han en illegitim søn, som blev møllejer i Urup, senere gårdejer i Lyngby ved Grenå, Christian Ditlev Reventlow. Men Conrad Reventlow døde, før en påtænkt kuldlysning af hans to børn uden for ægteskab kom i stand.

Da koleraen truede land og rige i 1831, lå et beredskabskommando af Slesvigske Infanteriregiment på Sandbjerg. Alle fartøjer, som ankom fra russiske østersøhavne, blev undersøgt af en feltlæge af hensyn til smittefaren, ligesom der blev truffet andre forebyggende foranstaltninger.

Ved Conrad Reventlows død 1815 overgik grevskabet til den ældre broder, statsminister og lensgreve Christian Ditlev Frederik Reventlow (1748—1827), der overlod sønnen Ludvig Ditlev Reventlow Sandbjerg som bolig. Han var født 1780, blev kammerherre og oberstløjtnant og var gift med Agnes, baronesse af Hammerstein-Loxten, f. 1795, død den 19. januar 1824 på Sandbjerg. Under Sandbjergs jurisdiktion nævnes ved folketællingen i 1835 foruden præstegården, enkehus og degnebolig 21 gårde i Dybbøl, 6 kåd og 25 inderster (folk uden jord), kroerne Hvilhøj og Frydendal, 1 kåd, som også er kro. Ved færgestedet var der 3 inderster og 1 kåd, endvidere var der møllen på Dybbøl Banke, 2 arvefæstere i Surløkke, 1 parcelhus i Lillemølle, 1 parcelhus og 2 kådner i Stovgård, 1 parcelhus og 1 inderste i Ravnskobbøl, 1 parcelhus og 2 inderster i Randersgard, Sandbjerg mølle, 5 parcelhuse i Batterup, 1 i Rævhøj og 1 inderstehus på Dybbølmark. Skovene til Sandbjerg stod under tilsyn af Reventlows dygtige skovrider på Brahetrolleborg, C. V. Oppermann (død 1861), som gennem sin indsats må betragtes som en af grundlæggerne af den moderne danske skovbehandling. Fra Sandbjergs skove udgik rige impulser til naboskovene. Skovproduktionen pr. arealenhed er i Danmark større end i noget andet land i verden.

Ludvig Reventlow døde 1857, og den næste besidder af Sandbjerg blev broderen Christian Ditlev Reventlow (1775—1851), som var kammerherre og kongevalgt stænderdeputeret (sammen med de folkevalgte Alexandersen i Sottrup og Bonefeldt i Ulkebøl). Han var gift med Margarethe Benedicte von Qualen. Da der i stænderforsamlingen i Slesvig blev fremsat forslag om indførelsen af tysk sprogundervisning i de dansktalende områder af hertugdømmet, blev det værdigt og sagligt imødegået af bl. a. grev Reventlow.

På Sandbjerg fødtes grev Arthur Reventlow (1817—78), der blev amtmand over Tønder amt og kgl. kommissarius i den slesvigske stænderforsamling 1853—54. Han gik med som frivillig på dansk side i

Treårskrigen, og som lensgrevens nevø og befuldmægtigede lykkedes det ham ved dristig færd under den slesvig-holstenske besættelse at bortføre grevskabet Sandbjergs skatteregister og andre vigtige arkivalier samt ved sin personlige optræden at forhindre, at den provisoriske slesvig-holstenske regering modtog underskrifter fra Sandbjergs bønder. Arthur Reventlow afskedigede, som sin farbroders fuldmægtig, godsinspektør C. Jürgensen, da denne ikke viste skyldig troskab mod den danske konge eller tilbørlig iver for den danske sag. Ved disse aktioner forhindrede han den såkaldte slesvig-holstenske regering i at inddrive skatter på godset og dets område. Under Treårskrigen kom danske og preussiske kanonbåde iøvrigt i kamp på Alssund ud for Sandbjerg den 12. maj 1848 og igen den 13. april 1849.

Arthur Reventlow blev i 1830 gift med Georgine Ernestine Ahlefeldt, Saxtorf, som døde 1902 og blev gravsat i det grevelige kapel på Dybbøl ved siden af sin gemal. Hustruen påvirkede ham i slesvig-holstensk retning, og da han var amtmand i Tønder 1850—60, gik han for at være nationalt blakket, hvorfor han blev forflyttet til Bordesholm i Holsten, men også tyskerne betragtede ham som nationalt upålidelig, og Laurids Skau angreb greven i stænderforsamlingen 1853 i Flensborg.

Ferdinand Carl Otto Reventlow (1803—75), hofjægermester, geheimekonferensråd og lensgreve af Sandbjerg, gift med Benedicte Christiane komtesse Reventlow, var derimod dansksindet, og mellem de to slesvigske krige var Sandbjerg ofte rammen om danske møder. Pastor Bülow i Dybbøl fortæller, at han ofte gæstede godsinspektør Thoysen, »hvor ikke blot jeg og mine mange gæster altid fik den kærligste modtagelse, men hvor alle vi præster i Sundeved jævnlig mødtes i glæde, fiskede i Mølle dammen og vandrede i skoven ved det dejlige Alssund.«

Ferdinand Reventlow stillede Sandbjerg til rådighed for sejrherren fra Fredericia-slaget, generalløjtnant Frederik Bülow. Han døde her den 16. juni 1858, 67 år gammel og blev begravet på Dybbøl kirkegård. På dødsengen nåede han netop at få meddelelse om, at hans søn, der som løjtnant havde været i faderens stab i Treårskrigen, af Dybbøl menighed var valgt til sognepræst i det sogn, hvor han fik sit sidste hvilested.

Ferdinand Reventlow tilbød i 1864 det danske krigsministerium at lade Storskoven fælde for derved at forhindre en preussisk overgang over sundet, men ministeriet svarede, at det ikke anså dette for at være nødvendigt. Det ville være udelukket, at preusserne kunne gøre brug af skoven.

Under kampene på Dybbøl i 1864 var Sandbjerg preussisk lazareth. To danske officerer, som blev hårdt såret under kampen på Als den 29.

juni, faldt i preussisk fangenskab og førtes til Sandbjerg, hvor de døde. Det var kaptajn Casper P. D. Bügel (1825—64) fra 4. linie-infanteribataljon og secondløjtnant Johan G. F. Schlegel (1843—64) fra 3. infanteribataljon. Korporal Harald Muxoll (født på Grønland) blev hårdt såret under stormen den 18. april og døde på Sandbjerg den 21. maj. Endvidere døde på lazarettet frivillig menig Peter Severin Lund, som inden sin død fik besøg af broderen, den senere kendte historiker og professor Troels-Lund. Samme hævdede senere, at oplevelsen af nederlaget gjorde ham til historiker. Peter Lund, som var cand. teol., døde den 18. juli og begravedes på Ulkebøl kirkegård den 20. juli. De menige Hans Larsen, Raklev, Rasmus Hansen, Nyrup, Ole Thomsen, Hyllerup på Sjælland, og Hans Petersen fra Hårslev på Fyn døde på Sandbjerg og blev begravet på Sottrup kirkegård. På lazarettet døde også Anders Pedersen, Sjælland, Emil Bune, København, Rasmus Christensen, Sjælland, og Gregers Bruhn fra Fruerlund ved Flensborg. Men der var da også adskillige danske soldater, som blev raske på lazarettet og kunne vende tilbage til fredens sysler. Avlsgårdens ur kom iøvrigt til at spille en vis rolle under preussernes overgang. Når uret efter midnat slog 2, var dét det aftalte signal til, at overgangen skulle starte. Fra fire punkter foretoges aktionen over sundet, der her kun er ca. 520 m bredt. Der anvendtes 161 både og 52 pontoner, som pr. gang kunne overføre ca. 2500 mand og nogle heste.

Ferdinand Reventlow sørgede for, at Dybbøl fik en dansksindet præst i 1865, nemlig H. F. C. Claussen, ligesom han i 1869 gav sin tilladelse til, at palæet kom til at danne rammen om en dansk folkehøjskole. Nogle gode danske mænd fra Als og Sundeved med rigsdagsmand Nicolai Ahlmann (1809—90) i spidsen havde taget initiativet og dannede højskolens bestyrelse. Denne ansatte cand. teol. og løjtnant Adolf Frederik Knudsen som forstander. Skolen havde vanskeligheder i starten, ikke mindst på grund af de preussiske myndigheders negative indstilling. Folkehøjskolen begyndte med 26 elever, men ellers svingede holdene mellem 12 og 30 elever. Forstander Knudsen måtte af helbredsgrunde opgive stillingen i 1871 og afløstes af lærer Jens Langkjær. Sidstnævnte var medstifter af »Flensborg Avis« og godt kendt med sønderjyske forhold. Langkjær gjorde et dygtigt arbejde og samlede mange fra omegnen til foredrag og oplæsning på skolen. Blandt foredragsholderne var digteren Jens Chr. Hostrup og forstander Rosendal, Vinding. Allerede den 17. oktober 1874 fik Langkjær udvisningsordre, fordi »han havde søgt at fremkalde en mod de bestående forhold fjendtlig offentlig mening og søgt at hindre udsoning.« Samtidig med gav man højskolen dødsstødet. H. P. Hanssen fortæller i sine erindringer, at der kort efter Sandbjerg højskoles lukning blev afholdt

Elever på Sandbjerg højskole vinteren 1874.

auktion over Langkjærs og skolens ejendele. Lærer Jens Jensen i Snogbæk købte blandt andet et stort parti sangbøger med folke- og fædrelandssange, som flittigt blev anvendt i Snogbæk skole, hvor H. P. Hanssen var elev.

I 1875 overtog Ferdinand Reventlows søn, lensgreve, kammerherre Christian Einar Reventlow (1864—1929) Sandbjerg. Han var samtidig greve til Christianssæde og friherre til Brahetrolleborg og gift første gang med Agnes Margrethe komtesse Moltke og anden gang med Lucie-Maria Ludovika Anastasia Karola Hedevig komtesse Haugwitz Hardenberg-Reventlow. Den ny ejer ombyggede avlsgården 1887—89. Bøjskov var blevet solgt fra i 1877 og Ballegård i 1889. I årene 1907—15 lejede daværende landdagsmand H. P. Hanssen palæet og overlod det til sine døtre, Agnete og Julie Marie Hanssen fra Nørremølle, der drev palæet dels som sommerpensionat og dels som husholdningsskole. Julie Marie Hanssen overlod efter et års forløb forpagtningen til sin søster, som imidlertid måtte indstille driften ved første verdenskrigs udbrud. På avlsgården var der indrettet et stutteri for væddeløbsheste, bestyret af en englænder ved navn A. J. Castle, og de fleste jorder var da udlagt til græsning. Mr. Castle blev interneret som civilfange på Sønderborghus i 1914 af preusserne sammen med gode danske mænd fra Als og Sundeved.

Christian Einar Reventlow tog initiativet til og bekostede Louis Bobés storværk »Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds.« Reventlows datter, komtesse Naka, f. 1920, er gift med godsejer Erik Mourier, Tolvmandsforeningernes formand.

Den 10. juli 1920 besøgte kong Christian X og dronning Alexandrine med følge Sandbjerg, en betydningsfuld dag i godsets historie. I henhold til lensafløsningsloven af 1919 overgik grevskabet i 1924 til fri ejendom, uden at der blev afgivet jord, men kun betalt ca. 60.000 kr. til jordfonden. Efter at grev Christian Einar Reventlow var død 1929 uden at efterlade sig mandlige arvinger, solgtes Sandbjerg med ca. 135 ha, hvoraf 56 ha skov og 20 ha sø, til overretssagfører Knud Dahl, København. Han tilkøbte et par mindre parceller samt Sandbjerggård på ca. 28 ha. Knud Dahl var gift med Ellen, født Dinesen, en søster til forfatterinden Karen Blixen, f. Dinesen (1885—1962) og forfatterinden besøgte efter sin hjemkomst fra Kenya i Afrika 1931 ofte om sommeren Sandbjerg, hvorfra hun tog på ture til det øvrige Sønderjylland. Her i denne landsdel havde farfaderen, A. W. Dinesen (1807—76), indlagt sig hæder i de slesvigske krige, ja, han kunne endog rose sig af både at have løst de første kanonskud i 1848 og leveret slutsalven i 1859. Faderen, Wilhelm Dinesen (1845—95) deltog som purung secondløjtnant i forsvaret af Dybbøl, hvorfra han skrev en storartet lille bog, »Fra ottende Brigade«, og han meldte sig i 1870 som frivillig på fransk side i den fransk-tyske krig. En frugt af Karen Blixens sommerophold i Sønderjylland var fortællingen »Sorgagre« i samlingen »Vintereventyr« (1942). Fortællingen er bygget over et sønderjysk folkesagn fra Ballum, optegnet i F. Ohrt: »Udvalgte sønderjyske Folkesagn« (1919). F. Ohrt var født på Sandbjerg 1873 som søn af godsinspektør A. Ohrt (død 1917) og opnåede et anset navn som sprogkender, religionshistoriker, folkemindeforsker og litteraturhistoriker. Sandbjerg har en ret omfattende samling af bøger, der, foruden historisk og topografisk litteratur, rummer en samling af Karen Blixens værker i førsteudgaver.

Ellen og Knud Dahl var meget gæstfri og samlede vidt forskellige kredse, når de opholdt sig på Sandbjerg. Ofte havde de besøg af dansk-sindede sydslesvigere og frisere. Således boede friseren dr. phil. L. C. Peters fra Husum på Sandbjerg i nogle uger, da han oversatte nogle af H. C. Andersens eventyr til frisisk.

Knud Dahl døde i 1945, og hans enke overdrog ved gaveskøde godset til Århus Universitet, som overtog Sandbjerg efter Ellen Dahls død i 1959. Støvet af begge ægtefællerne befinder sig på Dybbøl kirkegård.

Ved overtagelsen forpligtede universitetet sig til at øve en dansk og

nordisk kulturel virksomhed på Sandbjerg, og dette skal ifølge statuten ske ved, at der afholdes kurser eller møder, dels for studerende og dels for interesserede lægfolk blandt den sønderjyske befolkning nord og syd for grænsen. Derudover vil Sandbjerg kunne benyttes til videnskabelige møder, nordiske fagkongresser, kurser o. lign. i det omfang pladsen tillader.

En omfattende restaurering begyndtes i 1966, men den 24. januar 1967 blev palæets vestre hjørne hærget af en brand, som medførte en fuldstændig omlægning af restaureringsarbejdet, fordi der opstod store vand- og brandskader overalt i bygningen. Samme år anrettede to voldsomme storme betydelige ødelæggelser såvel på ejendommens skove som på de stråttækte avlsbygninger.

Den 12. juli 1970 genindviedes Sandbjerg efter en omfattende restaurering, og den nu selvejende institution har siden universitetets overtagelse haft tre administratorer. Den første var generalkonsul, dengang professor, dr. phil. Troels Fink. I 1959 afløstes han af professor, dr. phil. Chr. Westergaard-Nielsen, der fungerede til efteråret 1968. Den nuværende administrator er professor H. P. Clausen. I 1974 udvidedes kursuscentret med pavilloner i haven, så der nu er plads til 48 kursusdeltagere, ligesom det gamle kornmagasin i forlængelse af palæet indrettedes til spisesal for 70 personer og et auditorium for et lignende antal.

Af godsinspektører på Sandbjerg kan nævnes Hinrich Lüders, Jens Friis (f. 1727 — død 1785), H. C. Prinzing, Nis Chr. Gehlert (død 1825), Nis Nissen, Claus Hinrich Glashoff (død 1845), C. Jürgensen (afskediget 1848), provisorisk administrator: Feddersen, Kiding, Hans Jørgen Thoysen (f. 1825 — død 1864). Thoysen blev arresteret af preusserne den 17. februar 1864, og barhovedet, i en tynd kontorjakke og med morgensko blev han i det kolde vintervejr ført gennem sneen til Sottrup, hvor han kom i forhør af en oberst. Herfra førtes han videre til Gråsten, stadig i nødtørftig påklædning, og her anklaget for spionage. Næste dag blev han under eskorte bragt til Flensborg og fængslet. Efter 7 ugers fængsel blev Thoysen løsladt, men den kraftige mand var så nedbrudt af fængselsopholdet, at han døde den 1. juli 1864, kun 39 år gammel. Fra 1864—66 var J. Albertz konstitueret som inspektør. Han afløstes af Andreas N. C. Ohrt, der virkede fra 1866—1905. Ohrt var søn af organist og orgelbygger Johan Andreas Ohrt og hustru Anna Marie f. Nissen fra Gram, selv født i Tønder den 14. september 1829, død i Sorø den 12. dec. 1917, begravet i Sottrup. Ohrt var i mange år medlem af provstisynoden og fællessynoden samt medlem af den slesvigske salmebogskommission. Han afløstes som inspektør af Andreas Valentin Karberg, dr. jur., født i Sønderborg

den 28. 2. 1881, viet i Dybbøl 1911 til Ella Friis, København. Karberg virkede som godsinspektør fra 1906—19. Han var landråd (amtmand) under den internationale kommission i afstemningstiden, amts-assessor i Sønderborg 1920—26 og amtmand i Ringkøbing amt 1926—51. Han var medunderskriver af opråbet »Til det danske folk« i oktober 1920 og blev valgt af Venstre til medlem af landstinget 1929. Karberg blev kammerherre og Ridder af Dannebrog. Han døde den 2. 11. 1961. Peter Huusmann var inspektør fra 1919—24 og døde i København 1949.

Den første bestyrer eller forpagter af avlsgården var en holstener og hed Hans Chr. Stresow (død 1742). Hans søn, Conrad Friedrich Stresow, blev født på Sandbjerg den 15. 2. 1705. Forældrene flyttede dog, da han var 6 år, og han kom til at gå i skole i Lübeck. C. F. Stresow blev siden præst i Risby på Svansen og i Husum og endte som provst på Femern, hvor han døde 1788. Han bevarede en vis tilknytning til Danmark og det danske sprog, idet han oversatte Thomas Kingos passionssalmer fra dansk til tysk, ligesom han udgav en huspostil, som oversattes til dansk og selv digtede nogle salmer.

Efter forpagter Stresow kom Statius Plage, der tidligere havde forpagtet Hjortspring på Als. Han døde 1724 og afløstes af Hans Chr. Brandt, der virkede fra 1724—52, da han overtog Sønderborg Ladegård. Så fulgte Chresten Hollensen fra 1752—64, død 1768, Lorentz Boysen, Peter Hansen Mehlbye, Chr. Rasmussen Kramer, Nicolai Hinrich Barchmann, Jens Georg Hellemann (f. 1836 i Bandholm på Lolland, død på Sandbjerg 1900). Jørgen Clausen virkede fra 1852—1901, Niels Jensen Dau (f. i Agtrup 1833, død i Ullerup 1911) var forpagter 1902—08 og afløstes af sønnen Johan Jensen Dau, som allerede i 1910 overtog en gård på Als. Dau var født 1883 og døde 1976. Fra 1915—20 forpagtede Christian Jørgensen Sandbjerg. Efter genforeningen ansattes Dan Jørgensen (f. 1896 i Tranekær på Langeland) som godsforpagter. Han afløstes af sin svigersøn Svend Eriksen i 1963.

Af skovfogeder på Sandbjerg kan nævnes Andreas Thorsen, Friedrich Wilh. Friese, Christian Stollberg Møller (fra Brahetrolleborg, død 1812), Jes Asmussen (f. i Blans 1790, død 1858 på Sandbjerg). Han efterfulgtes af sin søn, Emil Asmussen (f. 1819, død 1864). Den sidste fastboende skovfoged på Sandbjerg hed Otto Emil Wommelsdorf (f. i Sehestedt 1853 og død på Sandbjerg 1927).

SKOLER OG LÆRERE

Af *Jens Lampe*

Dybbøl sogns skolehistorie fortaber sig i det dunkle og uvisse. Det er ofte sagt, at skolen er kirkens datter, og det gælder naturligvis også for Dybbøl sogn. Ved den for hertugdømmerne udstedte kirkeordinans af 9. marts 1542 — en fri oversættelse eller bearbejdelse af den danske af 14. juni 1539 — var den lutherske lære blevet retslig gældende i hertugdømmet Slesvig, og man havde samtidig fået en skolelov, i hvilken det hed, at børnene i skolen skal »få sindet beredt til evangeliet« og at ungdommen bør sendes til skole, »for at den ikke skal falde fra Kristus, hvem den én gang, i dåben, blev indviet til.«

I de sogne, hvor der fandtes kapellaner eller diakoner, var det deres pligt at varetage undervisning, men i de andre sogne overlodes undervisningen til degnene. Ordinansen pålagde disse at undervise børnene i katekismus én gang om ugen på en tid og et sted, som sognepræsten foreskriver dem. Det var oftest i våbenhuset, tårnrummet, sakristiet eller degneboligen, børnene og de unge samledes.

Men degnens vigtigste opgave var at forestå sangen ved gudstjenesten, bede ind- og udgangsbøn, holde kirken ren og kirkegården ryddelig samt passe klokkeringningen. Derfor blev han også kaldt klokkeren. Endvidere var det skik, at degnen assisterede som skaffer ved bryllupper og begravelser. Som skaffer skulle han indbyde gæsterne, sørge for, at mad og drikke blev færdig i køkkenet til rette tid, anvise pladser ved bordet, byde velkommen, bede bordbøn og sørge for, at der blev serveret rigeligt til alle. Degnens kvalifikationer til at undervise var ofte ret nødtørftige. Man har eksempler på, at degne kun kunne læse og skrive ret mådeligt.

Undervisningen bestod i udenadslæren af Fadervor, de ti bud, trosbekendelsen, skriftsteder og salmevers. Der var ikke tale om at læse i en bog og heller ikke om undervisning i skrivning og regning. Heraf fulgte, at der ved privat initiativ oprettedes en del skoler, både i by og på land, dels at regeringen nu og da udstedte enkelte, men temmelig løse forordninger om skoleforhold. Blandt sådanne forordninger kan nævnes et kongebrev fra 1604, hvori Christian IV udtrykte

ønsket om, at det måtte pålægges bønderne i de større landsbyer at holde en skolemester.

Om visse præstesønner fra Dybbøl véd vi, at de gik i latinskolen i Sønderborg, hvor byens kirkeregnskabsbog oplyser, at der i 1590 blev opført en ny skolebygning. Men allerede i 1550 bestemte kongen, at de indtægter, som væbneren Peder Stød og hustru i 1307 havde testamenteret Sct. Jørgens kapel i Sønderborg, skulle anvendes til bedste for kirke og skole i Sønderborg, og en latinskole nævnes 1570 og 1586. Fra reformationen til 1864 var der således i Dybbøl sogn 9 præstesønner og en møllersøn, som tog studentereksamen og senere gennemgik en akademisk uddannelse.

Det kan desværre ikke med bestemthed konstateres, hvornår en degneundervisning eller skolegang er påbegyndt i Dybbøl, eftersom der ikke vides at være noget dokumentarisk stof derom før 1696, da pastor David Monrad begynder at føre kirkebog.

Dybbøl sogn hørte fra 1673 til de såkaldte »exemte sogne«, dvs. sogne, som var unddraget provsternes tilsyn og direkte underordnet den slesvigske generalsuperintendent (biskop), fordi godsejeren på Sandbjerg havde patronatsretten, dvs. bl. a. retten til at besætte embeder i kirken og skolen og administrere kirkens og skolens økonomiske midler, herunder bevillinger til f. eks. skolebygninger og lærerlønninger.

I 1674 udstedtes en lyksborgsk skoleforordning, som gjaldt i det lyksborgske sogne på Sundeved og som delvis også blev brugt som eksempel i de exemte sogne. Bestemmelsen gik bl. a. ud på, at børnene, når de var 6 år, skulle indskrives i skolen og betale de sædvanlige skolepenge til skolemesteren. Skolepligten skulle vare ved ud over det fyldte 10. år, hvis et barn ikke var tilstrækkeligt undervist i at læse og skrive, men især i at bede og i at kunne katekismen. Til skoleundervisningen føjede sig ugentlige (om sommeren månedlige) katekisationer, dvs. overhøringer i kirken. Når børnene var blevet gamle og forstandige nok og kunne den kristelige læres hovedstykker, skulle de konfirmeres. Konfirmationsalderen var 16 år for drengene og 15 for pigerne. Man ser altså, at man allerede dengang kendte til 10 års skolegang, dog ikke med samme antal skoledage og -timer som nu. Mens konfirmationen først blev indført i kongeriget 1736, begyndte man allerede at konfirmere børn i sognene på Sundeved 1674. Ingen skulle kunne fæste gård eller indgå ægteskab uden at være konfirmeret.

Efter hvad sognepræst (senere provst) Kristen Karstensen meddeler fra gamle kirkeregnskaber og andre arkivalier, som desværre gik tabt under krigen i 1864, har der allerede været en degn i Dybbøl i 1597, som underviste børn og unge i Luthers katekismus. Fra dette

år og fremover har degnen »in diesen dueren tidt« fået én rigsdaler af kirkekassen. I året 1600 fik han desuden 1½ rdlr. til byggehjælp til en degnebolig. Den første degn, som findes omtalt ved navn — 1628 — kaldtes *Jens Køster*. I kirkeregnskabsbogen fra 1652—54 og senere opføres udgifter til »des Kösters Sohn«, og det må formentlig være den *Hans Jensen*, som i 1668 nævnes som degn, for degneembedet gik ofte fra fader til søn. I 1696 nævnes degn *Alexander Thordsen*. Hans navn findes sidste gang under kirkeregnskabet den 11. dec. 1709. At de gamle kirkeregnskaber er skrevet på en blanding af plat- og højtysk, må naturligvis ikke føre til den slutning, at der blev talt tysk i sognet, men i reformationstiden blev det mange steder skik, at man i stedet for Luthers »hellige modersmål«, fik »Luthers hellige modersmål«, til trods for at reformationen just som princip hævdede modersmålets ret. Tilmed udnævnte den første evangeliske biskop i Slesvig, Tileman von Hussen, mange tysktalende præster i landsdelen.

Thordsens efterfølger som degn var *Jacob Petersen*, hans egen svigersøn, hvis navn står under kirkeregnskabet for 1710. Under 30.7. 1710 er Jacob Petersen af sognepræsten David Monrad og kirkeværgerne Nis Madsen og Jørgen Hansen blevet anbefalet til grevens fuldmægtig, inspektør Lüders på Sandbjerg, og derefter antaget som degn og skoleholder i Dybbøl. Det lader til, at han ikke er blevet prøvet i andet end kirkesang. 1738—39 blev der på patronatets til-ladelse indført en ny katekismus i skolen, udarbejdet af provst Tychsen. Patronatet forærede 100 eksemplarer af katekismen til menigheden. Ved en generalvisitation i Dybbøl 1762 af generalsuperintendent (biskop) Adam Struensee (statsmandens fader) klages der over, at skolemesteren, som samtidig var organist, var meget hengiven til drukkenskab. Han blev truet med afskedigelse, hvis han ikke forbedrede sig. Dette synes at have været tilfældet, for Jakob Petersen fik lov til at fortsætte til 1768, da han døde, 91 år gammel. Han kan næppe have undervist alene de sidste år, men har sikkert haft en hjælpelærer. Således meddeler kirkebogen om en skoleholder Peter Nissen i årene 1710—17 og en Hans Skolemester i 1740-erne. I 1744 hører vi om, at Jacob Petersen får *Jørgen Brunholz* til medhjælper i skolen. Han var skræddersøn fra Nybøl og havde i 8 år været skriver hos husfoged Lüders i Flensborg, som senere blev inspektør på Sandbjerg gods. Brunholz var efter patronen Conrad Ditlev Reventlows befaling blevet eksamineret på Brahetrolleborg og blev i 1746 gift med Jacob Petersens datter. Han forestod i mange år skolen for den gamle degn, hvem han siden 1768 efterfulgte i embedet. Degnen fik fra gammel tid sin løn dels i rede penge, dels i naturalier. Disse

bestod af tørv, brød, smør, ost og æg samt korn. Et bol, dvs. en gård på 6 mark guld, betalte til jul, faste og pinse 4 brød, en del tillige 4 pd. smør, 4 pd. ost og en snes æg. I korn betaltes 1 skæppe byg og 3 skæpper havre. De øvrige ejendomme betalte i forhold hertil. Tillige fik degnen accidenser, dvs. særlige ydelser ved dåb, brudevielser og ligtaler. Når der indtraf dødsfald i sognet, blev der på begravelsesdagen holdt ligtale over den afdøde i hjemmet, og denne parentation holdtes som regel af degnen. Hertil kom en mængde mindre eller større hverv, som han sædvanligvis bestred, f. eks. at besørge præstens embedsskrivelser til næste pastorat eller til provsten.

Den vigtigste del af degnens løn var et stykke jord, som han kunne dyrke og holde nogle få køer eller får på. Døde en degn og efterlod sig en enke og uforsørgede børn, var det her i landsdelen som andre steder almindelig skik, at den nye ansøger måtte være villig til at gifte sig med enken for at få embedet.

Af en indberetning fra 1750, skrevet af pastor Desenis, fremgår, at der kun var én skole i Dybbøl sogn, og der undervistes hele året i degnehuset. Men i såtiden om foråret og i høsten kom der næsten ingen børn i skole. Hovedfaget var religion, men nu undervistes der også lidt i læsning, skrivning og tysk. Desenis kunne ved selvsyn konstatere, at der rundt om i sognet fandtes en række andagtsbøger på dansk og foruden Bibel og katekismus læstes Arndts »Sande Kristendom«, Brochmands huspostil, Müllers »Hjertespejl« og andre opbyggelige bøger. Ved enhver visitats hed det regelmæssigt om undervisningen i skolen, at børnene lærer at læse og kunne Luthers lille katekismus udenad, mens kun nogle få lærer at skrive og regne. Som katekismusforklaring anvendtes Porsts og fra 1739 Tychsens forklaring og siden 1745 Erik Pontoppidans pietistisk prægede katekismus med forklaring. Af konfirmandlister fra årene 1759—63 fremgår det, at de fleste blev konfirmeret i 17-års-alderen.

Af fattigregnskaberne fra 1754—1833 ses, at fattigforstanderne hvert år måtte udrede skolepengene for fattige børn. Lavest var antallet i 1756, nemlig 3, og højest i 1789, nemlig 16. Landbrugskonjunkturerne var usædvanlig ringe, og for bønderne var forholdene helt elendige, så mange tyede, som »Jeppe på Bjerget«, til brændevinsflasken og blev sløve og drikkældige, men det var heller ikke usædvanligt, at præster og degne drak mere end godt var. Degn Petersen i Dybbøl havde ligesom sin sognepræst ord for at være drikkældig, og Desenis' afløser, pastor Balslev, døjede en del med sin degn.

Trods krisetider fik Dybbøl i 1752 et orgel, og degnen fik herefter årlig som organist af kirkens kasse 20 rdlr. I de første år efter anskaffelsen har en Peter Paulsen »slået« orglet og været degnen be-

hjælpelig, hvorfor han ved sin bortgang fik 20 rdlr. af kirkens kasse. Han afløstes som »orgelslager« af degnens medhjælper, Jørgen Brunholz. 1755 fik de 10 rdlr. af kirkens kasse. 1768 blev Brunholz selv degn og organist, men virkede kun ti år som sådan, idet han døde i 1788, 60 år gl. Hans enke bevilgedes årlig 10 rdlr. af kirkekassen. Hun overlevede ham i 11 år og døde 1787. Degnens efterfølger hed *Bertram Meggersee* og kom til at virke fra 1778—1802. Han var søn af amtsforvalter og kammerråd Bertram Meggersee på Femern, som dengang hørte med til hertugdømmet Slesvig og dermed under den danske krone. Meggersee var uddannet som jurist og gift med en styrmandsdatter fra Åbenrå. I hans tid — 1785 — byggedes en ny skole og degnebolig, for størstedelens vedkommende på kirkekassens regning. Den kostede knap 500 rdlr. at bygge og var 24 alen lang og 14 alen bred (ca. 15×8,8 m). Den udgjorde et storrum til to klasser, og i den ene gavl var der to mindre rum, nemlig en forstue og et »bogkammer«. Midt i skolestuen stod en bredmavet bilæggerovn og foran nordgavlen et højt kateder. Der var 24 bænke, 18 á 10 fod lange og 6 á 11 fod (1 fod = ca. 31 cm), så når alle bænke var besat, har der antagelig været plads til 75—80 børn. Der var 7 vinduer i begge langsider, et lille vindue i forstuen og et i bogkammeret. Degnen havde sin egen dør bag katederet. — De bolsmand, som hørte ind under Augustenborg, havde nægtet at bidrage til skolens bygning, men blev ved dom af 1788 kendt pligtige dertil.

Den stedlige inspektion af skolen overlodes som regel til sognepræsten, som var degnens foresatte. Han skulle flittigt besøge skolen og afgive beretning herom i skolens protokol. Desuden blev der udnævnt én eller flere skoleforstandere, hvis hverv var at indkassere og aflevere den opkrævede løn til degnen, og de skulle sørge for, at der om vinteren blev leveret brændsel til skolen og at bygningen blev holdt i forsvarlig stand.

I 1794 visiterede biskop I. G. C. Adler fra Slesvig skolen i Dybbøl og forelagde bagefter sognepræsten og ottemændene et nyt forslag til skolereglement, hvori der foresloges fast løn til degn og lærer og fast bændselsleverance, lignet over skoleinteressenterne, uanset om de havde børn eller ej. Reglementet approberedes på Gottorp 1806 og blev trykt på tysk og dansk. Degnen, der indtil da havde fået 22 skilling af hvert barn, skulle fremtidig have 200 mark i skoleløn, idet kirkekassen skulle betale for de fattige børns undervisning som hidtil. Skolegangen skulle vedvare lige til konfirmationen og det tillodes ikke, at børn blev udskrevet allerede som 12-årige, hvilket var sket i for mange tilfælde. De større børn, som skulle hjælpe i landbruget, kunne dog efter ansøgning fritages for skolegang om sommeren. I

1804 var der i sognet 12 bolsfolk, som sendte deres børn i skole, og 16 kådnere og indsiddere. 26 bolsfolk og 47 kådnere havde ingen skolesøgende børn.

Skolesproget var dansk i Dybbøl helt til 1870, men de ældre elever havde også lejlighed til at læse noget tysk. Ved det af 17. maj 1803 sanktionerede regulativ for landsbyskolerne i Sønderborg provsti heder det: »§ 17 — Den længst forbudte skadelige vane at benytte det tyske sprog ved den allerførste begyndelse af undervisningen i bogstavering og læsning af tyske bøger bliver hermed fuldstændig afskaffet, og selvom det bliver tilladt lærerne, forsåvidt tiden og omstændighederne tillader det, også at undervise i det tyske sprog, så må de dog på ingen måde forelægge dem tyske forskrifter til afskrivning, inden de fuldstændig er i stand til at forstå hvad de skriver af.«

Dejn Meggersee havde fra tid til anden en hjælpelærer, som hed *Thomas Matthiesen*. Han var født i Åbenrå, men havde været lærer i Randers, inden han i 1794 kom til sognet. Meggersee døde i 1802, og hans enke fik 10 rdlr. af kirkens kasse i årlig pension.

Året efter ansattes en ny degn og lærer, nemlig *Christian Hinrich Jürgensen*, som han selv kaldte sig, selv om faderen, som var degn i Vedsted ved Haderslev, hed Jørgensen. Jürgensen var den første seminarieuddannede lærer i sognet, idet han havde eksamen fra Tønder seminarium 1798. Han havde hidtil været lærer i Brunde, Rise sogn, og i Fargemiel i Oldenburg. Degneembedet i Dybbøl fik han ved at gifte sig med formandens enke. Jürgensen var på det tysksprogede seminarium og i Oldenburg blevet påvirket af tysk kultur og væsen, men var i hvert fald de første år af sin embedstid loyal over for sine foresatte. Ved hans tiltræden blev skolestuen forbedret med 2 fag, ligesom den i 1818 og 1821 blev grundigt restaureret, og i 1832 blev den atter udvidet, denne gang med 3 fag, hvilket kostede 140 rdlr. Ved udvidelsen i 1821 gav kirkekassen 200 mark, og den til udvidelsen fornødne grund blev afstået af sandemand og kirkeværge Lorens Hansen. I 1814 havde kong Frederik VI på Frederiksberg givet loven »Almindelig Skoleforordning for Hertugdømmerne Slesvig Holsten«, som endnu helt indtil de første år efter genforeningen i flere henseender dannede grundlaget for skolevæsenet i Sønderjylland.

Jürgensen fik også sin bolig forbedret. Han disponerede over en fortræffelig have på ca. 5 tdr. land og fik i 1814 gravet en brønd til skolen og degneboligen, og i 1818 indgik sognet akkord med degnen om at yde ham 70 mark årlig for selv at bearbejde sin skolelod.

Jürgensen var rationalist og påvirkede ikke sine elever synderligt

Dybbøl skole, bygget 1785, senere degnegård. Fotograferet 1895.

i positiv retning, hverken religiøst eller nationalt. I skolen lagde han vægt på de egentlige kundskabs- og færdighedsfag: læsning, skrivning, regning og geografi. Desuden gaves der igen undervisning i tysk, 3 timer om ugen, fra 1840. Herfor betaltes degnen 12 rdlr. årlig.

I 1839 oprettede »Foreningen til dansk Lærings Fremme i Slesvig« en læseforening og bogsamling i Dybbøl — ligesom det var tilfældet i 60 andre sogne i Sønderjylland, men det blev ikke degn Jürgensen, der kom til at lede foreningen og samlingen, men en bolsmand Hans Hansen (1817—90). I 1842 indberetter pastor Karstensen, at skolebesøget ikke altid er så godt, som det var ønskeligt, og børnene er ikke så flinke til at svare under katekisationerne, men noget træge og sløve. Om dette er en indirekte karakteristik af degnens undervisning er ikke godt at vide.

Samme år fik Jürgensen i henhold til regeringskrivelse af 27. nov. 1840 lov til på egen regning og eget ansvar at holde en medhjælper i skolen. Skolekommunen bidrog til denne ordning med at yde en godtgørelse på 50 rdlr. courant. Pastor Karstensen glædede sig over den unge medhjælper, Johannes Matzen, som ansattes i februar 1842. Derimod var han ikke tilfreds med, at forældrene tilsyneladende var noget tilbageholdende med at anskaffe de fornødne bøger til undervisningen. — I 1845 blev skolepengene (skoleskillingen) ved nyt regulativ afskaffet, og skolelærerens løn blev bestemt til 66 rdlr. 32 skil-

ling, som sognets ottemænd i deres egenskab af skoleforstandere skulle opkræve kvartalsvis af forældrene. Før dette regulativ blev vedtaget, havde børnene medbragt brændsel i den kolde tid af året. Nu fik læreren tørv fra vesteregnet. Dette kvantum blev i 1851 forøget til 10 700 tørv på grund af skolens udvidelse.

I 1845 var der 2 klasser, en hovedklasse og en elementærklasse med ialt 140 elever. I den yngste klasse undervistes der fra 1826 efter den såkaldte »indbyrdes undervisningsmetode«, en form for undervisning, som var opfundet i England af Joseph Lancaster. Metoden havde til formål at muliggøre det for én lærer at undervise et endog meget stort antal børn på én gang, idet de dygtigste elever ansattes som hjælpere. Hele klassen opdeltes i grupper, der hver havde en hjælper til leder, og som hver anbragtes foran et system af tabeller, ophængt på væggen og påmalet tal, bogstaver eller ord, alt efter om undervisningen gjaldt regning eller læsning. Stoffet, der skulle læres udenad, var trykt på tavlerne efter stigende sværhedsgrad. Metoden blev i Danmark varmt anbefalet af officeren og digteren W. H. F. Abrahamson (»Min søn, vil du i verden frem, så buk . . .«), og fra omkring 1820 indførtes den i de fleste skoler. Den havde det fortrin, at den var billig. »Een lærer blandt tusinde børn«, var slagordet. Ved et stød i fløjten satte læreren undervisningen i gang, og lokalet fyldtes med en larmende summen og snadren af stemmerne fra de stavende eller læsende børn i de forskellige grupper, indtil læreren ved et nyt fløjt tilkendegav dens ophør. Under arbejdet vandrede læreren fra gruppe til gruppe for at kontrollere eller vejlede.

Stort set var det en dårlig metode, som ikke gav børnene det fulde udbytte af skolegangen. Den var mode i pædagogikken fra ca. 1820—50. I Dybbøl anskaffede man de nødvendige tabeller og apparater til den »indbyrdes undervisning«, og man må gå ud fra, at det formentlig mest var andenlærerne, som benyttede metoden. De unge lærere blev ofte sendt på kurser i metoden i Vonsild eller Egernførde.

Hvert år til påske mødte alle børnene til »eksamen« under overværelse af sognepræsten, inspektøren på Sandbjerg og forældrene — en skik, som under skiftende former har holdt sig helt op til vor tid.

Dejn Jürgensen kom til at opleve det nationale gennembrud og danskhedens bevidstgørelse, der faldt delvis sammen med bestræbelserne på, at folket fik mere frihed og deltagelse i statens styrelse. Men det var strømninger, som han ikke selv var med i, og han kom derfor i et stærkere og stærkere modsætningsforhold til sit sognefolk. Samarbejdet med de skiftende hjælpelærere var heller ikke for godt, og i 1845 blev degnen »aldeles dispenseret fra skolen«. Han var da 68 år og åndelig immobil. Også med kirkekollegiet (en slags menig-

Lærerinde, frk. Greisen med sine elever i skolen ved Mejerigården omkring 1895.

hedsråd) havde Jürgensen gnidninger. Således bebrejdede det ham i 1845, at græsset på kirkegården, som degnen havde ret og pligt til at slå, fik lov til at stå alt for længe. Var det så endda græs altsammen, men der voksede også skarntyder, brændenælder og tidsler, som spredte deres frø og afgav et hæsligt skue! Kirkekollegiet havde flere gange bedt ham om at slå det, men Jürgensen hævdede hårdnakket, at græsset var hans, og han skulle nok slå det, når det passede ham! Men den største torn i øjet for flertallet i Dybbøl sogn var vel nok den bitre kendsgerning, at degn Jürgensen tog slesvig-holstenernes parti i 1848 og optrådte som angiver, endda mod sin foresatte, pastor Karstensen, der som følge heraf afsattes den 29. oktober 1848. Søndag den 15. oktober opslog degnen på kirkedøren et såkaldt publicandum fra den provisoriske såkaldte slesvig-hostenske regering. I denne bekendtgørelse meddeltes, at pastor Karstensen var blevet afsat. Det af degnen med megen iver og anstrengelse opsatte publicandum sad der imidlertid kun et par timers tid. Hen på eftermiddagen flagrede enkelte papirstumper endnu på kirkegården, og der hørte de sikkert også hjemme.

Forholdet mellem præsten og degnen havde i nogle år været spændt, men korrekt. Karstensen nævner ikke noget om Jürgensens sindelag. Men det var ingen hemmelighed for sognets beboere, at degnen ikke

delte deres nationale indstilling. Især i krigsårene 1848—50 var hans danskfjendtlighed blevet åbenlys, og han var derfor også af den grund ilde lidt af sognefolkene. De hurtigt skiftende andenlærere: Johannes Matzen, Peter Petersen, Niels Jensen Dau, Mads Lomholt, H. P. Alexandersen og Poul Eskesen var derimod alle dansksindede og havde af den grund også svært ved at samarbejde med Jürgensen, som gik for at være ret egensindig og stædig.

Endelig i 1850 lod Jürgensen, tvunget af omstændighederne, sig bevæge til at søge sin definitive afsked, 73 år gammel, mod at der bevilgedes ham en årlig pension på 400 mark. Hans afskedigelse fandt sted til Mikkelsdag den 29. september. Han havde da været degn, organist og lærer i Dybbøl i 46½ år. Provst Karstensen skriver om ham i embedsbogen: »Han har haft mange stridigheder med sognet om tiendebrødrenes størrelse, skolepenge, skoletørv osv. Han har også i lange tider øvet stor indflydelse, fornemmelig (især) i stridsspørgsmål og pengeanliggender, men ikke altid til det gode. I det hele taget har han været en djærv, men temmelig stridig karakter, en dygtig sanger og til sin tid heller ingen udygtig skolelærer. I de senere år havde han stadig hjælpe-lærere, først for egen, senere for egen og sognets regning«.

Jürgensen flyttede til Augustenborg, hvor han døde 1856. Der var ingen børn i ægteskabet med Anna Dorthea Hansen fra Ravnskobbøl. Jürgensen havde en yngre broder, Michael, som altid kaldte sig Jørgensen og blev lærer i Ferring i Vestjylland og senere degn og lærer i Guldager ved Esbjerg.

Imellem de to slesvigske krige oversatte lærer Peter Petersen, Dybbøl, sammen med lærerne Bock i Nybøl og Høy i Stenderup fra tysk Nissens »Samtaler over Luthers lille Katekismus«, og denne blev siden benyttet af lærerne i Dybbøl ved religionsundervisningen. 1. udgave udkom 1858. Af lærebøger brugtes Peder Hjorth: »Den danske Børneven«, hvis første udgave kom 1839 og D. S. Birchs: »Naturen, Mennesket og Borgeren«. Forsøg til en Læsebog for Almueskolernes øverste Klasser (1821). Til sangundervisningen benyttedes den af pastor Kr. Karstensen udgivne »Gamle og nye Sange til Brug for Skolen og Livet« (1851). I Kommission hos Boghandler la Motte, Sønderborg, og trykt i C. G. Grimms Bogtrykkeri, Sønderborg. Da senere de danske skolebøger kom i de preussiske myndigheders søgelys, blev Karstensens sangbog forbudt.

Jürgensens afløser som degn, organist og lærer blev *Johan Hansen Myllin* fra Mølby i Oksenvad sogn. Om hans danske sindelag rådede ingensomhelst tvivl. Før han tiltrådte embedet i Dybbøl, havde han været lærer ved borgerskolen i Ribe og korsanger i Ribe domkirke, og han var gift med Ane Marie Staal fra Tårning mølle, en datter af Hans Iver Staal (1796—1862), som var den egentlige skaber af møderne på

Skamlingsbanken, idet han sikrede grunden til mødepladsen. Ved Myllins ansættelse i oktober 1850 blev skolestuen delt i to klasseværelser ved en mur, og der blev indrettes et kammer mellem klasserne til andenlæreren, Peter Petersen, som var født i sognet. Ved provstevistatsen i 1851 fik både Myllin og Petersen vidnesbyrd som dygtige og flittige lærere, og skolens standpunkt blev vurderet til »Meget tilfredsstillende«. Der blev i sangundervisningen givet prøver på flerstemmige fædrelandssange. Skolestuerne var blevet istandsat og malet, eftersom skolen under Treårskrigen var blevet benyttet til militær indkvartering. Også degneboligen blev forandret og betydeligt forskønnet. I 1855 nævnes det, at degnen foruden fribolig og en skolelod på 7½ tdr. land, hvorpå der kunne holdes 3 køer, lønnedes med en korntiende bestående af 7 skæpper rug, 5 tdr. byg, 14½ tdr. havre, 294 brød à 5 pd., 70½ pd. smør, 78½ pd. ost, 332 æg, offer 45 rdlr. og en skoleløn på 106 rdlr. 4 sk. Til gengæld skulle han udrede pensionen til den afgåede degn. Som organist fik han 32 rdlr., for at ombære tavlen, vaske alterklædet, pudse lysestager, smøre klokker og ringe fik han 13 rdlr. 2 sk., for at føre skolelister 1 rdlr. 3 sk., og for at publicere forordninger 10 rdlr.. Desuden erholdt han af patronen på Sandbjerg 1200 tørv, 1 skæppe rug, 2 sk. byg, 6 sk. havre og i skolepenge: 5 rdlr. 3 sk. og endelig i gratification: 12 rdlr. 4 sk.

I 1858 nævnes det, at degnens klasse er på 67 elever og elementærklassen på 63, ialt 130 elever.

Under kampene i og omkring Dybbøl i Treårskrigen og fra midten af februar 1864 til den 18. april samme år blev både degneboligen og skolen beskadiget som så mange andre bygninger i sognet. Restaureringen fuldenndtes først i april 1866.

Dejn Myllin blev arresteret af preusserne først i april 1864 sammen med provst Karstensen, tingskriver Hansen og husfoged Bülow. De blev bragt til rådhusfængslet i Flensborg. Undervejs dertil blev Myllin forhørt i Gråsten af en feltgendarm og beskyldt for at have været delagtig i pastor Schleppegrells flugt fra Broager nogle dage i forvejen. Myllin fik dog lov at vende tilbage og røgtede sit embede i Dybbøl til 1867, da han søgte og fik embedet som førstelærer ved borgerskolen i Middelfart. Han afløstes som degn og førstelærer af *Hans Asmussen Jessen*, født i Kjelstrup, Holbøl sogn.

De skæbnesvangre begivenheder på Dybbøl og senere tabet af Als førte jo til landsdelens indlemmelse i Preussen 1867, og derved kom den preussiske forfatning af 31. januar 1850 også til at gælde for Slesvig og Holsten. Men da der ikke fandtes nogen preussisk skolelov, som kunne anvendes i de erobrede områder, vedblev den danske skoleordning fra 1814 at bestå som en ydre ramme om skolens administra-

tion. De første år mærkede man ingen større forandring på Dybbøl skole. I 1866 forærede Sandbjerg patronat skolen et pengebeløb, for hvilket der anskaffedes et Danmarkskort og en globus. I ældste klasse ophængtes et portræt af kong Christian IX, og eleverne læste stadig dansk i »Hjorts Børneven«. Først i skoleåret 1870—71 blev der påbudt 6 timers tyskundervisning om ugen fra det tredje skoleår, og forældrene blev tvunget til at anskaffe tyske bøger til deres børn, og nægtede de at købe tyske bøger, blev de købt på deres bekostning, og udpantning foretaget for beløbet. De lærebøger, man gav børnene i hænde, var ofte af en højst mærkelig beskaffenhed, så de fortav, hvad man ikke ville have, at børnene skulle vide noget om.

Dejn Jessen var i national henseende en forsigtig og tilbageholdende mand. Han havde fået sin uddannelse på det danske seminarium i Skårup og i årene 1852—67 været lærer, degn og organist i Midlum på Før, hvor der endnu så sent som i 1920 blev afgivet 45 danske stemmer eller 31%, men da han søgte stillingen som degn og førstelærer i Gråsten i 1865, skrev han i sin ansøgning bl. a. »... während ich freilich unter den dänischen Behörden auch kein Aussicht auf weitere Beförderung hatte«. Her har han nok røbet sit egentlige sindelag. Han gik da også for at være yderst loyal overfor magthaverne.

Umiddelbart efter krigen oprettede frøken *Støvring*, der tidligere havde haft en privat pigeskole i Sønderborg, en dansk privatskole i Dybbøl. Hun var meget afholdt og underviste først i et lille hus »bag e dam«, det hus, som senere blev beboet af skrædder Møller. Undervisningen fandt sted under primitive forhold, f. eks. var der stengulv i skolestuen, men frk. *Støvring* havde god kontakt med hjemmene og lagde stor vægt på at formidle religiøse, etiske og nationale værdier. Hun ønskede ingen skolepenge, men var taknemmelig, når eleverne bragte naturalier efter evne: smør, fløde, æg og flæsk, »og« — fortalte den gamle fru Jahnsen til provstinde Biering, »der var jo snart ikke en dag, da ikke nogle af forældrene besøgte skolen for at høre på børnene. Der kom så mange elever, at man måtte flytte ned i en større stue hos købmand Jørgen Jahnsen (nu Dybbøl Bygade 23), og der var forholdene bedre.

Men da de preussiske myndigheder i 1870 stillede i udsigt, at undervisnings sproget skulle være tysk, måtte frk. *Støvring* lukke sin skole. Hun fik dog lov til at undervise pigerne 4 timer om ugen i håndgerning i sogneskolen til 1873, hvorefter hun flyttede til slægtninge i København, hvor hun døde 1904, godt 90 år gl. — Endnu i 1930'erne levede der gamle i sognet, som med taknemmelighed mindedes frk. *Støvring*. Ellen Post »bag e dam« har fortalt provstinde Biering et minde om

frk. Støvring fra den tid, da hun boede »bag e dam« som nabo til hendes mands farbroder, der ejede det hus, som hendes søn, Christian Post, siden overtog. Dér kom frk. Støvring ind en søndag aften med en bog under sit forklæde for at læse en prædiken for de gamle, som ikke kunne komme i kirke. Da hun så Ellen, sagde hun: »Du var vist ikke i kirken i formiddags?« Nej, Ellen havde været i sit hjem i Egersund. »Så kan du godt tåle at høre en prædiken nu«, sagde frk. Støvring, og så læste hun en prædiken for dem. Fru Biering fortsætter: »Frk. Støvring fortjener at mindes som den, der i en trang tid, så længe hun kunne, læste dansk med børnene, sådan at forældrene med glæde hørte til, og også som den, der med bogen under sit forklæde gik ind og læste prædikener for de gamle«.

I 1868 var der 142 elever i Dybbøl skole, men i 1870 var tallet dalet til 121, hvoraf 10 elever fik dispensation fra at deltage i undervisningen hele sommerhalvåret. Det var børn af småkårsfolk, som skulle hjælpe i landbruget, oftest hos fremmede, eller de skulle vogte kvæg. 8 børn fik dispensation i 4 uger, også fordi de skulle arbejde.

Efter kun tre års tjeneste i Dybbøl søgte Jessen til Sydslesvig igen og blev afløst af *Nis Nissen* fra Sottrup, (dim. Tønder 1862). Nissen havde inden optagelsen på seminariet fungeret som hjælperlærer på Angel mellem krigene og fra 1863—70 virket som lærer ved den danske borgerskole i Flensborg og degn ved den danske Helligåndskirke, så om hans danske sindelag herskede der ingen tvivl. Han holdt »Flensborg Avis« og sendte sin tidligere kollega, Gustav Johannsen, en lykønskning i anledning af dennes valg som rigsdagsmand for Flensborg-kredsen i 1881, hvilket førte til, at der sendtes en indberetning om ham til landråden i Sønderborg, Adolf von Tschirschnitz, og til den kongelige preussiske regering i Slesvig. Nissen fik dog lov til at blive siddende i sit embede, men måtte fare med lempe.

I 1883 ophængtes der i skolen et billede af Martin Luther i anledning af 400-året for hans fødsel. Her var noget, man kunne enes om, men ellers måtte Nis Nissen svælge adskillige bitre piller uden at fortrække en mine. I 1884 blev der ved tvang indført en ny tysk sangbog med 85 sange, som ifølge indholdet kunne inddeles således: 13 salmer og lovsange, 24 national- og krigssange, 9 forårssange, 1 morgen- og 8 aftensange, og 30 sange af blandet indhold. Ved udgangen af skolen skulle eleverne ifølge forordningen have lært 20 sange udenad. En af sangene var den i Sønderjylland så forhadte og forhånede »Schleswig-Holstein meerumschlungen« og en anden, den preussiske nationalsang »Ich bin ein Preusse . . .«, forøget med et i 1869 for hertugdømmerne tildigtet vers, i hvilket det hedder (oversat): »Vi, der siden Dybbøl er lænkede til Preussens trone og folk ved blodets bånd, vi vil ikke se

tilbage, vi vil se fremad med tillid. Vi råber det ud i den vide verden: Også vi er preussere, vil være preussere!»

Nis Nissen døde i Dybbøl i 1888 som en agtet degn og lærer og kom ikke til at opleve den længe frygtede ordning: fra 1. april 1889 skulle tysk alene være undervisnings sproget i de nordslesvigske skoler. Kun 4 religionstimer kunne være danske, hvis forældrene turde anmode om det. De af regeringen udnævnte skoleinspektører (oftest sognepræsten) og lærere havde pligt til i samkvem med børnene at betjene sig af det tyske sprog og »agte på, at dette også mere og mere sker blandt børnene indbyrdes«, som det hed i forordningen. Det skal dog retfærdigvis nævnes, at der på visse områder skete fremskridt inden for skolen. I 1873 indførtes f. eks. friluftsgymnastik på legepladsen og håndgerning for pigerne. I gymnastik underviste andenlærer Geerthsen og i håndgerning frk. Støvring fra 1870—73 og siden Mette Hansen. Der herskede som regel orden og disciplin i timerne, og undervisningen var god og grundig i de elementære fag. I 1875 gik der 70 elever i elementærklassen og 48 i degneklassen, ialt 118 elever.

Nogle elever fra Dybbøl sogn gik i årene 1873—82 i Oehlerichs privatskole i Broager, hvor der var friere forhold og en afgjort dansk holdning hos lærerne, men Oehlerich måtte opgive sin skole på grund af myndighedernes holdning. Han flyttede til København og blev udgiver af »Husmandsbladet«.

Andenlærerne skiftede med få års mellemrum i preussertiden. De søgte naturligvis bedre stillinger, når lejligheden bød sig, og en del af dem måtte sige op, fordi de skulle indkaldes til preussisk militærtjeneste. En af dem, *Jørgen Gregersen*, deltog i krigen mod Frankrig 1870—71. Alle andenlærere var dansktalende og for de flestes vedkommende også dansksindede. Som vikar for Gregersen virkede fra januar til marts 1870 en 16-årig ung mand fra sognet, *Henrik Hansen Palmus* fra Palmose. Han kom senere på seminariet i Tønder og blev siden degn og lærer i Tandslet. En ny degn og førstelærer tiltrådte embedet i 1888. Han hed *Hans Christian Hansen* og var født i Lysabild på Als og dim. fra Tønder seminarium 1880. En af hans gamle elever, Hans Petersen, f. 1886 i Ragebøl, beretter, at Hansen var dansk af sindelag, »men det gjaldt jo om at skjule det så godt som muligt, da myndighederne ellers godt kunne finde på at forflytte ham til en rent tysk egn i Holsten«. Han fortæller videre, at det især var galt i sangtimerne. »Pigerne var jo i det store og hele føjelige, men vi drenge kunne let blive obsternasige, når vi skulle synge tyske fædrelandssange. Jeg husker engang, vi skulle synge »Die Wacht am Rhein . . .« Ikke én drengestemme lod sig høre. Følgen var, at vi alle skulle sidde efter. I frikvarteret enedes vi om at synge for fuldt drøn, så snart degnen hævdede

taktstokken. Forinden sagde han med nogle få ord, at det var ham meget i mod: »Es nützt nicht, Kinder, wir müssen ja!« Dette opfattede vi børn, at han var tvunget til det. Vi sang så kun det første vers, og så var vi fri. Foruden at være degn var han organist og spillede ved alle kirkelige handlinger. Var der begravelse, fik vi nogle skriftlige opgaver at løse under hans fravær. Ulykken ville, at vi en gang sang »Det haver så nyligen regnet . . .« ved hans tilbagekomst. I stedet for at blive vred appellerede han til vor ridderlighed. Vi vidste dog godt, hvilken pinlig situation det ville blive for ham, hvis det kom hans overordnede for øre. Hans foresatte var kredsskoleinspektør Ludwig Todsén (1847—1918) i Sønderborg, et fint menneske med en nobel karakter. Hvor ofte har jeg ikke i de forløbne år sendt ham en venlig tanke, fordi han lærte os noget, hvori der virkelig var »Hand und Fuss«, som tyskerne siger. Engang sagde han f. eks. »For jer, som kan det danske sprog, er det den letteste sag i verden at afgøre, hvornår ordet »das« skal skrives med sz (dobbelt s). Det skal det, når man kan oversætte det med »at«.«

Alle degnens naturalieydelse var i 1880 afløst af en kapital på 9 048 Reichsmark 25 Pfennig, og accidenserne blev afløst i 1892, men endnu blev der opkrævet skolepenge, nemlig 1 mark pro person, af forældre, som havde skolesøgende børn. I 1899 opkrævedes der således 154 rmk i Dybbøl sogn. Af skolekassen fik førstelæreren 500 rmk., andenlæreren 300 rmk. og lærerinden (som det hed dengang) 150 rmk. I 1895 meddeltes det, at i forståelse med konsistoriet skulle degne- og lærerembedet ved næstfølgende vakance fritages for såkaldt »lavere kirketjeneste«, dvs. klokkeringning, op- og aflåsning af kirkedørene, klokkesmøring og rundgang i kirken med klingpungen. Disse hverv skulle overtages af graveren eller en særlig kirketjener imod, at degneembedet afstod 124,75 rmk. til kirketjeneren. I 1895 var førstelærerens samlede årsløn 1446 rmk. inklusive bolig have og brændsel. Dette beløb forhøjedes i 1910 til 1500 rmk.

En tredje skoleklasse oprettedes 1891, foreløbig i et lokale lejet i byen. I den anledning ansattes den 5. januar 1891 en lærerinde. Det var frøken *Jacobine Greisen* fra Lille Tønde i Burkal sogn. Hun havde taget lærerindeeksamen fra det tyske seminarium i Augustenborg, men var dansk af sind og iøvrigt en søster til degnens kone. Da hun efter ni års forløb søgte sin afsked med pension, fik hun ingen æresgave af myndighederne, som skik ellers var, »weil diesselbe stets dänische Gesinnung gehabt hat«. Derimod forstod forældrene at påskønne hende desto mere.

1894 blev der bygget en ny 3-klaset skole med bolig for andenlæreren og lærerinden, og året efter opførtes en ny førstelærerbolig,

hvor den gamle skole lå. Skolen blev bygget af murermester Horn, Broager, og var på 462 m² med en skolegård (legeplads) på 1350 m². Degneboligen byggedes af murermester Danielsen, Lundsgårdsmark. Det midlertidige lokale ved Mejerigården blev siden benyttet til andet formål. Ved århundredskiftet gik der 137 børn i 3 klasser, nemlig 68 drenge og 69 piger i Dybbøl skole. I 1906 ophævedes patronatsretten, dvs., at greven på Sandbjerg ikke længere havde ret til at udnævne lærere i Dybbøl sogn. Den 1. april 1909 søgte og fik Hans Chr. Hansen sin afsked og flyttede til sin hjemø Als. Han døde i 1924 i Bolderslev og op-levede således genforeningen.

I anledning af folkeafstemningen den 10. februar 1920 skrev den pensionerede degn en sang til melodien »O, at jeg havde tusind munde...«

»Det danske sejrshåb i Sønderjylland«

Vi er en slægt, som ikke glemmer
den arv, vi efter fædre fik.
Med fryd vi moders røst fornemmer,
den er vort hjertes læskedrik.
Blidt toner den i mål og sang
og klinger sødt som klokkeklang.

Vor moder kærligt sammenkalder
os trindt på denne store dag:
Snart er det tid, at skranken falder,
som sønderr Danmarks folkeslag.
Brat rinder op vor sommertid,
om vi nu fanger sejr i strid.

Ej glemmer vi de venner stærke,
som på vor nød og ve gav agt.
De gav vor tid dens frihedsmærke
og råbte retfærd ud på vagt.
Vi takker dem og priser Gud,
som fører os af trængslen ud.

Velkommen, I, som minder deler
med os fra svunden ungdomsvår!
I hjælpe vil, at såret heler,
der smertet har de mange år.
Vi slutter kreds om Danmarks navn,
så får vi bod for fælles savn.

Ej straf vi ønsker vore fjender.
Kun Herren hører hævnens til.
Men, hvad i nåde han os sender,
det glade vi annamme vil. —
Gud signe vel hver mund, hver pen,
at snart af fjenden vorder ven!

I det meste af den preussiske tid forvaltedes skolen af en såkaldt »Schulgemeindevertretung«, Skolekommunerepræsentation, bestående af »der Ortsschulinspektor«, som næsten altid var sognepræsten, lærerne ved skolen, kommuneforstanderen og 5 andre sognerepræsentanter. I 1908 var det f. eks. pastor Hansen, Jørgen Hansen, Dybbøl, Jørgen Hansen, Dybbøl mark, J. P. Jensen og Lorenz Gørrigsen. Efter degn Hansens afsked blev embedet opslået ledigt, og der indstilledes lærer Chr. Bonnichsen, Avnbøl, degn Petersen, Mjolden, og degn Clausen, Hygum. Skolekommunerepræsentationen besluttede at ville høre Bonnichsen og Clausen i en religionstime i skolen og en prøve i sang og orgelspil i kirken. Detlef Clausen, Hygum, valgtes med 5 stemmer. Han var lærersøn fra Bolderslev og dim. fra Tønder 1896. Han kom med erfaringer fra sønderjysk skolevirke under de givne vilkår og fornægtede ikke sit danske sindelag. Mange undrede sig over, at andenlæreren var forbigået til trods for, at han var tysksindet og havde været lærer i Dybbøl siden 1879 med et enkelt års afbrydelse. Da en elev fra Dybbøl, Ingeborg Nicolaisen, skulle optages på lærerindeseminariet i Augustenborg, havde hun vanskeligheder med at blive optaget, fordi det var blevet indberettet, at hun var datter af en optant, dvs. en person, som havde valgt at bevare sin danske statsborgerret. Andenlæreren havde også overfor faderen udtrykt sin fortørnelse over, at han havde afslået at lade Ingeborgs yngre søskende få tysk religionsundervisning. Børnenes eneste mulighed for at lære dansk i skolen lå jo netop i de ganske få timer, der blev undervist i religion. Det gav anledning til et sammenstød mellem andenlæreren og Ingeborg Nicolaisens forældre.

1911 fik skolen en ny lærerinde, *Dora Krey*. Skolekommunerepræsentantskabet udtrykte overfor hende det ønske, at hun måtte gøre sig fuldt fortrolig med det danske sprog, så at hun var i stand til at undervise de yngre elever på dette sprog. Samme år havde man pladsmangel i skolen, hvorfor man besluttede at forespørge, om 10 elever fra Dybbølmark kunne få lov til at søge folkeskolen i Sønderborg.

Siden 1899 varetoges rengøringen og opfyringen på skolen af skrædder Jes Hammeleff og kone for 312 mark om året. Foruden den daglige udfejning af skolens 3 klasseværelser skulle der om vinteren fjernes aske og anbringes optændingspinde i kakkelovnene. Skolestuernes gulve og pulte skulle desuden sæbevaskes hver onsdag og lørdag, og 4 gange om året skulle skolen hovedrengøres, ligesom spandeklosetterne skulle tømmes, når det var nødvendigt. Arbejdet tog om vinteren 4—4½ time daglig, om sommeren ca. det halve. Resten af tiden sad skrædder Hammeleff og syede eller hjalp som daglejer på gårdene. I 1909 bortliciteredes rengøringen og opfyringen igen, og

Hammeleff afgav det laveste tilbud, nu kun 300 mark om året. 1912 døde fru Hammeleff, og som ny rengøringskone antoges en arbejderhustru, fru Clausen. Taksten var stadig 300 mark om året.

I 1908 blev det besluttet, at lærer Ludwigsen ikke mere skulle have naturalydelse i korn beregnet efter »mark guld«, da ingen mere med sikkerhed vidste, hvad dette begreb indeholdt. I stedet skulle han have en fast kontant pengeydelse, ligesom også førstelæreren fik sin løn justeret. Samme år fik den ny lærerinde, frk. Petersen, bevilget en Morsø-kakkelovn i sit sovekammer.

Den første verdenskrig 1914—18 prægede naturligvis også forholdene i Dybbøl. Eleverne måtte deltage i alle mulige slags indsamlinger, både af humanitær og krigsøkonomisk art. Der blev samlet løvhø, brændenælder, aks, stenfrugtkærner, frugtkærner, brugte cykeldæk, metaller, medicinalurter o. m. a., og lærerne blev kraftigt opfordret til at gå fra hus til hus og tegne tyske krigslån. Et cirkulære, udstedt af kultusministeriet i Berlin, pålagde alle tjenestemænd, deriblandt også lærerne, i egne med en i national henseende blandet befolkning »at øge og bevare tysk national og preussisk statsbevidsthed«, og de, som udmærkede sig særligt i germaniseringens tjeneste, kunne regne med det såkaldte »Nordmarkzulage«.

I 1917 måtte Dybbøl skole lukkes i 14 dage på grund af kulmangel, og sommerferien forlængedes til 3 måneder, for at eleverne kunne hjælpe ved landbruget. Men der var også mange forsømmelser, fordi børnene fra landbohem kunne fritages for undervisningen, når de skulle hjælpe med arbejdet hjemme. Den mandlige arbejdskraft var for flertallets vedkommende indkaldt til krigstjeneste. Skolen måtte også lukke nu og da på grund af de tyske sejrsfester. I særdeleshed var vinteren 1916—17 streng. Den mindes mange steder som »kålrevinteren«, fordi kålroer var det væsentligste næringsmiddel. Men sejrsfesterne hørte op, og krigen gik sin uafvendelige gang. Den 29. september 1919 føres skolerepræsentationens protokol for første gang på dansk. I den nye tyske Weimar-forfatning af 11. august 1919 var det nemlig fastslået, at fremmedsproglige folkedele ikke måtte hindres i brugen af deres modersmål ved undervisning m. m. I Dybbøl skolerepræsentation var da: kommuneforstander Chr. Krüger, Jes Th. Kæstel, Jens A. Møller, Lorenz Gørrigsen, J. Jahnsen og Jørgen Zachariassen. Lærerne skulle nu ikke mere tjene to herrer: deres egen samvittighed og de preussiske myndigheder. Som lærere i overgangsperioden ansattes foreløbig *Oluf Larsen* fra København og frøken *Margrethe Hyldgaard* fra Sorø foruden Detlef Clausen og Chr. Ludwigsen, som dels vikarierede andetsteds, dels var på kursus på lærerhøjskolen i København.

Førstelærer Clausen kom med i det udvalg, som var blevet nedsat i 1918 af de dansksindede, sønderjyske lærere til varetagelse af deres faglige, nationale og økonomiske interesser. Dette udvalg fremsatte sommeren 1919 overfor den danske regering lærernes ønsker med henblik på den kommende nyordning.

De i henhold til den preussiske lov af 1906 i landkommunerne valgte skolerepræsentationer ophævedes, mens den økonomiske ledelse af skolevæsenet tillagdes sognerådet, og det nærmere tilsyn med skolen overgik til en ved direkte valg af og blandt de kommunalt valgberettigede fremgået skolekommission på 5 medlemmer. Angående undervisningsproget bestemtes det, at de preussiske sprogeskripter af 1871, 1878 og 1888 skulle ophæves, og at undervisningsproget på landet skulle rette sig efter folkesproget.

Da Dybbøl skole igen officielt åbnede som dansk skole efter sommerferien 1920, skete der en begivenhed, som havde symbolsk betydning. Et billede af kong Frederik VII, der før 1864 var anbragt i skolen og efter 1864 havde været opbevaret af afdøde gårdejer Hans Hansen, Dybbøl, og efter hans død af hans slægtninge, blev ved en højtidelighed leveret tilbage til skolen og anbragt på plads af Lorens Hansen. Billedet havde i mange år ligget i en dragkiste.

Skolen havde i 1920 5 klasser med 130 børn. Foruden de lovbe-falede fag undervistes der i tysk og naturlære (fysik), og skoleåret var på 246 dage. Lærer Ludwigsen, der døde i 1921, tog sin afsked umiddelbart før genforeningen og afløstes af *Niels Tendal*, og som lærerinde ansattes frøken *Birgitte Lund Petersen*.

En helt ny periode i skolens historie var begyndt. Dette viste sig også på andre områder. Den 25. marts 1920 vedtog skolerådet (som det nu kaldte sig selv) at indgive begæring til »Andelsselskabet Sønderborg og Åbenrå Amters Elektricitetsforsyning« om indlæggelse af elektrisk belysning i degneboligen, andenlærerens og lærerindens boliger i Dybbøl.

Selve livet i skolen, undervisningsformerne, elevernes udbytte af de enkelte timer, forholdet mellem elever og lærere, trivselen, disciplinen, aktiviteterne på legepladsen, kammeratskabet, de små glæder og sorger osv. melder protokollerne og statistikken meget lidt eller slet intet om. Når folk mundtligt fortæller om deres skoletid, er det sjældent sagligt vurderende. Allerede i 1880 blev det påbudt skolelederne at føre en skolekrønike, hvori man bl. a. skulle berette om skolens grundlæggelse og historie, dens patronat og første virkeområde, de første lærere og deres kår, deres indtægter og andre hverv, skolens

nuværende tilstand, elevtal osv., men skolekrøniken fra Dybbøl er desværre bortkommet omkring 1918, så derfor er ikke alle emner og tidsafsnit behandlet ligeligt og med den grundighed, som kunne være ønskelig.

Efter genforeningen var førelsen af skolekrøniken frivillig, og da førstelærerne de fleste steder var stærkt optaget af tjenesten i skolen, dygtiggørelse gennem kursus og deltagelse i det folkelige arbejde, gennem arbejde uden for skolen, forsøgte mange at føre skolekrøniken à jour. Den vigtigste pålidelige kilde efter 1920 er faktisk den årlige statistik om skolevæsenet i Sønderborg amt, udsendt af Sønderborg amts skoledirektion, og den omfatter kun statistik og meget knappe personalia.

I 1921 deltes de 130 elever i Dybbøl skole i 5 klasser, og i 1924 nævnes der, at 69 elever deltog i tyskundervisningen på 6 ugentlige timer. En fællesprøve i dansk og regning, afholdt i alle landets skoler i september 1926 viste, at eleverne i Dybbøl, hvad de to hovedfag dansk og regning angik, stod fuldt mål med skolerne i det øvrige land. Af resultatoversigten fremgik endvidere, at pigerne nåede bedre resultater end drengene. Det gjaldt såvel dansk som regning, men i særlig grad orden.

I 1926 var der iøvrigt særlig mange forsømmelser på grund af en mund- og klovesygeepidemi.

På grund af pladsmangel og fordi en del forældre i den østlige del af sognet mente, at skolevejen var for lang for de yngste elever, indrettedes et interimistisk klasselokale hos Carl Petersen, Dybbølmark, i 1932. Der blev undervist af frøken *Krista Lund Pedersen* (dim. Silkeborg sem. 1931) og *Christian Jørgensen* (dim. Tønder sem. 1928). I 1934 opførtes en forskole på den gamle galgebakke i nærheden af krigergravene ud mod Flensborgvejen. Forskolen søgtes af de tre yngste årgange og undervistes af frøken *Birgitte Lund*, som havde bolig på 1. sal. Amtskonsulent N. J. Nielsen, Sønderborg, visiterede hovedskolen og forskolen en halv snes gange i sin embedsperiode. Han afløstes af Hans Novrup, som var amtsskolekonsulent fra 1937—59 og som også jævnligt besøgte begge skoler, hvor han altid var en velkommen gæst.

Førstelærer *Clausen* måtte på grund af sit omfattende organisationsarbejde i sine kollegers tjeneste ofte holde vikar. Tit var det nævnte *Christian Jørgensen*, som var født i Ragebøl, men der var mange andre. En af de mange var forfatteren af dette afsnit. *Detlef Clausen* blev pensioneret 1941 efter et dygtigt virke i sønderjysk skoles tjeneste under vekslende kår i 45 år. Han døde i Sønderborg 1948.

Besættelsestiden mærkedes også i Dybbøl skole. Et vagt- og udkigs-

Dybbøl skole, bygget 1894. Foto: H. C. Bergmann

hold bestående af 9—12 værnemagtsoldater, som var indkvarteret i Skansehuset og stod posteret i Kongeskansen, mindede daglig om, at fjenden var i landet. Skolerne slap dog for indkvartering af soldater og flygtninge. En dansktalende tysk soldat meddelte en dag førstelæreren, at man kunne risikere at rykke ud med én dags varsel, men der kom ingen. Trods tre strenge krigsvintre med brændselsknaphed, mørkelægning, rationering, dårlige rengøringsmidler, utallige overflyvninger, manglende læremidler og mange andre besværligheder i en spændt atmosfære blev undervisningen gennemført.

Lærer *Niels Tendal* søgte sin afsked i 1953 og forærede Dybbøl skole et særdeles smukt og velordnet herbarium, bestående af 700 planter, samlet gennem fyre år. Tendal var en samvittighedsfuld lærer og sin skoles bibliotekar. Han startede og dirigerede et sangkor i Dybbøl, var i nogle år formand for Sundeved Lærerkreds og i to perioder medlem af sognerådet. Clausens efterfølger, *Olav Jensen*, kom til at virke 1924—51. Han indførte sløjdundervisningen. Der var ganske vist ingen sløjdløkkale på skolen, men der var et tomt klasseværelse, som frk. Lund havde benyttet, og der fik Olav Jensen installeret høvlebænke og værktøj, så de store drenge både fra Ragebøl og Dybbøl kunne få sløjdundervisning.

Gymnastikundervisningen fandt først sted på legepladsen, hvor

der var ribber og bom, senere i det gamle forsamlingshus, og da det blev solgt, undervistes der oppe i den store sal på hotel »Dybbøl Banke«, og endelig efter 1945, da det nye forsamlingshus blev færdig, flyttede man gymnastikundervisningen dertil. Pigerne havde husgerning og blev undervist af Margrethe Fenn, Gitte Hohwü-Christensen, f. 1936, Birthe Andersen og Asta Gedbjerg. Håndgerningsundervisningen varetoges af Mimi Staugaard. Endelig havde Aja Bonde Poulsen (f. 1913) i mange år pigerne i gymnastik og boldspil. Pastor H. O. C. Bang underviste de større elever i engelsk. 1948 indførtes en skolelægeordning for eleverne i Dybbøl kommune, og i 1949 ansattes Maria Iversen som skolesundhedsplejerske.

Både under Olav Jensen og senere under Aksel Sinning foretog skolen hvert 4. år udvekslingsbesøg med skolebørnene i Ramme ved Lemvig. Herfra besøgte bl. a. Thyborøn, Harboøre, Lemvig og Klosterhedeplantagen. I øvrigt har der været skoleudflugter til en række mål fra Emmerlev klev i vest til København i øst og lejrskoleophold på Bornholm, ligesom skolen har været repræsenteret med hold på Kronprinsesse Ingrid's feriehus i Bøgebjerg på Hindsholm, Fyn, og i Blåvand, sydvest for Varde. Nyttår 1952 tiltrådte *Aksel Sinning* som førstelærer, og hans hustru, *Inger Sinning*, begyndte som vikar, men blev fastansat året efter. Lærerpåret kom i en brydningsperiode, da skiftende skoleplaner blev drøftet. Der er ingen grund til at komme nærmere ind på de mange skoleprojekter og planer, som en stærkt voksende forstadskommune til Sønderborg fremtvang. De mange drøftelser i skolenævn, skolekommission og sogneråd mandede endelig ud i en beslutning om at rejse en ny skole ud mod hovedvej 8 i lavningen mellem Avnbjerg og Dybbølbjerg.

Grundstensnedlæggelsen skete den 28. december 1953, rejsegildet afholdtes den 13. maj 1954, og indvielsen fandt sted den 31. marts 1955. Skolen, en smuk rødstensbygning, tegnet af arkitekt Brix, Sønderborg, bestod af 4 moderne klasseværelser, gymnastiksal, sløjdløkkale, bibliotek med læsestue samt førstelærer- og lærerindebolig, alle rum med moderne faciliteter. Indvielsen fandt sted under festlige former under overværelse af amtmand C. Vagn-Hansen, repræsentanter for sogneråd, skolekommission, skolenævn, lærerne, håndværkerne og særligt indbudte. Pastor H. O. C. Bang holdt indvielsestalen, ligesom der blev udtrykt mange gode ønsker for skolen ved den påfølgende højtidelighed i forsamlingshuset.

Håndværkerne forærede skolen et Danmarkskort i relief, udført i farver af Lillian Millek på fliser fra Emil Ruge, og flagene var hejst i sognet i anledning af indvielsen.

Den 19. juni 1956 afholdtes et stort skoleidrætsstævne i Dybbøl

med deltagelse af 7 skoler fra omegnen og 500 elever. Skolen har deltaget i adskillige idrætsstævner og svømmestævner med godt udbytte.

Midt i 60'erne foretoges der en arbejdsdeling mellem skolerne i Dybbøl og Ragebøl, således at sidstnævnte skole blev 3-klasset for de tre yngste årgange og Dybbøl 4-klasset for de ældste 4 årgange. I løbet af 60'erne blev begge skoler udstyret med moderne undervisningsmidler, såsom båndoptagere, duplikatorer og filmapparater. I 1960 ansattes lærer *Søren Leo Jessen* og i 1962 *Aksel Petersen*. Som lærere både i Dybbøl og Ragebøl skoler virkede fra 1969 *Kirsten Tange Knudsen*. Alle aktive lærere overflyttedes efter indlemmelsen i Sønderborg kommune til den nyeste Dybbølskole fra det nye skoleår i 1973. Den 1. april 1970 foregik denne indlemmelse officielt, og den førte med sig, at skolevæsenet gennemgik en reform. Efter lange forhandlinger blev der enighed om at opføre en fuldt udbygget ny Dybbølskole mellem den gamle og ny Åbenråvej på Dybbøl Langbros jorder. Stadsarkitekt Johan Juhler, Sønderborg, udarbejdede projektet, og skolen stod klar til brug ved det nye skoleårs begyndelse efter sommerferien 1972. Den i 1955 indviede skole, som af praktiske grunde i 1971 fik navneforandring til Bülowsskolen, lukkede officielt med udgangen af skoleåret 1973. I en overgangsperiode underviste lærerne fra Dybbøl ved begge skoler. Bülowsskolen er for tiden (1974) udlejet til Håndværkerskolen i Sønderborg.

Det har desværre ikke været muligt at finde navnene på alle dem, der har været medlemmer af skolenævn og skolekommissioner. Her skal blot nævnes navnene fra de senere år. I 1954 var følgende i skolenævn: formand: Jørgen Struck, Dybbølmark, Chresten Iversen, Dybbølbjerg, Harald Klinge Hansen, Hvilhøj, Henry Nielsen, Dybbøl mølle, fru Magda Petersen, Hvilhøj. Samme år bestod skolekommissionen af følgende medlemmer: formand: J. P. Nielsen, Dybbøl banke, H. Rathje, Ragebølmark, Chresten Iversen, Dybbølbjerg, Henry Nielsen, Dybbøl mølle, og fru Inger Olsen, Ragebøl.

I 1958 sad i skolenævnet: Henry Nielsen, formand, forpagter Andreas Hansen, gårdejer Chr. Iversen, gårdejer Eskild Schmidt og fru Martha Staugård. I 1962: formand: Andreas Hansen, adjunkt Tofte Hansen, Ph. Sibbesen og fru Birthe Clausen. I det sidste skolenævn for Dybbøl kommune valgtes: fru Esther Lolk Hansen som formand, fabriksarbejder Carl Olsen, Dybbøltving, husmoder Britta Kæstel, Dybbølsned, revalideringskonsulent Verner Jensen, Dybbølbjerg, husmoder Marie Knudsen, Åbenråvej, husmoder Lilli Beyer, Langbrogade, bogholder Aage Poulsen, Dybbølgade, og møller Henry Nielsen, Dybbøl mølle.

Fritidsundervisning.

Så længe Ragebøl-Stovgård udgjorde en selvstændig kommune, holdt lærer M. Stokholm aftenskole i Ragebøl for kommunens ungdom, men

da Dybbøl kommune kom til at omfatte hele sognet, forlangte sognerådet en eventuel aftenskole henlagt til Dybbøl skole under medvirken af lærerne der. Det lykkedes også en vinter at få aftenskolen i gang i Dybbøl, men derefter lå den stille til 1930, da der oprettedes en landbrugsfaglig aftenskole med 29 elever. I 1933 undervistes der i Dybbøl i husgerning for 12 elever og i Ragebøl i håndgerning 36 elever i 3 hold. Siden har der hvert år været aftenskole i både Dybbøl og Ragebøl i huslige fag med et elevantal svingende fra 12—37. Efter 2. verdenskrig kom der noget mere grøde i den frivillige undervisning, og der har også nogle vintre været arrangeret aftenhøjskole, ungdomsskole og megen anden frivillig undervisning.

Degne og lærere i Dybbøl.

1. *Jens Køster* omtales i kirkeregnskaberne 1628.
2. *Hans Jensen*, formentlig søn af Jens Køster, nævnes i kirkeregnskaberne 1652—54.
3. *Peter Nissen Skolemester* får en datter døbt 1710 og en søn 1713. Magdalene Nissen nævnes som skolemesterenke ved folketællingen 1835, 83 år, altså født ca. 1752. 1781 dør en vis Kathrine Persdatter, en datter af forrige skoleholder i Dybbøl, Peter Nissen og Ellen Hansdatter. Hun var født 1707.
4. *Alexander Thordsen*, født 20. 3. 1659 i Sønderborg, død 1739, søn af Christen Thordsen og Marina Jørgensdatter. Nævnes som degn i Dybbøl 1696 og sidste gang i kirkeregnskaberne 1709.
5. *Hans Skolemester*. 1739 uddeles katekismus til Hans Skolemester. 1740 søn døbt, samme år nævnes hans kone, 1742 hans datter, 1741 dør hans søn.
6. *Jakob Petersen*, født 1. 1. 1677 i Dybbøl, død 30.3. 1768, søn af bolsmand Peter Jørgensen og Kirstine Jespersdatter, efterlader en datter, Stina, som er gift med degn og organist Jørgen Brunholz. Var formentlig degn fra 1709—1768.
7. *Jørgen Brunholz*, født 1717 i Nybøl, død 5. 2. 1778 i Dybbøl. Søn af skrædder Jørgen Christensen Brunholz og Anna Hansdatter. Gift 1746 med Kirstine Margrethe, datter af degn Jakob Petersen og Margrethe Johansdatter, fra 1736—44 var han skriver hos husfoged Lüders i Flensborg, der også var inspektør på Sandbjerg. Skoleholder i Dybbøl 1744—68, degn samme sted 1768—78.
8. *Bertram Meggersee*, født 17. 4. 1736 i Geschenhagen ved Segeberg, død 17. 8. 1803 i Dybbøl. Søn af kammerråd og amtsforvalter på Femern, Bertram Meggersee og Ida Hedewig Rager. Juridisk embedseksamen i København 1755, eksamen fra Rostock universitet 1756. Gift i Dybbøl 1788 med Anna Margaretha Kruhl, d. a. styrmand Friedrich K. og Anna Christiansen, Åbenrå, Degn, kirkesanger og organist samt lærer i Dybbøl 1778—1803.
9. *Christian Hinrich Jürgensen*, født 24. 8. 1777 i Vedsted, Haderslev amt, død i Augustenborg 13. 5. 1856. Søn af degn Jørgen Christian Jørgensen og Ellen Mikkelsdatter. Gift 1. gang i Dybbøl 27. 7. 1804 med Anne

- Margrethe Meggersee f. Kruhl, enke efter forgængerens. Gift 2. gang 26. 10. 1845 i Dybbøl med Anna Dorthea Hansen, datter af Jens Hansen, Ravnskobelstrand og Anna Dorthea Hansen. Hun giftede sig (efter Jürgensens død) i Augustenborg 28. 8. 1857 med skolelærer Peter Hansen, Dyndved, Egen sogn. Jürgensen havde lærereksamen fra Tønder seminarium 1798. Var lærer i Søes, Rise sogn, 1798—1803, lærer i Fargemiel, Grube sogn, Oldenburg, 1803—04, degn, lærer, organist og kirkesanger i Dybbøl 1804—50, men »aldeles dispenseret fra skolen« 1845—50.
10. *Johan Hansen Myllin* (således stavet i fødesognets kirkebog), født 26. 6. 1822 i Oksenvad, Haderslev amt, død 6. 5. 1885 i Middelfart. Søn af gårdejer i Mølby Hans Myllin og Maren Madsdatter Dahl. Gift 12. 11. 1850 i Bredsten med Anne Marie Staal (1827—97), datter af møller Hans Iver Staal og Johanne Hansen. Lærereksamen fra Lyngby sem. 1842. Hjælpelærer i Højrup og Taps, lærer i Tyrstrup 1845—47, 4. lærer ved borgerskolen i Ribe samt korsanger ved domkirken 1847—50, degn og førstelærer i Dybbøl 1850—67. Førstelærer, senere overlærer ved borgerskolen i Middelfart.
11. *Hans Asmussen Jessen*, født 6. 4. 1821 i Kjelstrup, Holbøl sogn, død 17. 6. 1908 i Bomsted, Husum amt. Søn af kådner Thomas Jessen og Anna Eriksen. Lærereksamen fra Skårup sem. 1843. Hjælpelærer i Kværs 1843—44, Sønderborg 1844—45, Dybbøl 1845, lærer i Broager 1847—51, degn, førstelærer og organist i Midlum på Før 1852—67, degn, organist og førstelærer i Dybbøl 1867—70. Jessen var gift med Pauline Cathrine Dorothea Jacobsen.
12. *Nis Nissen*, født 7. 3. 1841 i Sønderkov, Sottrup sogn, død 10. 4. 1888 i Dybbøl. Søn af kådner Conrad Andreas Nissen og Marie Christine Andersen. Gift i Tønder 3. 10. 1867 med Appelline Christine Benedicte Schuldt, d. a. barbermester Johann S. og Marie Agerbæk (1841—89). Lærereks. Tønder 1862. Hjælpelærer i Siversted, Husby og Munkbrarup, lærer i Kollund, Bov sogn, 1862—63, lærer ved den danske borgerskole i Flensborg 1863—70, førstelærer s. st. og degn ved den danske Helligåndskirke 1867—70, degn og førstelærer i Dybbøl 1870—88.
13. *Hans Christian Hansen*, født 18. 10. 1858 i Lysabild, død 2. 9. 1924 i Bolderslev. Søn af indsidder Hans Christian Hansen og Marie Cathrine Petersen. Gift 11. 4. 1882 i Burkal med Cathrine Margrethe Greisen fra Lille Tønde (1849—1925), datter af kromand Laust Greisen og Elise Marie Petersen. Lærereks. Tønder 1880, II. eks. 1883. Lærer i Korup, Ravsted sogn 1882—85, lærer i Felstedskov 1885—87, degn og førstelærer i Dybbøl 1888—1909.
14. *Carl Detlef Clausen*, født 9. 3. 1876 i Bolderslev, død 15. 6. 1948 i Sønderborg. Søn af degn og lærer Detlef Christian Clausen og Helene Mathiesen. Gift i Bjolderup 15. 6. 1899 med Ellen Marie Jessen, datter af gårdejer Jes Jessen og Mette Marie Jørgensen (1876—1947). Lærereks. fra Tønder sem. 1896, II. eks. 1899. Lærer i Mejlby, Lintrup sogn 1896—1900, enelærer i Mjolden 1900—1906, degn og førstelærer i Hygum 1906—09, degn og førstelærer i Dybbøl 1909—41. Kursus på Statens Lærerhøjskole i København 1919—20. Formand for lærerkredsen på Sundeved, formand for Sønderjysk Lærerforening 1920—42, med-

Dybbøl skole, bygget 1955. Foto: H. Henriksen.

- lem af Danmarks Lærereforenings hovedbestyrelse 1921—43, hovedkasserer for samme 1928—43. Ridder af Dannebrog 1934.
15. *Olav Jørgen Jensen*, født 13. 9. 1899 i Ringkøbing. Søn af træhandler Peter Jensen og Martha Jensen. Gift 5. 3. 1927 med Dagmar Sunesen, født 5. 3. 1898 i Hundborg, Thy, død 1974 i Sønderborg. Jensen havde lærereks. fra Vinthers seminarium i Silkeborg 1923. Lærer i Hjemly friskole, Fyn, 1923—24, lærer på Vinding højskole 1924—27, førstelærer i Højer danske skole 1927—38, førstelærer i Stensballe v. Horsens 1938—42, førstelærer og kirkesanger i Dybbøl 1942—51, overlærer i Sønderborg 1951—66.
 16. *Aksel Jensen Sinning*, født 21. 7. 1913 i Balle, Bredsten sogn, Vejle amt, død 15. 9. 1973 i Dybbøl. Søn af friskolelærer Marinus Jensen Sinning og Kirsten Hansen. Gift med lærerinde Inger, f. Jørgensen. Lærereks. Jelling sem. 1936. Lærer ved Nørregades friskole i Odense 1936—41, lærer v. Kragelundskolen, Højbjerg v. Århus 1941—51, førstelærer og kirkesanger i Dybbøl 1952—73, organist og kirkebylærer s. st. 1952—67. Kursus i dansk og sang, faglærereks. i sløjd, kordirigent 1952—59, dirigent for Sønderborg Mandskor 1963—70.

Andenlærere og andre lærere.

1. *Thomas Matthiesen*, født 1746 i Åbenrå, død 27. 7. 1822 i Dybbøl. Gift 1777 med Marike Christensen fra Sønderborg. Lærer i Randers 1767—94. Hjælpe lærer i Dybbøl i perioder fra 1795—1820.
2. *Hartvig Ferdinand Ecklon*, født 13. 5. 1806 i Åbenrå, død 19. 1. 1833 i Broager. Søn af slagtermester Lorenz Ecklon (Egelund) og Cathrina

- Metta Kruhl. Gift med Hedewig Bertelsen fra Skodsbøl. Lærereks. fra Vesterborg sem. på Lolland 1829. Hjælpe lærer i Dybbøl 1829—30, lærer i Broager 1830—33.
3. *Claus Marcussen*, født 17. 9. 1805 i Valsbøl, Sydslesvig, død 16. 12. 1881. Søn af bolsmand Hans Marcussen og Cathrine Petersen. Gift i Kværs 16. 9. 1842 med Mette Petersen, datter af degn Thomas Petersen, Kværs, (1813—92). Lærereks. fra Skårup sem. 1829. Huslærer i Kasmosedam, Ullerup sogn 1829—30, hjælpe lærer i Dybbøl 1830—33, vikar i Sottrup 1834—41, hjælpe lærer i Rinkenæs 1841—42, lærer i Avnbøl 1842, lærer i Bredsten, Kegnæs, 1842—80.
 4. *Mathias Hansen Matthiesen*, født 2. 9. 1820 i Hørup på Als. Søn af bolsmand Hans Matthiesen og Ellen Petersen. Hjælpe lærer i Dybbøl 1838—39. Ved moderens død 1871 meldes han »fraværende«, antagelig udvandret til Amerika.
 5. *Hans Peter Petersen*, født 9. 10. 1821 i Dybbøl, død 29. 10. 1884 i Sæby. Søn af møller Christian Petersen og Anna Marie Christensen. Gift 11. 7. 1850 i Sæby med Kirstine Hulbek Hjort fra Byrum, Læsø (1821—84). Lærereks. fra Skårup sem. 1844. Hjælpe lærer i Dybbøl 1839—40, hjælpe lærer i Gjellerup 1845—46. 2. lærer, kordegn og organist i Sæby 1849—84. Arresteret af preusserne i juli 1864. Dirigent for Sæby Sangforening.
 6. *Niels Jessen*, født 12. 9. 1817 i Bjolderup, død 11. 4. 1854 i Rise. Søn af degn og skole lærer Jep Jessen og Maren Nielsdatter. Lærereks. fra Skårup sem. 1838. Huslærer på Tårning mølle, hjælpe lærer i Dybbøl 1840—42, enelærer på Barsø 1843—45, lærer i Brunde, Rise sogn, 1845—54.
 7. *Johannes Matzen*, født 24. 5. 1821 i Almsted, Notmark sogn, død 7. 4. 1854 i Notmark. Søn af styrmand Jørgen Matzen og Catharina Daniel sen. Gift i Dybbøl 20. 9. 1850 med Anne Kathrine Jørgensen, datter af gårdejer Peter Jørgensen, Ragebøl, og Anna Kirstine Petersen. Lærereks. fra Skårup sem. 1841. Privat lærer på Fanø 1841—42, hjælpe lærer i Dybbøl 1842—45, lærer og organist i Nordborg 1846—50, lærer i Asserballeskov 1850—54.
 8. *Johann August Martensen*, født 27. 8. 1819 i Husum, død 20. 12. 1895 sammesteds. Søn af skrivemester Hans Martensen og Christina Juliane Jansen. Lærereks. fra Tønder sem. 1842. Vikar i Hörnerkirchen i Holsten 1842—43. hjælpe lærer ved pigeskolen i Neumünster 1843—44, hjælpe lærer i Gråsten 1844—45, hjælpe lærer i Dybbøl 1845, degn og lærer i Horsbøl, Sydslesvig, 1845—86.
 9. *Lorents Peter Lassen*, født 12. 5. 1825 i Hørup, Als, død 10. 12. 1897 i Nørre Dalby, Sjælland. Søn af skole lærer Christian Lassen og Marie Kirstine Jensen. Gift i Havnbjerg 8. 8. 1856 med Caroline Margrethe Frederiksen, datter af degn og lærer Peter Frederiksen, Havnbjerg. Lærereks. fra Skårup sem. 1845. Hjælpe lærer i Dybbøl 1846—48, lærer Hørup, Als, 1848—54, lærer i Øster Ørsted, Svesing sogn v. Husum 1854—57, lærer i Nørre Dalby, Sjælland, 1857—87.
 10. *Peter Petersen*, født 1. 5. 1827 i Dybbøl, død 29. 4. 1892 i Eskebjerg, Bregninge sogn, Sjælland. Søn af kådner Peter Petersen og Ellen Dorth ea Jacobsen, Dybbøl lide. Lærereks. fra Skårup sem. 1847. Huslærer i Haderslev 1847—48, hjælpe lærer i Nybøl 1848, hjælpe lærer i Dybbøl

- 1848—50, 2. lærer i Dybbøl 1850—52, lærer i Dørsinge v. Sorø 1852—58, lærer i Eskebjerg v. Svebølle, Sjælland, 1858—88.
11. *Niels Jensen Dau*, født 13. 10. 1833 i Sdr. Bjært v. Kolding, død 27. 11. 1911 i Ullerup. Søn af kådner og bødker Jens Jensen Dau og Anna Cathrina Stormsgaard. Gift 1. gang i Ullerup 29. 7. 1859 med Marie Sophie Thomsen, datter af degn Nicolai Thomsen og Ingeborg Petersen, Ullerup. Gift 2. gang 22. 11. 1878 med Anna Maria Henriksen Kjær, Blans. Lærereks. fra Skårup sem. 1854, huslærer på Hoffmannsgave v. Otterup 1855, 2. lærer i Dybbøl 1856—58, hjælpelærer i Ullerup 1858—63, lærer i Blans 1863—74, mejeriejer i Ullerup 1874—94, forpagter af Sandbjerg gods 1902—11. Foregangsmand på Sundeved på mejerivæsenets område. Ville ikke deltage i fortyskningen og tog derfor sin afsked som lærer i 1874.
 12. *Mads Jensen Lomholt*, født 3. 7. 1838 i Højen sogn, Vejle amt, død 2. 4. 1928 i Nørre Broby, Fyn. Søn af gårdejer Jens Madsen Lomholt og Kirsten Olesdatter. Lærereks. fra Jelling sem. 1857. 2. lærer i Dybbøl 1858—59, lærer i Nørre Broby 1859—60, lærer i Vøjstrup v. Brobyværk, Fyn, 1860—1910. Dannebrogsmænd 1908.
 13. *Hans Peter Alexandersen*, født 5. 5. 1834 i Dybbøl, død 15. 12. 1860 i Dybbøl. Søn af kådner og snedker Hans Alexandersen og Maria Sophia Paulsen. Konstitueret 2. lærer i Dybbøl 1859. Død af brystsyge.
 14. *Poul Eskesen*, født 12. 12. 1837 i Thorstrup, Ribe amt, død 25. 12. 1902 i Yderik, Thorstrup sogn. Søn af gårdejer Eske Pedersen og Anna Marie Poulsdatter. Lærereksamen fra Ranum sem. 1858. Vikar i Stenbjerg på Angel 1858—59, 2. lærer i Dybbøl 1859—67, lærer i Sædding ved Esbjerg 1868—93. (3 breve fra Eskesen til vennen Hans Hansen, Dybbøl, befinder sig endnu i oldebarnet, Mary Nielsens eje).
 15. *Georg Kæstel*, født 27. 3. 1842 i Mølby, Ulkebøl sogn, død 5. 5. 1916 i Sandved, Hårslev sogn, Sjælland. Søn af husmand Peter Kæstel, tidl. Asserballeskov, og Anna Marie Louise Ulrichsen. Gift med Marie Frost fra Ulkebøl (1843—1913), datter af bolsmand Christen Frost og Elisabeth Nørremark. Lærereksamen fra Skårup sem. 1865, 2. lærer i Hørup, Als, 1865—67, 2. lærer i Dybbøl fra april til oktober 1867, enelærer i Stenderup v. Nybøl 1867—72, førstelærer og degn i Nybøl 1872—85, førstelærer i Tingjellinge, Dalmose, Sjælland 1885—1913. Dannebrogsmænd m. sølvkors.
 16. *Jens Rasmus August Cappel*, født 19. 7. 1845 i Roskilde, død 1. 3. 1916 i Korsør. Søn af skråddermester Hans Peder Cappel og Leopoldine Scheil. Gift 19. 10. 1872 i Korsør med Charlotte Marie Hornung (1846 —), datter af organist Chr. Frederik Hornung og Sofie Henningsen. Lærereksamen fra Jonstrup 1866. Hjælpelærer i Dybbøl 1867—68, lærer i Korsør 1868—77, lærer og kordegn s. st. 1877—1915.
 17. *Lorenz Edmund Petersen*, født 7. 3. 1863 i Nordborg, død 19. 8. 1884 i Sønderborg. Søn af farversvend Lorenz Peter Petersen og Dorothea Nielsen. Præparand. Hjælpelærer i Dybbøl 1881—82. Som præparand virkede endvidere *Christian Peter Koberg* og *Henrik Hansen Palmus*.
 18. *Jørgen Nikolaj Gregersen*, født 3. 3. 1847 i Vestre, Ladelund sogn, Sydslesvig, død 6. 1. 1875 i Holbøl. Søn af skolelærer og degn Jens Nis Gregersen og Anne Petrea Petersen Stadsager. Ugift. Lærereks. fra Tønder sem. 1868. Lærer i Dybbøl 1868—70, lærer i Egersund 1870—

- 73, førstelærer og degn i Holbøl 1873—75. Deltog i den tysk-franske krig 1870—71.
19. *Hans Hinrich Jensen*, født 21. 2. 1837 i Lille Jørl, Angel, død 21. 1. 1874 i Skovbøl, Felsted sogn. Søn af chausséopsynsmand Peter Jensen og Margrethe Marie Christiansen. Var før seminariet hjælpelærer i Bommerlund-Gejlå, Vilsbæk og Løjtved skoler. Elev fra Jelling sem. 1857—59, lærer i Kastvrå, Sommersted, 1860—64. Lærereks. fra Blågård sem. 1867. Hjælpelærer i Hostrup, Ensted sogn, 1867—70, 2. lærer i Dybbøl 1870—72, enelærer i Skovbøl, Felsted sogn, 1872—74. Måtte aflægge ed til den preussiske konge.
 20. *Peder Andersen*, født 30. 9. 1850 i Abild, Tønder amt, død 1. 11. 1913 i Holbøl. Søn af landmand Peder Andersen og Petrine Mikkelsen. Gift 1. gang i Hostrup 22. 3. 1872 med Ingeborg Marie Cæcilie Paulsen (1850—72), datter af gårdejer Paul Hansen Paulsen og Anne Cathrine Schmidt. Gift 2. gang i Ensted 22. 8. 1873 med Anna Kristine Jakobsen, datter af inderste Jørgen Jakobsen og Anna Cathrine Johannsen. Lærereks. fra Tønder sem. 1872, 2. lærer i Dybbøl 1872—73, lærer i Røllum 1873—76, lærer i Sønderby, Rømø, 1872—80, lærer og degn i Branderup 1880—84, lærer og degn i Åstrup 1884—94.
 21. *Matthias Geertbsen*, født 14. 12. 1852 i Sdr. Mastrup, Hoptrup sogn, død 29. 8. 1888 i Øster Sottrup. Søn af landmand Jacob Geertbsen og Helene Rudebeck. Gift i Dybbøl 12. 7. 1876 med Anne Cathrine Jessen (1855—1928), datter af Peter Jessen og Cathrine Marie Jensen. Lærereks. fra Tønder sem. 1874. 2. lærer i Dybbøl 1874—79, lærer i Øster Sottrup 1879—88.
 22. *Christian Ludwigsen*, født 11. 3. 1856 i Sottrup, død 21. 12. 1921 i Dybbøl. Søn af kådner Hans Ludwigsen og Marie Elisabeth Clausen. Gift i Dybbøl 11. 8. 1891 med Anne Marie Jepsen, datter af kromand Christian Jepsen og Anne Marie Schmidt, Frydendal. Lærereks. fra Tønder sem. 1879, II. eks. 1882. — 2. lærer i Dybbøl 1879—81, lærer i Hygum 1881—82, lærer i Dybbøl igen 1882—1920.
 23. *Oluf Larsen*, født 1. 9. 1887 i Linå v. Silkeborg, død 28. 1. 1940 i København. Søn af førstelærer Jens Larsen og Karen Mortensen. Gift med Ellen Johanne Rindom Thomsen. Lærereks. fra Silkeborg sem. 1908, årskursus, kursus ved London universitet. Vikar i Fredericia 1908—10, lærer i Ringkøbing 1910—11, lærer ved Nørre Allé skole i København 1911—19, vikar og kst. lærer i Dybbøl fra 10. 10. 1919—1.—11. 1920, derefter igen lærer ved Nørre Allés skole 1920—23, lærer v. Vanløse skole, København, 1923—40, tilsynsførende ved Københavns kommunes fortsættelseskursus, forstander for samme og leder af den frivillige ungdomsskole.
 24. *Niels Fredmann Tendal*, født 31. 5. 1887 i Vester Ulslev på Lolland, død 24. 5. 1962 i Sønderborg. Søn af landmand Peder Nielsen Tendal og hustru. Gift 25. 4 1925 i Blans, Ullerup sogn, med Johanne Mortensen, f. 1903. Lærereks. fra Jonstrup sem. 1909. Lærer i Rørby v. Kalundborg 1909—11, lærer ved Nykøbing Falster private realskole 1911—15, lærer i Dybbøl 1920—53.
 25. *Christian Jørgensen*, født 15. 9. 1907 i Ragebøl, død ved et ulykkestilfælde i Sønderborg 10. 8. 1944. Søn af gårdejer Christian Jørgensen og hustru, Vester Sottrup. Gift med sygeplejerske Gudrun Hansen. Lærer

- eks. fra Tønder sem. 1928. Vikar forskellige steder i Sønderborg amt, bl. a. flere gange i Dybbøl, provisorisk lærer i Dybbøl 1932—34.
26. *Søren Leo Jessen*, født 3. 1. 1935 i Søskov, Bredsten sogn, Vejle amt. Søn af landmand Henrik Ullum Jessen og hustru. Student Vejle 1952, lærereks. fra Jelling 1957, tillægsprøve i engelsk 1957, faglærereks. i sløjd 1962. Årsvikar i Odense 1957—58, lærer i Snøde, Langeland, 1959—60, lærer v. Dybbøl skole 1960—73, overflyttet til Dybbølskolen 1. 8. 1972.
27. *Aksel Christoffer Petersen*, født 23. 12. 1922 i Sønderborg. Søn af arbejdsmand Peter Jakob Petersen og Marie Helene Brosolat. Gift 1942 med Thea Böhlers. Lærereks. fra Haderslev sem. 1960, tillægsprøve i engelsk 1960. Lærer v. Ålykkeskolen i Kolding 1960—62, lærer v. Dybbøl skole 1962—73, lærer v. Dybbølskolen 1. 8. 1972. Medl. af bestyrelsen for Dybbøl Ungdoms- og Idrætsforening, medl. af bestyrelsen og formand for FDF-Samvirket i Sønderborg, medl. af repræsentantskabet for Silkeborg Højskole. Skolebibliotekar.

Lærereinder.

1. *Pouline Jensine Kirstine Støvring*, født 11. 9. 1814 i Århus domsogn, død 22. 11. 1904 i København. Datter af kommandersergent Povel Sørensen Støvring og Mette Marie Jensdatter. Ugift. Institutbestyrer ved den private danske pigeskole i Sønderborg 1853—65. Daværende biskop Boesen gav hendes undervisning skudsmålet »Meget tilfredsstillende« ved en visitats, privatlærerinde i Dybbøl 1865—70, håndgerningslærerinde ved Dybbøl skole 1870—73.
2. *Jakobine Greisen*, født 14. 2. 1855 i Lille Tønde, Burkal sogn, død 20. 5. 1938 i Sønderborg. Datter af kromand Laust Greisen og Marie Jakobsen. Lærereindeks. fra Augustenborg sem. 1881. Privatlærerinde i Årslev 1881—83, lærerinde i Holbøl 1883—90, lærerinde i Dybbøl 1891—1900.
3. *Ingeborg Sophie Witt*, født 20. 9. 1873 i Sønderborg, død 1950 i Rønshoved. Datter af malermester og rådmann Friedrich Ludwig Witt og Anna Weide. Gift 1906 med kaptajn Lars Flindt, søn af lærer Chr. Nielsen Flindt og Metta Hjersing. Lærereindeksamen fra Augustenborg sem. 1895. Lærereinde i Holbøl 1895—1900, lærerinde i Dybbøl 1900—06. Lærereinde i Kiel, senere bosat i Sønderhav, Sdr. Smedeby og Rønshoved.
4. *Anna Sophia Petersen*, født 18. 5. 1880 i Åbenrå, død 13. 11. 1913 i Åbenrå. Datter af købmand Gottfried Petersen og Marie Bundesen. Lærereindeksamen fra Augustenborg sem. 1901. Lærereinde i Øster Sottrup 1901—06, lærerinde i Dybbøl 1906—11. Søgte sin afsked på grund af sygdom. Boede siden i Svenstrup og Åbenrå.
5. *Dorothea Johanne Krey*, født 4. 11. 1891 i Sønderborg, datter af lærer Johannes Ludwig Krey og Anna Marie Elise Levisen. Lærereindeksamen fra Augustenborg sem. 1911. Lærereinde i Dybbøl 1911—14, lærerinde i Åbenrå 1914—19.
6. *Clara Elsebeth Bornholt*, født 13. 8. 1893 i Flensborg, datter af amtsbud Bornholt og hustru. Lærereindeksamen fra Augustenborg sem. 1913. Lærereinde i Hajstrup 1913, lærerinde ved pigefolkeskolen i Sønderborg

1913—15, lærerinde i Dybbøl 1915—18, lærerinde i Sønderborg 1918—20. Flyttet til Husum.

7. *Margrethe Hyldgaard*, født 11. 9. 1890 i Sorø, datter af købmand Rasmus Hansen Hyldgaard og Lucie Pedersen. Elev på Askov udv. højskole 1915—17, årskursus 1931—32. Lærerinde v. Roskilde privatskole 1917—19, vikar i Dybbøl 1919—20, vikar i Ullerup 1920, lærerinde i Skelde 1925—52. Bosat i Sorø efter pens.
8. *Birgitte Lund Pedersen* (kaldet Lund), født 21. 3. 1895 i Ramme ved Lemvig, datter af førstelærer Kristian Lund Pedersen og Vilhelmine Villesen. Lærereksamen fra Nørre Nisum sem. 1919, Statens skoleekkenudd. 1924—25, årskursus i dansk og engelsk. Lærerinde i Tarm 1919—20, lærerinde i Dybbøl 1. nov. 1920—31. marts 1962.
9. *Krista Lund Pedersen*, født 23. 12. 1903 i Ramme, søster til ovennævnte. Lærereksamen fra Silkeborg sem. 1931. Vikar i Skelde 1931, lærerinde ved Sønderborg private forberedelsesskole 1932—34, samtidig provisorisk småbørnslærerinde i Dybbøl (om eftermiddagen), siden vikar i Augustenborg og lærerinde i Nordjylland. Bor i Holstebro.
10. *Inger Sinning*, født 18. 5. 1914 i Odder. Datter af cykleforhandler Niels Holm Jørgensen og hustru. Gift med førstelærer Aksel Sinning. Lærereksamen fra Silkeborg sem. 1936. Lærerinde ved Hjemly friskole og efterskole 1936—38, lærerinde ved Nørregades friskole i Odense 1938—41, periodisk vikar- og lærerindevirksomhed v. Holme-Tranbjerg komm. skoler samt børnehjemmet »Brejdablik« 1941—51, vikar ved Dybbøl skole 1953—54, lærer s. st. 1954—72., overfl. til den ny Dybbøl-skole.
11. *Kirsten Tange Knudsen*, født 17. 4. 1946 i Haderslev. Datter af købmand Viggo Jacobsen og Johanne Petersen. Gift med ingeniør Hans Chr. Foged Knudsen. Lærereksamen fra Haderslev sem. 1969. Lærerinde v. Ragebøl og Dybbøl skoler 1969—71, lærer v. Dybbøl skole 1971—73, lærer v. den nye Dybbølskole 1. 8. 1973.

Ragebøl skoles historie.

I en beretning af 14. 6. 1750 nævnes der, at degnen i Dybbøl holder skole i Dybbøl og Ragebøl, »dog ikke i såtid og høsttid, men ellers hele året«. Det ser dog ikke ud til, at der har været et særligt skolelokale i Ragebøl. Fra og med 1785 må det formodes, at alle skolebørn i Dybbøl sogn har søgt skolen i kirkebyen. Under fremmedherredømmet udgjorde Ragebøl og Stovgård to særlige kommuner med fælles kommuneforstander. Kommunerne omfattede Ragebøl, Ragebølmark, Ravnskobbøl, Ravhøj og en del af Sandbjerg. I dette distrikt var elevtallet i 1913 så stort, at man påtænkte at oprette en 4. klasse og udbygge skolen i Dybbøl. Beboerne i Ragebøl og Stovgård foreslog da, at man i stedet oprettede en skole i deres område, idet de hævdede, at en del børn, især dem i sognets nordøstlige udkant, havde en meget lang skolevej. Stemningen herfor vandt stærk klangbund, og en henvendelse til myndighederne blev positivt modtaget.

Efter ansøgning hos landråden i Sønderborg blev der valgt et skoleforstanderskab for distriktet bestående af gårdejerne Lorens Petersen, Esben Matthiesen, Jens Peter Jensen, Ragebøl, gårdejer Andreas Nicolaisen, malermester Chresten Christensen og maskinbygger Hans Staugaard fra Stovgård. Formand blev kommuneforstander Hans Staugaard og stedfortræder Hans Jørgensen. Der var først tale om at indrette skolen i et hus, tilhørende skrædder Peter Hansen, Stovgård, men opmålinger af skoleveje viste, at Ragebøl lå mest centralt, og det blev derfor enstemmigt besluttet at placere skolen på artikel nr. 33 ved Sønderborg—Åbenråvejen i nærheden af jernbanestationen. Grunden på 4300 m² købtes af gårdejer Asmus Petersen for 80 pf. pr. m². Staten gav et tilskud på 2500 mark.

Ved et møde den 17. november 1913, hvor skoleinteressenterne var indbudt, forelagdes en skitse, udarbejdet af bygmester Rellensmann, Flensborg, og dette projekt godkendtes. Efter licitation overdroges byggearbejdet til bygmester Asmus Christiansen, Dybbøl banke, der havde givet et tilbud på 17.767,70 mark, og som begyndte arbejdet i slutningen af maj 1914. Malerarbejdet overdroges til malermester Christen Christensen, Stovgård. Den 1. august 1914 holdtes rejsegilde, og ingen havde nogen anelse om den verdenskatastrofe, som skudene i Sarajevo den 28. juni ville udløse. Men den 4. august var tyske soldater på march ind i Belgien, og hermed var den 1. verdenskrig i gang. Da mobiliseringsordrerne også gjaldt de fleste bygningshåndværkere ved Ragebøl skole, måtte murske, økse og høvl ombyttes med våben. På grund af krigen forsinkedes byggeriet i 1½ år. Bygmester Horn, Broager, fik af skoleforstanderskabet overdraget færdiggørelsen, da Asmus Christiansen måtte gøre krigstjeneste og blev hårdt såret ved et skud i underlivet den 25. september 1914 ved Tracyle Val i Nordfrankrig. Han kom hjem på rekreation og hjalp med at få bygningen færdig.

Den 1. maj 1916 blev Ragebøl skole indviet i overværelse af skoleforstanderskabet, forældrerepræsentanter og en række særligt indbudte fra myndighederne. Pastor Hansen, Dybbøl, holdt indivielsestalen, og endvidere havde landråd Kurt von Schönberg, Sønderborg, ordet og udtalte ønsket om, at skolen måtte blive et sted, hvor »Gottesfürcht, Liebe und Treue zum Vaterlande gehegt und gepflegt würden«. Kredsskoleinspektør Deiss, Sønderborg, talte noget mindre udfordrende om det gode samarbejde mellem hjem og skole.

Skolens første (provisoriske) lærer blev *Jens Bull*, født i Skodborgskov. Han var ansat ved pigeborgerskolen i Sønderborg og havde gjort tysk militærtjeneste fra 25. maj til 3. december 1915, men da han som 44-årig kun fandtes egnet til garnisonstjeneste, fik man ham uden

større besvær hjemsendt og overført til sit civile arbejde. Elevtallet var i maj 1916 på 46, nemlig 23 drenge og 23 piger foruden de 2 drenge og 5 piger, som skulle begynde i 1. klasse netop samme dag. 39 elever deltog i de 4 ugentlige religionstimer. Der holdtes sommerferie fra 16. august til og med 12. september på grund af den sene høst, men mange børn fik fri nogle dage ekstra for at kunne hjælpe forældrene med at få høsten bjerget.

Eleverne blev i oktober 1916 opfordret til at samle hvidtjørnsfrugter til fremstilling af kaffeerstatning. Der samledes 125 liter, som blev tørret og bragt til samlecentralen i Sønderborg.

Ved en folketælling den 1. december 1916 viste det sig, at der boede 59 mdl. og 90 kv. personer, ialt 149 personer i Ragebøl og 73 mdl. og 71 kv. personer i Stovgård, ialt 144. Hele skoledistriktet omfattede altså 293 personer, men 58 var indkaldt. Juleferien 1916/17 blev forlænget til den 15. januar, for at man kunne spare på brændselet. Af samme grund lukkedes skolen fra 23. februar—10. marts 1917. Den 1. maj 1917 udgjorde elevtallet 57.

Lærer Bull måtte i marts 1917 overtage et vikariat i Bøgeskov. Han afløstes som vikar i Ragebøl af førstelærer Detlef Clausen, Dybbøl. Efter anmodning af de preussiske myndigheder fejrede man general von Hindenburgs 70-års fødselsdag den 2. oktober. Der indsamledes 7,05 mark til ham. Også til general Ludendorff indsamledes et beløb, som formentlig gik til krigsformål. I november 1917 meddeles, at 6 skolebørn i distriktet har tysk som hjemmesprog, de øvrige 51 dansk. I juni 1916 blev lærerembedet opløst ledigt, og skoleforstanderskabet valgte lærer *Niels Christensen* fra Hostrupskov. Han kunne dog ikke tiltræde embedet på grund af krigstjeneste. Christensen blev uddannet i Bamberg og deltog fra maj til oktober 1917 i kampene omkring Reims i Frankrig og siden i Flandern. Foranlediget af en ansøgning fra skoleforstanderskabet til den kgl. regering i Slesvig blev han hjemsendt i februar 1918.

Der afholdtes igen forskellige indsamlinger de sidste to krigsår, f. eks. 54 centner løvhø og 35 pd. bog og agern, og fra 28. januar til 24. april 1919 var skolen lukket på grund af kulmangel. Eleverne havde skriftlige opgaver for, som de skulle vise efter tur om eftermiddagen på skolen. I maj, juni og juli samme år hjemsøgte skoledistriktet af difteritis og mæslinger, hvilket gav mange forsømmelser, og en pige på 8 år døde. 13 elever fra skolen var på rekreationsophold i Danmark i sidste halvdel af maj og en del af juni. 12 af dem var på Fåborg-egnen og 1 hos slægtninge i Kolding.

Lærer Christensen var på kursus på Statens Lærerhøjskole i København og havde til hensigt at forblive i embedet. Imidlertid udviklede

forholdene sig således, at den nationale modsætning mellem lærer Christensen og hans familie på den ene side og befolkningen på den anden umuliggjorde hans stilling som lærer i Ragebøl. Christensen var i og for sig en duelig og dygtig lærer, men vel nok temmelig hård i sit valg af disciplinærmidler. Skolens »Strafverzeichniss«, som er nøje ført i tysk tid, viser, at elever ved gentagne lejligheder har fået 5 eller 3 »Schläge auf das Gesäss«. I tiden efter genforeningen forekommer kun eftersidninger som straf i protokollen. Lærer Christensen søgte og fik ansættelse ved folkeskolen i Kiel, hvor han pensioneredes og døde 1956.

En skolekommission på 5 medlemmer valgtes efter genforeningen i distriktet, nemlig husejer Fr. Buck, skomager Langendorff, maler Chr. Christensen, gårdejer Peter Jørgensen Jensen og gårdejer Jens Peter Jensen. Sidstnævnte blev formand. Det ledige embede søgtes af 42 lærere, og som nr. 1 indstillede skolekommissionen lærer *Morten Stokholm*, Ishøj på Sjælland, hvem skoledirektionen kaldede fra 1. oktober 1920 at regne.

Skolen blev grundigt gjort i stand, malet og tapetseret, og den 19. oktober indviedes Ragebøl skole som dansk skole ved en fest. Børnenes mødre havde pyntet skolen med blomster, guirlander og flag, og så godt som alle forældre i skoledistriktet var mødt. Lærer Stokholm hejsede først Dannebrog på skolens flagstang, hvorefter man samledes i skolestuen, hvor skolekommissionens formand, Jens Peter Jensen bød velkommen og udtalte sin glæde over at kunne åbne Ragebøl skole med Dannebrog på væggen og med en dansk lærer bag katederet. Sognepræsten, pastor Hansen, ønskede til lykke og velsignelse med, at Ragebøl skole var blevet en modersmålets skole og udtalte håbet om, at det måtte blive en skole for livet med livets værdier i højsædet. Endelig talte lærer Stokholm om samarbejdet mellem hjem og skole og udtrykte sin taknemmelighed ved at være blevet kaldet. Man fortsatte det glade og festlige samvær ved et kaffebord på kroen, hvor taler vekslede med sange.

Elevtallet var i 1920 på 50, som var delt i to klasser. I slutningen af 20'erne sank elevtallet som en naturlig følge af krigen, men nedgangen opvejedes relativt hurtigt af en tilgang fra Dybbølmarkområdet, som stødte ind til Sønderborg kommune.

Under arbejdet med anlæggelse af den nye landevej mellem Åbenrå og Sønderborg 1923 udgravedes en stor natursten, som lærer Stokholm lod rejse foran skolen til minde om genforeningen. Den indviedes den 21. december 1924 med en inskription, forfattet af Morten Stokholm.

Der har siden genforeningen været tradition for at holde juletræsfest

Ragebøl skole efter den sidste udvidelse.

den 28. december, hvor skolebørnene, deres mindreårige søskende og forældre har været indbudt. Festerne formede sig som hyggelige sammenkomster med salmer og sange omkring juletræet og taler af sognepræsten eller læreren samt gaveuddeling ved julemanden og hans nisser. Efter kaffebordet plejede nogle af eleverne at opføre et krybbe- eller eventyrspil. Af pladshensyn afholdtes disse julefester på Ragebøl kro, indtil denne blev nedlagt. Siden holdtes de på skolen, selv om pladsen var kneben. Af skoleudflugter i lærer Stokholms tid kan især nævnes 4-dagesture til København, Himmerland og Ålborg. De årlige eksaminer om foråret overværedes af mange forældre.

Lærer Stokholm var modtander af en centralskole i sognet, men for ikke at stå i vejen for sagens frie forløb lovede han at tage sin afsked ved 65-årsalderen (1944). Den 31. marts 1944 afholdtes — efter indbydelse af skolenævnet — en afskedsfest for ham i Dybbøl forsamlingshus.

Stillingen blev opslået ledig, og blandt 28 ansøgere indstilledes lærer *Artur Pedersen*, Bajstrup, som nr. 1. Han kaldedes den 1. maj 1944. Der forelå på dette tidspunkt en skoleplan for hele sognet gående ud på, at de to ældste årgange fra Ragebøl skole skulle søge skolen i Dybbøl, og skolen i Ragebøl skulle forblive énklasset med 5 årgange og én lærerkraft. Planen kunne på grund af lokalemangel og krigstidens restriktioner ikke realiseres, og da der ikke kunne gives byggetilla-

delse, og børnetallet i Ragebøl var i stadig stigning, blev man klar over, at den påtænkte plan ikke var en tilfredsstillende løsning på kommunens skoleordning, hvorfor undervisningsministeriet godkendte, at Ragebøl skole udvidedes med et klasseværelse, gymnastiksal og skolekøkken. Dette nødvendiggjorde, at enelærerembedet omdannedes til et førstelærerembede, og at der oprettedes et lærerindeembede. Læreren skulle kunne undervise i husgerning, hvortil også pigerne fra Dybbøl skulle have adgang. Sløjdundervisningen skulle derimod finde sted i Dybbøl skole. En byggetilladelse kunne dog ikke gives foreløbig. Først i 1950 gav myndighederne tilladelse til skolens udvidelse. I den vanskelige overgangstid stillede forstander Grønne på gartner- og ungdomshjemmet et lokale til skolens disposition. Endelig i januar 1952 kunne man benytte det nye lokale på skolen.

Lærerinde (som det endnu hed dengang) *Tove Bitz Sørensen* tiltrådte den 1. april 1952 og blev, som det også havde været tilfældet med Artur Petersen, budt velkommen af repræsentanter for skolenævn og skolekommission. Frøken Mimi Staugaard, der i mange år på udmærket måde havde varetaget undervisningen i håndgerning, måtte nu afgive disse timer til lærerinden. I dagene fra 20. september —31. september 1954 var Ragebøl skoles ældste klasse på Kronprinsesse Ingrid's Feriehus i Blåvand. Samme år den 1. december tiltrådte *Artur Petersen* stillingen som lærer ved Louiseskolen i Haderslev efter godt ti års indsats i Ragebøl skole og afløstes af *Aksel Hansen*, der kom fra en førstelærerstilling i Hejsager. Tove Bitz Sørensen, nu gift Kirk, flyttede den 1. juni 1956 til Laven ved Silkeborg og efterfulgtes af *Edith Leth-Espensen*. 1956 bevilgede sognerådet efter ansøgning fra skolenævnet nye borde og stole til klasselokalerne. Møblerne, der havde stålskelet og var fremstillet af teaktræ med plastic-bordplader, leveredes i efterårsferien fra Ejby savværk. Den 1. april 1957 nåede elevtallet op på 66. Der blev derfor udarbejdet en ny undervisningsplan, hvorefter skolen fra 1. april 1957 blev 3-klasset. Undervisningen i husgerning varetoges af frøken *Margrethe Petersen* (f. 1932), senere gift *Fenn*, Sottrup, og frk. *Birthe Andersen*. Edith Leth-Espensen kaldedes den 1. september 1959 til lærerinde ved Bakkensbro skole i Ullerup kommune og efterfulgtes af lærerinde *Anne Hansen*, som kom fra Stavreby skole på Falster.

Mens Aksel Hansen var førstelærer, var de ældste årgange på en 4-dages tur til København og 2 gange på lejrskole på Bornholm og 2 gange på Den nordiske Lejrskole i Hillerød.

Skoleloven af 1958 medførte nye skoledrøftelser i sognet, der nu var kommet i stærk udvikling med påfølgende befolkningsforøgelse. Hvad undervisningen i 8.—10. skoleår samt realafdelingen og TF

angik, blev der truffet aftale med skolemyndighederne i Sønderborg om, at eleverne fra Dybbøl kommune kunne henvises til at følge undervisningen i Sønderborgs kommuneskoler fra og med 1. august 1968. Ligeledes forpligtede Sønderborg kommune sig til at modtage børn, der henvises til specialundervisning af amtspsykologen og dennes medhjælper. Derudover hævdede der sig røster i sognet om at få gennemført en centralisering af undervisningen i 6.—7. skoleår inden for kommunen. Der førtes adskillige forhandlinger om spørgsmålet inden for forældrekræds, sogneråd, skolekommission, skolenævnene og fælleslærerrådet. Det viste sig, at tilhængerne af centraliseringstanken — på en enkelt undtagelse nær — repræsenteredes af Dybbøl skole-distrikt, og udgangspunktet var en plan om at centralisere i Dybbøl skole, der i den nye skolebygning — opført 1955 — havde gode lokaleforhold, som muliggjorde en udvidelse uden tilbygning af skolelokaler. Heroverfor hævdede repræsentanter fra Ragebøl, at Dybbøl skole var placeret meget ucentralt i kommunen, og det ville være uheldigt for børnene fra Ragebøl-distriktet, om de efter 5 års skolegang skulle henvises til skolen i Dybbøl for så efter 2 års skolegang dér at fortsætte i Sønderborg. For at få klarhed over, hvordan stemningen var blandt beboerne i skoledistriktet, indbød sognerådet til et møde om spørgsmålet. Alle fastboende skatteydere var indbudt, og mødet, der holdtes i Ragebøl skole den 18. december 1959, var besøgt af godt 50 deltagere, overvejende forældre med skolesøgende børn. Amtsskolekonsulent Alkærsig indledte med en redegørelse for skoleloven uden at tage parti i den lokale skoledebat. Efter en drøftelse af spørgsmålet mellem sognerådsmedlemmer på den ene side og forældre-repræsentanter fra Ragebøl på den anden blev der foretaget en uforpligtende afstemning, der gav til resultat, at 3 stemte for centralisering, 48 imod.

Et stykke tid ind i det nye år vedtog sognerådet at opgive centraliseringstanken og — af hensyn til den af loven nødvendiggjorte deling af børnene — at oprette et nyt lærerembede i Dybbøl og et nyt lærerindeembede i Ragebøl. En forudsætning var det, at man indskrænkede byggeriet til kun at omfatte 2 nye embedsboliger, idet man gerne ville følge og afvente udviklingen i befolkningstilvæksten, inden man bandt sig til en bestemt ordning. Det har nok også spillet en vis rolle for overvejelserne, at Folketinget i 1959 havde nedsat en kommission, som fik til opgave at kulegrave problemerne omkring kommunesammenlægninger og -reformer og fremsætte forslag til en ny inddeling. En indlemmelse af Dybbøl kommune i Sønderborg var allerede blevet drøftet mand og mand imellem.

For Ragebøl skoles vedkommende blev det nu nødvendigt at under-

vise en klasse i skolekøkkenet. Hertil anskaffedes nye borde og stole, og samtidig fik man over loftet til gymnastiksalen indrettet et lille lokale til bibliotek og lærerværelse. Den 1. november 1960 ansattes fru *Ulla Alberg* fra Sønderborg, og lærerinde frk. Anna Hansen søgte og fik sin afsked med pension fra 1. december 1964. Embedet var opslået 3 gange, før der meldte sig ansøgere, vel nok en følge af, at der på det tidspunkt var nye skoledrøftelser i gang, hvis resultat blev en fuldstændig forandring af Ragebøl skoles struktur. Siden 1. august 1959 havde man haft en 4-klasset ordning, således at 1. klasse omfattede 2. og 3. årgang, 3. klasse 5. og 6. årgang og 4. klasse 7. årgang, mens man ved Dybbøl skole havde haft en 5-klasset ordning. Imidlertid beskæftigede man sig i sogneråd og skolekommission stadig med spørgsmålet om en årgangsdeling af undervisningen, ikke mindst af hensyn til den stadige udvikling i sognet, hvor der på grænsen til Sønderborg var opstået et nyt boligkvarter. På længere sigt stilede man mod en fuldstændig centralisering af skolevæsenet ved opførelse af en ny fællesskole for hele Dybbøl kommune og Sønderborgs Sundevedside. Men samtidig ønskede man straks at gøre skoleordningen årgangsdelt ved en såkaldt pendulordning, hvorefter de 3 yngste årgange skulle undervises ved Ragebøl skole og de 4 ældste ved Dybbøl skole.

Der blev holdt adskillige møder om sagen og kørt en del i ring. Således havde man regnet med, at Ragebøl skole skulle betjenes af 3 lærerkræfter (deletimer), og ud fra den beregning indkøbte man en skolepavillon fra Tjæreborg og begyndte opstilling af den på legepladsen. Da et timeplansudkast imidlertid viste, at der med deletimeordningen ville blive en ret omfattende buskørsel, opgav man denne plan. Arbejdet med pavillonen blev standset, og der blev udfærdiget en ny timeplan uden deletimer. Herefter blev det kun nødvendigt med 2 lærerkræfter ved skolen. Med skoledirektionens samtykke omdannedes lærerindeembedet til et småbørnslærerindeembede, og den 1. august 1965 tiltrådte *Anne Schmidt* fra Bov ved Ragebøl skole. Endvidere indstillede skolekommissionen, at Ragebøl skole helt skulle nedlægges, og undervisningen samles ved Dybbøl skole fra skoleårets begyndelse 1966. Planen blev dog opgivet efter forhandlinger med repræsentanter for Sønderborg by og amt. Skolepavillonen blev taget i brug 1966, efter at der var indført deletimer i dansk og regning. Det nødvendige antal lærertimer fremskaffedes ved, at faglærerinde i gymnastik, fru Aja Bonde Paulsen underviste i gymnastik og fru Grete Lorentzen i håndarbejde samt ved, at en lærer fra Dybbøl underviste 1 time daglig ved Ragebøl skole. Af hensyn til det stigende børnetal besluttedes det, at eleverne fra et nærmere afgrænset kvarter i det nye boligområde skulle søge Sct. Jørgens skole i Sønderborg. Fra 1. august 1969 ansat-

tes endnu en lærerinde ved Ragebøl skole, dog således, at hun også skulle undervise nogle ugentlige timer ved Dybbøl skole. Det blev fru *Kirsten Tange Knudsen*, Haderslev. Fru Anne Hansen f. Schmidt fratrådte sin stilling fra 1. oktober 1970, idet hendes mand havde fået ansættelse i Vejle. I stedet ansattes fru *Ellen Meibom Jørgensen*, der havde virket som vikar ved skolen. Den 1. august 1971 overgik fru Tange Knudsen til helt at undervise ved Dybbøl skole, og førstelærer Aksel Hansen søgte og fik sin afsked med pension med udgangen af skoleåret 1971. I stedet for ansattes som lærerinde frk. *Else Marie Nielsen*, Varde, og som førstelærer fru *Birte Hansen*, Sønderborg.

Til skoleåret 1971/72 var indmeldt 32 elever til 1. klasse, og skolenævnet ansøgte derfor om tilladelse til at oprette to 1. klasser. Dette blev bevilget. Fra skoleåret 1971/72 blev der ligeledes oprettet børnehaveklasser ved alle skolerne i Sønderborg kommune. Til Ragebøl blev der indmeldt så mange, at det blev nødvendigt at have to børnehaveklasser. Lokaler til disse fik man ved at inddrage den tidligere førstelærerbolig til formålet. *Hanne Andersen* blev leder. Det sidste skolenavn ved Ragebøl skole bestod af gårdejer Chr. Jensen, Dybbølting, fru Inger Agerskov, Dybbølbjerg, møller Henry Nielsen, fru Elin Thomsen og arbejder Ervin Knudsen. Aksel Hansen fungerede som sekretær.

Ragebøl skoles 3. klasse var på lejrskole i Troldhøj, Als Nørreskov, sommeren 1972, og den 21. juni 1973 blev skolen nedlagt. Førstelærer Birte Hansen overflyttedes til Dybbølskolen i Sønderborg fra 13. august 1973 og Else Marie Nielsen søgte stilling andetsteds.

Lærere ved Ragebøl skole.

1. *Jens Christian Sørensen Bull*, født 15. 7. 1871 i Skodborgskov, Skodborg sogn, Haderslev amt, død 6. 11. 1964 i Sønderborg. Søn af kådner Søren Hansen Bull og Inge Kjestine Schmidt. Gift i Ensted 27. 5. 1897 med Mathilde Thomia Jepsen Schmidt (f. 1875), datter af kromand Peter Jepsen Schmidt og Anna Marie Rossen. Lærereksamen fra Ættersen sem. 1892. Lærer i Felsted 1892—97, lærer i Ladegårdskov 1897—1900, lærer i Bovrup 1900—07, lærer ved pigefolkeskolen i Sønderborg 1907—16, kst enelærer i Ragebøl 1916—18, igen lærer i Sønderborg 1918—35. Formand for Sønderborg Grundejerforening, formand for Sønderborg amts fortsættelsessyggekasse.
2. *Niels Jensen Christensen*, født 7. 2. 1878 i Hajstrup, Øsby sogn, Haderslev amt, død 23. 8. 1956 i Kiel. Søn af snedker Anton Jepsen Christensen og Christine Cathrine Jensen. Gift 27. 12. 1901 med Anna Margretha Quist. Lærereksamen fra Haderslev sem. 1899. Lærer i Bevtoft 1900—01, lærer i Neder Jerstal 1901—04, lærer i Hostrupskov 1904—17, enelærer i Ragebøl 1917—20; derefter lærer i Kiel til pens.
3. *Morten Stokholm*, født 19. 2. 1879 i Stauning, Ringkøbing amt, død 30. 11. 1962 i Tavlov v. Kolding. Søn af husmand Christen Stokholm

- og Birgitte Olsen. Gift 5. 6. 1930 med Karen Clausen (f. 1896). Lærereksamen fra Jelling sem. 1900. Friskolelærer i Vestbirk 1904—06, første­lærer i Thoreby på Lolland 1906—09, lærer i Ishøj, Sjælland 1909—20, enelærer i Ragebøl 1920—44. Formand for Ungdomsforeningen i Dybbøl sogn, næstfm. for Sønderjysk Idræts-Forening, Sønderborg amt. Udgav »Hyrdesange« 1915, »Grænselandsdigte« 1934, »Fire Eventyr­komedier« 1934. I 1949 flyttede han til Børuphus ved Tavlov, hvor han startede en biavlerforening og oprettede en foredragsforening. Dræbtes ved en færdselsulykke på hovedvejen ved Hejse kro.
4. *Artur Pedersen*, født 26. 7. 1915 i Højer. Søn af arbejder Nikolaj Peder­sen og Christine Margaretha Damm. Lærereksamen fra Tønder sem. 1936. Lærer ved Nordborg Slots Efterskole 1936—39, lærer i Bajstrup 1939—44, enelærer og førstelærer i Ragebøl 1944—54, lærer, senere overlærer ved Louiseskolen i Haderslev.
 5. *Aksel Hansen*, født 16. 2. 1904 i Hovborg, Lindknud sogn, Ribe amt. Søn af gårdejer Søren Andreas Hansen og Ane f. Hansen. Gift i Hjerp­sted 14. 6. 1929 med Hilda Christiansen (1906—1973), datter af køb­mand Johann Christiansen og Christine Petersen. Præliminæreks. 1921, derefter vinterlærer i Lindknud 1921—22 og i Knoldeflod 1922—23. Lærereksamen fra Tønder sem. 1925. Vikar i St. Jynde­vad 1925—26, vikar i Ballum 1926, lærer i Møgeltønder 1926—29, førstelærer i Kærbøl Mark 1929—47, førstelærer i Hejsager 1947—55, førstelærer i Rage­bøl 1955—71.
 6. *Tove Bitz Sørensen* (g. Kirk), født 10. 7. 1928 i Vissenbjerg, Fyn. Gift 9. 4. 1955 med lærer Svend Ove Kirk. Lærereksamen fra Haderslev 1950. Lærer i Haderslev 1950—52, lærer i Ragebøl 1952—56, lærer i Laven v. Silkeborg 1956—59, lærer i Engesvang 1959—61, lærer i Vivild fra 1961.
 7. *Edith Leth-Espensen*, født 23. 9. 1927 i Århus. Lærereksamen fra Zahles sem., København 1955. Lærer i Ragebøl 1956—59, derefter til Bakkensbro skole og siden viceskoleinspektør i Herlev ved København.
 8. *Anne Hansine Hansen*, født 11. 2. 1896 i Skalb­bjerg, Vissenbjerg sogn, Fyn. Lærereksamen fra Odense sem. 1918. Lærerinde ved Tølløse private realskole 1918—19, lærer i Græshave på Lolland 1920—46, lærer i Nakskov 1947—55, lærer i Stavreby, Falster, 1955—59, lærer i Ragebøl 1960—64. Flyttede efter pens. til Kruså.
 9. *Ulla Alberg*, født 7. 3. 1934 i Sønderborg. Datter af fotograf Max Pe­tersen og Christine Dominicussen. Gift i Ulkebøl 1958 med sparekasse­fuldmægtig Kai W. Alberg. Student fra Sønderborg Statsskole 1953. Lærereksamen fra Tønder sem. 1955. Lærer i Sønderborg 1956—60. lærer i Ragebøl 1960—65, lærer i Sønderborg igen 1965—72.
 10. *Anne Andrea Schmidt*, født 15. 1. 1940 i Bov. Datter af gårdejer Asmus Petersen Schmidt og Marie Andrea Jürgensen. Gift 1969 med skovtekniker Finn Torben Hansen. Lærereksamen fra Vejle Småbørns­seminarium 1965. Småbørnslærerinde i Ragebøl 1965—70. Bor nu i Hy­gum v. Jelling.
 11. *Kirsten Tange Knudsen* (se under Dybbøl).
 12. *Birte Marie Hansen*, født 3. 11. 1940 i Åbenrå. Datter af elektroinge­niør Johann Jensen og Anna Elisabeth Jørgensen. Gift 1966 med foto­graf Christian Hansen, Sønderborg. Student fra Åbenrå Statsskole 1960.

Lærereksamen fra Haderslev sem. 1964. Timelærer i Åbenrå, 8 ugers kursus i psykologi ved universitetet i Minnesota, U. S. A. 1964, lærer ved Sct. Jørgens skole, Sønderborg, 1967—71, kst. førstelærer ved Ragebøl skole 1971—73, overfl. til Dybbølskolen 1. 8. 1973.

13. *Ellen Meibom Jørgensen*. Lærereksamen fra Vejle Småbørnsseminarium 1971. Aspirant til et lærerembede i Ragebøl 1. 2. 1971—21.6. 1973.
14. *Else Marie Nielsen*. Lærereksamen fra Esbjerg sem. 1971. Lærer i Ragebøl 1. 8. 1971—21. 6. 1973.

SOGNESTYRE OG SOCIALE FORHOLD FØR 1864

Af *Aksel Hansen*

Sognestyret.

Langt tilbage i tiden — antagelig før reformationens indførelse i 1536 — har der været en form for sognestyre. Kirkeordinansen af 1542 bestemmer således, at der i hvert sogn skal være 2 kirkeværger eller jurater. Foruden at varetage kirkens interesser skal de sammen med præsten tage sig af sognets fattigvæsen. Disse jurater blev aldrig valgt af menighederne, men af den kirkelige øvrighed, blandt sogneboerne. Oprindeligt synes de at have haft deres embede på livstid, senere begrænsedes deres embedstid til 3 eller 6 år. De kaldtes også edsvorne, fordi de før deres tiltrædelse blev taget i ed, i de adelige patronatsmenigheder, hvortil Dybbøl fra 1763 hørte, af patronen — dvs. den adelige herre og beskytter — i de øvrige menigheder af amtmænd og provst.

Men ved siden af juraterne findes der langt tilbage i tiden omtalt andre mænd, der i sogne med slesvigsk kirke styre deltog i sognets styrelse. De kaldes sognemænd, sogneforstandere eller — oftest — seksmænd, ottemænd, tolvmand osv. efter deres antal. Hvordan de valgtes, har været forskelligt fra egn til egn. Nogle menigheder valgte selv deres sognemænd, andre steder blev de valgt af visitatorerne (amtmand og provst) eller patronen. Sandsynligheden taler for, at de i Dybbøl sogn — som det var tilfældet de fleste steder — er blevet valgt af sogneboerne på bystævner. Også patronen eller dennes repræsentant så vel som sognepræsten var med i sognets styrelse, og præsten førte forsedet.

Af andre tillidsmænd inden for sognet i ældre tid kan nævnes sandemændene og sognefogden. Sandemandsinstitutionen er den ældste, idet den for det jyske områdes vedkommende går helt tilbage til Valdemar Sejrs Jyske Lov af 1241. Sandemændene var udnævnt ved kongeligt brev for livstid, og de skulle foretage undersøgelse og sværge i forskellige sager, navnlig om markskel, om slagsmål, drab og andre straffesager, og deres afgørelse fik en lignende betydning som en dom, idet den ikke kunne indankes for herredstinget. Der var 8 sandemænd i hvert herred eller købstad. Sandemandsinstitutionen forsvandt i Nørrejylland og på øerne omkring år 1800 uden egentlig at blive ophævet. I Sønderjylland bibeholdtes den derimod til efter 1864.

Sognefogedstillingen er mere velkendt, idet den først blev ophævet ved kommunalreformens gennemførelse i 1970. I den tyske tid var der dog ingen sognefogder.

Allerede i det 16. århundrede høres om sognefogder, men om de har været udbredt over hele landet, vides ikke. En for hele landet ensartet ordning blev indført ved en forordning af 1791. Sognefogden var nærmest at betragte som en underordnet, lokal politimyndighed, der skulle våge over god orden og påse, at gældende love og forordninger blev overholdt. Desuden var der tillagt ham visse udlægs- og panteforretninger, og i nyere tid var han lægdsmand og skulle foretage borgerlige vielser.

En samlet fortegnelse over kommunale øvrighedspersoner i den her omhandlede tid omfatter således:

1. Sognepræsten, der var formand for sognekollegiet.
2. Patronen eller hans stedfortræder, for Dybbøl sogns vedkommende godsinspektøren på Sandbjerg.
3. Juraterne eller kirkeværgerne.
4. Ottemændene (sognemændene).
5. Sandemændene.
6. Sognefogden.

Dertil kom endnu enkelte tillidsposter som brandfogder, strandfogder o. lign.

Hvad sognemændene angik, udstedtes for Sønderborg amts vedkommende den 4.-11. 1797 en instruks, der fastslog, at »tolv- eller ottemændenes tal er 6 eller 8«. Det fremgår heraf, at man undertiden brugte betegnelsen tolv- eller ottemænd, selv om betegnelsen ikke svarede til det rigtige tal. I en gammel regnskabsbog for Dybbøl sogn bruges hele tiden betegnelsen »ottemænd« frem til 1846, fra hvilket tidspunkt man nævner »sexmænd«. Måske er antallet af sognemænd fra dette år gået ned fra 8 til 6. Sognemændenes opgave var i forbindelse med sognepræsten og kirkeværgerne at forvalte sognets kirke-, skole- og fattigvæsen.

Nogle af sognemændene kaldtes fattigforstandere og havde således fattigvæsenet som deres specielle opgave. De udgjorde sammen med præsten fattigkollegiet. Dog synes samtlige ottemænd oftest at have deltaget i fattigkollegiets møder. — Andre kaldtes skoleforstandere, de havde altså deres særlige ansvar over for skolevæsenet. — Atter andre udgjorde sammen med sognepræsten og juraterne kirkekollegiet.

Da kirke- og skolevæsen er behandlet i andre afsnit af denne bog, bliver opgaven i nærværende kapitel nærmest at behandle styrelsen af fattigvæsenet.

At være kirkeværge eller sognemand var en ærespost, hvortil kun

sognets mest agtede mænd blev udtaget. I en instruks hedder det om begge parter: »For alle ting skulle de føre et kristeligt, ærbart, stille, ædrueligt og deres embede anstændigt levned og forekomme de øvrige beboere med et godt eksempel«.

Sognemændenes funktionstid synes nogenlunde at have svaret til juraternes, idet det almindelige var en periode på 3—6 år. For Dybbøl sogns vedkommende viser en fortegnelse over ottemændenes af- og tilgang fra årene 1821—82, at perioden har været 3 år. I adskillige tilfælde har deres funktionstid dog været kortere, uden at nogen grund dertil angives. Kun i et enkelt tilfælde oplyses at »den fallerede ottemand« N. N. er blevet afløst af en anden. Sjældent ses der eksempler på, at en ottemand har fortsat ud over den treårige periode, hvad der kunne tyde på, at stillingen ikke har været særlig eftertragtet. Man kan så gætte på, om det har været bestyrelsen af fattigvæsenet, der har været den mest brydsomme opgave og har foranlediget de fleste ønsker om at fratræde en for øvrigt ærefuld post.

Fattigvæsenet.

Fattigvæsenet var i gamle dage et kæmpestort problem. Tiggeriet florerede, og det var egentlig ikke de lokale tiggere, der følte mest generende, dem kendte man og var indstillet på at hjælpe. Men der kom til enhver egn en strøm af omstrejfende tiggere, fremmede og udenlandske, zigøjnere, arbejdssky mennesker osv. — Amtmanden i Sønderborg beretter 1795, at Sundeved bl. a. led meget af tiggere, der kom fra Angel.

For at dæmme op mod det omsiggribende tiggeri udstedte Kristian den Sjette den 7. september 1736 en lov, der påbød indførelse af offentlig forsorg i Slesvig og den kongelige del af Holsten. Hensigten med loven var en fuldstændig afskaffelse af tiggeriet. Det skulle fra nu af være strafbart at tigge, idet et ordnet fattigvæsen skulle gøre dette overflødigt.

At man også før den tid har haft et fattigvæsen i Dybbøl sogn, ses af et notat af pastor Karstensen på grundlag af gamle, nu forsvundne protokoller: »1609 og 1611 er af kirkens midler givet tilskud til opførelse af et fattighus i Sønderborg, i alt 7 rigsdaler«. I en parentes tilføjer pastor Karstensen: »Og således er der tid efter anden givet til fattige, brandlidte etc., endogså til vagabonder, inden- og udenlandske, så kirkekassen synes at have været betragtet som en slags velgørenhedsanstalt«. — Karstensens indtryk af fattigvæsenet i hine tider er altså den, at der har været administreret ganske planløst.

Men selv efter loven af 1736 var der store vanskeligheder med at få fattigvæsenet til at fungere. Det lykkedes ikke at afskaffe tiggeriet,

og det kneb med at få folk til at forstå nødvendigheden af at skaffe de nødvendige penge til fattigforsørgelsen. Det blev nødvendigt at oprette et særligt embede som bettelfoged, stodderkonge, prakkerfoged, eller hvad han nu kaldtes. Hans opgave var at opbringe udensogns tiggere og føre dem til sognefogden. For hver indbragt tigger fik han som regel 4 skilling, hvortil ofte kom en kontantløn, — eller han »gik i mading« og fik sin føde skiftevis hos sognets beboere. Undertiden ansatte man et fattiglem i denne ikke særlig eftertragtede stilling. Men det skulle være en stærk og kraftig mand, da han jo skulle forrette en art polititjeneste.

Ifølge fattigloven af 1736 skulle der i hvert sogn eller kommune oprettes en fattigkasse til indsamling af de midler, som de fattiges underhold krævede. Midlerne kom fra renter og legater, fra indsamlinger i kirken (klingpungpenge eller tavlepenge), fra fattigbøsser, der var op-hængt i kroer, værtshuse o. a. steder, og endelig indkom en del ved indsamling blandt sognets beboere.

Af fattigregnskaberne for Dybbøl sogn fra årene 1755—1782 fremgår det, at en vigtig udgiftspost hvert år var skolepenge for fattige børn. Dengang var undervisningen jo ikke gratis for forældrene, og man har altså indset det betimelige i, at også fattigfolks børn fik undervisning og uddannelse.

Vi blader lidt i de gamle regnskaber:

»1755 den 14. februar blev Kirkebøssen åbnet og fandtes heri 29 Mark 4 Skilling. Heraf blev på følgende Måde udbetalt:

1) For de fattige Børn betalt 6 Mark

2) fik de fattige . . .« (Her følger navnene på 9 fattige, hvoraf 1 fik 5 mk. 2 sk., 3 fik hver 3 mk. 5 sk., 2 fik hver 2 mk., og 3 fik hver 1 mk. 8 sk.)

Selv om man ved sammenligning med nutidsforhold tager pengenes langt større købekraft i betragtning, forstår man dog, at understøttelser af nævnte størrelsesorden på årsbasis ikke gav de fattige nogen overflodstilværelse, og at man stadig måtte regne med tiggeriet som en realitet.

Regnskaberne for de følgende år viser nogenlunde samme tal, både hvad indsamlede midler og antallet af fattigunderstøttede angår, dog synes trangen for hjælp nærmest at blive større. F. eks. år 1759: Kirkebøssen indeholdt 31 mk. 4 sk. Heraf anvendes til fattige børns skolepenge 10 mk. 5 sk., til kost for 1 fattigt barn (udliciteret) 1 mk. 8 sk., 4 fattige får hver 2 mk. 10 sk., 5 får hver 1 mk. 12 sk. — M. a. o.: Satserne for understøttelser går nedad.

Efterhånden har man dog også indset, at midlerne fra kirkebøssen

ikke slår til, og derfor begynder man fra år 1771 at spæde lidt til af kirkens midler.

Men Dybbøl kirke var jo på den tid en adelig patronatskirke, og derfor måtte dette tillæg til fattigunderstøttelser bevilges af kirkens patron, greven af Sandbjerg, der var kirkens ejer. År efter år blev greven ved med at bevilge penge af kirkens midler til trængende i sognet, men senere skiftede bevillingen karakter. Pastor Karstensen har således i fattigprotokollen fra 1840 begyndt en fortegnelse, som han betegner således: »Efterretning om anvendelsen af den gave, som patronen plejer årligt at bevilge af kirkens midler til understøttelse af trængende i menigheden, som endnu ikke er faldne fattigkassen til byrde«. Der var nævnte år bevilget 33 rigsdaler 16 sk., som fordeltes på 11 trængende, der fik beløb varierende fra 8 sk. til 2 rdl. 34 sk. — Men en betingelse for at blive understøttet af kirkens midler var altså nu — og det synes at have været tilfældet gennem længere tid — at man ikke samtidig fik fattigunderstøttelse.

Omtalte år, 1771, indeholdt kirkebøssen 35 mk. 1 sk., som så blev suppleret op med 6 mk. af kirkens penge. Næste år, 1772, indeholdt blokken 40 mk. 5 sk., hvortil blev lagt 20 mk. af kirkens penge. Det var det år 6 fattige børn, der fik skolepenge, hvortil kom understøttelse til 11 fattige.

Efterhånden slog de frivillige indsamlinger sammen med tilskuddet fra kirken ikke længere til og man begyndte så at påligne sognets beboere en fattigskat.

En gammel protokol fra 1820'erne og fremefter, som findes i præstegårdens arkiv, begynder med en fortegnelse over alle bol, kådnere, inderster og parcelister i Dybbøl sogn, hvorefter fattigskatten kan liggnes, og den ser således ud:

»Grevelige 20 ⁵ / ₆ Bol udgjør	125	Mk. Guld
Augustenborgere 4 Bol	26	Mk. Guld
Hospitalet 1 ¹ / ₂ Bol	9	Mk. Guld
Avnbølgaard 1 Bol	6	Mk. Guld
Peter Stæfensens Sted, Dybbølbjerg	1 ¹ / ₂	Mk. Guld
Alle Bol i Ragebøl	42	Mk. Guld
	209 ¹ / ₂	Mk. Guld
Parcelisterne udgjør	26 ¹ / ₂	Mk. Guld
Sognets 22 Kaadnere udgjør	16 ¹ / ₂	Mk. Guld
J. Hansens Parcel	3	Mk. Guld
Sognets 46 Inderstesteder antages til	12 ¹ / ₂	Mk. Guld
	268	Mk. Guld«

Derefter følger en tabel, hvorefter man kan regulere fattigskatten, og den er et lige så snildt instrument i ligningsmyndighedens hånd som

vore dages kildeskat, idet man ved anvendelse af forskellige satser altid kan fremskaffe de midler, der måtte være behov for. F. eks.:

»Af 1 Bol 4 Sk., 1 Kaadner $\frac{1}{2}$ Sk., 1 Inderst $\frac{1}{4}$ Sk., ialt 11 Mk.

Af 1 Bol 8 Sk., 1 Kaadner 1 Sk., 1 Inderste $\frac{1}{2}$ Sk., ialt 22 Mk.

Skalaen er ført videre, altid med samme forhold mellem bol, kådnere og inderster, lige til: 1 bol 64 sk., 1 kådner 8 sk., 1 inderste 4 sk., ialt 176 mk.

Som eksempel på, hvordan skalaen er blevet brugt, kan nævnes årene 1827, 1830 og 1831.

I 1827 opkrævedes skatten i 3 terminer: februar, april og oktober. Af et bol betaltes pr. termin henholdsvis 12, 40 og 24 sk. eller i alt 76 sk. — En kådner betalte 6, 20 og 12 sk., i alt 38 sk., og en inderste måtte af med $\frac{3}{4}$ sk., $2\frac{1}{2}$ sk. og $1\frac{1}{2}$ sk. — Tilsammen udgjorde disse fattigskatter 209 mk. Men forholdet mellem de forskellige befolkningsgruppers skat svarer ikke mere til det i tabellen angivne.

I 1830 og 1831 betaltes kun i to terminer. Fattiggassen var i 1830 for et bol 48 sk. og 24 sk., i alt 72 sk. — En kaadner betalte halvdelen heraf, nemlig 24 sk. og 12 sk., i alt 36 sk., mens en inderste erlægge 3 sk. og $1\frac{1}{2}$ sk., i alt $4\frac{1}{2}$ sk. — Den samlede fattigskat var således i 1830 132 mk. — I 1831 er der en betydelig nedgang i fattigskatten, der for et bol udgjorde 16 sk. og 8 sk., for hele året altså 24 sk. — Svarende hertil betalte en kådner 4 sk. + 2 sk. og en inderste 1 sk. + $\frac{1}{2}$ sk. Samlet fattigskat: 66 mk. — Behovet for fattigskat synes således at have varieret stærkt fra år til år.

Fattiggassen havde også andre indtægter end de nævnte. Der blev således indsamlet penge til de fattige ved festlige lejligheder, f. eks. ved bryllupper, og i 1736, samme år, som fattigloven kom, indførtes også en helligdagslov, der pålagde bøder for forsømmelse af gudstjenesten, for arbejde om søndagen osv., og disse bødepenge tilfaldt fattiggassen. Endvidere indførtes ved lov af 1841 en forlystelsesskat, hvis provenu ligeledes tilfaldt de fattige. — Af regnskaberne fremgår det, at denne skat også har bragt Dybbøl sogns fattigvæsen en del penge, navnlig fra ballerne i Dybbøl, Frydendal og Ragebøl kroer.

En post, man ofte træffer på i fattigregnskaberne, er auktionspenge. Ifølge en lov af 1738 var det blevet bestemt, at fattiglemmernes ejendele ved død skulle sælges på offentlig auktion, og det indkomne beløb skulle indgå i fattiggassen. Senere blev denne bestemmelse dog mildnet så meget, at børn og andre nærstående familiemedlemmer kunne arve, når fattiggassen først havde fået sine udgifter dækket.

I Dybbøl sogn har man — i hvert fald siden ca. år 1800 — konsekvent gennemført den regel, at når en person blev optaget til forsørgelse af fattigvæsenet, blev der opnoteret en fortegnelse over vedkommendes

ejendele. Da en mand, der i 1844 ansøgte fattigkollegiet om hjælp til at betale sin husleje, nægtede at gå ind på disse vilkår, udsatte kollegiet behandlingen af hans sag for at se, om han selv kunne klare huslejen.

Det har dog næppe været store værdier, de fattiges efterladenskaber repræsenterede, hvad følgende eksempel viser.

I 1830 døde et fattiglem, Math. Sørensens enke. Hendes bo omfattede følgende effekter. Protokollens ortografi er bibeholdt.

Mobilier.

1. Et stort Før Klædeskab
2. Et lidet Ege Klædeskab
3. Et lidet Bord og en Sye-Kurv
4. Et Hespertræ
5. En Jernskoel og en Klem
6. En Stoel og et Presjern
7. En anden Stoel og en Stag
8. En Lyskjerde og en $\frac{1}{2}$ Save

Klæder.

1. En Sengedyn og 2 gamle Bleer
2. Et hopperet Skjørt og en blå Trøie
3. Et sort Skjørt og et sort Trøie
4. Et Katuns Forklæde og et Stoffes ditto
5. Et Par gamle Strømper, en har Hulle, og en gammel Kap

Jordtoy.

1. Et Serk og et Overtoy.

Regnskabet viser, at boet indbragte en sum af 4 mk. 11 sk., hvilket beløb indgik som indtægt i fattigkassen. — Mere end mange ord viser en sådan dødsbofortegnelse, hvor stor fattigdommen har været hos dem, der dengang fik offentlig hjælp.

I mange tilfælde blev der anvendt naturalier som fattighjælp i stedet for penge. I Dybbøl sogns fattigprotokoller ses der mange eksempler på, at understøttelsen er blevet ydet i form af korn, gryn, smør, tørv osv. Undertiden blev fattiglemmet sendt i mading hos sognets beboere 1 eller flere dage ad gangen efter ejendommens størrelse, men denne forsørgelsesmåde ses meget sjældent at være blevet anvendt i Dybbøl sogn.

Endelig var der den udvej at sende de trængende i fattighuset. Fra gamle folks beretninger og fra litteraturen ved vi, at fattighuset var et berygtet sted, hvor de gamle og fattige nærede en sand frygt for at komme. — Dybbøl sogn synes aldrig at have haft nogen egentlig fattiganstalt. Derimod har fattigvæsenet til forskellige tider ejet et eller flere

huse, hvori man har anbragt trængende familier, der savnede bolig. De benævnes ofte som fattighuse, men har vel nærmest været en slags husvildeboliger.

Et typisk eksempel på et fattigregnskab skal endnu anføres. Det viser, hvor omhyggeligt fattigvæsenet — hvor det var muligt — søgte at få sine udgifter dækket ind igen. Regnskabet er fra 1818 og ser således ud:

»Indtægt.

Beholdning fra forrige Regnskabsår			
hos Ottemanden Jørgen Paulsen	13 Mk.	8	Sk.
hos Ottemanden Anders Christensen	5 Mk.		
hos Christine Post	9 Mk.	4	Sk.
Auktionen over Hans Tysk's Efterladenskaber			
indbragte	40 Mk.	14	Sk.
Niels Tysk var sin Fader endnu skyldig, da			
han døde, som tilfaldt Armekassen	29 Mk.	8	Sk.
	98 Mk.	2	Sk.

Udgift.

Hans Tysk's Begravelse	9 Mk.	3	Sk.
Til Beværtning	3 Mk.	10	Sk.
Kulegraveren	1 Mk.	4	Sk.
Præst og Degn for Ligfærd	4 Mk.	8	Sk.
For Tysk's Kones Begravelse Anno 1807,			
som endnu stod	25 Mk.	13 ¹ / ₂	Sk.
	44 Mk.	7	Sk.
For Tørv til Peter Nielsen i Staugaard	9 Mk.		
For Tørv til Anna Marie Petersen	6 Mk.	4	Sk.
Betalt til Doktor for Behandling af fattige børn	11 Mk.	4	Sk.
Anskaffet et nyt Armeskrin	4 Mk.	12	Sk.
	75 Mk.	11	Sk.
Indtægt	98 Mk.	2	Sk.
Udgift	75 Mk.	11	Sk.
Kassebeholdning	22 Mk.	7	Sk.
I den åbnede Armeblok fandtes	65 Mk.	8	Sk.
	87 Mk.	15	Sk.«

Regnskabet fortsætter med de almindelige fattigunderstøttelser. Fem fattige har fået i alt 47 mk., endvidere er udgivet 3¹/₂ sk., så de samlede udgifter herefter blev 47 mk. 3¹/₂ sk., og regnskabet slutter med en pæn kassebeholdning:

»Summa Indtægt	87 Mk.	15	Sk.
Summa Udgift	47 Mk.	3 ¹ / ₂	Sk.
Kassebeholdning	40 Mk.	11 ¹ / ₂	Sk.«

Hvem var på den tid »samfundets sociale tabere«?

Behandlingen af fattigsager i kollegiet giver indtryk af, at de fattig-understøttede i hovedsagen kan inddeles i 4 grupper, og til belysning heraf kan nævnes nogle eksempler.

1. Der var dem, hvis hjem var ramt af sygdom.

Der var jo dengang ingen plejesteder, heller ikke for sindssyge og åndssvage.

Den ugifte Kathrine Mortensen, der var ejer af et inderstested i Dybbøl, ansøgte i april 1836 om hjælp til sin »afsindige gamle« fader, og hjælpen blev bevilget, idet man dog hertil bemærker, at hjælpen anses som et lån af fattigkassen, da hun ifølge kontrakten med faderen synes at være forpligtet til at forsørge ham. — Da faderen imidlertid døde 2 måneder senere, erklærede datteren sig villig til at tilbagebetale de udbetalte forskud, og dermed erklærede fattigkollegiet sig tilfreds. Hans efterladenskaber skulle derfor ikke »til forlig med kommissionen«.

Philip Hansen, der var ejer af et inderstested, havde den tunge skæbne at have en 13-årig »ganske vanvittig« datter. Fattigkommissionen besluttede ved et møde i december 1835 at yde ham understøttelse til datterens nødvendige forsørgelse, i dette tilfælde i form af naturalier (korn). Pigen døde i maj 1839.

Undertiden anbragtes de syge i privat pleje i et hjem i sognet på fattigvæsenets regning. Et eksempel herpå finder vi i fattigprotokollen fra 1837:

»Grethe Marie Jensen har siden Barndommen nydt offentlig Understøttelse, men skjønt hun nu er confirmert og voxen, må hun dog formedelst Svaghed vedblive at nyde Understøttelse. Med Jørgen Jørgensen blev sluttet for hende følgende Akkord: Han modtager hende for et heelt Aar og forsyner hende med Mad og Klæder. Hun skal oppasses og plejes i Sygesengen, som var hun hans egen Datter, men Sognet betaler Doktor og Apoteker. Hun må arbejde for Familien, men må ikke sættes til Arbejde, som kunde være hendes Helbred til Skade. Under disse Vilkaar tog Jørgen Jørgensen imod hende for 14 Mk. 2 Sk.«

2. I mange tilfælde var trangens årsag tiltagende alderdom.

Ludvig Petersen havde ernæret sig som skrædder, men til fattigkommissionens møde den 22. januar 1836 forelå en ansøgning om nu at blive optaget til forsørgelse af fattigvæsenet. Han betegnes som »en meget gammel karl«, var altså ugift. Til gengæld vil han så overlade sit bohave til fattigvæsenet. Understøttelsen bevilgedes, og der optegnedes en fortegnelse over hans ejendele, der omfattede 34 effekter, et forholdsvis anseligt bo. Der nævnes endogså 13 bøger, så han har nok været en ret belæst mand.

Angående Sille Battrup besluttedes ved mødet den 4. januar 1844,

at hun p. g. a. hendes meget aftagende sjæls- og legemskræfter indtil næstkommende påske skulle anbringes hos »en passende familie«, der mod betinget godtgørelse skulle forsyne hende med det fornødne. Endvidere bestemtes, at hun til denne tid skulle hente så meget brød og gryn på Sandbjerg, som hun behøvede.

3. Særlig hård kunne trangen blive, hvor der var en stor børneflokk.

Om Jørgen Skomager, Ragebølmark, beretter protokollen fra 1839 således: »Da Jørgen Skomager med en stor Familie ikke mere var i Stand til at forsørge denne, er han allerede for flere Aar siden blevet tilkendt Understøttelse. Ved Fattigkollegiets Møde den 4. Juli 1839 blev tilstået ham Bidrag til Indkøb af Læder, imod at han igjen udleverede til Fattigvæsenet det deraf forfærdigede Skotøj imod Godtgørelse af Arbejdsløn.

Til Dato er saaledes udleveret til Læder ..	71 Mk.	8 Sk.
Til Arbejdsløn	23 Mk.	2 Sk.
	94 Mk.	10 Sk.

Af det forfærdigede Skotøj er solgt i Ragebøl

Kro og underhaanden for	42 Mk.	6 Sk.
Tabt på samme	3 Mk.	6 Sk.
	45 Mk.	12 Sk.

Altså tilbage dels i Læder, dels i Skotøj .. 48 Mk. 14 Sk.

Man ser heraf, at princippet »Hjælp til selvhjælp« er taget i anvendelse, et princip, der synes at være fulgt alle vegne, hvor det har været muligt.

Jørgen Skomagers mellemværende med fattigvæsenet er ført videre med angivelse af købt læder, solgt skotøj og opgørelse over forhåndenværende færdigarbejder. Hans økonomi står dog ikke til at redde på nævnte måde i det lange løb. I 1842 er han kommet i større trang og får bevilget fattigkassens garanti for renter og afdrag på et lån, stort 200 mk., hos Jørgen Dam i Staugård. Men altså stadig samme princip: Hjælp til selvhjælp.

I andre tilfælde greb man til den mindre tiltalende udvej at anbringe et eller flere børn fra trængende familier i pleje hos en anden familie på fattigkassens regning. Protokollen fra 13. januar 1844 beretter om 2 sådanne anbringelser.

Christian Pedersen, søn af Peter Pedersen, Ragebølmark, blev anbragt hos Hans Jørgensen i Staugård den følgende sommer efter det af Hans Jørgensen stillede forslag, at fattigkassen derfor skulle erstatte ham 5 rigsdaler curant samt sørge for drengens fornødne beklædning, hvorimod Hans Jørgensen forpligtede sig til at holde drengen i skole 2 dage om ugen »i det mindste«.

Samtidig bliver Hans Christian Skade, en søn af Jens Hansen Skade, anbragt hos Hans Chr. Jespersen for næste sommer på betingelse af, at H. Chr. J. lader ham besøge skolen 2 dage om ugen.

I disse to tilfælde lægger man især mærke til, at plejefamilien kun behøver at sende børnene i skole to dage om ugen, hvad der nok kan undre i betragtning af, at fattigvæsenet i forvejen betalte skolepenge for fattige børn. Men her har man altså fundet det forsvarligt at medvirke til en væsentlig forringelse af udbyttet af et par fattige børns undervisning. Men det siger sig selv, at der sparedes penge derved, idet plejefamilien så kunne udnytte børnenes arbejdskraft mere effektivt.

Fra en inderstefamilie i Dybbøl fjernede man i 1852 tre børn fra hjemmet og satte dem i pleje hver sit sted for at aflaste familiens økonomi.

4. Endelig fandtes der en del familier, der syntes forudbestemt til at falde fattigvæsenet til byrde, arbejdssky personer og folk, der p. g. a. manglende evner var ude af stand til at klare sig i kampen for tilværelsen. Vi møder deres navne gang på gang i fattigkollegiets protokoller.

Et eksempel herpå er familien Tanslet. — 1837 ansøger Peter Tanslet om hjælp til konfirmationstøj til sin søn, og det bevilges. Efter konfirmationen er det fattigvæsenet, der må sørge for at få sønnen anbragt i tjeneste. Der prøves forskellige pladser, men ingen føler sig tjent med ham, og derfor må fattigvæsenet sætte ham i pleje mod betaling.

For at slippe billigere fra forsørgelsen af faderen ansatte man ham som stodderkonge. Om denne hans virksomhed foreligger der en enkelt beretning i fattigkollegiets protokol af 12. april 1839, hvor man behandlede en sag angående en omstrefjende tigger, Hans Peter Christensen fra Adelby i Angel. Protokollen beretter:

»Denne Vagabond og Tater kom her til Byen den sidste Februar 1839, indlod sig med Stodderkongen Peter Tanslet i Slagsmaal og fik en Skade i den ene Fod, saa han ikke mere kunne staae og gaae. Det blev nødvendigt at hente Læge til ham, men efter en kort Kur indlagt hos Høkeren Peter Jensen i Dyppel undveg han om natten. Da Tiggeren ej kom i noget retligt Forhør, kunde Sagen og ej føres mod Hjemstedskommunen.«

Peter Tanslet synes altså at have været ivrig i tjenesten som stodderkonge, hvad der stemmer godt med det gamle ord: »Frænde er frænde værst«.

Om samme Peter Tanslet fortæller J. Raben i sin bog »Folkesagn fra Als og Sundeved« et morsomt træk, meddelt af Jørgen Hansen, Trovshøjgård: »Det var hård vinter, og prakkerfogden, Peter Tanslet, havde intet at brænde. Han gik derfor til greven på Sandbjerg for at bede

om brændsel. Greven var i dårligt humør, og han smed Peter Tanslet ud med den bemærkning: »Gå du til galgen!« Dette kraftudtryk brugte greven ofte, når han ikke var i bedste lune. — Peter Tanslet tog sin hat og gik over til galgen, han rev den ned og slæbte den hjem og savede den i stykker til brænde«.

Galgen havde sin plads på en af de tre gravhøje, der dengang var mellem den nuværende kongeskanse og fællesgravene, men det er altså Peter Tanslets uvisnelige fortjeneste at have fået den fjernet.

Efter Peter Tanslets død i 1842 blev der foretaget en opgørelse over, hvor meget han havde kostet fattigvæsenet. Den ser således ud:

»Peter Tanslet har boet i Fattighuset fra 1836 til 1842, altså i 6 Aar. Derfor kommer Fattighuset til Gode aarligt 4 Rigsdaler curant,

i alt	72 Mark	
Udgifter vel P. T.s Begravelse:		
Opvarningspenge ved samme	3 Mk.	2 Sk.
Ligkisten	7 Mk.	4 Sk.
Graveren	1 Mk.	4 Sk.
Summa Udgifter	83 Mk.	10 Sk.
Indkommet ved Auktion efter Peter		
Tanslet, ved Auktionsregistret	46 Mk.	13 Sk.
Fattiggassen har endnu til Gode	36 Mk.	13 Sk.

Man bemærker her — som altid ved opgørelser af lignende art — at fattigunderstøttelsen nærmest betragtes som et lån, som den understøttede eller hans familie er pligtig at betale tilbage, så snart de er i stand dertil. I andre tilfælde, hvor der ingen efterladte er, taler man om fattiggassens tab.

Peter Tanslets føromtalt søn har dog næppe fået det beløb, som fattigvæsenet havde »til gode« efter faderen, tilbagebetalt. Vi hører om ham igen i 1844. Da søgte han at spille »stor mand« over for fattigkommissionen, idet han indsendte et andragende om at måtte købe fattighuset. Han byder 50 rigsdaler curant, men har ikke en skilling at tilbyde som udbetaling. Hele beløbet vil han forrente med 4 % årlig, og han lover så til gengæld at modtage og forsørge sin gamle af fattigvæsenet hidtil forsørgede moder, men »fattigkollegiet fandt sig af mange grunde ikke beføjet til at gå ind på andragendet«.

En anden besværlig person for fattigvæsenet var Peter Petersen, der gik under navnet »Peter Løgner« og også benævnes sådan i kollegiets protokoller. I 1842 blev forsørgelsen af ham og hans familie, der på det tidspunkt boede udensøgn, tilkendt Dybbøl sogn, og han ankom med kone og 4 børn hertil. Man optog straks en fortegnelse over familiens ejendele, og den tyder godt nok på, at der har været trang til stede:

»1 gammel simpel Seng	1 Hespertræ
1 ditto ditto	1 Ølanker
1 gammelt Fyr Skrin	1 Jerngryde
1 gammelt Hængeskab	1 ditto Pande
2 Træstole	1 Fyr Bord«
1 Spindrok	

Det er jo ikke noget særlig righoldigt bohove for en familie på 6 personer. Når klæder og sengetøj ikke er taget med, som det ellers var skik, er det nok, fordi det har været så dårligt, at det ikke havde nogen som helst værdi.

Sympatien for »Peter Løgner« har åbenbart ikke været stor, for de første år efter familiens tilflytning til sognet var det kun hans kone og børn, der fik bevilget hjælp, f. eks. 4 skæpper rug og 2 skæpper byg kvartårlig. Måske har man været bange for, at »Peter Løgner« skulle drikke pengene op, hvis der blev bevilget kontanter. Først 1846 finder vi hans eget navn blandt de understøttede, og da med naturalier og tilføjelsen »indtil videre«.

Fattigkollegiet var udstyret med stor myndighed — og brugte den, når lejlighed bød sig. I året 1853 fik familien X dette at føle. Der var 2 brødre, som vi vil kalde A og B, begge fattigunderstøttede.

A var enkemand, og hans 3 børn var mod betaling af fattigvæsenet sat i pleje hos andre familier i sognet. Som en slags modydelse havde A stillet en lejlighed i sit hus til rådighed for fattigvæsenet. Her boede nu en fattigunderstøttet enke, som tillige fungerede som A's husholderske og stod i et »papirløst« forhold til ham. Heroverfor greb fattigkollegiet ind. Ved et møde den 3. april tog man den beslutning, at A og den pågældende kvinde, »der bevislig leve sammen som Mand og Kone uden at være givte, enten skulle skilles eller gifte sig«. Derefter besluttedes at flytte B med familie til den derved ledigblevne lejlighed i A's hus. A's husholderske skulle så, i tilfælde af, at giftermålet ikke kom i stand, flyttes til den ved B's omflytning ledigblevne lejlighed på Ragebølmark.

A efterkom pålægget fra fattigkollegiet og ægtede den 27. maj samme år sin husholderske.

Med B forholdt det sig således: Hans hus var, som så mange andre huse i sognet, blevet ødelagt under treårskrigen. I længere tid havde han nydt understøttelse af fattigvæsenet, og for ham og hans familie var den indtrufne krigsskade en katastrofe, idet staten endnu ikke havde stillet erstatningsbeløb til rådighed. På foranledning af pastor Karstensen var der blevet iværksat frivillige indsamlinger blandt beboerne i omegnen til lindring af den øjeblikkelige nød. Henvendelsen fik en god modtagelse, og bidrag strømmede ind fra Sønderborg og Als,

ja, endog fra Ærøskøbing og flere landsogne på Ærø, der jo dengang var slesvigsk område. I alt indkom der ca. 1920 mk., et pænt beløb efter den tids forhold, men naturligvis ganske utilstrækkeligt til de genopbygningsopgaver, der forestod. Her regnede man med, staten ville træde til.

B fik bevilget 26 mk. af de indsamlede penge, men da han var under fattigforsorg, blev det overdraget pastor Karstensen at anvende beløbet »til bedste for ham«. Boligproblemet ordnede fattigvæsenet ved at leje ham og hans familie ind på Ragebølmark. Men B var ikke tilfreds hermed. Hans plan var at få sit hus genopbygget ved hjælp fra sognet, og han og hans hustru nægtede derfor pure at flytte ind i den af fattigkollegiet anviste lejlighed.

Protokollen beretter: »8. april 1853 bleve i en dertil ansat termin paa Sandbjerglyk B og hans Kone dømt for ærerørigt og gjenstridigt Forhold til Fattigkollegiet, Manden til 5 Dages Fængsel på Vand og Brød og Konen til 3 Dages ditto. Straffen blev strax exequeret paa Manden, hvorimod Konen turde bie, til hendes Barn, som endnu dier, er afvænt.«

Det ser imidlertid ud til, at denne hårde fremfærd mod familien har vakt røre i sognet, for allerede 5 dage senere, altså samme dag, som B havde udstået sin straf, blev der holdt et nyt møde, hvor der blev sluttet forlig med familien.

Protokollatet lyder: »13. April 1853 afholdtes et Møde af hele Sognecollegiet i Dybbøl, ogsaa Sandemændene indbefattet. Der afhandlede om B, nemlig hans Huusbygning, og om Fattigligningen.

Angaaende B's Huusbygning bestemtes, at Fattigcollegiet om et Par Maaneders Tid burde besøge ham hans Huus opbygget, hvad enten der kommer Skadeserstatning eller ej. — Det bestemtes ogsaa, at Fattigcollegiet skulle udsætte B's næstældste Søn, ligesom den ældste, og dernæst (om muligt) lade Familien sørge for sig selv«.

At det ikke lykkedes for familien at klare sig selv, viser protokollen for de følgende år. Så længe B levede, blev hans navn ved med at figurere i fattigregnskaberne, men der har også efterhånden været en stor børneflokk, for da han døde i 1865, efterlod han sig foruden enken 9 børn, hvoraf 4 uforsørgede, som endnu var hjemme. De blev nu anbragt i forskellige hjem på sognets regning, og moderen mente så herfter at kunne klare sig selv uden at falde sognet til byrde. Man kan jo i høj grad undres over, at man — når man alligevel skulle sørge for børnenes underhold ved tilskud fra fattigvæsenet — ikke valgte den mere nærliggende udvej at understøtte moderen, så børnene kunne blive i hjemmet.

For øvrigt oplevede B at få sit hus lagt i ruiner igen i krigen 1864,

og fattigkollegiet vedtog denne gang efter andragende at støtte ham med genopførelsen, såfremt han ikke fik forskud på sin krigsskadeserstatning.

En søn blev i 1860 jaget fra sin tjeneste og gav sig så til at vagabondere. Fattigkollegiet greb ind og bestemte, at han i stedet skulle »gå i mading«, 6 dage ad gangen hvert sted. Ved lodtrækning blev det bestemt, at han skulle begynde på gårdene i Ragebøl og derfra fortsætte til Dybbøl. Men det forårsagede en protest fra »de Ragebøllers« side, og fattigkollegiet tog da den beslutning at nægte ham understøttelse indtil videre og overlade til ham selv at søge arbejde. Åbenbart er tiden dengang løbet fra den gamle skik at sende folk i mading.

Det er selvsagt en meget lille del af sognets befolkning, der findes omtalt i fattigvæsenets protokoller. Til en belysning af de sociale forhold i hine tider hører også en skildring af det store flertal, der klarede sig ved eget arbejde i landbrug, handel, mølleri, håndværk, gæstgiveri osv., men de henhører ikke under dette afsnit af sognehistorien. Også for dem kunne der ganske vist opstå økonomiske problemer, når alderdom eller svaghed tvang dem ud af arbejdet. Bønderne klarede sig oftest ved, når de afstod gården til næste generation, at oprette en aftægtskontrakt, hvorved de sikrede sig fri bolig samt en række nærmere fastsatte naturalieydelse. Men de fremdragne eksempler på dem, der levede deres liv på samfundets skyggeside, viser tilstrækkelig klart, at »de gode gamle dage« ikke var helt så gode, som vi måske undertiden forestiller os.

KRIG OG PEST

Af krigens rædsler og ulykker har Dybbøl sogn haft sin mere end rigelige del. Mest kendt er jo de to slesvigske krige 1848—50 og 1864, men også under svenskekrigene i det 17. århundrede har sognet lidt meget, ja, endnu mere end under de slesvigske krige. Navnlig gik det slemt til under den anden krig med Karl Gustav 1658—60. Ved Roskildefreden 1658 havde Danmark måttet afstå de skånske landsdele, men Karl Gustav brød freden endnu samme år, den var sluttet, og gjorde uden forudgående krigserklæring landgang i Korsør i den hensigt helt at udslutte Danmark. Hvordan det ville være gået, hvis vi var kommet til at stå alene, lader sig ikke afgøre, men Sveriges øvrige fjender kom sydfra med en hjælpehær på 30.000 mand bestående af brandenburgske, kejserlige og polske tropper under anførsel af selve »den store kurfyrste« af Brandenburg, Frederik Wilhelm. Men hermed begyndte en sand trængselstid for Jylland, især for Syd- og Sønderjylland. Svenskerne anså det for håbløst at gøre modstand og trak sig tilbage, hovedstyrken til Frederiksodde (nu Fredericia), mens en mindre styrke gik over til Als.

Under tilbagetoget hærgede og plyndrede de svenske tropper, alt hvad de kunne, for at ødelægge de fjendtlige troppers provianteringsmuligheder.

Uden at møde modstand kunne kurfyrsten således besætte hertugdømmerne, og vinteren over blev de liggende her. En polsk adelsmand, Jan Pasek, der deltog i felttoget og har skrevet sine erindringer (delvis gengivet i Stanislaw Rosznecki: Polakkerne i Danmark, 1896) begrundede dette med, at de ville holde sig så nær ved fjendens land som muligt »for i det mindste at tære mere på den svenske kost end på den danske«. Og til »den svenske kost« regner han åbenbart, hvad de kunne skrabe sammen i hertugdømmerne, fordi hertugen af Gottorp var i ledtog med svenskerne. Man har øjensynligt regnet hertugdømmerne i deres helhed for fjendtligt land, selv om kun halvdelen hørte under hertugen af Gottorp.

Sundeved fik sin store part af byrderne. Kurfyrsten opslog sit hovedkvarter her, først hos degnen i Vester Sottrup, senere i præstegården i Snogbæk, men snart hittede han ud af, at Dybbøl var det bedste sted, fordi det var nærmere Sønderborg, hvor en større svensk styrke lå. Han rykkede så ind i Dybbøl præstegård hos pastor Johannes Ebbesen, og en vagt på 300 mand var opstillet i Dybbøl for at passe på svenskerne. Herfra kunne de så tage ud og plyndre i landsbyerne, for svenskerne havde, viste det sig, ikke fået alt med. Polakkerne var de værste til at plyndre. Pasek beretter: »Jeg kunne skrive vidt og bredt om, hvad vore patruljer gjorde ved befolkningen, eftersom de voldshandlinger, som de havde været udsat for i deres fædreland, endnu var i frisk minde. Fra strejftogene hjemførte de al slags proviant i stor mængde, både hornkvæg og får, så man kunne købe en god okse for 2 rigsdaler og 2 danske mark. Vi fik en stor mængde honning, thi rundt omkring på markerne fandtes udstrakte bihold, og alle vegne stod bierne i halmkasser, derimod ikke bistader. Der var nok af al slags fisk, og brød i mængde, men vinen var dårlig, mjøden derimod god«. — Nej, de fremmede soldater led ingen nød. Befolkningen var på hungersnødens rand, ja længere ude endnu.

I Dybbøl præstegård planlagde kurfyrsten erobringen af Als, der som nævnt holdtes besat af svenskerne. Pasek fortæller om en første aktion mod Als, som polakkerne udførte. På et angivet sted huggede de isen bort fra bredden med deres økser, og derefter svømmede de med deres heste over Allsund. Generalen gjorde korsets tegn og sprang som den første i vandet. Så fulgte 3 eskadroner. Hver mand havde i forvejen stukket pistolen bag kraven og bundet krudthornet om halsen. Hestenes svømmefærdighed var forud afprøvet, og de soldater, der svømmede dårligt, var anbragt mellem to kraftige dyr, der ikke lod

dem gå til bunds. Svenskerne på Sønderborg-siden stormede frem og begyndte at fyre, men blev så forbløffede over, at de polske soldater havde tørt krudt at svare igen med, så de i stor skræk smurte haser og blev splittet af det polske rytteri. »Fangerne sagde bagefter, at de havde antaget os for djævlø og ikke for mennesker«, fortæller Pasek.

Als blev dog ikke erobret i denne omgang, men først ved en næste aktion den 4. december 1658. Den var nøje planlagt af den store kurfyrste, og brandenburgerne og østrigerne ved med. Overgangen foregik på pramme og tømmerflåder og blev støttet af 4 danske orlogsskibe under anførsel af viceadmiral Peter Bredal, der selv blev dødeligt såret under kampen. Forbundstropperne tog opstilling på kirkegården og fik svenskerne trængt ud af byen og ind på slottet. Det lykkedes den svenske kommandant, der havde nægtet at overgive sig, at få hugget huller i slottets mure og slippe ud af slottet ved nattetid med sit mandskab og blive optaget af svenske krigsskibe, der sejlede dem over til Fåborg. Omtrent 1200 heste samt en del kanoner og ammunition måtte efterlades og blev forbundstroppersnes bytte.

Erobringen af Als vakte stor opmærksomhed i Polen, hvor man fejlagtigt tillagde de polske tropper hovedæren. Navnlig svømmeturen over Allsund blev berømmet. Als, som kun få anede hvad var — nogle mente, det var et sted i Sverige, andre at det var den jyske halvø eller hele Danmark — var den eneste danske geografiske benævnelse, som blev almindeligt kendt i Polen.

Sundevedboerne har dog næppe været i stand til at glæde sig over disse heltebedrifter, dertil var nøden for stor. Mange bukkede under for hungerdøden og for »hjælpetroppersnes« grusomheder, men værre endnu var krigens følgesvend: Den sorte pest. Medicinalhistorikere mener at have påvist, at den sygdom, der er tale om, er plettyfus, der næsten altid fulgte i hungersnødens og krigens spor. De fremmede soldater førte den med sig. Sygdommen er meget smitsom, men smitten sker ikke fra menneske til menneske, den overføres ved hjælp af lus, især kroplus, og har derfor meget med datidens manglende renlighed og hygiejne at gøre. Patienten mærker først kuldegysninger med høj feber og hovedpine, bliver omtåget og apatisk eller urolig og voldsom, og i løbet af nogle dage kommer små blegrøde pletter på huden. De begynder på bryst og skulder og breder sig derfra til hele kroppen undtagen hovedet. De allerfleste bukkede under for sygdommen. Undtagelserne var mest børn, der kunne sove sig igennem soten.

Desværre findes der ikke kirkebøger fra Dybbøl i nævnte tid, og heller ikke på anden måde har vi talmateriale, der viser, hvor slemt pesten har hærget sognet, men man får et indtryk ved at se tallene for et par nabosogne.

Broager sogn har været meget hårdt ramt. Her døde der i 1659—1660 over 350 personer. Mange familier uddøde helt. I en regnskabsbog fra den tid har præsten anført en fortegnelse over, hvor mange husfædre i sognet der døde.

Den ser således ud:

Skelde:	Af 22 husværter blev kun 10 i live
Gammelgab:	Af 8 husværter blev kun 3 i live
Dynt:	Af 10 husværter blev kun 2 i live
Mølmark:	Af 10 husværter blev kun 1 i live
Broager:	Af 11 husværter blev kun 1 i live
Skodsbøl:	Af 17 husværter blev kun 2 i live
Smøl:	Af 7 husværter blev kun 1 i live
Hele sognet:	Af 85 husværter blev kun 20 i live

Denne oversigt siger mere end totalantallet af døde personer, idet vi ikke kender indbyggertallet for Broager sogn for nævnte år.

I året 1660 bemærker præsten i omtalte regnskabsbog for Broager sogn: »Hvad der nu er anført om dette sogns ruin, kan også siges om de øvrige sogne i Sundeved (Nybøl undtaget) og deres sognefolk, en ødelæggelse, der minder om profeten Amos kap. 5,15: »Måske Herren den Sebaots Gud måtte vorde det overblevne af Josef nådig«.

Nybøl sogn nævnes som det sogn på Sundeved, der er sluppet nådigst gennem peståret, men der døde dog i 1659 ikke mindre end 64 personer i dette lille sogn. For Dybbøl sogns vedkommende må ofrene for pesten i henhold til Broagerpræstens optegnelser have været langt større, selv om mange af sognets beboere må antages at være flygtet til Als, hvor svenskerne huserede. »Fjenderne« var i den krig ikke så slemme som »vennerne«. — Antallet af døde i sognene på Sundeved antages at have udgjort i det mindste 50 % af den samlede befolkning.

Den næste svenskekrig var vor deltagelse i den store nordiske krig 1700—1720. Også dengang kom pesten til at hærge her i landet. Sygdommen rasede rundt om i Europa, og i juni 1711 nåede den til København, som dengang var en snavset og stinkende by. De elendige hygiejniske forhold sammen med lægernes totale mangel på kendskab til sygdommens væsen bevirkede, at soten også nu krævede et stort antal ofre, i 1711 ca. 30.000 over hele landet, langt den største part i København og andre byer på Sjælland.

Sønderjylland var i høj grad i farezonen, idet pesten kom hertil sydfra, antagelig som følge af de troppeforsendelser, der var en følge af krigen mod Sverige med dets dengang tilhørende tyske provinser. Soten nåede ind over rigets grænser og kom til udbrud i byerne Frederiksort, Rendsborg, Slesvig, Glückstadt og Altona, men her lykkedes

det langt bedre ved en energisk indsats at begrænse epidemien, så dens ofre blev forholdsvis få, og det forhindrede, at den nåede op i Jylland.

Fra hertugslottet i Gottorp udsendtes instrukser til alle herredsfogder og sognefogder i den hertugelige del af Slesvig, der krævede udsættelse af vagtposter på alle betydelige veje og grundig visitation en gang ugentlig fra hus til hus. Al passage til Flensborg blev stoppet, og det blev forbudt at indføre, forhandle eller opbevare hør eller andre gifttiltrækkende varer.

Den anvendte bekæmpelsesmåde, isolation fra smitekilderne, synes i dette tilfælde at have virket effektivt, idet epidemien på vor halvø ikke nåede længere end til de sydligste egne af Slesvig.

Det er sidste gang, denne sot har hærget landet.

KOLERA

Der skulle gå 120 år, før en sot af lignende karakter og farlighed rykkede faretruende nær, og denne gang har vi protokollat for, hvordan man greb sagen an i Dybbøl sogn.

Det var koleraen, der nærmede sig Danmarks grænser. I 1831 nåede den til Hamburg, og de hjemlige myndigheder greb ind for at forhindre sygdommens indtrængen på dansk område. Efter allerhøjeste forordning indløb der en skrivelse fra hofråd Thomsen i Gråsten, der beordrede, at der ufortøvet skulle oprettes en sundhedskommission i Dybbøl sogn. Den skulle bestå af inspektør Glashoff, Sandbjerg, som stedfortræder for den fraværende godsejer, af sognepræst Bonnicksen som stedets præst, degn Jørgensen som protokolfører, strandfoged Jens Hansen og sandemændene Hans Chr. Jespersen, Ragebøl, Lorenz Hansen, Hans Peter Vogt og Hans Hansen, alle i Dybbøl, samt Jens Jensen, Dybbølmark.

Som vejledning for kommissionens arbejde var udsendt en plakat, der indskærpede renlighed som det bedste forebyggende middel. Forstuerne og værelserne i våningshuset skulle dagligt fejes og bestrøs med fint sand, træværk afvaskes med lud, væggene hvidtes med kalk og alt fejeskarn bortskaffes fra husene. Sengene skulle ofte forsynes med frisk halm, sengeklæderne jævnlig luftes og udbankes og lagnerne skiftes. Gårdspladserne måtte så meget som muligt holdes rene og møddingstedet (hvis gørligt) (!) henlægges bag ved bygningerne, hørret lægges i blød længst muligt fra husene. Alt stående og stinkende vand inden- og udenfor gårdspladsen skulle afledes og bygaderne holdes rene.

Store bryllupper, talstærke forsamlinger til dans samt lignende sammenkomster måtte ikke finde sted, med mindre særlig tilladelse forelå, og der var forbud mod svir og nattesværmer.

Skulle sygdommen trods al anvendt forsigtighed alligevel bryde ud,

måtte man nøje følge lægens anvisninger, og der skulle holdes særlige sygehuse i beredskab, så de inden 24 timer kunne tages i brug.

Vedrørende disse interimistiske sygehuses indretning og anskaffelse af rekvisitter dertil blev der givet nærmere anvisninger. Sundhedskommissionen var berettiget til at rekvirere en stor del af udstyret hos sognets beboere, og hvad der ikke kunne skaffes på denne måde, måtte anskaffes på sognets regning. Der blev affattet en henvendelse til sognebeboerne om frivilligt at melde sig for at tilkendegive, hvad man kunne holde i beredskab, og der blev på den måde givet tilsagn om 9 dyner, 16 hoveddyner, 20 puder, 63 lagener, 8 skjorter, 4 særke og 12 håndklæder. Dertil vedtog kommissionen at anskaffe en del rekvisitter på sognets regning: 10 uldne tæpper, 2 natstole med låg, 8 natpotter, 6 vaskeskåle, 2 børster, 4 lysestager, 1 stor messing- eller kobberkedel, 6 små kummer, 12 flasker, 1 varekurv med tilbehør samt en badebalje. Endvidere købtes alt nødvendigt køkkenudstyr.

Et problem, der voldte en del vanskeligheder, var at skaffe et hus, der i påkommende tilfælde kunne anvendes som kolerahospital. Om sider lykkedes det at træffe aftale med kådner og skomager Andreas Iversen i Dybbøl om leje af hans bolig, mod at sognet skaffede ham midlertidigt logi et andet sted. Aftalen gjaldt for et år, og Iversen skulle have en godtgørelse på 100 mark curant i tilfælde af, at huset blev taget i brug, i modsat fald var godtgørelsen 30 mark.

Endogså en særlig kolerakirkegård måtte man holde i beredskab. Gårdmand Hans Peter Vogt stillede en grund til rådighed for årene 1832 og 1833 mod en årlig godtgørelse af 30 skilling.

Lykkeligvis blev der ikke brug for alt dette. I 1833 konstaterede man, at faren for en koleraepidemi var drevet over, i hvert fald i denne omgang, og man besluttede derfor at holde offentlig auktion over de indkøbte rekvisitter til kolerasygehuset. Auktionen indbragte en sum af 23 rigsdaler 23 skilling, hvilket beløb gik tilbage til sognets kasse.

Tyve år senere, i 1853, nåede en frygtelig koleraepidemi til Danmark, men også i dette tilfælde var det København, der kom til at bøde hårdest. Sygdommen bortrev i løbet af 6 måneder 7.000 mennesker, deraf i 3 sommermåneder 6.000 alene i København. Til Dybbøl sogn nåede sygdommen aldrig.

KRIG OG HVERDAG 1848—1864

Af *Inge Adriansen*

Ved treårskrigen udbrud var Dybbøl sogn meget lidt påvirket af den nationale og politiske uro, som havde præget udviklingen i de slesvigske købstæder. Befolkningen i sognet var især bønder og landsbyhåndværkere. De levede et roligt liv og tog ikke nævneværdig del i de nationale strømninger. For flertallet af sognets beboere var deres troskab mod den danske konge en selvfølge. Den åndelige inspiration kom fra den kendte sognepræst, pastor Karstensen, som var blevet præst i Dybbøl 1839.

Treårskrigen tvang mange slesvigere til at klargøre deres politiske og nationale tilhørsforhold. For de kongetro var denne ulykkelige borgerkrig udsprunget af oprørernes skændige nederlag, og man valgte hurtigt hertugen af Augustenborg og prinsen af Nør som syndebukke og symboler for slesvig-holstenernes forræderi. Denne holdning har de fleste i Dybbøl sogn sikkert delt i mindre eller større grad. For slesvig-holstenerne var oprøret derimod en af de mange europæiske frihedsbevægelser, som var udsprunget af kampen mod enevælde og fordummelse og for borgerlige rettigheder. Ingen blandt sognets fastboende indbyggere er kendt for slesvig-holstenske sympatier. Disse blev kun repræsenterede af pastor Axelsen, der afløste den udrensede, dansksindede præst, K. Karstensen 1848—50.

Dybbøl bliver normalt forbundet med 1864, men også under den første slesvigske krig fandt vigtige militære begivenheder sted her i sognet. I slutningen af marts 1848 var oprøret brudt ud ved besættelsen af fæstningen i Rendsborg. De fleste tropper i hertugdømmerne gik derpå over til slesvig-holstenerne. Den 9. april sejrede den danske hær over slesvig-holstenerne ved Bov, men nu sendte en række tyske stater med Preussen i spidsen forstærkninger. Derfor tabte den danske hær slaget ved Slesvig 23. april. De danske soldater blev nu trukket nordpå. Halvdelen blev overført til Fyn og blev nyordnet her, mens 14.000 mand blev på Als. Øen forblev på danske hænder under hele treårskrigen, og kom dermed til at spille en vigtig rolle.

Den vigtige fæstningsby Fredericia blev besat af tyske tropper

*Tysk kort over området for kampene i Sundeved 5. juni 1848.
(Museet på Sønderborg Slot).*

sammen med det meste af Jylland. Også Sundeved blev besat, og i Dybbøl sogn var der tysk indkvartering på de fleste gårde. Landmændene blev pålagt at levere heste og madvarer og udføre ægtkørsler (tvangskørsler). Den tyske general Wrangel begyndte i maj 1848 indkrævning af en krigsskat i Nørre- og Sønderjylland på 4.000.000 rigsdaler. Krigen kunne nu mærkes i alle hjem.

Det må have været svært for den enkelte familie i Dybbøl at se forskellen på slesvig-holstenerne og kongens soldater, da krigen nåede Dybbøl. For civilbefolkningen i et krigsramt område er det af mindre betydning, hvorvidt vinterforrådet bliver fortæret af venner eller fjender. Ligeledes bærer ikke den nedtrampede sæd vidnesbyrd om venligsindede eller fjendtligsindede heste. Beskadigelserne er i alle tilfælde tunge — og sværest måske, hvis de skyldes den regering, hvis magt man hylder.

Midt i maj besluttede den danske overkommando på Als at forsøge en fremrykning ind i Sundeved. Der blev slået bro over Allsund og opkastet brohoved-skanser på Als og Sundeved-siden uden kamp. De tyske poster stod nu på Dybbøl Bjerg, mens de danske forposter var lidt østligere. Nu gik den russiske zar ind i krigen og forlangte, at de

preussiske tropper skulle rømme Jylland. Den danske krigsminister mente da, at det ikke var noget at vinde ved at forsøge udfald mod de retirerende styrker.

Men den danske general Hedemann fandt, at hans hær på Als ville tabe moralen, hvis den ikke fik lov at prøve en rask krig. Mod ministerens ordre lod Hedemann da foretage et overraskende angreb den 28. maj mod de tyske forposter i Dybbøl sogn. Her blev posterne drevet tilbage fra Dybbøl Bjerg og Dybbøl by. Den tyske hovedstyrke ved Nybøl Mølle var imidlertid for stærk for de danske tropper under ledelse af general Bülow og oberst Rye. Danskerne opgav derfor angrebet, også fordi de kun havde 6 kanoner mod 16 tyske kanoner. Angrebet havde været et meget dumdrigt foretagende, og kaptajn Jessens bedømmelse efter kampen blev derfor kendt over hele landet: »Ja, denne gang gik det, men det er for meget forlangt af Vorherre, at det skal gå endnu engang!«

Der blev udsat danske forposter lige vest for Dybbøl by, mens størstedelen af hæren fortsat blev på Als. Befolkningen i Dybbøl by fik nu dansk indkvartering i stedet for tysk, men ingen af delene har sikkert været særligt rart, især ikke fordi krigen faldt i landbrugets travle forsømmer.

Vi har en beretning om tilstandene i Dybbøl sogn, netop på denne tid. Det er den norske frivillige, redaktør Georg Krogh, som fortæller herom i et brev, dateret 3. juni 1848: »Ved Dybbøl landsby så jeg hele flankecorpset på en mark, det var interessant. Her blev vi indkvarteret hos pastor Karstensen, som er en ægte dansksindet og kæk mand. Vi traf der general Hansen med hans stab, og havde en behagelig middag. Karstensen fortalte os meget om tyskerne, der havde været indkvarteret her. Officererne tilstod, at de var blevet ført bag lyset, og at de hos folket havde fundet en ganske anden stemning end den, som var fingeret i tyske blade, og de udtalte deres harme over den misbrug af pressefriheden, som havde fundet sted i Tyskland med henblik til den danske sag. Tyskerne havde behandlet kirken yderst vandalsk og stjålet klædet over døbefonten. De havde bortført flere folk og en mængde vogne. De sønder slog vinduer, senge og møbler, satte ild på bøndergårde og kastede levnedsmidler i vejen. I det hele havde de opført sig som røvere og tyve. Her hersker almen forbitrelse mod dem. Her skal være 3 dansksindede og 5 tysksindede præster i Sundeved, men folket er som sagt, hvad den langt større flerhed angår, dansksindet.«

Den 5. juni satte preusserne et modangreb ind og fortrængte de danske forposter fra Dybbøl by tilbage mod Dybbøl Bjerg. Nu var situa-

tionen ved at blive kritisk, men de danske reserver fra Als nåede frem i rette tid til at standse den danske retræte, og de tyske tropper blev atter trængt tilbage til Nybøl. De danske forposter blev nu trukket tilbage til Dybbøl Bjerg, og næsten hele Dybbøl sogn blev en slags ingenmandsland, hvor danske og tyske patruljer jævnligt strejfede rundt.

Denne episode, slaget ved Dybbøl den 5. juni 1848, er i dag glemt af de fleste, men blev fejret af samtiden, selvom hele Dybbøl-stillingen var oprettet mod given ordre. Dagen er fastholdt som nationalt minde, idet den danske grundlov blev underskrevet den 5. juni det følgende år til minde om den hidtil bedste danske sejr i krigen. Til gengæld må vi i dag erkende, at den styrkelse af kampånden, som general Hedemann tilsigtede ved sit udfald fra Als til Dybbøl, skadede Danmark på længere sigt. I London var der fredsforhandlinger i gang mellem krigens parter, og såvel den engelske konge som den russiske zar misbilligede fæstningerne ved Dybbøl. Konsekvensen heraf blev general Hedemanns afskedigelse.

Sidst på sommeren 1848 blev der sluttet våbenstilstand for 7 mdr., idet de militære positioner blev fastlåsedede. Hele Slesvig, undtagen Als og Ærø, skulle styres af en fællesregering sammensat af danske og tyske delegerede. Fællesregeringen tiltrådte den 22. oktober, men det blev hurtigt slesvig-hostenerne, som fik lov til at dominere i Slesvig. Embedsstanden blev rensset for dansksindede, således udskiftedes pastor Karstensen i Dybbøl med den tysksindede pastor Axelsen allerede den 29. oktober 1848.

Dybbøl sogn kom nu på ejendommelig vis til at afspejle hele Nord-slesvigs situation, idet der var danske forposter i sognets østligste del, tyske tropper i den vestligste, en slesvig-holstensk sindet præst og en dansksindet befolkning.

Den 3. april 1849 udløb våbenhvilen, og danskerne gik straks frem på Sundeved til en linie fra Gråsten til Adsbøl. Den 5. april var det et stort slag ved Ullerup, hvor det lykkedes danskerne at fastholde deres positioner. Efter slaget var der mønstring på marken bag Dybbøl kirkegård, da general Bülow havde taget hovedkvarter i præstegården. 3. reservejægercorps havde ved krigens udbrud året før tillagt sig et forsmædeligt spottenavn »Hoptrupjægerne«, fordi corpset havde retireret uden grund ved Hoptrup. Man sagde spottende, at Hoptrupjægerne var flygtet for deres egen skygge. Under kampen ved Ullerup var dette corps nu blandt de tapreste, og derfor lagde general Bülow vægt på at fremhæve reservejægercorpset ved mønstringen på Dybbøl efter kampen: »Har nogen hidtil kaldet jer ved spottenavnet Hoptrupjægerne, så skal de vide, at dette navn nu er dødt og magtesløst. Fremtidig bærer I hæders-

*Dybbøl Bjerg og en del af Dybbøl-Østen. De tyske soldater marcherer på den kolonnevej, som førte fra Dybbøl by og til Dybbøl Bjerg.
(Litografi fra Adler und Dietze i Dresden, Museet på Sønderborg Slot).*

navnet Ullerupjægerne.« Efter afmønstringen af tropperne udtalte Bülow, at her, hvor hans sejrige tropper var paraderet forbi, ønskede han også at blive begravet engang. Dette ønske fra treårskrigen blev opfyldt ved hans død i 1858.

Samme dag som den sejrige fægtning stod ved Ullerup, skete der imidlertid en betydelig ulykke, idet to danske krigsskibe »Christian 8.« og »Gefion« mistedes i Eckernførde fjord. »Christian 8.« blev erobret af slesvig-hostenerne, og »Gefion« blev sprængt i luften af sit eget mandskab for at undgå samme skæbne. Denne hændelse var skyld i, at krigsministeren beordrede Sundeved rømmet, bortset fra brohovedskansen og forposterne på højderne overfor. For Dybbøl betød det, at de tyske tropper nu rykkede ind.

Den 13. april blev Dybbøl Bjerg indtaget, da de tyske tropper forsøgte at sætte over til Als. Kraftig dansk artilleri-ild hindrede dette, men det medførte også, at Dybbøl Mølle blev antændt. Møllen nedbrændte, da preusserne ingen interesse havde i at slukke ilden i hvad, der havde været danskernes gode udkigspost mod de tyske positioner inde på Sundeved. Dybbøl Mølles første brand var således et resultat af dansk artilleri-ild.

En øjenvidneskildring af slaget ved Dybbøl 13. april 1849 gengives af C. C. Lorenzen i hans bog om Sønderjylland 1877:

Vi vilde nu lade en Tilskuer fortælle om Slaget ved Dybbøl den 13de April 1849, hvor Fjenden, Bajere, Sachere og Hannoveranere under General Prittwiss angreb med en Styrke af 11.000 Mand og 28 Kanoner. »Vort Kompagni stod som Kystpiket ved Allsund, $\frac{1}{2}$ Mil fra Sønderborg, da Slaget begyndte. Det var lige i Morgendæmringen. Man kunde se Glimtene og høre Skydningen og Hurraerne, snart nærmere, snart fjærnere. Det var især en meget heftig og vedholdende Artillerikamp. Fjenden angreb baade i Fronten og Flanken; men dette sidste især bekom ham meget ilde; hans Kolonner langs Allsund nordfra fik Lov til uhindret at nærme sig Brohovedet, da der pludselig fra de faste Batterier på Als blev aabnet en forfærdelig Ild på dem, midt ind i de tætte Kolonner. Det var endnu i Morgendæmringen. Da det blev lys Dag, kunde vi se, hvorledes Kampen gik frem og tilbage paa Bjergskraaningene. Af Infanteri havde vi kun lidt over en Bataillon i Ilden, 10de (om hvilken en anden Beretning siger: »brave Karle, lutter Slesvigere, der ikke saa snart havde sat Foden paa deres fædrene Jordbund, før de med Hurra stormede frem») og et Kompagni af 3dje. Med enkelte Mellemrum varede Kampen fra 4 Formiddag til 5 à 6 Eftermiddag. I Morgenstunden brændte den bekendte Dybbølmølle og et Par Gaarde til paa Skraaningene. Vi erobrede 2 Kanoner.« Det var om disse to sachsiske Kanoner, at Kampen i længere Tid drejede sig; de toges til sidst af 10de Bataillon under Oberst Ræder. Overkommandoen førte General Bülow. Sejren blev vor; Fjenden mistede halvtredshundrede Mand, medens vi kun havde et Tab af et halvt hundrede; og dog havde man den Frækhed i Tyskland at udbasunere, at man havde erobret 6 Kanoner og dræbt 3000 Danske. Ja, Sachserne, der led mest, højtideligholde endnu den 13de April som en Sejr-Mindedag.

Fægtningen den 13de April 1849 var den sidste vigtige Begivenhed, der i hin treaarige Kamp fandt Sted ved Dybbøl. Stillingen paa Dybbølsiden blev opgivet med Undtagelse af Brohovederne og Terrainet lidt op paa Bjergskraaningene. . . . Nu hvilede den egentlige Kamp i denne Egn af Landet og Indbyggerne i Dybbøl, hvis Huse enten vare nedbrændte eller paa anden Maade ødelagte, medens Markerne langt hen paa Forsommeren maatte henligge udyrkede, begyndte lidt efter lidt at samles og gjøre ryddeligt, vel ohumkommende Psalmistens Ord: »De, som saa med Graad, skulde høste med Frydesang.«

Indtil højsommeren 1849 var Dybbøl nu hovedindkvarteringsplads for de mange tyske tropper, som deltog i belejringen af Als. Der eksisterer flere beretninger fra denne belejring, som giver et forunderligt indtryk

af fredelige tilstande med udveksling af føde- og drikkevarer og sange over fronten, d. v. s. Alssund, mellem forposterne. Imens skete det heldige, danske udfald fra Fredericia, og få dage senere sluttede Danmark og Preussen fred. Efter slaget ved Isted i slutningen af juli 1850 mellem slesvig-holstenerne og danskerne var krigen afgjort. Danmark havde sejret militært, men ikke politisk. Fredsbetingelserne blev senere skrevet af stormagterne i London.

For beboerne i Dybbøl var det politiske spil imidlertid af ringe interesse. Hvad der betød noget var, at sognet i to år var blevet plaget med indkvarteringer af soldater og heste, tvangsafleveringer af fødevarer, tvangsafleveringer af heste og tvangskørsler for begge parter. Sæden havde lidt meget på grund af krigen, og kreatur- og svineholdet var reduceret stærkt. Det gjaldt om at få ejendommene på ret køl så hurtigt som muligt. Hele denne proces, — krigen oplevet indefra — fremgår af en dagbog, som er skrevet i to omgange, sikkert i vinteren 1848 og vinteren 1849.

Gårdejer Hans Peter Petersen i Tving, som nedskrev sine erindringer om de to krigsår, blev født 1803. Han har ikke været vant til at skrive meget, begivenhederne er skildret i meget enkle vendinger, og de er øjensynligt nedskrevet kort tid efter. Kronologien overholdes ikke, men dette er underordnet, for dagbogen er alligevel i stand til at give os en fornemmelse af civilbefolkningens vilkår under en krig.

Den 5. juni 1848 drog familien Petersen til Dynt, da Dybbøl by var beordret rømmet af det danske militær. Om krigsbegivenhederne denne dag — den i København tiljublede 5. juni sejr — hører vi kun, at der blev »holdt et frygteligt slag igennem Dyppel.« Desuden noteres, at »den 5. juni saaede vi to Agre med Boghvede om Eftermiddagen.« I de følgende dage blev der fundet mange lig af heste og soldater. Man føler, at hesteligene måske har gjort et fuldt så stærkt indtryk på bonden H. P. Petersen som soldaterligene.

DAGBOG

skrevet af Gaardejer Hans Peter Petersen

Dybbøl 1848—1849

1848.

Den 9 April stod Slaget ved Flensborg, den 23 og 24 stod Slaget ved Slesvig. Den 25 kl. 1 om Morgenen til 4 om Eftermiddagen retirerede danske tilbage igennem Dybbøl. Der laa om Natten en Løjtnant hos os. Den 27. om Efter-

middagen kom tyske Tropper, hos os de Brunsvigske¹. En Oberstløjtnant, 1 Major, 2 Junkere, 1 Adjudant i Stuen og Pæselen². I Pige-kammeret det til Staben hørende Mandskab. I Loe og lille Port var Heste og Fohrmænd³ med Rideknægte, Betjente og nogle Soldater i 6 Dage.

Den 3 Maj fik vi de Hannoverske — 1 Oberstløjtnant Grobfeiss, 1 Kaptein og en Stabsfourer i tre Stuer, Oppasserne i Pige-kamret. I Stalden 6 Heste og Rideknægte, i Porten 50 Mand i 9 Dage.

Den 12 Maj fik vi de Oldenborger, 1 Oberstløjtnant »von Taysen« — en Junker, 1 Kaptein og en Doctor »Bendel« i de tre Stuer. I Salen og Pige-kamret 16 mindre Officerer og Betjente. 8 Heste i Stalden og 10 Mand i Porten i 16 Dage.

Den 28 Maj fik vi Hannoverske Jægere, Officerer, Betjente og 70 Mand. I al den Tid har de tyske havt deres Kjæde paa Dyppel Bjærg og de Danske Østen for. De Danske har adskillige Gange sendt Tropper over fra Sønderborg og gjort Træfninger, men atter trukket sig tilbage, indtil om Eftermiddagen den 28 May, da slog de Tyskerne gjennem Dyppel og videre. Ved Nybøl Mølle stod et haardt Slag. Nu stod den Danske Kjæde ved Nybøl Mølle indtil Mandagen den 5 Juni, da slog Preusserne sig igjennem til Dyppel Bjærg, men maatte atter reteriere, og holdt et frygtelig Slag igjennem Dyppel. Den Dag brændte 4 Steder, Capt. Otzen, J. Bladts, J. Carstens og C. Clausens.

Fra 28 May til 5 Juni havde vi Dansk Indquartering.

Mandagen den 29 May er de Danske posterede i alle Gaarde i Byen og paa Marken. Da den Danske Kjæde maatte retirere, men den avangserede igjen. Fra Slaget og til 5 Juni holdt den Danske Kjæde sig Natten over ved Nybøl Mølle. (Hos os logerede en Dansk Løjtnant Groth, og Karlen sov hjemme). Siden drog de til Dyppel Galger Tegn⁴. Og kun Patroiller snart tyske og snart danske kom i Dyppel og paa Marken. Den 5 Juni drog vi til Dynth, kl. 6 om Morgenen kom Groth og P. Jensen med Køerne, da en dansk Officer havde befalet at rømme Byen. Af og til vovede vi os over efter et Par læs Gods.

Den 5 Juni saaede vi to Agre med Boghvede, om Eftermiddagen den 14 Juni saaede vi den sidste og den 16. Vikker. Svoger Andreas hjalp os baade ved Sorbyg og Boghvede. 6. Juni drog næsten alt Folk af Dyppel, hvem der ikke kom bort den 5 med Køer og Heste, de fleste til Sønderborg, og mange lejede Fohrmænd efter Gods de første Dage, herefter kom nu snart en anden Mængde Kvindfolk fra Sønderborg. Kvier, Kalve og Faar flokkede sig sammen i Snesetal, da alt laa aaben formedels reteren⁵, Veje, Lede og Huller i alle Gjørder. I Byen blev kun, saa vidt man ved, Chresten Lyks, H. Iversens, L. Larsens, Annemarie Post, gammel Posts Kone, Chatrin Mortensen og Mads Skrædders Kone.

Hjemkomne vare H. Kleinschmidt og Chatrin-Mari Hau, Tove Andresen, da vi den 20 Juni drog hjem med 2 Køer og sov første Gang om Natten i

¹ Fra Braunschweig.

² Pesel eller pisel er storstue eller stadsstue.

³ Fohrmand, af tysk fahren og Fahrer = kusk.

⁴ Galger Tegn eller galgehøjene lå bag de nuværende fællesgrave, sydvest for skanse 5.

⁵ tilbagetrækning.

Litografi fra 1848, som gengiver Dybbøl Kirke ret præcist. Derimod viser billedet næppe en autentisk situation. Dybbøl Kirke og kirkegård var både i 1848 og i 1850 skueplads for voldsomme kampe. Her er tyske soldater, som afbryder kampen for at jorde en af deres egne. (Litografi på Museet på Sønderborg Slot)

Dyppel. Natten mellem 21 og 22 juni sov vi atter i Dyppel, da vi om Dagen havde hørt stærk Kanontorden og Geværskyden Nord til.

Siden kom hjem: H. Jacobs, Cille Pauli, P. Svengmans, P. Kirkmans, den 22 høppede jeg Kartoffler, den 23 og 24 kjørte vi Gjøde og saaede Staldfoder paa 2 Agrer in Norden Toft, den 25 fik vi 3 Køer og 2 Kalve hjem, den 28 Juni 6 Køer og 4 Kalve, den 29 Faarene. 2 Heste har vi for det meste haft hjemme siden den 21 Juni. Endnu af og til tyske og danske Patroiller i Byen.

Den 28 May maatte min Karl med Heste og Vogn i Fohre¹ for de tyske med de blisserede², og han blev hos dem i 5 Dage. Enkelte var kommen før, nogle lidt senere, og nogle er ikke kommen endnu den 29 juni.

Den 6 Juni om Morgenen var jeg og Andreas til Dyppel, i P. Marqussens Aunbjærghøj laa en Hest skudt paa Landevejen og 2 Preussere. For Hans Hansens laa en Hest og en Preusser, lidt henne i Forden laa en Hest. I J. Andersens Byg paa Hjelm laa en Hest, samme sted laa, som man siden hørte, hist og her Soldater og Heste. Men de fleste Soldaterlig maa de ikke straks have faaet med sig, af begge Parter havde de danske hentet tidlig om Morgenen. I mod Aften kjørte vi efter et Læs Halm og Gods. Et Par Heste holdt ved Bond³ og spandte for, og atter red vi efter mere, hvoriblandt en feed Soe, som vi stak ihjel i Laden, fik skoldet i Dynt og kjørte anden Dagen den

¹ kørsel.

² blisserede

³ Bond = Vemmingbund.

til Sønderborg. Den vejede 28 L. Pund. Men min og Andreas's Karl maatte blive i Sønderborg med Heste og Vogn i nogle Dage.

Den 30 Juni om Eftermiddagen gennemstreifede en heel deel Danske Soldater Byen og Markerne med Kanoner og Vogne til de tydske Forposter hinsides Nybøl Mølle, traf ellers ingen Tydskere paa, og kom tilbage igjen om Aftenen. I Dag kom Kromanden fra Frydendal hjem fra Brouemark¹.

Den 1. Juli, atter i Dag Danske Patroiller.

Den 2 Juli. I Dag kom J. Andersen paa Hvilhøj hjem fra Dyntmark, og Kromand paa Hvilhøj Johan Rølk er kommen hjem fra Als.

Den 3 Juli er Tydske Patroiller paa Colonne ved Vejen udenfor Byen, hver Morgen stode Danske paa Gaden. Hans Hansen kommer hjem fra Als i Besøg, Pigerne laa om Natten hos H. M. paa Dyppel.

Den 4 Juli. Tydske Husarer og et Par Hundrede Soldater, Hannoverske, har været paa Dyppel Bjærg.

Den 5 Juli: Kjørte de tydske et Dansk Officerslig til Sønderborg. H. C. Toft kom hjem fra Als.

Den 6 Juli: Hver Dag Danske Dragoner. Philip Christensen kommer hjem at skjære Raps.

Den 7 Juli kommer hjem fra Sønderborg: H. Alexander, J. Møller. P. Vogts Piger, P. Rasmussens Piger og Karl, N. Skrodnis, Hans Hauermand, Chr. Skræder, nogle af L. Skydsbergs, J. Kromans.

Den 10 Juli kom hjem fra fohr hos Tydskerne siden 28 May med Heste og Vogn, velholdne, J. Andersens Karl, H. P. Tofts Karl, og P. Kerkmand.

Fra Sønderborg kom hjem P. Marquissen, L. Hansens Hans, Hans Tycksen, J. Kroman, N. Nørballe, H. Hansen Smed og Jens Peter.

Den 18 Juli: 8—10 Tydskere til Hest paa Avnebjærgshøj.

Den 19 Juli: Tydske til Hest i Byen og Fodfolk ved Kirken.

Den 20 Juli: Tydske ved Kirken. Næsten hver Dag Danske Patroller. Hjemkommen fra Sønderborg: Jens Østen, P. Lassen, Hans Friedrig, Iver Snedker og Jes Smed, H. Mathiesen.

Den 22 i 3—4 Dage atter nogle er retereret af Byen, formedels Rygter, og endnu går nogle til Broager om Natten. Den 23 Juli hjemkommen fra Sønderborg: J. Hamle, H. P. Nissen, Andreas Iversen.

Den 28 Juli hjemkommen P Vogt, Chr. Post.

Den 29 Juli: Degn Jørgensen.

Den 13 og 14 August kjørte Post Karstens sit Gods til Sønderborg. I denne Tid tydske Patroller paa Avnebjærgshøj. Jens Andersen fandt 72 Kanonkugler, Granater og Bomber i deres Rug paa Øster Hjelm. 250—300 ere leverede af Byen til Sønderborg for 1 rbf. Pundet.

Den 4 September Vaabenstilstand paa 7 Maaneder. Udløber den 26. Marts 1849. Tydskerne drager nu hjem, 4.0000 hver Dag hedder det.

Den 10 September Gudstjæneste den første Gang i Dyppel.

Den 11 September Skole første Gang — den 11 kom Kongen til Sønderborg.

Den 29 Oktober blev Pastor Carstensen afsat, og den 30 dennes kom Pastor Axelsen.

Den 31 drog Pastor Carstensen med Familie atter til Sønderborg.

¹ Broagermark

1849.

Danske den 3. April — 1 Oberstløjtnant og 7 Mand.

Den 4 April og 5 April Oberstløjtnant — Gierbeck, Adjudanten, 2 Doctorer, 10 Mand. I Stald 3 Heste og 17 Mand Artilleri i 2 Dage, ialt 39 Mand. Halm dertil 2 Gange.

Den 4 i Fohr, den 5 i Fohr 2 dage.

Den 7 April: Major, Adjudant, 1 Løjtnant (danske), 2 Doctorer, 1 Kaptein, 30 Mand, 24 Stabs- og Artilleriheste — 1 Dag.

Paa Langfredag den 6 April haardt Slag ved Ullerup. De forrige Dage, fra den 3 April ogsaa Slag her Paaskedag.

Den 8 April om Eftermiddagen gik de danske til Sønderborg og bag Dyppel Mølle.

Den 12 April Tydske Tropper.

Den 13 April et frygtelig Slag fra Kl. 4 om Morgenen indtil Aften paa Døppelbjærg. Døppel Mølle brændte og Capt. Otzens og L. Niensens.

Den 12 April drog jeg til Dynt med 2 Heste, der kom Peter med 2. Den 17 kom jeg hjem med et Plag. Den 19 hente vi to. Den 19 i Fohr med 4 Læs Klap¹.

Den 21 April Fohr til Flensborg, 2 Dage.

Den 24 April i Fohr efter Proviant, 3 Dage.

Den 27 April Fohr efter Proviant.

Den 14 April tydsk Indqvartering, Kurhessiske, General Major Spranenber, Hauptmann von Eende, Premir Løjtnant Biesofshausen, Adjudant Wilkens — 23 Mand og 25 Heste — i 19 Dage.

Den 19 April befalede Generalen, at Byens Heste skulle hjem.

Den 26 April kom J. Markussen med de andre to hjem, den 27 H. P. Toft, J. Staadsen, Hans Haumann, den 29 fik Jens Smedt de andre 2 Heste hjem.

Den 30 April Fohr efter Proviant i 3 Dage.

Den 3 Maj i Fohr — 3 Dage. Den 6 Maj i Fohr, den 7 Maj fri. Den 8 Maj i Fohr, den 25 Juni i Fohr. Den 28 Juni i Fohr og 1 Mand hug Træe.

Den 15 og 16 Juli i Fohr.

Den 17 efter Træe til Byen, fik deraf $\frac{1}{2}$ Læs.

Den 20 i Fohr for Byen efter Halm. Fik $\frac{1}{2}$ Læs Topstrø og 38 Klap.

Den 27 Juli

Den 30 Juli forspand til Flensborg.

D. 1 August $\frac{1}{4}$ Favn Træe.

Den 3 May: Sächsichste (Saksiske) General Major von Heintz — Major Tørmén — Adjudant von Lionhardi — Oberst Løjtnant von Ladwiger — Løjtnant von Allinge. ? Mand og 22 Heste i 2 Dage.

Den 6 May 1 Kompagni og 4 Officerer.

Den 5 May Anhalt Dessauen — Oberst Stammer — Hauptmann von Bädenhorst — Adjudant Funker — Oberst Løjtnant Pamier — Stab = 15 Mand, 5 Heste, $\frac{1}{2}$ Kompagnie — den 1 Juni kom det halve Kompagni bort. Vi fik 7 Heste mere og 3 Kudsker.

Den 10 Juni fik vi 45 Mand til 4—5 Dage.

Den 19 Juni Nassauer — Oberst Løjtnant Weiz, Adjudant — sein Søhn.

Doctor Mohr — Stab 16 Mand, 11 Heste, Soldater 65 — i 5 Dage. 8 Mand Vagt.

¹ Klap = tørv

Natten imellem 23 og 24 Slag paa Døbbelbjærg.
Den 24 Nassauer, lette Batalion — Major Goedeke Oberst Løjtnant Vogler
— Doctor Dern — Stab 14 Mand, Heste 14. M. 45 i 8 Dage.

Indgivet Regning.

Leveret og borttaget Høe, Halm, Havre:
Danske 1849 fra 3 til 8 April: Til Indkvartering:
30 Traver — Høe 1 Læs — Havre 2 Traver.
Fra 14 April til 5 May:
Til Indkvartering: Halm 14 Traver.
Byg og Havre 6 Traver — fra 5 May til dato. Halm 5 Læs.
In Summa: Halm 49 Traver — Høe = 1 Læs Havre 8 Traver.
Dybbøl den 10 Juni 1849.

Hans P. Petersen.

Den 2 Juli 1849 Oldenburgere — Major Kønemann, Adjudant Becker,
Leutnant Heye, — Stab 21 Mand, 17 Heste, 30 Mand — Vagt 8 Mand
i 8 Dage.

Indgivet Regning.

Krigskade for H. P. Petersen, Dybbøl, 1848—49.
Tysk Skade:
10 Traver Rug
12 Traver Havre
1 Skanse og Vej dertil
5 Colonne-huller i levende Gjørde
8 Led til en Feldthytte Afd. 28
2 Læs Træ til Feldtvagter
1 Læs Træ og 2 Læs Gjødsel¹ og — — borttaget af fremmed Indretning.
35 Traver Klap² — 43 Krigskjørelser — deraf Karls Arbejde —
Dybbøl den 1. Juli 1849.

Hans P. Petersen.

Den 24 Juli: Sachsiske — 1 Major v. Hake — Adjudant Damm, Doctor
Putzer — 4 Underofficerer — 10 Betjente og Hestepassere — 9 Vagter —
13 Heste — i 10 Dage, drog bort ?

Den 3 August om Natten fik vi Husene fyldte af næsten utallige Hannoveranere, som drog bort igjen om Middagen. I den Tid blev der Vaabenstilstand paa 7 Maaneder, altsaa udløbende den 17 Januar 1850. Men efter denne Tid er der endnu 6 Uger Vaabenro, hvori de kunde ryste dem på Bagsiden (?). I Vaabenstilstandstiden skulde 10.000 Svenskere belegge Slesvig, og Preusserne den sydlige Deel af Slesvig og Holsten. De Svenske Inkvarteres i Apenrade, Haderslev og Flensburg. Der indsattes en Fællesregering eller Bestyrercommission, bestaaende af en Preusser, en Dansker og en Englænder, i Flensburg.

Første September rejste alle Danske Trænkuske til Flensburg til de Svenske. Hvorefter vi havde 2 Trænkuske, en Dragon Leutnant og Tjener og en Vagtmester med 6 Heste i 1 Dag og Dragonen i 2 Dage.

¹ Gjødsel = gødning

² Klap = tørv.

1850.

I December kom Pastor Carstensen og vilde prædike i Kirken, men Axelsen vilde ikke tillade det, og da Carstensen da vilde prædike i Skolen, forbød han det ogsaa. Den Dag afsattes Axelsen, og Carstensen kom i hans Sted.

Paa Nytaarsaften samledes en Flok af Byens Karle udenfor Degnegaardens Vinduer, og skød dem helt itu, saa at der gik Ild i Gardinerne. Johann Kirkmand, Lorentz Hansen gik derud og pryglede dem igjennem. Den 15 Dec. kom der nogle svenske Husarer fra Apenrade for at hente Ammonition i Sønderborg. Men da formedels Drivis ikke kunde komme over paa denne Side, indkvarteredes de her i Byen til den 20 December.

Vi fik Leutnant Figerstrøm og Tjener og 2 Heste. — Den 18 kom ogsaa en Norsk Leutnant Grun. Den 20 December kom vi i Fohr med denne til Apenrade i 2 Dage.

1850 har vi leveret Havre til Armeen i Slesvig.

Første Gang	18	Skjepper
Anden Gang	7	Skjepper
Tredie Gang	7 ¹ / ₂	Skjepper

Dagbogen er gengivet med sin originale retskrivning, og der er ikke gjort forsøg på at ændre stavemåden til den, som ellers er gældende i Dybbøl Sogns Historie¹.

I vinteren 1849—50 begyndte der atter at blive mere normale tilstande i Sønderjylland. En række dansksindede præster blev genindsat i deres embeder — så mange, at slesvigholstenerne følte sig ilde tilmode herved. Mange af de danskfjendtlige præster trak sig tilbage; en del fulgte den slagne Isted-hær. Allerede i vinteren og foråret 1850 kunne man i tyske aviser læse artikler om kirkens og kristendommens vanrøgt i Slesvig. Disse påstande havde ikke deres rigtighed i det dansksindede Slesvig. I Dybbøl sogn havde den slesvigholstenske præst Axelsen overtaget embedet efter den fordrevne pastor Karstensen i december 1848. Pastor Axelsen opnåede at være præst i Dybbøl i 13 mdr., men han havde kun 95 altergæster i denne tid. Under våbenhvilen i januar 1850 blev Axelsen afsat af den tremands kommission, som nu styrede Slesvig, og pastor Karstensen vendte tilbage. Sognets folk demonstrerede deres glæde og taknemmelighed ved at møde op i kirken, og Karstensen havde således 226 altergæster ved de to første gudstjenester.

Fra tysk side forstærkedes kritikken af genindsættelsen af dansksindede præster. Ud fra ideelle religiøse motiver bekymrede man sig om kristendommens vilkår i Slesvig og talte om danske overgreb. »Altonaer Mercur« kunne således fortælle, at menighederne i en række navngivne

¹ Dagbogen er gengivet i to små notesbøger, som er skrevet med blyant. Den er derfor meget utydelig, og gengivelsen her har kun været muligt takket være fhv. havneformand Niels Knudsen, som har ydet stor hjælp ved tydningen.

sogne, bl. a. Dybbøl, ville optræde imod de gamle præster (fra før 1848) og udtale sig til gunst for de provisorisk ansatte. Disse klageråb kunne befolkningen i Dybbøl ikke lade passere ukommenteret hen, og den 23. marts 1850 afleverede 110 bosiddende mænd fra Dybbøl sogn følgende adresse til den kirkelige bestyrelseskommission for Slesvig:

»Vi undertegnede medlemmer af Dybbøl menighed finder os herved foranledigede og opfordrede til at fremkomme med efterfølgende erklæring: »Dersom nogen siger, at Guds rige og Kristi kirke her har lidt vold og afbræk derved, at vi have faaet vor gamle præst og sjælesørger tilbage, saa taler han løgn, og der er ikke sandhed i ham. Tværtimod, skal der tales om vold imod Guds rige og afbræk for Kristi kirke her i vor menighed, da blev saadan forøvet den gang, da den provisoriske regering berøvede os vor gamle præst og skikkede os i hans sted en anden, som vi ingen tillid havde til, og som kaldte dem venner, som vi kaldte fjender. I hans, den provisoriskes, tid stod Guds hus tomt, og sakramentet blev forsømt. Kirkevæsen, fattigvæsen og samtlige sogneanliggender, hvori præsten skulde deltage, besørge uden hans detlagelse, altsammen fordi ingen vilde have med ham at gøre; men saa snart vor gamle præst blev givet os tilbage, sporedes en glædelig forandring, da blev Guds hus fyldt, Herrens alter talrigt besøgt, og sognets anliggender bragt i orden. Enhver af sogneboerne mødte ham med tillid og fortrolighed.

Hvad der dernæst tales om fremmed indblanding og propagandistisk indvirkning, hvorved den gode forstaaelse mellem menigheden og dens med oprøret sympatiserende præster skulde forstyrres, forstaaer vi ikke rigtig. For os stiller sagen sig saaledes: Vi kunne ikke andet end betragte kongens fjender som vore fjender; vi anser Danmark som vort fædreland og Tyskland som et fremmed land; og dette er noget, som ingen fremmed har lært os, men som vi har lært af vore fædre og mødre og indsuget med modermælken. Vi anser selvfølgelig ogsaa den bevægelse, som i foråret 1848 udbrod i Kiel og Rendsborg, og for hvilken den provisoriske regering stillede sig i spidsen, som et oprør imod kongen og fædrelandet. Naar nu den, der er sat os til præst og sjælesørger, er af ganske anden og aldeles modsat mening, naar han kalder kongen vor fjende, Danmark et fremmed land og Tyskland vort fædreland; naar han siger, at kongen er oprøreren, og Reventlow og Beseler er den rette regering her i landet; naar han endvidere kalder dette at holde sin ed, hvilket vi efter Guds ord og vor samvittighed ikke kunne anse for andet end at bryde den; da mene vi, at det er en naturlig, ja uundgaelig selvfølge, at der ingen tillid kan være mellem menighed og præst. I dette tilfælde har vi navnlig været i henseende

til vort forhold til den præst, som den provisoriske — og Fællesregeringen til sin tid havde sat os; og vi erklærer, at vi i denne henseende ikke kunde have tænkt eller følt anderledes, om han endogsaa havde været hos os som præst før oprørets udbrud.

Hvad dernæst til slutning angaar den protest og erklæring, som man har ladet sig forlyde med, at ogsaa vor menighed skulde have i sinde at fremsætte imod den handling af Bestyrelseskommissionen, hvorved vi have faaet vor gamle præst tilbage: da vide vi nok om protestering og erklæring til sin tid her i menigheden, men det var ikke imod vor gamle præst, det var tværtimod for ham; det var protestering imod hans uretfærdige afskedigelse og begæring om at faa ham tilbage. Men saadant et andragende indkom vi først til Fællesregeringen og siden efter til Bestyrelseskommissionen. Hvad Fællesregeringen nægtede os, det har vi nu været saa lykkelige at opnaa ved Bestyrelseskommissionen. Vi føle os Bestyrelseskommissionen takskyldig, fordi den har ladet os vederfares retfærdighed, fordi den ved at gengive os den sjælesørger, til hvem vi have tillid, og under hvis virksomhed Guds gerning har god fremgang iblandt os, har sørget for vort vel og vist sig at have et hjærte for os.

Det er vor mening og erklæring i denne sag, og ingen som helst fremmed indblanding, hverken herfra eller derfra, har fremkaldt eller eller kan forandre saadan vor mening.«

Brevet viser klart den popularitet, pastor Karstensen havde formået at skabe sig i Dybbøl i sine første 10 år som præst. Pastor Karstensens danske sindelag har sikkert været med til at farve hele sognets indstilling til nationalitetskampen, og han var ogsaa en af initiativtagerne til oprettelse af en dansk bogbestand i Dybbøl under »Komiteen for Oprettelsen af danske Folkebiblioteker i Slesvig«. I 1851 var pastor Karstensen ogsaa en af hovedmændene bag afholdelsen af en fest på Dybbølbjerg til minde om og tak for sejren 5. juni 1848. I mindefesten deltog de fleste af sognets beboere, og her blev sunget flere lejligheds-sange, digtet af Karstensen, blandt andet disse vers:

Over Egnen nu saa stille
Gik det Skrald i Skrald
Kugleregn og Toner vilde
Fyldte Luft og Dal;
Fuglen taug og Blomsten sukked'
Blad og Straa sig vildsomt vugged'
Medens Ild og Død sig vælted'
Trindt om Bjergeheltet.

Vær velkommen til vor Møde
Fædrelandets Børn,
Lad nu græmme sig til Døde
Kun hin griske Ørn
Lifligt dufter atter Vangen
Lifligt toner Fuglesangen
Fjenden skal ikke kue
Frejdigt frem vi skue.

Pastor Karstensen var en flittig digter og kunne samme år udgive en sangbog, som tekstmæssigt og musikalsk var blandt tidens bedste. Denne sangbog har været med til at styrke det folkelige liv, ikke blot i Dybbøl, men i hele Nordslesvig.

Mellemerigstiden.

Trods de langvarige og resultatløse forhandlinger om Sønderjylland, som førtes mellem de skiftende danske regeringer og den tyske forbundsrig, kunne den fortrøstningsfulde stemning fra bålfeften i 1851 tilsyneladende fortsætte ved den næste mindefest på Dybbøl. I 1861 tog den daværende Dybbølpræst, F. R. C. Bülow, initiativ til en ny fest, som indledtes med indvielsen af faderens, general Bülow's mindesmærke på Dybbøl kirkegaard. Han blev begravet her ved sin død i 1858. Efter mindstensafsløringen vandrede folk fra kirken til Dybbøl Banke, og her samledes ca. 6.000 mennesker til sang og bålbrænding. For hovedparten af deltagerne var det en glad aften med festfyrværkeri på Banken, raketter og blålys fra de illuminerede danske orlogsskibe i Sønderborg havn. Den dansksindede læge, dr. Mathiesen fra Sønderborg, foreslog, at der hvert tredje år skulle afholdes en sådan 5. juni-fest på Dybbøl Banke. Næste gang skulle således være 5. juni 1864, bestemtes der.

Vi ser her, hvorledes en historisk myte kan opstå: Det ukloge danske udfald fra Als mod Sundeved 28. maj 1848, fulgt af en meget kneben dansk fastholdelse af den ret betydningsløse forpost på Dybbøl den 5. juni var ved at blive til en af tidens folkelige og militære myter, egnede til at samle folk til styrkelse af kampvilje og nationalt sindelag.

Hvor stor betydning 5. juni-festen 1861 havde for Dybbøls befolkning er umuligt at afgøre. Men de nye skanseværker, som netop i denne tid var ved at blive opkastet, har sikkert optaget sindene mere. Dette fremgår af udsnit af den efterfølgende dagbog fra 1861. I 1861 besluttede den danske rigsdag at anlægge en flankebefæstning ved Dybbøl. Erfaringer fra treårskrigen havde vist, at Dybbøl Bjerg var forholds-

vis nem at forsvare, og der var sikre tilbagetrækningslinier, idet Als kun lå 1½ km borte, og pontonbroen nemt kunne fjernes. Det danske hovedforsvar var ved Dannevirke, og Dybbølstillingen skulle sammen med fæstningen i Fredericia tjene som en flankebefæstning, der kunne true en fjende i Jylland med stadige udfald og afskære forsyningslinier tilbage til de tyske stater.

Skansebyggeriet startede i 1861 efter at være drøftet fra 1859. Med anlægget af disse skanser blev Dybbøl sogn en kommende krigsskueplads. Hvorledes sognets beboere følte denne risiko, kan vi ane lidt om ved at læse en dagbog ført af gaardejer Henrik Hansen, Trovshøjgård. Han var født i nabosognet Sottrup på gården Nørremølle i 1823. Han købte Trovshøjgård, der kom til at ligge tæt ind under skanserne, se kortet side 349. Hans optegnelser fra 1861—62 viser den uro og frygt, som måtte præge befolkningen ved tanken om den næste krigs konsekvenser for deres sogn, ejendom og familie.

Udtog af dagbogen:

1861 d. 10. marts.

Vi har i lang tid været foruroligede ved rygter om krig og skansernes opkastelse her hos os. Den 7. kom løjtnant Kofoed til Sønderborg for at lede befæstningen her, og han har i de sidste dage været her oppe for at afstikke skanserne. De har foruroliget os meget og har også vist, at vi ligger et af af de værste steder, tæt under deres skanser. I går erfarede jeg, af Koch¹, som talte med løjtnanten, at der skulle være 5—6 skanser i P. Poulsens mark², nemlig to store og nogle små. De store vil sikkert blive paa Pouls den øverste og den næstøverste lykke³, næst ved os; og de små derimellem, så vi sikkert får en lige bag huset. Gud forbyde, at de nogensinde må blive brugte.

14. marts.

Soldaterne satte skansen af i Pouls den nederste lykke.

15. marts.

Igen foruroligende rygter om skansningen. Husnedbrydning og krig. — Jeg var oppe hos Koch om aftenen.

17. marts.

Søndag. Jeg var om formiddagen på markerne for at se afsætningen af skanserne.

17. april.

Idag begyndte de at skanse i Pouls lykke overfor Langelykken, den, som gør os mest skade, dersom der bliver krig. Gud i himlen give, at det aldrig må ske! Igår fik vi to skansegravere i kvarter.

¹ Bomforpagter Koch, hvis hus blev nedbrudt af det danske militær af strategiske grunde februar 1864.

² Poul Poulsen, daværende ejer af Skansegård, på hvis mark skanse 1 og 2 blev anlagt.

³ Lykke = indhegnet mark.

21. april.

Om formiddagen om på skanserne. Om eftermiddagen oppe i byen med H. Hansen for at leje et hus til H. P. Snedker og prøve sprøjten. Om aftenen hos Koch, hvor jeg fik en »stor hat«.

22. april.

Jeg var »ølsyg« hele dagen.

28. april.

Om morgenen lå der et tykt lag sne og is på vandet. Om eftermiddagen var jeg og min kone på Pouls mark for at se skanserne, vi var også inde hos Koch. Der fik vi at høre, at huset skulle bort, og tillige at de ville jævne gruerne¹.

4. maj.

Hans var på skansearbejde. Asmus og Kirsten var her, jeg var med dem omkring skanserne.

9. maj.

Himmelfartsdag. Stort lag sne. Stærk blæst og kulde hele dagen. Om formiddagen til kirke; om eftermiddagen til Broager Marked.

10. maj.

Hans kørte ved skanserne.

19. maj.

Pinsedag kom der bud, at Jens Lange havde hængt sig, og fattigkollegiet skulle begrave ham. Jeg var derfor oppe i byen og bestilte kisten, var hos enken, men hun var beruset og ville slet ikke have med ham at bestille. Derpå gik jeg til kirke, talte efter gudstjenesten med præsten derom, han mente, at vi skulle leje til at få få ham jordet. Jeg bestilte graveren til at grave graven og derpå »store Lars« til at besørge det øvrige med begravelsen. Om eftermiddagen var vi kørende til Nørremølle².

26. maj.

Om eftermiddagen med moder på Pouls skanse nr. 2.

5. juni.

Festdag på Dybbølsikke³.

6. juni.

Hans kørte ved skansen.

30. juni.

Om eftermiddagen var jeg ovre i de nordre skanser, derpå hos bødkeren for at hente en smørdrittel.

¹ Marknavn, der betegner en større sænkning i jordsmonnet.

² Henrik P. Hansens bror, Christian Hanssen ejede Nørremølle.

³ Festen er den på side 363 omtalte fest for slaget på Dybbøl 5. juni 1848.

*Skansearbejde på Dybbøl. Skanserne var ved krigens udbrud slet ikke udbyggede i henhold til planerne, og først i løbet af februar blev skanserne udbedret af de danske soldater.
(Træsnit fra Illustreret Tidende 1864).*

12. juli.

Hans kørte igen ved skansen, og vi havde en skansegraver til at hjælpe i stedet. Der kom en stor tordenbyge.

(De følgende dage var der ofte kørsel ved skanserne, og ofte var der tale om regn og torden).

31. juli.

Var kongen (Frederik VII) i Sønderborg, hvor der var rejst en æresport for ham. Kl. 8 kom han op til skanserne. Han opholdt sig ikke længe der, han var blot på nr. 6, hvor man fyrede alle kanonerne af for ham.

9. august.

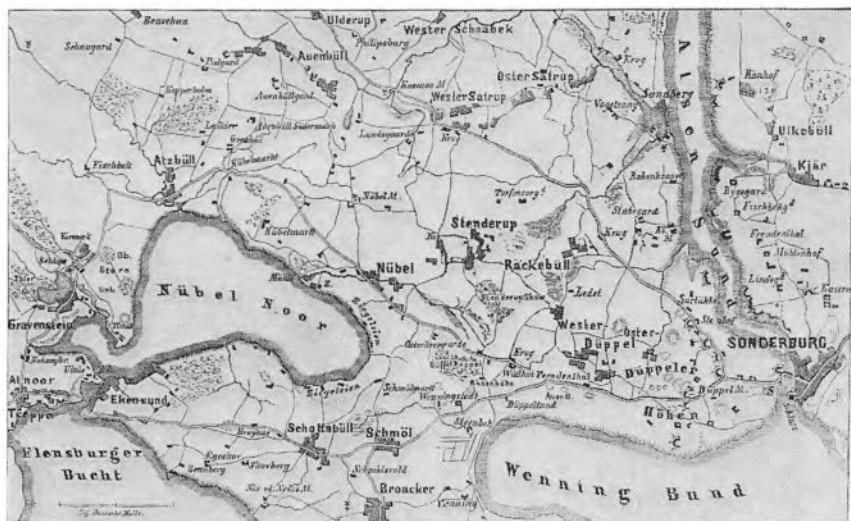
Var der taksation ved skanserne over skaden ved denne høst.

9. oktober.

Poul var nede hos inspektøren¹ for at underskrive protokollen for skanse-taksationen.

De implicerede jordejere fik udbetalt erstatning i efteråret 1861, og anlægget af skanseværker skred nu langsomt frem. I slutningen af 1850'erne havde ingeniørcorpset udarbejdet en ny forsvarsplan med

¹ på Sandbjerg.

*Kort over Dybbøl sogn og en del af Sundeved, bragt i et tysk ugemagasin til orientering for de mange læsere, der ønskede at følge med i krigsreportagerne. Dagbladene havde ikke tekniske muligheder for at bringe kort eller billeder.
(Træsnit fra Illustrirt Zeitung 1864).*

hovedforsvar ved Dannevirke og to stærke flankebefæstninger ved Dybbøl og Fredericia. Anlægget af tre stærke forter ved Dybbøl var beregnet til 1,6 mill. kr., men i en sparetid med svære udenrigs- og indenrigspolitiske problemer kunne et så stort beløb ikke bevilges. Dybbøls skanseanlæg blev derfor barberet ned til det ukendelige: ved krigens udbrud i 1864 var der kun bevilget og anvendt 15 %, ca. 240.000,— kr. til anlæg af 10 små værker.

Hverken den danske befolkning, hovedparten af hæren eller den danske udenrigsminister var klar over denne katastrofesituation, da regeringen i november 1863 besluttede sig — efter 13 års forgæves forhandlinger med Det tyske Forbund — til at bryde London-aftalerne med de tyske stater og vedtage en ny forfatning, der knyttede kongeriget og Sønderjylland sammen, mens Holsten fik lov at ordne sine forhold selv. »Nu må det briste eller bære«, sagde statsminister Hall. Men ved Dybbøl kunne det kun briste.

Krigsåret 1864.

Krigen brød ud den 1. februar 1864. Den danske hær havde taget opstilling ved den ca. 70 km lange Dannevirke-befæstning, som imidlertid slet ikke kunne befæstes tilstrækkeligt med den forhåndenværende antal soldater. Overgeneral de Meza tog derfor hurtigt beslutning om rømning, og den 5. februar om aftenen påbegyndtes den. De soldater,

som i storm, sne og islag trak sig tilbage fra Dannevirke, følte sikkert samme skam og sorg, som den øvrige danske befolkning ved denne beslutning, som imidlertid ud fra et militær-strategisk synspunkt var den eneste rigtige. Da soldaterne ankom til Dybbøl i løbet af 1. februar, opdagede de til deres forbløffelse og dybe skuffelse, at forsvarsanlægget her endnu var helt ufærdigt. En dragon fortæller således om sit første indtryk. »Jeg skal ikke nægte, at da jeg havde beset de værker, jeg passerede forbi, blev jeg i høj grad skuffet — så skuffet, at jeg begyndte at tænke, at det måtte være forværker, og at de egentlige hovedværker vist måtte ligge længere tilbage.«

De tyske tropper kunne have indtaget Dybbølstillingen straks, hvis den tyske efterretningstjeneste havde fungeret tilfredsstillende. Herved ville mange tyske og endnu flere danske militære og civile liv være reddet.

Men den tyske militære efterretningstjeneste fungerede ikke tilstrækkeligt godt, og de tyske generaler troede derfor på myten om Dybbøl-flankebefæstningens styrke. Den tyske presse sammenlignede flittigt Dybbølstillingen med Sevastopol på Krim, og derfor indstillede de tyske generaler sig på en langvarig belejring som i Krim-krigen i 1856.

Ideen med flankebefæstningen var som nævnt at true en fjende i Jylland med stadige udfald, men de danske tropper var så styrkemæssigt underlegne, at de ikke kunne foretage udfald. Hertil kom, at de tyske tropper straks begyndte en langvarig belejring af Dybbøl og Fredericia, og da en stor del af den danske hær var indesluttet her, blev Jylland besat — helt op til Limfjorden.

Der opstod nu den mærkværdige og absurde situation, at der blev kæmpet i over 2 måneder på Dybbøl — de sidste uger med konstante bombardementer, som også var til stor ulykke for civilbefolkningen — og i virkeligheden havde denne kamp ingen egentlig militær betydning, den tjente mest til at sikre den danske regering legitimitet overfor en befolkning, der stadigvæk følte sorg og skam efter rømningen af Dannevirke.

På stranden ved Gammelmark på Broagerland og i området vest for skansernes søndre fløj, blev der opstillet ialt 102 preussiske kanoner, som kunne beskyde de første seks skanser (se kortet side 367). De daglange bombardementer herfra ødelagde efterhånden hele sydvestsiden af Dybbøl Banke. Dybbøl by lå lidt mere beskyttet, ca. 1,5 km mod nordvest, men også den rammes hårdt. Før stormdagen var mere end hvertandet hus og gård bombeskadet eller beskudt. Befolkningen var flygtet til Als eller længere ud på Sundeved. Her sad de nu i landbrugsget såtids og lyttede til kanontordenen fra Dybbøl, velvidende, at hver kugle måske kunne betyde deres hjemms udslettelse. Undertiden var der

slet ikke tid til at tage afsked eller til at medtage de vigtigste ejendele. Således gik det for landmand Peter Petersen fra Ragebøl (født 1838 i Stenderup, død 1914). Han var kommanderet på ægtkørsel med et læs havre til Dynt 18. februar, men fik ikke lov til at køre tilbage til Ragebøl. Det skyldtes sikkert frygt for, at han skulle kunne gå til det danske hovedkvarter med oplysninger om de tyske stillinger på Broagerland. I flere måneder måtte han nu blive i Dynt og nøjes med at lytte til kanontordenen fra Dybbøl og forsøge at gætte sig til, hvad der skete med barndomshjemmet og kæresten Anne Cathrine Laursen. Til hende lykkedes det Peter Petersen at få sendt et brev takket være en venlig, tysk feltlæge:

Skelde, den 9. marts 1864.

Min kære Trina!

Du kan nok tænke, at jeg blev glad, da jeg af doktor Schirmhof fik at vide, at det måske var muligt at sende dig et par ord, og som jeg håber også muligt ad samme vej at høre lidt fra dig. I dag er det netop 3 uger siden, vi sidst taltes ved. Jeg husker godt, hvad du bad mig om, da jeg tog afsked, og hellere end gerne opfyldte jeg din bøn, hvis det var mig muligt. Nu da det ikke er muligt, er det mig en sand glæde, i denne skæbnesvangre tid, at lade dig vide, hvorledes jeg har det, og hvor jeg opholder mig.

Dagen efter jeg var hos dig, kørte jeg og min bror over til Dynt med et læs havre, og jeg blev helt imod min vilje og uden at ane det forud, afskåret fra at komme hjem og således også fra at komme til dig. Længsel efter at tale med dig og at vide, hvorledes det står til derovre, gør mig tiden så lang, men Gud ske lov jeg er ved sundhed og håber, at du, min kære Trina, også er det. Dette kan jeg desværre ikke sige om min bror. I dag har jeg hentet doktoren til ham, og i morgen skal jeg til Gråsten efter medicin, han har lungebetændelse.

I Ragebøl ser det vist krigerisk ud. Der er slet ingen hjemme i vort hjem, og husets døre står åbne for enhver. Det er tungt at se sit gods ødelagt og måske brændt, men det er dog en trøst, bygningerne er blevet omtakserede. Man har fortalt her for ganske bestemt, at I i Stenderup havde fået ordre til at rykke ud, og at I flyttede jeres gods til Nybøl. Jeg har ikke rigtig kunnet tro det, men har dog frygtet for, det muligvis kunne være sandt. Nu er jeg glad, da jeg ved, det er løgn. Skulle begge vores hjem brænde, blev vi jo begge husvilde, bliver ét frelst, får vi begge et hjem. Det ser langvarigt ud, og Gud ved hvad der skal ske, inden vi mundtlig tales ved, men lad os vise tålmodighed og håbe på en bedre tids komme.

Nu, kære Trina, hvis det er muligt at få et brev med Schirmhof, så

send mig et, så snart du kan, for du kan tro, jeg længes nu hver dag efter det. Brevet kan du adressere således:

Peter Petersen, adr.: Tyche Tychsen i Dynt, thi der opholder jeg mig.

Jeg havde meget at skrive om, men man må jo ikke skrive, hvad man vil i denne tid, og du får jo også at afholde dig derfra, når du skriver til mig.

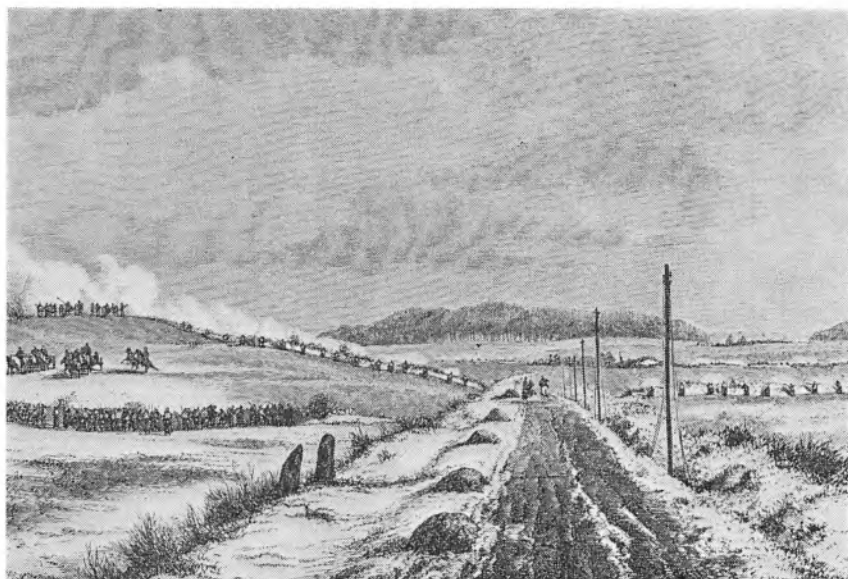
Hils nu dine forældre, og taler du med Hans og Marie så hils også dem, men især hilses du fra din kære

Peter.

Til mine forældre tænker jeg også at sende et brev.

Da den danske hær var ankommet til Dybbøl den 7. februar, blev der oprettet forpostkæde fra Sottrup til Nybøl. 2 uger senere, den 22. februar, blev de danske forposter trængt tilbage, og tyskerne erobrede nu disse landsbyer + Dybbøl og Ragebøl. Et dansk modangreb trængte de tyske tropper lidt tilbage, og en ny forpostkæde oprettedes på strækningen Ragebøl—Dybbøl by—Avnbjerg (se kort side 367). I løbet af marts måned begyndte de preussiske kanonbatterier på Broagerland at forvolde stadig større skade på de danske skanser. Der var forhandlinger i gang om en våbenhvile og fredsforhandling, men forinden ønskede den danske regeringschef Monrad, at danskerne skulle vinde et enkelt slag, og han og krigsministeren ønskede derfor et dansk udfald på Sundeved — trods advarsler fra den danske overkommando. Udfaldet skete 22. marts og endte — som forudset af de danske officerer — med et betydeligt dansk nederlag, idet de danske forpoststillinger Ragebøl—Dybbøl by—Avnbjerg gik tabt. Herved fik de preussiske pioner-soldater mulighed for at grave sig tæt ind mod skanserne. Der anlagdes løbegrave og stormparallelleler i de følgende uger, således at de preussiske soldater i midten af april kun var et par hundrede meter fra de danske skanseværker. Stormen trak ud, og i stedet blev der indledt et systematisk bombardement af Dybbøl og Sønderborg. I tiden 2.—17. april krævede de konstante bombardementer ialt 1.211 militære liv og et ukendt antal civile ofre. De preussiske kanoners ild var forfærdelig. Næsten alle almindelige huse brændte ned eller blev skudt i grus, Dybbøl Mølle således den 10. april. I de sidste 10 dage faldt 5—6.000 skud pr. dag. Som forholdene udviklede sig, ville en tilbage-trækning til Als have været den rimeligste og mest forsvarlige løsning, da de danske krigsskibe kunne hindre en tysk overgang til Als. Men den danske overgeneral føjede den danske regering i ønsket om at forsøge at bevare Dybbølstillingen, indtil våbenhvilen og forhandlingen i London begyndte den 25. april.

Fastholdelsen af Dybbølstillingen skete således udfra politisk-takti-

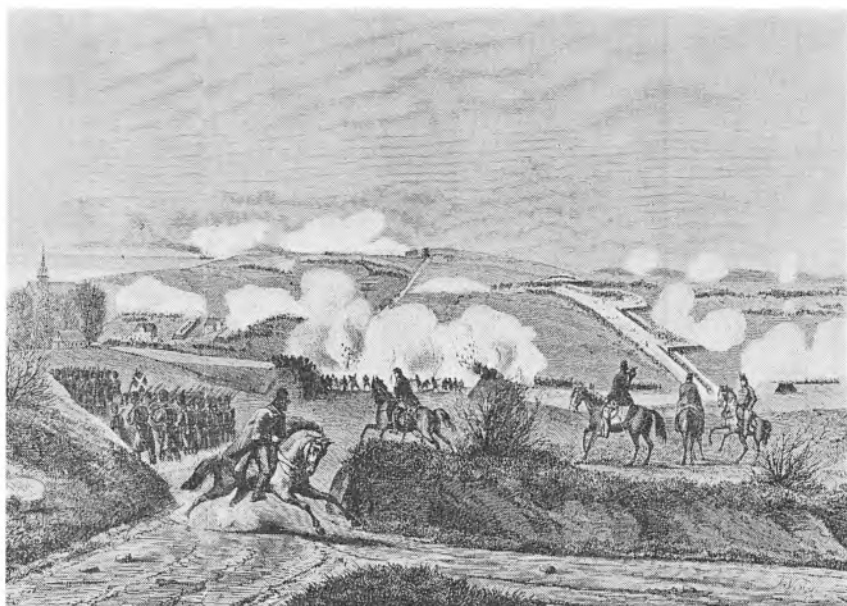

*Fægtningen den 22. februar i Sundeved. Til venstre ligger Avnbjerg, i midten ses den afbrændte Frydendal Kro og i baggrunden Bøffelkobbøl Skov. Vejen er i dag lagt om.
(Træsnit fra Illustreret Tidende 1864).*

ske synspunkter og havde kun lidt med militær-strategiske hensyn at gøre.

Stormen den 18. april indledtes med et meget hårdt bombardement fra kl. 04. Derpå foretog 10.500 preussiske stormtropper et lynangreb mod de første 6 skanser, som erobredes i løbet af ca. 20 min. Et dansk modangreb fra reserverne (ottende brigade) sinkede den endelige erobring i en times tid. Men indsættelsen af yderligere 27.000 preussiske stormtropper afgjorde kampen. Desperationen bredte sig blandt de danske tropper, som nu skyndte sig ned mod de to ponton-broer. Efter 3¹/₂ times forløb var sagen ved at være afsluttet; der kom ikke flere danske soldater ned til Allsund, og de danske krigsskibe fik besked om at fjerne broerne. Dybbølstillingen var faldet, og tabet kunne gøres op. Fastholdelsen af stillingen havde kostet danskerne ca. 1800 døde og sårede samt henved 3000 fanger foruden en afgørende ødelæggelse af Dybbølstillingen, Dybbøl Banke og Dybbøl Bjerg. Det tyske tab var på ca. 1200 døde og sårede. Da mange soldater døde efter nogen tid på lazarettet, kan det præcise forhold mellem døde og sårede ikke opgives.

Hvor mange beboere fra Dybbøl sogn, som omkom under krigen i 1864, er det umuligt at opgøre. De summariske oplysninger i kirkebø-

*Episode af kampen den 18. april tegnet fra Kirkebatteriet på Als, d. v. s. lidt nord for Sønderborg. Den danske venstre fløj er faldet, mens højrefløjen mod Alssund er ved at blive stormet af 27.000 preussere.
(Træsnit fra Illustreret Tidende 1864).*

gerne giver ikke tilstrækkeligt grundlag til at afgøre, om dødsfaldene skyldes krigsbegivenhederne.

Som eksempel kan nævnes den 76-årige aftægtsvejmand Peter Jacobsen fra Dybbøl. Han måtte flygte til Kobbholm i Adsbøl sogn på grund af krigen. Her døde han på stormdagen den 18. april. Vi kan kun gisne om, hvorvidt flugten har været medvirkende til dødsfaldet. Blandt hans syv børn finder vi sønnen Peter på 30 år, som var aktiv soldat.

Det har ikke været muligt at finde samtlige krigsdeltagere fra sognet, da hærens arkiv ikke indeholder sogneregistre. Vi kan kun støde på enkelte, som har efterladt sig breve, som f. eks. Peter Petersen fra Ragebøl (se side 369) eller finde andre, som er døde under krigen som landmand Jens Jørgensen fra Dybbøl (født 1836). Han blev såret og overført til lazaret på Fyn. Her døde han d. 15. april 1864 og blev begravet på Asperup kirkegård i nærheden. Hans slægtninge i Dybbøl fik sikkert kun meget ringe mulighed for at se hans grav.

Nogle dage efter stormen kom våbenhvilen og Londonforhandlingerne. Det var ikke det langvarige og træge diplomatiske tovtrækkeri i Lon-

don, som optog Dybbøls befolkning. Det afgørende problem for sognets indbyggere blev heller ikke genrejsningen af deres sønderskudte hjem, men at få såsæden i jorden og derved fastholde det økonomiske grundlag for deres eksistens og den senere genopbygning. Derfor fortæller den efterfølgende dagbog mere om problemet med at få såsæ end om selve stormdagen og de skrækkelige bombardementer forud.

I det nedbrændte Ragebøl, Stovgård og Dybbøl var bønderne i fuld gang med den mest nødtørftige genopbygning allerede under våbenstilstanden. Men kun de, der havde en vis kapital, kunne gå i gang med genopbygningen straks; resten måtte vente, indtil krigen var forbi og skadeserstatningerne kunne udbetales. I sommeren 1864 var der næppe nogen, som forestillede sig, at det skulle vare 2—3 år (se mere på side 411).

Under våbenstilstanden vandrede pastor H. F. Feilberg fra Ullerup gennem Dybbøl for at aflægge sygebesøg hos venner på lazarettet på Als. Feilberg fortæller:

»Jo nærmere jeg kom Dybbøl by, jo flere mærker af krigen, gærderne var gennembrudte med mangfoldige små i vinkel udbyggede skydepladser på begge sider af landevejen. Husene i Ragebøl var brændte eller gennemhullede af kugler, så ud som høns i blæst. Jeg gik Dybbølstillingen igennem fra nr. 10 til nr. 2, så med forundring, at de tyske skyttegrave var så nær ind under vore skanser, at jeg tit kunne kaste en sten derfra ind i skansen nord for Sønderborg—Flensborg landevejen (nr. 4?), så stormparallellen, og hvor jorden var opløjet om skanserne og bagved dem af springende granater, traf besøgende fra Bayern, der skulle se tyskernes glorreiche sejr. Faders indkvartering¹, en hannoveransk officer, havde lovet at lade mig passere, han havde strandvagt. Vi måtte vente på signalet, imens sad jeg sammen med en Slesvig-holstener, der bar jernkorset fra Gefions kanoner, og preusseren på ruinstumper af det nedskudte fangehus og spiste i fællesskab preusserens mellemmad. Damer fra Kiel havde været der dagen i forvejen og trakteret vagten i den grad med snaps, at den endnu ikke var ædru.«

Da forhandlingerne brød sammen i juni, og krigen begyndte igen, gik de tyske tropper den 29. juni over Alssund fra Sandbjerg til Arnkil. Samme dag erobredes Als, og krigen var hermed afgjort.

Freden i oktober 1864 blev knusende for den danske nation, som blev

¹ Faderen var pastor N. L. Feilberg i Ullerup, som i lighed med alle andre havde indkvartering af tyske soldater. H. F. Feilberg var præst i Store Vi.

reduceret med $\frac{1}{3}$ af sit areal og $\frac{2}{5}$ af befolkningen. Hvorledes det lykkedes det reducerede land at overleve og opbygge et levedygtigt demokrati er en beretning for sig, men mange historikere har fremhævet, at den håbløse kamp på Dybbøl blev et symbol for den danske befolkning på folkeåndens udholdenhed i kampen mod overmagten.

For sønderjyderne i almindelighed og måske for Dybbøl-beboerne i særdeleshed blev fastholdelsen af Dybbøl og de ca. 2.000 dræbte og sårede danskere opfattet som en pant, der var betalt som pris for opfyldelsen af den berømte § 5 i fredstraktaten i Prag 1866. En nutidig dansk historiker har udtrykt dette særlige forhold således: »I ventetiden (1864—1920) blev Dybbøl stedet, der bandt os til sønderjyderne og dem til os«. Set udfra denne synsvinkel får forsvaret af Dybbøl sin mening.

UDDRAG AF

»DAGBOG FRA DEN TID VI DROG FRA DYBBØL«

af

gårdejer *Henrik P. Hansen*, Trovshøjgård, Dybbøl mark.

1864.

6. februar.

I dag begyndte vi at flytte vores tøj fra hjemmet til Nørremølle og Snogbæk. Broder Christen¹ kom over, men gik straks igen for at få vogne til tøjet.

7. februar.

Vi fik det meste tøj bort, men også vi med de mindste børn og de to unge heste drog bort. Om aftenen lod broder vore køer samt et læs tøj, for det meste sengetøj, afhente.

8. februar.

Opholdt vi os endnu i Nørremølle. Jeg var en tur hjemme og fik Hans til Nørremølle med de to heste og et læs tøj, som var det sidste, vi fik. Jeg tog P. Vogd's de sidste køer med, den 8. kom Vogd's også til Nørremølle.

9. februar.

Flyttede vi op til Mattesen², Christen og Jacob kom til. Svoger Hans Jørgen, Anna og Dorte blev i Nørremølle. Fra den 9. til 18. boede vi roligt hos Mattesen's, men der brændte ikke så få steder i Dybbøl, men dog af dem, som lå foran skanserne, deriblandt også vor gård, som vistnok brændte den 18. februar. Da kom også de første store tyske patruljer hertil, af hvilke mange var inde hos os. I dag har de taget pastor Bülow og inspektøren til fange.

21. Februar.

Søndag. I dag var vi fri for patruljer. Jeg og moder fulgtes ad til Nørremølle

¹ Christen Hansen, Nørremølle, H. P. Hanssen's far.

² Mattesen's bol lå lidt nord for Nørremølle og hørte til samme ejendom.

Træsnittet kaldes »Barrikade-Kamp« i det tyske ugemagasin Illustrirt Zeitung. 1864. Det giver et troværdigt indtryk af et køkken på landet i 1860'erne.

for at gratulere til konfirmation og Hans Peter's¹ fødselsdag. De sloges igen ved forposterne, som de havde gjort de sidste dage, og der kom her forbi en død og en såret. I Dybbøl brændte det igen et sted = Dybbøl. Gud ved om det ikke var P. Vogt's sted. V. H. st. d.²

22. februar.

I dag hørte vi, at det var H. Hansen's (der var brændt d. 20. udg.). Om morgenen tidlig kom en stor patrulje med to kanoner og greb forposterne an. De brændte Sandbjerg Vejrmølle af og tog nogle danske til fange.

23. februar.

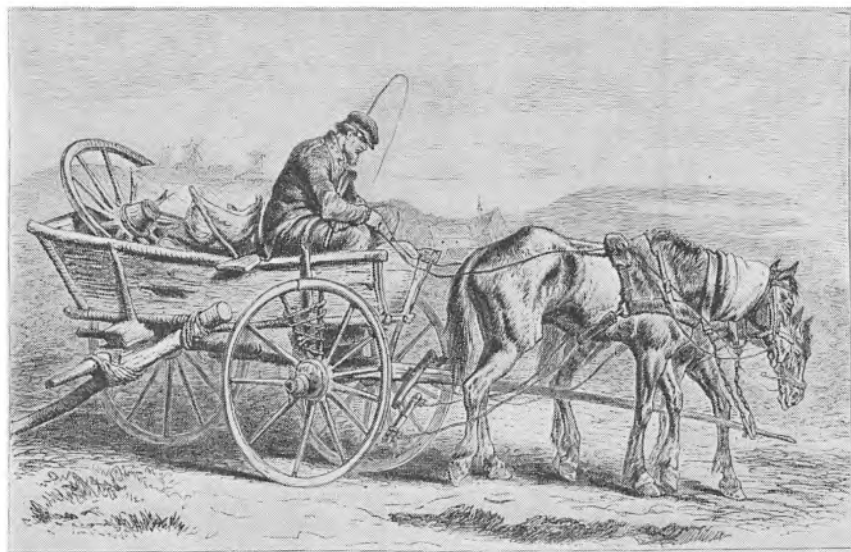
Der var 6 dragoner inde i gården, men de red straks igen. Vi fik vort flæsk i røg. Der brændte flere steder i Dybbøl, det er sikkert alle dem ved chausséen fra Frydendal til Bøffelkobbøl.

26. februar.

I morges var her to dragoner, som ville have kaffe, men fik ingenting. Der var gået to patruljer forbi. Den første kom tilbage med 5 fanger eller overløbere, og to overløbere var her og spurgte om vej til Flensborg. Broder Jørgen har fået ordre til at rømme huset, som tillige hele Ragebøl by. Gud gøre det ikke må ske! Det brændte igen i Dybbøl, men det var tykt i vejret og ikke noget at se. Det brændte hele natten.

¹ H. P. Hanssen, Nørremølle, født 21. febr. 1862.

² Skal betyde: »Vor Herre straffe dem«.

*Dansk bonde på vej hjem fra tvangskørsel for de tyske tropper.
(Satirisk tysk træsnit fra Illustrirt Zeitung 1864).*

27. februar.

Branden d. 21. var hos Jørgen Marcussen. Om morgenen gik jeg til Nørremølle. Da jeg kom til J. Jensen's led, stod broder Jørgens hus i lys lue¹. En stor patrulje kom om eftermiddagen ad Aunshøj-vejen. Om aftenen, da jeg var gået i seng, kom tre mand og spurgte om vej. Alle huse ved sundet ved Sønderborg skulle også være borte.

28. februar.

Søndag. Gud, give at denne uge ikke må blive så rædselsfuld som sidste uge, og lad begge parter snart enes om en lykkelig fred! — Denne dag gik, Gud være lovet, hen uden mærkelige begivenheder. Her kom blot en preusser som fik smørrebrød.

29. februar.

Efter broder Christens efterretning gik det ikke bedre i går. Der brændte et sted på Stenderup mose, og de havde nær skudt manden. De var i Sottrup i går for at fourere efter strå og brændsel, men tog også kartofler, flæsk og havre. I dag var de her, men de var rimelige. De fik 2¹/₂ trave klap og ingen favnebrænde. I aften havde de danske et stort blus på skanserne.

4. marts.

I morges kørte Hans krigskørsel til Flensborg. Alle de sottrupper-småfolk var på skansearbejde i dag hos preusserne og skal igen på arbejde i morgen.

¹ Jørgen Hansens gård — Ravnskobbøl.

5. marts.

Hans kom hjem i dag fra Flensborg og havde et læs varer med.

6. marts.

Søndag. I dag er vor Jens på krigskørsel til Flensborg, Mathias på skansearbejde. Broder Jørgen er kørt til Flensborg efter varer for Christen. Han solgte i dag 27 køer til slagter Paulsen. Mod aften kom to dragoner herind, de fik kaffe og 2 pund flæsk, men havde ingen penge i dag.

7. marts.

I dag fik vi 44 mand af 15. regiment med 2 løjtnanter, 1 Feldwebel, 2 underofficerer og to kuske fra Bovrup. Jens kom hjem fra krigskørsel, broder Jørgen kom også tilbage fra Flensborg.

8. marts.

Samme indkvartering. Preusserne forskanser sig ved broder Christen. Vor vogn kørte til Åbenrå.

9. marts.

I dag kom den anden vogn bort, den første kom hjem og den ene hest var syg, den havde også været i Flensborg.

10. marts.

I dag kom den sidste vogn hjem, den havde været i Sottrup og kørt ved forposterne.

17. marts.

I middags fik indkvarteringen ordre til at rykke ud. De skulle på forpost, men de danske greb an forude. Husene i Bådslund og Staugård blev brændt af og vist et eller to i Stenderup. Om eftermiddagen brændte Randersgård og flere steder i Dybbøl, om aftenen flere steder i Ragebøl og måske H. P. Jahnsens. Der var en hård kamp den hele eftermiddag, både med geværer og kanoner. Vore kom igen hen på aftenen og blev til kl. 12, da drog de bort, og vi havde ingen i nat.

18. marts.

Om aftenen kom her igen 70 mand af 55. regiment med to officerer. Vi måtte koge kaffe til dem. De var flinke. I eftermiddag skød de igen fra skanserne, men vist uden resultat.

19. marts.

Samme indkvartering. Vi fik i formiddag 6 heste og 3 mand, de drog dog straks videre. Der blev skudt på og fra skanserne.

20. marts.

Søndag. Indkvarteringen, undtagen 3 mand var om eftermiddagen på skansearbejde. De kom hjem igen kl. 2 om natten. Der blev skudt med kanoner på begge sider.

21. marts.

Om eftermiddagen kom indkvarteringen bort, vi fik igen 60 mand og 2 officerer af 15. regiment.

22. marts.

Samme indkvartering, de er ikke gode. Mathias måtte køre efter levnedsmidler for dem, om aftenen måtte han køre en marketenderske til Kasumsmølle.

26. marts.

Jeg var til Broager og gik over Dybbøl hjem. Der var det ingen fornøjelse at komme, jeg var hos svoger Vogd's, men det så slemt ud. Der lå en preusser begravet i vejkanten tæt ved bakhuset. J. Marcussens, J. Andersens, L. Tyk-sens, N. Nørballes, Smedens, Thysens, Lie, J. Mikkelsens, Hvilhøj, Ny Frydendal, C. Smeds er brændte. Den nedre ende af byen, nemlig J. Møllers, N. Bruns, H. Kirkemands og Kryhlmands er nedbrændte. P. Staadsens er også brændt. P. Jensens Langdamsgård, Philipsens og det meste af Poulsens også brændt. Da jeg gik hjem, kunne jeg nær være bleven skudt af en granatkugle. Den sprang næsten over mig, og et stykke deraf slog ned tæt ved mig, så dyndet oversprøjtede mig. Jeg var inde hos J. Bonefeldt og svoger Kunz¹ på hjemvejen. Man skød fra begge sider med kanoner. Fra Dynt efter nr. 2 og fra nr. 2 efter Dynt, som også fra de andre skanser efter en skanse på Ragebølmark.

29. marts.

..... det ser ud til et slag en af dagene.

30. marts.

Vore soldater var meget urolige i aften, de mente, de skulle angribe i nat.

31. marts.

Samme indkvartering. De var meget slemme i aften, de havde vist nok sviret. Jeg var urede med dem. De slog nogle vinduer ind i karlekammeret og mælkekammeret, hvor de stjal et lille stykke smør. I nat er der falden mange skud fra skanserne.

4. april.

I aften var der en af vore, som var beruset og gjorde sig såre grov og ville slå mig. Jeg måtte ind til løjtnanten for at få fred.

5. april.

I morges kom artilleriet bort. Foermændene kom også bort, men der kom andre i stedet for dem. Den soldat, som var fuld og grov, faldt af en af foremændenes heste og stødte sig slemt.

6. april.

Der var mange af dem på skansearbejde i nat, og vi måtte levere dem det tøj, vi havde tilbage. I aften brænder det igen i Sønderborg.

¹ Svoger Kunz var degn Nis Kunz i Øster Sottrup.

7. april.

Det ryger endnu i Sønderborg.

8. april.

Der brændte et sted i Ragebøl, også vistnok en barak ved Dybbøl Mølle. Om aftenen brændte et endnu i Ragebøl.

9. april.

I dag kom vor indkvartering på forpost, og vi fik igen omtrent ligeså mange af det 53. regiments 10. kompagni med 1 løjtnant og 1 doktor. Det lader til, at disse er mere rolige.

10. april.

Søndag. Hele natten har de skudt med kanoner. Om eftermiddagen kom her yderligere 12 dragoner med 14 heste, 2 officerer, 1 vagtmester og 9 menige. I dag har preusserne skudt Dybbøl Mølle ned.

11. april.

Dragonerne drog bort i eftermiddag.

12. april.

Der brændte igen et sted på Langebro. Vore kom på vagt hen på eftermiddagen.

15. april.

Ny indkvartering, vi fik 50 mand med to officerer af 15. regiments 4. kompagni. Skydningen vedvarer og har været meget streng i nat. Der er brændt flere steder på Als, og vist H. Østens i Staugård. Vi har sået den første havre i dag.

16. april.

Kanonskydningen vedvarer.

17. april.

Søndag. De skyder endnu, og især i nat.

18. april.

I dag kom infanteriet bort. Der kom 3 foermænd om morgenen, som drog bort om formiddagen igen. De har været her med både. Fra i morges tidlig har der været et hårdt slag ved skanserne. Vi fik i eftermiddags 40 mand jægere.

19. april.

Disse kom bort i dag, og vi fik 70 mand jægere med 3 officerer af 13. regiments 1. kompagni. Mathias måtte sidste nat til Brobøl med nogle soldater og i dag til Gråsten med danske fanger.

20. april.

Artilleriet med de 18 heste, og infanteriet ligger her endnu, der kom omtrent 20 mand bort i eftermiddag.

21. april.

Svoger H. Jørgen, Christian og vor Christian var ovre ved vort sted¹ i dag. Der var meget ødelagt.

26. april.

Jeg var til Dybbølmark i dag at se mig for. Infanteriet kom bort, og vi fik 8 heste mere af pionererne med 6 mand. Tillige fik vi to forermænd.

27. april.

Artilleriet endnu. Der kom endnu 10 heste fra pionererne.

29. april.

Vi fik 30 mand infanteri med to officerer. Jeg var i dag til Dybbølmark. Alle vore brædder var stjålne.

30. april.

Igen til Dybbøl at så havre. Vi såede to tønder. Hans var med, vi fik to harver og to spader med hjem.

2. maj.

Jeg var til Egersund at høre om sædekorn. Der blev mig tilstået 15 tdr. havre, 10 tdr. byg og 60 pund kløverfrø. Vi fik 9 tdr. havre og to sække kartofler med til broder Jørgen. De danske har skudt dygtigt fra Arnkil og Kjær over til Sandbjerg efter pionererne, som kørte bådene fra Storskoven.

3. maj.

Jeg var igen i Egersund, men vi fik kun 13 tønder havre i stedet for 32 tønder, og så fik vi også 40 pund, 60 pund og 80 pund kløverfrø. I dag kom pionererne bort og artilleriet også, men der kom andre artillerister i stedet, nemlig 13 heste med 12 mand.

15. maj.

I morges marcherede artilleriet bort. De kastede først vor kaffemølle og puster på ilden, som jeg meldte til underofficeren, der blev meget opbragt derover. Om formiddagen kom der igen 3 mand af 15. regiment, som skal have forplejning. Den ene var sergent.

16. maj.

I dag flyttede P. Vogd's til Dybbøl. Vi kom i kørsel til Åbenrå med en syg.

17. april.

Vi begyndte at så byg, og blev færdig den 18.

19. maj.

Var jeg til træauktion ved Byllemoses, hvor jeg købte en del træ.

¹ Trovshøjgård.

20. maj.

Kørte vi træet hjem, 18 læs¹. De følgende dage blev der sået byg i Dybbøl.

27. juni.

Der var stærkt røre i indkvarteringen i aftes, desuagtet har alt været roligt i nat. I formiddags fik vi 22 mand af 35. regiments 7. kompagni, de var alle skipperne og samlet fra de andre kompagnier. Hele Sottrupskov er fuld af både, og en stor mængde artilleri er forsamlet ved H. P. Skov's. Der vil vist snart ske noget. Vore infanterister gik i aften kl. 8, vistnok på arbejde.

28. juni.

Infanteriet kom først igen kl. 10 i formiddag. Der blev dem forelæst, at de straks skulle få dem noget at leve af og derefter gå til ro, for at de kunne have kræfter til i nat, det vil sige: gå løs på Als. Lorens var i krigskørsel til Stenderup efter sengesteder.

29. juni.

Ganske rigtig. Vore gik ikke i seng. Infanteriet drog bort kl. 12 og krankentrægerne² kl. 2. Tyskerne satte over med både, og det varede ikke længe, inden de var derovre og havde Als i deres magt. Der er vist mange faldne og sårede, mange taget til fange. Jeg var i middags nede ved kysten for at se på overfarten. Der var fuldt af artilleri og kavaleri og alle våbenarter fra havet til H. P. Skov's, både på vejen og i lykkerne ved siden af, alt korn og græs i disse marker var ødelagt. I aften slår de bro ved Sønderborg.

30. juni.

I morges drog infanteriet bort, det kom til Als, de andre er her endnu. Alle de døde ligger endnu ubegravede på markerne omkring på Als. Om eftermiddagen var jeg til Sønderborg og hjemme. I Sønderborg var der næsten ingen folk foruden militæret. Der brændte et par huse der i går. Hjemme havde man græsset vor ny kløver af, Inspektøren³, Andreas Paulsen, Jørgen Jepsen, Svendsen, Jørgen Hansen på Dybbøl Mølle og Johannes Jørgensen ved Sønderborg, som alle var arresteret af preusserne og sendt til Flensborg, kom hjem i eftermiddag.

9. juli.

I dag i Gråsten. Da vi kom hjem, var der en arrestbefaling til mig fra den Hauptmann, der havde samlet os i skolen i går. Jeg skulle nemlig have sagt ham sandheden for meget, hvorover han er bleven vred. Jeg måtte med til ham om aftenen og blev bragt i vagten, hvor jeg måtte sidde, til der kom bud efter Chr. Dall. Han⁴ truede med at sende mig til Flensborg. Jeg kan ikke sige, at jeg brød mig stort derom, men min familie var såre urolig. Da Chr. Dall kom, blev det dog ved en god gardinprædikenen, og jeg gik derpå hjem, glad blev mor og børnene.

¹ Til genopbygning af gården.

² Sygebærerne.

³ fra Sandbjerg.

⁴ dvs. officeren.

11. juli.

Til Dybbøl. Christian og jeg samlede kløver. Vi kunne ikke holde foermændene borte fra kløveren, om vi endog var derved. Vor indkvartering kom bort, og vi fik ingen igen.

14. juli.

I dag kom 4 murmænd foruden mesteren og begyndte at lægge grund. I Jesu Christi navn, lad dette hus stå med det gode og være til gavn for mig og min familie. Gid, at vi ikke endnu engang skal blive husvilde, kære Herre, Gud!

(Tiden indtil den 20. august gik med byggearbejde og markarbejde. Gården var ved at blive så vidt færdig, at familien kunne komme hjem igen.)

22. august.

Jeg flyttede tøj over til Dybbøl og kørte sand til at lægge gulv.

23. august.

I Guds navn lad det gå os godt!

I dag flyttede vi tilbage til Dybbøl med hele familien.

DYBBØL SOGN I KRIGSAARENE 1848—50

Optegnelser af Pastor K. Karstensen.

Meddelte af Louis Bobé.

Nedenstående optegnelser i original håndskrift opbevares i Dybbøl præstegårds arkiv og blev første gang trykt i Sønderjyske Årbøger 1902, som ligger til grund for dette optryk. En del trykfejl er dog rettet og ortografien overalt bragt i overensstemmelse med originalmanuskriptet. (M. S.)

Krigen 1848—49.

Efterat vi fra 1.—25. April havde haft dansk Indqvartering, først 5te Bataillon under Oberstl. Haxthausen (1.—8. Apr.), dernæst 6te Bataillon under Oberst Hagemann, fik vi den 27. om Aftenen tysk Indqvartering, først Brunsvigere under Oberst Specht (27. Apr.—3. Mai), dernæst Hannoveranere under Oberst Marschal (3.—12. Mai), derpaa Oldenborgere og Meklenborgere under Oberst Rantzau (12.—28. Mai), på hvilken Dag der skete Omqvartering og Oberst Specht kom tilbage som Forpostcommandør.

Medens den danske Armee laa nede ved Dannevirke og ventede paa, at Tydskerne ikke skulde komme, kastedes der Skandser (af Ingeniørerne, 6. Bat. og Egnens Beboere) paa Dybbøl Banker, særdeles i Lorens Niensens og Paul Paulsens Mark, og alle Hegn omkring Banken og ned efter Færgeren til bleve udryddede. Den 25. April om Eftermiddagen var hele Landevejen fra Hvilhøj til Sønderborg Færge opfyldt af danske Tropper, som retirerede over til Als. Skandserne, som ikke vare færdige, bleve rømmede, og der gik kun Patrouille op gennem Dybbøl over Stenderup efter Nybel til. Det første, som Brunsvigerne foretog sig, var at jævne de danske Skandser, og Befolkningen, som havde hjulpet at kaste dem, blev nu tvungen til at ødelægge dem igjen. Brunsvigerne gav sig nu ogsaa til at grave Skandser, flette Fasciner og Skandsekurve. Dette sidste Arbejde foretoges i Degnens Lykke mellem Degneboligen og Jens Alsings Huus. Her og i Peter Kirkmands Mark vesten for Hvilhøjsvejen stod nemlig Artilleriparken.

Kirken blev strax den første Nat slæbt fuld af Straa, Alterlysene brændte hele Natten, og Straaet blev liggende til fremtidig Afbenyttelse, indtil Hannoveranerne kom, da Kirken paa min Begjæring igjen blev renset og lukket. Der savnedes en Deel Psalmebøger, Daabsklædet, Sølvklokken ved Klingpungen, ellers led Kirken dengang ingen Overlast. Præstegaarden var i Brunsvigernes Tid saa belagt, at vi ikke havde Raadighed over mere end Dagligstuen. Der blev jeg ogsaa quasi bevogtet, efterdi man uden Grund havde mig mistænkt for, at jeg skulde skjule en formentlig tilbagebleven dansk Frivillig, min forrige Elev, Grev Adam Knuth. (Der blev i denne Anledning anstillet Huusundersøgelse i Nabolaget og i Husene langs med

Landevejen. De pirrede og stak omkring med Bajonetterne paa alle mistænkelige Steder. Et Sted — hos Rickel Clausen bag Kirken — randsagede de under Sengen og stødte med Bajonetten mod Noget, som de meente kunde være et Menneske. »Hier ist Gott verd. mich der Kerl«, udbød de — og saa var det en Side Flæsk.)

De Danske begyndte i Begyndelsen af Mai at arbejde paa et Brohoved der, hvor Hans Peter Becks Sted laa, hvilket de afbrændte tilligemed Færgegaarden, Rebslager Petersens Sted samt de andre langs med Vejen liggende Steder, hvoriblandt de til Dyppel hørende Hans Ohlsens, Peter Hansens og Hans Peter Hansens Steder — og idet Tydskerne søgte at forhindre de danske i Brohovedets Anlæggelse, opstod der idelige Sammenstød. Ved disse Sammenstød blev der skudt Ild paa flere Huse, og navnlig afbrændte Peter Jensens Gaard, Maren Hørløys Kaadsted, Jens Jensen Cosmus's Kaadsted, Jacob Dominicussens Sted (Brunhoved) og Lorens Nielsens Gaard. Tydskerne havde deres Forpostleir nede i Dalen ved Østen og forstode herlig at skjule sig for Bomberne under Kæmpehøiene. Den 16. Mai var en af de alvorligste Smaaskjærmydsler; da forsøgte Tydskerne at sætte sig fast i Christian Hansens d. Y.'s Gaard, og denne blev nu derfor nedbrudt af de Danske I den sidste Uge før den 28nde Mai var det temmeligt roligt; vi hørte kun Tydskerne af og til snakke sammen om, at nu havde Danskerne deres Brohoved og Bro færdig, men man lod ikke til at vente dem.

Da hed det pludselig Søndagen d. 28. Mai Kl. henved 12: »Die Dänen landen und ziehen stark hervor«. Kl. henved 4 maatte Tydsknen trække sig tilbage. Min Karl var med at kjøre Saarede. Vognen blev requireret af 3 Dragoner med blinkende Sværd og var borte i 14 Dage, saa jeg troede at borte var borte. Ogsaa slæbte Tydskerne Boelsmand Lorens Nielsen med sig, om hvem de troede, han havde signaliseret med de Danske, da han just var ude paa Marken og flytte Køer, medens Affæren begyndte. Han kom først tilbage efter Vaabenstilstandens Afslutning midt i Sept. Af Lig blev der indlagt en dansk Herregaardsskytte (Robertsen) og en hannoveransk Jægerlieutenant i Dyppel Kirke. De bleve siden bragt til Sønderborg. Ved Retraiten gjennem Dyppel forsøgte Tydskerne flere Steder at sætte Ild paa, saaledes hos Skomager Andreas Iversen og Krudenerer Jens Peter Jensen, men Ilden blev slukket.

Den 28. Mai om Aftenen fik vi General Hansen (senere Krigsminister) i Qvarteer. Dagen efter (d. 29de), da hed det, at de Danske bleve drevne tilbage, førte jeg Hustru og Søn samt Tante Wally til Als, til Pastor Krog Meyer i Ulkebølle. Selv vendte jeg Dagen efter tilbage til Dyppel. Den 2. Juni kom General Schleppegreel i Qvarteer i Præstegaarden, og med Schleppegrells Stab var ogsaa en norsk Frivillig Kandidat Krogh, forhen Redactør af den Constitutionelle. Med ham var jeg den 5te Juni om Formiddagen gaaet til Stenderup for at besøge Nordmanden Baron Løvenskiold, som laa hos Hans Smed. Medens vi gik tilbage derfra, begyndte Kanonerne lystig at spille ved Forposterne. Vi fik travlt med at komme hjem. Jeg fik en Vogn til at holde i Beredskab, og da Skydningerne nærmede sig, satte jeg mig paa tilligemed Onkel Wally (som boede i det saakaldte Enkesæde) og kørte ad Sønderborg til. Underveis saae vi allerede flere Vogne med Saarede. Træfningen trak sig nu ind igjennem Dyppel By. Byen blev fuld af Preussere, som brød op og plyndrede allevegne, og spurgte ogsaa efter Præsten

»den Verräther, den schwarzen Teufel«. Jeg stod imidlertid paa Kirkebakken ved Sønderborg og saa med smertelige Følelser og spændt Forventning ud over mit kiære Dyppel. Klokken henimod fem Eftermiddag blev Træfningen varm ned efter Staugaard og Suurlykke til; Tydsken havde nemlig isinde at omgaae de Danske der, og snart stode Kapt. Otzens og Jacob Clausens Gaarde i Luer (antændte af de Danske), og ikke længe derefter brændte ogsaa Joachim Carstensens Kaadsted og Claus Clausens Gaard i Østen. Da var det Klokken henved 7 at Garden og 6. Bataillon blev ført i Ilden; de stormede frem imod Dyppel By og dreve Tydskerne ud. Ved Dyppel Kirke havde en Afdeling af 6. Bataillon en haard Dyst. Omegnen af Krken og Præstegaarden laa bestrøet med Lig. 2 Tydskere, den ene en Officer, bleve begravne paa Kirkegaarden tæt førend Tydskerne bleve fordrevne derfra. Under Træfningen bleve Beboerne af Dyppel By beordrede til at rykke ud af deres Huse, og Størstedelen af min Menighed flyttede over til Als, deels samme Dag, deels de følgende Dage med Bohave og Kreatur, saa at navnlig Dyppel By fra 5. Juni til Høstens Begyndelse stod øde og forladt. Først i September efter at Vaabenstilstanden omsider var kommen istand, flyttede jeg over. Allerede den 20. Mai havde jeg havt Besøg af Herredsfoged Jacobsen (senere slesvig-hostensk Krigsminister) og Regjeringsraad Harbou, som reiste omkring for at forhøre, om Præsterne vilde anerkjende den provisoriske Regjering og publicere deres Forordninger. Jeg gav til Svar, at jeg ikke kunne dette, eftersom Kongen (ved Patent af 29. Marts) havde erklæret den provisoriske Regjering for oprørsk og paa det strængeste forbudt Embedsmændene at indlade sig med den eller fremme dens Planer, og jeg desuden allerede havde erklæret mig i samme Retning for den allerhøieste Regjeringscommission, den Gang i Haderslev (d. 21. April). Min Erklæring blev tagen til Protokols og af mig undertegnet. Den 6te October, vor Konges Fødselsdag, kom 2 Dragoner fra const. Herredsfoged Nissen i Broager med nogle Forordninger fra den provisoriske Regjering og forlangte skriftlig Erklæring, om jeg vilde lade dem aflæse i Kirken. Jeg erklærede naturligviis ifølge det Foregaaende, at jeg ikke kunne det. Ikke længe derefter hørte jeg, at der i tydske Blade berettedes om min Afskedigelse. Dog modtog jeg først d. 29. October det under 13. s. M. af den provisoriske Regjering udfærdigede *Dimissions-patent*. Herr const. Justitiarius Henningsen fra Gravensteen kom samme Dag, der var en Søndag ved Kirketid, ridende i Ledtog med 4 Dragoner ind i Præstegaarden og præsenterede mig det bevidste Patent saalydende: »Die provisorische Regierung entlässt hiedurch den Herrn Pastor Kristen Karstensen Ihres Amtes als Prediger in Düppel. Den 13. October 1848. Beseler. F. Reventlau« og udbad sig min »Qvittering« for sammes Modtagelse. Han medbragte tillige et *Publicandum* uden Navns Underskrift, hvori det bekjendtgjordes for Sognet, at jeg af den provisoriske Regjering var bleven afsat fra mit Embede og at den under 22. s. M. indstallerede Fællesregjering havde stadfæstet den provisoriskes Foranstaltninger. Herr Henningsen tillod mig at prædike endnu denne Gang for den forsamlede Menighed. Det af Degnen Herr Jürgensen med megen Iver og Anstrængelse paa den yderste Kirkedør opslagne navnløse *Publicandum* sad der kun et Par Timers Tid. Hen paa Eftermiddagen flagrede kun enkelte Papirstumper endnu på Kirkegaarden.

Næste Dags Middag (d. 30. October) ankom den som Præst i Dyppel

constituerede Candidat Axelsen fra Mjøs til Dyppel Præstegaard; og Dagen derpaa flyttede vi til Sønderborg. Mit Tjenestefolk og Kreatur blev tilbage i Dyppel, da Dragonregimentet og Pastor Axelsen tillod det. Under 6te November indgik jeg derpaa med Begjæring til den saakaldte Fællesregjering om at vorde gjenindsat i mit Embede eller eventualiter at vorde bekendtgjort med Motiverne for min Afskedigelse. Menigheden indgik ogsaa under 1. November til Fællesregjeringen med Begjæring om at erholde mig tilbage; men paa begge disse Begjæringer svarede Fællesregjeringen under 22. November med allernaadigst Afslag, erklærede Embedet for »definitiv erledigt« og gjorde Anstalter til dets Besættelse. Da Patronatet ikke vilde anerkjende min Afskedigelse, vilde samme naturligvis heller ikke præsentere til nyt Valg. Regjeringen præsenterede da selv, og det navnlig fornævnte Pastor Axelsen, min fordums gode Ven Pastor Schmidt fra Stenderup og Cand. Godt fra Buskmose; og Menigheden blev opfordret til at vælge.

Paa den berammede Valgdag, Fastelavnssøndag d. 18. Febr. 1849 mødte nu ingen andre Vælgere end Kirkevængerne, og disse mødte kun for at erklære, at hverken de eller saa vidt de vidste nogen andre vilde vælge. Der blev heller ikke en eneste Valgstemme afgivet; men uagtet denne factiske Protest fra Menighedens Side udnævnte dog den proviso-riske Generalsuperintendent Rehhoff paa Regjeringens Vegne Herr Axelsen til Dyppel Menigheds Præst. Menigheden vedblev imidlertid at blive gjenstridig, kun saare faa søgte Kirke og slet ingen Altergang, det blev en gængs Tale, at Pastor Axelsen var nok Kirkens Præst, men Pastor Karstensen var Sognets. Skjønt Passagen i Vinterens Løb, blev besværliggjort, og den politiske Politimester Mudderspach med sin Dragonvagt i og ved Dyppel Mølle viste mange tilbage, havde jeg dog hele vinteren igjennem hartad daglig Huset fuldt af mine kjære Dyplinger.

Da den længe ventede 3. April omsider kom, og de røde Trøier rykkede over, rykkede jeg ogsaa over. Jeg var imidlertid under 28. Marts bleven constitueret som Feltpreest ved den danske Armee. Herr Axelsen havde allerede den 2den April om Aftenen fjernet sig fra Dyppel, men blev den 3die April ved Middagstide tagen af de danske ved Böjskov og ført til Sønderborg, hvor han tilligemed Pastor Hiort fra Ulderup og Petersen fra Satrup sad nogle Dage og derpaa blev ført til Kjøbenhavn. Her blev han tilligemed de Andre frigiven imod, at han skriftlig forpligtede sig til ikke at vilde foretage Noget imod hans retmæssige Landsherre Kong Frederik d. 7de. Glæden i Dyppel ved de danskes Ankomst var stor, men varede desværre kun kort. Skærstorsdag og Langfredag holdt jeg gudstjeneste i Dyppel, begrov om Lørdagen de i Træfningen ved Ulderup (d. 6te April) faldne Danske og Tydske paa Satrup Kirkegaard, og Paaskemorgen (d. 8. April) stod jeg med Armeens Reserve ved Dyppel Mølle og ventede paa Ordre til at gaa frem, men Toget gik tilbage over til Sønderborg. Fra 4.—7. April havde de Danske begyndt at opkaste Skandser paa Dyppel Høider og ryddet Diger og Gjærder fra Høiderne og ned imod Byen. Disse Værker blev sidenefter ødelagte eller benyttede af Tydskerne.

Den 11. April begyndte nu Tydskerne at indkvartere sig i Dyppel, Ragebøl og Staugaard, 150—200 Mand i hver Gaard. Først (i Dyppel) Sachsere og Chur Hessere til April Maanedes Udgang; dernæst Brunsvigere og Nassauere i Mai og Juni; siden Oldenborgere (der kom fra Ragebøl og blev der afløst af Brunsvigere) i 3 Uger; derpaa Kongl. Sachsere i 12 Dage

— tilsidst Hannoveranere og Preussere. Den 12te April mod Aften foretog de danske (General Bülow) en Recognoscering ned imod Dyppel og ind i den nedre Deel af Byen. Dette maatte naturligviis hævnnes, og Dagen efter paafulgte — »Die Erstürmung der Dyppeler Schanzen« som vel at mærke ikke var besatte. I Nattens Mørke listede Tydskerne sig ind paa de danske Forposter, afskare ogsaa en Deel i Lorens Nielsens Huus, som dog snakkede sig fra dem og snege sig ned til Stranden, og i Dagbrækningen stod Tydskerne kun et Par Hundrede Skridt fra det danske Brohoved. Men nu fik de saavel fra de faste Batterier som fra Kanonbaadene saa kraftige Morgenhilsener, at de ansaae det for raadeligst at trække sig tilbage, og for at dække Tilbagegangen og distrahere de faste Batteriers Opmærksomhed, kjørte sachsisk Artillerie op og leirede sig i Suurlykke Egnen mellem Brunhoved og Kapt. Otzens Gaard. Her fik Sachserne 3 Kanoner demonterede, og medens der sloges om dem (de Danske fik de 2) gik der ild i Dyppel Mølle, Lorens Nielsens Huus og Kapt. Otzens Gaard, hvilke 2 sidste Steder saaledes afbrændte anden Gang i denne Krig. Tydskerne mistede denne Dag mange Folk; 7 idetmindste (over hvem et Trækors og en Steen med deres Navn) ligge begravne paa Kirkegaarden; flere ligge paa Satrup og andre Steder. I Præstegaarden og Kirken laa der stadig indquarteret en heel Bataillon, circa 1000 Mand. Saavel Kirke som Præstegaarden blev stadig ilde medhandlet, og uagtet Præsten Axelsen (som fra Kjøbenhavn vendte tilbage til Dyppel) var Troppernes Ven, formaaede han ikke at afværge Ødelæggelsen. Særdeles efter Affæren den 17. Mai, Christi Himmelfartsdag, sporede man Vandalisme i Kirken. Orgelet blev aldeles ødelagt, Alterbordet sad man og flikkede Sko paa, Maleriet i Alterbladet blev udskaaret og stjaalet, Moses, Christus Figurerne blev lemlæstede, flere Stolstader blev ødelagt og Dørene i Aflukket bag Alteret borttagne og rimeligviis brændte. Kirken har i denne Tid bogstavelig talt mere været lig en Røverkule end et Bedehuus! — I Præstegaarden var der ved de tydske Troppers Bortgang kun hele Døre og Vinduer i de 3 af Officerer benyttede Værelser, ellers var Døre og Vinduer itu eller borte, Sengsteder, Skabe, Trappegelænderet og alt andet Brændbart borte og brændt. Væggene, saavel malede som kalkede, vare saa forslaaede og forhuggede, at de nøgne Muurstene overalt tittede frem. Hylder og Beklædning i Spisekammeret, Mælkestuen og Kjælderens borte og brændt, kort sagt i hele Hovedbygningen var der næsten intet uden de nøgne sorte Steenvægge tilbage. Ogsaa i Ladebygningen saae man dygtige Spor af Ødelæggelsens Vederstyggelighed. Næsten alt Træværk i Lo og Lade, i Stald og paa Stænge var borte og brændt. Ogsaa Haven var forfærdeligt medhandlet: ikke alene at Stakittet ved Indkjørslen og omkring Haven var borte og brændt, men mange Træer vare omhugne eller ødelagte, det Hele saa ud som et Vildnis. — Andre Steder her i Sognet gik det dog noget bedre end i Kirken og Præstegaarden, men overalt er der bleven meget ødelagt, fornemlig paa Grund af den stadige Brændemangel. Somme Steder (f. Ex. i Ragebøl Kro) reve de endogsaa Ladebygninger ned for at faae Brændsel.

Fra Midten af April opførte nu Tydskerne det ene efter det andet Batteri langshen over Kammene paa Dyppel Bakke, først en stor Skandse med Blokhuus bag ved Lorens Nielsens afbrændte Gaard, dernæst et bag ved den afbrændte Dyppel Mølle, siden et ned efter Suurlykke til, ogsaa med et Blokhuus; derpaa kastede man en Skandse mellem det sidste og Lorens Niel-

sens afbrændte Gaard og dernæst et andet Batteri sønden og østen for samme Gaard og nedenfor den førstopførte Blokhuusskandse, det saakaldte Gefions Batteri, fordi det blev belagt med Kanoner fra Gefion. Også bag ved Peter Petersen Suurlykkes Gaard begyndte man at opkaste et Batteri. Saa havde man ogsaa ud mod Vimmingbund opkastet adskillige Batterier. Kanonerne Antal vides ikke. Da nu Tydskerne endvidere d. 6. Juni gav sig i færd med at opkaste en Løbegrav langs med deres Skandselinie, udspændte der sig en temmelig alvorlig Fægtning, som varede hele Dagen og under hvilken Peter Jensens (2den Gang) og Jens Jensens (Sneis) Gaarde afbrændte, begge skudt i Brand af Tydskerne. Midsommernat blev der derpaa igjen en lille Fægtning, idet Tydskerne vilde overrumple de danskes Feldvagt ved Jacob Dominicussens Huus, og ved denne Lejlighed blev dette Huus anden Gang afbrændt.

Medens Tydskerne laae her, har de blandt andet ogsaa udgravet og undersøgt Kæmpehøiene (de saakaldte Galgehøie, fordi der i gamle Dage har staaet en Galge der), men om de har fundet noget Kostbart eller Mærkværdigt vides ikke.

Den 21. August bleve Fangerne udvexlede ved Sneiled, dér hvor Apenrader og Gravenstener Landeveiene stode sammen.

En Mængde trefarvede Flag paa høie Stanger flagrede og viftede imidlertid paa Dyppel Skandser. Under vældige Hurraraab og Afsyngning af deres Yndlingssang »Schleswig Holstein« fore Tydskerne afsted til deres ventende Venner. De Danske derimod gik meget roligt og ytrede kun nu og da til hinanden: Nu Gudskelov vi slap ud af det Slaveri! Den 9. Sept., en Søndag afbrændtes Blokhuusene og Barakkerne paa Dyppel Bakke, efterat de slesvig-holstenske Gendarmer, som efter de udenlandske Troppers Bortmarsch havde bevogtet dem, et Par Dage i forveien vare opløste og forsvundne; og det tilbageblevne Skansetømmer og Riisværk blev bortført deels af Alsingerne, deels af Omegnens Beboere. Hvem der har sat Ild paa Skandserne vides ikke, men i tydske Aviser har der længe gaaet Røg af den Brand — »die Zerstörung der Düppeler Schanzen«.

Saasart som den ifølge Vaabenstilstandsconventionen (af 10. og 17. Juli) forordnede Bestyrelsescommission for Hertugdømmet Slesvig under 25. August var blevet installeret, indgav jeg under 28. s. M. et Andragende til samme Commission om snarest mulig Gjenindsættelse i mit Embede, og Menigheden indgik ogsaa gjennem sine Repræsentanter med Begjæring om at erholde mig tilbage, ligesom ogsaa Patronatet (Grev Arthur Reventlow efter Fuldmagt fra Patronen) gjentagne Gange androg paa min Gjenindsættelse. Sagen blev overgivet til Amtmanden over Sønderborg-Nordborg Amt Johannsen til Undersøgelse og træneredes i en langsommelig Tid.

Endelig den 16. November 1849 modtog jeg (i Sønderborg) en under 15. s. M. udfærdiget Resolution fra Bestyrelses-Commissionen i Flensborg, hvori det gaves mig tilkiende, at Bestyrelses-Commissionen havde besluttet at gjenindsætte mig i mit Embede som Sognepræst for Dyppel, samt at det var overdraget den prov. Superintendent Provst Rehloff i Apenrade at udføre min Gjenindsættelse, og at Pastor Axelsen saavel som Grevskabets provisoriske Administratorer Feddersen fra Kieding og forhenv. Inspector Jürgensen på Sandberg vare underrettede derom. Jeg begav mig derefter strax samme Dags Eftermiddag over til Dyppel og lod ved Kirkeværgerne Pastor Axelsen tilspørge, om han ifølge denne Resolution var villig til at fratræde og

overlade mig Embedet. Han erklærede herpaa, at han ikke vilde, og benægtede overhoved at have modtaget nogen herom handlende Underretning. Jeg ventede nu i 8 Dage på Underretning fra Rehhoff, men da saadan ikke kom, og Rygtet desuden meldte om, at baade han og Axelsen havde protesteret, indgav jeg under 23. s. M. Begjæring til Bestyrelses-Commissionen om, at samme vilde foranstalte det Fornødne til min Genindsættelse. Jeg ventede derefter endnu andre 8 Dage paa Svar fra Flensborg, men da der intet kom, tog jeg først i December selv til Flensborg for at fremskynde Sagen. Her fik jeg det Raad, at jeg skulde flytte over til Dyppel og see at komme til Rette med Axelsen, og tillige det Løfte af Kammerherre Tillisch, at jeg i Løbet af de første Dage skulde høre nærmere fra Flensborg. Den 7. December flyttede jeg da over til Dyppel og drog ind i mit umiddelbar ved Præstegaarden beliggende Huus, samt tilkjendegav Axelsen, at jeg nu var her for at overtage mit Embede. Han var nu ogsaa i Førstningen villig til at fratræde, og jeg beredte mig til at tiltræde mine Funktioner her igjen d. 9. December, som var 2den Søndag i Advent, men saa kom der Dagen iforveien, d. 8. Decbr., en Skrivelse fra de saakaldte Administratorer for Grevskabet, hvori det paalagdes Axelsen at vedblive at fungere og forbødes Menigheden og dens Forstandere at henvende sig til mig i Embedsanliggender. Og nu vilde Axelsen naturligviis ikke vige. Da der nu om Søndag Morgen var en usædvanlig Mængde Folk forsamlet ved Kirken i Forventning om, at jeg skulde forrette Gudstjenesten, og adskillige kom ind til mig og anmodede mig om at gaa med dem, som vare komne for at høre mig, ned i Skolen og holde Andagt, da de ellers vilde vende tilbage med uforrettet Sag, saa var jeg dertil villig, og vi bestemte Tiden til Klokken 11 for ikke at forstyrre Gudstjenesten i Kirken. Men aldrig saasart havde Pastor Axelsen gjennem Degnen erholdt Kundskab herom, før han indfandt sig hos mig og erklærede, at han ikke tillod saadant og at han vilde gjøre alt hvad der stod i hans Magt for at forhindre og forstyrre vor paatænkte Andagt. For da ikke at volde Skandale opgav jeg det Paatænkte, men forfattede en Beretning om det Forefaldne og reiste Dagen efter med Kirkeværger Lorens Lorensen fra Ragebøl og Skoleforstander Jørgen Hansen fra Ravnskobbøl til Flensborg for dog omsider at faa Ende paa Sagen. Her fik jeg da udvirket, at der blev givet Commissorium til Amtmand Johannsen paa Nordborg, hvorved det overdroges ham at besøge Axelsens Fjernelse og min Gjenindsættelse, og denne Forretning skete da d. 14. December om Formiddagen i mit Huus her ved Præstegaarden. Pastor Axelsen var endnu under denne Forretning i Førstningen passiv Modstander, men da det betydtes ham, at han i Vægringstilfælde vilde blive tvungen, faldt han omsider tilføie og forlod ogsaa Dagen efter Menigheden. Ved Afregningen med ham maatte jeg forpligte mig til at betale ham for den Deel af Avlingen og Tienden som endnu var forhaanden (circa 230 Traver Korn og 17 Læs Hø) samt for hans Andeel i det løbende Aars Offre og øvrige faste Emolumenter i Alt 450 r. cour.

Notitser om Krigen, fortsatte i Dyppel.

Alle Sogneboere vare enige om, at det tydske Militær var langt bedre at komme til Rette med i Aaret 1849 end i Aaret 1848. Med Undtagelse af den første Dag, de indquarterede sig her, d. 11. April, sørgede Militæret selv for sin Forpleining og forlangte kun af Beboerne, at de skulde forsyne dem med Brændsel samt med Mælk og Smør saa meget de kunde, det Sidste

dog kun for Betaling. Der fandt vel af og til adskillig Uorden Sted, f. Ex. rapsedes der endeel Lam og Høns — (hvorfor der formodentlig i Vinteren 49—50 blev saa dyr Tid paa Æg, at man maatte betale Snesen med 10—15 Sk. cour.) — men ellers give Beboerne i det Hele taget et godt Skudsmaal. Næsten Ingen af Miltæret yttrede nogen Uvillie mod Befolkningen for det danske Sindelags Skyld, og mangen En lod sig endogsaa aabenbar forlyde med, at Folket havde Ret i at holde paa sin Nationalitet og med sin Konge. Det var ikke med deres gode Villie, at de vare komne her, de var heller end gjerne bleven hjemme at passe deres Dont og sørge for deres Familie, men det var de høie og lærde Herrer, som havde afstedkommet al den Ulykke og Forvirring baade her og hjemme hos dem. Efter hvad de kunde see, havde Folket det godt her, bedre end de havde det hos dem, og de kunde godt begribe, at man ingen Lyst havde til at indlemmes i Tydskland, efterdi der ikke derved kunde være nogen Fordeel at vinde, men snarere det Modsatte. Saadanne Yttringer, som de her anførte, ere efter Beboernes Beretning blevne gjort af mange, især menige Soldater. Ja mange af de Menige (ogsaa nogle Officerer) skjendte endogsaa paa de saakaldte Hjemmetydskere, som de ansaae for Ophavsmændene til Spektaklen, og vist er det, at de fuldt saa gjerne boede hos danske Folk som hos Hjemmetydskerne, og at danske Folk i Almindelighed havde mindre vanskeligt med at komme ud af det med dem end hine. Noget lignende erfarede jeg ogsaa i 1848, da flere Officerer ligefrem udtalte sig i samme Retning for mig personlig, og navnlig aldeles billigede, at jeg ikke kunde føle mig bevæget til at anerkjende den provisoriske Regjering og svigte den Kongen givne Troskabsed. Da jeg f. Ex. engang gjennem Generalsuperintendenten Callissen modtog den provisoriske Regjeringis Anordning angaaende Kirkebønnen og jeg (i den Hannoveranske Oberst Ranzows og den Meklenborgske Hauptmann Müllers Nær-værelse) yttrede, at jeg ikke undlod at bede for Kong Frederik, det maatte saa gaae som det vilde, slog Hauptmann Müller mig paa Skulderen og sagde: »das ist recht, das respectire ich, hol mich der T . . .« Den 5te Juni 1848 var Træfningen, som allerede bemærket, haard i Omegnen af Kirken. Flere Bomber og Granater sloge ned og sprang her, 2 gik igjennem Boelsmand Lorens Hansens Lade, og man ventede, at der var Ild, for det røg og smøg forfærdeligt, men det tændte dog ikke. Beboerne skjulte sig deels bag Grundstenene i Husene, deels i Huler i Jorden, Brønde o. s. v. Vore Naboer Jens Alsing og Peter Johannsen havde ogsaa (1849) gravet dem et Hul, hvori de vilde skjule sig, naar der kom noget paa, og — forunderlig nok, inden Aaret var omme, vare de begge i Graven. — Ogsaa 13. April og 17. Mai 1849 naaede Bomberne fra de danske Batterier paa Als tæt herop til Kirken og sprang til Beboernes store Forfærdelse ved deres Huse, uden dog at anrette nogen Skade.

Af Curiositeter fortælles adskillige. Saaledes havde Strandvagten nede ved Hans Jørgensen Madsens Strand lavet sig et Batteri, bestaaende af en Deel Trumleblokke og andre Rundstykker, som de lagde paa Vognhjul og lode pege ud mod Stranden, og satte en med en Stok som Flint bevæbnet Straamand til Vagt derved. Ved Affæren d. 5. Juni 1848 havde Tydskerne barricaderet sig i flere Huse, saaledes i Lien hos Andreas Andresen. Her forefaldt følgende underlige Scene. Medens Husets Folk skjulte sig, det bedste de kunde (Naboen Hans Alexandersens var ogsaa komne derhen med Hest og Køer og laa i Bagerovnen, holdende de uforstaaende Dyr

i Reb), og medens nu Militæret havde travlt med at brække Hul i Muren og stikke Bøsspeiben ud og brænde løs, gik der en heel forvoven og ufortrøden Tydsker omkring i Stuen og spilte paa en Fiol — for nu »ging es lustig« yttrede han, da Folk udtalte deres Forundring over hans besynderlige Adfærd.

Af curiose Misforstaaelser fortjenes at anføres: Et Steds vilde Tydskerne have en »Hammel«. Bonden bragte ham en Vognhammel. Et andet Sted vilde de af Bondemoer laane en »Tasse«. Bondemoer løb ud til sin Mand: »Faer! de vil have vor Gasse.« »Ja Moer, der er intet andet for, vi maae give dem den.« Og saa fangede de Gassen og bragte den ud til Tydskerne. Ovre i Satrup kom der en tysk Patrouille til en gammel Mand og spurgte efter »Dänen«. Manden viste dem hen til »Degnen«, som, da han just ikke var nogen »Dänenfreund«, faldt i stor Forundring over, at man vilde søge danske i hans Huus.

I en af de udgravne Kæmpehøie fandt Tydskerne en Beenrad, som efter hvad Folk mener skal have været Levningerne af en Dreng, der 1761 tjente paa Hans Hansens Sted her ved Skolen. Den stakkels Dreng fik et bedrøveligt og besynderligt Endeligt. En Nat kom der nogle Gavtyve ind hos hans Husbond Christen Hansen i det Værelse, hvor han laa, og vilde stjæle hans Husbonds Penge. Drengen vaagnede og raabte: »Heida, hvad vil I ved Faers Skaf?« Hvorover Tyvene bleve forskrækkede og fortrak. Nogen Tid efter var Drengen nede i Lodlykke-Egnen for at røgte sin Husbonds Qvæg. Der traf Gavtyvene ham, og da der ingen Folk var i Nærheden, tog de og hængte ham i et Træ. Drengen blev nu anseet som Selvmorder og som saadan begravet under Galgen. En deel Aar derefter blev Anføreren for Tyvebanden greben og hængt i Nybel, og før sin Død bekjendte han blandt andre Gavtyvestreger ogsaa denne, at han for at hævne sig paa Drengen havde gjort det af med ham paa ovenomskrevne Maade.

Nede ved Skandseværkerne, navnlig i Dybbøl Østen hos Philip Christensen (nu Hans Petersen), havde Tydskerne forfærdiget en heel Deel smaa nydelige Mølleværker, som dreves ikke alene af Vind, men ogsaa af Vand og skulle have været meget snildt og kunstfærdigt indrettede.

Foruden de paa Kirkegaarden begravne tyske Militærlig vides med Vished, at der ved ovennævnte Hans Petersens Gaard (paa Blegnepletten) ligger (fra 49) en Tydsker. Fra samme Aar og navnlig fra 13de April ligge der 3 Bajere i Boelsmand Nicolai Christensens Toft i Dybbøl By, formodentlig fordi de som Katholikker ikke kunde begraves blandt Kjættene paa vor Kirkegaard. Af danske Militærlig vides kun om eet. Det ligger ved Hvilhøi Kro i Æblehaven tæt ved Landeveien og blev begravet der efter Affæren den 5. Juni 1848. Formodentlig har han hørt til 12. Bataillon, som jo her havde en svær Dyst. Her var det jo ogsaa Morgenstjerne faldt (i et Ledgab lige ved Landevejen).

Overalt malede Tydskerne Figurer, Vers, Navne og Inscriptioner. I Kirken staaer, foruden en deel Navne og Datoer, bag paa Alterbladet: »Wer nach Schleswig Holstein ist gewesen, der kennt die Sache schon zu gut. Man muss mit solchen Schweinen leben, sich auch noch quälen bis auf's Blut.« Fremdeles: »In diesen Edeln Hallen, kennt man die Rache nicht, da lass den Mensch verfallen und sündet ganz fürchterlich.« Andre læse: Und »lässt der Mensch was fallen, das stinkt« etc. Paa anden Side (til Høire) læstes: »Mein Haus ist ein Bethaus; Ihr habt's aber zu einer

Mördergrube gemacht«. Paa Orgelloftet stod skrevet ved Døren (til Venstre): »Kleines Quartier für 10 Mann, Braunschweiger 2. Bataillon 3. Compagnie. Soldat: Rode, Jochens, Schütte, Monkemeyer, Bodenhager, Ahrens, Pralle, Schniede, Bank, Peter d. 15. Juli 1849.« Formodentlig har man altsaa brækket Orgelet ned for at faa bedre Plads. Et Timeglas, som før havde været anbragt paa Prædikestolen, men som senere blev borttaget derfra og hensat paa Orgelloftet, havde samme 10 Mand først anbragt over Døren indtil Orgelværket, formodentlig for at studere Tidens Flygtighed, men siden efter er Timeglasset forsvundet ligesom Orgelet. — I Præstegaarden stod flere Steder paa Vægge og Døre: »Leb wohl, geliebtes Pfarrhaus.« I Salen ved Indgangen til Hjørnestuen: Rantzow potens ille generalissimus dormit; ne centes Sonderburgiam esse delendam? pax est. Auf deutsch: »Ranzow, der mächtige Generalissimus schläft. Meinst du nicht, dass Sonderburg in Flammen gesteckt werden müsse? Aber es ist Friede«. Indenfor paa Væggen til Venstre i den grønne Stue: »wir wünschen unsern Nachfolgern viel Vergnügen, wie wir es genossen haben« — og »Hier ist die schöne Küche Dip-pel, so dicke Flöhe herum hüpfen.« Disse Dyr var der ogsaa siden efter en stor Overflødig-hed af her i Præstegaarden og overalt i Byen; man kaldte dem tydske Indqvartering. — Ovre paa det nordøstre Hjørne af E n k e - h u s e t var paa Ydervæggen med megen Kunstfærdighed tegnet (med Kul) en Hest med en Hund paa, efter Sigende tegnet efter Naturen. Der var nemlig en Hund ved Indqvarteringen her, som udmærkede sig ved Færdig-hed i Ridekunsten. E t S t e d s h e r i B y e n havde de ogsaa afmalet Degnen Jürgensen og Præsten Axelsen, paa hvilken sidste Soldaterne i det Hele ikke vare gode. Han havde nemlig holdt en Feltprædiken for dem engang og deri formanet dem til Orden og sædeligt Forhold, »de maatte vide, at de ikke vare komne herind for at plage Folk og ødelægge deres Eiendom, de vare jo komne for at forsvare Landet«. Sligt toge de ham saa ilde op, at de endog havde Lyst til at slaa ham ihjel. Han maatte ogsaa flere Gange fortrække, fordi han ikke kunde hytte sig mellem dem, og ved Bortgangen sloge de næsten alle Ruder i Præstegaarden itu.

Efterat Skandserne vare brændte, blev Værket synet af de graastenske Autoriteter Overinspektør Krogh og const. Justitiarius Henningsen, og det tiloversblevne Træværk blev henført til det saakaldte Sjøvsted ved Klodsmager Nicolai Lorensens Huus, og der blev lovet denne Mand 2 Sk. cour. om Ugen for at have Opsyn med samme. Efterat vore Krigsfolk d. 16. Juli 1850 vare rykkede over, blev det nævnte Træværk ført til Sønderborg. I Januar 1850 havde vi nogle Dage s v e n s k e D r a g o n e r i Indqvartering, da de, formedelst at der var tillagt ved Færgen, ikke kunde komme over til Als. Saa havde vi ogsaa den 9. Juli N o r d m æ n d kommanderede fra Apenrade, som nu droge bort, efter at Freden den 2. Juli var afsluttet, og Landet skulde besættes igjen af Kongens egne Folk. Her i Præstegaarden laa en Kapitajn Garben fra Christiania. Den 15. Juli kom der atter Nordmænd til Sognet, den Gang til Ragebøl, hvor de forbleve til den 17de, da de, efterat vore Folk vare passerede, begave sig til Sønderborg for at indskibes til Norge. Den 16de tidlig om Morgenen var nemlig den Afdeling af det danske Militær, som laa paa Als, passeret forbi og gaaet til Flensborg. Vi hilste paa adskillige af vore gamle Venner og Bekjendte ude ved Bøffelkobbøl, hvor de i den trykkende Hede hvilede under Træerne og fortærede deres Frokost.

ERINDRINGER FRA LIVET I DYBBØL I AARENE 1858—64

Af F. R. C. Bülow, fhv. Sognepræst i Dybbøl.

(Nedenstående artikel stod første gang at læse i tidsskriftet »Museum« 1896, Gyldendals Forlag.)

Dybbøl! Før 1848 var dette Navn kun kjendt af Faa. Efter 1848 var det kjendt af Mange. Kampene havde raset dér. Baade Danske og Tyske havde udgydt Blodet. Mange Suk vare derfra blevne opsendte baade i Smertens og i Dødens Stund. Derfor blev Dybbøl efter 1848 et Navn, der vakte dyre og stolte Minder i mange Danskes Bryst, Minder, der hver 28. Mai og hver 5. Juni bleve levende.

Dybbøl! Hvor det blev særligt et Navn med Hjerteklang for Forfatteren af disse Linier. Det var den 14. Juni 1858, at jeg mødte til Præstevalget i Dybbøl Kirke. Det var jo altid en Alvorsdag baade for den Menighed, der skal vælge deres Præst, og for de Mænd, der stille sig til Valget, som skulle prædike ikke blot til Opbyggelse, men for mulig at komme til atter og atter dér at varetage den betydningsfulde Præstegjerning. Det var særlig en Alvorsdag for mig. Paa Sandbjerg Palæ laa min Fader, Generallojtnant Bülow, syg til Døden. Det var hans inderlige Ønske, at jeg skulde blive Præst i Dybbøl, paa det Sted, der gjemte de store Minder for Generalen i 1848. For den endnu uøvede Kandidat, der efter Deltagelsen som Frivillig og Lieutenant i 1848—50 væsentlig havde syslet med Skolegjerning, var det visselig ikke let at skulle prædike med to velansete og veløvede Præster: Diakonus Christian Krog Meyer i Sattrup, der var en kjendt og i sin Menighed saare afholdt Præst, som tilmed i Vakanceaaret i Dybbøl ogsaa var bleven kjendt og skattet dér, og Sognepræst Bang i Adserballe paa Als, en særdeles begavet Taler, der ogsaa havde været Frivillig i Kampen for Fædrelandet, og ligeledes i sin Menighed havde det bedste Lov. Jeg kom da uden Haab til Valget. Inderlig ønskede jeg, at Valget maatte falde paa Krog Meyer. Etatsraad Regenburg ønskede just dette Udfald, og havde givet mig Haab om saa at blive Diakonus i Sattrup, hvilket Embede besattes af Regeringen uden Valg. Jeg stod da før Valget i Præstegaardens Havestue i den store Forsamling af Præster og Andre, der vilde overvære Valget. Som jeg saa stod og saa ud i den skønne Have, kom den mig da ukjendte Præst, N. L. Feilberg fra Ullerup. Han slog mig paa Skulderen og sagde: »Ser De ud i Deres Have?« »Ja, Gud hjælpe mig,« svarede jeg helt benauet. »Ja, det forstaar sig,« sagde han saa, »Gud skal hjælpe, om det skal blive Deres Have!« Og denne Udtalelse af denne fromme, freidige og kjærlige Mand borttog min Frygt, og lod mig lade Alt bero paa Gud Faders Villie. Jeg var den Sidste, der prædikede, og det var vel de værste Timer, især da jeg blev ene tilbage. Underligt var det saa at følge Skovfoged Asmussen, der, som Kirkebud den dag, kom og hentede mig. Jeg kom ind ad Døren ved

Alteret og stod saa i den propfulde Kirke, mellem Mennesker, der jo for Størstedelen vare mig ukjendte. Dog vidste jeg, at min Hustru og min Søster bade Gud styrke mig. De vare mellem Tilhørerne. Min gamle Krigskammerat, Pastor Schleppegrell fra Broager, tilhviskede mig et »Mod, gamle Ven«, og jeg gik op på Prædikestolen. Senere blev det sagt mig, at jeg var gaaet op saa rask, som skulde jeg storme en Skandse, og at dette havde tiltalt Menigheden. Gud ved det, at Hjertet sad i min Hals, og at det var Tanken: »hellere springe end krybe i det«, der lod mig gaa rask frem. Min Prædiken var af gode Grunde jævn og ligefrem. Min kraftige Stemme kom mig tilgode. Jeg blev selv greben ved at oplæse den deilige Text: »Kommer til mig alle I, som arbeide og ere besværede, jeg vil give Eder Hvile.« Skjønndt det nu var den tredie Prædiken, Menigheden den Dag hørte, blev ogsaa den tiltalt af Prædikenen. Nær var jeg standset i den, da to Mænd lige under Prædikestolen paa én Gang vendte sig mod hinanden og talte. Senere hørte jeg, at de havde sagt: »det bliver vor Præst«. Disse ansete Mænds Udtalelse gjorde Udslaget ved Stemmegivningen, der kom efter Provstens Formaningstale. Kammerherre Heltzen som Amtmand, Provst Karstensen i Broager og Godsinspektør Thoysen fra Sandbjerg modtoges Stemmesedlerne. Vi tre Kandidater vandrede saa i Præstegaardens Have, indtil Skovfogden kom med Budskabet: »Bülow valgt med 83 Stemmer mod 25 og 10«. Ingen-sinde i mit Liv er jeg bleven mere overrasket! Da jeg om Aftenen kom til Sandbjerg og sad ved min gamle, kjære Faders Dødsleje, hvor takkede jeg da Gud, at selv om han ikke vidste det, bevidstløs som han syntes at ligge hen, saa var hans inderlige Ønske dog nu opfyldt. Men, Gud ske Lov, henad Morgenstunden, da han kom til Bevidsthed, sagde han: Jeg véd det nok. Kan Du se, Vorherre vilde dog, Du skulde være Præst i Dybbøl. Lad nu din Menighed bære mig til Graven!« Det blev saa næsten hans sidste sammenhængende Tale. Hans Udtalelse refererede sig til en Episode i hans Liv for 9 Aar tilbage. Han og jeg, der var hans Ordonnansofficer, holdt en Dag i 1849 tilhest paa Dybbølbjerg og saa ud over det skønne Land. Da sagde han: »Gid Du kunde blive Præst dér!« Og da jeg sagde: »Ja, men det er umuligt,« svarede han: »Hvad véd Du? Gud raader jo for det og ikke Du, min Dreng!«

Den 16. Juni sov saa min kjære, gamle Fader hen. Dybbøllere bare ham fra Kapellet ind i Kirken, da Dagen kom. Krigskammerater bare den gamle Hærfører til Graven. Artilleri- og Geværssalver lød over Graven, medens der i samme Stund afgaves Salut i Kjøbenhavn og fra Fredericias Volde. Pastor Krog Meyer talte hjerteligt ved hans Grav. I Kirken talte Garnisonspræst Bruun fra Kjøbenhavn og Provst Karstensen. Hans Grav er paa Dybbøl Kirkegaard. Hans Buste staar paa Fredericia Torv, og hans Billed hænger paa Frederiksborg. Begge Dele kom til Veie ved Indsamlinger fra By og Land, Billedet for 5 Aar siden, da Nederlagets Smerte just bragte Seirens Dage med deres rige Glæde saa levende i Hu.

Jeg blev saa ordineret i Flensborg og modtoges af Dybbøl Menighed med en Kjærlighed og Tilstutning, der ikke aflod, men blev mig til Del, saa længe vi levede sammen. Blandt dem, der ikke havde stemt paa mig, vandt jeg mine kjæreste Venner, og paa Spørgsmaalet om, hvorvidt saadant Præstevalg var ønskeligt, har jeg kun kunnet anføre, hvad en Mand i et Nabosogn engang yttrede til mig, at i Dybbøl har der i Mandsminde altid været et godt Forhold mellem Præst og Menighed, medens dette ikke kan

siges om alle Sogne, hvor der ikke finder Valg Sted. Af egen Erfaring véd jeg, at det er en velsignet Følelse at være valgt af Menigheden, men ogsaa den stærkeste Spore til at stræbe at blive i det gode og venlige Forhold og gjøre Sit til, at Valget ikke fortrydes. At jeg blandt de mange Ansøgere blev præsenteret med paa Valg, skyldtes udelukkende Hensynet til min Fader. Og vel sagde en Mand til mig: De skulde prædiket meget daarligt, om jeg ikke havde givet min Stemme til Sønnen af min gamle General og til den fordums Ordonnansofficer.« Men min jævne Prædiken, mit klangfulde Organ og min Fremtræden havde dog efter Alles Sigende sin store Betydning.

Medens saa mange Præster i Sønderjylland havde Bryderier med Hjemmetyskere i deres Sogne, kjendtes saadanne ikke i Dybbøl, hvor Alle hørte til Bondestanden og vare ubetinget Danske. Hertil havde særlig min Formand, Provst Karstensen i Broager, virket i de 19 Aar, han havde været Præst i Dybbøl. Ved sin djærve Optræden og sine mange begeistrede Fædrelandssange havde han havt den stærkeste Indflydelse paa Menigheden. For mig var det ikke let at følge efter en saa øvet og begavet Præst. Ofte var ogsaa Søndagen mig en svær Dag at komme over. Da fik jeg en Dag et udmærket Raad af den forhenværende Stænderdeputerede Petersen i Suurlykke, nu Aftægtsmand. Han sagde: »Naar De besøger Gamle og Svage, hvad vi glæde os ved, at De saa flittig gjør, da skriv Deres Prædiken om Mandagen, tag den med og læs den for os; det kan være, at vi iblandt kunne give Dem et Raad.« Og det blev mig til Trøst og til Baade. Hvad de kjære Gamle i min første Menighed lærte mig, blev til Velsignelse for mig, ikke blot dér, men ogsaa senere. Det gav mig Lethed til at tale med Almuen om aandelige Ting og faa dem til at tale med. Præsten skal tale med Mennesker for ret at kunne tale til. Det blev mig navnlig under min senere tiaarige Hospitalspræstegjerning af den allerstørste Betydning.

¹ Dybbøl havde da omtrent alle Betingelser for Velvære. Hertil kom den gode Indtægt, den skønne Beliggenhed, Nærheden af Kjøbstaden, at jeg kunde byde min gamle Moder et Ophold i det af mig kjøbte Enkesæde lige ved Præstegaardens Have, min Svogers Stilling som min Nabopræst i Sønderborg, mine Præstenaboers Venskab og det venlige personlige Forhold, hvori jeg hele Tiden stod til Godsinspektør Thoysen paa det henrivende Sandbjerg, hvor ikke blot jeg og mine mange Gjæster altid fandt den kjærligste Modtagelse, men hvor alle vi Præster i Sundeved jævnlig mødtes i Glæde, fiskede i Mølløsøen og vandrede i Skoven ved det deilige Alssund. Ak, hvor lidt tænkte vi da paa, at netop dér skulde det ske, at Preusserne faa Aar efter skulde øve Heltedaad ved Overgangen til Als, Heltedaad, siden de jo ikke kunde ane det Forfærdelige, at Rolf Krake blev trukket tilbage i Stedet for at gaa frem til den visse Tilintetgjørelse af Fjenden, ei heller at de kunde komme næsten uhindrede i Land og sætte sig fast paa Als med Feltskyts, endogsaa før vort Feltskyts kunde komme til at virke!

Blandt de af mine Naboer, der væsentlig støttede mig, den Uøvede, maa jeg dog særlig nævne min kjære Ven, Feilberg i Ullerup, i hvis kjærlige Hjem jeg altid fik signet Svar paa mine Spørgsmaal Præstegjerningen angaaende, som ogsaa baade min Hustru og jeg i ham og hans Hustru Bolette, født Rørdam, fandt vore kjæreste Venner. Ingensinde kan jeg glemme, at Pastor Krog Meyer i Sattrup, trods den store Skuffelse, Udfaldet af Præstevalget i Dybbøl beredte ham, strax samme Dag bragte mine Forældre sin

Lykønskning, og i hele vort Samliv derovre var og blev mig en fuldtro Ven og Nabo.

Garnisonen i Sønderborg, Anlægget af Skandserne m. m. medførte for mig, som tidligere Militær og opdragen mellem Militære, Fornylse og Vedligeholdelse af mange kjære Bekjendtskaber fra Dage af fordom. Frederik den Syvendes Ophold paa Lyksborg og Komme af og til baade til Sundeved og Sønderborg bragte mig ogsaa i Forhold til ham. Naar han ved Middagene i Sønderborg lod den tapre Landsoldat spille og derefter udbragte Faders Skaal som Mindeskaal, maatte det jo inderligt bevæge os, hans Efterladte. Da Kongen med Marquis Torre-Arsa fra Italien besaa Skandserne, havde Menigheden opreist en Æreport, hvor jeg talte. Fra Dybbøl blev jeg indbudet til at overvære Indvielsen af Faders Buste i Fredericia. Fra Dybbøl tog jeg til Flensborg for at overvære Indvielsen af Løve-Monumentet. Da der i Sønderborg afholdtes en Folkefest med Taler fra en af Skandserne paa Dybbølbjerg og Fanetog ned til Graven paa Dybbøl Kirkegaard, blev der sunget: »Deiligste Dybbøl«. — Ingen kunde synge det med af fuldere Hjerte end jeg, den da saa lykkelige og livsglade Præst. Dybbøl, det minderige Dybbøl! Var der Nogen, for hvem Dybbøl maatte staa som det jordiske Paradis, saa var det mig! Derfor kan jeg jo ogsaa fuldt ud sige, at Ingen har vel i høiere Grad maattet føle den Elende, der brød ind over Sønderjylland og særligt over Dybbøl i 1864, da Vold, Svig og Løgn toge Magten over Ret og Sandhed, da de Faa og Svage maatte vige for de Mange og Stærke!

Det var i November Maaned 1863, at Rygtet fortalte, at Kongen var bleven syg paa Lyksborg. Det var den 16. Novbr., at det sørgelige Budskab kom til os i Dybbøl, at Kongen var død. Med hvilken Bekymring modtoges ikke dette Budskab i hele Landet, men dog navnlig i Sønderjylland, hvor man følte, at den fredelige og lykkelige Tid vel var omme! Det varede ikke heller længe, før der viste sig truende Skyer paa den politiske Himmel baade udadtil og indadtil. De gamle slesvigholstenske Fordringer dukkede atter op; de gamle slesvigholstenske Løgne fik atter Kurs; de gamle slesvigholstenske Rænkesmede, der havde faaet Plads rundt om i Tyskland efter Fordrivelsen i 1848, bearbejdede paany den tyske Presse. Det gamle »ewig ungedeelt« fik atter Lyd. I Kjøbenhavn gjorde Eiderpartiet sin Indflydelse stærkt gældende; Christian den Niende underskrev Forfatningen, og den gav en kjærkommen Anledning for Preussen og Østrig til at give Møde med Paastand om at ordne Forholdene i Hertugdømmerne med Vaabenmagt. For os i Dybbøl fik Krigsrygterne Vind i Seilene. Paa Skandserne begyndte Arbejderne, og da Kongen kom for at inspicere dem, vare vi mere og mere forberedte paa, hvad der vilde ske. Ogsaa da opstilledes paa Dybbølbjerg en Æreport; ogsaa da stod jeg der, omgivet af Menigheden, for at hilse paa Kongen. Ak, det var ikke som hin skønne Sommerdag, da vi hilsede Frederik den Syvende velkommen. Beboerne havde mørke Anelser. Jeg fulgte med rundt om Skandserne, og da jeg ved Skandsen Nr. 10 tog Afsked, gav Kongen mig venligt Haanden og sagde: »Det ser ud til megen Alvor for Dem og Deres Menighed, kjære Pastor Bülow!« Jeg kunde kun bøie mig stiltiende, men i mit Hjerte rørte sig visselig den dybe Alvor, og jeg maatte vel tænke paa, hvad Kammerherre Heltzen lige havde sagt: »Om der ogsaa havde flydt noget Blod i Kjøbenhavn, det vilde sparet meget Blod her paa dette Sted.« Ak — Preussen, og navnlig den onde ledende Aand dér,

havde kun altfor let fundet en anden Anledning. Kampen var bestemt. Maalet var jo stort, det at vinde Kielerhavnen for at danne det tyske Søværn. Nu vilde vel Stormagterne i Europa givet meget til, om de havde protesteret, men dengang taug de i den sælsomste Kortsynethed. Det lille Danmark var prisgivet og ingen Haand løftede sig til vort Forsvar, selv ikke Brødrenes mod Nord.

Saa begyndte da vort eget Værn at røre sig. Det bevægelige Værn førtes mod Sydgrændsen. Det døde Værn baade ved Dannevirke og ved Dybbøl istandgjordes. En forunderlig Tro fæstedes til Dannevirkestillingen, særlig blandt de Ledende i Hovedstadens Presse, og derved i Folket. Ingen, der kjendte Stillingen fra 1850, kunde fæste Lid til dens Forsvar af den lille Styrke, hvormed den kunde besættes. Resultatet blev da ogsaa den tunge Opgivelse af Stillingen, det forfærdelige Opbrud i Vinterens Hjerter, den sørgelige Erkjendelse af, at vare Dybbøl Skandser blevne befæstede, som Dannevirkestillingen var blevet det, da havde Kampen kunnet optages dér med anderledes Haab, i al Fald uden saa store Tab ved den senere uundgaaelige Storm af den overveiende Overmagt. I Dybbøl var der af en Kommission foretaget en Taxation af alle Eiendomme for den eventuelle Ødelæggelse og derefter følgende Erstatnings Skyld. Det var jo klart, at kom det til Sammenstød ved Skandserne med Fjenden, maatte Dybbøl Sogn blive fuldstændig ødelagt. Jeg havde i Menigheden faaet Stemning for, at vi skulde se at flytte det mest mulige af Værdi bort, naar Fjenden gik over Eideren, men da det kom til Stykket, bad man mig ikke at gjøre Begyndelsen, for ikke at svække Modet. Det er saa svært at forlade Hus og Hjem! Saa gik vi da Ødelæggelsen i Møde, og den lod ikke længe vente paa sig. Vi saa det lange sørgelige Tog af Materiel bevæge sig i Tilbagegang paa den speilglatte Chaussé, der fører fra Flensborg til Sønderborg. Med Forfærdelse tænkte vi paa, hvorledes Armeen, om Dannevirke opgaves, skulde komme ordnet den Vei tilbage. Med Bekymring saa vi, hvorledes Dybbølskandserne manglede kun altfor meget i at være i Orden. Der manglede Forbindelsesveie, Ammunition, ja Skyts i mange af Skandserne. Mærkt og tungt saa det ud, og det blev endnu værre, end vi frygtede det. Hvad kom vi ikke til at se i Dybbøl! Hvor kom ikke Ordet »deiligste Dybbøl« til at slaa over i sin Modsætning! For hvor Mange kom ikke Dybbøl til at hedde det forfærdelige, det grufulde Dybbøl! Det var tungt at holde Jul i Dybbøl 1863, tungt at holde Nytaarsprædiken 1864! Ved Paasketide var det ikke Kirkens Klokker, der ringede for det livsalige Opstandelses-Budskab, det var Preussens Kanoner og Granatskyts, der udbredte Død og Ødelæggelse. Det var ikke Dybbøl Menighed, der da gik til Kirke; den var dreven fra Hus og Hjem, der laa i Grus. I Stedet for at holde Paaskeprædiken sad Dybbølpræsten i Fængselcellen; ogsaa min Lykke og Glæde var bleven Ruin med Dybbøls Lykke og Glæde. Jeg saa ingensinde oftere det elskede Dybbøl! Men jeg saa forinden det Forfærdelige. Jeg saa min elskede Menighed, de Mennesker, der elskede mig som jeg dem, prisgivne Krigens Elende under Nød og Savn. Jeg saa deres Sorg og var Vidne til deres store Tryk ved at forlade Hjemmet, ved at se deres velstand ødelagt. Og jeg kunde Intet gjøre for dem; Intet uden fuldt ud at dele deres Sorg. Den eneste Trøst var det mig, at jeg ikke blot delte Sorgen med dem, men at ogsaa de vidste, at min Sorg og mit Savn var endnu større, vilde blive endnu større.

Det var ved Armeens Tilbagemarsch, at min Hustru og jeg midt om

Natten under en saa solid Snestorm, som Østenvinden kan give den i en Februar-Nat, bleve vækkede af en Fourer med Ordene: »Indkvartering kommer om et Par Timer.« Forberedte, som vi jo vare det, havde vi slagtet og bagt. Men hvad forslog det Lidet, endda det tyktes os meget, til de Mange! Der kom General Vogt med Stab, en Bataillon paa 1000 Mand af 2det Regiment (Faders gamle Regiment), 30 Heste m. m. af Træn. Alle udmattede og forsultne trængte de baade til Føde og især til Hvile. Vogt modtog mig med de Ord: »Skandserne ere vel dog klare og i Orden?« Jeg kunde kun svare med en Hovedrysten. Gik Preusserne paa, vilde de let have kunnet gaa lige over til Als efter den ødelagte Armé, ødelagt ved Kulde og Marsch. Vi vidste ikke dengang, at den preussiske Armé just vilde en Beleiring for at faa Leilighed til at prøve og indskyde sit nye Skyts. Hvor var det dog vemodigt for mig således at mødes med mange gamle Krigskammerater fra den forrige Krig. Da jeg spurgte Kapitain Ross: »Hvad kan jeg dog gjøre for Dem!«, pegede han paa sine blodige Fødder og sagde: »Strømper!« General Vogt fik jeg i Seng, forkommen og stivfrossen. Kort efter var der ikke en Plads udenom som indenom i Præstegaarden, uden at den var belagt med dødtrætte Mennesker. En Mand kom ind og meldte: »en Officer ligger død udenfor i Sneen paa Gaardspladsen.« Det var Løitnant Bretton af Artilleriet. Vi fik ham baaren over i Enkesædet, hvor en Dyr læge havde lagt sig til Sengs. Vi sprængte Døren og lagde Officeren ind i Sengen, hvor han kom til Live, men for næste Dag at føres bort som sindssyg.

Min Hustru og mine tre Piger fik den Nat første Gang Krigens Uro at mærke. Det var dog denne Gang vore egne Folk. Senere fik de anderledes Krigens Rædsler at føle, da de paa Sandbjerg maatte blive tilbage ved Lasarettet, medens jeg var ført fangen bort. Om Morgenen Kl. 8 var der ikke spiselig Føde i Præstegaarden. Med Generalen gik jeg op til Faders Grav, og Vogt og jeg bad dér en Bøn for Danmark. Paa sit Dødsleie ihukom han mange Aar efter denne Bøn, og anmodede sine Kjære om at lade mig tale over ham i Garnisons Kirke, hvor jeg også talte for en stor og bevæget Kreds af Militære, der ved min Tale kom hin bevægede Tid i Hu. Senere førte Oberst Ditlev Høst (Faders Adjudant i 1848) Bataillon paa Forpost. Ved at passere Faders Grav lod han skuldre og raabte ind til mig: »Honnør for Graven!« Folkene sang den tappe Landsoldat. Henad Formiddagen kom der Bud, at Præstegaarden maatte forlades, da den og Byen skulde skydes i Brand. Det burde være sket, men skete dog ikke den Gang. Imidlertid maatte vi jo drage bort. Jeg havde tilbudt min Tjeneste som Præst med Forpligtelse til at blive i Skandserne under Kampen, men mit Tilbud modtoges ikke. I Sønderborg hos min Familie var Alt overfyldt. Med min brave Sognefoged, Jørgen Hanssen, Ravnskobbøl, Stænderdeputeret og Broder til Hanssen Nørremølle, havde jeg aftalt, at vi skulde søge at holde os i den del af Sognet. Min kjære Ven, Godsinspektør Thoysen paa Sandbjerg, tilbød os at bo hos sig. Han kom med en Slæde. Jeg kjørte selv min, da min Karl var tagen til Arméen. Soldater pakkede Tøiet paa Slæderne, og Soldater pakkede ud paa Sandbjerg. Vi flyttede, hvad vi kunde, men Meget blev tilbage. Jeg kunde have ladet det Meste stå, thi paa Sandbjerg blev det senere Altsammen plyndret og ødelagt af Preusserne, da vi vare førte fangne bort, og min Kone og Folkene havde maattet ty ind i Skovfogdens Hus. Da det kom til Fjendens Kundskab, at Tøiet tilhørte »der verdammte Spion«, blev Alt slaaet i Stykker, opbrudt og plyndret. En Buffet fandtes senere i tre

Stykker; Kasser med Porcelæn og Glas vare stødte itu med Geværkolberne; Benene brækkede af Stolene; Speilene ituslagne osv. Jeg havde faaet to nybærende Køer indstaldede paa Sandbjerg Mølle, saa Mælk fattedes vi ikke. To Heste kom ind i Inspektørens Stald med en Vogn og Slæder samt Kane. Min lukkede Vogn havde jeg laant til Gaardejer Køks i Ragebøl, for at han i den kunde bortkjøre sin gamle Moder. Den blev ved Aabenraa kapret af en østrigsk Officer, der skulde til Flensborg; han lod den staa i Flensborg, og Ægtbonden kjørte Forspandet bort; men en Dybbøller saa den og fik den ombord i en Damper. Den seiledes til Svendborg og henstod dér, indtil jeg et Aar efter, da jeg var Hjælpepræst paa Langeland, fik den igjen. Det var en af de faa Ting, som jeg fik igjen. En Ryttersabel, som jeg tog efter Slaget i Fredericia og senere bar i Krigen, undgik Konfiskation derved, at min djarve, sønderjydske Pige, som vidste, at den var mig et kjært Minde, reddede den ved at bære den i 14 Dage under sine Skjorter, fastgjort til sin Hofte, medens Tyskerne snusede efter Vaaben. Den hænger nu paa min Væg, er ofte blvens brugt til at lægge paa Kisten, naar gamle Vaabenbrødre førtes til Jorden, og skal engang med samt min Erindringsmedaille og mit Ridderkors pryde min Kiste. Jeg vidste jo, at Dybbøl Kirke vilde blive hærget af Indkvartering og skyndte mig at få Bud til Konfirmanderne, som jeg næste Dag konfirmerede, medens Døde og Saarede førtes ind i Præstegaarden fra Forpostkampen ved Tørvemosegaard og Stenderup Skov. Kun Mødrene mødte i Kirken med Børnene, Fædrene flyttede. Det blev i 1½ Aar den sidste Kirketjeneste i Dybbøl. I min Kane kjørte jeg saa Kirkebøger, de hellige Kar, de vigtigste Papirer og Kirkestagerne over til Provst Karstensen i Broager. Jeg fik saa ved Ritmester Viktor Bülow et Pas fra Forpostkommandoen, hvorefter de Dybbøllere, som jeg indestod for, kunde faa Lov til at passere den danske Forpostkjæde og komme ud paa Terrænet mellem den og Fjendens Forpostkjæde, for derved at komme til Broager eller Nord paa. Det blev en Tjeneste for Mange i de første Dage, men benyttedes af Fjenden til min Skade, idet de derpaa støttede deres Behandling af mig som mistænkt og beskyldt »wegen Verdacht der Spionage«. Saa længe jeg blev paa Sandbjerg inden min Arrestation, gik jeg eller kjørte jeg hver Morgen op til Dybbøl og passerede langs Forpostkjæden, iført Præstekjolen, bunden op om Livet (som mit Kjendingsmærke), lange Vandstøvler og min Reisepels, og Passet i Haanden. Kjendte blev jeg da af Mange, og ikke sjældent modtaget med et »Hurra for Dybbølpræsten« af Soldaterne, men med Graad og Klage af min stakkels Menighed. Kunde jeg kjøre i Kanen, havde jeg min Hustru med, og paa en saadan Tur kjørte jeg sidste Gang over Dybbøl Præstegaard og til Sønderborg for dér at tage Afsked. Paa min sidste Morgentur fik jeg min Ven H. P. Fogeds to Vogne over Sandbjerg Dæmning gennem Posterne dér. Vognene vare høit læssede, og paa Toppen sad Kone og Børn; han og jeg førte Vognene, idet vi dels red paa Hestene, dels førte dem ved Haanden; de skulde til Nørremølle, og vi slap over. Men saa standsedes denne Trafik ved Forskandsninger, der opførtes og kun tillod Passage til Fods, hvad Sneføret mere og mere vanskeliggjorde. Det varede saa ikke heller længe, før jeg en Dag ved Sandbjerg Skov mødte en rød Husar af Fjendens, og Dagen derefter kom en Infanteripatrouille, der indelukkede os i Inspektørens Værelse og vexlede Skud med Forposterne ved Sandbjerg Vandmølle. Min Pige var just da paa Vejen fra Møllen med en Krukke Mælk til os. Hun var altsaa mellem dobbelt Ild, men tog det kloge Parti at lægge sig plat ned paa Jorden. Da Patrouillen var gaet

bort, kom hun meget irriteret, »fordi æ Tysker ikke havde ventet, til hun var kommet over, for de kunde jo gjerne vente med deres Narrestreger!« Hun havde dog ikke spildt Mælken, men havde, med Skjørterne oppe over Hovedet, holdt paa Krukken, der stod paa Jorden, og hun fortalte triumferende, at hun havde vendt Agterpartiet imod Tyskerne. Der forløb nu nogle Dage, i hvilke vi kun gik om i Haven. Jeg skød Faders gamle Stridshest, for at ikke Preusserne skulde tage den 24-årige gamle Ven, der skulde have havt Naadsensbrød hos mig til sin Død, men som nu dog faldt i Krigens Tid. Fader havde havt den fra dens femte Aar, saa den førte mange Minder med sig. Den gamle danske Møller Jepsen var nær blevet skudt, da han udsatte sig, idet han mente, at Preusserne ikke kunde skyde saa langt, men de ramte paa over 1800 Alen, saa Kuglerne vare gaaede ind i Murene.

Saa kom omsider vor Tur. Om Morgenen den 17. Febr., som jeg sad og talte med min Hustru, paaklædt til at gaa over til Dybbøl, kom pludselig en preussisk Rytterpatrouille svingende op for Huset. Officeren red til Vinduerne, slog paa dem med sin Sabel og raabte: »Der Prediger heraus!« Da jeg kom ud, greb han mig i Brystet og sagde: »Sie sind arrestirt!« Uvilkaarlig rev jeg mig løs fra det brutale Greb, og han var nær falden af Hesten derved. Gjennem Huset myldrede det saa med Infanteri, der kom gennem Haven. En Officer satte mig en Revolver for Brystet, og en Mand tog mig ved hver Arm. Min stakkels Hustru skreg, og jeg saa hende falde besvimet om, uden at det tillodes mig at ile hende til Hjælp eller tage Afsked. Rytterpatrouillen foer i i Karriere ned mod Dæmningen, og Fodfolket aabnede en livlig Ild tvers over Søen mod Dæmningen, hvor vor Feltvagt tog Kampen op. Jeg saa da ikke blot Tændnaalsgeværrerne i Brug, men fik ogsaa vore Folks Kugler om Ørerne. Det manglede kun, at jeg skulde være falden for dem! At jeg vilde raabt et jublende Hurra, om mine to Gripomenusser vare faldne for dem, var, om ikke kristeligt, saa dog vel ret naturligt. Men jeg fik dog snart Andet at tænke paa. Godsinspektør Thoysen blev paa den brutaleste Maade slåbt ud fra sit Kontor. I en tynd Frakke, barhovedet og i Morgensko blev han, trods det barske Vinterveir og den megen Sne, ført med mig ad Veien forbi Skoven ad Sattrup til. Da vi havde passeret Skoven, kom vi til Patrouillens Fører, Oberst Alversleben, der ogsaa i Feilbergs Erindringer nævnes som en raa og brutal Officer. Da jeg i al Ærbødighed udbad mig en Forklaring over den voldelige Adfærd imod os, og spurgte, hvorfor vi arresteredes, svarede han: »Det faar De tidsnok at vide!« Og da jeg henledte hans Opmærksomhed paa det uforsvarlige i at lade Inspektøren staa i den Paaklædning i Vinterkulden, og spurgte, om han ikke vilde sende et Bud til Sandbjerg efter Klædningsstykker, besvarede han min Forespørgsel med at vinke til en Profos, der stod med Reb bundet om to Stokke. Han fik saa Ordre til at surre Inspektørens Arme sammen paa Ryggen, og der kommanderedes Marsch. Rasende af Harme rakte jeg ogsaa mine Arme frem og brugte temmelig voldsomme Udtryk. Obersten sagde saa til mig: »Præsten skal ikke bindes, men De maa huske paa, at De er Præst og tie.« Jeg svarede, at just fordi jeg var Præst, vilde jeg tale imod et slikt Barbari. Den Underofficer, der holdt min Arm, hviskede mig i Øret: »Ti dog endelig!« og pegende paa Obersten sagde han: »Er ist ein grober Kerl.« Saa taug jeg da en Stund, og vi drog afsted, Inspektøren mere død end levende, jeg skummende varm af Harme, og jo ogsaa fuldt paaklædt. Da vi havde gaaet en Stund og var nær ved Snogbæk Skole, sagde jeg til Adjudanten, der ridende bag Obersten, var nær ved mig:

»Tror De, det kan nytte, at jeg taler til Obersten?« Han trak paa Skuldrene, men sagde: »Forsøg det da!« Jeg sagde da: »Herr Oberst!« Jeg fik da et vrantent: »Hvad vil De saa?« Jeg svarede: »Jeg kan jo tænke, vi skulle føres til Graasten i Forhør, og vil igjen anmode om at faa en Stafet sendt til Sandbjerg for at faa Klædningsstykker sendte til Graasten.« »Ja, hvorfra skulde den Stafet tages!« svarede han. »Jo, fra Skolen, vi kom til. Jeg kan skrive, om jeg maa, paa en Ordreseddel og skrive Tysk, saa kan jo Herr Obersten læse, hvad der staar«. Han brummede, men gav dog, da vi kom til Skolen, Ordre til at gjøre Holdt. Adjudanten maatte slaa paa Vinduerne og raabe: »Der Küster heraus.« Han kom, og menende, at det nu var hans Tur, kastede han sig grædende paa Knæ og bad for sig. Da han fik at vide, hvad han skulde, lovede han det, og sørgede ogsaa for, at der kom et Bud til Sandbjerg, saa min Hustru fik at vide, hvad der var bestemt med os, og kunde sende Klæder til Thoysen og Linned og Strømper til os begge. Det laa saa til os paa Graasten, og ret mærkeligt dog, at det dér kom os i Hænde. Efter denne Episode maatte vi vandre videre ad Ullerup til. Da vi ankom dér, forlod Oberst Alversleben os, og vi bleve opstillede ved Kirken. Mange deltagende Blikke mødte os fra Befolkningen, der bestod af fuldtro Danske, og for hvem jeg ofte havde prædiket, naar Feilberg var forhindret. Saa kom en preussisk Kapitain hen og saa paa os. Da han udbrød: »Saaledes skulle Spioner have det!« svarede jeg ham, at Ingen dømte Spioner strængere end jeg, baade som Præst og forhenværende Officer; men at jeg undrede mig over, at han kom med den Beskyldning mod os, og at jeg, om jeg var fri Mand, nok skulde have svaret ham. Han taug lidt, men svarede saa: »De har Ret! Jeg burde ikke sagt det, og dette her er da ogsaa for galt!« Jeg pegede paa den bundne Inspektør, og sagde: »Saa faa ham løst, hvis han ikke skal pines til Døde!« Han gik bort, men kom snart igjen, og bragte Bud, at Inspektøren skulde løses, og at en Officer alene skulde føre os til Hovedkvarteret paa Graasten. Forinden lod han Inspektøren faa et Glas varm Punsch fra den nærliggende Kro, og lod ham faa en hvid Faareskinds Pels, der brugtes ved Forposttjenesten og skulde afleveres paa Graasten. Der kom en vogn med Skotøi, men Inspektørens Fødder vare saa ophovnede og vaade, at han ikke kunde faa Støvler paa. En Bonde kom med en lodden Hue, og saa drog vi afsted med en venlig Løitnant v. Dewald, der beklagede vor Tilstand. Paa Veien mødte vi et Regiment, og Lieutenanten lod os gaa med ham bag Hegnet, at ikke Folkene skulde haane os, hvad han ikke kunde forhindre. Vi mødte Oberst v. Blumenthal med en Adjudant. Lieutenanten sagde, at han var en »liebenswürdiger Mann«. Han standsede sin Hest og spurgte Lieutenanten, hvem vi var. Da denne svarede, at det var Inspektøren fra Sandbjerg og Pastor Bülow fra Dybbøl, svarede Obersten: »Schön«. Jeg saa paa Lieutenanten og gjentog hans »sehr liebenswürdige«; men jeg forklarede saa Lieutenanten, at Hr. v. Blumenthal uden Tvivl ved at høre mit Navn var kommen den 6. juli 1849 i Hu, da han var en af de preussiske Officerer, der, som tjenende i Oprørsarmeen, var blevet banket af med den. Vi kom saa til Graasten baade forkomne og sultne, da vi Intet havde nydt siden vor Morgenthe, og det var nu sent paa Eftermiddagen. Vi førtes ind i Hovedkvarterets Kontor, der var etableret i Slottets store Hovedsal, hvor vi overfusedes af Souschefen, en Major v. Rose, der gjentog Spionbeskyldningen og betydede os, at Auditøren nu skulde optage det foreløbige Forhør. I en stiv Klokke-time stod vi ret op og ned og ventede. Det var for mig ret underligt at ihukomme, at jeg selv

som Officer havde siddet som de Adjutanter og Ordonnansofficerer, der nu omgave os; det var visselig nu en Forandring her at staa som mistænkt Spion! Endelig kom da Auditøren, og de sædvanlige Formaliteter iagttoges. Ved mit Navns Nævnelse yttrede Auditøren: »De er af tysk Slægt!« Jeg svarede: siden 1600 indvandret i Danmark, og at Tyskerne vistnok 1848—49 havde faaet ret gode Beviser for, at Slægten var dansk. Han spurgte saa, hvad det var for et Skud, der for et Par dage siden var faldet i Sandbjerg Skov. Jeg svarede, at det var Faders gamle Kampagnehest, der blev skudt, for at den ikke skulde blive røvet, saaledes som jo mine andre Heste bleve røvede ved min Arrestation. »Der hørtes et skarpt Fløit den Aften i Skoven, hvad var saa det?« »Jeg fløitede ad min Hund.« »Ja, men der lød to Fløit?« »Den kom ikke første Gang,« svarede jeg, og viste ham min Sok, hvori Fløiten var, om han maaske vilde lade den prøve. »De er set den Dag i Ragebølskovs Udkant, hvad havde De dér at gjøre ved Forpostkjæden?« Jeg svarede, at jeg hjalp den unge og ukjendte Officer med at udstille Posterne, da han ikke kjendte Terrænet saa godt som jeg, hvis Skov det var. Saa kom endelig det Pas frem, som jeg havde faaet af Viktor Bülow, og hvorefter Folk kunne slippe ud af vor Forpostkjæde. Da jeg blev slæbt bort, var det fundet på mit Bord paa Sandbjerg. Jeg forklarede den rette Sammenhæng, at det var for at hjælpe de ulykkelige Dybbøllere, der maatte flygte den Vei ud; men han svarede, at det var i høi Grad mistænkeligt, og at det jo ogsaa kunde være, at jeg havde virket for at skaffe Oplysninger paa den Maade. Jeg svarede, at med en god Villie kunde det vel nok forstaaes saa, og at jeg jo i Dag havde faaet et godt Bevis paa Preussernes gode Villie ved den skændige Behandling, der var vederfaret den aldeles uskyldige Godsinspektør Thoysen. Paa hans andre Spørgsmaal om den danske Stilling og Armé, svarede jeg kun, at det vidste Preusserne sikkert bedre end jeg, da de jo, hvad mit Forhold angik, vidste saa god Besked. Inspektøren blev saa tagen i kort Forhør, og der blev sagt, at vi skulde føres til Herredsfoged Smiths forrige Bolig. Det var dog ikke, som i tidligere Dage hos de gjæstfrie Mennesker sammen med gode Venner; vi førtes ind i en Kjælder, der var forsynet med fugtigt Halm, hvor to preussiske Soldater vare arresterede for Tyveri; de skulde til Spandau, og jeg antog, vi skulde samme Vei. Kort efter indbragtes Pastor Schleppegrell fra Broager, en Frænde, Husfoged Bülow fra Broager, og Thingskriver Hanssen, ligeledes fra Broager. Forsultne, som vi jo vare, fik vi hentet noget Hvedebrød og en Flaske Rom, som vi broderlig delte. Skjøndt det jo ikke manglede paa Stof til Samtale, varede det dog ikke længe, før vi sov ind paa vort Halm, baade Fjender og Venner, medens vi neppe vækkedes mere end de Øieblikke, Skildvagten, der med skarpladt Gevær sad hos os, blev afløst. Næste Morgen, den 18. Februar, kommanderedes vi udenfor. En Officer lod et Mandskab lade Geværerne og os tage Plads paa en Ægtvogn med Halmknipper og Sædebræt. Vi kjørte da Fod for Fod til Flensborg under Eskorte paa begge Sider af Vognen. Hundekoldt var det jo, og der var kun liden Lyst til Samtale. Det var en lang Tur, og mange Tanker om fordums Dage gik gjennem mit Sind; jeg ihukom, hvorledes jeg første Gang kom til Flensborg. Det var i 1850, da Arméen drog ned til Istedslaget og da jeg gjorde Tjeneste ved Ordonnansafdelingen og Hovedkvarteret. Medens General Krogh kjørte i Forveien fra Aabenraa, rykkede vi efter for at samles med ham udenfor Flensborg og derfra rykke ind i Byen. Da modtoges vi med Jubel af de tro Flensborgere. Ja, saa stor var Begejstringen, at da jeg holdt efter Afdelingen, for som yngste officier at

slutte den, medens Téten holdt under Æreporten, kom en ung Dame og kyssede Felttegnet paa min Sabel, medens jeg sprang af Hesten og omfavnede hende. Senere kom jeg oftere til Flensborg i de Aar, min Fader boede dér som kommanderende General for Sønder- og Nørrejylland. Hvor var det da en Fryd at færdes med ham i Flensborg, hvor han var almindelig afholdt. Saa ænkte jeg paa den skønne Mindedag i Flensborg, da jeg dér ordineredes efter Præstevalget i Dybbøl. Nu var det Altsammen kun Minder. Virkeligheden var, at vi førtes som Fanger ind til Byen under Preussernes Bedækning og Pøbelens Jubel; thi det varede kun kort, saa omgaves Vognen af en infam Pøbel, pyntet med store slesvigholstenske Kokarder. De haanede og udskjældte os, ja tilsidst spyttede de ind i Vognen. Schleppegrell blev da aldeles rasende, han greb den Nærmeste i Nakken, fik sin Haand ind under hans Halsklæde og trak til saa den arme Djævel blev blaa i Ansigtet, til han endelig blev vristet løs og faldt halvdød om paa Gaden under sine Kammeraters voldsomme Hysten og Larmen. Heldigvis for os, naaede vi i samme Øieblik Vagten, hvor Kommandanten, Major Funch, i et Nu lod Vagten sprede Pøbelen og holdt en Tordentale til vor Bedækning, der havde forholdt sig ganske ligegyldig under al vor Forhaanelse, gemytlig fraterniserende med Pøbelen. Vi førtes nu til Raadhuset op ad en Vindeltrappe til en Korridor, hvor en meget vindig, civilklædt Person i Majorens Nærværelse ransagede alle vore Lommer og tog deres Indhold. Derefter førtes vi, to og to sammen, ind i en hvælvet, 6 Alen lang og 3 Alen bred Celle med et lille Vindue under Loftet. Der var hverken Stol eller Bord, hverken Sengklæder eller Lys. Paa Brixen laa en gammel, yderst urenlig Hø-Madras, og, da Ovnen kun gav liden Varme, var det ikke synderlig opmuntrende for Fremtiden. En dobbelt Dør af tykke Planker blev omhyggeligt aflaaet. Uvisheden om vor Skjæbne, Bekymring for Fædrelandet, Tanken om de Kjære, der vare blevne tilbage i deres Sorg, og om deres forladte Stilling kunde kun nedtrykke Sindet. Vel vare vi to sammen, ikke af Hensyn til os, men af Hensyn til Rummene, da det kneb paa Pladsen til de mange Forbrydere; men, hvor meget jeg end holdt af min Lidelsesfælle, Godsinspektøren, saa forøgede Synet af hans ved Mishandlingen og Transporten paadragne store Lidelser, i høi Grad den Harmen, hvorunder jeg led. Saa nervøs var han bleven, at saasart Nogen rørte ved Døren, eller Sabler raslede paa Gangen, brød han ud i Skrig eller Taarer. Han, den kraftige, 37-aarige Mand, forvandt heller ikke den infame Behandling, der udviklede sig en Leversygdom hos ham, og, da han ved Overgangen til Als atter blev arresteret, døde han kort efter i Sommeren 1864 paa Sandbjerg. Bedst som vi sad paa vor Brix og saa paa hinanden, hørte vi en skingrende Sang. Der blev sunget den bekjendte Sang: »Ach Du lieber Augustin, alles ist weg!« Arrestforvareren underrettede os senere om, at det var en tysk Sangerinde, der var arresteret, ikke for sin Dyds Skyld. Hun har vist neppe tænkt, hvilken skærende Sandhed hendes Sang udtalte for os. Vi havde hende i den ene Sidecelle og i den anden en mand, der havde stjaalet Flæsk fra en Militærvogn; det var i Sandhed nettes Omgivelser. Vi kunde vel i første Øieblik ikke Andet end le, da vi fik disse Oplysninger, men der var ingen ret Klang i den Latter. Saa kom imidlertid den vindige Arrestforvarer tilbage, men forundrede bleve vi, da han sagde til mig: »Jeg er Arnoldi, der ikke maa bære min danske uniform og kun maa tyskes med disse Djævle af Preussere, ikke engang maa tale mit gode Sprog. Inderlig ondt gjør det mig, at jeg har maattet behandle min gamle Chefs Søn, som om han var en For-

bryder!« Det var da ogsaa Minder fra gamle Dage. Arnoldi var Søn af den Arnoldi, der ved andet jyske Regiment slog den store Tromme. Jeg huskede ham godt fra Kasernen, hvor vi boede; hans Kone havde en stor Flok Børn, og jeg erindrer aldrig at have set hende uden ved Vaskeballen, omgivet af flere Børn og Soldater. Hun var en flittig og hæderlig Kone, blev 91 Aar gammel, og jeg kom som Hjelpepræst paa Frederiksberg til at begrave hende 1893, medens jeg et Par Aar før havde fulgt hendes Søn, vor Arrestforvarer, til Jorden paa Garnisonskirkegaard, og jeg kunde da forbause Præsten ved at fortælle ham, at den Afdøde i 7 Uger havde været min Arrestforvarer, En Broder til ham blev 1850 forfremmet til Officer fra Sergent, og han levede som afskediget Kaptajn for nogle Aar siden. — Dengang i Flensborg forsikrede jeg da min gode Arnoldi, at jeg af ganske Hjerter tilgav ham hans nødtvungne Behandling, og at vi vare glade over i ham at træffe en god dansk Mand. Alle vi Embedsmænd, der kom under hans Varetægt i de Tider, ville ei heller glemme ham og hans brave Kone, der gjorde, hvad de kunde, for at lette os Byrden. Ingen beholdt han dog saa længe som Thoysen og mig. Den første Nat maatte vi skiftes til at benytte Brixen, da Forsøget paa begge at ligge paa den jo altid endte med, at den Ene faldt paa Gulvet. Natten gik da, som den kunde. Næste Formiddag kom Major Funch for at visitere Fængslerne. Jeg forefandt i ham en stiv Preusser, navnlig naar han kom ind under sin »Oberstwachtmeister« Værdighed, thi saaledes kaldtes Majorerne i Tjenesten. Senere i vort ufrivillige lange Samvær fandt jeg i ham en venlig Mand, hvorvel vi undertiden havde smaa Sammenstød ved vore Samtaler. Han saa dog gennem Fingre med, at Arnoldi skaffede os en Hømadras til at lægge paa Gulvet ved Siden af Brixen, samt med, at den danske Kvindekomité sendte os Mad daglig under det lange Ophold. Endnu tillod han dog ikke noget Skriveri, saa jeg vedvarende var og blev uden Underretning om min Hustru og hun om mig. Efter nogle Dages Ophold bleve vi hentede over til Hr. v. Zedlitzs Bureau, hvor en meget høflig sekretær meddelte os, at vi frigaves, da Intet var fundet i vore Papirer og Sager. Jeg tillod mig at bemærke, at jeg utvivlsomt uden et »Schein« vilde blive arresteret paany af de Militære. Jeg fik da et saadant, hvori stod, at vi »frei und ungehindert« kunde begive os hjem til Sandbjerg. Jeg tog afsked med Hr. Majoren og Arnoldi, men bad dog denne forløbig gjemme vort Linned og vore Strømper, hvilket viste sig at være saare heldigt. Saa vandrede da vi Fanger afsted fra Flensborg til Graasten. Jeg var iført Præstekjole og Pels, just ikke nogen bekvem Dragt til at spadserer i, men ret god mod Kulde. Der er selvfølgelig ikke nogen Præst i Danmark, der har gjort saadanne Fodture som jeg i Præstekjole. Da vi om Aftenen naaede til Rinkenæs, tog vi Afsked med vore Venner fra Broager, der gik over Alnor hjem. Inspektøren og jeg gik ind til den brave Thingskriver Jepsen, der modtog os saare venligt, hvad hans Kone ikke gjorde, da hun mente, at vort Ophold maatte føre til Jepsens egen Arrestation. Han havde Stuerne fulde af Indkvartering, men præsenterede os for Officererne, dog ikke som Fanger, men som Mænd, der næste Dag ønskede at faa Prinds Friedrich Carl i Tale. Vi samtalede da den halve Nat, og da en meget vakker Læge, født i Holland, spurgte, om de danske Præster altid gik i Præstekjole, svarede jeg: »Ja, i Krigstid!« Vi sov saa i Halmen, og gik om Morgenens til Graasten og meldte os i Hovedkvarteret med Bøn om at blive ført til Korpsauditøren, Justitsraad Marcard. Han leverede vort Schein til Souschefen, Hr. v. Rose. Denne udbød: »Von Civil-

behørde« og smed det haanligt henad Bordet. Derefter sagde han: »Sie sind wieder arrestirt und sollen zurück!« Jeg henholdt mig til Ordet »ungehindert«, men fik kun en haanlig og uforskammet Latter at høre. Vi førtes da foreløbig ind til en venlig Jøde, tilbragte Natten dér og havde den Sorg at se fangne danske Soldater opstillede næste Morgen, medens en dansk Kompagnifane laa henslængt i en Krog. Vi førtes saa paa vant Vis tilbage til Flensborg, hvor vi med nogen Forbauselse modtoges af Major Funch med et »sind Sie wieder da«. Jeg forsikrede ham, at det ikke var med vor gode Villie, vi kom igjen, men kun fordi Souschefen ikke ret kunde læse Tysk, især ikke forstaa Ordet »ungehindert«. Vi henførtes saa til en lidt større Celle, hvor der dog var en bedre Kakkelovn og et tomt Sengested, hvor vi indrettede os og hvilede om Natten halvpaaklædte. Saa forstyrredes vi ikke af noget Forhør, men bleve dér i adskillige Uger, kun af og til hørende lidt om Sagernes Gang, naar Arnoldi eller min Ungdomsven Toldassistent Wigelsen, gennem ham bragte os tyske Aviser og Bøger. Jeg fik da en Dag gennem Kommandanten et Brev fra min Hustru, der var skrevet med megen Forsigtighed, men dog indeholdt Besked, at hun endnu var paa Sandbjerg, hvor der nu var Lasaret. Jeg fik saa endelig Lov til at skrive til hende — men paa Tysk, sagde Majoren. Jeg skrev da paa Tysk, som svarede til Holberg-Latin, og undrede mig ikke over, at Majoren udbød: »Gott bewahre, wie schreiben Sie doch!« Jeg svarede, at saaledes talte vi Tysk her i Danmark. Han svarede: »Ja, Sie sprechen mit Geläufigkeit, aber ganz ohne Grammatik!« Dermed endte den Samtale, men min Hustru fik dog Brevet, der beroligede hende. Senere fortalte hun mig, at hun havde været meget urolig, især da hun havde hørt, at jeg var bleven set fri paa Landeveien, men atter var bleven arresteret, fordi jeg grovelig havde insulteret en høiere Officer. Hun kjendte min Hidsighed og var ikke fri for at tro, at der vel kunde være Noget deri. Gud skal vide, at paa Villie dertil fattedes det mig ikke, saa lidt som paa Grund; men Forstanden beherskede Villien, og jeg maatte nøies med mange ikke kærlige Ønsker. Nogen Tid efter fik jeg et Besøg af en saare elskværdig ung Lieutenant v. d. Horst, Adjudant, der var indkvarteret baade i Ullerup og Sattrup Præstegaarde. Paa Krog Meyers Foranledning havde General Goeben, der var en elskværdig Mand, og som af mine kjære Venner, Præsterne Feilberg og Krog Meyer, var sat ret ind i Forholdene, personlig hos Prinds Friederich Carl interesseret sig for min Hustru. Adjudanten kunne dog ikke i Majorens Nærværelse tilbageholde sin Forundring over vor Behandling. Min Hustru fortalte mig senere, at han ved sin Tilbagekomst havde sagt hende, at jeg saa »furchtbar« ud. Sagen var, at jeg jo i længere Tid ikke havde kunnet barbære mig, at jeg var iført en Underfrakke, da jeg jo ikke kunde gaa i Præstekjole, og at jeg var iført et Par Støvler af den Sort, som Forbrydere maatte gaa med i Fængslet. — Da en Tid atter var gaaet, kom Hr. von der Horst igjen og spurgte mig, om jeg kjendte en Familie i Flensborg, der ville modtage min Hustru. Han vilde i saa Fald sørge for, at hun førtes sikkert hertil. Jeg henviste til min Ven, Toldassistent Wigelsen. Jeg havde saa den Glæde nogen Tid efter at se Kommandanten komme med min Hustru. Det var visselig nok et tungt Møde, men Glæden ved at ses igjen var dog overveiende. Lieutenant v. d. Horst havde fuldt ud holdt sit Løfte og ladet hende kjøre under Eskorte af en paalidelig Fourer lige til Flensborg. Dette skyldtes hovedsagelig min Ven, Pastor Krog Meyer i Sattrup, og hans kjære Hustru, der varmt havde talt min Kones Sag hos General Goeben. Heldigvis havde hun

holdt ud paa Sandbjerg og ikke modtaget Herredsfoged Fischers Tilbud at tage med ham til Broager, da han kom umiddelbart efter min Arrestation. Hvor venligt det end var af ham, vilde hun vistnok havt det svært ved i hans Hjem at se de mange Slesvigholstenere, der nu søgte til ham, der jo selv senere blev Amtsrichter i preussisk Tjeneste og atter svigtede Danmark, ligesom han gjorde det i 1848, da Ploug kaldte ham: Zu den Waffen, Fischer¹⁾! Svært havde det været for min Kone paa Sandbjerg, da hun udjoges fra Thoysens Bolig, og med vore 3 Piger, Thoysens Jomfru, min Sognefoged Hansen Ravnskobbøl og hele Familie af 8 Personer, maatte bo hos Skovfoged Asmussen og Kone i det lille Skovfogedhus. Det havde jo ogsaa været strengt for hende at se, hvorledes Preusserne fuldstændig plyndrede og ødelagde alle vore Eiendele under Trusler og Haan mod »der verdammte Spion«. Hun tog imidlertid det rette Parti at pleie Venner og Fjender paa Lasarettet, der var oprettet paa Sandbjerg. Hendes Komme nu til Flensborg og den varme Anbefaling, som Prindsens Adjutant havde givet hende til Major Funch, førte nu til, at man generede sig for at lade hende besøge os i Cellen, og man flyttede os da over i Stænderbygningen, hvor min Hustru fik Lov til at besøge os nogle Timer om Dagen. Vi fik ogsaa dér Lov til at gaa lidt i den lille Have, ledsaget af 2 Soldater med opplantede Bajonetter paa Geværerne. Harmeligt var det dog, at vi, hvergang vi gik ned i Haven, skulde passere Resterne af Løven fra Kirkegaarden, der laa henslængt i Gaarden, og paa den mest h u n d s k e og raa Maade behandlede af den militære Pøbel. Vi fik imidlertid dog et ordentligt Værelse med Senge og Vinduer, som vi kunde oplukke. I Værelset paa den ene Side var Provst Karstensen og min Degn Mulliin fra Dybbøl internerede. I Værelset paa den anden Side Etatsraad Eckardt fra Ørumgaard, der var arresteret af Østerrigerne, og kst. Husfoged Bülow fra Broager. Dørene vare vel aflaaede mellem os, men gennem Nøglehul og Sprækker kunde vi samtale og havde jo meget at tale om, saa Konversationen gik Nat med Dag.

Dette gav dog Anledning til et Par ret pudsige Scener. Naar man, som jeg, i fem Uger har været indelukket i et Tyvehul, hvor man kun kunde se ud ad Vinduet ved at krybe op og, staaende paa hinandens Skuldre, se ud ved at holde sig i Jernstængerne, — saa længes man jo efter Friluft. Det første jeg da foretog mig var at aftage Forsatsvinduerne. Jeg henlagde dem under min Seng for at blive af med dem. Sengene vare af de gamle med Gjorde, saakaldte Feltsenge, der kunde klappes sammen. Den første Nat har jeg da rimeligvis, ved Behageligheden i at være afklædt, rækket mig vel stærkt i Sengen. Gjordene brast, og ihukommende at Vinduerne laa under, sprang jeg ud paa Gulvet. Inspektøren gav et Skrig, da han vaagnede og stod hurtigt ved min Side. Vi fik da en hjertelig Latter, og den blev ikke mindre, da vor Skildvagter kom ind og spurgte, hvad der da gik af os. Vi kunde ikke svare for Latter. Skildvagten gik ud og hentede sin Fælle med de Ord: »Die Staatsgefangene sind G. v. mich ganz toll.« Da saa Situationen var opklaret, gik ogsaa de leende ud, og vi maatte saa fortælle vore Lidelsesfæller til Siderne, hvad der var passeret. Næste Dag blev der imidlertid en Scene, som let kunde ført til værre Ulemper. Det var jo i Slutningen af Marts og endnu koldt; der var ikke lagt i Ovnen hos os, og vi frøs. Da Provst Karstensen spurgte

¹⁾ Fordi han 1848 i en Proklamation til Beboerne af Barsø havde sluttet med disse Ord.

mig, hvad der var at gjøre, raadede jeg til at skrive et Andragende derom til Kommandanten. Skildvagten skaffede et Ark Papir med Tilbehør og vi opsatte da et ærbødigt Andragende om Varme, ved at stikke Andragendet gjennem Dørene blev der underskrevet af os alle sex og ved Afløsning sendt til Majoren. Men det førte jo til et Besøg af den aldeles rasende »Oberstwachmeister«. Han kom i fuld Mondur med Sabel og Adjudant, samt 4 Mand med opplantede Geværer; han foer løs paa mig med et Udraab: »Wie haben die Staatsgefangene sich in Verbindung gesetzt? Sie sollen alle dafür wieder zurück zur Cellen«. Med et »bitte um Verzeihung« tog jeg Andragendet ud af hans af Harme rystende Haand, gik til Dørene, stak det frem og tilbage gjennem Sprækkerne og sagde med et ærbødigt Buk: »so Herr Major!« Han blev da ret manerlig, men føiede til: »Vogt Dem for Gjentagelse!« Vor Anmodning om Varme blev bevilget, men min Anmodning om at faa Dørene aabnede mellem os blev, trods min Bemærkning, at 2 Skildvagter saa kunde spares, ikke bevilget. De henved 14 dage, vi tilbragte saaledes, maatte vi samtale gjennem lukkede Døre. Det gav Anledning til det Pudsige, at da jeg, som først blev løsladt, efter Anmodning bragte Eckardts Broder i Kjøbenhavn en Hilsen og sagde, at jeg i 14 Dage daglig havde talt med ham, maatte jeg paa Fru Eckardts Spørgsmaal, om hendes Svoger saa daarlig ud, svare, at jeg vidste det ikke, da jeg aldrig havde set ham. Først nogle Aar derefter kom vi til at sidde sammen i Theatret, og han kjendte mig da »paa Røsten.« Jeg fik saa en Dag fra Majoren en Skrivelse fra v. Zedlitz, om jeg vilde underskrive det Hoslagte? Da det imidlertid var et Andragende om Afskedigelse fra mit Embede i Dybbøl, paategnede jeg det med en Erklæring, at det ikke i mindste Maade kunde falde mig ind, da jeg jo vidste med Bestemthed, at baade mine Foresatte og min Menighed helst ønskede at beholde mig. Jeg fik saa et Par Dage efter en ny Skrivelse, som indeholdt min Afskedigelse og Erklæring om, at jeg var befunden »unwürdig als Prediger in Herzogthum Schleswig wegen Verdacht der Spionage«. Tillige betydedes det mig, at jeg inden 24 Timer havde at forlade Flensborg, og at der vilde gives mig et Tvangs-Reisepas til Lybæk. Jeg forsynede Dokumentet med et vidi og mit Navns Underskrift. Jeg androg om, at min Hustrus Navn maatte blive medindført i Passet, hvilket ogsaa skete. Der forlød Intet om Godsinspektørens Frigivelse, saa lidt som mine andre Medfangers. Jeg tog da næste Morgen Afsked med dem, og førtes under Ledsagelse af en Militærkommando og Kommandanten, Major Funch, til Banegaarden. Da vi vare komne ind i vor Kupé, greb denne begge mine Hænder og sagde: »Leben Sie recht wohl, lieber Herr Pastor von Bülow«. Saa førte Toget os fra Flensborg! Havde jeg dengang anet, hvad der fremdeles skulde ske, at jeg aldrig mer skulde komme til Dybbøl, at hele Slesvig skulde gaa tabt, at ikke blot Dybbøl, men ogsaa Als skulle erobres — da vilde visseligen Afskeden være bleven svær at udholde. Nu reiste jeg i Haabet om, at Ret skulde seire over Vold, Sandhed seire over Løgn! Vi kom til Hamburg, hvor vi bleve om Natten, og reiste saa med Morgentoget til Lybæk, hvor vi afseilede med det Dampskib »L. I. Bager«, der senere fik et sørgeligt Navn, idet dets Brand i rum Sø førte til mange Passagerers ynkelige Død. Nu førte det os velbeholdne til Kjøbenhavn. Paa Veien bordedes vi af Lieutenant Mac Dougall med en dansk Orlogsbaad. Han vilde høre Nyt, og da han ønskede at tale med mig, gjenlød Skibet snart af Raabene: hvor er Pastor Bülow? Det indjog min Hustru stor Skræk, da hun endnu havde i frisk Minde, hvad det Raab havde ført til. Jeg havde ikke været i Kjøbenhavn siden jeg

1858 kom til Dybbøl, saa det var vemodigt nu at tænke paa, hvad der var mistet af Lykke siden da. Vemoden forandredes snart til bitter Harm, da det kun altfor snart viste sig, at vor Forbliven paa vor Post til det Sidste i Sønderjylland var langt fra at finde Paaskjønnelse. Det var ikke blot den daværende slesvigske Minister, Kammerherre Johannsen, der modtog mig med et knarvurent »kommer De ogsaa! Jeg havde dog troet, at De kunde have holdt Dem.« Jeg svarede, at han uden tvivl vilde have kunnet det, om han var bleven paa sin Amtmandspost i Husum; men at jeg ikke kunde det, da den preussiske Vold og Magt blev anvendt imod mig! Som mig gik det de fleste af de tilbagevendende sønderjydske Embedsmænd. Vi fik ingensomhelst Paaskjønnelse, men fuld Følelse af at vi betragtedes som en Byrde. Derfor afspistes vi med en ringe Pengeunderstøttelse, og da jeg, der havde mistet al min Eiendom ved Rov og Plyndring under de 7 Ugers Fængsling, talte om Krigsskadeserstatning, meddeltes det mig, at Loven derom ikkun gjaldt Nørre- jyllands Beboere, men at jeg maatte henvende mig til Preusserne. I saa Henseende kom jeg fuldt ud til at dele Lod med Dybbøls Beboere. Uagtet de danske Militære havde afbrændt Byen, uagtet der skete Taxation forinden, saa henvistes de til at anlægge Sag, hvilken de tabte ved Høiesteret, »da de ved Fredsslutningen vare komne til at høre til Tyskland!« Det var Takken for deres tro danske Sindelag! Jeg mistede for c. 6000 Rigsdalers Værdi og blev som Menigheden ødelagt i økonomisk Henseende, ligesom de 6 Aar, jeg havde været i Embede derovre, kun betingede den midste Pension.

Jeg fik et Avertissement rykket ind i Aviserne om »de betrængte Dybbøllere«. Det førte dog til, at der indkom et lille Beløb, som jeg senere sendte til Borgmester Finsen til Uddeling. Underligt nok fik jeg sendt Pengene med Dybbøllere. Som jeg nemlig en Dag med min Hustru gik til Kirke og som altid tænkte paa Dybbøl, mødte vi pludselig tre Familier derfra. De vare komne samme Morgen over Korsør og vare nu ude at lede efter mig. Vi kjørte strax ud til Sommerlyst for i Ro at spise Frokost sammen. Da jeg forundret spurgte, hvorledes det gik til, at de kjære Venner kom over Korsør hertil, fik jeg Svar, at det var foranlediget ved General Steinmann. Denne havde nægtet disse tro Mennesker ved Vaabenhvilens Begyndelse at komme over til Sundeved, for at de ikke skulde bringe Bud til Fjenden om Tilstanden paa Als!! Han havde derved tvunget dem til at gaa over Kjøbenhavn-Lybæk for at naa Dybbøl. Dette jo ikke blot harmede dem, da baade Finsen og anerkjendte tro Sønderborgere forgjæves havde talt deres Sag, men de vare jo ogsaa forknytte over Bekostningen ved den lange Reise. For den Bekymring kunde jeg nu fri dem ved det indkomne Pengebeløb, som de saa besørgede overført til Sønderjylland. Men Harmen over Steinmanns Adfærd mod disse tro Sønderjyder maatte jeg fuldtud dele. Hvad maa disse Mennesker ikke senere have tænkt, da Steinmanns Dispositioner lod Preusserne saa godt som uhindrede gaa over til Als, medens han lagde al Vægten paa at komme til en god Retræte! Hvad maa de ikke have tænkt, da Rolf Krake, istedfor at gaa frem og gjøre den tyske Førers Ord: »jetz sind wir verloren« til Sandhed, gik tilbage for at sikre sig en god Retræte? Var det underligt, at de den Dag i Dag betragte Als's Erobring som Forræderi, eller dog som et mislykket diplomatisk Træk, befalet ovenfra? — De reiste saa over Lybæk til Sundeved og bragte vore kjærligste Hilsener til Menigheden, der nu græd ved Ruinerne af deres tidligere Hjem og Velstand, og først Aaret efter kunde samle sig igjen og bygge op. — Nogen Tid efter løslodes Inspektør Thoysen,

og kom paa Veien til Pederstrup til Kjøbenhavn. Vi havde tidligere saa ofte talt om at tage sammen til Kjøbenhavn. Nu vare vi dér; men Forholdene vare anderledes! Trangt var det nu at færdes dér. Stemningen var trykket og tyngtet, og blev det end mere, da de for Lægmand aldeles ubegribelige Dispositioner prisgave de ødelagte Skandser ved Dybbøl for en Storm af Preusserne, som medførte, og jo maatte medføre, sørgeligt Mennesketab, og give Preusserne en Vind i Seilene, der blæste over hele Tyskland. Hvorfor toges ikke Tropperne tilbage til Als, saa Preusserne kun fik de forladte Skandser? Var det muligt, at Krigsministeren ubetinget bøiede sig for Monrads Opfattelse? End ikke Træfningen ved Helgoland kunde oplive Stemningen. Dens Udfald var til stor Oplivelse for Marinen, som jo hidtil havde haft den betydningsfulde og besværlige Blokering af Kyster og Havne at udføre, men ingen Kamptider! Ak! ogsaa Marinens Laurbær fra Helgoland visnede ved Rolf Krakes Tilbagegang i Allsund! Den lange Vaabenhvile, den dybe Skuffelse ved Erobringen af Als, den forfærdelige Sorg ved Fredsslutningen, det var jo altsammen egnet til at trykke Stemningen mere og mere. Ingen følte det vel mere end vi, der i Forveien havde prøvet saa meget og tabt saa meget! Et saare kjærligt Tilbud fik jeg om at tage Ophold paa Brahetrolleborg, hvor Lehnsgreve Reventlow tilbød mig Ophold, indtil jeg kunde vende tilbage til Dybbøl. Men jeg turde ikke modtage det for ikke rent at falde sammen. Jeg maatte ombytte Livet i det gjæstfri Hjem med Arbeide. Saa arrangerede jeg mig med den svage Pastor Edsberg i Lindelse paa Langeland. Jeg blev hans Hjælpepræst fra 1. November 1864. Den 14. kom min Hustru derover, den 25. døde hun af en Blodprop, efter Lægens Mening opstaaet ved Skrækken paa Sandbjerg og de følgende Bekymringer og Sorger. Fra Julen 1863 til Julen 1864, hvilke Tab vare ikke lidte! Jeg havde 1863 min lykkelige Stilling i Dybbøl, en elsket Hustru, en dyrebar Menighed, et velforsynet Hus og Hjem. Ved Julen 1864 stod jeg ene paa Langeland og havde mistet det altsammen! Men jeg kom til at føle, at den, der prædiker for Andre, prædiker for sig selv. Lindelse Menigheds varme Medfølelse og Tilslutning bar mig oppe. Den Kjærlighed, de viste mig, først ved at bringe mig et Offer til en Mindesten over min Hustru, og senere ved enstemmig i Vakance at søge om at faa mig til Præst, blev mig til Husværelse og Styrkelse, gav mig Kræfter til atter at tage fat paa Livet, hvor mørkt det end saa ud for mig. Paa Langeland fik jeg saa Brev fra Dybbøl, da Menigheden atter havde samlet sig. Det indeholdt en Anmodning til mig om at komme tilbage, hvis Tilladelse kunde udvirkes. Jeg svarede, at dersom hele Menigheden vilde ansøge, vilde jeg paa Ansøgningen paategne, at jeg var villig til at vende tilbage og bære deraf følgende Konsekvenser. Min ene Kirkeværge skrev: »Betænk Dem ikke paa at komme, fordi De skal bede for Kongen af Preussen, thi en Voldsmand og Røver trænger jo fornemmelig til alvorlige Kristnes Forbøn!« Ansøgningen blev afslået, fornemmelig paa Foranledning af den forrige danske Amtmand Arthur Reventlows Erklæring imod mig. Min anden Kirkeværge, der som den første havde undertegnet Ansøgningen, tilskrev mig, at saa gjerne han vilde havt mig igen, saa var han glad over, at Ansøgningen var afslaaet, da jeg ikke vilde have kunnet bære Livet derovre nu. Han tilføjede: »De vil ikke glemme os, saalidt som vi Dem.« Fra en anden af mine Venner derovre skreves der til mig: »Naar De nu kommer sammen med brave danske Mænd, da læg dem paa Sinde, at de ikke glemmer os Danske i Sønderjylland!« Jeg har heller ikke undladt at gøre dette. Som fleraarig Medlem af Overbesty-

relsen for de danske Vaabenbrødre, fik jeg rig Lejlighed til at opfylde denne Bøn; jeg har maattet tale ved Obeliskens Indvielse paa Garnisons Kirkegaard i Kjøbenhavn; ved 25 Aarsfesten for Fredericiaslaget, da jeg talte fra selve Kæmpegraven til den store Forsamling; ved mange forskellige Leiligheder ved Faldnes Grave og ved Vaabenbrødrerefesterne i Slagelse. — I det sidste Brev, jeg fik fra Dybbøl, skrives der til mig: »Jeg er nu for gammel til at møde undtagen ved Valgene. Men vær De vis paa, at den opvoxende Slægt er mere dansk i Sinde nu, end vi vare, da vi vare unge«. Og, naar dette er Sandhed, som det jo er, da skyldes det særlig Preussernes og Hjemmetyskernes Magtsprog og Drillerier. Havde Preusserne ladet alle os danske Embedsmænd afgive en Hyldingserklæring og blive i vore Embeder uden at forsøge paa at fremtvinge det tyske Sprog i Befolkningen, da vilde det store tyske Riges Nærhed have gjort sig gjældende, ogsaa hvad Sproget angaar. Nu blev Vold og Uret de Magter, der kom til at raade i Sønderjylland! Nu stiller den ældgamle danske og nordiske Seighed sig imod Vold og Løgn med det sikke Haab, at den Tid skal komme »da Falsk slaar sin Mand paa Hals,« da Ret skal seire over Vold, Sandhed over Løgn!

DANSK OG TYSK 1864—1914

Af *Inge Adriansen*

Krigsskadeserstatninger.

Genopbygningen af Dybbøl sogn begyndte i sommeren 1864. Allerede under våbenstilstanden 25. april—25. juni var der nedsat en kommission, som skulle vurdere skaderne. Taksationsforretningerne var meget omstændelige og fortsatte hele sommeren og efteråret. De førtes på dansk indtil 29. juni, men efter de tyske troppers overgang til Als blev vurderingen indført på tysk. Ved freden i Wien i oktober 1864 fastsloges det i artikel 13, at en fælles dansk-tysk kommission skulle træde sammen senest 6 uger efter ratificeringen og afgøre erstatningerne i løbet af senest tre måneder. Det var af afgørende betydning for landmændene hurtigst muligt at få genopført deres bygninger, som jo var en del af deres produktionsmidler. Men det gik ikke så rask med at udbetale pengene til krigsskadede, som fredstraktaten havde bestemt. Først i marts 1866 udbetaltes et forskud på 50.000,— Mark til skadelidte i Dybbøl og i april 150.000,— Mark cour. Disse penge dækkede slet ikke de gældsbyrder, som befolkningen havde måttet påtage sig. Et indtryk af den trykkende situation for mange kan vi få gennem et brev, som inderste Jens Hansen fra Dybbøl sendte til det kgl. overpræsidium for hertugdømmerne Slesvig-Holsten den 28. februar 1865:

»Da min kone og jeg den 13. Marts 1864 af det Kongelige danske Infanteri bleve udkommanderede af vort Huus og dette i samme Øjeblik stod i lys Lue, fik vi intet andet bjerget end vore 2 Køer, medens al vor øvrige Eiendom blev et Rov for Luerne. Vi beordredes til Sønderborg og kom ikke tilbage før den 27. Maj, da vi fandt alt afbrændt og ødelagt. Det var uhyre svært for os at faa vore Bygninger gjenrejste og det fornødne Huusgeraad anskaffet, og det meget meer som vor Angivelse af Mobilier var for lav, ligesom ogsaa vort Huus var for lavt takseret, hvilket Alt ikke lod sig forandre, da vi i 4 Uger laae mellem de fjendtligt opererende Tropper og ikke kunne forlade Huset, før det laae i Aske. Paa Grund af det store Tab, vi saaledes har lidt, er det os meget svært at bekomme det Nødvendigste til vor daglige Underholdning og Forbrug, da vi kun eie et lille Landsted paa 4 Tønder Land Skattemaal, hvorpaa vi kun holde en Ko, efterdi vi maatte nødes

Zur Erinnerung an die 50 jährige Wiederkehr
der Erstürmung der Düppeler Schanzen 18 April 1864-1914.

Stensgård fotograferet nogen tid efter stormen den 18. april 1864. Oprydningsarbejdet er ved at være overstået. Gården blev genopbygget i samme skikkelse og kan ses endnu i dag (1976). Postkortet er udgivet i anledning af 50-året for den preussiske sejr ved Dybbøl. (Museet på Sønderborg Slot).

til at sælge den ene, hvortil kommer at Jordlodden ogsaa har lidt i alle Maader. Af disse Aarsager have vi maattet paabyrde os en Gjæld paa henved 400 Mark cour., da vi sidstleden fik noget af vor Skadeserstatning udbetalt. Det staar sig altsaa kun saare ringe med os, især da vi have naaet en Alder af 60 Aar, og vort eneste Haab og vor tillidsfulde Begjæring er, at det Kongelige Overpræsidium ifølge disse faa sandfærdige Angivelser godhedsfuldt ville hjælpe i Nøden og ydermere bevilge mig en Udbetaling af min Krigsskadeerstatning.

Underdanigst
Jens Hansen«.

Jens Hansen var ikke et isoleret tilfælde, og han var slet ikke blandt de største erstatningsmodtagere. Han fik 542 Mark i erstatning. Men summen må sættes i forhold til hans formue. En husmand eller inderste, som led et tab på 1.000 Mark, kunne blive hårdere ramt end en større gårdmand, hvis krigsskader beløb sig til 10—15.000 Mark. Af pladshensyn har det ikke været muligt at medtage samtlige personer, som fik udbetalt krigsskadeserstatninger i Dybbøl sogn. Den følgende liste omfatter således kun de højeste, udbetalte erstatninger og ikke nødvendigvis de hårdest ramte. (Vdr. en total opgørelse over krigsskadede Dybbøl-boere, se noterne).

Krigsskadeerstatninger over 5.000 mark i Dybbøl sogn.

Dybbøl	Claus Clausen	21.297,04	Mark
	Peter Jensen Staadsen	12.193,00	«
	Jürgen Krühlmann	5.447,00	«
	Nicolai Christensen	14.238,12	«
	Hans Hansen Jahnsen	6.080,13	«
	Lorenz Reich Tüchsen	13.534,08	«
	Jørgen Marcussen	14.221,12	«
Dybbølmark	Peter Jensen	20.417,14	«
	Hans Peter Philipsen	22.532,05	«
	Paul Paulsen	27.557,14	«
Trovshøjgaard	Heinrich Hansen	23.682,12	«
	Hans Petersen	22.833,08	«
	Anna Jensen Staadsen	16.575,08	«
	Nicolai Nicolaisen	13.778,12	«
	Jens Jensen	17.256,00	«
	Hans Peter Andersen	13.418,08	«
	Christian Christensen Schmidt	14.589,06	«
	Christian Jensen	13.214,08	«
	Hans Peter Hansen	17.609,15	«
	Christian Hansen	15.627,08	«
Stenggaard	Fru von Hoffmann	22.188,00	«
Surlykke	Jacob Clausen	11.491,04	«
Grynmøller	Jens Jørgensen	8.900,12	«
	Jes Rasmussen	7.487,08	«
Dybbølmølle	Jørgen Hansen	9.116,08	«
	Hans Peter Carstensen	7.188,00	«
	Hans Peter Koch	5.490,00	«
Bødker	Christian Tüchsen	5.957,01	«
Ny Frydendal	Christian Jensen	18.351,10	«
Suurlykke	Jens Beck Mathiesen	14.204,08	«
	Christian Pedersen	16.763,12	«
Ragebøl	Nicolai Jørgensen	9.215,04	«
Ravnskobbel	Jørgen Hansen	12.839,12	«
Randersgaard	Hans Hansen	8.792,00	«
Staugaard	Hans Jürgensen	6.571,09	«

Ialt blev der udbetalt 716.000,00 Mark cour. i krigsskadeerstatning til Dybbøl sogn. Sammenlignet med nabosognene var Dybbøl hårdt ramt. I hele Nybøl Herred lå erstatningssummen på 925.000,00 Mark, dvs. at mere end $\frac{3}{4}$ af pengene gik til Dybbøl sogn.

Imidlertid havde de fleste straks taget fat på at genopføre deres

huse og gårde. Den store efterspørgsel på arbejdskraft og byggematerialer satte naturligvis priserne i vejret, og mange måtte gældsætte sig hårdt, indtil erstatningerne blev udbetalt, men de kunne hverken godtgøre befolkningens lidelser eller erstatte det økonomiske tab, som krigen medførte på længere sigt. Særlig hårdt gik det ud over de familier, som boede i eller nær skanseområdet. Til de ulykkeligst stillede hørte gdr. Henrik Hansen, hvis dagbog fra 1861 og 1864 er gengivet i det foregående afsnit. Hans gård, Trovshøjgård, der lå foran den danske skanse 3, blev afbrændt og jævnet med jorden. Også markerne ødelagdes, da de blev gennemskåret af løbegrave og overstrøet med bomber og granater. Henrik Hansen tog fat med godt mod i sommeren 1864, men han nåede kun at få udhusene rejst, før der kom byggeforbud. Den nye regering ønskede at lade skanserne indgå i et større forsvarsanlæg omkring Sønderborg, og derfor blev al byggeri forbudt. I den ene udlænge var der indrettet et par karlekamre, som Henrik Hansen havde beboet midlertidigt med sin familie, indtil stuehuset kunne genrejses. Her måtte han blive boende, indtil fæstningsanlægget blev sløjfet i 1887. Gennem mere end 20 år boede Henrik Hansen her med sine ialt 11 børn. Han havde intet valg, da gården var usælgelig.

Allerede i 1870 mærkede folk i Dybbøl igen krigsfrygten. Den fransk-tyske krig blev den krig, i hvilken sønderjyderne for første gang kom til at deltage som preussiske soldater. Mange valgte at flygte til Danmark for at undgå at blive soldat og dermed at aflægge faneed.

Skanseanlægget på Dybbøl var blevet udbygget i 1867 og blev nu stærkt befæstet. Preussen frygtede, at Danmark ville gå ind i krigen på fransk side, og Dybbøl skanser blev nu befæstet, så de kunne svares af preusserne over for en dansk belejring. Om dette fortæller gdr. Henrik P. Hansen på Trovshøjgård.

UDDRAG AF HENRIK P. HANSENS DAGBOG 1870

Juli 17.—27., september 1.—10.

Henrik P. Hansen, født på Nørremølle den 21. marts 1843, ejede Trovshøjgård, hvor han døde den 18. april 1916. Trovshøjgård ligger på Dybbøl Mark et par hundrede meter vest for den danske skanse III, den senere preussiske skanse XI. Ligesom i 1864 har han gjort optegnelser i 1870. Her gives et udpluk af hans dagbog om det, der berører den tysk-franske krig, besættelsen af Sønderborg og de nyopførte preussiske skanser på Dybbøl fra 17. juli til 10 december 1870:

17. juli.

Christen drog i dag til Danmark. Vi fik 3 læs tøj bort til broder Christen. Hans Kolsen rejste i aften til Danmark. De rejser bort alle, som er militærpligtige.

18. juli.

Vi fik i dag 2 læs tøj bort; om aftenen var vi samlede i kroen om at mønstre heste til militæret.

19. juli.

Om eftermiddagen til Nybøl med hestene; de blev fri.

20. juli.

Igen borte med 1 læs tøj. Vi er tilsagte at tage imod skansearbejdere til indkvartering; der kom ingen i dag.

21. juli.

Til Sønderborg om formiddagen. Jeg ville have mit korn på marken forsikret mod krigsskade, men fik ingen besked. Vi skulle have vore bygninger takseret. Taksatorerne kom ikke i dag. — De kom dog mod aften; de takserede bygningerne til 5570 Thaler.

22. juli.

Fritz igen ude at rydde gårder, han kom igen og blev fri.

23. juli.

I dag skød preusserne de første skarpe skud fra skanserne, jeg ved ikke, om det var prøveskydning eller efter et skib, som krydser derude.

24. juli.

Der er i dag ikke mødt få ved militæret i Sønderborg.

25. juli.

Straks om morgenen var jeg til Sønderborg for at spørge, om vi skulle køre kornet hjem. — Der var en officer her at se kvarteret efter. I Sønderborg venter de stærkt, at de skal blive angrebet i nat.

26. juli.

Vi havde en bange nat, iagtet der slet intet sker. Johan var ved at rydde hegn. Jacob var til Nørremølle med et læs tøj. Indkvartering, vel en fjorten mand med en fenrik.

27. juli.

I dag fik vi flere i indkvartering, så vi nu har omtrent 30 mand. I dagene fra 27. juli—3. august er der tale om krigskørsel, markarbejde o. a.

1. september.

Jeg var til Smøl efter plaget. Preusserne holdt et slemt sviregilde i det næreste vognhus i nat.

2. september.

I dag var de her at taksere den skade, som monarkerne har anrettet på græsmarkerne ved rydningen af hegnene. Der blev takseret til tab på kløver, Trovslykke 2 Thlr. 15 Sg., på tab i græs i Lykken 10 Thlr. og tab på græs i i Bækkum 6 Thlr., ialt 18 Thlr. 15 Sg.

3. september.

I de sidste dage er den ene sejrsefterretning for preusserne kommen efter den anden; men idag kom den største; idet de har taget hele Mac Mahons tilfange med samt kejser Napoleon og m. m. Jeg var til Sønderborg om eftermiddagen. Der var stor alarm, idet man ventede franskmændene. Alle soldater var udblæste, og folkene var såre urolige.

4. september.

Søndag. Det var en rigtig søndag fra begyndelsen af. Da jeg kom hjem fra Sønderborg i aften, mærkede jeg nok, at preusserne var drukne, de fleste af dem, hvilket tiltog henad aftenen, så at de havde holdt et slet hus den hele nat. De havde slået vinduet i stykker i et nederste vognhus, hvor de vistnok også sloges indbyrdes. Underofficeren ville holde styr, men kunne ikke. Dog det gik lykkeligt af, uagtet de havde lys i alle rum, ja endog gik med det klare lys fra det ene rum til det andet. Jeg var oppe flere gange, at se efter dem Soldaterne var rolige i aften.

5. september.

I eftermiddag i krigskørsel. Jeg måtte holde to timer hos Philipsens, da der blev blæst alarm.

6. september.

Jeg mente, de øvrige hegn skulle blive stående, men i morges kom der et kompagni soldater og gav sig i færd med at rydde.

7. september.

De er her igen i dag at rydde hegn.

8. september.

De rydder igen mellem mig og Anders i dag.

9. september.

Jeg fik i morges brev fra pastor Bülow. Han var helt modløs og havde troen opgivet på vor genforening med Danmark. Dog dette håb vil vi endnu ikke opgive, men stole på, at så længe der er lov og tro på liv, er der også håb. Vor gode Gud kan snart forandre det igen.

10. september.

Jeg har skrevet til pastor Bülow i dag.

13. september.

Om aftenen kom to officerer. De ville have ellehugstet afhugget.

14. september.

Om aftenen havde soldaterne dans i køkkenet til kl. 10.

UDVANDRING

I 1866 efter den preussisk-østrigske krig blev hertugdømmet Slesvig indlemmet i kongeriget Preussen. Dette medførte umiddelbart for beboerne i Slesvig eller Sønderjylland, at den tre-årige preussiske værnepligt nu blev gældende. For dansksindede unge mænd opstod da et stort problem med den faneed, som blev afkrævet alle soldater. Mange valgte at udvandre, før de kom på session som 17-årige. Fra 1866 og frem til 1914 regner man med, at henved 60.000 udvandrede til Danmark eller til oversøiske lande, især USA. På samme tidspunkt skete der en betydelig udvandring fra Danmark, Norge-Sverige og fra de tyske stater. Udvandringen herfra skyldtes især økonomiske faktorer, og en del af den sønderjyske udvandring var naturligvis også betinget af økonomiske og sociale forhold. Men en betydelig del af udvandringen må dog tilskrives de politiske forhold, først og fremmest værnepligten. Ved freden i Prag i 1866 efter den preussisk/østrigske krig, da Sønderjylland blev en del af Preussen, indgik den berømte paragraf 5 i fredsftalen. Det var et løfte fra Preussen til Østrig om at lade befolkningen i de nordlige distrikter i Slesvig selv afgøre deres statsretlige tilhørsforhold. Dette ret svage løfte blev bestemmende for de dansksindede sønderjydere politiske strategi i de følgende 10—15 år. De fleste troede bestemt på mulighederne for en snarlig genforening med Danmark, og derfor så de heller ingen problem i den større udvandring, som i realiteten var med til at svække hele den dansksindede folkegruppe. Først efter ophævelsen af paragraf 5 i 1878 begyndte man at erkende, at der nu skulle arbejdes på langt sigt, måske gennem mange årtier. Udvandringen havde da skabt både økonomiske og menneskelige problemer. Den havde vanskeliggjort generationsskiftet på mange gårde, og just ejendomsforholdet til jorden var et af kærnepunkterne i kampen mellem dansk og tysk.

En af de første, som erkendte, at udvandringen måtte ophøre, og værnepligten måtte udføres trods faneed, var H. P. Hanssen, den senere førende dansksindede politiker. Han tog den vanskelige beslutning at blive i sin egen landsdel for at kæmpe politisk for sine ligsindede under en vandring i Dybbøl skanser i 1880. Om dette fortæller han i sine erindringer »Et tilbageblik«, 1, 1928:

»Oppe paa den mindere Banke, hvor Kampen mod de blanke Vaaben var bølget frem og tilbage, vilde jeg ene og i Ro træffe det skæbnesvangre valg. Jeg mindes endnu klart Vandringen derud. Jeg ser mig endnu siddende paa de sprængte Rester af Krudtkamret i Skanse 4, hvorfra jeg lod mit Blik glide ud over det snedækkede, solbelyste Vinterlandskab med de mange velkendte, mindere Steder, mens jeg endnu

engang overvejede ethvert »For« og »Imod«. Langsomt modnedes min Beslutning. Heroppe var Kampen for Sønderjylland ført med de blanke Vaaben. Men ingen vidste, om de atter vilde blive taget i Brug. Nu stod Kampen paa Aandens Grund. Tyskerne brød paa og trængte erobrende frem. Fædrene faldt fra, og Sønnerne rejste bort. Nordslesvig trængte som ingensinde før til en Ungdom, som vilde føre Kampen videre. Og det blev mig klart, at det under disse Forhold var min uafviselige Pligt at kaste alt andet til Side for hurtigst muligt at indtage min Plads i de Kæmpendes Rækker.

Efter at være naaet til dette Resultat, vendte jeg i Mørkningen tilbage til mit Hjem og meddelte straks Fader, at jeg vilde blive hjemme og underkaste mig den preussiske Værnepligt«.

Et eksempel på en udvandring, som øjensynligt kun i mindre grad var nationalt betinget, var Jens Jensens. Han blev født på Dybbøl-sned 1860 og udvandrede til Amerika i 1884 (se artiklen om ham i afsnittet om kendte folk fra Dybbøl sogn side 564). Jens Jensen holdt forbindelsen med sine slægtninge i Ragebøl vedlige og skrev således i år 1900 og fortalte om sin position i de nye fædreland:

»Jeg er tilfreds med min virksomhed herovre. Det hjemlige felt ville næppe have givet mig den lejlighed som Amerika har til fremskridtsarbejdere.

Ved hårdt og ideligen arbejde er jeg kommet frem til en anset stilling i samfundet. Forstå mig ret — ikke som en Penge-Krøsus, for dem har jeg ingen af — men som kunstner og fagmand. Halvdelen af min tid giver jeg til det offentlige vel og i den anden halvdel må jeg fortjene føden til mig og mine. Jeg beklæder nu en del offentlige stillinger og æresposter, og min tid er fuldt optaget med arbejde.

Selskabsmand har jeg aldrig været, og foruden kunstforeningen og en anden forening hører jeg kun til »City Club«, en forening af mænd interesseret i byens vel.«

Jens Jensen er en af de udvandrere, som det gik lykkeligt for, takket være en god blanding af held og flid. Mange andre klarede sig kun mådeligt eller gik helt til bunds, men fra denne gruppe har det ikke været muligt at finde breve eller beretninger. Det var lettere at holde forbindelsen til barndomshjem og familie, når man havde noget positivt at berette om sig selv.

OPTANTER

Ved freden i Wien i oktober 1864 blev der indført en bestemmelse, som indtil 1870 gav sønderjyderne mulighed for at vælge at blive danske

undersætter (optanter). En del benyttede sig straks af denne mulighed for herved at markere deres nationale standpunkt, og mange flere gjorde det efter den preussisk/østrigske krig i 1866. Det var på grund af fredsftalens paragraf 5 naturligt, at mange i Nordslesvig ventede en snarlig genforening, og talrige mænd foretrak at optere for Danmark fremfor at lade sig indkalde til 3 års preussisk værnepligt med krav om aflæggelse af faneed til den preussiske konge. I løbet af 1867 udvandrede 5—6.000 unge mænd til Danmark, idet optionen krævede en midlertidig udvandring. Tallet lå på omtrent det samme i de følgende år. Men nu nægtede preusserne optanterne tilladelse til tilbagevenden til Nordslesvig, og der opstod en langvarig strid mellem Danmark og Preussen. Optanterne fik senere lov at vende tilbage, men de havde kun kirkelig, ikke politisk stemmeret og måtte ikke deltage i »ophidsende arbejde«, dvs. arbejde i de danske kredse. Også optanternes børn blev erklæret for optanter og kunne ligesom deres fædre udvises uden varsel.

1885 var ca. 20% af alle mænd i Nordslesvig danske undersætter, (og ca. 16 % af kvinderne, der i forvejen ikke havde stemmeret ved politiske valg). Udvandringen ophørte i begyndelsen af 1880'erne, og samtidig trængte et nyt syn på den nationale kamp igennem hos de dansksindede. Man erkendte, at man måtte kæmpe på langt sigt, og genforeningen lå måske generationer fremme i tiden. Derfor ønskede mange, ja, de fleste af optanterne preussisk statsborgerskab (naturalisation).

Imod disse ønsker blev der fra provinsregeringen i Slesvig fremført, at tyskhedens dominerende stilling ikke måtte bringes i fare, og at naturalisationerne skulle spredes tidsmæssigt og geografisk. Optantproblemet blev således ikke løst, og i Køller-perioden (1898—1903) blev mange optanter udvist uden grund. Endnu alvorligere var det, at der blev foretaget »optantmageri«, idet op imod 1200 mennesker fratoges deres preussiske statsborgerskab og erklæredes for optanter. Blandt de mange nye optanter var en række fremtrædende personer som C. P. Wolff, Gammelgab på Broagerland, og Nikolaj Christensen, Dybbøl, sidstnævnte var blandt de talrige unge, som fik deres uddannelse på danske høj- og landbrugsskoler, i hans tilfælde på Skibelund Efterskole og Næsgård Landbrugsskole. Som søn af en optant oplevede Nicolaj Christensen at blive udvist, men fik senere lov at vende tilbage. Han virkede nu et par år, men blev fængslet og atter udvist. Efter Køller-perioden fik Nicolaj Christensen lov at vende tilbage og levede nu som statsløs i flere år, mens Danmark og Tyskland forhandlede om optantproblemet.

I 1907 havde det tyske kejserrige behov for et bedre forhold til

Danmark, idet man ønskede at inddrage Danmark i en alliance, som muliggjorde at afspærre den engelske flåde fra Østersøen. Disse storpolitiske forhandlinger fik direkte indflydelse på Nikolaj Christensen's tilværelse i Dybbøl. Den preussiske udenrigsminister gik nemlig ind på at ordne optantbørnenes stilling i håbet om at bedre det dansk/tyske forhold. 11. januar 1907 fik alle optanter i Nordslesvig løfte om imødekommenhed, hvis de søgte preussisk statsborgerskab, og allerede samme år havde over 3.500 søgt naturalisation, og kun 27 var blevet afvist. Også Nikolaj Christensen bevilgedes preussisk statsborgerskab og opnåede hermed ret til at stemme ved de sidste preussiske valg.

POLITISKE VALG

Ved indlemmelsen i Preussen i januar 1867 fulgte en række nye rettigheder til sønderjyderne: pressefrihed, forenings- og forsamlingsfrihed og almindelig valgret for alle mænd over 25 år til den nordtyske grundlovgivende forsamling. Det første valg fandt sted 12. februar 1867 og kom til at virke som en forprøve til den paragraf 5 afstemning, som alle dansksindede ventede på. I hele Sønderjylland eller Slesvig var der tysk flertal med ca. 40.000 tyske stemmer overfor ca. 28.000 danske. Men i Nordslesvig var der klart dansk flertal, og valget viste en klar grænse mellem tysk og dansk sindelag. Købstæderne Haderslev, Åbenrå, Sønderborg og Flensborg havde også dansk flertal. Det blev nu i dette overvejende dansksindede område, at nationalitetskampen kom til at udspilles.

Dybbøl sogn var et rent landsogn med nære forbindelser til Sønderborg og dens betydende, danske borgerskab. Dybbøl havde overvejende dansksindede præster, da den lollandske grev Reventlow, som var ejer af Sandbjerg, havde patronatsret til sognets kirke. Kun lidt kunne således true beboernes danskhed, og gennem de politiske valg fra 1867 og frem til 1920 var der altid et stort dansk flertal blandt beboerne i Dybbøl. Til rigsdagsvalgene var der hemmelig afstemning, mens landdagsvalgene var mundtlige. Dette kunne give problemer for de dansksindede embedsmænd og tjenestemænd. I Dybbøl sogn var der kun ganske enkelte, men også de mærkede myndighedernes pres ved de offentlige landdagsvalg.

Den dansksindede degn, H. C. Hansen i Dybbøl indgav sin afskedsbegæring i 1908. Kort tid efter, at den var bevilget med fuld pension, var der landdagsvalg. Det pinte H. C. Hansen meget, at han som tysk embedsmand var selvskrevet til at stemme på den tyske kandidat. Degnen klarede imidlertid situationen nogenlunde. Selvom han var en uhyre præcis mand, et mønster for alle på dette punkt, an-

kom han først til valglokalet et par minutter efter, at valget var erklæret for overstået. Da han kom op til valgbordet, sagde kommuneforstanderen: »Das ist zu spät.« »Så, er det for sent?«, svarede degnen på dansk. »Ja, das ist zu spät«, gentog kommuneforstanderen. »Ach so, es ist zu spät«, replicerede degnen og forlod valglokalet, lettet over at have klaret sin samvittigheds strid mellem sindelag og forpligtelse over for staten.

RIGSDAGSVALG 1867—1912

Befolkningen i Dybbøl sogn skulle til Nybøl for at afgive stemme ved politiske valg. Valgdistrikt 8 i Sønderborg kreds udgjordes af Dybbøl og Ragebøl kommuner sammen med Nybøl og Stenderup kommuner. Det har således aldrig været muligt at udskille valgtallene alene for Dybbøl sogn. Valgene foregik sædvanligvis i Brodersens Kro i Nybøl. Efter århundredskiftet var teglværksejer Bachmann valgforstander, mens kommuneforstander Petersen var stedfortræder.

Årstal	Danske	Tyske — fra 1893 tysk- borgerlige	Fra 1893 — socialdemo- kratiske
1867	192	17	
1871	188	5	
1874	213	7	
1877	210	21	
1878	190	32	
1881	164	25	
1884	154	40	
1886	164	35	
1887	163	29	
1890	187	33	
1893	205	44	25
1898	241	44	—
1902	241	37	8
1903	238	57	15
1906	249	48	16
1907	232	44	20
1912	260	48	26

Den kraftige tilbagegang i de danske stemmer i begyndelsen af 1880-erne viser den svækkende virkning, udvandringen havde på de danske rækker. I løbet af 1890'erne har de tre store nationale foreninger vokset sig stærke, og deres indflydelse afspejler sig i valgtallene.

Tilbagegangen under og lige efter Köller-styret (1898—1901) kan

derimod kun ses på en valgstatistik for hele landsdelen og ikke på disse to sogne. Stemmetallene viser en ikke ubetydelig tyskthed efter århundredskiftet, men det turde være en stor sandsynlighed for, at langt den overvejende del af de tyske stemmer i Dybbøl-Nybøl sogne kom fra Nybøl. Her var der tyskthed blandt de velhavende teglværksejere, og en del af teglværksarbejderne må formodes at have stemt socialdemokratisk. Tilbagegangen i de danske stemmer fra 1906 til 1907 på næsten 7 % kan ikke forklares uden videre. Forklaringen ligger måske i, at der ikke havde været arrangeret kørselsmuligheder for alle ældre dansksindede.

I 1912 var der et virkeligt kampvalg overalt i Nordslesvig. Der skete en generel dansk fremgang, men i valgdistrikt 8 synes den tyske og danske fremgang at følges pænt. Det sidste tyske valg i 1912 viste således en stor og stabil danskhed, som udgjorde ca. 75 % af de afgivne stemmer. Tyskheden syntes ret hurtigt at have stabiliseret sig og vandt kun ringe terræn fra 1893—1912.

NATIONALE RØRELSER I DYBBØL 1870—1914

Sprogforeningen.

Det varede ret lang tid at få organiseret det danske, nationale arbejde, fordi mange levede i håbet om en snarlig genforening efter den afstemning, som paragraf 5 i Pragerfreden 1866 lovede befolkningen i de nordlige distrikter i Slesvig. Dette løfte var imidlertid en aftale mellem Preussen og Østrig, og disse to stater kunne derfor legalt hæve paragraffen igen. Dette skete i 1878, og først da kom der for alvor gang i det nationale arbejde. Dansksindede nordslesvigere måtte nu indstille sig på at arbejde på langt sigt, og en god organisering og koordinering af kræfterne blev nødvendig.

Sprogforeningen stiftedes i 1880 på grund af den tyske sprogforordning af 1878, som indskrænkede dansk-undervisningen kraftigt i folkeskolen. Sprogforeningen havde til opgave at værne om det danske sprog, navnlig ved udbredelsen af folkelig oplysning. Virksomheden omfattede bl. a. oprettelse af bogsamlinger overalt i Nordslesvig. Allerede i tiden mellem de to slesvigske krige var der en »Komité for Oprettelse af danske Folkebiblioteker i Slesvig«. Også i Dybbøl blev der oprettet en lille bogsamling, bl. a. på initiativ af gårdejer Hans Hansen (født 14/4 1817 i Dybbøl, død sammesteds 1890). Denne bogsamling har sikkert dannet grundstammen i den større bogsamling, som Sprogforeningen fik oprettet i 1880'erne. Sprogforeningens danske bogsamling i Dybbøl var ved første verdenskrigs udbrud på 640 bind og således blandt de større biblioteker i Sønderjylland. Om bogbestandens kvalitet kan der desværre ikke siges noget. En almindelig karakteri-

stik af de danske bogsamlinger fra »Håndbog i det slesvigske spørgsmåls historie 1900—1937« lyder således: »En stor del af bøgerne bestod af gaver, ikke alle lige værdifulde, og bogsamlingerne havde derfor ofte et uensartet og tilfældigt præg, de indeholdt mest folkelig og oplysende litteratur. De bidrog i høj grad til at vedligeholde forbindelsen med dansk kultur«. En anden af Sprogforeningens opgaver var udsendelse af boggaver og udgivelser af særlige bøger som A. D. Jørgensen: »Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Historie«. Af særlig stor betydning var en dansk ABC til hjemmeundervisning og læsebøger for større børn samt en sangbog, »Den blå Sangbog«, som udkom i over 50.000 eksemplarer. Alle disse bøger har været at finde i mange, ja, de fleste af Dybbøls danske hjem.

Forsamlingshuset.

I løbet af perioden fra 1892—1914 blev der rejst næsten 50 danske forsamlingshuse i Nordslesvig. Baggrunden var de tyske myndigheders skærpede politibestemmelser, som hindrede afholdelse af danske, politiske møder på kroer eller i almindelige mødelokaler. I Danmark blev der på samme tid bygget forsamlingshuse som øvelseshuse for idræt og samlingssteder for folk af et vist grundtvigiansk tilsnit. Ligesom andelsbevægelsen nåede til Sønderjylland til trods for det tyske styre, ville det samme sikkert være sket med forsamlingshus-bevægelsen, selvom spærringssystemet ikke var påbegyndt i 1890'erne. Forsamlingshusene, der pludselig myldrede op overalt i Nordslesvig, dannede ramme, ikke blot om politiske møder, men også om danske gymnastikforeninger, foredrags- og sangforeninger. Først i 1913 fik det næsten rent danske Dybbøl sogn sit forsamlingshus. Til at bygge Dybbøl Forsamlingshus dannedes der i februar 1912 et selskab med begrænset ansvar med en kapital af 20.000 mark. Tegningen til huset udførtes af arkitekt Hans Petersen, København, og opførelsen besørgedes af murermester H. Schlichting, Dybbøl. Der begyndtes på huset i september 1912, og det var færdigt i april 1913. Det blev indviet med et valgmøde den 4. maj, hvor Chr. Ernst Christensen, Asserballe, og J. Jensen, Gråsten, talte.

Dybbøl Forsamlingshus havde en sal med en lille scene og en gæstestue, der kunne sættes i forbindelse med salen. I begge rum tilsammen måtte der efter loven være 199 personer. Desuden var der en lille beboelse med udbygning. Huset lå i den østre ende af Dybbøl by; med udstyr og det hele kom det på omtrent 14.000 mark.

Forsamlingshuset kom bl. a. til at danne rammen om den danske idrætsforening i sognet, som tidligere havde holdt til i Dybbøl kro. Forsamlingshuset nåede dog ikke at få større betydning for det natio-

Dybbøl Forsamlingshus, ca. 1920. (Postkort, Museet på Sønderborg Slot).

nale arbejde, før verdenskrigens udbrud satte en stopper for al ikke-tysk virksomhed. Det kan synes forbavsende, at et sogn så dansk som Dybbøl først rejser et forsamlingshus på et så sent tidspunkt sammenlignet med mange andre nordslesvigske sogne. Forklaringen må være Sønderborgs nære beliggenhed, som hjalp til at løse lokaleproblemet. Måske har den lokale gendarm også været liberal i sin fortolkning af politibestemmelserne. Det kunne den danske idrætsforenings brug af Dybbøl kro som øvelsessal tyde på. Også i Ragebøl kro blev der jævnligt afholdt møder med kendte dansksindede førere som talere.

Skoleforeningen.

Ligesom Sprogforeningen havde sin baggrund i en preussisk skolelovordning af 1878, således opstod skoleforeningen som følge af en ny skoleordning af 1889, som helt fjernede dansk som undervisningssprog bortset fra religionstimerne. Skoleforeningens formål var at fremme folkeoplysningen ved på lovlig vis at sørge for ungdommens undervisning i modersmålet. Det skete i begyndelsen ved at udsende vandrelærere til støtte for hjemmenes undervisning. Senere blev skoleforeningens væsentligste opgave at yde støtte til unge nordslesvigeres ophold på højskoler, efterskoler og landbrugs- og husholdningsskoler i kongeriget.

Fra Dybbøl kom der ialt 26 unge på skoleophold i Danmark i tiden 1893—1913. Skoleforeningen havde 95 personlige medlemmer i Dybbøl

*Det preussiske sejrmonument på Dybbøl Banke. Det blev rejst 1865 og var et yndet udflugtsmål sammen med fællesgravene og skanserne, især for tyske turister og veteraner. I maj 1945 bortsprængtes monumentet af ukendte mænd.
(Museet på Sønderborg Slot).*

i 1913, dette svarede til ca. 10 % af befolkningstallet (991 i 1912), men det kan ikke tages som udtryk for antallet af dansksindede. De 95 medlemmer var de mest nationalt bevidste af sogneboerne, og iøvrigt

var det for en stor del de samme folk, som også var medlemmer af sprogforeningen, vælgerforeningen og som stod bag forsamlingshusbyggeriet. Hvis man ser skoleforeningens medlemmer i forhold til antallet af danske stemmer ved valget i 1912, viser det sig, at over halvdelen af de danske vælgere er aktivt organiseret i skoleforeningen. Lige før verdenskrigen var der tre tillidsmænd for skoleforeningen i Dybbøl sogn. Det var gdr. Jens Jensen Staadsen, Dybbøl Mark, gdr. Rasmus Petersen, Ragebøl, og gdr. Hans Jørgensen, Staugaard. Betydningen af de titusinder unge sønderjyders ophold på skoler i kongeriget kan kun vanskeligt overvurderes. Skoleopholdet her var med til at sikre generationsskiftet i de danske rækker. En vurdering heraf gives af Jørgen Zachariassen, Mejerigården i Dybbøl i en samtale med Emil Ruge, gengivet i »Sønderjysk Jul«, 1939:

»Hvad tror De, der kunne være sket med en kun 20-aarig, nationalt forholdsvis ubefæstet, ung Mand, naar han i tre Aar kom ind under det stramme tyske Militærs Paavirkning, hvis han ikke som jeg ved Opholdet paa den danske Højskole havde fundet en fast og sikker national Overbevisning. Jeg kunne i 1882 vende hjem lige saa trygt forankret i min Danskhed, som da jeg forlod Ryslinge.«

Vælgerforeningen.

I 1880'erne var der en følelig mangel på politisk organisation blandt de dansksindede, som var blevet splittede af den såkaldte edskamp. For at afhjælpe denne splittelse oprettedes i 1888 Vælgerforeningen for Nordslesvig, som skulle varetage befolkningens repræsentation overfor landsdelens rigsdags- og landdagsmænd. Foreningens formand, slagtermester I. P. Reimers, Sønderborg, og sekretær H. P. Hanssen, Nørremølle, kom fra Dybbøls nabokommuner, og der var da også mange medlemmer i Dybbøl sogn. Vælgerforeningen betød en kraftig styrkelse af det nationale arbejde. Her samledes og koordineredes alle kræfter, og nye initiativer som Arbejdersekretariat (efter tysk socialdemokratisk mønster), Nordslesvigsk Kreditforening og Landeværnet dannedes i vælgerforeningens regi.

Jordkampen.

Den politiske jordkamp er en af de dominerende faktorer i nationalitetskampen fra 1864—1914. Den danske bevægelse her blev især båret frem af selvstændige landbrugere, og det er karakteristisk, at danskerne ledere først på et sent — næsten for sent — tidspunkt begyndte at interessere sig for småkårsfolk og arbejdere i byerne. Da den danske, nationale bevægelse domineredes af landboerne, er det naturligt, at ejendomsforholdet til jorden blev et af tidens afgørende spørgsmål,

eninger i Vestslesvig, ved Haderslev, Christiansfeld og Sønderborg. Disse nybyggerforeninger (Aussiedlungsvereinen) fungerede som gårdslagtere, idet de opkøbte større gårde for at oprette småbrug for tilflyttende landmænd. I et andet geografisk område som f. eks. Fyn eller Holsten ville denne virksomhed kun have tjent sociale formål, men i det nationalt splittede Sønderjylland kom nybyggerforeningerne til at virke i fortyskningens tjeneste. I Dybbøl sogn blev ingen gårde berørt af denne virksomhed, som blev indstillet ved århundredskiftet, da nybyggerforeningerne krakkede.

Selv om jordkampen er et af de vigtigste elementer i Sønderjyllands historie 1864—1914, er det alligevel svært at påvise dens virkninger i Dybbøl sogn. Jordkampen begyndte især i de nordlige områder i Haderslev vesteramt, hvor der oprettedes preussiske statsdomæner. Hverken Dybbøl eller Sundeved berørtes af dette fortyskningsforsøg. Af de 36 nordslesvigske statsdomæner lå kun 4 i Sønderborg amt, og de var alle på Als. Fra 1906 blev det muligt at få billige tyske statslån, op til 75 % af ejendommens værdi. En del benyttede sig af dette fristende tilbud, og frem til 1914 oprettedes ialt 365 rentegårde i Nordslesvig, men kun en enkelt i Sønderborg-området, og det var ikke i Dybbøl. Rentegårde betød på mere end én måde en trussel mod den nordslesvigske bondestand. Dels fik den preussiske stat uopsigelige lån i gårdene, og dels genindførtes *hovedarvingsretten*; det var et middel som blev genstand for nøje undersøgelser fra såvel dansk som tysk side. I »Sønderjydske Aarbøger« 1894 redegør den danske historiker H. V. Clausen for den nationale udvikling hos de ialt knap 1.000 nordslesvigske gårdejere gennem 30 år.

1863

80 % dansksindede gårdejere

4 % såkaldte blakkede gårdejere

16 % tysksindede

1893

78 % dansksindede gårdejere

4 % blakkede

17 % tysksindede

Det er bemærkelsesværdigt, at den nationale stilling næsten er uforandret trods udvandringen. Fra tysk side blev disse tal naturligvis opfattet som meget utilfredsstillende, og der sattes en organiseret tysk indsats ind fra 1870'erne. Der havde tidligere været flere privatinitiativer, bl. a. fra pastor Jacobsen i Skærbæk og de tyske nybyggerfor-

alderligt arveprincip, som man endnu langt op i 1800-tallet kunne finde spor af i Sundeved. H. P. Hanssen fortæller således i tidsskriftet »Landeværnets Arkiv« om en bekendt, som opvoksende i en stor søskendeflok på en gård i Dybbøl. Om arvedelingen fortalte denne engang: »Da vi skiftede arven efter far, fik Kresten bolet, og vi andre hvert et cylinderur«. Dette arveprincip, som nu genindførtes, modvirkede skabelsen af en fri og uafhængig bondestand og passede derfor godt ind i de preussiske bestræbelser.

Grunden til, at Dybbøl sogn forblev ret uberørt af jordkampen, må søges i flere faktorer: Sognet var præget af stor danskhed og en ret velsitueret gårdmandsstand. Bortset fra pastor Axelsen (1848—1849) var præsterne og de fleste lærere dansksindede. I hele perioden 1864—1920 havde Dybbøl sogn danske præster, da Reventlowerne havde patronatsretten.

Vi kender det nationale sindelag hos ejendomsbesidderne i Dybbøl i 1901 efter et kort, udarbejdet af H. V. Clausen:

116 dansksindede ejendomsbesiddere
7 tvivlsomme eller blakkede
6 tysksindede

Denne oversigt viser med al tydelighed Dybbøl sogns overvældende danskhed hos ejendomsbesidderne. Der skete kun få ejendomshandler fra 1901—1914, og Dybbøl sogn var således ved første verdenskrigs udbrud et af de nordslesvigske sogne med den største procentdel jord på danske hænder. (Et tilsvarende alsisk sogn, Havnbjerg, som i størrelse svarer nogenlunde til Dybbøl, havde i 1901 98 danske, 9 tvivlsomme og 24 tyske ejendomsbesiddere).

I 1912 kom der en tysk lov, som kunne være blevet meget farlig for den nationale stilling på landet. Det var den såkaldte »Befæstelseslov« om billige, men uopsigelige lån i landbrugsejendomme. Den inderbar overførsel af 25 mill. mark til Nordslesvig, og i løbet af to år blev 300 gårde »bundet« til den tyske stat gennem disse lån. Kun 16 gårde af disse »bindegårde« lå i det frugtbare og tætbefolkede Sønderborg amt, og ingen af disse lå i Dybbøl sogn. Det danske modtræk blev oprettelsen af »Landeværnet« i 1913. Landeværnet opnåede at få ca. 5.500 medlemmer og oprettelse af sogneværn næsten overalt i Nordslesvig, før verdenskrigen satte en stopper for nationalt arbejde. Alleerede efter to måneders forløb, dvs. ved årsskiftet 1913/14 var der oprettet sogneværn i ca. 40 sogne, heriblandt også Dybbøl, hvor Jørgen Zachariassen var en af initiativtagerne.

ØVRIGHED OG SOGNESTYRE 1864—1920

Af *Aksel Hansen*

Overgangstiden.

Selv om preussisk kommunallovgivning var meget forskellig fra den slesvigske, danner året 1864 ikke nogen brat overgang. I stedet for den gamle sogneinddeling havde man i Preussen små kommuner, der ofte kun bestod af en enkelt landsby. Dybbøl sogn regnedes således for 3 kommuner: Dybbøl, Ragebøl og Stovgård. Regelen var, at hver kommune fik en af beboerne valgt, lønnet kommuneforstander. Derimod stod det kommunerne frit for, om man også ville vælge en kommunerepræsentation til sammen med kommuneforstanderen at handle på kommunens vegne. Mange steder blev man i adskillige år stående ved den gamle ordning, hvorefter man på landsbygrander drøftede sognets anliggender og valgte sognemænd til at styre disse.

Dette var også tilfældet for Dybbøl sogns vedkommende, idet der som tidligere omtalt findes en fortegnelse over ottemændenes af- og tilgang frem til 1882. Nogen egentlig kommunal deling af sognet har der således ikke været i den tid. Af kommuneforstandere nævnes Rasmus Clausen, der døde i Dybbøl den 8.-11. 1878, men han har altså i stedet for en kommunerepræsentation haft ottemændene som medhjælper i sognestyrelsen, og han har antagelig haft hele sognet som sit område.

Landkommunalloven af 1892.

En afgørende ændring skete ved landkommunalloven af 1892, der skaffede ensartede forhold over hele Preussen. Kommunestyrelsen blev efter denne lovgivning en gren af statsadministrationen.

Slesvig-Holsten udgjorde en provins under Preussen, og den højeste embedsmand i provinsen var overpræsidenten, der havde sæde i Kiel. Han var øverste instans for besværing over kommunale sager og var formand for provinsialrådet, hvori desuden sad en højere embedsmand og 5 valgte medlemmer.

Provinsen var igen delt i 23 kredse, hvoraf de 10 i Sønderjylland. I 1920 kom hovedparten af de 4 sønderjyske kredse til Danmark, nemlig Haderslev, Åbenrå, Sønderborg og Tønder. En kreds svarede

nogenlunde til et dansk amt, dog var kredsene noget mindre. Kredsen styredes af landråden sammen med kredsudvalget på 6 medlemmer og kredsdagen med mindst 20 medlemmer. Den kendteste og længst virkende af landråderne i Sønderborg kreds var Adolf von Tschirnitz, der beklædte embedet fra 1879—1912, og hvis monumentale gravsten findes på St. Marie kirkegård i Sønderborg. Kredsene var inddelt i amtsdistrikter, der lededes af amtsforstanderen og et amtsudvalg. Amtsforstanderen havde foruden at være organ for den statslige og kommunale forvaltning i sit distrikt politimæssig myndighed og var både berettiget og forpligtet til at opretholde den offentlige ro og sikkerhed. I amtsudvalget sad der repræsentanter for alle kommunerne i amtsdistriktet.

Amtsforstanderen blev udnævnt af overpræsidenten mellem personer, som kredsagen havde foreslået at vælge imellem. Men hvis overpræsidenten ikke blandt de foreslåede fandt egnede personer, — og det ville vel ofte sige folk med den »rigtige« nationale indstilling — kunne han udnævne en kommissarisk amtsforstander, der godt kunne forestå mere end ét amtsdistrikt. I år 1900 var der i Nordslesvig ansat 9 kommissariske amtsforstandere, tildels tidligere preussiske officerer.

Indtil 1889 hørte Dybbøl sogn under grevskabet Reventlows godsøvrighed, men fra nævnte år udgjorde det sit eget amtsforstanderskab, Dybbøl amtsdistrikt. Også her fik man tildelt en kommissarisk amtsforstander, Peter Kjer, der tillige forestod amtsdistrikterne Ullerup og Sottrup-Nybyl, men var bosat i Sønderborg. — Peter Kjer repræsenterede helt igennem den strenge preussiske kurs og var meget ilde lidt af den dansksindede befolkning. Under første verdenskrig hindrede han mange dansksindede soldater i at få orlov. De var »verdächtige« og måtte antages at ville benytte orloven til at desertere til Danmark.

Hvordan han ellers praktiserede sin pligt til at opretholde »den offentlige ro og sikkerhed«, viser følgende eksempel: Den kendte danske soldatergrav i Bøffelkobbøl blev trofast værn af Jørgen Johansen Fink og hans hustru Katrine, der havde plejet de to dødeligt sårede soldater efter træfningen ved Bøffelkobbøl skov den 22. februar 1864 og bagefter stedt dem til hvile i deres have. De lagde stadig friske blomster på deres grav, helst røde og hvide, og mange besøgende lagde i årenes løb blomster på graven, ligeledes i danske farver. Men de røde og hvide farver skar de tyske gendarmere i øjnene, de klippede båndene af kransene og tog blomsterne bort. Alligevel kom der stadig nye blomster i rødt og hvidt, indtil amtsforstander Kjer i 1898 nedlagde forbud herimod, og dette forbud turde de to gamle folk ikke sidde overhørigt.

Som det sidste led i forvaltningen kom kommunerne, og her var

det de små kommuneenheder, der var tale om, for Dybbøl sogns vedkommende altså de tre kommuner Dybbøl, Ragebøl og Stovgård.

I spidsen for kommuneforvaltningen stod kommuneforstanderen, der var repræsentant for både stat og kommune. Han valgtes af kommunerådet eller kommuneforsamlingen, men valget skulle stadfæstes af landråden. Kommunerådet bestod af kommuneforstanderen og hans stedfortræder samt mindst 6 medlemmer, som valgtes af alle selvstændige borgere i kommunen, der havde stemmeret. Dertil krævedes, at man havde tysk statsborgerskab, var i besiddelse af de borgerlige æresrettigheder, havde betalt sine kommuneafgifter og enten ejede hus i kommunen, svarede mindst 3 mark af sine i kommunen beliggende jorder eller bygninger eller var sat i skat af en indtægt på mindst 600 mark.

Som det ses, var den overvejende indflydelse i kommunerådene tillagt ejerne af fast ejendom inden for kommunen. Til de allerede nævnte privilegier for disse kom en paragraf, der bestemte, at mindst $\frac{2}{3}$ af kommunerådsmedlemmerne skulle være jordejende i kommunen, og at antallet af ikke-jordejende medlemmer skulle fordeles lige på de tre indtægtsklasser, hvori vælgerne var inddelt (se nedenfor). Et simpelt regnestykke viser, at i en kommune med 6 valgte rådsmedlemmer — dette tal gjaldt for Ragebøl og Stovgård kommuner — kunne der ikke vælges andre end ejendomsbesiddere. Visse kategorier af borgere kunne overhovedet ikke indvælges i nogen kommunalbestyrelse. Dertil hørte gejstlige, kirketjenere, folkeskolelærere samt alle kvinder. — Valgene gjaldt for 6 år.

Havde en kommune mere end 40 stemmeberettigede medlemmer, bestemte loven, at der skulle vælges kommuneråd. Var der under 40, kunne man nøjes med en kommuneforsamling, hvor alle valgberettigede kunne give møde, hver gang kommunens sager skulle behandles. For både Ragebøl og Stovgård kommuner gjaldt det, at der ikke var 40 stemmeberettigede, i Ragebøl således i 1893 kun 16, i Stovgård 25. Man må jo her tænke på alle de beboere, som loven udelukkede fra indflydelse. Alligevel bestemte man sig i begge disse to kommuner til at vælge kommuneråd. Dog havde man hele tiden fælles kommuneforstander, sikkert af økonomiske grunde, da denne skulle lønnes. I hele perioden 1893—1920 har her kun været 2 kommuneforstandere, nemlig gårdejer Chr. Hansen, Ravnskobbøl, fra 1893—1912, og maskinbygger Hans Staugård, Refhøj, fra 1912—1920.

De stemmeberettigede var delt i 3 klasser i forhold til, hvor meget de skulle betale i skat. Klasserne beregnedes på den måde, at der på hver afdeling skulle falde $\frac{1}{3}$ af alle vælgeres samlede skattebeløb. Til 1. klasse regnede man altså så mange af de højst beskattede, som skulle

til for at nå den ene trediedel af det samlede skattebeløb, til 2. klasse de næsthøjstbeskattede, indtil man havde nået $\frac{2}{3}$ af skattebeløbet, og resten hørte til 3. klasse.

I en lille kommune kunne denne valg måde godt give sig besynderlige udslag ved valghandlingerne. Vi læser således i forhandlingsprotokollen om det første kommunerådvalg i Ragebøl den 11/9 1893, at der af 16 stemmeberettigede var mødt 8, altså mere end en trediedel, og forsamlingen var derfor beslutningsdygtig. Der skulle vælges 2 af hver klasse. Af 3. klasse valgtes med 4 stemmer 2 mand, hvoraf én kandidat fik 4 stemmer og en anden 3, mens 1 stemme faldt på en mand, der altså ikke opnåede valg. — Af 2. klasse var der kun mødt 1 mand, der altså alene kunne vælge 2 mand ind i rådet. Det kan jo også siges på den måde, at disse 2 repræsentanter blev valgt enstemmigt. — Af 1. klasse var mødt to, der var enige om det ene mandat, der skulle vælges, mens der måtte lodtrækning til om det andet, da hver — også ved omvalg — stemte på sin kandidat.

I Dybbøl var antallet af stemmeberettigede betydelig større, så her var kommunerådvalg obligatorisk.

Folketallet fordelte sig i 1895 således:

Dybbøl kommune mandlige 302, kvindelige 319, i alt 621

Ragebøl kommune mandlige 60, kvindelige 66, i alt 126

Stovgård kommune mandlige 86, kvindelige 78, ialt 164

I alt mandlige 448, kvindelige 463, i alt 911

Også i Dybbøl kommune var der stabilitet m. h. t. stillingen som kommuneforstander. Fra 1893 til sin død 1908 beklædte gårdejer H. P. Petersen, Dybbøltving, denne post. Han efterfulgtes af Chr. Krøger, der fortsatte til umiddelbart før genforeningen, da han afsløstes af købmand Jørgen Jahnsen.

Kommunerådernes opgaver.

De opgaver, der var henlagt til de små kommuneenheder, var få og små i forhold til, hvad vi nu forbinder med kommunal administration, og de opbevarede forhandlingsprotokoller fra den tyske tid byder ikke på megen interessant læsning. Budgetterne var små, omend de — som endnu den dag i dag — steg fra år til år. I 1897 var overslagene således: Dybbøl 5473 mark, Ragebøl 1232 mk. og Stovgård 993 mk. Men går vi 10 år frem, til 1907, mærkes den stigende tendens: Dybbøl 9697 mk., Ragebøl 3884 mk, Stovgård 4201 mk.

De vigtigste sager, kommunerne skulle administrere, var skole-, fattig- og vejevæsen. Man da det var vanskeligt for de små kommuner at ordne disse sager enkeltvis, var der åbnet adgang til at danne forbund til løsning af opgaverne. De 3 kommuner i Dybbøl sogn havde

fattigforbund helt til 1920 og skoleforbund til 1913, mens vejvæsenssager ordnedes af kommunerne enkeltvis.

Vejvæsenet.

Vejvæsenet har ikke tynget særlig stærkt på kommunernes budgetter. Chausséen til Flensborg hørte under kredsens, og dens vedligeholdelse, der for en del finansieredes ved de indkomne bompenge, henhørte ikke under kommunen. Derimod var den gamle landevej Sønderborg—Åbenrå kommunal, og der bestod vedrørende dens vedligeholdelse en aftale mellem kommunerne om deling af arbejdet og udgifterne. Af protokollerne ses, at denne aftale i 1901 er blevet forlænget i uforandret skikkelse for en periode af 5 år. Man havde i fællesskab ansat en vejmand til at udføre det arbejde, der skulle gøres med hånden. Derimod tilfaldt tilvejebringelsen af materialer de vejpligtige grundejere. Vejpligten omfattede også alle bivejene.

I 1901 blev jernbanen Tinglev—Sønderborg anlagt, og der blev statsbanestation i Ragebøl. Dette fremskridt i samfærdselen fik også følger for vejene. Af forhandlingsprotokollen for Ragebøl kommuneråd fra 1901 fremgår, at der over en toårig periode skulle bygges en ny vej fra Stovgård til Ragebøl. De vejpligtige skulle tilkøre materialer, mens det fornødne »håndarbejde« skulle udføres af vejmanden fra landevejen. Stenslagning blev overdraget en arbejdsmand for 3 kr. pr. kubikmeter. — I 1902 vedtoges en grundig istandsættelse af vejen fra Lie til jernbanestationen. Hvis de vejpligtige ikke sørger for tilkørsel af materiel, tilføjes det, vil der blive lejet dertil på de vejpligtiges bekostning. Man har åbenbart haft erfaring for, at visse folk ikke var så ivrige efter at opfylde deres vejpligt.

Fattigvæsenet.

I fattigvæsenssager vedblev fattigkollegiet med sognepræsten som formand at fungere indtil 1871. Man kunne vente, at der efter 1864, hvor en stor del af sognets gårde og huse var nedbrændt, og befolkningen for manges vedkommende havde været evakueret, måtte være et uforholdsmæssig stort antal fattigsager at behandle, men fattigprotokollen viser ikke noget sådant. Derimod foretoges efter krigen store ændringer i ligningsgrundlaget for fattigskatten.

At nøden har været stor i mange hjem, og at mange af sognets beboere var blevet økonomisk ruineret, er dog sikkert. Før krigen var der blevet foretaget en taksation af alle sognets ejendomme med henblik på erstatning i tilfælde af, at en evt. kommende krig skulle bringe nye ødelæggelser over sognet. Men skønt en stor del af sognets huse og gårde var blevet afbrændt af det danske militær, besvarede

den danske regering efter krigen en anmodning fra beboerne om erstatning ved at henvise dem til at anlægge sag ved domstolene. Men denne sag tabte beboerne ved højesteret, idet man henviste dem til de tyske myndigheder, hvorunder de nu hørte.

Allerede under våbenstilstanden var en taksation af krigsskaderne blevet påbegyndt, og ifølge fredstraktaten skulle der nedsættes en særlig kommission til at afgøre størrelsen af erstatningen. Den skulle træde sammen i København, og den danske stat har givet måttet betale sin del af omkostningerne, der udredtes gennem de tyske myndigheder. Men det trak ud med udbetalingerne, som først begyndte i 1866. Man skelnede mellem gamle, halvslidte og nye bygninger, og for de to første kategoriers vedkommende skete der fradrag. Erstatningen kom kun til at andrage 60 % af skadens omfang, idet de sidste 40 % aldrig blev udbetalt.

Fra 1871 overtoges administrationen af fattigsager af en såkaldt fattigrepræsentation for Dybbøl sogns fællesfattigvæsen. Navnet fællesfattigvæsen fortæller, at man som tidligere nævnt allerede på det tidspunkt regnede med 3 kommuner i sognet, selv om ottemændene stadig fungerede og skulle træffe afgørelser i sager vedrørende hele sognet. Sognepræsten var ikke med i fattigrepræsentationen.

Efter landkommunallovens gennemførelse udfærdigedes en statut for »Gesammtarmenverband Dyppel«, dateret 7. august 1893.

Forvaltningen af fattigvæsenet blev i henhold til landkommunalloven overdraget til en forbundsforstander og et forbundsudvalg, der bestod af:

1. Kommuneforstanderen og hans stedfortræder i Dybbøl.
2. Fire af kommunerådet i Dybbøl valgte medlemmer..
3. Kommuneforstanderens stedfortræder i Ragebøl.
4. Et medlem valgt af kommunerådet i Ragebøl.
5. Kommuneforstanderen og hans stedfortræder i Stovgård.
6. Et af kommunerådet i Stovgård valgt medlem.

Hvis Ragebøl senere fik egen kommuneforstander, skulle også han indtræde i udvalget.

De valgte skulle fungere i 6 år. Udvalget skulle af sin midte vælge en forbundsforstander, der tillige var regnskabsfører. Desuden udtoges 2 medlemmer fra Dybbøl, 1 fra Ragebøl og 1 fra Stovgård, til at føre et snævrere tilsyn som fattigplejere (»Armenpfleger«). — Udvalget holdt møde hvert kvartal, eller når $\frac{1}{4}$ af medlemmerne forlangte det.

Fordelingen af omkostningerne for de enkelte kommuner skete efter procentvise forhold således:

Dybbøl betaler for hver 100 mk.	69,00 mk.
Ragebøl betaler for hver 100 mk.	17,52 mk.
Stovgård betaler for hver 100 mk.	13,48 mk.

Endvidere bidroges i forhold til de i kommunerne opkrævede skatter.

Til forbundsforstander valgtes gdr. Christen Hansen, Ravnskobel, der fortsatte i dette hverv til 1913, altså i 20 år. I 1912 lod han sig kun genvælge for 1 år, og hans efterfølger som forbundsforstander blev kommuneformand Chr. Krøger, Dybbøl.

Chr. Hansen var en god dansk mand, af den kendte Nørremølle-slægt. I al sin tid som fattigforbundsforstander førte Chr. Hansen protokollen på dansk, medens hans efterfølger førte den på tysk.

Det lokale fattigvæsen stod under tilsyn af kredsudvalget, der omfattede hele kredsen. Kredsudvalgsarkivet for Sønderborg kreds giver oplysninger om omfanget af fattigvæsenets virksomhed. Fattigudgifterne for Dybbøl sogn udgør således i årene omkring århundredskiftet:

1898	1181,30 mk.
1899	1235,30 mk.
1900	1074,96 mk.
1901	991,00 mk.
1902	942,00 mk.
1903	613,00 mk.

Som man ser, er der en tydeligt faldende tendens i fattigunderstøttelserne, og fra 1913 er der overhovedet ingen i sognet, der er under egentlig fattigforsorg. Dette hænger dog i mindre grad sammen med en stigende velstand i befolkningen, men er mere begrundet i den tyske sociallovgivning.

De tyske sociale forsikringslove.

I 1880'erne gennemførtes i Tyskland en række folkeforsikringslove, der betød en stor forbedring for de små i samfundet. Lovene var i mindre grad et udtryk for Bismarcks sociale indstilling, end de var et (forgæves) led i hans kamp mod det fremtrængende socialdemokrati, der var ham en torn i øjet. Der kom love om sygeforsikring, om invalide- og aldersrente samt ulykkesforsikring.

Der blev tvungen sygeforsikring for medhjælpere, arbejdere og funktionærer af begge køn. Arbejdsgiveren skulle betale $\frac{1}{3}$ af sygekassekontingentet, arbejdstageren selv de $\frac{2}{3}$, men kontingentet måtte ikke overstige 3—4 % af gennemsnitslønnen. Sygekassen ydede den forsikrede fri lægehjælp og medicin for et tidsrum af mindst $\frac{1}{2}$ år, endvidere dagpenge eller frit sygehusophold.

Ulykkesforsikringen betales helt af arbejdsgiverne. Forsikringen dækkede lægehjælp, hospitalsophold osv., der var en følge af arbejdsulykker, og i tilfælde af arbejdsudygtighed gav den adgang til en rente, »Unfallrente«. Ved dødelig udgang af ulykken gav forsikringen begravelseshjælp og hjælp til efterladte.

Forsikringen mod alder, invaliditet og for efterladte var tvungen for de samme befolkningsgrupper, som var tvungent sygeforsikrede. Hertil betalte arbejdsgiveren og den forsikrede hver halvdelen af omkostningerne, men dertil kom også et bidrag fra staten. Bidragene blev betalt ved, at der klæbedes mærker på den forsikredes medlemskort (»klæbekort« eller »kliinkort«). Præmien rettede sig efter lønnen, idet der regnedes med 5 lønklasser. Bidragene i de 5 klasser var henholdsvis 7, 10, 12, 15 og 18 pf. om ugen fra arbejderens side. Vedligeholdt man sit klæbekort, kunne man fra sit fyldte 70. år (fra 1916 det 65. år) opnå henholdsvis 110, 140, 170, 200 eller 230 mk. i årlig aldersrente. — Invalideresatsene lå lidt anderledes, med lavere grundsatser, men i visse tilfælde kunne de overstige aldersrenten betydeligt.

De forsikrede havde krav på disse beløb uanset formue- og indtægtsforhold, hvis man vel at mærke havde holdt sin forsikring vedlige. Her var altså tale om en reel forsikring, hvor udbyttet stod i forhold til, hvad enhver havde ydet bidrag efter.

Den tyske sociallovgivning var i sin tid et førende lovgivningsværk, der har dannet forbillede for tilsvarende lovgivning i mange lande.

Forsikringen for efterladte fik først sin endelige udformning i 1911. Efter den tilkom der invalide enker, undertiden også enkemænd, en årlig rente, ligesom der ydedes forældreløse børn et årligt beløb, indtil de var fyldt 15 år, hvorefter de fik et beløb en gang for alle (»Waisen-aussteuer«).

Det siger sig selv, at en så vidt dreven socialforsikringsordning efterhånden aflastede fattigkassen for de fleste af dens udgifter, men det tog naturligvis nogle år, inden dens virkninger slog igennem.

I 1895 forespurgte kredsudvalget i Sønderborg, hvor mange i Dybbøl sogn der fik a) »Unfallrente«, b) aldersrente, c) invaliderente. Forbundsformanden, Chr. Hansen, svarede: Ingen i sognet nyder disse renter.

År 1900 oplyser han: 7 fra sognet er i fattighus, 3 personer er under fattigforsorg uden for fattighuset, aldersrente får 9 personer (tilsammen 1137,40 mk.), invaliderente får 11 personer (i alt 1357,80 mk.).

1903 var tallene: 1 person i fattighus, 3 under fattigforsorg hos familie el. lign., 6 fik aldersrente (i alt 780,60 mk.), 21 fik invaliderente (tilsammen 2763,00 mk.). — Kredsudvalget forespørger: Er fattigudgifterne siden loven om alders- og invaliderente gået ned? Svar: ja. —

Har de fattige siden nedgangen i udgifter til fattigvæsenet fået højere understøttelse? — Svar: nej.

1913 oplyses: Ingen i sognet er under egentlig fattigforsorg, 5 får aldersrente, 18 får invaliderente og 14 får »Unfallrente«.

Hvad der ikke fremgår af disse oplysninger, er at der stadig fandt en form for fattigunderstøttelse sted uden om det kommunale fattigvæsen. Efter at dette ved overgangen til preussisk styre var blevet skilt fra kirken, vedblev man ved alle gudstjenester at bære klingpungen (en pose med en klokke på en lang stang) eller tavlen (en firkantet æske på en stang) rundt i kirken. Heri kunne så enhver kirkegænger lægge sin skærv, og det indsamlede beløb, der forvaltedes af kirkeforstanderskabet, gik til hjælp til sognets trængende.

En regnskabsbog for disse midler, som findes i præstegårdens arkiv, viser, at i pastor Clausens tid (indtil 1902) blev denne hjælp som regel udbetalt 2 gange om året, men efter at pastor Hansen er blevet sognets præst, og de sociale forhold i det hele er blevet kendeligt bedre, er man gået over til en årlig juleuddeling i stedet for, og regnskabsbogen slutter med året 1923, som må være det sidste år, klingpungen eller tavlen har været i brug.

Naturligvis omfatter hjælpen ikke store beløb, men har dog sikkert været med til at sprede glæde i mange hjem. Indtil 1902 var der almindeligvis 12—15 fattige, for størstedelen enker, der blev betænkt ved den halvårige uddeling, og de tildelte beløb lå som regel på 6—8 mark.

Juleuddelingerne efter 1902 omfatter som regel ca. en snes personer, og beløbene udgjorde i tysk tid fra 6—20 mk., efter 1920 10—20 kr.

At man fra 1913 ikke mere havde nogen egentlig fattigforsorg, betyder dog ikke, at forbundsudvalget nu var blevet arbejdsløst. Der er stadig fattigunderstøttelsessager at behandle, men man søger — navnlig med henvisning til forsikringslovene — at begrænse hjælpen mest muligt. Resultatet er for de fleste sagers vedkommende afvisning. Som eksempel kan nævnes: Til et møde i 1914 forelå en ansøgning gennem fattigforvaltningen i Sønderborg om, at Dybbøl sogns fattigvæsen betaler omkostningerne ved et sygehusophold for en kone fra sognet. Ansøgningen blev afvist med den begrundelse, at konen havde haft daglønnet arbejde og derfor måtte være dækket af sin forsikring. Endvidere skønnedes, at hendes mand ikke var så ubemidlet, at han ikke kunne betale udgifterne. — Et par sager mere behandledes på samme møde, men de afvistes ligeledes. En af dem var en ansøgning fra en læge i Sønderborg om betaling af en regning vedrørende et sygebesøg hos et barn fra et småkårshjem, men udvalget besluttede fremtidig kun

at tage sig af lægeregninger, når der forelå et andragende fra patienten eller dennes pårørende.

Det synes i det hele taget, at forbundsudvalget i tiden henimod 1914 er kommet til den anskuelse, at med den sociallovgivning, man havde, måtte fattigunderstøttelse være en sjælden undtagelse, og at ansøgninger om hjælp oftest var begrundet i selvforskyldt trang. Fra et møde i 1912 sendte man således en forespørgsel til kredsudvalget om, hvilke forholdsregler man skulle tage mod »dovne og drikfældige personer«, der forsømmer deres underholdspligt, og man spørger, om man ikke i henhold til loven kan anbringe dem i en arbejdsanstalt. Der foreligger imidlertid ikke noget om, hvilket svar man evt. har fået på forespørgslen.

Som det ses af foranstående oplysninger fra 1900 og 1903 var nogle af de fattigunderstøttede anbragt i fattighuse. Ældre folk i sognet ved imidlertid ikke noget om fattighuse i sognet på den tid til trods for, at fattigregnskaberne helt frem til 1913 omtaler tre fattighuse, et i hver af kommunerne Dybbøl, Ragebøl og Stovgård. Forklaringen synes at være den, at fattigvæsenet har erhvervet sig huse til anbringelse af husvilde fattige familier, ikke som nogen fattiginstitution, men for at have boliger i beredskab for trængende familier. Undertiden fremgår det, at de har været udlejede, men blev en fattigunderstøttet familie anbragt deri, blev den opført som forsørgt i fattighus.

Skatter.

Det tyske kejserrige dækkede udelukkende sit skattebehov gennem indirekte skatter, forbrugs- og omsætningskatter og navnlig gennem toldskatter.

Kongeriget Preussen fik de fleste af sine indtægter gennem statsjede virksomheder som jernbaner, skove, domæner, miner, statslotteri osv., mens resten, ca. $\frac{1}{4}$ af indtægterne, måtte opkræves gennem skatter. Indtil 1890'erne opkrævede den preussiske stat 3 såkaldte realskatter, nemlig grund-, bygnings- og næringsskatter. Senere blev provenuet af disse skatter overladt til kommunerne, men ligningen til dem blev stadig foretaget af statsmyndighederne med den begrundelse, at de var bestemmende for valgretten til både stat og kommune. — Statsskatterne blev så fra nu af i det væsentlige indkomst- og formueskatter.

Med hensyn til indkomsts-katten skelnedes mellem klasseskatten og den klassificerede indkomsts-kat. Indkomster under 3000 mk. betalte kun klasseskat. Skatteyderne var delt i 3 hovedklasser, der igen havde underklasser, og skattesatserne lå mellem 1,50 mk. og 72 mk.

Af indtægter over 3000 mk. betaltes klassificeret indkomsts-kat. Ingen måtte dog betale mere end 3 % af sin indkomst. — I 1891 ophævedes

den klassificerede indkomstskat, og der indførtes som noget nyt selvangivelsespligt for indkomster over 3000 mk. Skatten for disse indtægtsklasser var progressiv, idet dog et beløb på 900 mk. var skattefrit.

Formueskatten blev indført i 1893 som en tillægsskat til indkomstskatten og gik under navnet »Ergänzungssteuer«. Mærkeligt nok var der ingen selvangivelsespligt vedrørende formuen, og formueskatten var ikke progressiv.

Af de såkaldte realskatter ramte næringskatten (»Gewerbsteuer«) især håndværk og industri samt handel. De næringsdrivende var delt i 4 klasser på grundlag af deres selvangivne indkomst. Inden for klasserne i de enkelte ligningsdistrikter dannede skatteyderne et skatteselskab, der in solidum indestod for et pålignet beløb for det pågældende skatteår.

Grundskatten, der især angik landbruget, indførtes i Slesvig-Holsten i 1870'erne efter et grundigt forarbejde. Hele provinsen skulle udrede et ganske bestemt beløb i grundskat, og fordelingen skete efter »Reinertrag« (grundskyldnettoudbytte).

»Reinertrag« blev for den enkelte grundejer beregnet på grundlag af en parcellfortegnelse (Parzellkataster), der uden hensyn til jordens beliggenhed skulle angive den ubebyggede jords nettoudbytte. Den forudgående jordopmåling og bonitering foretoges i Nordslesvig i begyndelsen af 1870'erne og var et mægtigt arbejde, der optog sindene stærkt i landbefolkningen. Hver kreds havde sit »Katasteramt«, (Haderslev amt dog to, østeramtet og vesteramtet), der skulle holde hele kortmaterialet så vel som »Flurbuch« og »Grundsteuermutterrolle« a jour for hver enkelt kommune. Både Flurbuch og Mutterrolle er i behold for alle Dybbøl sogns tre kommuner, og talrige rettelser er indføjede ved jordhandel og ejerskifte.

Bygningsskatten pålignedes efter bygningens nytteværdi og efter klassetarif. Af boliger betaltes 4 % af nytteværdien, af erhvervs-mæssige bygninger 2 %, idet dog landbrugsbygninger var fritaget. — Katasteramterne førte en »Gebäudesteuerrolle«, der indeholdt en fortegnelse over de til enhver ejendom hørende bygninger med angivelse af nytteværdi og bygningsskat. Naturligvis måtte også denne fortegnelse holdes a jour.

Foruden skatterne til stat og kommune skulle også kredsens udgifter dækkes gennem skatter. Kredsforvaltningen krævede stadig flere penge, fortrinsvis til vej- og jernbaneanlæg. For Sønderborg kreds' vedkommende var det især amtsbanerne, der bragte skatterne i vejret. Kreds-skatterne betaltes delvis som et procenttillæg til indkomst- og realskatterne, men derudover fik kredsene ved lov af 1906 adgang til at opkræve indirekte skatter af forskellig art.

Hvor meget den enkelte skatteyder betalte i samlet skat, har det ikke været muligt at finde nøjagtige tal på for Dybbøl sogn, da beløbene for indkomst- og formueskat mangler. Derimod kan eksempelvis nævnes, at en gård på 32,83 ha i 1895 betalte i grundskat 128,86 mk., i bygningsskat 14,40 mk., i alt 143,26 mk. — 1911 er samme gårds areal øget til 37 ha, og grundskatten er nu 138,94 mk., bygningsskatten er 14,80 mk., så stigningen svarer nogenlunde til gårdens øgede areal. Derimod er indkomst- og formueskatten sikkert steget væsentligt. Til sammenligning kan nævnes, at en gårdmand i Felsted (40 ha) i 1895 kunne nøjes med en indkomst- og formueskat på 1,92 mk., men i 1915 måtte betales 68,20 mk. — Skatteevnen er gået fremad med de bedre tider, men omfanget af det offentliges behov er nok steget i endnu hurtigere takt. — Skattebeløbene forekommer os i dag ikke særlig imponerende, men de har sikkert efter den tids fodhold virket høje nok.

Gendarmerne.

Sognefogder fandtes ikke i den preussiske administration. Derimod var der ansat tjenestemænd, der kaldtes gendarm, til at varetage lokale politimæssige opgaver. Regelen var, at der var ansat en gendarm i hvert sogn. Gendarmen i Dybbøl havde bolig i huset Dybbøl Banke 25, som efter genforeningen blev købt af Martin Hansen.

Som regel var gendarmen ikke særlig velset af den danske befolkning. Det var ham, der skulle overvåge »ro og orden«, og dertil hørte, at befolkningen ikke på udæskende måde gav sit nationale sindelag til kende. Især i Köller-tiden var gendarmerne ildeset. De dukkede af og til op ved møder i forsamlingshusene, især hvis der var en taler fra kongeriget, de overvågede, at tjenestekarle og -piger fra kongeriget ikke deltog i nationale møder, — i så fald blev de udvist, — og de voldte i det hele taget den dansksindede befolkning store fortrædeligheder. Under den første verdenskrig skulle de holde opsyn med, at navnlig bønderne ikke overtrådte forordninger vedrørende levnedsmiddelforsyningen ved ulovlige slagtinger, maling af eget korn osv. Gendarmen i Dybbøl hed på den tid Johannsen, men da han og hans familie selv gerne ville leve godt, lykkedes det bønderne i Dybbøl sogn at pacificere ham, så han under krigen faktisk var en skikkelig mand. »Blanke Jens« kaldte man ham på grund af pikkelhuen.

NABOSKABET TIL KØBSTADEN

Det har altid været en fordel for et landsogn at ligge nær ved en købstad. Her kunne bønderne afsætte deres varer, og her kunne de gøre deres indkøb. For en og anden lod det sig gøre at finde bedre lønnet arbejde i købstaden, end landsbyen kunne byde på.

Der var dog en stor hindring for forbindelsen mellem Dybbøl og Sønderborg: Alssund skilte. Forbindelsen over dette farvand blev gennem århundreder opretholdt ved færgesejlsads. Oprindeligt har der næppe været nogen fast færgeforbindelse, som der blev senere hen. Der blev oprettet en færgekro på begge sider af sundet, og en trækfærge blev sat ind, senere måtte der to trækfærger til. De blev drevet af et håndspil ved hjælp af et tov. Færgerne sejlede mellem en kro på hjørnet af det nuværende Langbrogade og Sundgade til det sted på Als-siden, hvor tidligere hotel »Rondeel« lå, ca. 100 m nord for slottet.

Færgerne var underlagt en færgeinspektør, som havde tilsynet med forpagterne, dvs. færgemændene. Disse havde pligt til at føre kontrol med de folk, de førte over. Efterlyste forbrydere, tiggere, zigøjnere, letlevende kvinder og soldater måtte ikke overføres, uden at de fremviste pas og andre forordnede papirer som skudsmålssbog. Af færgemændene kan nævnes Peter Kock, Matthias Treven, Chr. Matthiesen, Hans Asmussen, Joachim Holm, Michel Hinsch samt slægten Clausen, der havde færgeriet forpagtet i 3 generationer. Den sidste af dem, Johan Frederik Clausen, døde i 1862.

Det tog tid at komme over, selv om der efter fartplanerne var jævnlige forbindelser dag og nat. Var der hård søgang, kunne man komme ud for at måtte vente i timer, undertiden i dage for at få færgelejlighed, så der var god brug for færgekroerne. Dertil kom, at der måtte betales færgepenge, oftest endda drikkepenge til færgemanden. Kom man kørende eller ridende ad chausseen fra Flensborg, måtte man først standse ved bomhuset, som endnu ligger på Dybbøl Banke mellem Skansehuset og hotellet, og betale bompeng, der gik til vedligeholdelse af chausseen, og dernæst altså færgepenge for at blive sat over Alssund, så en tur til Sønderborg var ikke uden omkostninger. Beboerne i Dybbøl sogn havde dog ifølge kontrakt af 1753 særligt gunstige takster for overfarten.

Men disse forhold var til skade både for næringslivet i Sønderborg og for oplandet på Sundeved, så det undrer ikke, at planerne om en broforbindelse dukkede op. Så langt tilbage som i året 1698 bevirkede nogle nye og forhøjede færgetakster, som færgemanden Henrik Matthiesen havde fået godkendt, at mange bønder på Sundeved begyndte at bringe deres varer andetsteds hen.

Det blev treårskrigen, der satte skub i disse planer, så de blev virkeliggjort. Militæret savnede under krigen en broforbindelse, og man løste problemet interimistisk ved at lægge en række pontoner (fladbundede både), der tjente som underlag for en flydende bro. Nu havde man set, hvordan en broforbindelse forholdsvis let og billigt kunne etableres, og det blev da også en mand fra militæret, løjtnant Chr.

Petersen, der året efter krigens afslutning, i 1851, forelagde en fuldt udarbejdet tegning til en pontonbro, og denne plan blev fulgt, da projektet blev gennemført. Det skete i 1856, og udgiften, ca. 80.000 rbdlr., fordeltes mellem den danske stat, byen og amtet. Arbejdet blev påbegyndt i foråret, og indvielsen fandt sted den 21. september samme år under stor højtidelighed. Pastor Karstensen i Dybbøl havde skrevet 2 sange til lejligheden, et udtryk for, at glæden var lige stor på begge sider af sundet. Den ene blev sunget på broen ved selve indvielsen og indledtes med følgende strofer:

»Vær hilset, dag, vi ventet har så længe.
Det skønne værk er nu tilendebragt.
Fra bred til bred henover blomstersenge
en god og trofast vej nu er henlagt«.

Den anden sang blev sunget ved en efterfølgende fest på rådhuset. — Broen fik med kongens tilladelse navnet »Kong Frederik den Syvendes Bro«. Kongen var dog ikke selv til stede ved indvielsen, men der var igen fest i Sønderborg året efter, da Frederik den Syvende inspicerede broen.

Det var en vældig fordel for byen og for oplandet på Sundeved, at man nu havde fået en fast forbindelse, men passagen over broen var ikke gratis og blev det ikke, så længe denne bro eksisterede. Bro-taksterne svarede nogenlunde til de gamle færgetakster og var til at begynde med f. eks.: en karet eller wienvogn forspændt med to heste 24 sk., en do. med 4 heste 40 sk., med 6 heste 56 sk. For en vogn med læs (200 pund og derover) betaltes 16 sk., passagerer udover kusken 3 sk. for voksne og 2 sk. for et barn. For en ridende betaltes 8 sk., for en hest, et stk. kvæg, et svin eller et får, en gris eller et lam betaltes 4 sk. pr. stk., for en gående person 3 sk. — Broen kunne åbnes for gennemsejling ved, at de bevægelige broled kunne svinges ud til siden, så der blev en åbning.

Under den første verdenskrig flyttede den tyske militærkommando for en tid broen til Arnæs ved Slien, og befolkningen måtte da vænne sig til igen at blive færget over sundet. En provisorisk færge måtte sammen med motorbåden »Neptun« klare overfarten. Stor var glæden, da broen efter godt 3 måneders fravær kom hjem igen.

Pontonbroen blev ved med at gøre tjeneste, indtil den afløstes af den nuværende bro, »Kong Christian den Tiendes Bro«, der indviedes den 7. oktober 1930, og som endnu (1976) er den eneste broforbindelse mellem Als og Sundeved, selv om en ny bro med omfartsvej er projekteret. Med den nuværende bro bortfaldt broafgifterne, så Sundeved

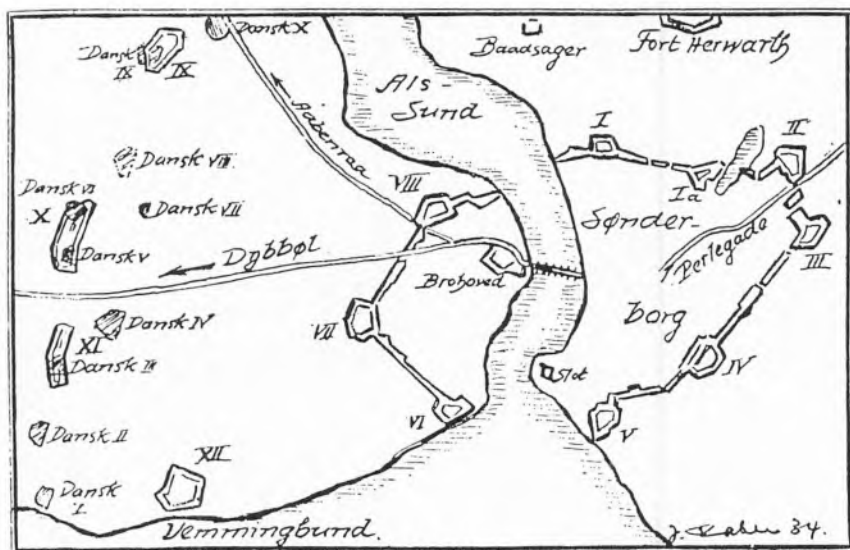
og Als nu kan betragtes som landfaste med hinanden, omend brooplukninger og reparationer på brooplukningsmekanismen m. m. af og til minder os om det skillende farvand.

En anden følge af naboskabet til købstaden er den, at en ekspanderende by som Sønderborg fra tid til anden vil komme til at mangle arealer og derfor er henvist til at skaffe sig disse ved krav om indlemmelse fra de tilstødende landkommuner, i dette tilfælde fra Ulkebøl og fra Dybbøl. Grænsen mellem Sønderborg og Dybbøl var oprindelig den naturlige: Alssund, men allerede langt tilbage, i hvert fald før 1864, havde Sønderborg fået indlemmet en strimmel jord på Sundevedsiden, omtrent fra det nuværende banegårdsareal til sydenden af Sundgade. Denne indlemmelse er utvivlsomt sket af hensyn til færgeforbindelsen, idet det var Sønderborg by, der besad færgerettighederne og etablerede de til færgeriet nødvendige anlæg på begge sider af sundet. I 1871 lå der på Sundevedsiden 22 huse, der hørte til Sønderborg købstad.

Den næste indlemmelse fuldførtes efter flerårige forhandlinger i 1874. Sønderborg by var på det tidspunkt virkelig i bekneb for arealer til udvidelser. Alle huse var beboede og alle grunde optaget, så huslejerne var, berettes det, på højde med lejerne i de store byer. Slotsgrunden dannede en egen kommune, og f. eks. Mølby og andre til byområdet hørende bebyggelser hørte heller ikke kommunalt til købstaden.

Byen erhvervede ved køb Ladegården og søgte den indlemmet i købstadskommunen, hvorved byen ville udvides helt ud til Sønderskoven. Også på Sundevedsiden søgte man om arealudvidelser, og byens andragende fandt helt og fuldt støtte hos kongen og indenrigsministeriet i Preussen, da man ved kgl. brev af 16. september 1874 fik sanktion fra allerhøjeste sted til at foretage de påtænkte indlemmelser. Når man satsede på indlemmelser også fra Dybbøl, var dette næppe begrundet i et ønske om en bymæssig bebyggelse på Sundevedsiden. Tværtimod var dette imod byens ønsker, da eventuelle forretninger og erhvervsmæssige virksomheder der kunne friste sundevedboerne til at undgå broafgifterne og lade sig betjene på deres egen side af sundet. At der alligevel efterhånden kom bymæssig bebyggelse i det indlemmede område fra Dybbøl, er en anden sag.

Nej, den egentlige baggrund for byens og statens ønske om ekspansion på Sundevedsiden må søges i de militære forhold. »Slesvigs land genvundet, det er kampens mål«, sang vi i Danmark efter 1864, og det var ikke bare lyrik, men en tanke, der næredes i vide kredse i det danske folk efter tabet af Sønderjylland. Især stillede man forhåbninger til en eventuel alliance med Frankrig. Også tyskerne var i høj

Kort over fæstningen Sønderborg—Dybbøl.
(Efter J. Raben: Den preussiske fæstning Sønderborg Dybbøl
i Fra Als og Sundeved, 10.

grad opmærksomme på denne mulighed og traf deres forholdsregler. Blandt disse var anlægget af fæstningen Sønderborg—Dybbøl, som påbegyndtes allerede i 1865. Den bestod af 3 rækker skanser, en række øst om Sønderborg og to rækker på Dybbølsiden. Skanserne øst om byen havde numrene 1—5. Skanse 1 lå på Engelshøjgade, skanse 5 ved Batterivej. Det store fort »Herwarth« på Engelshøj anlagdes på foranledning af den fransk-tyske krig i 1870. — Den indre skanserække på Sundevedsiden (skanserne 6—8) strakte sig fra Vesterhagen til Statsbanernes grund ved Allsund. Skanse 8 lå, hvor vandtårnet nu ligger. — Den ydre skanserække, skanserne 9—12, blev anlagt på den gamle danske skanselinie, hvor de ses endnu og af besøgende ofte forveksles med de danske skanserester fra 1864.

Naturligvis fulgte der med dette fæstningsanlæg en stor militærforlægning til Sønderborg. I 1867 havde byen således 5558 indbyggere, hvoraf de militære personer udgjorde 1125.

Den nye grænse mellem Dybbøl og Sønderborg blev da lagt således, at den stort set fulgte den indre skanserække, således at befæstningsanlæggene her helt og fuldt kom til at ligge i Sønderborg kommune, mens skanserækken på Dybbøl Banke forblev ved Dybbøl. Man har kaldt det indlemmede område for Langbroområdet, fordi det bl. a. indeholdt bygningerne og en del af jorden til gården Langbrogård, i alt 32 tønder land. Derudover omfattede indlemmelsen et husmands-

sted samt 5 beboelseshuse og 3 gårdparceller. Samtlige nuværende gader syd for Dybbølgade er beliggende på det indlemmede areal, dog med undtagelse af den kyststrimmel, der i forvejen hørte til Sønderborg. Nord for Dybbølgade fulgtes en linie, der mod øst gik langs den senere jernbanelinie og inddrog det nuværende jernbaneterræn, Skrænten, dele af Vissingsgade, Redstedgade og Åbenråvej. Denne grænse-dragning holdt indtil 1951, da en ny indlemmelse fandt sted, og slutstenen var oprettelsen af Sønderborg storkommune i 1970, hvori hele Dybbøl sogn indgik, men herom i et senere afsnit.

VERDENSKRIG OG GENFORENING

Af Inge Adriansen

Mindefesterne i 50-året.

Ved halvtredsårsdagen for stormen på skanserne i april 1864 blev der afholdt fester og højtideligheder, såvel fra dansk som fra tysk side. De officielle, tyske minde- og takkefester begyndte allerede i februar og fik et meget stort omfang. Foran Sønderborg Slot, som var preussisk infanterikaserne, blev der i april opstillet pavilloner, hvori der blev lavet en stor mindeudstilling, bl. a. med en terrænmodel af Dybbølstillingen, våben og uniformer, talrige fotos og træsnit. Her kunne man supplere sin viden før eller efter en tur gennem den egentlige slagmark. Selve stormdagen d. 18. april fejredes med festtog gennem byen til skanseområdet, kransenedlæggelse på gravene og udsmykning af det store sejrsmonument ved skanse fire. De tyske veteraner havde fri befording på jernbane til Sønderborg og deltog talrigt i festlighederne og takkegudstjenesten. Fra dansk side foretog man sig kun lidt. Det vigtigste danske indslag d. 18 april var opsættelse af en mindeplade på Dybbøl Mølle, som jo var i dansk besiddelse. Tavlen tekst var forfattet af pastor Thodur Thomasson i Horsens.

Tvende Gange skudt i Grus,
Atter rejst som Møllehus,
Vogter for et Mindebo,
Selv en Bavta dansk og tro.
Speid saa langt dit Øje naar,
Grav ved Grav paa Marken staar.
Danske Mænd gav Livet hen,
Trofast holder Skansen end.
Taaredugget Æreskrans
Slaar om Dybbøls Navn sin Glans.
Slægter dø, men Sproget binder,
Fremtid gror af dyre Minder.

Teksten blev af de tyske myndigheder opfattet som groft krænkende, og pladen blev straks fjernet af amtsforstanderen. Det var især linien

Udsigt ca. 1910 fra Sønderborg mod Dybbøl Banke med det preussiske mindesmærke og Dybbøl Mølle som udtryk for, at just dette sted rummer minder både for tysk- og dansksindede. (Museet på Sønderborg Slot).

»danske mænd gav livet hen, troskab holder skansen end«, som blev opfattet som æreskrænkende, da hele festoptøget med de tyske veteraner fra 1864 i spidsen skulle drage forbi møllehuset samme dag.

»Dybbøl-Posten« kommenterede episoden således: »Vore modstandere er altid sig selv lig. End ikke på en så mindetung dag som denne kan de undlade triumferende at vise os, at vi er under et hårdt og skånselsløst herredømme. Men intet illustrerer forøvrigt bedre, hvor lidt de mellemliggende 50 år har bragt dem nærmere til det land og den befolkning, som kampen stod om.«

Den 18. og 19. april afholdtes ialt tre større festligheder på Dybbøl. Hovedtalerne hyldede ikke blot den sejrende, men også den tabende part, og der blev nedlagt krans ved flere danske grave på Dybbøl. Derimod var det forbudt at nedlægge krans med rød-hvide bånd, og den dansksindede del af befolkningen måtte i tavshed lytte til den udfordrende tone fra en del af de tyske talere. Samtidig skærpedes voldspolitikken i mindeåret. Det blev forbudt for alle lærere og præster at tale i danske forsamlingshuse. Frimenighedspræster måtte ikke foretage jordpåkastelser, og der måtte ikke være klokkeringning ved jord-

fæstelse af medlemmerne af frimenighederne. Loven om tvangsefterskoler trådte i kraft i 1914, og jordkampen intensiveredes, mens udvisninger hørte til dagens orden.

Svaret fra dansk side blev givet af H. P. Hanssen på det danske årsmøde i Haderslev i midten af juni 1914. Han indledte sin tale med disse ord: »Vore modstandere fejrer hertugdømmernes løsrivelse fra Danmark med megen brask og bram, med fakkeltog, kommers og halløj. Det falder os ikke ind at nægte dem ret og adkomst til at holde sejrsfester til minde om de sejre, som de faktisk vandt for halvtreds år siden, men vi finder, at de kunne fejre dem på en hensynsfuldere og værdigere måde.«

50-året gav anledning til endnu en stor tysk sejrsfest på Dybbøl. Den afholdtes den 28. juni 1914 til minde om overgangen til Als natten mellem 28. og 29. juni 1864. Ialt 1500 veteraner deltog i festen, som efter tyske opgivelser samlede 20.000 deltagere i den nuværende Kongeskanse på Dybbøl. Prins Heinrich holdt her hovedtalen, hvori han bl. a. sagde: »Jeg håber, at tysk ånd og tysk væsen i fremtiden vil trænge igennem til vort nordlige grænseland.« Prinsen opholdt sig endnu i skansen, da han fik overrakt et il-telegram om mordet i Sarajevo. To timer senere var han på vej til Kiel, og en måned senere var krigen en realitet. Således afsluttedes den sidste tyske fest i Dybbøl sogn.

Første Verdenskrig's udbrud.

Første august 1914 brød første verdenskrig ud. Den forandrede med et slag tilværelsen for de fleste mennesker i det tysk kejserrige. For at sikre sig mod »indre fjender« lod den tyske regering en lang række mistænkelige personer arrestere overalt i riget

Særlig mange arrestationer skete i områder med nationale mindretal, bl. a. i Slesvig. På Als og Sundeved arresteredes de fremtrædende dansksindede personer og interneredes i et par uger på det nyindviede danske forsamlingshus »Sønderborghus« i Sønderborg. Fra Dybbøl sogn var J. Zachariassen, Mejerigården, Jørgen Hansen, Dybbølmark, R. Jessen, Surløkke, og Jens Staadsen blandt civilfangerne på »Sønderborghus«. Sagen vakte stor opmærksomhed i Danmark, og i rigsdagen i Berlin protesterede H. P. Hanssen i skarpe vendinger over arrestationerne.

J. Zachariassen førte dagbog under hele sin arresttid fra 5. august til 12. september 1914. Denne dagbog findes i privateje hos familien, og med dens tilladelse vil der her blive gengivet tre afsnit, der fortæller

om forskellige perioder i fangenskabet, som indledtes på det beslaglagte danske forsamlingshus, Sønderborghus. Senere overflyttedes civilfanterne til slottet, den daværende infanterikaserne.

Uddrag af J. Zachariassens dagbog fra 1914.

Arrestationen:

Mandag den 5. August 1914 havde vi lige begyndt at høste med det Mandskab, der var tilbage. 2 Karle var rejst om Søndagen. Røgteren skulde møde om Onsdagen. En Mejerist fra Kongeriet var ogsaa rejst om Søndagen, og én skulde møde om Onsdagen. Om Eftermiddagen havde jeg kørt med Selvbinderen, vi havde faaet vor Nadver og var i færd med at ordne Sagerne, der skulde stilles med en Hest Tirsdag Morgen Kl. 6 i Sønderborg. Da jeg kom ud i Gaarden, var der 2 Automobiler der, og pludselig kommer en Gendarm fra hver sin Kant af Gaarden. Overvagtimesteren kom først og erklærede mig for arresteret. Jeg fik Lov at tage en anden Trøje paa (jeg gik i en snavset Høsttrøje), men ellers skulde jeg med, som jeg var. Med begge Biler kørte vi saa til Sottrup, hvor Jørgen Bonfeldt fik samme Besked og maatte med i den anden Bil. Derfra gik det til Jørgen Alexandersen, Sottrup, men Arrestordren lød på Peter Alexandersen, og da Sønnen med dette Navn den Dag var rejst for at melde sig, kørte vi til Stationen; der kom Jørgen Alexandersen på Toget; han blev anholdt og maatte med i Ventesalen. Der blev vi bevogtet af Gendarmen fra Sottrup, der forbød os at tale et eneste Ord dansk og gjorde os opmærksom paa, at han havde Revolveren ladt, idet han bekræftede dette ved at slaa paa den, og at han skød os ned, saa snart vi gjorde tegn til Flugt.

En af de første Lørdage:

Urmager Bleshøjs Søn var her, og jeg (har) sagt til ham, om han ikke kunde finde et Spisested, der kunde levere os borgerlig Mad til ikke for store Penge, jeg regnede med en Mark for Middagsmaden. Følgen af dette blev, at jeg Søndag Middag fik Mad fra en Nielsen i Søndergade. Derfra fik jeg saa Mad i denne Uge. Ottesen, Broager, spiste med, der var omtrent nok til os begge. Søndag Eftermiddag Kl. 5 var der mødt en Del af vore Pårørende, da kom ogsaa Sophie, Jørgen og Svend, de fik lov til at komme op paa Kaserne i en Stue, hvor vi fik lov at tale sammen. En Underofficer var til stede, men vi fik alligevel Lov til at tale sammen paa dansk. Saa var vi sammen til Gudstjeneste og sammen til Alters, og bagefter fik vi Lov til at gaa og samtale en halv Time i Gaarden. Denne Sammenkomst hjalp nok Sophie en Del. Det havde nok været strængt for hende, og vel for dem alle derhjemme, det var ellers underligt at samles til Gudstjeneste under disse forhold, men det skal siges til Præstens Ros, at han ikke kom med nogen Ytring, der kunde saare os.

12. September.

I Dag er det Nannes Fødselsdag, Sophie er jo nok rejst i Morgenstunden, jeg ønsker baade hende og dem megen Fornøjelse. Lærer Andresen, Broager, fejrer Sølvbryllup i Dag. Der kom Bud til ham, at han maatte faa en Stue, hvor han kunde samles med sin Familie, der er altsaa igen Udsigt til at

Under gulvet i Dybbøl mejeri, bygget i 1914, blev der i 1975 fremdraget denne tomme sømpakke, der har været anvendt ved en helt privat »grundstensnedlæggelse«. Teksten lyder: »Kristian Nielsen i Wester Sottrup har Tömret dette Meieri i 1914. Mit Önske er at Tüskland maa tabe denne Krieg«. (Foto på Museet på Sønderborg Slot)

komme hjem i Dag. I Nat har det stormet, og i Aftes og nu til Morgen har det regnet lidt, Barometeret er faldet stærkt.

Samme dag, men tilføjet med lidt ændret skrift:

Kl. 10 blev vi kaldt ud, vore Navne blev oplæst, og de halve af os fik Besked om at gaa 3 og 3 ad Gangen hen til la Motte. Der mødte vi saa; Betingelserne for Løsladelsen blev oplæst, som vi skulde skrive under, og saa kunde vi gaa hjem.

Værnepligten

Den ubegrundede arrestation af civile, dansksindede personligheder havde vist, at det tyske kejserrige ikke stoledes på mindretallets loyalitet. Denne mistro gav dyb bitterhed i de danske rækker og gjorde det lidt nemmere for enkelte værnepligtige at beslutte sig for flugt til Danmark. Mange værnepligtige unge mænd kom her ind i et svært dilemma. De kunne enten følge pligtens bud og deltage i en for dem uvedkommende krig med risiko for død eller lemlæstelse, eller de kunne følge hjertets trang og flygte til Danmark, men derved afskar de sig fra hjemstavnen og var for altid udelukket fra at deltage i nationalt arbejde. Kun få valgte »den private løsning«, og dette måtte den danske befolkning være dybt taknemmelig over ved afstemningen i 1920.

Næsten alle familier i Dybbøl blev berørt af indkaldelserne til hæren. Under normale omstændigheder var der indkaldt en fredsstyrke på ca. 1 % af befolkningen. Men ved krigsudbruddet blev alle 20—45-årige mænd indkaldt, og i løbet af krigen nedsattes værnepligtsalderen til 17 og hævedes til 50 år. Desuden indførtes arbejdspligt for de 50—60-årige. Fra dansk-national side har man anført, at de nordslesvigske soldater blev sendt på de farligste poster og ofte til fjerne regimente. Dette synes ikke at være helt rigtigt. Af det første indkaldte mandskab kom de fleste til regimente med garnisonssted i hertugdømmerne. Senere spredtes nordslesvigerne mellem alle tænkelige hærafdelinger. Der var således også nordslesvigere i den bayerske og den sachsiske hær.

Det præcise antal nordslesvigske krigsdeltagere kendes ikke. H. P. Hanssen nævner tallet ca. 30.000, men fra tysk side anfægtes dette, og det sættes kun til 22—25.000 mand. Det nøjagtige antal værnepligtige fra Dybbøl sogn kendes heller ikke. Derimod ved vi, hvor mange der omkom. Ialt 35 mand for Dybbøl sogn faldt under verdenskrigen. På Als og Sundeved faldt der ialt 1.179, svarende til 3 % af befolkningstallet. I Dybbøl sogn udgjorde de 35 faldne også 3 % af befolkningstallet ved folketællingen i 1910. Måske finder nogle, at tallet 3 % ikke lyder af særlig meget, men det bør betænkes, at de faldne alle var mænd, som var i deres bedste alder, og for manges vedkommende efterlod de sig hustru og børn, kæreste eller forældre. Også for landbrugets generationsskifte blev de manglende 3 % af befolkningen mærkbart.

Navnene på verdenskrigens 35 ofre fra Dybbøl sogn:

H. P. Hansen, født 15/12 1883, savnet 9/9 1914
Jens Christensen, født 7/2 1889, savnet 9/9 1914
Nis Schlichting, født 8/10 1893, død 9/9 1914
Peter A. Heuck, født 9/9 1891, død 19/9 1914
Rasmus Jepsen, født 7/9 1889, død 5/10 1914
H. Peter Petersen, født 29/5 1891, død 8/10 1914
J. Peter Petersen, født 30/7 1877, død 19/2 1915
Thomas Petersen, født 14/3 1880, død 15/3 1915
Jørgen P. Zachariassen, født 11/7 1892, død 26/4 1915
Christian Lorenzen, født 25/1 1877, død 23/5 1915
Andreas Nickles, født 22/7 1892, død 4/8 1915
Jens Christensen, født 10/6 1888, død 19/8 1915
Jørgen Larsen, født 20/5 1884, død 27/8 1915
Claus Nissen, født 2/11 1881, død 29/12 1915
Christen Hansen, født 7/8 1886, død 24/2 1916
Hans Christensen, født 27/1 1885, savnet 3/? 1916

Nicolai Johansen, født 6/5 1894, død 9/5 1915
 Jørgen Clausen, født 23/7 1881, død 1/10 1916
 Niels J. Dau, født 23/6 1897, død 24/9 1916
 Christian Andersen, født 22/3 1891, død 17/5 1916
 Jens J. Hammeleff, født 12/11 1884, død 13/10 1916
 Hans Lyk, født 6/1 1887, savnet 12. 1916.
 C. Frederik Heuck, født 11/7 1885, død 4/2 1917
 Christian Matzen, født 20/1 1872, død 19/4 1917
 Peter J. Jensen, født 8/1 1881, død 10/8 1917
 Peter Petersen, født 8/12 1898, død 30/8 1917
 Ernst Kr. Iversen, født 27/3 1897, død 2/4 1918
 Lauritz Bojsen, født 24/8 1897, død 24/4 1918
 Hans Fr. Hansen, født 18/4 1879, død 7/6 1918
 Jens Johansen, født 28/4 1898, død 29/6 1918
 Peter Hansen, født 1/12 1896, savnet 8/? 1918
 Hans Hansen, født 4/1 1894, død 4/10 1918
 Chresten Jepsen, født 5/5 1896, død 11/1 1919
 August V. Heuck, født 13/11 1894, død 28/2 1919
 Jørgen Hansen, født 15/3 1890, savnet

Frontliv.

Blandt frontbreve er der her udvalgt nogle få karakteristiske, som giver lidt af stemningen hos soldaterne og i hjemmene. Endnu i 1915 var tonen fortrøstningsfuld; man håbede og troede, at krigen snart ville finde sin afslutning.

Feltpost fra landmand Hugo Gaul til husbonden i Dybbøl.

22. August 1915

Tak for Kortet, som jeg har modtaget. Det vilde Glæde mig, om jeg kunde komme hjem og hjælpe Jer i Høsten. Vi længes jo efter at komme hjem engang. Forhaabentlig bliver der snart Fred, at vi kan komme hjem. Det havde vi da ikke tænkt, at det skulde vare saa længe med Krigen.

Nu en venlig Hilsen til Jer alle sender

Hugo.

I 1916 bliver tonen tristere, og forhåbningerne om en hurtig afslutning svinder ind. Der er allerede faldet 15 mænd fra Dybbøl sogn:

Feltpost fra Karl Kristian Hansen til husbonden i Dybbøl:

1. Juni 1916.

Vi har nu ligget her i denne Stilling siden Jul og ligger meget nær ind til Fjenden. Denne har rigtigt haft Tid til at underminere os i Vinter. For nogen Tid siden opdagede vi en underjordisk Gang, og alle Aabninger ødelagdes. Men da Fjenden mærkede, at vi havde opdaget det, sprængte de, hvad der endnu ikke var ødelagt. Omkring 40 Kammerater blev begravede. Efter

6 Timers Forløb kom de ud paa nær 16 Mand. Dem har vi ikke alle udgravet endnu.

Dagen efter blev vort Kompagni afløst. Der var ingen af os, som kunne faa Ro. Allesammen var ganske nervøse. Vi havde ligget saa længe stille, og saa havde vi endog tabt saa mange. Ja, det er strenge Tider. Men vi maa bede vor Herre og Frelser om sin Beskyttelse, at han vil sende os sunde og raske hjem til vore Kære, og at han vil give Jer trøst i Jeres tunge Sorg.

Den venligste Hilsen til Jer allesammen fra

Kristian Hansen.

Det var svært for alle soldaterne ved fronten; men i særlig grad vel nok for de, der kom fra nationale mindretal indenfor det tyske kejserrige. I Nordslesvig var der mange af de hjemmевærende, som søgte at hjælpe de soldater, som de kendte. Brevvekslingen var ret hyppig, og der blev sendt dansk læsestof ud som f. eks. Sædekornet (organ for Indre Mission). J. Zachariassen forsøgte at få dette tidsskrift ud til alle værnepligtige fra sognet. Hvor stor betydning dette havde for soldaterne fremgår af nedenstående feltpost-brev, afsendt fra Kan. Kästel, F-A-R 9,2.A,4.B. Af hensyn til censuren er kortet skrevet på tysk, på for-siden gengives Katedralen i Tournais.

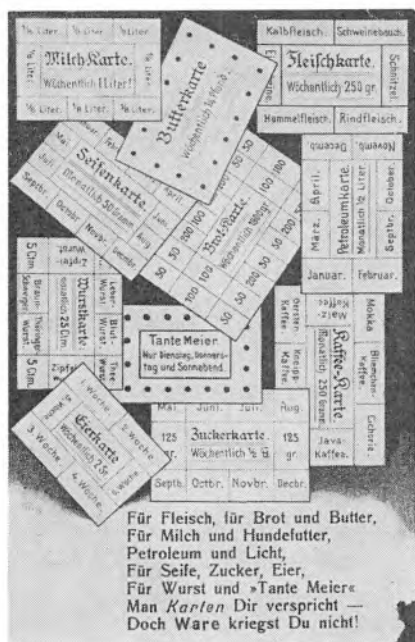
20. Maj 1917

Meinen besten Dank dafür dass Ihr die Blätter aus der Heimat und mit freundlichen Verkündigung des Wortes Cottes so treu sendet. Es ist mir stets eine grosse Freude sie zu lesen, weil sie häufig so recht eine ernste Aussprache an meine Seele haben können.

Mit besten Dank und freundlichem Gruss

P. Kästel.

Fra Ragebøl blev bl. a. snedkersvend Hans Christiansen, født 1891 i Blans, indkaldt i august 1914. Han var netop vendt hjem fra 6 år på valsen og nåede kun at tilbringe 1 uge hjemme hos sin mor, før han måtte følge indkaldelsesordren. For Hans Christiansen gjaldt det — ligesom for tusinde andre nordslesvigere — at han var nødt til at deltage i en krig, som han ikke følte nogen personlig interesse i. Christiansen kom til at ligge ved et fort nær Strassbourg og deltog i den hårde skyttegravskrig på Vestfronten under næsten hele krigen. Som mange andre dansksindede soldater fra Sønderborg Amt oplevede Christiansen konstant orlovsnægtelse fra amtsforstander Kier i Sønderborg. De tre første krigsår tilbragte han således uafbrudt i skyttegravene nær fort Seki, og Christiansen oplevede at se sin afdeling svinde ind måned for måned. »Af de 500 mand, pionerere og armerings-soldater, som udgjorde vores afdeling i efteråret 1914, var der kun 3 tilbage i foråret 1918. Resten var døde, sårede eller invaliderede. Det var så hårdt og beskidt, at ingen vil tro mig, hvis jeg fortæller, hvad

*Satirisk postkort med klage over rationeringen.
(Museet på Sønderborg Slot).*

der virkelig skete i disse år«! I efteråret 1917 snakkede Christiansen og en kammerat, Bladt, fra Kegnæs under en vagt om de helt urimelige orlovsnægtelser, som amtsforstander Kier udvirkede. Samtalen blev overhørt af en sergent, som var elsasser af fødsel. Han kaldte Christiansen til sig, forhørte sig nærmere om sagen og udbrød så: »Når I kæmper som alle andre, skal I naturligvis have samme rettigheder. Jeres amtsforstander er forbryderisk!« Christiansen fik straks lov at begive sig til regimentskontoret for at få orlovstilladelse, og han medbragte en skriftlig ordre fra sergenten. Turen tilbage fra frontlinien blev uventet hård. »Tre gange måtte jeg kaste mig pladask i mudderet for at undgå kugler. Hver gang lå jeg og tænkte, at nu var det nok forbi — og det var nu ærgerlig at dø med en orlovsseddel i lommen«. Men Christiansen nåede uskadt til regimentet og fik trods hårde kampe og mandskabsmangel straks sin orlov — takket være den elsassiske sergent. Denne gav ham stik mod alle forordninger en pistol og pistolbælte med ammunition med på orlov. Amtsforstander Kier var berygtet for straks at inddrage orloven for de soldater, som mishagede ham. »Hvis amtsforstanderen ikke giver dig opholdstilladelsen, så skyd ham«, sagde elsasseren. Da Christiansen kom til Sønderborg, opsøgte han straks Kier for at få påtegnet sin orlovsseddel. Peter Kier var parat til at afvise ham, men Christiansen trak pistolen, og dette fik amtsforstanderen til at skifte mening. »Det var min ærlige hensigt at skyde, hvis

han ville nægte mig at blive hjemme under min orlov. Jeg var parat til at skyde ham. Vi skød dog så mange derude. Når jeg gjorde min pligt, havde jeg krav på min ret.« Hans Christiansen var hjemme i 14 dage. Før han drog til fronten igen, tilbød hans ældre broder at hjælpe ham med at flygte til Fyn, men Christiansen fandt det rigtigst at vende tilbage til fronten. »Vi kunne dog ikke løbe allesammen. Min yngste broder var »nået over« med stort besvær, og han kunne måske aldrig vende hjem.«

Ved vestfronten blev tilstandene værre i vinteren 1917—18, end de havde været tidligere. »Det var hårdt og beskidt. Vi sultede og led. En overgang fik vi kun en humpel brød hveranden dag. Vi åd den, før vi var kommet ud af køkkenet. Efterhånden blev vi så sløve, at vi gjorde alt, hvad vi skulle uden at tænke. Der er ikke mere at sige om den tid.«

Hans Christiansen kom dog til at tilbringe det sidste krigsår under mere rolige forhold. Han forflyttedes til torpedo-stationen i Høruphav og prøveskød her torpedoer resten af krigen.

Civilliv.

For civilbefolkningen var krigsårene også en daglig prøvelse, selv om folk var uden for kanonernes rækkevidde. De fleste havde nære slægtninge ved fronten og levede i en stadig angst for at modtage den frygtelige officielle kuvert med beskeden »savnet« eller »faldet på ærens mark.« Selvom man ikke havde ægtemand, søn eller broder ved fronten, rummede krigsårene mange prøvelser. Fremskaffelse af den daglige føde var det største problem. I alle byer var fødevaremangelen mærkbar allerede i de første krigsåre. Der indførtes rationering for at sikre en rimelig fordeling af alle mangelvarer, og bønderne fik pålagt tvangsafleveringer af korn og rodfrugter. Ligeledes kom der kontrol med møllere, bagere og hjemmeslagtere. Plakater i alle landsbyer forkyndte disse indgreb, som mange landbrugere opfattede som urimelige indgreb i deres selvfølgelige rettigheder til at formale og spise eget korn eller slagte svin, som de selv havde fedet op. Forbudene blev ikke mildnede ved at være udstedt af en regering, som de fleste nordslesvigere følte sig i modsætning til.

Det første krigsår måtte bønderne endnu bage brød til eget forbrug, men kun af bestemte mængder mel. Rugmelet blev derfor drøjet med kartoffelkager. Fra efteråret 1915 kom der forbud mod hjemmebagning, men de fleste overtrådte efter bedste evne denne lov, som føltes

ret urimelig. På motormøllen i Ragebøl fik mange deres eget korn formalet — trods alle forbud.

Fru Kathrine Knudsen (født Hansen Staugaard i Ragebøl 1895) fortæller, at hun en aften i 1916 var i færd med at sigte den ulovligt formalede hvedemel, da hun pludselig hørte larm i stalden. Hun skyndte sig derud uden at fjerne melstøv på hænder og klæder, men hun løb lige i armene på den lokale gendarm. Situationen var meget pinlig for dem begge, især da da Kathrine Knudsens far var kommune- forstander. Gendarmen reddede imidlertid situationen for dem begge ved at sige: »Nej, frk. Staugaard, er De ved at kalke på denne tid?« Forstående øvrighedspersoner var ikke noget særsyn i disse år, da varemangelen var mærkbar i alle befolkningsgrupper. En anden vanskelig situation opstod i kommuneforstanderens hjem en søndag. Da kom en officer på besøg lige før kl. 12, og H. Hansen Staugaard inviterede ham på middagsmad, som den naturlige gæstfrihed bød. For hans kone var gode råd nu dyre, da middagen bestod af et godt, men ulovligt slagtet stykke svinekød. Hendes snarrådighed klarede dog problemet: hun førte venligt officeren til bords og sagde: »Ja, kom og smag på den kanin, vi lige har slagtet«!

Krigen lærte mange at sno sig og omgås love og forbud med stor- sind og lætsind — dette ville være blevet fordømt af de fleste før krigen, men den særlige nød ophævede mange moralbegreber. »Vil du have et stykke Hold Mund?« spurgte man, hvis en gæst blev tilbudt en skive hvedebrød med smør.

Hos gdr. N. N. i Dybbøl sørgede man for at få ca. 12 sække hvede tilovers fra tvangsaflevering. Hvedesækkene blev gemt bort på stald- loftet, men var i fare under de jævnlige inspektioner. Gendarmen undersøgte der hø- og kornloftet med lange sabler for at finde skjulte kornsække. Men en stafet, der løb fra gård til gård, sikrede tid til at gemme sækkene i senge, alkover, klædeskabe og andre ikke indlysende steder. I det omtalte hjem bagte man hvedebrød i en jerngryde, hvorpå der lagdes gløder på låget. Det var i reglen for farligt at benytte bage- huset. En dag havde fru N. N. alligevel vovet dette og netop taget en lang række rugbrød ud af ovnen, da gendarmen trådte ind ad døren. Situationen blev klaret ved at tilbyde gendarmen et par brød. Tjene- stemændene havde jo endnu større behov end bønderne for at sikre sig lidt ekstra kosttilskud.

Også skolebørnene deltog i krigsårenes arbejde. I Ragebøl skolekrønike berettes i 1916, at skolebørnene udsendtes for at indsamle kærner fra hvidtjørnen. De kunne anvendes til fremstilling af kaffesurrogat. Ragebøl-børnene indsamlede ialt 125 l hvidtjørnkærner, som blev af-

afsendt af læreren til en af de mange surrogat-fabrikker, som var dukket op i industriegnene. Skolekrøniken fortæller også, at kartoffelhøsten samme år slog fejl. En sygdom reducerede kartoffelavlens meget, og den eneste erstatning var kålrabi, som i forvejen udgjorde en væsentlig del af føden. Kålrabien kunne koges, steges eller serveres som stuvede grøntsager. Desuden blev der kogt suppe på dem, og i tørret stand kunne de bruges til at gnaske på som slik for krigstidens ikke særligt forvante børn. En af de få ting, kålrabien ikke kunne erstatte, var kaffebønner. Her fandtes andre erstatninger; i Dybbøl vurderede man under krigen kaffegilderne efter hvilken »Ersatz«, værtinden havde formået at skaffe. Den bedste erstatningskaffe var brændt rug, lidt ringere var malkaffe og værst var en blanding grønne ærter og byg.

I slutningen af krigen udgjorde den tilladte ugeration:

1600 gr. brød
125 gr. kød
70 gr. smør
125 gr. margarine

I alt giver dette ca. 1.000 daglige kalorier, når der spises kartofler og andet fyldkost dertil. Resten af de nødvendige kalorier måtte skaffes via sortbørs, og dette blev naturligvis også drevet i vidt omfang. I et udpræget landbosamfund som Dybbøl sogn havde de fleste mulighed for at skaffe sig ekstra fødemidler, men de jordløse landarbejdere, enker og enlige havde svært ved at undgå sulten. Det blev almindeligt at sanke kornaks på marken, når kornnegene var kørt hjem. Ganske vist var det påbudt, at bonden skulle rive marken over, men bonden havde jo lov at rive marken let. Fra Sønderborgs arbejderkvarterer drog kvinderne både ud på Als og over til Dybbøl for at sanke kornaks efter høsten. I Sandbjerg storskov kunne der også hentes et tilskud til kosten i form af bær. I modsætning til de preussiske statsskove krævedes der ikke officielle »sankekort« her, og det gjaldt om at komme først for at få del i bærhøsten.

Krigsfanger som fremmedarbejdere.

Et særligt alvorligt problem på landet var mangelen på mandlig arbejdskraft på grund af indkaldelserne. I industriområderne var der betydelig mulighed for at inddrage kvindelig arbejdskraft til erstatning for de værnepligtige mænd. Men på mindre og mellemstore landejendomme, f. eks. i Dybbøl sogn, var kvindernes arbejdsdag i forvejen lige så lang som mændenes. Da krigen udartede sig til en flerårig

LEGITIMATIONSSCHEIN — LEGITIMATIONSBEVIS

Debet *ansætter den*
nuværende *Politik* *mand* *Per*
bosaf

Hierdurch wird bescheinigt, dass
Hervod attesteres, at

Konstance Hanne Mathiasen

geboren den _____ in _____
født den _____ i Dybbøl

wohnhaft in _____
bosaf i *Stovgaard, Revhøj, Staugard*
in den Abstammungslisten der Gemeinde (Stadt, Bezirk)
er opført i Afstemningslisterne i _____

Hiermit wird bescheinigt, dass der Inhaber dieses Legitimationsscheines die durch die Photographie dargestellte Person ist.

Hervod attesteres, at Inhaberen af dette Legitimationsschein er den på nedskrevne Fotografie afbildede Person.

Mathiasen *den* *10* *febr* *1920*

Sejgel

unter der Nummer
Kommune (By, Distrikt) under Nr. *304*
eingetragen ist.

Dybbøl den *10* *febr* *1920*

P. Petersen
Underskrevet: *P. Petersen*
Sejlsfoged

Mathiasen
Vorstander des Abstammungsvereins,
Fornavn for Afstemningsrådgiver.

DIESER SCHEIN GILT ALS PASS. — DETTE BEVIS GÆLDER SOM PAS.

Ved afstemningen 10. februar 1920 skulle alle stemmeberettigede medføre legitimationskort, udstedt af den kommune, hvor de var født (se mere side 463). (Privateje).

styrkeprøve, hvis udfald afhang af alle ressourcer, især den civile arbejdskraft i landbrug og industri, blev det nødvendigt at bruge krigsfanger som fremmedarbejdere. Således gik det til, at franske, russiske, engelske og italienske soldater boede og arbejdede i Dybbøl sogn gennem flere år.

I Dybbøl sogn oprettedes tre fangelejre. De lå ved Frydendal kro, på Dybbøl Mark og i Stovgaard. Der var ca. 20 mand placeret i hver lejr. Fangelejren i Stovgaard lå i maskinværkstedet hos maskinbygger og kommuneforstander Hans H. Staugaard, Revhøj. Den første fangetransport på ca. 20 mand ankom til Revhøj den 28. januar 1916. Fangerne sov i værkstedet om natten, og en tysk soldat låste døren hertil kl. 20 om aftenen. Om morgenen gik fangerne ud på gårdene, hvor de fleste fik tildelt arbejde enkeltvis, og hvor de var uden bevogtning hele dagen. Vagterne bestod mest af landstormmænd eller sårede frontsoldater, der trængte til lidt »Erholung«. I fangelejren på Revhøj var der flere nationaliteter: russere, englændere, franskmænd og italienere. Det var ikke de nationaliteter, som stod Dybbøl-boerne nærmest med hensyn til sprog og religion, der blev mest vellidte og akcepterede. Det

blev de slavisk-talende, græsk-katolske russere, der for en stor dels vedkommende var analfabeter, som folk i Stovgaard og Ragebøl kom til at værdsætte langt over englænderne og italienerne. Dette var ikke et specielt forhold i Dybøl sogn, men noget tilsvarende har gjort sig gældende over det meste af Nordslesvig. Forklaringen lå i den særlige nødsituation. De fleste russere var bønder, og det betød mere, at de var vant til at omgås husdyr og arbejde hårdt i marken end, at der sprogligt eller religiøst var fællesskab med husbonden. Der opstod ganske nære venskaber mellem russerne og den lokale befolkning trods de sproglige vanskeligheder. Hos maler Chr. Chrisensen i Stovgaard kom flere af de russiske krigsfanger fra Revhøj. De fulgte krigens gang på et stort kort og så interesseret til, når maleren flyttede knappenåle. Selv om fangerne kun talte gebrokket tysk, opstod der et hjerteligt forhold mellem russerne og håndværkerfamilien i Stovgaard. Russerne lavede flere smågaver til maler Christensens, og han modtog breve fra dem, da de senere flygtede til Danmark, også et enkelt kort nåede — trods den russiske borgerkrig — fra Moskva til Dybbøl sogn. Hos kommuneforstanderen fik fangerne lov til at spise med ved bordet trods de tyske forbud herom. »Når de gør arbejde som vi andre, skal de også have samme mad«, ræsonnerede fru Hansen Staugaard og mange andre husmødre med hende.

Våbenhvile og markspekulation.

Efter det tyske kejserriges sammenbrud og våbenhvilen i november 1918 gik der en bølge af små revolutioner hen over de tyske byer. Arbejder- og soldaterråd afløste de tidligere myndigheder mange steder, dette skete også i Sønderborg, men de få kilometer ud til Dybbøl nåede revolutionen ikke. Landbefolkningen var ret upåvirket af tumulterne. Rådsrepublikken blev ikke hjulpet frem af beboerne i Dybbøl sogn. Snedkersvend Hans Christiansen, der tilbragte sit sidste krigsår på torpedostationen i Høruphav, fortæller: »Vi var alle ved at blive utålmodige i begyndelsen af november, fordi vi mærkede, at sammenbruddet var nær. Så en dag hejstes den røde fane i Høruphav, og så rejste jeg hjem, det vil sige, at jeg gik hjem til Ragebøl«.

Da den tyske regering bad om våbenhvile i efteråret 1918, antog den præsident Wilsons 14 punkts program som fredens grundlag. Et af disse punkter indebar, at de europæiske grænser skulle drages efter nationalitetsprincippet. Det var derfor klart for den dansksindede befolkning, at det tyske sammenbrud også var afslutningen på det såkaldte fremmedherredømme. Den 11. november 1918 kl. 11 indtrådte våbenhvilen, men allerede 23. oktober havde H. P. Hanssen rejst krav om afstemning. Den nye, tyske socialdemokratiske regering bekræftede

14. november 1918 ovefor H. P. Hanssen, at også den dansk/tyske grænse ville blive fastlagt efter befolkningens selvbestemmelsesret. De fleste ventede derfor i god tro på en snarlig genforening med Danmark. »Sikkert til foråret, men i hvert fald til sommer«, lød det omkring i de danske hjem i Dybbøl i vinteren 1918/19.

Mange foretog økonomiske skridt, som var bestemt af håbet om den snarlige genforening. Straks efter våbenhvilens indtrædelse voksede inflationen af den tyske Mark. Ingen kunne forestille sig andet, end at denne pengeforringelse måtte blive standset, og mange benyttede sig af lavkonjunkturernes til at ændre gælden i deres ejendomme. Marklånene blev betalt ud i mange gårde og huse i løbet af 1919, og der blev optaget mange kronelån på danske pengeinstitutter. Imidlertid skete genforeningen jo først i sommeren 1920, og på dette tidspunkt var marken sunket til en brøkdels af sin værdi i 1919; mange sad nu med alt for høje krone-lån i deres ejendomme. Dette blev især alvorligt, da verdenskrisen satte ind. For at give et indtryk af prisudviklingen fra 1914—19, gengives her prisen på en række fødevarer:

	1914	1919
Ugelønnen for en arbejder	30—35 mk.	100—140 mk.
100 pund koks	1,20 mk.	11,00 mk.
1 sæt herretøj	30,00 mk.	300,00 mk.
1 par herrestøvler	9,00 mk.	85,00 mk.
1 pund hvedemel	0,16 mk.	2,00 mk.
1 pund risengryn	0,18 mk.	4,50 mk.
1 pund sukker	0,24 mk.	6,00 mk.
1 pund smør	1,30 mk.	25,00 mk.
1 pund flæsk	0,90 mk.	10,00 mk.
1 pund ærter	0,18 mk.	3,00 mk.
1 æg	0,08 mk.	1,50 mk.

Denne prisudvikling var katastrofal for folk, der var fæstet til en fast løn over et længere tidsrum, som f. eks. karle og piger på landet. Inflationen efter krigen kom som altid til at ramme de mindrebemidlede uden fast ejendom hårdest; især pensionister og tjenestefolk blev helt ribbede.

Som eksempel kan nævnes to af Jørgen Nicolaisens døtre fra Dybbøl. Den ældste kom ud at tjene i 1903; den yngste i 1911. I efteråret 1919 havde den yngste opsparet 2.000 mark efter 8 års tjeneste i vanskelige krigsår på et par af landsdelens store gårde. »Ingen af os havde købt udstyr, da vore forældre altid sagde, at de ikke kunne have så meget til at fylde op på det lille landsted.« Først i efteråret 1919 fik den

ungste købt for sine 2.000 mark; indkøbet skete i Flensborg, som var den eneste by, hvor der endnu var varer at få. Resultatet af 8 års arbejde blev pauvert:

»Det blev kun til et par senge — ikke engang et helt sovekammermøblement. Da min 8 år ældre søster fik det at høre, bad hun mor om at drage til Flensborg med hendes penge. Hun havde været ude at tjene i 16 år, men inflationen løb rask, og hun fik bare en symaskine — for sparepengene efter alle de år. Vi var fattige, da genforeningen kom.«

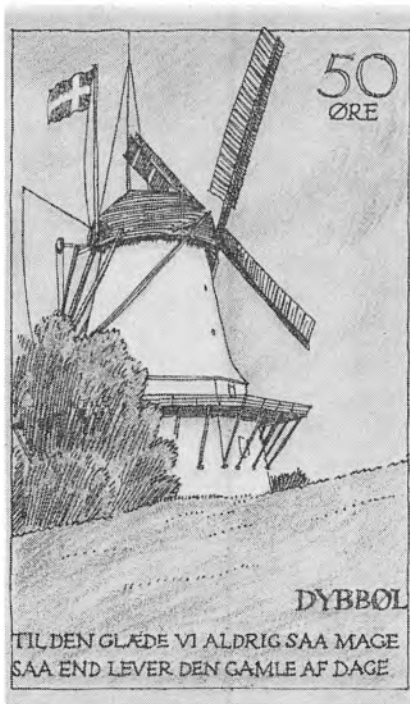
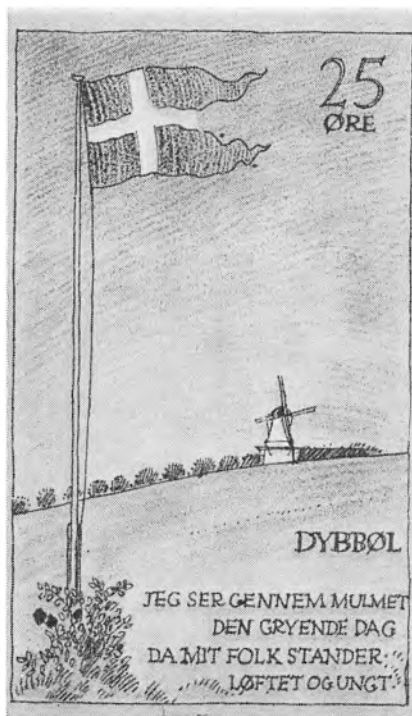
Fra 1918 til 1919 mere end fordobledes lønningerne, men det beroede på den enkelte husbonds velvilje, om han ville udbetale mere end det beløb, som var aftalt året i forvejen. Mange bønder — også i Dybbøl sogn — tjente godt på denne inflation, som gav dem meget billig arbejdskraft. Til gengæld mistede de fleste som nævnt denne inflationsgevinst og mere til på grund af for tidlig konvertering fra mark til kronelån.

En af disse triste skæbner fra Dybbøl sogn omtales af redaktør A. Svensson, Dybbøl-Posten, i bogen »Kamp og Fest«. N. N. var en af de stoute danske skikkelser under fremmedherredømmet. Den 18. april 1914 ringede han redaktør Svensson op om formiddagen og sagde med bevægelse i stemmen: »Nu, i dette øjeblik for 50 år siden begyndte preusserne at storme Dybbøl skanser«. Men i kriseårene i begyndelsen af 1920'erne kom N. N. ud i økonomiske vanskeligheder, og det endte med, at han lod sig bruge af den tyske agitation. En dag kom han op til Svensson, medbringende sit Dybbøl-mærke i guld — for udmærkelse for fortjenstfuld mærkesalg. Han ville ikke bære det længere, da han var bukket under for sine økonomiske vanskeligheder og var låntager ved Kreditanstalt Vogelsang. N. N. døde som en bitter mand.

Redaktør Svensson kommenterer. »Også en grænselandsskæbne, af de mørke.«

Nødpenge.

En helt katastrofal mangel på småpenge er baggrunden for udsendelsen af nødpengesedler i Tyskland. I begyndelsen af krigen blev guld- og sølvmonter inddraget, og de blev ikke i tilstrækkelig grad erstattet af anden skillemønt på grund af metal-mangel. Da hverken den tyske rigsbank eller seddeltrykkeriet kunne efterkomme de enkelte byers mangel på småpenge, fremkom der nødpenge, d. v. s. lokalt fremstillede pengesedler. Under normale omstændigheder var fremstilling af pengesedler strafbar, men rigsbanken fandt sig i denne nødløsning, forbi behovet for småpenge skulle dækkes, og der syntes ikke at være anden udvej. Desuden lød nødpengene jo på meget små pengebeløb, og forveksling med de officielle pengesedler var ikke mulig.

I oktober 1918 anmodede den tyske regering og rigsbanken de enkelte kredse eller amter om at fremstille pengesedler med pålydende fra 5 til 100 mark. I Sønderborg blev kreds-nødpengene trykt i et meget stort oplag, og disse sedler var det almindelige betalingsmiddel i Dybbøl. Nødpengesedlerne var med til at forværre inflationen, da der ikke lå dækning for deres pålydende i Rigsbanken i Berlin. Men de enkelte kommuner kunne ikke bekymre sig om den helt uoverskuelige møntforringelse, i stedet for koncentrerede man sig om at udgive de smukkeste og mest eftertragtede pengesedler. Også i Dybbøl sogn blev folk fristet til at deltage i disse pengeudstedelser; vel især fordi der var stor efterspørgsel på pengesedler med specielle motiver fra de store foreninger af tyske nødpenge-samlere. Umiddelbart før genforeningen udsendte Dybbøl kommune nødpengesedler, dateret 18. april 1920, og med de danske værdiagivelser 25 øre og 50 øre. Med hensyn til udførelse og trykning hæver Dybbølsedlerne sig klart over næsten alle andre nordslesvigske nødpenge. Motiverne er udført som pennetegninger med en enkelt, men sikker streg, og teksten bærer præg af at være udformet *efter* afstemningen 10. februar og før den lykkelige sommer i 1920 var overstået. På 25-ørens bagside står: »Jeg ser gennem mulmet den gryende dag, da mit folk stander løftet

og ungt«, mens 50-øren bærer et let ændret Grundtvig-citat fra sangen »Fædreland! Ved den bølgende Strand«. Det er omkvædet fra sjette strofe: »Til den glæde vi aldrig så mage, så end lever den gamle af dage.«

Kommunens arkiver oplyser intet om udstedelsen af nødpenge-sedlerne, selvom de bærer kommuneforstander Jahnsens underskrift. Det var da tilsyneladende et privat initiativ, som bar Dybbøl nød-pengene. Mejeriejer J. Zachariassen stod for pengesedlernes grafiske udformning, og det var ham, som bad arkitekt Thomas Havning, København, om at tegne sedlerne, som derpå blev trykt i Philipsen og Co. Litografiske Anstalt, København. Der blev fremstillet 100.000 50-øres sedler og 50.000 25-øres sedler.

Vi må gå ud fra, at J. Zachariassen ikke har set sedlernes endelige udformning før trykningen. Ellers ville pålydende sikkert være ændret fra ører til Pfenning. Som eneste officielle, nordslesvigske nødpenge bærer Dybbøl-sedlerne danske værdiagivelser.

Dybbølsedlerne blev udgivet 18. april 1920 — på 56-årsdagen for stormen på Dybbøl, men allerede to dage senere blev hele oplaget beslaglagt af CIS, Den internationale Kommission for Slesvig. Det er ganske givet de danske valutaangivelser, som har fået CIS til at skride ind. Nødpengene skulle til enhver tid være indløselig ved kommune-kassen, og dette var disse sedler jo ikke på udstedelses-tidspunktet. Det var højt spil, som enten Dybbøl kommune eller J. Zachariassen påtog sig.

Citaterne på pengesedlerne er sikkert valgt af Zachariassen, som havde været på Ryslinge højskole, og som blev præget for livet af den grundtvigianske forkyndelse. »Til den glæde vi aldrig så mage« forkynder 50-øren, men glæden over nødpengene blev kort, da sedlens lovlighed kun varede to dage. J.Zachariassen måtte betale trykkeriregningen, og der blev ikke trykt andre Dybbøl-nødpenge, da sognet jo snart ville blive dansk administrationsområde, og mangelen på skille-mønt var heller ikke påtrængende længere.

Afstemningen

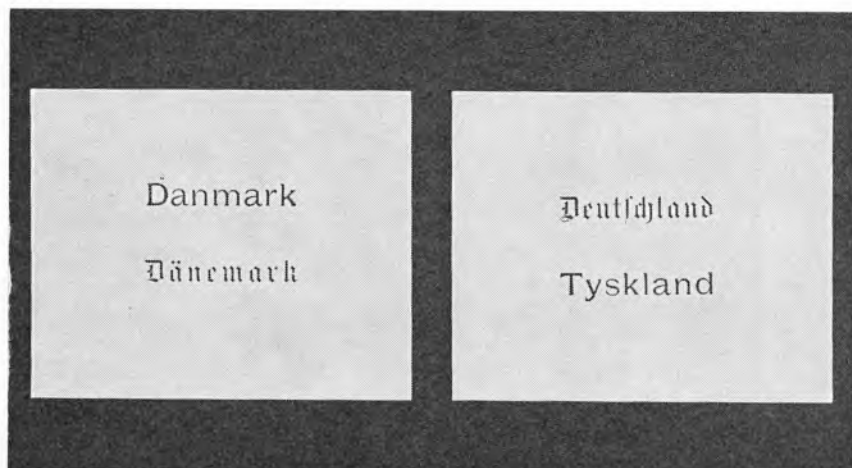
Om afstemningen i Dybbøl d. 10. februar 1920 fortæller fru Kathrine Jensen, født Nicolaisen i 1895 i Dybbøl. Kathrine Jensen tog i november 1919 på Ubberup Højskole på Sjælland. Her var hun, da afstemningsdagen nærmede sig. Fra foreningen »Sønderjyderne« i København fik hun tilsendt sit valgkort, udstedt af Dybbøl kommune. Samtidig kom der oplysning om muligheden for gratis hjemrejse på skib fra Korsør og opfordring til at medbringe 5 kg fødevarer som gave til slægtninge eller kvarterværter. Sønderjylland var udsultet

*Æresport på vejen, der fører over imod skanserne. Æresporten er lavet efter udkast af kunstmaler G. Nørregaard.
(Museet på Sønderborg Slot).*

efter krigen, og de næsten 20.000 valgberettigede fra Danmark og Tyskland kunne skabe stor mangel på levnedsmidler. Ligeledes blev det tilrådet at medbringe et uldtæppe.

»Vi gik ombord på »Dronning Maud« i Korsør havn. Det var den skønneste sejltur i mit liv. Alle var glade og lykkelige — nok mest de ældre, som havde oplevet de mange års udlændighed og fremmedstyre. Vi unge, vi var også glade. Vi sang den hele tur. Der var også orkestre ombord, og nogle dansede. Men de fleste sad bare og sang af hjertens lyst.« Beværtningen ombord var formidabel for en person, der havde oplevet de fire krigsår i Sønderjylland og derpå levet på dansk højskolemads. »Vi fik steg og sauce og kaffe med wienerbrød. Det forekom mig at være den bedste festmad, jeg havde fået.« Da skibet skulle lægge til kaj i Sønderborg, var der ingen plads, og det måtte vente et stykke tid i Slotsgabets. »Da vi kom til kaj, oplevede jeg noget, som jeg aldrig glemmer. Der stod et stort orkester og spillede danske sange, og imens kom alpejægerne marcherende hen langs kajen, syngende Marseillaisen og slæbende på et tysk flag efter sig gennem støvet. Det var gribende, fordi vores eget flag havde været forbudt i så mange år. Vi kom i land og gik over broen. Lige på den anden side var der rejst en stor æresport, og det samme så vi henne ved banegården. Disse æresporte havde vi slet

Stemmesedler med tosproget tekst. I stemmeboksen tog man én af disse sedler og lagde i den af valgkomiteen udleverede kuvert, som derpå kastedes i stemmeurnen. Hvis der var flere stemmesedler i samme kuvert, var dens indhold ugyldig ved optællingen. (Museet på Sønderborg Slot).

ikke ventet, også ved Dybbøl kirke var der én og igen uden for Dybbøl by. Den smukkeste udsmykning var dog i selve Dybbøl, hvor der var krans som til »sølvkost« omkring døren på hvert eneste hus, hvor de ventede børn eller slægtninge hjem. Hvert andet hus var pyntet til fest på denne måde. Hvorfra de har skaffet alt det grønt, forstår jeg slet ikke.«

Afstemningsdagen startede med flaghejsning. Jørgen Nicolaisen havde rejst en flagstang, »og her stod vi alle i regn, rusk og blæst og oplevede at hejse det første flag ved vort hjem. Vi sang: »Der er ingenting, der maner«. Flaget var en gave fra en broder, der kort tid før var død af spansk syge. Det skulle ikke sønderlides på én dag og blev hejst ned igen efter nogle timer. Efter flaghejsningen ved hjemmet måtte én af Jørgen Nicolaisens sønner gå til Tørsbøl for at stemme. Som hjemstedskommune regnedes med fødekommunen, selvom man kun havde boet der en enkelt dag. Turen til Tørsbøl har været hård i vinterstormen, og mange måtte gå lige så langt andre steder i landsdelen. Om formiddagen samledes mange mennesker fra sognet ved fællesgravene. Her blev der for første gang hejst et dansk flag — det var en dobbelt silkedug, skænket af dansk-amerikanerne netop til fællesgravene på Dybbøl. Pastor Hansen talte ved denne højtidelighed, som fortsatte med en takkegudstjeneste i Dybbøl kirke. Derpå gik folk hjem for at spise, og om eftermiddagen var de fleste på hotel Dybbøl Banke for at stemme. »Vi blev der resten af dagen, sang og glædede os. Om aftenen var der fest, da stemmerne var gjort op. Der blev talt af pastor

11. juli 1920 i Kongeskansen. Den tusindtallige menneskemængde er forsamlet i den tyske skanse, som dækker de danske skanser 5 og 6. Efter denne dag kaldes området for kongeskansen. På tribunen sidder kongefamilien.
(Museet på Sønderborg Slot).

Hansen, lærer Clausen, J. Zachariassen og mange flere. Der blev rund-delt et sanghæfte fra Jørgen Otzens bogtrykkeri. Vi sang alle sangene heri og mange flere. Det var vel en af de skønneste dage i mit liv«.

Efter afstemningsdagen i zone 1, Nordslesvig, kom der en kommunevis afstemning i en række tilstødende mellemslesvigske områder, zone 2. Afstemningen i Nordslesvig havde vist en helt klar dansk overvægt, ca. 75 % danske og 25 % tyske stemmeafgivelser. Lige så klar en tilkendegivelse var valget d. 14. marts i zone 2. I hvert eneste stemmekreds var der en overvældende tyskthed, dette gjaldt også i Flensborg. I hele zone 2 blev der afgivet ca. 20 % danske og 80 % tyske stemmer.

Den bitre strid om zoneinddeling og den endelige grænsedragning kom ikke til at præge de danske familier i Dybbøl meget. Andre steder i landsdelen kom grænsespørgsmålet til at sætte varig splid mellem og inden for de enkelte familier; men i Dybbøl var den overvejende del af den danske befolkning indforstået med H. P. Hanssens linie og dermed med den grænse, som kom i 1920.

Genforeningen.

Efter de to afstemninger d. 10. februar og d. 12. marts afviklede Den Internationale Commission sine forpligtelser i Sønderjylland. I de første

dage i maj blev de engelske og franske tropper, der havde sikret roen under afstemningen, afskibet, og d. 5. maj overtog danske soldater, Sønderjysk Kommando, ansvaret. De marcherede straks ved indskibningen i Sønderborg til Dybbøl, hvor der nu for første gang i 56 år atter var danske soldater. Gradvist blev flere funktioner overtaget af danske myndigheder, og endeligt fuldbyrdedes genforeningen i statsrådet d. 8. juli med den officielle underskrivelse af loven om de sønderjyske landsdele. Samme dag rejste kong Christian X med skib til Kolding, og den 10. juli red han over grænsen ved Frederikshøj og fortsatte til Aabenraa. Herfra kom han til Sønderborg pr. skib for at deltage i en folkefest, som blev henlagt til skanserne for at understrege, at denne slagmark var lige så dyrebar og ærefuld for de tabende, som den havde været for de sejrende under deres 56-årige herredømme. Vi vil nu lade »Dybbøl-Posten«s referent gengive nogle af sine indtryk fra den 11. juli.

»DEN HISTORISKE DYBBØLFEST

*Hundred Tusind Mennesker samles i det flagsmykkede Skanseanlæg
Uforglemmelige Timer.*

En Strøm, en rivende, uendelig Strøm gik op mod Dybbøl Banke. Allerede i de tidligste Morgentimer havde der indfundet sig nogle Tusind Mennesker, og jo mere Tiden nærmede sig, da Kongens Ankomst til Dybbøl skulde finde Sted, des mere Trængsel blev der paa Skanseanlægget, indenfor hvilket den Store, historiske Fest skulde fejres.

Det var som en Drøm at skue ud over Dybbøl i Gaar, Tusinder af Danebrog smældede i Vinden, Tusinder af sommerklædte, glade Mennesker var paa Benene, og i Hundredvis af blomsterprydede Automobilesusede afsted. Vejen op til Dybbøl var espallieret af et Utal af Danebrog, og Festpladsen paa Dybbøl var smykket med Flag og Grønt. Der var rejst to store, smukke Æresporte med imponerende Flagdekorationer. Midt paa Festpladsen laa en Bastion, på hvilken den kongelige Familie skulde sidde under Festlighederne. Bastionen var prydet med Granguirlander og Flag og hegnedes af et smykket Rækværk. Lige overfor Bastionen var der rejst en Talerstol til den, en Segldugsindgang med et smukt dekorativt, hvid Forhæng.

Efterhaanden som Folk strømmede til, blev Festpladsen saa fyldt, at man til sidst stod fuldstændig stuvet sammen.

Ved Vejen, der førte op til Kongens Festplads, sad Veteranerne, og foran dem vajede et gammelt Danebrog med Frederik den Syvendes Navnetræk. Hele Vejen var iøvrigt smykket af Danebrog.

Saa lidt før Klokkeren 12 hørtes Musik, og et Øjeblik efter svingede Festkomiteen og en Del andre af Byens og Amtets Repræsentanter

ind på Festpladsen; derefter kom Rigsdagen med Artilleriorkestret fra »A. P. Bernstorff« i Spidsen, og nu fulgte de militære Befalingsmænd. Det varede heller ikke længe, før Marinen med dets store, udmærkede Orkester i Spidsen marcherede ind paa Festpladsen. Efter dem fulgte Kongens Livgarde og Akademisk Skyttekorps, hilst af endeløs Jubel og rungende Hurraraab. Gardens orkester spillede »Fanemarchen« og tog derefter ligesom det øvrige Militær Opstilling med Front mod Kongefestpladsen.

Kongen kommer!

Atter satte Gardemusikken i med »Fanemarchen«, og Menneskemængden begyndte at raabe Hurra. Kongen kommer, nu kommer han, lød der, og Hurraraabene ruede med en Styrke og Kraft, som man aldrig før har hørt. Lidt efter rullede den kongelige Ekvipage ind paa Festpladsen. Hans Majestæt Leve! Kong Kristian den Tiende leve! Hil Dig, Danmarks Konge! I en Uendelighed lød Folkets varme og begejstrede Hyldest. Kongefamilien besteg straks Bastionen og tog Plads paa denne, og efter at den første Bifaldsstorm havde lagt sig, sang det tusindtallig store Kor »Du skønne Land«. Hvor lød denne Sang med vidunderlig Kraft, med begejstrende Varme i den solfyldte Eftermiddagstime paa Dybbøl Banke«.

Da sangen forstummede, besteg vælgerforeningens repræsentant, grev Schack, talerstolen og holdt hovedtalen. Herefter overrakte kopier af guldhornene og en veteran fra 1864, Hans Thomsen, overrakte et silkebanner fra 1864 til kongen, som kvitterede med en tale. H. P. Hanssen var på grund af striden mellem grænsedragningen ikke blevet dagens hovedtaler, hvad hans arbejde ellers havde gjort ham selvskrevet til. Han startede med at mindes, at det var på Dybbøl Banke, at Christian IX havde taget afsked med Sønderjylland d. 22. marts 1864. H. P. Hanssen efterfulgtes som taler af Hans Lorensen, Gråsten, Sønderjysk Arbejderforening, og Peder Grau, Pøl, Flensbog-folkene. Talerrækken afsluttedes af statsminister N. Neergaard og folketingets formand.

I festen deltog ca. 50—60.000 mennesker, men antallet blev aldrig opgjort. Denne fest må betegnes som den største i den lange række af Dybbølfester, som har fundet sted før og efter 1920.

Om genforeningsfesten d. 11. juli fortæller Kathrine Jensen, Dybbøl Banke: »Jeg havde fået fri fra min plads i Smøl og var kommet hjem, da jeg havde fået lov til at være blandt de piger, som skulle danne espalier for kongefamilien langs kolonnevejen hen til Kongeskansen. Jeg havde min eneste pæne kjole på, en hvid molskjole fra før verdens-

krigen, og om livet var der et rødt skærf. Den dag spiste min far ikke varm middagsmad. Han bad om morgenen mor om at få en bid brød med. Mor spurgte forbløffet, hvad han dog ville. Han svarede at han ville ned for at se kongeskibet lægge til kaj i Sønderborg. Det havde han aldrig troet, at han skulle komme til at opleve.« Selve festen i skanserne med taler af O. D. Schack, H. P. Hanssen, kongen og andre oplevede meddelelsen ikke meget af. »Det største var at vide, at den danske konge var i skanserne, og vi nu for alvor var danske. For vi unge var det jo noget helt nyt, for de ældre var det en drøm, der gik i opfyldelse — en drøm, de ikke havde troet på altid.« I de følgende dage kørte kongefamilien rundt i landsdelen. »De var så jævne og hjertelige. Så snart de så nogle folk forsamlet i vejkanten, standsede de og trykkede dem alle i hånden. Dengang kom vi alle til at holde af kongen.«

KOMMUNALE FORHOLD 1920—1970

Af *Aksel Hansen*

Sammenlægning til en sognekommune

Genforeningen 1920 medførte selvsagt store ændringer i administrationen. I tysk tid var embedsmandsinstitutionen præget af militærisk indstilling. Tjenestemænd som gendarmere og toldbetjente var ofte forhenværende underofficerer, og en stor del af gymnasielærerne var tidligere officerer. Alle disse forhold skulle nu tilpasses dansk måde for administration, hvor både de valgte tillidsmænd og embedsmændene mere virkede som befolkningens hjælpere og tjenere.

Som nævnt på side 431 var kommuneinddelingen i tysk tid væsentlig anderledes, end man kendte den under dansk styre, idet en kommune ofte kun bestod af en enkelt landsby. Dybbøl sogn var således delt i 3 kommuner, Dybbøl, Ragebøl og Stovgård. En af de første ændringer, der skulle gennemføres, var derfor at søge disse småkommuner sammenlagt til en sognekommune. Da vi senere har oplevet sammenlægningen til storkommuner i 1970, kan det have sin interesse at se, hvordan man dengang — 50 år tidligere — greb sagerne an her i Dybbøl sogn. Dog faldt sammenlægningen i 1920 vel naturligere, idet det dengang drejede sig om en tilbagevenden til den kommuneinddeling, man havde haft før 1864, og de små kommuner inden for et sogn havde jo ofte haft et nært samarbejde om skole-, fattig- og vejvæsen. For vejvæsenets vedkommende havde hver kommune i Dybbøl sogn dog ordnet sine egne sager.

I hvert sogn blev der nedsat et sogneudvalg, hvis opgave det var at finde frem til vilkårene for en sammenlægning. Til formand for dette udvalg valgtes for Dybbøl sogns vedkommende gårdejer Johan Jørgensen, Dybbøl. Af forhandlingsprotokollen ses det, at man har lagt vægt på, at kommunerne mødtes på lige fod. Dybbøl kommune var i 1920 gældfri, mens Ragebøl-Stovgård havde en gæld på 3000 kr. som følge af skolebyggeri. Denne gæld måtte først afdrages af de to kommuner ved en højere skatteprocent. Endvidere nedsattes et udvalg på 4 medlemmer, 2 fra Dybbøl og 1 fra hver af kommunerne Ragebøl og Stovgård, til at efterse, om vejene var i lige god stand. I modsat fald måtte den kommune, hvis veje ikke stod mål med de øvrige, selv bekoste istandsættelsen.

Der var også et spørgsmål om kommunens afgrænsning. Det drejede sig om Sandbjerg, som før gennem lange tider havde været med i Dybbøls sognestyre. Godsinspektøren på Sandbjerg arbejdede i 1920 hen på, at godset skulle henlægges under Dybbøl kommune, men sogneudvalget nedlagde protest herimod, og godsinspektørens plan blev ikke virkeliggjort. Hvorfor sogneudvalget var imod planen, fremgår ikke af forhandlingsprotokollen.

Ved et møde i sogneudvalget den 20. marts 1922 blev det reviderede regnskab for Ragebøl-Stovgård fremlagt. I den mellemliggende tid havde alle tre kommuner stiftet nogen gæld, for øvrigt af let forståelige grunde efter krigstidens forsømmelser. Af regnskabet fremgik, at Ragebøl-Stovgård skyldte 6098,14 kr. i Sønderborg Bys Sparekasse, som sognet overtog på følgende måde:

På sognets konto har Ragebøl-Stovgård indbetalt	
efter 1/4 1921	2184,40 kr.
Afdrag ved $\frac{8}{10}$ % forhøjelse af skatten	1800,00 kr.
Indbetaling + afdrag	3984,40 kr.
6098,14 kr. ÷ 3984,40 =	2113,74 kr.

Dette restbeløb svarede procentvis til den gæld, som Dybbøl kommune havde ved årets begyndelse den 1. april 1921, og det konstateredes derfor, at sammenlægningen nu kunne betragtes som en realitet.

Sociale sager

Mens de sociale forhold i Tyskland i tiden op til genforeningen stort set ordnedes i henhold til forsikringslovene, bestod den danske sociale lovgivning på den tid af en række spredte love, som kommunerne skulle administrere. Ældre trængende medborgere kunne i henhold til lov få tildelt en alderdomsunderstøttelse, hvis beløb fastsattes efter sognerådets skøn i hvert enkelt tilfælde. Som almindelige eksempler fra sognet kan nævnes understøttelser på 15, 20 eller 30 kr. pr. måned. Understøttelsen var »gratis«, altså en alderdomsforsørgelse, der ikke forudsatte nogen form for forsikring, men en forudsætning for at få understøttelsen var, at den pågældende var værdigt trængende, hvilket bl. a. indeholdt, at man ikke på noget tidspunkt måtte have modtaget fattighjælp, der ikke var tilbagebetalt, og at man ikke havde bortødslet sine midler eller bortgivet dem, f. eks. til sine børn.

I 1922 afløstes alderdomsunderstøttelsen ved loven om aldersrente, der ligeledes skulle administreres af kommunerne. Her var forsorgsprincippet bibeholdt, men der var den forskel fra alderdomsunderstøttelsen, at hjælpen ikke skulle gives efter sognerådets skøn. Aldersrenten var en ret, man havde, og den blev udbetalt efter faste takster

efter bopæl, alder, indtægts- og formueforhold. Et år tidligere, i 1921, var der kommet en lov om invalidepension, der som en forsikring var knyttet sammen med medlemsskab af en statsanerkendt sygekasse. Det præg af tiggengang, der havde været over det gamle system, var med disse to nye love bortfaldet.

I 1956 indførtes i stedet for aldersrenten en folkepension, hvis mindstebeløb skulle udbetales til alle uden hensyn til indtægt, medens den største del af pensionen var indtægtsbestemt. I 1960 blev denne lov ændret til »fuld folkepension til alle«, et princip, der dog endnu ikke er helt gennemført.

Medens der i Tyskland var tvungen sygeforsikring for alle arbejds-tagere, var forsikring mod sygdom i Danmark omkring 1920 for alle folkegrupper en frivillig sag. Dog havde næsten alle landets kommuner en statsanerkendt sygekasse, der optog folk under en vis indtægtsgrænse som nydende medlemmer, der betalte et vist kontingent, hvortil staten ydede tilskud. Folk med højere indtægter kunne blive ydende medlemmer uden statstilskud. Frivillighedsprincippet medførte desværre, at en stor del af de dårligst stillede ikke var medlemmer af sygekassen. Først ved socialreformen af 1933 blev medlemsskab obligatorisk, for så vidt som det blev pålagt alle mellem 21 og 60 år at indtræde som medlem af en statsanerkendt sygekasse eller af en sygeforsikring, der ikke fik statstilskud. I 1960 åbnedes sygekassen for alle uden hensyn til alder eller indtægt, idet medlemmerne dog blev delt i to grupper efter formue- og indtægtsforhold.

Også Dybbøl sogn fik efter 1920 sin egen statsanerkendte sygekasse. Formand for sygekassen, lige fra starten og næsten så længe den bestod, var vejmand Haldus Koch. De sidste få år blev han afløst af kommunesekretær Chr. Adolphsen.

I 1934 blev der på foranledning af provst Biering oprettet en sygeplejeforening fælles for Dybbøl og Nybøl sogne. Medlemmerne betalte et vist kontingent og sikrede sig derved den nødvendige pleje i tilfælde af sygdom i hjemmet. Desuden ydede kommunen et vist tilskud. Foreningens første formand blev provst Biering, men efter hans afgang i 1941 overtog Haldus Koch også formandsposten her og fortsatte dermed, indtil foreningen blev nedlagt, idet hjemmesygeplejen ordnedes helt på kommunal basis.

Som sygeplejerske antoges frk. Maria Iversen, der var født i Sønderborg den 26. april 1903 som datter af sparekassedirektør Hans Iversen og hustru Anna Asmussen. Hun begyndte som elev på hospitalet i Sønderborg og fik efter overstået videreuddannelse ved forskellige hospitaler ansættelse som hjemmesygeplejerske i Agerskov. Herfra flyttede

hun så i 1934 til Dybbøl, hvor hun virkede til sin afgang i 1971. I alle disse år udførte frk. Iversen en menneskekærlig og meget påskønnet gerning.

Noget alderdomshjem har kommunen aldrig haft. Derimod oprettedes i 1937 et privat drevet hvilehjem, idet diakon Fr. Kristoffersen købte Ragebøl kro og indrettede den til formålet. I 1946 solgte han hvilehjemmet til diakon Alfred Laulund, der videreførte hjemmet på privat basis til sin død 1958. Laulund var imidlertid nogle år i forvejen trådt i forbindelse med Diakonsammenslutningen, der ønskede at overtage hjemmet og drive det som plejehjem, og disse planer blev virkeliggjort efter Laulunds død, idet Diakonsammenslutningen overtog driften af hjemmet i 1959, foretog en restaurering af bygningen og derefter førte virksomheden videre som en selvejende institution under navnet Ragebøl Plejehjem. Som sådant fungerede det med støtte fra amtet indtil 1971. Hjemmet kunne da ikke mere under de givne rammer leve op til de øgede krav, det offentlige stillede til sådanne institutioner. Til afløsning for det byggedes et nyt plejehjem i Rinkenæs, og bygningerne i Ragebøl blev solgt til genboen, Dybbøl Gartnerhjem, der hermed fik en tiltrængt udvidelse.

Plejehjemmet i Rinkenæs kunne dog ikke forventes at opfylde behovet for plejehjemspladser fra kommunerne omkring Sønderborg, og derfor nedsatte de sundevedske kommuner Ullerup, Sottrup, Nybøl og Dybbøl i 1964 et fælles udvalg til orienterende samarbejde om eventuel opførelse af et plejehjem på Sundeved. Det viste sig nu, at det vanskeligste var at opnå enighed om placeringen. Der forelå et tilbud fra Sundeved frimenighed om at overtage dens bygninger på Stenderup Kirkebakke med undtagelse af kirken, og dette tilbud kunne accepteres af Sottrup, Nybøl og Dybbøl kommuner, mens Ullerup kommune sprang fra. Senere blev denne placering derfor opgivet, og der var flertal for at bygge plejehjemmet i Nybøl by, hvor det nu ligger, men her var Dybbøl sogneråd imod, idet man foretrak at bygge et andet sted i Nybøl, enten i Nybøl øst eller Nybøl vest. Man trak sig derfor ud af udvalget, og plejehjemmet blev opført alene af de tre sogne, der nu udgør Sundeved kommune.

En anden social institution, der ligesom hvilehjemmet blev oprettet i 1937, for øvrigt ligesom dette på initiativ af provst Biering, er ungdomshjemmet Dybbøl Gartnerhjem, der dog på intet tidspunkt har hentet nogen del af sit klientel fra Dybbøl sogn, og kommunen som sådan har da heller ikke været involveret i dets drift, bortset fra, at sognerådet valgte et medlem af hjemmets tilsynsråd. Den bygning, som blev købt af foreningen Ungdommens Vel, der stod bag oprettelsen af Gartnerhjemmet, har en ganske interessant forhistorie. Selv om denne

ikke just vedkommer de sociale forhold i kommunen, vedkommer den i høj grad sognets historie, og derfor medtages den her.

Bag opførelsen af den store bygning stod to svogre, Jes Jørgensen og Carl Christensen. Sidstnævnte var stationsmester i Ragebøl, mens Jes Jørgensen, der havde haft bopæl i Tyskland, nogle få år efter genforeningen flyttede ind hos søsteren og svogeren på Ragebøl station. Fra Tyskland medbragte han en idé om kædehandel, som han fik svogeren interesseret i. I Tyskland blev denne form for forretning snart forbudt, men nu skulle der gøres et forsøg i Danmark, hvor ingen lov syntes at tale imod noget sådant. De to mænd startede så i midten af 1920'erne en kædehandel med cykler, der snart antog et mægtigt omfang. Systemet deri, »Sneboldsystemet« eller »Ragebølsystemet«, som det også kaldtes ude omkring, var ganske enkelt: Man købte et kort til 6,50 kr., som så skulle indløses med 4 nye kort à 6,50 kr., som man forpligtede sig til at videresælge til andre, som skulle forholde sig på samme måde. Havde man sine fire kort afsat, kunne man få en ny cykel. Forretningen gik strygende, og mange fik sig en billig cykel, men naturligvis gik det galt med de sidste i kæden, som ikke kunne få deres kort afsat, og det var her, fortjenesten lå. Kortene blev spredt ud over landet, tildels derved, at mange blev solgt til jernbanepersonalet, og de to mænd bag firmaet tjente sig på kort tid en formue. Da de ikke havde egne lokaler, måtte de leje sig ind forskellige steder i Ragebøl by. De havde i deres storhedstid et kontorpersonale på 20—30 mand, og dertil kom et større antal cykelmede, idet firmaet ikke købte færdige cykler, men cykeldele, der skulle sættes sammen og gøres klar til afsendelse med toget, som hver dag måtte medtage et stort antal afsatte cykler. Disse fik påsat mærket »Dybbøl-cyklen«. — Der var leben i Ragebøl på den tid, og stationen kom op på en god omsætning, men naturligvis opstod snart behovet for egne lokaler til administration, værksted og lager. Til det formål opførtes i 1927 den store bygning, der nu rummer Dybbøl Gartnerhjem. Men inden bygningen stod færdig, blev systemet forbudt, og i stedet for at blive til forretningsbygning blev den indrettet til fire lejligheder. — Christensen fik købt en stor gård på vestereggen for den indvundne kapital, og Jørgensen overtog så alene ejendommen i Ragebøl, hvor han begyndte at sælge ure. Da denne forretning ikke rigtig ville gå, lod han opføre den ejendom ud mod landevejen, som nu er bageri, for derfra at drive almindelig cykelforretning, men heller ikke dette foretagende lykkedes, og ejendommen blev solgt til en bager.

Hvad der kommer let, går let, og de to svogre mistede hurtigt alt, hvad de havde tjent ved kædehandelen og mere til. Christensens gård kom til tvangsauktion, og senere fik den store ejendom i Ragebøl samme

skæbne. Ungdommens Vel købte den for en pris af 17.000 kr. + påløbne renter og andre omkostninger, hvorved summen løb op på ca. 20.000 kr.

Gartnerhjemmet startede med nogle få drenge, og foruden forstanderen og hans hustru var der ansat en assistent, men efterhånden udvidedes antallet af både elever og ansatte. For tiden er hjemmet normeret til 22 drenge, og mens eleverne oprindeligt udelukkende beskæftigedes ved gartneri, senere også ved landbrug, byder hjemmet nu foruden et stort gartneri på et snedkerværksted og et malerværksted samt en skole, hvor en ansat lærer underviser under hensyntagen til elevernes standpunkt. Foruden i almindelige skolefag undervises der i skolekøkken, motorlære og svømning. Efter tilkøbet af det tidligere plejehjem i 1971 råder hjemmet over to afdelinger, og alle elever har enkeltværelse.

Som forstandere har virket Nimrod Grønne fra 1937 til sin død 1958, derefter Valdemar Damkjær til 1964, hvorefter den nuværende forstander, Svend Holst, tiltrådte.

Hjemmet har i de mange år udført en god gerning blandt drenge i alderen 14—18 år, der på en eller anden måde var kommet i konflikt med deres miljø, og den frygt, der i starten var for, at en så stor koncentration af store drenge i en vanskelig alder skulle blive til gene for omgivelserne, har stort set vist sig at være ubegrundet.

Ved de fleste af sognerådets møder i årene efter genforeningen skulle der tages stilling til mange slags hjælp, idet hele sognerådet fungerede som socialudvalg. Et problem, der gennem mange år var genstand for drøftelser, var arbejdsløsheden. Der blev ydet understøttelse eller sat arbejder i gang for at afhjælpe nøden, selv om hjælpen sammenlignet med forholdene nutildags synes ret mangelfuld. For eksempel: Ved et møde den 2. november 1927 vedtoges det at yde følgende beløb efter begæring: Et ægtepar 12 kr. ugentlig + 1,50 kr. pr. barn under 15 år. Dog må det samlede beløb ikke overstige 18 kr. pr. uge. Indtægter, som en familie har ad anden vej, fradrages, dog således, at indtægter ved arbejde kun fradrages med $\frac{3}{4}$. Der ydes ingen understøttelse til ugifte. Endvidere vedtoges det at sætte arbejde i gang som vejarbejde og skærveslagning. Timelønnen var 84 øre. Skærveslagning kunne fås i akkord til 7 kr. pr. rummeter. — Et år senere, november 1928, var arbejdsløshedsproblemet til ny behandling. Der søgtes skaffet arbejde ved kommunens veje. Det vedtoges at yde en timeløn på 80 øre ved arbejde 3 dage om ugen med en fortjeneste på 18 kr. ugentlig + 2 kr. for hvert hjemmenværende barn under 15 år. Akkordsatsen for stenslagning ansattes til 6 kr. pr. rummeter. Lignende forhandlinger førtes, og tilsvarende beslutninger blev truffet hvert af de følgende år ved vintrens begyndelse. Store skærvedynger rundt om i kommunen vidnede om

den aktivitet, der blev udøvet, og det var til tider et problem, hvordan man skulle få alle disse skærver udnyttet.

Det kan til belysning af de arbejdsløses kår i 1920'erne og i 30'erne være nyttigt at anføre eksempler på, hvad man dengang — før den anden verdenskrig — fik for pengene. Politikens årbog »Hvem — hvad — hvor«, årgang 1957, oplyser bl. a. om følgende priser fra april 1939:

Et 2 kg rugbrød	45 øre
Et 300 g franskbrød	26 øre
1 kg hvedemel	37 øre
1 kg havregryn, pakket	74 øre
1 kg havregryn, løs vægt	45 øre
1 kg stødt melis	46 øre
1 kg kaffe	425 øre
1 kg margarine	115 øre
1 kg smør	303 øre
1 kg spisekartofler	12 øre
1 ltr. sødmælk på flaske	33 øre
1 ltr. sødmælk, løst mål	29 øre
1 snes æg	157 øre
1 bajersk øl	31 øre
Udenlandske koks pr. hl. nedbåret	267 øre
Danske gasværkskoks pr. hl nedbåret	219 øre

Når dertil kommer, at skatterne for arbejdere og arbejdsløse dengang var ubetydelige, og at fornødenhederne i det hele taget var færre end nutildags, forstår man bedre, at det kunne lade sig gøre med den yderste grad af sparsommelighed at klare sig igennem de omtalte understøttelser.

Gennem 1930'erne og 40'erne behandlede med mellemrum anmodninger fra arbejdsløse om igangsættelse af arbejder, og disse blev som regel imødekommet, dog med den begrænsning, som kommunens økonomi afsatte. Undertiden kom der andragende om igangsættelse af arbejder ind til jul, mindst en uge, så man havde lidt at holde jul for i de arbejdsløshedsramte hjem. Også ansøgninger fra arbejdsløse om hjælp til husleje og brændsel, til sygekasse og til betaling af kontingent til arbejdsløshedsforsikring ses nu og da behandlet.

Vejvæsenet

I 1920 førte der som nu to færdselsårer gennem sognet, nemlig chausseen Sønderborg—Flensborg og landevejen Sønderborg—Åbenrå, sidstnævnte en smal, snoet vej, der ikke må forveksles med den nuværende Sønderborg—Åbenråvej. Derudover fandtes et større antal kommuneveje og en del privatveje. Vejenes tilstand lod efter krigen meget tilbage at

ønske, men det må huskes, at disse veje overvejende befærdedes af hestekøretøjer og cyklister. Efterhånden som bilismen vandt frem, stilledes der større krav til vejene, og derfor har vejsager da også i de 50 år, Dybbøl sogneråd har fungeret, lagt meget beslag på rådets bevågenhed, og i visse tilfælde har disse sager været stridsemner.

I 1922 indkom der klage fra beboerne ved vejen fra det tyske mindesmærke til Sønderborg bygrænse, den nuværende Grønekærvej, over denne vejs tilstand, men sognerådet var af den formening, at vejen var privat, og afviste derfor klagen. Beboerne klagede videre til amtsrådet, der i 1925 opførte den på kommunens vejregulativ som offentlig kommunevej. Sognerådet var imidlertid ikke tilbøjelig til at anerkende afgørelsen, men forelagde sagen for indenrigsministeriet. Ministeriets kendelse gav amtsrådet medhold, men sagen blev sat meget hårdt op både fra sognerådets og amtsrådets side. Sognerådet anmodede amtsrådet om at foranledige nyvalg til sognerådet, da det siddende råd ikke ville tage ansvaret for de store udgifter, som istandsættelse og vedligeholdelse af vejen ville medføre for kommunens beboere. Amtsrådet tog dog ingen notits heraf, men lod arbejdet med vejens istandsættelse udføre på Dybbøl kommunes regning. Striden førtes videre, og amtsrådet truede sognerådet med bøde, fængselsstraf o. s. v., fordi det nægtede at optage vejen på snekastningslisterne, men i 1928 afsluttedes sagen med et forlig, hvorefter kommunen og amtet hver betalte halvdelen af udgifterne ved vejens istandsættelse med 3719,90 kr., og kommunen optog den herefter på sit vejregulativ som kommunevej.

Også i flere andre tilfælde har sognerådet afvist at optage private veje som kommuneveje, men jævnligt har man stillet materialer, f. eks. nogle læs grus, til rådighed, mod at de implicerede lodsejere selv udførte arbejdet.

I begyndelsen af 1920'erne byggedes den nye amtsvej Sønderborg—Åbenrå. Sognerådet fik forespørgsel, om man var villig til at stille fri jord til rådighed for vejanlægget indenfor kommunen, og ved et møde den 7. november 1921 gik man ind herpå. 6 lodsejere måtte afstå i alt 11.880 m² jord, og erstatningen herfor androg tilsammen 17.500 kr.

I 1926 byggedes landevejen Frydendal—Broager, hvortil kommunen ligeledes stillede fri jord til rådighed. Sognerådet ønskede vejen ført syd om gården Dybbøllund, men amtsrådet ville have vejen så lige som muligt og valgte derfor en linieføring nord om gården.

En vejsag, der optog sindene stærkt og gav anledning til en del strid, var anlægget af vejen fra Ragebøl over Dybbøl til hovedvej 8, den nuværende Hørtoftvej. Sagen startedes i 1936 og stod på i adskillige år. Flere linieføringer drøftedes, og det var navnlig herom, striden kom til at stå. Desuden viste det sig, at vejen Ragebøl—Dybbøl kirke

blev adskilligt dyrere end anslået, da den skulle føres over mosebund. Ved et møde i oktober 1941 besluttedes det derfor foreløbig at opgive denne vej og i stedet udbygge Dybbøl bygade. Dette arbejde blev da udført i 1951, en udvidelse blev foretaget, og gaden blev asfalteret. Planen om bygningen af Hørtoftvej blev imidlertid taget op igen, dels fordi behovet for en bedre vejforbindelse gennem sognet trængte sig på, men også fordi der var udsigt til et betragteligt vejforløstilsbud, 85 % af anlægsudgifterne. Imidlertid modtog sognerådet maj 1953 en protestskrivelse fra adskillige beboere, der fandt projektet gennem Dybbøl by uheldigt og til gene for beboerne. Man ønskede i stedet vejen ført til et punkt ved Frydendal. Et møde mellem sognerådet og de protesterende, hvori også vejinspektøren og civilinspektør Skovenborg deltog, gav dog til resultat, at de protesterende beboere erklærede ikke at have noget imod vejen som sådan, men kun ønskede en anden linieføring, så fremt dette ikke ville medføre bortfald af vejfondstilsbudet. Det vedtoges derfor at forhøre sig om muligheden for, at linieføringen kunne ændres, uden at tilsbudet bortfaldt, og i modsat fald at lade projektet udføre efter den foreliggende plan.

Som første etape byggedes vejen fra Ragebøl til Dybbøl kirke. Da man derefter skulle i gang med 2. etape, udbrød striden om vejprojektet på ny. Den 27. februar 1958 behandlede sognerådet således et andragende fra 402 beboere i sognet, der fandt det »nærmest ødselt« at bygge to næsten sideløbende veje gennem Dybbøl by, og man hævdede, at Vaskildevejen sammen med Dybbøl bygade ville kunne klare behovet. Også inden for sognerådet var der divergerende meninger om projektet, idet et mindretal ønskede en anden linieføring. I den anledning kom afdelingsingeniør Wedel fra vejdirektoratet til stede ved et sognerådsmøde, der resulterede i, at mindretallet gik med til den påtænkte linieføring til mejeriet. Vejbyggeriet blev da gennemført som planlagt, og dønningerne efter striden lagde sig efterhånden.

I 1960'erne foretoges der adskillige forbedringer af vejnettet i Dybbøl sogn. Kommunens veje blev regulerede, vejsving rettet ud, og størstedelen af vejene blev asfalterede. Kommunen overtog efterhånden samtlige boligveje i de nye kvarterer, og der etableredes både der og i de gamle landsbyer Dybbøl og Ragebøl gadebelysning på kommunens foranledning.

Et stort vejprojekt, som drøftedes, men endnu (1975) venter på at blive realiseret, var linieføringen af tilkørselsvejen til den forventede nye bro over Allsund. Forhandlingerne derom stod på i adskillige år, men landets økonomiske vanskeligheder har medført, at der endnu intet er sket i denne sag, hvis løsning af hensyn til trafikforholdene i Sønderborg ikke lader sig udskyde i ret mange år.

Skolevæsenet

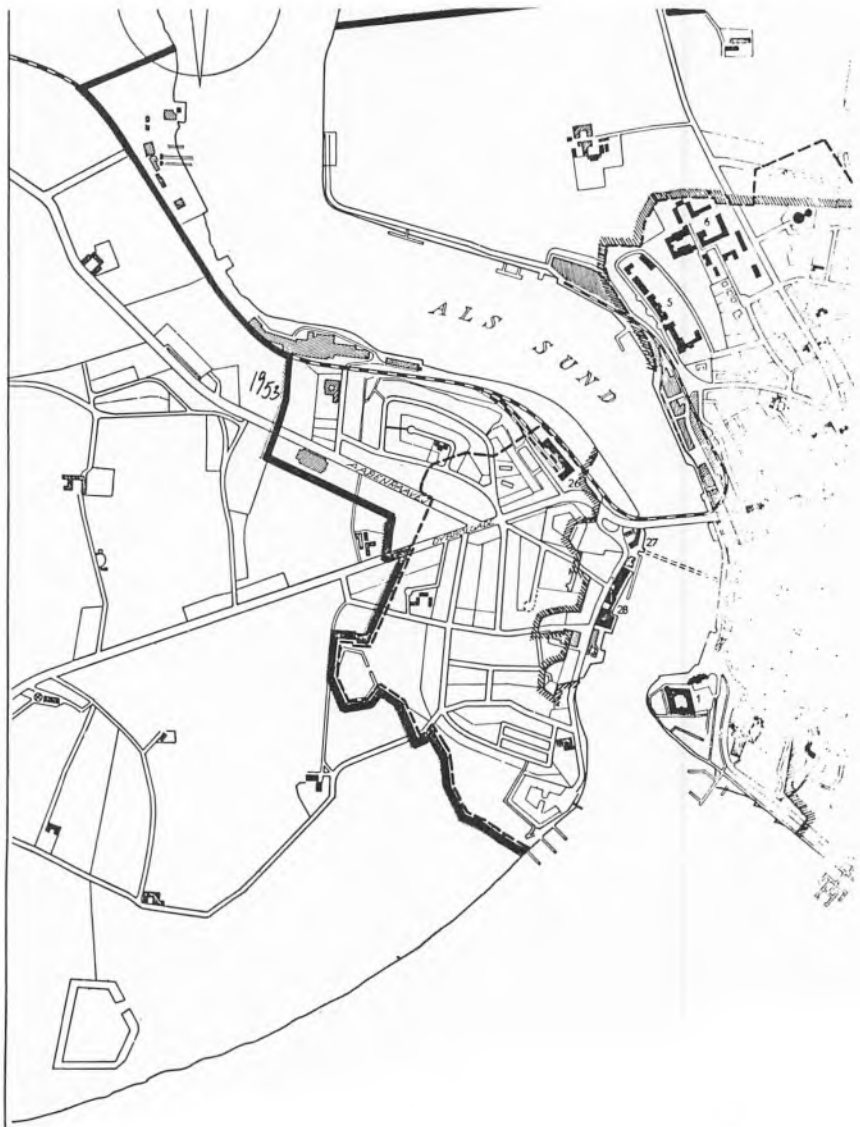
Selv om skolevæsenet er behandlet i et særskilt afsnit, er det vanskeligt at skrive om Dybbøl sogneråds arbejde gennem 50 år uden at nævne, at skolesager ofte har optaget en stor plads i sognerådets forhandlinger og som regel har været genstand for divergerende meninger. I væsentlig grad hænger dette sammen med sognets struktur, idet den oprindelige samling om landsbysamfundene i Dybbøl, Ragebøl og Stovgård i tiden efter genforeningen er blevet sprængt, fordi den største tilbygning er sket i området ind mod Sønderborg. Allerede først i 1930'erne var der klage fra beboerne i den del af Dybbølmark, der ligger nærmest bygrænsen, over den lange skolevej, der især for de mindre børn forekom urimelig. Sagen blev afgjort på den måde, at der byggedes en forskole på Dybbøl Banke i 1936. Oprindelig var det meningen, at dette byggeri skulle danne begyndelsen til en flytning af hele skolen i Dybbøl, som derved ville blive beliggende i det område, hvor man fremtidig kunne vente den største befolkningstilvækst. Man erhvervede derfor et areal på 10.000 m², der skulle kunne give plads for hele skolen. Denne plan blev dog senere opgivet til fordel for helt andre projekter.

I 1950'erne kom først udbygningen af Ragebøl skole og senere opførelsen af den nye skole i Dybbøl, nu kaldet Bülowsskolen.

Forhandlingerne omkring kommunesammenlægningen i 1970 kom for Dybbøl kommunes vedkommende i hovedsagen til at dreje sig om en løsning af skolespørgsmålet, men herom vil der blive fortalt side

Indlemmelsessagen 1951

Skønt Sønderborg købstad gennem tiden væsentlig har planlagt sine udvidelser på Alssiden, fremkom der ifølge magistratsbeslutning af 1. september 1939 ønske om at erhverve et areal fra Dybbøl kommune. Baggrunden herfor var i første række, at købstadkommunen havde erhvervet skibsværftet i Dybbøl. Dets ejer havde været en mand ved navn Kolbe i Kiel, men efter at han var afgået ved døden, var værftet blevet stillet til tvangsauktion, og ved den lejlighed havde byen købt det. Endvidere savnede byen areal til havneudvidelse, og Dybbøl sogneråd fik derfor anmodning om en forhandling angående en indlemmelse, der skulle omfatte hele arealet mellem Alssund og Åbenråvej til og med skibsværftet. Sognerådets svar i første omgang var, at man ville modsætte sig en sådan indlemmelse, hvorfor Sønderborg byråd forelagde sagen for indenrigsministeriet. Sagen lå derefter stille til 1943, da der den 18. april blev holdt et møde mellem repræsentanter for de to kommuner. Dybbøls repræsentanter erklærede her, at de stadig måtte modsætte sig en indlemmelse af det omhandlede areal i sin helhed, hvorimod man var villig til at forhandle om afståelse af arealet mellem statsbane-

*Kort over indlemmelser i Sønderborg fra Dybbøl kommune.
 Skraverede linier: Sønderborg bygrænse før 1874.
 Stiplede linier: Bygrænse fra 1874.
 Fede linier: Bygrænsen fra 1951.
 Efter Sønderborg Bys Historie II.*

legemet og Alssund samt et kolonihaveareal og to huse ved Anker-
 gades forlængelse. Repræsentanterne for Sønderborg ønskede imidler-
 tid også Stein & Meylands maskinfabrik samt Nordisk Byggekompani
 ejendomme med i indlemmelsen og desuden Dybbøl Langbros nord for
 landevejen Sønderborg—Åbenrå beliggende jorder.

Denne af byrådet foreslåede plan anbefaledes ved et møde i Dybbøl sogneråd den 4. maj 1943, og hermed skulle der for så vidt være opnået enighed om indlemmelsens omfang, men amtsrådets stilling til sagen — det drejede sig her om Sønderborg kommunes eventuelle overtagelse af et stykke amtsvej — førte til, at der opstod nye diskussioner om grænse-dragningen de to kommuner imellem, og forhandlingerne gik i virkeligheden i stå fra foråret 1944. Efter kommunevalget i 1946 tog det nye sogneråd i Dybbøl sagen op igen i efteråret 1947 for at få en afklaring. I en skrivelse af 31. januar 1949 præciserede man de betingelser, man kunne gå ind for, herunder en betydelig reduktion af det omhandlede areal. Ved en forhandling med Sønderborg byråd den 9. marts 1949 nåede man til enighed, stort set på de af Dybbøl sogneråd opstillede betingelser. Sønderborg måtte yde en erstatning til Dybbøl kommune på 52.500 kr. for tabt skatteindtægt, til Dybbøl kirke 10.000 kr. og desuden en erstatning til amtet. Det indlemmede areal blev på ca. 27 ha.

En opgørelse over indlemmelsen viser iøvrigt følgende tal:

Børn indenfor Dybbøl kommunes skolevæsen	122
Heraf fra det indlemmede område	2
I Sønderborgs skoler går	2
Følgende bygninger og anlæg findes i området	
Ved Ankergades forlængelse	2 beboelseshuse
Ved Dybbølgades forlængelse	1 beboelseshus
Ved Åbenråvejs forlængelse	3 beboelseshuse
	1 maskinhandel m. beboelse
Ved Åbenråvejs forlængelse	1 cementstøberi
Ved Åbenråvejs forlængelse	1 tømrerværksted
Ved banens sydside: 1 industriel virksomhed (jernstøberi og maskinfabrik)	

Mellem banedæmningen og Allsund:

- a) 1 kontorbarak og 1 lagerbygning, som i forbindelse med et areal på ca. 3 ha er solgt med pligt for køberen til at opføre en krydsfinérfabrik.
- b) 1 asfalkogeri (maskine på lejet grund af det solgte areal).
- c) De konkursboet Sønderborg Skibsværft A/S tilhørende bygninger og anlæg.

Indenrigsministeriet sanktionerede betingelserne, og indlemmelsen fik virkning fra den 1. april 1951.

Byudvikling

Den ekspansion, som Sønderborg har været ude for gennem de sidste årtier som følge af industriens udvikling, har medført et øget boligbehov, og da købstaden ikke altid har kunnet følge med i udbudet af

byggegrunde, er en væsentlig del af udbygningen sket i nabokommunerne, herunder også i Dybbøl. I 1950'erne blev der opført en del nye huse, navnlig omkring Åbenrå landevej, men det skete helt på privat initiativ, og der opstod snart behov for en planlægning af byggeriet. Sønderborg kommune oprettede sammen med Ulkebøl, der havde et meget stort boligbyggeri i gang, et samordningsudvalg til styring af byudviklingen, og i 1958 gik Dybbøl kommune ind i dette udvalg, hvortil sognerådsformanden og to andre af sognerådets medlemmer blev valgt til at repræsentere kommunen. I 1960 blev der udarbejdet en dispositionsplan for et område fra Gl. Åbenråvej og vestpå til skansearealet, og sognerådet købte et areal af landmand Hans Bonde til udstykning. Dermed var der kommet gang i byggeriet, men det blev ikke sognerådet, der fremover kom til at stå for udstykning og byggemodning. To bygmestre, A. G. Teichert og Johan C. Nielsen, kom ind i billedet. De erhvervede arealer, som de gjorde byggemodne, byggede huse og anlagde boligveje, som efter godkendelse senere overtoges af kommunen. Dog var det stadig sognerådet, der gennem samarbejdsudvalget styrede udviklingen, og på sognerådsmøderne blev et stort antal udstykningssager behandlet. Ved Ragebøl påbegyndtes i 1965 udstykninger til et industriområde, der har været i stadig vækst.

I 1961 indtrådte kommunen i byudviklingsudvalget, der omfattede hele Als og Sundeved, og i 1964 blev en del af kommunen lagt ind under en byplanvedtægt. — I 1965 var der en større boligudstilling på Dybbølbjerg, og de dengang udstillede huse udgør størstedelen af bebyggelsen i denne gade.

Hvor stærk udviklingen har været, ses bedst af det voksende folketal. I 1921 havde Dybbøl kommune 992 indbyggere, i 1940 taltes 1123, i 1960: 1303, i 1965: 1544 og pr. 1/4 1970 registreredes 2053 indbyggere.

Den store befolkningstilvækst krævede imidlertid også øgede faciliteter. Således opstod der i løbet af 1960'erne behov for børnehavpladser. Børneværnsudvalget fremkom derfor med en ansøgning om tilladelse til på kommunens grund ved Dybbølsten at gå i gang med forberedende arbejde til opførelse af en børnehave. Ansøgningen blev behandlet på et sognerådsmøde den 2. april 1968, og det vedtoges at bemyndige børneværnsudvalget til at udarbejde et projekt til en børnehave gennem arkitekt Bräuner, Sønderborg. Denne gik så i gang med udarbejdelsen, der blev antaget ved et sognerådsmøde den 17. april samme år, og man vedtog at fremme projektet mest muligt. Overslaget var på 581.835 kr. for en børnehave med plads til 52 børn, og arbejdet blev udskrevet i offentlig licitation. Efter denne beregnedes anlægsudgifterne til 630.965 kr. Børnehaven blev taget i brug 1969.

Afstemning og valg

Før 1920 var spørgsmålet om politisk tilhørsforhold i Dybbøl sogn som alle vegne i Sønderjylland overvejende et valg mellem dansk og tysk, og her har der aldrig været tvivl om, at sognet var helt overvejende dansk. Ved afstemningen i 1920 bekræftedes dette da også af afstemningstallene, idet af 470 vælgere de 393 (91 %) stemte dansk, mens 44 (9 %) stemte tysk. I betragtning af de mange tilrejsende sydfra og de tyske tjenestemænd, der var bosat i kommunen, var dette set ud fra et dansk synspunkt et særdeles fint resultat.

Til de kommunale valg senere hen har der aldrig været opstillet nogen tysk liste, medens der til folketingsvalg har været mulighed for at stemme på Slesvigsk Parti. De højeste stemmetal, dette parti har været oppe på, var i nazismens storhedstid, da der i 1935 blev afgivet 21 og i 1939 26 tyske stemmer i Dybbøl sogn. Ellers har de tyske stemmetal ved folketingsvalgene altid udgjort en forsvindende lille brøkdel af det samlede stemmetal, højst i 1964 med 18 stemmer eller 2 % af det samlede vælgertal.

Efter genforeningen blev det nødvendigt for at få indflydelse at slutte op om de danske politiske partier, hvad der sikkert har været vanskeligt for mange, men alligevel synes den politiske balance i sognet hurtigt at have fundet sit leje.

Ved det første kommunevalg i 1922 var der i Dybbøl opstillet 2 lister. Af 403 vælgere afgav 337 deres stemmer, heraf fik den socialdemokratiske liste 123 stemmer og 2 mandater, den borgerlige fællesliste 213 stemmer og 5 mandater.

Ved det næste valg i 1925 var der 3 lister og 485 vælgere, hvoraf 377 stemte. Socialdemokratiet fik 129 stemmer og 2 mandater, en borgerliste 182 stemmer og 4 mandater, mens en erhvervsliste fik 66 stemmer og 1 mandat. — Derefter var der 2 gange fredsvalg til sognerådet.

Næste kommunevalg, hvor der var afstemning, var i 1937, hvor den socialdemokratiske liste fik valgt 3 mandater (150 stemmer) den borgerlige liste 3 mandater (185 stemmer) og erhvervslisten 1 mandat (85 stemmer).

Ved alle senere valg holdt Socialdemokratiet stillingen med 3 mandater, mens de borgerlige lister, der oftest delte sig i en konservativ liste og en venstreliste, tilsammen hver gang har fået 4 mandater, og der har således altid været borgerligt flertal i kommunen.

Ved det sidste kommunevalg i 1966 var der 1015 vælgere, hvoraf 775 afgav deres stemmer. Den socialdemokratiske liste fik 287 stemmer og 3 mandater, den borgerlige fællesliste 471 stemmer og 4 mandater.

Stemmetallene til folketingsvalgene frembyder et mere varieret billede,

idet der her var flere lister at vælge imellem. Nogle eksempler på stemmefordelingen skal gives:

11/4 1924: S 161, R 34, K 51, V 127, SP 2, andre partier 63, ugyldige stemmer 4, i alt 442 stemmer.

22/10 1935: S 230, R 19, K 123, V 74, Rf 12, DKP 1 DNSAP 15, SP 21, i alt 526 stemmer.

3/4 1939: S 258, R 23, K 118, V 116, Rf 6. Nationalt Samvirke 12, SP 26, DNSAP 30, ugyldige 5, i alt 594 stemmer.

23/3 1943: S 240, K 135, V 127, R 19, Rf 14, DNSAP 55, DS 5, andre partier 8, ugyldige stemmer 3, i alt 606 stemmer.

28/10 1947: S 225, R 19, K 98, V 135, Rf 38, DS 12, DKP 6, Christmas Møller 15, SP 9, ugyldige 2, i alt 559 stemmer.

14/5 1957: S 224, R 35, K 91, V 166, Rf 35, DKP 4, U 13, SP 9, ugyldige 4, i alt 581 stemmer.

22/11 1966: S 380, R 61, K 258, V 199, Rf 5, LC 30, U 17, SF 32, SP 1, ugyldig 1, i alt 984 stemmer.

(S = Socialdemokratiet, R = Radikale Venstre, K = Konservative Folkeparti, V = Venstre, Rf = Danmarks Retsforbund, DS = Dansk Samling, DKP = Danmarks kommunistiske Parti, DNSAP = Danmarks nationalsocialistiske Arbejderparti, U = De Uafhængige, LC = Liberalt Centrum, SF = Socialistisk Folkeparti, SP = Slesvigske Parti).

Administrationen

Den offentlige administration er i vore dage ofte under anklage. Den er blevet for omfattende og for dyr, hævdes det. Selv om en landkommune som Dybbøl ikke er noget særligt talende eksempel på administrationens vækst, viser perioden 1920—70 dog en betydelig udvidelse. Årsagerne hertil er i hvert fald to. Dels er gennem lovgivning stadig flere områder blevet henlagt under kommunernes forvaltning, og dertil kommer i periodens slutning den bymæssige udvikling i kommunen, der lagde stort beslag på kommunestyret. Sammenlægningen til storkommuner har jo for øvrigt vist, at antallet af kommunalt ansatte set i forhold til indbyggertallet vokser med kommunens størrelse.

De to første sognerådsformænd i Dybbøl, Johan Jørgensen og Theodor Kæstel, var tillige kasserere for kommunen, og i mangel af offentligt kommunekontor stillede de en stue til rådighed i deres hjem. Først i 1934 ansattes en kommunal regnskabsfører, nemlig købmand Johan Lyck, Dybbøl. Arbejdet som sognerådsformand var således meget omfattende, og da Peter Pedersen i 1936 overtog formandsposten, stillede han som betingelse, at der ansattes en kommunesekretær og stilledes kontorlokale til rådighed. Johan Lyck overtog da foruden kassererposten tillige stillingen som kommunesekretær, bistået af sin hustru, fru

Johan Jørgensen

Peter Pedersen

Ingeborg Lyck. Kontorlokale og bolig til sekretæren fik man ved at leje en ledig lejlighed i frk. Stokholms hus i Ragebøl.

Da Johan Lyck døde i 1947, antog man som kommunesekretær Aage Møller, Ullerup, der beklædte denne post til 1955, da han afløstes af hidtidige kommuneassistent i Åbenrå Chr. Adolphsen, der med stor dygtighed virkede i denne stilling til sin død 1969. Hans medhjælp indtil 1962 var fru Ingeborg Lyck og en elev, men fra nævnte år ansattes en kommuneassistent, Martin Hansen. Efter Adolphsens død varetoges arbejdet på kommunekontoret under ledelse af assistent Egon Baum, Sønderborg, og kæmner Louring-Andersen, Ulkebøl, idet tidspunktet for sammenlægning med Sønderborg og Ulkebøl jo nærmede sig.

Egne lokaler fik kommunen i 1949, idet man købte en ejendom i Ragebøl af Chr. Jørgensens arvinger og indrettede den til kommunekontor, bolig for kommunesekretæren og i tagetagen bolig for en lærerinde ved Ragebøl skole.

Af sognerådsformænd har Dybbøl kommune haft nedennomtalte 6, hvoraf mærkeligt nok ingen er indfødte i kommunen.

1. Johan Jørgensen 1920—25.

Født på Skovgård ved Gråsten den 20. januar 1887. Aftjente sin værnepligt ved den kejserlige garde i Berlin i 3 år. Blev i 1907 gift med Ingeborg Hansen, Dybbøl. Fra 1909—17 havde han gården Lakjær ved Gråsten i forpagtning. I 1913 læderede Johan Jørgensen en hånd ved en arbejdsulykke og slap derfor i første omgang for at komme med

i krigen. Blev senere indkaldt og omskolet til artillerist i Güstrow ved Lübeck og derfra sendt til fronten i Frankrig, hvor han var med i 2 år, hvorefter han gjorde tjeneste ved torpedostationen i Høruphav. Overtog i 1917 sin hustrus fødegård i Dybbøl by. Formand for sogneudvalget i Dybbøl kommune 1920, derefter sognerådsformand til 1925. Død 10. december 1928.

2. Theodor Kæstel 1925—36.

Er omtalt side 571 ff.

3. Peter Pedersen 1936—48 og 1958—62.

Født den 3. februar 1894 i Freltofte, Nr. Lyndelse sogn på Fyn. Uddannet først som landmand, senere som regnskabskonsulent. Som sådan fik han ansættelse under Nordfynske Landboforeninger med bopæl i Sørslev fra 1919—23. Derefter regnskabskonsulent under Den sundevedske Landboforening ved bopæl i Vester Sottrup fra 1923—26. Gift med Marie Møller, V. Sottrup, 1926, død 1939. Gift 2. gang med Laura Ladefoged, Selde i Salling, 1940. I 1926 købte Pedersen Slotsgården i Allested på Fyn, men solgte den igen 1929 og købte en gård i Ragebøl, som han gav navnet »Freltofte« efter sin fødeby. Ved siden af gårdens drift overtog han i 1932 sin tidligere stilling som regnskabskonsulent i Den sundevedske Landboforening og fortsatte dermed til 1948. Medlem af Dybbøl sogneråd 1934—48. Da han blev indvalgt i skatterådet 1948, måtte han udtræde af sognerådet, men blev på ny medlem af sognerådet fra 1958—66. Sognerådsformand fra 1936—48 og fra 1958—62. Medlem af Sønderborg amtsråd fra 1952—58. Månedligt medlem af bestyrelsen for kvægavlsforeningen.

4. Christen Schmidt 1948—58.

Født i Løgumkloster den 8. september 1886. I 1909 blev han gift med Margrethe Clausen, Vester Sottrup. Overtog i 1909 en landejendom på Lundgårds mark i Sottrup sogn, men solgte den i 1922 og købte en gård i Dybbøløsten, hvor han blev boende til sin død. Var medlem af Dybbøl sogneråd 1946—62, sognerådsformand 1948—58. Derudover havde Chr. Schmidt talrige andre tillidshverv, således i en del år medlem af Sønderborg amtsråd, i en lang årrække medlem af Dybbøl menighedsråd, i bestyrelsen for Sønderjyllands Lånekasse, i repræsentantskabet for Sønderjyllands Kreditforening, vurderingsformand i Sønderjysk Brandkasse og revisor i Sønderborg-Åbenrå amters Elektricitetsforsyning. Død 8. september 1966.

5. Christen Iversen 1962—66.

Født den 7. febr. 1911 i Ulkebøl sogn. I 1939, den 30. marts, blev han viet til Anna Marie Skovmand fra Huholt i Ulkebøl sogn. Samme år overtog han gården Langbrogård i forpagtning. 3 år senere flyttede familien til Ertebjerg, ligeledes for at overtage en gård i forpagtning.

Chr. Schmidt

Chr. Iversen

Allerede 1943 flyttede Iversen til Dybbøl sogn, hvor han havde forpagtet Dybbølsned af gårdens daværende ejer, Kulhandelen i Sønderborg. 1948 købte han den gård i Dybbølsten, hvor han endnu bor, men måtte i 2 år drive den ved bestyrer af hensyn til forpagtningskontrakten vedrørende Dybbølsned. I 16 år, fra 1954—70, sad Iversen i Dybbøl sogneråd, deraf 4 år som formand, 1962—66. Han har været formand for Dybbøl skolenævn, medlem af Dybbøl skolekommission, medstifter af Dybbøl Fjernvarmeselskab og Dybbøl Bankes vandværk, i bestyrelsen for begge selskaber, formand for vandværket. I sognerådet har han været medlem af børneværnsudvalget og økonomiudvalget og formand for vejudvalget.

6. Henry Nielsen 1966—70.

Født i Vester Hæsinge på Fyn den 9. september 1920. Er af møller-slægt og blev oplært i møllerfaget på Fyn. Blev i 1945 ansat på Valsemøllen i Sønderborg og overtog fra 1. april 1947 Dybbøl mølle i forpagtning. I 1954 blev Henry Nielsen indvalgt i Dybbøl skolenævn og i skolekommissionen for Dybbøl kommune, to hverv, han beholdt indtil kommunesammenlægningen i 1970. Fra 1966—70 var han endvidere medlem af skolenævnet ved Ragebøl skole, valgt af sognerådet. Medlem af Dybbøl sogneråd 1962—70, deraf de sidste 4 år som formand. Han var således i forgrunden i forhandlingerne om kommunesammenlægningen 1970. Ved det første valg efter sammenlægningen blev han indvalgt i byrådet for storkommunen.

Oprettelsen af storkommunen 1970

Loven af 3. juni 1967 om revision af den kommunale inddeling (kommunalreformen) blev modtaget med blandede følelser i mange landkommuner, hvor man frygtede, at »det nære samfund«, hvor man kendte hinanden og altid kunne komme på talefod med administrationen, nu ville blive afløst af mere bureaukratiske tilstande. For Dybbøl kommunes vedkommende var det indlysende, at der ville blive tale om en sammenlægning med i hvert fald Sønderborg og Ulkebøl kommuner, men medens man i Ulkebøl tog det standpunkt at modsætte sig en sådan sammenlægning og til det yderste kæmpe for sin selvstændighed, lå forholdet for Dybbøl kommunes vedkommende noget anderledes. Årsagen hertil var først og fremmest problemet om skolevæsenets ordning. Mens man i Ulkebøl havde en stor, fuldt udbygget skole, havde man i Dybbøl to landsbyskoler, der med den »skæve« udvikling, kommunen havde gennemgået — med den største befolkningskoncentration ind mod grænsen til Sønderborg — tilmed havde en uhensigtsmæssig beliggenhed og efterhånden heller ikke have kapacitet til at tage det stigende børnetal. Indførelsen af den såkaldte pendulordning havde endvidere medført det uheldige forhold, at skoleforløbet for kommunens børn fordeltes på 3 skoler: først 3 år i skolen i Ragebøl, derefter 4 år i Dybbøl skole, og endelig måtte de søge overbygningen i en af Sønderborgs skoler. Derfor indledte Dybbøl sogneråd en forhandling med de kommunale myndigheder i Sønderborg om et skolesamarbejde, og det lå naturligvis i luften, at en konsekvens af disse forhandlinger måtte blive en kommunesammenlægning.

Den første drøftelse af sagen fandt sted på Ahlmannskolen den 10. februar 1965. Det blev her overdraget et udvalg at udarbejde en skitse og et overslag over en fuldt udbygget 2-sporet skole for børnene fra Dybbøl kommune og fra Sønderborg kommunes Sundevedside. En oversigt over børnetallet viste imidlertid, at der ville blive tale om en 3-sporet skole, hvis anlægsudgifter dengang blev anslået til 8.265.000 kr.

Det første udspil til en forhandling om en sammenlægning af de to kommuner kom fra Dybbøl sogneråd, der på et møde den 11. januar 1966 med 4 stemmer mod 3 besluttede at rette en henvendelse til bystyret i Sønderborg om sammenlægning af de to kommuner »allerede nu«. Årsagen var stadig problemerne omkring skolevæsenet. Det ønskede møde med byrådet blev afholdt den 8. februar 1966. Her lovede Sønderborg kommune at være Dybbøl behjælpelig i en overgangsperiode ved at tage børn fra Dybbøl kommune ind i byens skoler. Vedrørende sammenlægningsspørgsmålet var der enighed om, at sammenlægning skulle ske, men om tidspunktet blev der ikke taget nogen bestemmelse.

En uge senere, den 15. februar, holdtes et sognemøde i Dybbøl for-

Henry Nielsen

samlingshus, hvor sognerådet orienterede beboerne om sammenlægningsplanerne. Mødet havde stor tilslutning, men gav ikke noget klart indtryk af stemningen i sognet, idet der løftede sig adskillige røster både for og imod en sammenlægning.

Sognerådet pressede imidlertid på over for byrådet i Sønderborg for at få en afgørelse med hensyn til de på mødet den 8. februar behandlede spørgsmål, men da man ikke kunne opnå nogen fast tidsplan for opførelsen af en fælles skole, omgikkes man med planer om en udvidelse af Dybbøl skole, hvorved man selv ville kunne klare undervisningen af alle kommunens børn inden for de 7 første skoleår. Da denne plan nåede frem til amtet, greb amtmanden, C. Vagn-Hansen, ind, idet han frygtede fejlinvesteringer. På amtmandens initiativ blev der da afholdt et møde på Hotel Dybbøl Banke den 23. september 1966. Heri deltog hele sognerådet og 3 repræsentanter fra skolekommissionen i Dybbøl sammen med repræsentanter fra skolemyndighederne i Sønderborg. Der opnåedes på mødet enighed om en tidstermin for den påtænkte skole, idet Sønderborg byråd forpligtede sig til inden for en tidsfrist af 5 år at opføre første etape, omfattende 5 klasser af en af stadsarkitekt Juhler skitseret 3-sporet skole. Endvidere enedes man om, at en sammenlægning af de to kommuner skulle søges gennemført snarest muligt, »inden det sker ved lovgivning«, eventuelt allerede fra 1. april 1968, og der blev nedsat et kontaktudvalg med det formål at fremsætte forslag om en kommunesammenlægning.

Dette udvalg udarbejdede derefter forslag til en sammenlægning af

de to kommuner fra 1. april 1969, og de foreslåede vilkår blev godkendt så vel af byrådet i Sønderborg som af Dybbøl sogneråd, hvor dog 3 medlemmer stemte imod. Når sammenlægningen alligevel ikke skete fra den foreslåede dato, men først fra den 1. april 1970, skyldtes det kommunalreformkommissionen, der holdt på, at Ulkebøl kommune som helhed skulle med i sammenlægningen. Dette afstedkom nye forhandlinger, hvori også Ulkebøl sogneråd var inddraget, og da man derfra kun nødtvungent gik med, men erklærede at ville protestere over for kommunalreformkommissionen, trak sagen ud. Denne kommission fastholdt, at Ulkebøl burde være med, og den 29. oktober 1968 fastslog indenrigsministeriet i en skrivelse til kommunalreformkommissionen: »Der etableres en kommune omkring Sønderborg ved sammenlægning af Dybbøl og Ulkebøl sognekommuner med Sønderborg købstad«.

Dermed var sagen afgjort. Dokumenterne for sammenlægningen blev underskrevet på rådhuset den 13. februar 1969. Borgmester Anders Andersen udtalte ved den lejlighed: »Det arbejde, der her er præsteret, vil sikkert kunne stå som mønster for sammenlægningsarbejdet andre steder i landet«.

Da der var visse grænseændringer — både mod Augustenborg og mod Sundeved kommune — var borgmestrene herfra også til stede og underskrev dokumenterne. Vilkårene for sammenlægningen var omfattende og greb ind på snart sagt alle kommunale områder. For Dybbøl kommunes vedkommende blev en mærkesag opfyldt: Det garanteredes, at opførelsen af den nye Dybbølskole skulle være påbegyndt senest 1. oktober 1971.

Der var i sognet en vis ængstelse for, at navnet Dybbøl skulle forsvinde og ligesom kommunen gå op i Sønderborg. Denne frygt er selvsagt ubegrundet. Dybbøl kommune er gået over i historien, men Dybbøl sogn eksisterer stadig og vil trods vedvarende byudvikling aldrig forsvinde. Navnet Dybbøl har også for stor en plads i Danmarks historie og i alle danske hjerter til, at det nogen sinde vil gå i glemme, og fredningen af de mest minderige områder vil forhindre, at sognet vokser fuldstændig sammen med Sønderborg by.

FORENINGSLIV, FOLKEFESTER OG NATIONALE MINDER

Af *Hans Kæstel* og *Marius Storgaard*

Det slægtled, som i dag er folkepensionister og ældre, har i deres levetid oplevet meget af både ondt og godt af verdenshistorie, lands- og grænselandshistorie og mere lokal historie. Selve genforeningen i 1920 og dens betydning forstås vel også bedst af folk af den årgang, som har levet under både dansk og tysk styre. Glæden var stor også i Dybbøl sogn, og de følgende års mange møder og stævner med manende taler for at bevare det genvundne land gennem en styrkelse af den folkeligt-kulturelle front fandt bevæget genklang i sindene hos de mange tilhørere. Direkte udslag af trangen til folkelig-national samling i frihed og ønsket om at give danske kulturværdier gode vækstbetingelser kan nok klarest aflæses i det mangeartede foreningsliv, der siden 1920 voksede frem i de sønderjyske sogne. Allerede 1903 var De danske Ungdomsforeninger blevet stiftet ved en sammenslutning af de siden 1887 eksisterende ungdomsforeninger nord for Kongeåen. Deres inspirationskilde var den grundtvigske højskolebevægelse. Og året efter (1904) danedes den første ungdomsforening i Nordslesvig, i Asserballe og Notmark på Als.

I Dybbøl har der også tidligt eksisteret en ungdomsforening. Margrethe Hansen, Dybbøl Banke, kan fortælle, at hun ved sin konfirmation i 1906 modtog et lykønskingskort fra denne forening. Desværre lader dens oprindelse sig ikke nærmere efterspore. Derimod eksisterer stadig protokollen for Ragebøl-Stovgaard ungdomsforening, der blev stiftet den 3. december 1920 på Ragebøl kro på initiativ af én af de nye lærere, der på denne tid kom til sognet, Morten Stokholm, Ragebøl skole. Foreningen fik stor tilslutning blandt beboerne og blev straks tilmeldt landsorganisationen De danske Ungdomsforeninger med det formål: at fremme sammenhold og fællesskabsfølelse mellem ungdommen og ved folkelig og kristelig oplysning at hjælpe den frem mod målet: en vågen dansk kristen ungdom. Lærer Stokholm blev første formand og kasserer. Kontingentet blev fastsat til 2 kr. halvårlig, »dog: forlovede og gifte 2 kr. pr. par«. To måneder senere nedsattes kontingentet til 1 kr. »for gifte ubemidlede jordbrugere«. Medlemmerne samledes 2 gange om måneden i vintertiden og 8 gange om sommeren til

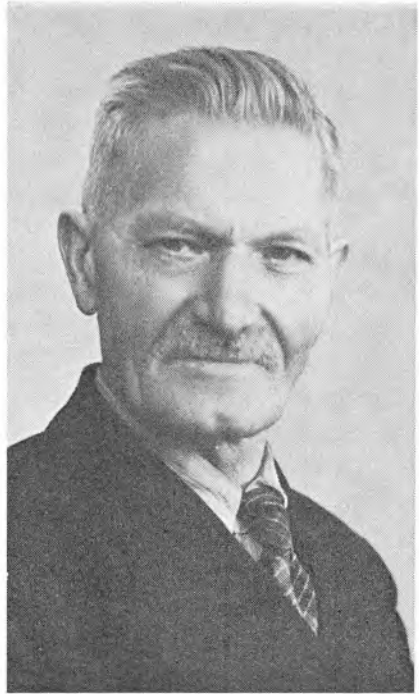

*Det ny forsamlingshus, der indviedes på kongens fødselsdag den 26. september 1945.
(Fot. H. C. Bergmann).*

foredrag, oplæsning, sang og leg samt en udflugt om sommeren. Lærer Stokholm holdt selv flere oplæsningsaftener med komedier af Holberg på programmet, men også flere fremmede talere gæstede foreningen, bl. a. pastor Eriksen fra frimenighedskirken i Stenderup.

Den 20. september 1921 blev Ragebøl-Stovgaard ungdomsforening sluttet sammen med Dybbøl ungdomsforening under navnet Dybbøl Sogns Ungdoms- og Foredragsforening. Bestyrelsen blev udvidet fra 5 til 9 medlemmer, og det vedtoges, at foreningens arbejdsfelt også skulle omfatte gymnastik. Morten Stokholm var foreningens formand til 1929, hvor han blev afløst af Mathias Langendorff, der sad til 1932. De følgende 3 år var Harald Jahnsen formand.

I de følgende år fortsatte den ny forening sin virksomhed til stor glæde for sognets beboere. Hovedvægten lå stadig på den kulturelle front, men gymnastikken havde også mange interesserede og fandt sted på de to kroer i Ragebøl og Dybbøl. De kulturelle sammenkomster fandt som regel sted i det »gamle« forsamlingshus i Dybbøl by, der dog, skønt opført 1913, snart viste sig at være for lille til en del af de velbesøgte arrangementer. Så måtte man ty til kroen i Ragebøl eller lejlighedsvis til hotel Dybbøl Banke. Mange kendte navne fra den nationalpolitiske kamptid, politikere og højskoleforstandere, præster og lærere, har stået på talerstolen i det lille forsamlingshus eller kroen i disse år.

*Førstelærer Morten Stokholm, Ragebøl, på
hvis initiativ såvel den lokale ungdoms-
forening blev stiftet som det lokale
genforeningsminde blev rejst.
(Privat fot.)*

Særlig god var tilslutningen naturligvis på de nationale mindedage, ved afstemnings-, genforenings- og grundlovsmøderne, men også efterårs- og vintermøderne med mere alment kulturelle emner på programmet formåede at samle mange. Et helt kapitel for sig var deltagelsen i de store folkefester i kongeskansen gennem årene, hvor dansk ungdom fra hele landet kunne flokkes i tusindvis med deres foreningsfaner omkring talerstolen og gymnastikopvisningerne.

Et betydningsfuldt bidrag i det lokale arbejde ydede lærer Tendal med sit sangkor. Senere kom også folkedansen til. Og man begyndte at spille diletant, der senere blev en fast tradition ved nytårsfesten og undertiden også ved midsommerfesten. Gymnastikken fik sin aflægger i idrætten, hvor først fodbolden, senere håndbolden tiltrak sig stor opmærksomhed hos såvel aktive som passive deltagere. Sidst i 20'erne havde idrætten fået et sådant omfang, at man besluttede at ændre foreningens navn til Dybbøl Sogns Ungdoms- og Idrætsforening. Foredragsforeningen nævnes fra nu af i protokollen som en selvstændig forening, og et vist samarbejde synes at have fundet sted.

Fra 1935 til 1948 hed foreningens formand Hans Kæstel. Det var især i hans tid, at nazismen syd for grænsen blev mere og mere aggressiv. Allerede ved Hitlers magtovertagelse i 1933 fremsatte pastor Peperkorn

fra Fjorde sin trussel om, at brunskjorterne snart ville sørge for, at det tyske flag atter kom til at vaje over Dybbøl. Men i april samme år mødtes ungdomsledere fra hele landsdelen for at planlægge nationale og kulturelle modtræk, og den 26. september stiftedes Det Unge Grænseværn, senere kaldet Dansk Nordisk Ungdomsforbund, som kom til at danne en stærk modvægt mod nazismen. Den 10. maj samme år samledes ca. 12.000 unge, deriblandt også Dybbøls ungdom til det store gymnastikstævne i Tønder, og en måned senere holdt »Det Unge Grænseværn« sit første store stævne i kongeskansen med gymnastik, taler og sang og et meget stort antal foreningsfaner. (Se senere).

Disse år huskes også på grund af store økonomiske problemer med rentelettelser, gældssaneringsordninger og tvangsauktioner, som gav anledning til utilfredshed med de hjemlige forhold og undertiden tilløb til uroligheder. Det var perioden med Lei-bevægelsen, Cornelius Petersen-bevægelsen og L. S. (Landbrugernes Sammenslutning). Dybbøl var vel ikke mere berørt af dette end så mange andre sogne, og nazismens fremgang sydpå kunne nok give meget andet at tænke på. Således fik vi i denne tid jævnlig besøg af Hitlerjugend og tilsvarende pigekorps sydfra. Vi så dem gå i marchkolonne, i militærisk orden og med taktfaste sange på vore veje. Det kan vel heller ikke nægtes, at nazismens fremmarch smittede lidt af længere nordpå, men det varmede om hjertet at se socialdemokratisk ungdom give sig til at bruge Dannebrog foran deres egne faner ved fester og demonstrationer. Det var også i disse år, at Danske Samfund fik nye afdelinger i næsten alle sogne i landsdelen, så der på flere måder dannedes en god dansk modvægt mod pastor Peperkorns trussel mod Dannebrog på Dybbøl. I hvert fald blev den aggressive nazisme en direkte anledning til, at tilslutningen til foreningsarbejdet øgedes mange steder; det gælder også Dybbøl sogn. I 1935 holdt Danske Samfund for Sønderborg og Dybbøl ungdomsforening en fælles genforeningsfest på hotel Dybbøl Banke, som samlede omkring 500 deltagere. Ungdomsforeningen havde også i mange år megen glæde af et samarbejde med Danebod Højskole, hvis lærere og elever kom på besøg her.

I besættelsesårene 1940—45 var der en større trang i befolkningen til at mødes end sædvanlig, hvilket ikke mindst kom foreningsarbejdet til gode, og det kulturelle arbejde blomstrede atter op, efter at det i nogen grad havde stået i skygge af idrætten. En række kendte præster og foredragsholdere gæstede sognet i disse år, bl. a. Peter de Hemmer Gudme, pastor Schiellerup, forstander Frede Terkelsen, redaktør Bøgholm og Juul Andersen, Askov. Genforeningsfesten den 9. april 1940 blev især uforglemmelig, fordi den planlagte blev forbudt af tyskerne ved middagstid. Så blev der i stedet i løbet af eftermiddagen indbudt

til private aftenbesøg på tre gårde i Ragebøl, i Dybbøl og på Dybbølmark, hvor der hvert sted samledes 60—70 mennesker, og pastor Riis-højgaard fra Sønderborg kørte rundt på cykel og talte alle tre steder. Der var en egen stemning i stuerne med tale og sang, snak og kaffe og tobaksrøg. Folk kom både til fods og på cykel med lygter, der kun måtte have en lysstribe på 5 og 1 cm. Bedre genforeningsfest har vi ikke haft siden. Det var da heller ingen overraskelse, at mange af sognets unge og en del fra de mere modne aldersgrupper deltog i det illegale arbejde både før og omkring den 5. maj i 1945. Dybbøl havde også en af egnens første frihedsfester, på hotel Dybbøl Banke, hvor regimentsmusikken optrådte i uniform første gang efter krigen. Der var mindst 500 til stede. Hotellet var i løbet af få dage tømt og rensset efter at have været beslaglagt til flygtninge. Festen blev holdt den 11. maj, to dage før monumentet på banken blev sprængt.

Anlæggelsen af den kommunale sportsplads og rejsningen af det nye forsamlingshus fandt også sted under anden verdenskrig. Begge projekter gav ungdomsarbejdet langt bedre udfoldelsesmuligheder end hidtil. Forsamlingshuset blev rejst på andelsbasis og påbegyndt i 1944. Alle sognets hestekøretøjer bidrog med at køre materialer til byggeriet, og der var store vanskeligheder forbundet med at skaffe de fornødne materialer, men bygmesteren, Asmus Christiansen, fandt som regel udveje derfor. Ved rejsegildet den 13. oktober var der ikke bragt færre end 46 kranser til byggepladsen! Men på grund af risikoen for, at huset skulle blive beslaglagt af Værnemagten til flygtninge, var det især et problem med gulvene. De blev samlet andetsteds, men ikke lagt før sommeren 1945. Plantning og planering omkring huset blev delvis udført af sognets unge under ledelse af gartner Pauli Christensen og Haldus Koch. Indvielsen fandt sted på kongens fødselsdag den 26. september 1945 med taler af landstingsmand Jepsen Christensen og Jørgen Bukdahl. Huset kostede 123.000 kr. Der var tegnet 913 andele à 60 kr. hos 335 andels-havere. Restgælden beløb sig til 25.000 kr. Rejsningen af forsamlingshuset i de svære besættelsesår, og især måden den blev gennemført på, som hele sognets opgave, vidnede om både sammenhold og offervilje hos befolkningen.

Sportspladsen blev indviet ved et idrætsstævne den 1. maj 1949. Den blev til ved kommunens foranstaltning. Arbejdet påbegyndtes allerede i 1943. Den blev nu overdraget til ungdommen ved sognerådsformand Chresten Schmidt. Senere har forsamlingshuset fået en ny stor parkeringsplads. I 1975 udvidedes huset med en tilbygning til afhjælpning af de trange forhold bag scenen for teatergruppen, og neden under blev der indrettet omklædningsrum, bruserum og toiletter til idrættens udøvere. I 1976 arbejder husets bestyrelse med planer om en forbedring

af køkkenforholdene, der længe har været utilfredsstillende. En udvidelse er også nødvendiggjort af det nuværende dygtige værtspar siden 1971, Edith og Børge Kastrup, der har forøget omsætningen betydeligt, så huset ikke bare tjener som tilholdssted for foreningslivet, men også i stigende grad er blevet hjemsted for større og mindre selskaber og familiefester af enhver art. Formand for forsamlingshuset siden 1970 er Harry Hemmingsen.

Siden befrielsen i 1945 er foreningsarbejdet gået sin jævne gang med nye aktiviteter for børn og helt unge. I 1948 afløstes Hans Kæstel af Arthur Petersen, Ragebøl skole, som formand. Fra 1954 til 1961 var Andreas Hansen formand. I disse år forsøgte man med nye arbejdsformer som studiekredse og højskoleaftener fælles med de politiske foreninger. Fra 1961 til 1966 var Hans Peter Hansen formand, og Ester Lolk Hansen derefter til 1969, Friedrich Freiberg til 1970, hvor den nuværende formand, Jørn Kvist Hansen blev valgt. Ved hundredårsminde for stormen på Dybbøl den 18. april 1864 deltog ungdomsforeningen i det lokale udvalgs arrangement af mindefesten i forsamlingshuset, hvor der blev talt af Københavns biskop, H. Fuglsang-Damgaard, tillige medvirkede Sønderjysk Forsøgsscene og Sønderborg Mandskor. I de senere år er teatergruppen blevet udvidet med en afdeling for børn og unge, og idrætten har taget et nyt stort opsving i forbindelse med rejsningen af den nye »Dybbøl-Skolen«, der søges af alle børn på Sundevedsiden. Også badminton har stået på programmet i en årrække. Fra 1954 til 1970 var K. L. K. Mieritz formand for idrætsudvalget. Foreningen har stadig megen glæde af sine teateramatører under Chresten Jensens ledelse. Gennem årene er der givet flere forestillinger udensogns, ja endog i Flensborg. Festerne med underholdning og dans samler også mange mennesker, hvorimod tilslutningen til den oprindelige kulturelle linje har været i stadig aftagen siden beståttelsestiden. Men endnu er ungdomsforeningen dog med som medindbyder til efterårsmødet og adventsmødet. Ungdommens deltagelse i gudstjenesten, sang- og læse-aftener og de oplysende foredrags-tid synes at være forbi, hvad enhver kun kan beklage, som endnu husker idrættens store ideal: en sund sjæl i et sundt legeme.

Den gamle formålsparagraf for Dybbøl Sogns Husholdningsforening lyder: at fremme og skabe interesse for husmødrenes faglige og kulturelle virke. Foreningen var oprindeligt en del af Den sundevedske Husholdningsforening, men blev selvstændig ved stiftelsesfesten den 22. november 1945 og fik sin første formand i Anna Christiansen, Nørballe. 1962 blev hun afløst af Laura Pedersen, Ragebøl. Formand siden 1968 har været Nico Storgaard, præstegården. Foreningen er tilsluttet

De samvirkende danske Landboforeningers Husholdningsudvalg, og dens arbejdsområde består i faglige demonstrationer, kursusvirksomhed og kulturelle sammenkomster med bl. a. foredrag.

Såvel ungdomsforeningen som husholdnings-foreningen har i deres arbejde gennem årene været lykkelig fri for politiske gruppedannelser eller klikker med særinteresser — en omstændighed, der dog ikke har betydet, at den politiske aktivitet og interesse i sognet har været mindre end andre steder. (Se artiklen om kommunale forhold siden 1920).

Allerede i foråret 1920 stiftedes Dybbøl socialdemokratiske Forening. Den fik sin egen håndbroderede fane ved 25-års jubilæet i 1945. Formænd gennem årene har været Jens Petersen, Dybbøl, Jørgen Kock, Dybbøl, Hans Rathje, Ragebøl, Hans Nielsen, Dybbøl, Hans Paulsen, Dybbøl, Karl P. Nielsen, Dybbøl, og Mathias Jacobsen, Ragebøl. Ved kommunesammenlægningen i 1970 blev foreningen lagt sammen med Sønderborg socialdemokratiske Forening.

Dansk Arbejdsmandsforbund (D. A. F.) blev stiftet den 1. juni 1927 og fik ligeledes sin egen håndbroderede fane ved jubilæumsfesten 25 år senere. Første formand var Lorens Jørgensen, Sandbjerg, til 1942, derefter August Riis til 1956 og Hans Nielsen til 1962, da forbundet blev sammenlagt med forbundet i Sønderborg. Kontorbestyrere har bl. a. været August Riis, Claus Jensen og Peter Koch.

Dybbøl Sogns Venstreforening har eksisteret siden først i 30'erne. Den første formand var Peter Pedersen, »Freltofte«, Ragebøl. Siden har Aksel Nielsen, Dybbøl, været formand. Foreningen er nu tilsluttet Venstre i Sønderborg.

Konservative vælgere i Dybbøl og Nybøl dannede i september 1945 en forening med Chr. Schmidt som formand. 1963 afløstes han af Jørgen Jørgensen. 1969 blev foreningen sammenlagt med Sønderborg konservative Vælgerforening.

Andre foreninger af faglig art er nævnt i de respektive artikler, hvor de naturligt hører hjemme; det gælder de landbrugsfaglige sammenslutninger, sygeplejeforeningen m. fl. Men foruden disse har der været eller eksisterer der stadig, foreninger med mange forskellige formål, bl. a. af folke- og invalidepensionister, folkedansere, biavlere, jægere og afholdsfolk. Ved århundredets begyndelse fandtes også en afdeling af Good-Templar Ordenen. Den havde sit tilholdssted i Skansehuset.

Siden 1920 har Dybbøl været udflugtsmål og samlingssted for mange landsmænd. Men allerede i 1919 indledtes De danske Ungdomsforeningers lange række af store stævner på Dybbøl, hvorved kongeskansen fik sin indvielse som dansk folkelig mødeplads. Der deltog 15.000 unge

i stævnet, der fandt sted den 25. maj og indledtes med et imponerende optog, der drog gennem Sønderborg over pontonbroen. Da fortroppen havde passeret broen, var sidste del af den store menneskeskare endnu ikke nået om hjørnet ved dampskibspavillonen. Blandt talerne kan nævnes Erik Appel og Andreas Grau.

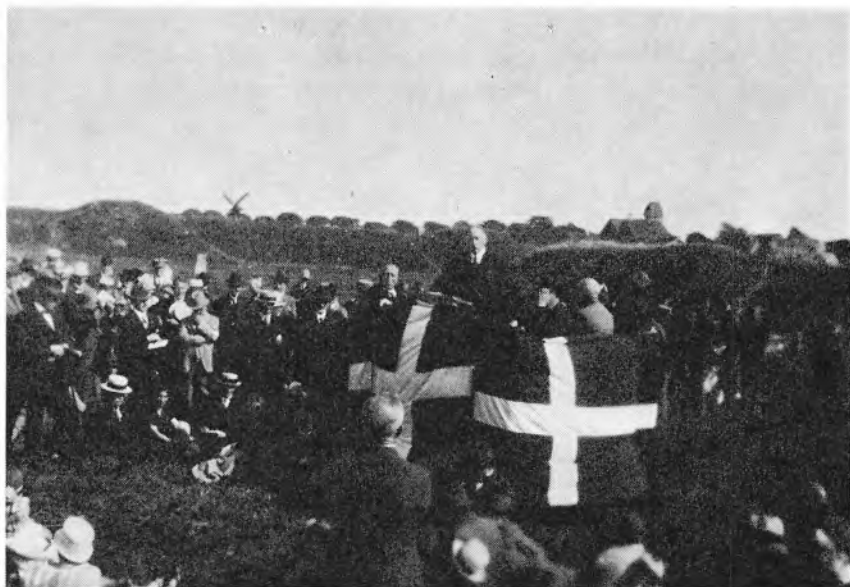
Den største folkefest nogen sinde på Dybbøl var naturligvis den store genforeningshøjtidelighed søndag den 11. juli 1920. Ingen ved, hvor mange der deltog, men både 60.000 og 100.000 er nævnt. Den gigantiske procession med musik og fædrelandssange udgik fra slottet i Sønderborg, men da de første nåede kongeskansen, stod de sidste endnu på slotspladsen, og da de første tusinder ankom til festpladsen, var skanselvoldenes inderskrænter allerede besat med nye tusinder af ventende skarer. Både Sønderborg og Dybbøl var et bølgende hav af Dannebrog og guirlander. Kongefamilien og rigsdagens medlemmer kom sejlene hertil. En mængde honoratiores og specielle gæster kom med ekstraskib eller særtog.

I kongeskansen blev kongen budt velkommen af vælgerforeningens formand, lensgreve O. D. Schack, der sluttede med de kendte ord: »Vi skal være dig gode og trofaste sønner og døtre, Danmark, det lover vi dig i dag — det giver vi dig håndslag på, kong Christian!« Veteraner overrakte kongen en afstøbning af guldhornene fra Gallehus og et dannebrogflag, det sidste, der blev strøget i Sønderborg i 1864. Bevæget tog kongen mod flaget og kyssede dets dug. Da kongen atter fik mælet, sagde han: »Sønderjyder, tag ved mig vort håndslag som tak for den trofasthed, hvormed I gennem de mange, trange år bevarede kærligheden til Danmark, til vort sprog og til vore fælles minder. Indtag eders sæde blandt os, hvor eders plads så længe stod tom. Og byg i fællesskab med os Danmarks fremtid. Gud signe Danmark! Gud signe eder!«

Dernæst talte H. P. Hanssen om sønderjydernes lange ventetid, kampens og byrdernes, længselens og håbets mange år, som var gået forud for denne store glædesdag. Talen blev forstyrret af en flyvemaskine, der kredsede over pladsen og tilsidst kastede et dannebrogflag ned, »et lidt for teatralisk virkende påfund midt i den stærke, ægte stemning«. Siden talte Flensborgfolkenes førstemand, Peter Grau, og statsminister Niels Neergaard, der på regeringens vegne, »ja jeg tør sige på hele det danske folks vegne«, lovede de danske syd for grænsen, at de ikke skulle blive glemt.

Den 11. juli 1924 sker den officielle overdragelse af skanseområdet til staten. Se herom senere.

Året efter, den 14. juni, i forbindelse med skoleforeningens og sprogforeningens årsfest, afholdtes et møde i kongeskansen med 400 delta-

*H. P. Hanssen taler ved en af de mange fester i kongeskansen.
(Det kgl. Bibliotek).*

gere. H. P. Hanssen talte om »at styrke vor stilling i det genvundne land« på baggrund af, »at tyskerne stræber efter at få overtaget i vore mest truede egne«. Samtidig oplystes, at staten hvert år yder et tilskud på 200.000 kr. til det nationale arbejde syd for grænsen. Dagen efter var der genforeningsmøde på Kurhuset, hvor pastor Hansen, Dybbøl, talte om vort folks store minder, og gårdejer Bertel Schmidt og provst Biering gik imod statsminister Staunings ønske om afrustning, der syntes begrundet i et urealistisk menneskesyn. Statsministeren havde fornylig i en tale i Odense sagt, at »vi bør afruste, for krig er en rest fra barbariets tid«.

Samme år, den 26. juli arrangerede De danske Ungdomsforeninger i Sønderjylland et stort ungdomstævne på Dybbøl, hvor 5—6.000 deltagere hørte litteraturprofessor Vilhelm Andersen, København, tale om kongesang og nationalsang, biskop Ludvigs, Ålborg, talte over digteren Mads Nielsens strofe: »Jeg elsker det, der bærer kampens mærke«, dvs. dåbstegnet, modersmålet og Dybbøl, og sekretær Kylling, Flensborg, talte om åndernes kamp i grænselandet ud fra Grundtvigs ord om Bibelens og Danmarkshistoriens betydning for den, der vil udrette noget. Stævnet indledtes med procession fra amtsbanegården og sluttede med gymnastikopvisning ved Niels Bukhs gymnaster fra Ollerup.

I juni 1928 gæstede 750 københavnere Dybbøl-området, og i juli samme år holdtes Det store nordiske Skytte- og Gymnastikstævne, der

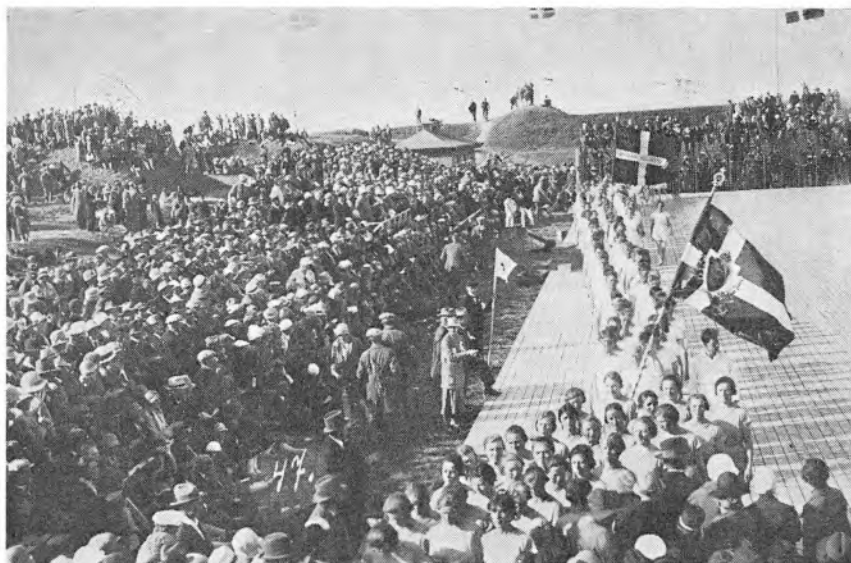
varede 3 dage fra 20. til 22. juli. Stævnet var det hidtil største i sin art og fik stor betydning derved, at det blev indledningen til et intimt gymnastik-samarbejde de nordiske lande imellem. Ca. 10.000 mennesker overværede åbningen, men der var 40.000 med til afslutningen, hvor højdepunktet bestod i den store landsholdsopvisning af elitegymnaster fra Danmark, Norge, Sverige og Finland. Her talte også oberst Parkov, forsvarsminister Brorsen i den fraværende statsminister Madson Mygdals sted og fhv. minister H. P. Hansen. Om aftenen var der bålfeest med forudgående fakkeltog af 1.000 hvidklædte nordiske kvinder og mænd.

Den 7. oktbr. 1930 blev den ny bro over Alssund indviet. Broafgiften bortfaldt og byens styre forventer opsving for erhvervslivet. Den ny bro var om aftenen oplyst af projektører, den gamle pontonbro illumineret. Der var fakkeltog og båltaler ved amtmand Lundbye og borgmester Jacobsen.

Den 23. august 1932 døde den islandske præst og forfatter af verset på mindetavlen ved Dybbøl Mølle Thordur Thomasson.

500 deltagere i De danske Ungdomsforeningers årsmøde på Danebod Højskole foretog sommeren 1932 udflugt til Dybbøl og Dannevirke.

Efter nazisternes magtovertagelse syd for grænsen i 1933 tog lederne af de sønderjyske ungdomsorganisationer — der senere på året samlede sig i Det unge Grænseværn — initiativet til to store stævner i Tønder den 12. maj og på Dybbøl den 11. juni. Alle slags ungdomsforeninger sluttede op bag denne nationale demonstration: de grundtvigske, K. F. U. M. & K., de frivillige ungdomskorps, gymnastik- og idrætsforeningerne og de politiske ungdomsforeninger. Der deltog 40.000 i stævnet på Dybbøl med opmarch fra Ringriderpladsen i Sønderborg og by-orkestret i spidsen. Mange unge fra de andre landsdele kom med ekstraskib og ekstratog. Dagen efter havde Hejmdal/Dybbøl-Posten over hele forsiden overskriften: »Ungdommen vil løfte arven og fortsætte grænsekampen«, og neden under: »Dybbølstævnet i går blev den største danskheds-tilkendegivelse siden genforeningen«. Radioen transmitterede fra festpladsen med en af stævnets hovedmænd som speaker, grænsepræsten N. P. Nielsen, Vedsted. En anden af opmændene bag den vellykkede fest var H. P. Hanssen, der holdt hovedtalen, hvori han krævede grænsen respekteret og betonedede især brobygningsarbejdet i fortid og fremtid. Ikke færre end 11 taler påhørtes, og der blev sunget en lang række fædrelandssange. Hejmdal/Dybbøl-Posten slutter sit referat: »Stævnet på Dybbøl er forbi. Dansk ungdom i grænselandet har fremført sin bekendelse, bekræftet sin troskab og vilje til at løfte arven efter fædrene!«

Udmarch fra et af gymnastikstævnerne i kongeskansen. (Fot. J. Boisen).

Den 15. juni 1935 arrangeredes et lignende møde i Løgumkloster med 15.000 deltagere. Dybbøl sogns Ungdomsforening holdt sammen med Danske Samfund i Sønderborg sin egen genforeningsfest på Dybbøl Banke med 1500 deltagere. Der indledtes med friluftsmøde ved møllen, hvor provst Biering talte. Derefter fortsattes på hotellet med folketingsmand Chr. Ernst Christensen og landstingsmedlem fru Marie Hjelm som talere.

Den 18. april 1964 fejredes i Dybbøl og Sønderborg hundredårsminnedagen for Dybbøl-stillingens fald i 1864. Allerede den 17. om aftenen blev krigergrave og mindesmærker smykket med blomster og krans af landsdelens befolkning, og der holdtes mindegudstjenester i kirkerne. Den 18. om morgenen var der andagt ved fællesgravene, hvorpå danske og udenlandske deputationer nedlagde krans. Kongefamilien deltog i mindegudstjenesten i Sct. Marie kirke og kørte derpå til Dybbøl, hvor kongen lagde krans ved fællesgravene, ved mindesmærket for de nordiske frivillige og senere på dagen ved graven i Bøffelkobbøl. Ved det efterfølgende folkemøde i kongeskansen deltog ca. 40.000 mennesker fra nær og fjern. Optakten hertil bestod i to store faneprocessioner fra kirkepladsen i Sønderborg med 500 faner i spidsen for bølgende menneskemængder. Ved ankomsten til Dybbøl tog fanebærerne plads på skansevoldene, hvorved festpladsen fik den smukkeste indramning.

Ved folkemødet, der transmitteredes af både radio og TV, talte stats-

minister J. O. Krag og biskop H. Dons Christensen. Helt overraskende og gribende tog kongen ordet uden for programmet og sagde bl. a.: »Dybbøl! intet navn i Danmark har en sådan klang. I dag har vi med dyb ærbødighed mindedes dem, der faldt her på Dybbøl. De kendte ikke til »Hvad kan det nytte?« — de kendte kun ét »Gå på og hold ud!« De segnede til sidst for overmagten, men de segnede med ære for vort gamle land. Da krigen var endt, begyndte hernede en ny våbenløs kamp for at bevare danskheden i landsdelen. Og vi kan ikke stå her i dag uden at tænke på de mænd og kvinder, som i 56 år sejt kæmpede mod et fremmedherredømme og et fremmed sprog for at bevare deres eget. Bjørnstjerne Bjørnson skrev: »Alt, hvad fædrene har kæmpet, mødrene har grædt, har den Herre stillet lempet, så vi vandt vor ret.« Den dag oprandt i 1920, og glæden var uendelig over, at vi havde fået det gamle land tilbage. Men vi tænkte også med vemod på de landsmænd, der måtte blive syd for grænsen. De kæmpede videre for at bevare deres kultur og slægtstraditioner — og vi skal også ved denne lejlighed sende dem en varm tanke. Vi vandt vort land tilbage! End er der en Gud foroven, der råder for Danmarks sag! Jeg opfordrer alle tilstedeværende som afslutning med mig udtale: »Gud bevare Danmark!«

Den 1. juli 1967 fejrede reserveofficerskorpset sit 125 års jubilæum ved en festgudstjeneste med altergang i kongeskansen. Hærprovst Balslev prædikede og Slesvigske Fodregiments musikkorps medvirkede.

Den 11. juli 1970 fejredes 50-året for genforeningen i kongeskansen med kongefamiliens nærværelse. Efter festgudstjeneste i Sct. Marie kirke ved biskop Th. V. Kragh, Haderslev, satte et stort folketog med 570 foreningsfaner sig i bevægelse mod Dybbøl Bjerg. I spidsen gik musikkorps fra Livgarden, Slesvigske Fodregiment, Fynske Livregiment og F. D. F.s orkester fra Flensborg. Mellem 30- og 40.000 mennesker deltog i mindefesten, hvor der blev holdt taler af bl. a. statsminister Hilmar Baunsgaard, generalkonsul Troels Fink, forfatteren Peter Seeborg og amtsborgmester Erik Jessen.

I mere end hundrede år har Dybbøl-navnet i sig selv været et talende minde om de skæbnesvangre begivenheder, der udspilledes her under de slesvigske krige, og Dybbøl Mølle blev nationalsymbolet på forsvarsvilje, ukuelighed og genrejsning. Ingen kan derfor undre sig over, at sognet i årene efter genforeningen blev smykket med talrige nationale mindesmærker, som hvert år siden er blevet besøgt af tusindvis af de faldnes pårørende, af skolebørn fra hele landet og turister fra hjemland og udland.

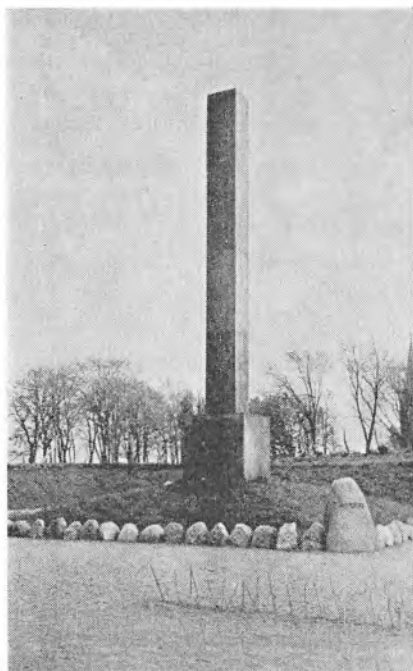
Det største og værdigste genforeningsminde består af den nationale mindepark, d. v. s. hele det store skanseområde på mere end 33 tønder

land, der strækker sig fra Vemmingbund over Dybbøl Banke til Alsund. Med undtagelse af skanse X, der var i tysk eje, blev hele dette område erhvervet i 1924 ved en én-krones landsindsamling, foranstaltet af en komité med Carlsbergs direktør, brygmester Vagn Jacobsen som formand. Indsamlingen indbragte 222.122,00 kr. Den 18. april 1924 underskerv komiteens medlemmer gavebrevet til staten, og ved statsrådet den 2. juli samme år overgaves det til kongen. Den officielle overdragelse af »Nationalparken Dybbøl« til den danske stat fandt sted den 11. juli i kongeskansen, hvor der blev holdt taler af statsminister Stauning og brygmester Jacobsen. I overdragelsesdokumentet hedder det: »For at erhverve og som samlet hele at bevare den historiske grund, hvor danskerne sidste gang stod i våben for Sønderjylland, og for at overgive denne grund i folkeejede som et kampens og genforeningens minde, dyrebart for alle danske slægter, har en komité ved opråb . . . iværksat en offentlig indsamling. De midler, som ved indsamlingen tilvejebragtes fra alle kredse i det danske folk, anvendte komiteen, dels til køb af de arealer, hvorpå skanserne I—III og V—IX er beliggende dels til at lægge sådanne servitutter på de omliggende arealer, at disse kun kan bebygges og benyttes i overensstemmelse med skanseområdets karakter af historisk mindesmærke . . . Arealerne overdrages med de rettigheder, byrder og forpligtelser, hvormed de har tilhørt komiteen og tidligere ejere, og hvorom henvises til den vedheftede fortegnelse.« Efter overrækkelsen udtalte Hs. Majestæt Kongen sin tak på statens vegne til alle bidragyderne og til dem, der ved deres personlige arbejde havde været med til at tilvejebringe dette minde om genforeningen, og udtalte bl. a., at der jo næppe var en familie landet over, som ikke har dyrebare minder knyttet til Dybbøl og de gamle danske skanser der. Gavebrevet er senere overgivet Frederiksborg museet til opbevaring.

Mindeparken er senere blevet delvis indhegnet og forsynet med forbindelsesveje. De danske skansers beliggenhed — flere steder indenfor senere tyske volde — er blevet fastslået og markeret med cementbånd i græsset. Endvidere er der foretaget udgravninger af resterne af blok-huse og krudtmagasiner, opsat vejvisere og på tre oversigtspunkter (skanse 3, 6 og 9) anbragt en plan over hele det gamle danske skanseanlæg. En mindetavle i kongeskansen fortæller om mindeparkens etablering.

I 1925 afsiger fredningsnævnet kendelse om, at en fremtidig opstilling af reklameskilte langs vejen Sønderborg—Dybbøl er forbudt i en afstand af 50 meter fra vejkanten. Skibsreder A. P. Møller protesterer imod, at det overhovedet skal være tilladt at opstille reklamer på Dybbøl.

Allerede i slutningen af 30'erne var den moderne bebyggelse ved at krybe op ad banken mod skanseområdet, hvorfor der på privat initiativ blev udar-

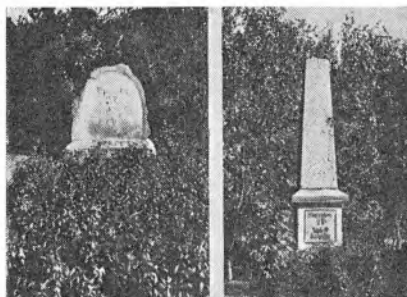

*Mindestøtten for de nordiske frivillige
1848—1850 og 1864*

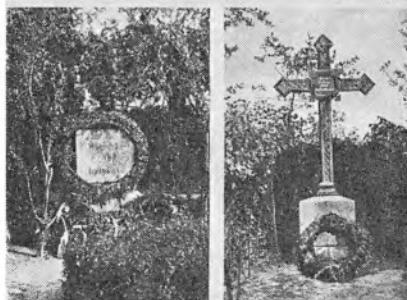
bejdet et forslag til en fuldstændig fredning af Dybbøl Banke, anlæggelse af en voldgade og en mødeplads med amfiteater og beplantning for at dække skæmmende bebyggelse. Endelig skulle der rejses et fælles krigsmindesmærke, som både danske og tyske kunne samles om. Forslaget offentliggjordes i juli 1940 og indledtes med følgende bemærkninger:

»Forslaget fremsættes ud fra den opfattelse, at skanseområdet er en national helligdom for tyske som for danske, men dets nuværende tilstand er ikke værdig eller skøn. Det mest betydningsfulde må være at samle skanseområdet til en landskabelig enhed, og dette gøres formentlig bedst ved, at det udlægges til vedvarende græsmark. I denne form vil arealet efter sagkyndiges mening være fortrinligt egnet til et avlscenter for fåreavl. Et sådant er tiltrængt her i landet . . .«

Men planen afvistes. I 1940 (den tyske besættelse) var stemningen ikke just gunstig for etablering af en fælles dansk-tysk fortidshelligdom, og fåreavl havde næppe den store interesse i disse egne af landet. Såvel den lokale fredningsforenings formand, postmester Ræder, som den lokale folketingsmand, A. Svensson, var imod projektet, hvis ophavsmænd var havearkitekt C. Th. Sørensen, København, arkitekt Dan Fink, Åbenrå, og billedhuggeren Jens Lund. Men efter 60'ernes uforudseligt store parcelhusbyggeri på østsiden af Dybbøl Bjerg er det i dag ikke muligt at færdes i de syv nordlige skanser uden at se bebyggelse i nærheden, og mange af den ældre generation beklager i hvert fald, at ikke engang de fredninger, som alle dengang ellers var enige om, blev gennemført. Ved et tilfælde etableredes alligevel en fårefarm i nærheden af skanseområdet de følgende år, idet kamgarvspinderiet på grund af

Dybbøl — De fire Mindesten paa Fællesgravene

*De fire mindesmærker fra
fællesgravene.
(Museet på Sønderborg Slot).*

krigen ikke kunne skaffe den fornødne uld og derfor selv satte en produktion i gang og fik tilladelse til, at fårene måtte græsse i skanseanlæggene.

De danske Soldaterforeninger rejste i 1920 det første genforeningsminde mellem møllen og skanse IV. Det er flagbastionen på bankens højeste top, 68 meter over havet. Den store flagmast står i en stensat jordhøj, hvoraf tre granitsten bærer inskriptioner. Flagmasten har ret til at bære splitflag, og det første blev skænket af dansk-amerikanere. Flaget blev hejst første gang den 11. juli, netop som kongefamilien passerede forbi på vej til den store genforeningsfest i skanse V—VI. Foran flagmasten blev et par år senere anbragt 4 kanoner fra 1864, udlånt af tøjhusmuseet.

Mellem møllen og skanse IV står også den buste af kong Christian den Niende, som soldaterforeningerne lod opstille i 1937 i anledning af Chr. den X's 25 års regeringsjubilæum. Chr. den IX besøgte skanserne under belejringen i 1864.

Sønderjysk kommando rejste i 1920 i skanse II et mindesmærke for »de heltedige forsvarere af skanse II under kampene i 1864« — løjtnanterne Ancker og Castenschiold. Monumentet er bygget af sten fra stranden nedenfor og står ved fundamentet af blokhuset fra 1864.

På vestsiden af parkeringspladsen, for enden af en oprindelig langdysse, står den store obelisk for de nordiske frivillige. Den er tegnet

af arkitekt C. Brummer og bærer inskription. I den omgivende jordhøjs fire hjørner står fire sten med indskrift: Finland — Island — Norge — Sverige. Obelisken blev i 1936 afsløret af statsminister Th. Stauning.

På pladsen foran skanse IV rejste tyskerne i 1872 et bombastisk 22 meter højt sandstensmonument efter tegning af professor Strack, med figurer af de fire tyske våbenarter, der deltog i stormen på Dybbøl, og med relieffremstillinger af kampene. Den 13. maj om natten 1945 blev monumentet bortsprængt af ukendte gerningsmænd. Eksplosionen var så kraftig, at den kunne høres helt til Tandslet, og flere bygninger på banken blev beskadiget af lufttrykket.

Spredt over næsten hele den gamle slagmark såvel som mange andre steder i sognet og på kirkegården står mindsten ved mindsten, der er opsat af »Komiteen til Rejsning af Mindsten for faldne i de slesvigske Krige«. Lidt syd for skanse V, ved nordsiden af Flensborg Landevej, findes fællesgravene, hvor 362 af de faldne, både danske og tyske, blev begravede straks efter stormen den 18. april 1864. I 1865 lod det tyske krigsministerium rejse fire mindesmærker på gravpladsen: En mindre granitobelisk over »28 tapfere Preussen«, en granitsten over »209 tapfere Dänen«, et jernkors over »100 tapfere Dänen« og en granitsten over 25 tapfere Dänen«. Tilsyn og vedligeholdelse af det lille, beskedne anlæg varetages af forsvarsministeriet ligesom tilfældet er med de øvrige krigergrave og mindesmærker.

I Bøffelkobbøl, (Nybøl sogn) ved landevejen, hviler to soldater, som faldt den 22. februar under forpostfægtninger i skoven, og som daværende Jørgen Fink og hustru begravede i deres have. Graven og ægteparret blev landskendt, da Holger Drachmann digtede om tildragelsen: »De vog dem, vi grov dem en grav i vor have, lagde dem ved siden af den alfare vej...«.

I Dybbøl by står et monument over 25 danske soldater, som faldt den 17. marts 1864. General Bülow's grav og soldatergravene på kirkegården er omtalt i artiklen om kirkegården. Af pladshensyn må omtalen af samtlige soldatermindsten udelades. Der henvises til H. Boecks bog om Danske Mindesmærker og krigergrave i Sønderjylland fra 1940.

Men genforeningsstenen i Ragebøl har sin egen særlige historie. Ved arbejdet med den ny Sønderborg—Åbenrå landevej i 1922 stødte man syd for Ragebøl skole på en mængde større og mindre sten, som blev slået i stykker og brugt til vejmateriale. En af de største lå lige ved skolehaven og undgik på grund af stor jernholdighed og deraf følgende hårdhed at dele skæbne med de øvrige sten. Den blev derfor styrtet i et dybt hul i vejbanen. Men arbejderne fik ikke tid til at kaste grus på den samme dag, da nedgravningen skete lige før fyraften — og det blev stenens redning. Førstelærer Stokholms mindreårige søn, der interesseret havde fulgt arbejderne baksen med den store sten, fik nu lej-

lighed til nærmere at undersøge »begravelsen«. Derpå løb han ind og fortalte sin far, at den store sten nu lå rigtig i »graven« med »ryggen« nedad og »maven« opad, men der var lavet en mængde streger og figurer i »maveskindet«. Kunne det ikke være runer? Lærer Stokholm undersøgte nu stenen og fandt ganske rigtig både skurer og striber i den, men syntes dog ikke, de lignede runer. Han fik imidlertid vejvæsenets rådighed over stenen og informerede museumsinspektør Raben, Sønderborg, der kom til stede og tog aftryk af skurerne, hvoraf Nationalmuseet senere kunne bestemme stenen som en såkaldt skuresten, en vandreblok fra istiden. Lærer Stokholm havde da ved bistand af de omkringboende fået stenen op af »graven«, og han foreslog skolekredsens beboere at lade stenen opstille på et lille stykke jord ud til landevejen, hvilket blev bifaldet. Senere forfattede og indhuggede lærer Stokholm selv indskriften, der på stenens tre sider lyder: Minde om genforeningen 10-2—15-6—19-10 1920 / De troede hjertebånd kan bryde / Skuret i gry, under Gefions plov, furet påny under Gideons lov. Kommen af fjæld i det høje Nord, står jeg til kvæld her på odelsjord. M. S. / Rejst 1924 af beboerne.

Mindestenen blev afsløret efter gudstjenesten 4. søndag i advent 1924.

FOLKEMINDER, SAGN OG OVERTRO

Af *Aksel Hansen*

Begrebet folkeminder er vidtspændende. Det defineres som overleveringer af ældre tiders kultur- og åndsfrembringelser, i regelen bevaret som mundtlig tradion fra slægt til slægt, og indbefatter bl. a. folkeeventyr, sagn, folkeviser, gåder, folketro, ordsprog, overtro og gammel sæd og skik, og de har interesse for os derved, at de giver udtryk for vore forfædres tankegang og tankesæt. Det siger sig selv, at den mundtlige overlevering bevirker, at de gamle beretninger ofte findes i flere variationer. Hver egn af landet har sine folkeminder, det gælder også Dybbøl sogn. De yngste af dem — og derfor de mest pålidelige — har tilknytning til de to slesvigske krige.

Nogle af sagnene er vandresagn, det vil sige, at tilsvarende sagn er knyttet til andre lokaliteter i vort land. Et godt eksempel herpå er Dybbølstenen eller Barstenen. Vi ved jo nu, at den ligesom andre store vandreblokke, der findes rundt om i landet, er ført herved fra den skandinaviske halvø med de store ismasser i den forhistoriske tid, som kaldes istiden. Men i gamle dage, da man ikke vidste besked om dette forhold, spekulerede folk ofte over, hvordan og af hvem en sådan stenkolos var blevet anbragt netop der, og det er da ikke til at undres over, at der blandt almuen opstod forklaringer, der efterhånden blev til folkesagn, præget af tidens overtro.

Om Dybbølstenen går der en række af sådanne sagn, og de er stort set vandresagn, fordi de — i lighed med sagn om andre vandreblokke — går ud på, at en stor kæmpe må have kastet dem der. Her skal anføres 3 af disse sagn.

Dybbølstenen.

1.

I gamle dage boede der på Als en stor kæmpe, og folkene på Sundeved var hans fæstefolk. Men engang nægtede de at betale afgiften. Da kæmperen nu ville tugte dem og vade gennem Allsund, skød de med pile og sten efter ham, så han ikke kunne komme over. I sit raseri greb han en mægtig stor sten og kastede over efter dem, og det er den store sten, der ligger på Dybbøl Banke.

(Efter Chr. C. Lorenzen: Gamle og nye minder fra Sundeved, 1859)

Dybbølstenen, fotograferet 1905 (Museet på Sønderborg slot).

2.

I gamle dage boede der en jættekvinde på Fyn. Hun kunne ikke lide alle de kirker, der blev bygget rundt i landet. Hun havde sin bolig på en høj bakke, hvorfra hun havde en vid udsigt over de omliggende øer og lande. På den tid blev Broager kirke opført. Fra sit fjerne opholdssted kunne jættekvinden følge byggeriet, men hun troede, det med sine to tårne drejede sig om en ridderborg. Da hun imidlertid en morgen hørte kirkeklokkeklang derovrefra, blev hun rasende, greb en stor kampesten, bandt den i sit strømpebånd og slyngede den efter kirken for at knuse den. Men strømpebåndet brast, og stenen faldt ned på Dybbøl Banke, hvor den ligger endnu.

(Lorenzen, 1859)

3.

På Als boede i gammel tid en dame, der var velbefaren i trolddomskunster og dertil ikke alene var den rigeste og mægtigste, men også blev regnet for den skønneste, skønt hun var over hundrede år gammel. Men hun havde en sort sjæl og var en ondskabsfuld gammel kvinde. Da hendes elsker i hemmelighed forlod hende, blev hun så vred, at hun greb en stor sten og slyngede efter ham. Men den forfejlede sit mål og faldt ned på Dybbøl Banke. Nu slyngede hun en anden sten efter ham

med sit strømpebånd, men strømpebåndet brast, og stenen faldt ned ved Tombøl i Felsted sogn.

(K. Müllenhoff: Sagen, Märchen und Lieder der Herzogtümer Schleswig-Holstein und Lauenburg, 1845, meddelt af kandidat Arndt)

At Barstenen tidligere har været meget større, end den er nu, foreligger der mange beretninger om. Chr. C. Lorenzen anfører, at den ifølge sagnet oprindeligt var 60 alen i omfang og stak endnu 12 gange så dybt i jorden. — I Rask's »Morskabslæsning« fra 1839 fortælles, at man siden 1778 har sprængt flere tusind alen af denne granitblok til grund og støttestene. — I Evald Tang Kristensen: Danske sagn III angives med Cathrine Tychsen, Sottrup, som kilde, at stenen har været så stor, at en vogn kunne vende på den. — I samme værk fortæller lærerinde Frederikke Volf, Bramminge efterskole, at stenen er så stor, at 18 par kan danse på den, »og jeg har også været med til at danse på den«, føjer hun til.

De to kæmper

Engang stod der på Dybbølbjerg en vældig kamp imellem to kæmper, hvoraf den ene var fra Als, den anden fra Sundeved. Sidstnævnte boede i en hule på Dybbølbjerg og hindrede sundevedboerne i at drage over til Als. Dette var til skade også for alsingerne, hvorfor disse søgte hjælp hos en kæmpe på deres egen ø. Denne udæskede da kæmpen på Sundeved til en kamp, der skulle stå på Dybbølbjerg. Men Dybbølkæmpen forlangte, at kampen skulle afgøres ved en prøve på, hvem der kunne spise mest. Både alsingerne og sundevedboerne fik nu travlt med at slæbe levnedsmidler sammen på Dybbølbjerg. Men den ene af kæmperne spiste nøjagtig lige så drabeligt som den anden, og derfor måtte uenigheden afgøres ved regulær kamp. Her gik det så drabeligt til, at hele halvøen bævede, og spiret på Sottrup kirketårn kom til at ryste, så det fra nu af hældede lidt til den ene side. Kampen endte med, at Dybbølkæmpen blev overvundet, så sundevedboerne fra den tid af uhindret har kunnet have samkvem med alsingerne.

(Lorenzen, 1859)

Als eller Sundeved?

I gamle tider herskede der lang strid mellem alsingerne og sundevedboerne. De kunne ikke enes om, hvem der havde det skønneste land. Endelig opnåedes der enighed på det grundlag, at der var smukkeste på Sundeved, fordi man derfra havde udsigt til Als.

(J. Raben: Folkesagn fra Als og Sundeved, 1925)

Hvordan Alssund opstod.

1. På Als boede en kæmpe. Han ville bygge en bro til Ærø, hvor hans brud boede. Han begyndte derpå og lagde en stor revle ud fra Pøl. Men da han kom ud på det dybe vand, druknede han. Da græd hans brud, og af hendes tårers strøm opstod sundet mellem Als og Sundeved.
(K. Müllenhoff, meddelt af pastor Jensen, Gelting i Angel).

2. En anden beretning lyder således: En kæmpe på Fyn kastede en stor sten efter Broager kirke (Barstenen), og af det tryk, stenen gav, slog jorden en revne, hvorved Als, der hidtil havde været landfast med Sundeved, blev til en ø. Den store sten vender sig, hver gang den kan lugte, de bager pandekager i den gård, den ligger nedenfor.

(Evald Tang Kristensen: Danske sagn III, meddelt af Jens Peter Jensen, Ragebøl)

Enhorn og Guldhorn.

En aften red en bonde fra Sottrup til Ragebøl. Da han kom til bakken »Legebjerg«, stod denne på gloende pæle, og de underjordiske dansede og drak i højen. Bonden bad om noget at drikke, og de rakte ham et guldbæger, men bonden turde ikke drikke den underlige drik, det indeholdt. I stedet kastede han indholdet bag over sig, men nogle dråber, der faldt på hesten, borttog hår og hud. Bonden jog forskrækket af sted med bægeret, men bag sig hørte han en af de underjordiske råbe til en anden: »Kom hurtig, Enhorn, Guldhorn er borte!« — De forfulgte nu bonden, der dog nåede heldigt hjem. Men ved stalddøren indhentede de ham, og de fik fat i hestens ene ben, som de rev af.

Bonden turde ikke beholde bægeret, men skænkede det til Dybbøl kirke.

(Lorenzen, 1859)

Mareridt.

Mareridtet, på Sundeved kaldet »e natmål«, antoges i gamle dage at hidrøre fra, at en eller anden kvinde om natten blev gjort usynlig for da som spøgelse at lægge sig med hele sin vægt over den sovende. Undertiden plagedes også kreaturer af Maren.

Således fortælles der, at karlene i en bondegård i Ragebøl en nat vågnene ved en forfærdelig støj i stalden. De løb ud for at se, hvad der var på færde, og så, at en af hestene sparkede og vred sig voldsomt. Folkene kunne ikke begribe, hvad der fejlede den. Endelig kom en på den tanke, at den plagedes af Maren. Han hentede en spand vand, som han hældte over den, og næppe var det sket, før en nøgen kvinde faldt ned fra hestens ryg. Hun bad folkene om at give hende nogle klæder og lade hende gå, da hun var langvejs fra og havde mange

små børn hjemme. Kvinden fik klæder og gik, og fra den tid sås hun ikke mere.

(Lorenzen, 1859)

Varsler.

Troen på varsler har været meget udbredt på Sundeved. Varslet var forskelligt: enten så man en ligklædt person (det såkaldte ligsyn), en hel ligskare osv., eller man hørte, hvordan hundene tudede, uglerne slog med vingerne på vinduesruderne, hvorledes der sagte bankedes på døren, hvorledes kister og skuffer, hvor ligklæderne gemtes, slog i osv. Det var imidlertid ikke enhver, der kunne iagttage varsler. Som oftest skulle vedkommende være født i midnatstimen eller om søndagen.

(Lorenzen, 1859)

Fire — fem.

En gammel kone, der 1744 var blevet gift og havde fået sit hjem i Stenderup, fortalte engang, at nogle år efter, at hun var kommet til Stenderup, havde hun besøg af sin fader, en bonde fra Ragebøl. Der havde været flere gæster, og først ved 11-tiden var faderen gået hjem. Da han kom til Dybbøl kirke, hvor vejen bøjer mod Ragebøl, fløj noget ud fra kirketårnet ligesom 3 sammenbundne lagener, og en røst kom ud derfra og råbte: »En — to — tre!« — Bondemanden, der var i en noget løftet stemning, tilføjede: »Fire — fem!«.

Da han kom hjem, fortalte han om tildragelsen, men det kom han til at angre. Ragebøl bestod på den tid af syv bøndergårde, og kort tid efter blev tre bønder i landsbyen syge og døde, så der kun blev fire tilbage. Endnu samme år døde der to til. Den femte og sidste, som døde, var den pågældende bonde selv.

(Müllenhoff, 1845)

Flyvøj.

Øst for Ragebøl skov lå der før i tiden et udflyttersted, som kaldtes »Flyvøj« eller »Flisøj«. Hver nytårsnat klokken 12 åbnede højen sig, og en stor ugle fløj ud af den. Det skete ofte, at den satte sig på taget af et af de omkringliggende huse, hvor den udstødte de frygteligste hyl. Hvor dette skete, blev beboerne slagne af skræk, for det betød, at inden næste nytårsnat skulle der stå et lig i huset. Henad morgenstunden fløj uglen tilbage til højen, som så lukkede sig igen.

(Dybbøl-Posten nr. 119, 1923, efter Jørgen Hansen, Trovshøjgård).

Gengangere og maning.

Som så mange andre steder i vort land havde man også på Sundeved i gamle dage meget at bestille med gengangere og deres maning. Sædvanligvis var det en eller anden begået forbrydelse, der ikke lod den hedengangne få ro i graven, eller det var de lidenskaber, den heden-

gangne her i livet havde været hengiven til, der nu ikke undte ham hvile i jordens gemme.

(Lorenzen, 1859)

En genganger.

Et sted ved bygaden i Dybbøl fandtes for en del år tilbage et ledhul. Når vejfarende om aftenen sent passerede dette sted, så de ofte en ældre kvindeskikkelse stå midt i ledhullet med en stor puddelhund ved siden. På hovedet bar hun en gammeldags kappe, der stod meget frem for ansigtet. Skikkelsen stod og så stift ud for sig, og når den forbipasserende så sig tilbage, var skikkelsen forsvundet.

Nu er ledhullet fjernet, og skikkelsen ses ikke mere.

(J. Raben: Folkesagn fra Als og Sundeved, 1925, meddelt af Jørgen Hansen, Trovshøjgård).

Spøgeri.

Hvor Tinggårdsvej skærer vejen fra Dybbøløsten («Femveje») spøjte det i gamle dage. Man så der ofte en underlig menneskeskikkelse, der pludselig stillede sig i vejen for de vejfarende. Den gjorde ingen fortræd, men det var uhyggeligt at gå forbi. Næsten ingen sognefolk turde gå den vej i mørke.

En modig bonde fra Ragebøl ville en aften gøre ende på spøgeriet, og bevæbnet med en tyk kæp, ledsaget af nogle uforknytte karle, gik han hen til stedet. Spøgelset kom, bonden for med sin kæp ind på skikkelsen og slog vildt om sig. Men han mærkede snart, at han slog i luften, og at det underlige væsen ikke veg det mindste.

Den næste dag gik bonden atter hen til stedet. Han havde sit Ny Testamente i lommen, og med sin stok kradsede han et stort kors på vejen, hvor spøgelset plejede at være. Det hjalp. Den uhyggelige skikkelse viste sig ikke mere.

(J. Raben, 1925, meddelt af Jørgen Hansen, Trovshøjgård).

Det hovedløse føl.

Mellem Dybbøl kirke og Ragebøl ligger Dybbøllide, oftest kaldet »e Lie«. Der fortæltes for mange år siden, at vejfarende, når de færdes der sent om aftenen, ofte så et hovedløst føl komme farende over vejen. Undertiden løb det også et stykke foran dem og forsvandt så igen.

(Dybbøl-Posten, nr. 119, 1923, meddelt af Jørgen Hansen, Trovshøjgård).

Nisser.

I gamle dage var der efter folks tro også mange husnisser på Sundeved. De havde deres ophold i laderne eller staldene, alt eftersom de tog

vare på kornet eller kreaturerne. Når folkene i huset stod tidligt op om morgenen eller undertiden så til kreaturerne om natten, var det ikke sjældent, at de så nissen sidde på hanebjælken eller på hakkelseskisten eller gå omkring mellem køerne for at se efter, om de havde noget at æde. De holdt meget af grød, og man måtte ikke forsømme at sætte et lille fad ud til dem, men når man behandlede dem godt og ikke gjorde nar af dem, kunne man også være vis på, at de var til stor gavn, for de var nøjsomme og arbejdsomme og fjender af dovenskab og ladhed. Iøvrigt kunne de også tit være ondskabsfulde og hævnerrige, ligesom de undertiden ikke tog det så nøje med mit og dit.

(Lorenzen, 1859)

Nisserne i Trovshøj.

Før i tiden lå der ud for skanse IV en stor langdysse, Trovshøj, som udjævnedes 1856, da landevejen byggedes. I denne langdysse var der et gravkammer med en vældig stor overligger. Kammeret var så stort, at fårene, som ofte græssede på højen, søgte derind i dårligt vejr. Både gravkammeret og stenkransen blev benyttet til chaussébygningen. Af overliggeren blev den store chaussévalse lavet, som gennem mange år var stationeret på strækningen Sønderborg—Gråsten.

Her i Trovshøj boede der i gamle dage nisser. De var slemme til at stjæle, men de tog aldrig noget på de nærmestliggende gårde. Derimod tog de ofte til Sønderborg og stjal i butikkerne. Når vogne skulle over med færgen, sneg de sig op på en vogn og gemte sig mellem kasser og sække, og således kom de over sundet og tilbage. Nisserne kunne gøre sig usynlige, når de kom ind til købmændene. Man så varerne forsvinde, men tyven så man ikke.

En dag havde Nis stjålet en kalv i Ragebøl, og folk, der kom forbi Trovshøj, så de små væsener i færd med at slagte den uden for indgangen til stenkammeret. Nis råbte: »Vil I med til slawtgild, kan I sjæl taj e brændvin med!« Men der var ingen, der turde nærme sig højen. — Efter krigens udbrud i 1848 har man ikke set nisser i Trovshøj, de er vist blevet bange for den tapre landsoldat.

(J. Raben, 1925, efter Jørgen Hansen, Trovshøjgård).

Nisserne i Bøffelkobbøl.

Da Bøffelkobbøl ligger lige på grænsen af Dybbøl sogn, kan følgende lille nissehistorie måske også have interesse.

J. Raben fortæller med Chr. Kuntz, Sønderborg, som kilde: Min bedstemoder tjente i Nybøl. En aftenstund kom hun fra Hvilhøj, og det var meget mørkt. Da hun kom forbi Bøffelkobbøl, så hun et mærkeligt lysskær ved den gamle gravhøj, der ligger lige inden for skov-

kanten. Bedstemor var ikke bange, og hun gik helt hen til skovkanten for at se, hvad der var på færde. Da så hun, at lyset kom ud fra en åbning fra højens indre, og derinde var en større forsamling af nisser med røde huer på. Bedstemor ville træde lidt nærmere for at se, hvad de små purke havde for, men derved kom hun til at træde på en tør gren, der knækkede med et kraftigt brag. Nisserne må være blevet bange, for i samme øjeblik slukkede lyset i højen, og hun stod alene i mørket. Hun blev alligevel lidt underlig til mode ved dette syn og hun løb, alt hvad hun kunne, tilbage til Nybøl.

(J. Raben: Folkeminder fra Als og Sundeved, 1925.).

Brandtræer i Dybbøl.

Mange steder i landet går der sagn om »hensatte brande«, således også i Dybbøl.

På den til præstegården hørende mark »Paradis« i Dybbøl by stod tidligere to egetræer, i hvilke der skulle være hensat brand for præstegården, således at når disse ege fældedes, skulle præstegården brænde.

For mange år siden begyndte man at hugge i det ene træ, men samme dag kom der ild i præstegårdens mødding, hvorfor man undlod at fælde egene. — Imidlertid nedbrændte præstegården i 1923, uden at egene var rørt.

(J. Raben i Folkeminder fra Als og Sundeved, 1925, efter Chr. Hansen, Dybbøl).

Mestertyven.

I midten af det 18. århundrede grasserede der en tyvebande rundt på Sundeved. Som specialitet drev de kirkerov, men veg heller ikke tilbage for mord og andre forbrydelser.

Der findes en optegnelse i Dybbøl kirkearkiv over følgende:

Det var i året 1765, at en tyvebande brød ind en nat hos gdr. Lorens Hansen. Tjenestedrengen, der sov i storstuen, »e pissel«, vågnede, da mestertyven stod ved hans leje. Drengen blev bange og råbte: »I vil da ikke stjæle vor fars penge!« Folkene blev derved vågne, og mestertyven måtte flygte.

Nu traf det sig samme efterår, at drengen vogtede sin husbonds kører ude ved Stenderup skov. Mestertyven kom ud af skoven, greb den stakkels dreng og hængte ham op i et træ som hævn for hin nat.

Da folkene kom til og fandt drengen hængt, troede de, at han havde berøvet sig selv livet. Efter datidens bestemmelser blev selvmorderne begravet under galgen, og den stakkels drengs jordiske levninger blev også begravet på galgehøjen.

Året efter blev hele banden pågrebet efter et indbrud i Nybøl kirke.

Mestertyven og alle hans hjælpere henrettedes ved Nybøl. Deres kroppe radbrækkedes og lagdes på hjul og stejle.

Mestertyven var den sidste, der blev hængt. Før han blev henrettet, bekendte han, at det var ham, der havde hængt tjenestedrengen i Dybbøl.

Drengens jordiske levninger blev derefter gravet op igen og begravet i kristelig jord på Dybbøl kirkegård.

(Dybbøl-Posten, nr. 119, 1923, meddelt af Jørgen Hansen, Trovshøjgård).

Minder om general Bülow.

1. Før slaget ved Fredericia.

Aftenen før slaget ved Fredericia den 6. juli 1849 spadserede general Bülow sammen med sin søn, den senere præst i Dybbøl, som var løjtnant hos ham. Sønnen sagde: »Er det nu ikke et voveligt foretagende?« — »Nå«, svarede faderen, »der er nok nogle gamle kællinger, der har haft fat i dig.« — »Ja vel«, svarede sønnen, »men de havde sporer på støvlerne og sabel ved siden«. — Dertil svarede generalen: »Et farligt og dristigt foretagende er det naturligvis, men hvis du overlever dagen i morgen, vil du få at se, at det passer rigtigt for vore soldater at gå på og komme hjem med sejr.« — Lidt efter føjede han til: »Du må ikke i morgen sige noget til mig om, at jeg udsætter mig for meget. Du skal få lov til at være hos mig, men jeg føler det som en sorg at skulle sende så mange mennesker i døden, så det eneste, jeg kan gøre, er, at jeg kan lade dem se, at jeg vover mit eget liv sammen med dem.«

I slaget udsatte Bülow sig også så stærkt, at han med sit store følge af officerer til hest snart trak fjendens ild på sig. Oberst Flensborg bad da løjtnant Bülow sige til sin fader, om han ville ride et stykke til side.

Noget gnaven spurgte generalen: »Er du bange?« — »Ja, for dig«, var sønnens svar.

(Dansk Folkemindesamling)

2. Den rådsnare soldat.

En dag red general Bülow, fulgt af sin søn, på Als. Netop som de kom forbi et bondehus, lød et skud, og en kugle fløj tæt forbi dem. De så en soldat løbe fra haven ind i huset og forstod straks, at det var hans bøsse, som ved en skødesløshed var gået af i utide. Soldaten blev straks kaldt ud, og generalen spurgte: »Var det dig, som skød?« — Soldaten nægtede det, men så tog generalen hans bøsse og skød ladestokken ned i den. Bøssen var ladet. Generalen stak da fingeren i piben og trak den røgsværtet ud.

»Når ladede du?« spurgte han.

»Da jeg løb gennem haven ind i huset,« svarede soldaten.

»Hvad om du havde ramt mig?« vedblev generalen.

»Ja, Gud være takket,« udbrød soldaten, »at der ikke skete nogen ulykke!«

»Fordi du svarer således,« sagde generalen, »og fordi du var rådsnar nok til at skynde dig at lade bøssen så hurtigt, skal du slippe for straf.«

(Dansk Folkemindesamling)

Et par træk fra treårskrigen.

1. I en af de fægtninger på Dybbølmark, som slesvigerne deltog i, udmærkede sig bl. a. også en bondesøn fra Dybbøl. Mærkeligt nok kom han netop til at storme sin faders gård, hvor tyskerne havde sat sig fast. Da det altså ikke blot gjaldt hans fædrene jord, men også den huslige arne, stormede han endnu dristigere frem, så fjenden snart måtte flygte, og bondesønnen i ordets videste betydning blev »herre i sit eget hus«.

2. Om en af vore dygtigste officerer fortaltes mangt et mindeværdigt træk om koldblodighed og kækhed. Således bl. a., at han en dag sad i et hus på Dybbølmark og skrev en ordre, da i samme øjeblik en bombe for igennem væggen og overstærkede ham med støv og snavs. Den tilstedeværende ordonnans blev forskrækket og søgte skjul et sted i stuen. Officeren derimod blev roligt siddende og børstede støvet af sin frakke. Men med ét trak han foden heftigt til sig, som om han først nu mærkede, at han var blevet såret. Dette var imidlertid ikke tilfældet, men han var ømfindelig mod træk og sagde da til soldaten: »Å, kammerat, gå hen og stop hullet til, det trækker!« og dermed fortsatte han sit skriveri.

(Lorenzen, 1859)

Varsler fra krigen 1864.

1. Bommandens oplevelse.

Gamle bommand Kock, som levede sine sidste år i Svendborg, boede 1864 i bomhuset på Dybbøl Banke, og han har berettet om følgende forvarsel til krigen 1864:

En sildig forårsaften 1862 kom en familie fra Als, som havde været på besøg et sted på Sundeved, og bankede på hos Kock for at bede ham gå med et stykke ad vejen, da det var dem umuligt at komme videre frem. Hestene for køretøjet var meget urolige og ville ikke et skridt videre. Kock stod op og fulgte med. Kusken fortalte da, at det var, ligesom der lå en hel mængde bjælker på kryds og tværs af vejen,

og af og til hørtes der jammerskrig inde fra markerne. Kock og kusken tog hestene ved hovedtøjet, og med stort besvær fik de køretøjet hen til bomhuset. Siden blev hestene rolige, og selskabet kørte videre og kom godt hjem.

Der, hvor synet sås, og jammeren hørtes, var det sted, hvor fællesgravene blev anlagt i 1864.

(Dybbøl-Posten, 19/5 1923, efter Jørgen Hansen, Trovshøjgård)

2. Graven ved Ragebølskov.

Det var i begyndelsen af marts under krigen 1864. En bonde fra Ragebøl var en aften på hjemvejen fra Sandbjerg, og da han var mellem Refhøj og Flyvhøj, hørte han en underlig lyd inde bag hegnet. Bonden ville se, hvad der var på færde, og gik gennem hegnet ind på marken. Der var alt roligt, men bonden blev underlig berørt af at se et stort firkantet hul i jorden og frisk opkastet jord omkring, medens der lød knald som af bøsseskud i det fjerne.

Hjemme fortalte han, hvad han havde oplevet, men man lo af ham. Kort efter gik synet i opfyldelse. Den 17. marts 1864 blev der kæmpet en hård kamp om Ragebøl skov. På samme sted, hvor bonden havde set den opkastede grav, begravede man 8 soldater af 5. regiments 7. kompagni, medens der veksledes skud ude i forpostkæden foran Dybbøl skanser.

(J. Raben, 1925, efter meddelelse af Jens Hansen, Ragebøl)

Skrædderen i Ragebølskov.

I 1864 boede der en skrædder i Ragebølskov, der hvor vejen gennem skoven mødes med vejen Sandbjerg—Staugård. Under krigen var huset som følge af forpostfægtninger snart på danske, snart på tyske hænder. Til sidst besluttede det danske militær sig til at lade huset afbrænde, for at det ikke skulle tjene som dækning for tyskerne, men skrædderen, der var blevet boende på den udsatte post under alle omskiftelser, nægtede at flytte ud. En officer ved navn la Cour fik da til opgave at foretage udsættelse og afbrænding. Men skrædderen, der var gigt-svag og kun kunne gå ved krykker, modsatte sig på det skarpeste, hvorfor et par soldater under mandens højlydte protester bar ham ud i haven, hvorfra han måtte lide den tort at se sit hus gå op i luer.

Så snart krigen var forbi, tog skrædderen imidlertid fat på at få sit hus genopbygget, bl. a. med murbrokker fra skanserne og andet brugt materiale.

Kort efter krigen var la Cour på civilt besøg i Sønderborg og ville samtidig aflægge et besøg på Sandbjerg, til hvilket formål han lejede et køretøj. Stor blev hans forbavselse, da han genkendte skrædderen siddende ved vinduet i sit allerede genopførte hus, og han standsede sin

vogn for at gå ind og hilse på ham og beklage, at han havde måttet handle efter ordre, da han satte ham ud. Men aldrig så snart var la Cour kommet inden for døren, før skrædderen genkendte ham, og han svingede sin krykke over ham og råbte i stor ophidselse: »De jog mig ud af mit eget hus, — nu er det Deres tur til at blive jaget ud, — herud i en fart!« — Officeren måtte tage denne udvisning til efterretning, og der kom således ikke nogen forsoning i stand.

(Meddelt mundtligt af Johannes Jørgensen, Ragebøl, 1974)

Historien er et godt eksempel på, hvordan en beretning, som er mundtligt overleveret gennem 100 år, kan undergå forandringer, selv om kernen i den forbliver den samme. Forskellige meddelere, bl. a. også til »Dansk Folkemindesamling«, fortæller omtrent overensstemmende med Johs. Jørgensen, men H. P. Hanssen, der på grund af familietilknytning til historien må formodes at have den mest korrekte version, fortæller den i »Et Tilbageblik« I således:

»I 1873 var min broder elev på Lyngby landboskole, og dette gav anledning til, at skolens forstander, kaptajn J. la Cour, i 1874 opholdt sig nogle dage i mit hjem, som han også senere stod i forbindelse med. J. la Cour havde deltaget i krigen 1864 som premierløjtnant og kompagnifører og bl. a. taget fremragende del i kampene ved Ragebøl den 17. marts og på Arnkilsøre den 29. juni. For første gang siden krigen satte han igen sin fod i Sønderjylland. Min fader kørte ham nu rundt på slagmarkerne, for at han kunne opfriske minderne. En dag kom de kørende fra Dybbøl gennem Ragebøl krat imod »Fluehøj«, et lille hus, som blev beboet af en lam skrædder, som vi kaldte Johannes Iie. Skrædderen, som var krøbling, sad altid lige inden for vinduet og kiggede ud på de vejfarende. Da la Cour fik øje på ham, udbød han: »Det er dog forbavsende. Der sidder skrædderen, akkurat som han sad for ti år siden, da jeg i spidsen for min afdeling stormede frem imod huset og kommanderede ham ud, for at vi kunne afbrænde det!« Min fader holdt, og skrædderen kom hinkende ud. »Kender De mig?« spurgte la Cour. Skrædderen rystede på hovedet. »Jeg er den officer,« fortsatte la Cour, »som under kampen den 17. marts måtte opfordre Dem til straks at rømme huset, for at det kunne blive nedbrændt!« »Nej, se, er du det,« udbød skrædderen, »så har du nu at sørge for, at jeg omsider får krigsskadeserstatning!«

Christian den Niende i Dybbøl skanser.

Med fuld ret har De danske Soldaterforeninger rejst kong Christian IX et minde på Dybbøl Banke. Kammerherre Castenskjold, Borreby ved Skelskør, der i 1864 som løjtnant havde kommandoen i skanse 2, har

senere ved en våbenbroderfest i Slagelse fremdraget minder fra felttoget 1864, deriblandt om kongens færden i skanserne:

Kong Christian færdedes overalt i skanserne og dvælede helst på de allerfarligste steder. Derved gav han et godt eksempel, men både officerer og menige rystede mere for kongens liv end for deres eget.

En dag var en soldat segnet om af udmattelse og lå ved foden af kanonen. Kammeraterne forsøgte at få ham vækket og rejst op, men kongen, der kom forbi, lagde sig imellem. »Lad ham ligge,« sagde han, »han kan sikkert ikke mere i øjeblikket.« Dermed trak kongen sin kappe af og dækkede den over soldaten, for at han ikke skulle fryse ihjel. Da soldaten vågnede og så officerskappen, fik han en slem forskrækkelse, for det var en dødsynd at sove på sin post i krigstider. Men kammeraterne trøstede ham med, at det var kongens kappe, og at kongen selv havde lagt den over ham og sagt, de ikke måtte vække ham. Det siger sig selv, at en sådan handling gjorde kongen afholdt blandt soldaterne.

En anden dag havde kongen opholdt sig i flere timer i skanserne og altid i forreste række. Nu havde han indtaget sig en plads i skanse 2, hvorfra han nøje kunne følge kampens gang, men det var tillige en meget udsat post, hvor der hele tiden sprang bomber og granater. Løjtnant Ancher nærmede sig og bad kongen søge dækning. Kongen svarede: »Er De bange, så søg De dækning! Jeg bliver på min post.« Anchers svar var, at han gik forbi kongen og stillede sig op foran ham, så han dækkede kongen med sit eget legeme. Dette træk fik kongen til at forlade posten, og nu trådte løjtnant Castenskjold til og spurgte majestæten, om det ikke kunne interessere ham at se på udbedringen af en del af skansen, der var blevet skudt ned dagen i forvejen. Kongen gik ind derpå, og under foregivende af at ville høre kongens råd snart om et, snart om et andet, fik de kongen ud af skansen. Han har vel nok til sidst forstået deres snedighed, men han lod som intet, og da de var nået vejen til Sønderborg, tog kongen afsked for denne gang, og alle i skanserne åndede lettet op, for selv om de ikke var bange for deres eget liv, så frygtede de alle for kongens. Deres motto var: »Vi kan alle erstattes med en ny mand, men kongen kan ikke erstattes, for vi får aldrig en konge som han, der kan dele alle farer med os som en god kammerat. Derfor må vi passe på ham, han gør det ikke selv.«

(Dansk Folkemindesamling. Meddelt af fru Rigmor D. Villumsen, Slagelse)

»Hvem forsvarede Dybbøl Banker?»

Sådan siger de på Als. — Ekko svarer: »Ancher!«

(Evald Tang Kristensen: Skattegraveren, I)

SÆDER OG SKIKKE

Af Mary Nielsen

Befolkningens gøren og laden i det daglige kan i de forskellige landsdele falde noget forskelligt ud; men her til lands er der dog noget generelt, der forekommer overalt. Det skyldes naturligvis vort lands beliggenhed med hensyn til bl. a. temperatur og klimaet i det hele taget. Vi har øklima. Det kan sne og regne nu og da, og vi udsættes ikke for de helt store udsving i varme- og kuldegrader; men trods alt er der dog egnsvis karaktertræk, der særpræger de enkelte landsdele. Der er således stor forskel på Øst- og Vestjylland, ligesom øerne skiller sig ud fra Jylland.

Her i Dybbøl sogn ligger vi noget på grænsen af det slesvigske, d. v. s. det sønderjyske, men også med et islæt af øernes skikke, hvilket tilskrives naboskabet med Als, der igen har noget til fælles med Ærø og Fyn. — Selvfølgelig er Dybbøl så lille et område, at der ikke kan siges meget rent specielt for Dybbøl. — Går vi hundrede år tilbage i tiden, kniber det selvsagt noget med at sige noget helt bestemt om den tid; men til gengæld var sæderne mere særprægede den gang end nu. De var mere iøjnefaldende — i hvert fald for nutidens mennesker.

Årets gang.

En årligt tilbagevendende højtid var helligtrekongersaften den 6. januar. Den blev fejret indtil begyndelsen af 1900-årene i Dybbøl og Ragebøl. Selve dagen var en almindelig arbejdsdag; men om eftermiddagen kl. 4 var der gudstjeneste, hvor hele kollekten tilfaldt Indre Mission for Nordslesvigs Hedningemission i Tirupati i Indien. Efter kirkegangen var der et festligt middagsbord i hjemmet i lighed med nytårsaften. Efter middagen kom der ofte besøg af naboer, og murer Chresten Lyck fra Dybbøl affyrede et skud fra en gammel muskedonner. Senere på aftenen kom byens karle og piger. De havde klædt sig ud, og da de sædvanligvis beholdt hovedbeklædningen på, var det svært at finde ud af, hvem det var. Et sikkert middel til at afsløre de udklædte var at kaste et æble i skødet på dem. Var det en mandsperson, så slog han uvilkaarligt knæene sammen, mens en pige sørgede for at

gøre skødet så rummeligt som muligt. De udklædte beværtedes med solbærsaft og småkager.

Ude begyndtes forberedelserne allerede efter nytår. Der var mange gøremål, såsom tærskning, hvor hele husstanden hjalp til. I ældre tid blev der tærsket med plejl; senere var der et lille tærskværk, som blev brugt, når det gamle korn var brugt op, medens man ventede på damptærskværket. Det kunne ikke rense kornet, ej heller binde halmen. Trækkraften var to heste for en hestegang. Samme hestegang blev brugt til hakkelseskæring, men da kun med én hest.

Senere igen blev der tærsket med et for alle gårde fællesejet damp-tærskværk, som gik på omgang (»Vi task med damp«). Efter tærskningen skulle sædekornet renses. I ældre tider blev det kastet fra den ene ende af loen til den anden, så de lette avner blæste fra i farten. Senere fik man en kornrensemaskine, som skulle trækkes med håndkraft.

Der skulle om vinteren helst skoves brænde; først hugges i skoven, så køres hjem, saves og kløves. Det så pænt ud ved huse og gårde med det pænt kløvede bøgebrænde, sat op i runde eller firkantede stakke. Ved stærkt snefald skulle der skovles sne på alle offentlige veje. Der var vintre, hvor der gik megen tid med snerydning. Det skulle snefogeden byde om til hveranden dag. Første, så anden — det gik efter folkeholdets størrelse.

Inden døre var der mange sysler, der skulle laves om vinteren, med at karte og spinde uld, væves og strikkes skulle der også, mens dagene var korte. Lyset var ved aftenstid sparsomt i ældre tid — kun en tælleprås og senere petroleumslampe, så der skulle bestilles noget i dagtimerne, og middagssøvn var afskaffet i vinterhalvåret af samme grund. Der skulle, inden lampen tændtes, holdes mørkning, og vi børn lyttede da til vor mormors fortællinger fra gamle dage. Der blev også sunget fædrelandssange i mørkningen.

Foråret er vel nok den travleste tid på landet, og især på en gård. Når om foråret blæst og sol havde tørret markerne, blev der travlhed med såning. — Første mærkedag i foråret var fastelavn. Børnene gik fra hus til hus og sang for boller. Hjemmebagte boller var gode, men man købte også boller af kagekoner, som gik fra sted til sted med to store kurve, som de bar i et åg over skuldrene. Der var almindelige boller (gemene) og fastelavnsboller (hedevice). Fastelavnsmandag fik man boller med mælk til middag; men de blev også spist med smør på til kaffen. Børnenes fastelavnssang begyndte med: »Fru, Fru luk e dør op, e Rummelpot vil ind«

Efter fastelavn skulle karte- og spindearbejde være tilendebragt. Vævarbejdet fastsattes efter tid og lejlighed.

Påskén var den næste højtí, der havde sine egne retter. Skærtorsdag skulle man have grønkål med syv eller ni slags grønt i — dette for at forebygge sygdom, også et æble på fastende hjerte skærtorsdagmorgen. Det skulle forebygge »æ kold«, en slags febersygdom. Maden i påskén var meget præget af påkeæg. Tidlig påskemorgen fik børnene lov at søge efter påkeæg i haven. Disse æg var farvet og kogt — de var »lagt af haren«, fortalte man børnene. Påskedagsaften var det skik at spise så mange blødkogte æg, man orkede, og der fortaltes om karle, der kunne spise indtil en snes æg. Også andre æggeretter var aktuelle i påskén. Alle tiloversblevne æg blev spist som skidne æg; det vil sige varmet i i en sød sennepsovs og serveret heri. Æggekage med flæsk eller tvebakker og syltetøj var også påskeretter.

Ved påsketid var foråret som regel i sigte, og det kunne ses på børnenes udendørsleg. Der spilledes »jep«. Det krævede en lang og en kort pind, — den korte blev lagt over to teglsten, og så prøvede man at løfte den af med den lange pind og smed den så langt, man kunne. Vinderen var den, som havde kastet længst. Der blev også spillet »trill«. En skive savet af en hegnspæl blev kastet hen ad vejen, og på samme måde var den vinderen, som kunne kaste længst. Så blev der »spillet nøbbes« og »hoppet i springstræk« samt spillet bold.

Forårsrengøringen var for kvinderne et stort arbejde. Alt tøj fra kister og skabe skulle ud at luftes (broning). Sidst i rækken kom dagligstuen (æ dørnsk), for efter rengøringen måtte der ikke fyres i kakkelovnen mere. Storvasken, der foretoges som regel én gang om måneden, var særlig stor efter forårsrengøringen. Den tog flere dage. Rengøringen skulle være færdig til pinse.

Når først det blev forår, var hyggetimerne forbi, og der var travlhed både inde og ude. En festdag oprandt, når kørerne skulle på græs første gang. Alle skulle da hjælpe til, for de var meget forårskåde. I ældre tider blev kørerne tøjret og skulle så flyttes 5 gange daglig, de to gange i forbindelse med vanding, enten med vandvogn eller en dam i nærheden. Når høslæt og høst var overstået, blev kørerne sluppet løs, og de gik som regel over flere marker, hvor vi børn så skulle passe dem efter skoletid.

Høsten var årets travleste tid. Hver mand med sin le og en pige ifølge med en krat (4-tandet høstrive) skulle ud at slå for. Alt, hvad manden kunne slå, skulle pigen rive sammen og binde til neg. I ældre tid foregik al høst på denne måde. Senere kom så slåmaskinen og aflæg-

Foklæs hos gdr. Johan Jørgensen i Dybbøl 1932. Det pyntede kornneg ses mellem høsthjælperne og børnene på læsset. Husmoderen Ingeborg Jørgensen er parat med glas og flaske. (Foto på Museet på Sønderborg Slot).

geren med fire vinger, der lagde kornet i neg på et bord, som den efter tur ragede ned på jorden i ligestore bundter. Her blev kornet bundet i neg og sat i skok. Tre gange to neg var en »bygskok«, havreskokken større, og ved hvede og rug var der 10 neg i en skok. Når det sidste korn var høstet, kom mandskabet hjem med leen på nakken, og hvis madmor ikke var parat med en dram, når de kom hjem, gik de ud i »æ kålgård« og høstede kålen.

Kornet modnedes og vejredes, indtil det var så tørt, at det kunne køres i hus, eller sættes i hæs. En gammel nabo, vi havde, var god til at sætte i hæs, men han var meget knotten, hvis han ikke kunne få negene lagt på en helt bestemt måde. Vi var bange for ham og gjorde os stor umage. Ellers gik høsten med megen munterhed imellem besværet. Der var som regel mange hjælpere, og alle glædede sig til høstgildet som belønning for besværet. Det sidste læs, der blev kørt hjem, kaldtes foklæsset. Vi satte flere neg sammen, bandt dem godt med halm-bånd og satte et kosteskaf igennem. Deraf lavede vi en »Fokkone«, som blev stoppet behørig ud, da den helst skulle være trivelig. Påklædningen bestod af et liv (»formet«), et skørt og en flyhat (kalechehat med stivere) samt et forklæde, som blev gemt fra år til år. Fokkonen var midtpunkt på fokken. Der blev hele vejen fra marken og hjem råbt: »Fok, fok, hurra« af børn og voksne, som var med på

det sidste læs. Hvis der var en selvglad karl på gården, skulle han passe på, at han ikke fik fokkonen med i seng. Høstfesten, som så skulle være den næste lørdag, blev forberedt. Der skulle pyntes op i loen. Negene kunne sættes så fint op, så de virkede som en mur og var til pynt i gildesalen. Ellers blev der »klædt af« med lagner, fejte og pyntet med blomster og aks. Hvor der var plads i stuerne, blev der her spist steg og dessert. Siden blev der danset i loen, hvor der serveredes kaffe, punch og æbleskiver. Der blev danset til langt ud på natten. Hvis der var en spillemand med violin, blev der danset folkedanse. Kunne der ingen musik skaffes, blev der danset sanglege, og det var lige så morsomt.

I almindelighed var der året igennem ikke mange festligheder eller gilder uden, at folk selv foranledigede dem. Blandt de faste fester var kartegilde (ulden kartedes i fællesskab), skattegilde (høren skættedes i fællesskab), slåopgilde (når høet var slået), høstgilde (når kornet var i hus), i det hele taget var der mest tale om arbejdsgilder. Når et eller andet arbejde var gået godt og tilendebragt, festede folk i al beskedenhed, med lidt god mad og en svingom. Alt skulle være færdig til en vis tid.

Når juletiden nærmede sig, var der meget, der skulle være færdig inden den store højtid. Der blev ryddet op ude og inde. Der måtte ikke stå plove og andre redskaber på marken julen over. Det betød ulykke, i det hele taget var der megen overtro. Således måtte der heller ingen tøj hænge ude julen over, ikke engang en gulvklud. Juleaften skulle alt være rent og ryddeligt. Var der får, skulle de ind i fårestien til julen og fik så et ekstra foder og hø, ligeså fik heste og kreaturer ekstra foder, såsom hø i stedet for halm, ekstra havre o. l. . . . Hunde og katte fik sødmælk, så meget de kunne drikke, og selvfølgelig fik nissen sin risengrød med smør. Inde var alt forberedt. Der var bagt i massevis af æbleskiver (efelkache), og i den store bageovn var der bagt rugbrød, hede- og sigtebrød, honningkager, knepkager samt en masse pebernødder (knebbenødder).

Der var i god tid, måske i november slagtet gris, for at saltmaden kunne røges inden højtiden.

I ældre tid, dvs. i 1800-årene, var der ikke gudstjeneste juleaften, men lige så længe jeg husker, dvs. fra århundredskiftet, har vi gået i kirke, og helst afsted i god tid for at få nogenlunde plads. Siden blev der dækket bord »i æ dørnsk«, og når alle var færdige, vasket og klædt om, gik vi til bords. Forinden var der bragt mad ud til nogle

gamle i nabolaget, som var bedt til julenadver, men på grund af dårligt helbred hellere ville blive hjemme.

Når alle var bænket, bad husbond »Fadervor«, og der blev sunget en salme. Så kom maden på bordet. Det kunne være gåse- eller nakke-steg, eventuelt ribbensteg og medister (istebond), dertil øl. Efterretten var risengrød. Før i tiden var der ingen juletræ eller gaver. Hver fik en tallerken med æbler og kager, og der blev spillet om knebbenødder. Man tog en håndfuld, og så blev der gættet; »par, eller upar«, eller »gæt, hvor mange der er i min red«. Mellem jul og nytår hyggede folk sig, kun det allernødvendigste arbejde blev udført. Spinderok og garnvinde blev sat hen til jul, fulde af garn, så blev der godt med uld næste år, sagde man. De kom ikke i gang igen før efter nytår. Juledagsmorgen gik alle i kirke. Julegilderne begyndte først anden juledag.

Nytårsaften, årets sidste aften, var mange stemt for løjer. Det begyndte allerede om formiddagen med, at børnene gik fra dør til dør og ønskede godt nytår. Mange af dem var udklædt, så gættede man på, hvem det kunne være. De havde potteskår med, som de slog mere i stykker ved at kaste dem »å æ frangol gulv«. De blev budt med ind og fik en pose med frugt og kager.

Nytårsaftensmad var grønlangkål med røget svinehoved, dertil øl og snaps. Senere på aftenen kom der så unge og gamle, også klædt ud, og de blev budt på en skænk. Ofte sang de skæmteviser, såsom:

Se nyårsowden wa de' bløwn
o folk haj fåt der nare -
æ dreng haj læng dæ løje' drøwn
mæ spas o manne måre
slown potte få o knaldhadde aw, -
de' onle i dem gotte -
o di små piche sang ælaw
o rummelt o dæ potte.

Det daglige arbejde

Morgenrøgt: Malkning, spandevask, fodring af heste og køer samt høns, mugning ved svinene. Pigerne hjalp til ved malkningen, som skulle være færdig ved 6-tiden. Ved 7-tiden, måske lidt før, var der morgenmad. Man fik kogt mælk med koldgrød fra aftenen før samt rugbrød og hvedebrød med kaffe. Ved 6-tiden skulle der tændes op på komfuret og i kakkelovnen. Efter morgenmåltidet (davre) gik alle til hver sit arbejde i mark og stald.

Indendøre arbejdede kvinderne med rengøring (syssel) og tilberedning af måltiderne. Der skulle smøres mellemmadder til »formiddagsmellemmad«, som spistes ved 9-tiden med kaffe eller varm skummet-

mælk til. Pigerne skulle malke til middag, før der spistes middagsmad. Middagsmaden bestod af to retter: Formaden kunne være grød, sød-suppe, suramsuppe, kærnemælksvælling, grubevælling (store gryd i saft) o. l. Efterretten var bl. a. frikadeller og stegt flæsk, fisk serveredes én gang om ugen, mens hestebøf var søndagsmad sommetider. En gang imellem blev der kogt »maning« på saltmad, som var udblødt et døgn. Suppen heraf blev brugt til grønkålssuppe (kortkål), hvidkål eller gule ærter. Så blev der holdt middagshvil en times tid efter middagen.

Inden man atter gik til sit arbejde, fik man eftermiddagskaffe, en kop kaffe med kandissukker til eller evt. en lang tvebak. Ved klokken 4 eller 4½ fik man brød med pålæg, hjemmelavet øl og tynd the. Så blev der malket og røgtet, så pigerne var ikke færdige, før ved 8-tiden. Så fik alle nadver, som bestod af nykogt boghvedegrød (tarregrød) eller byggrød, kogt i mælk og med kold mælk til at dyppe i. Alle spiste i sidste halvdel af 1800-årene endnu af samme lerfad men havde egen skål med dypelse — enkelte steder var denne dog også fælles.

Ekstra sysler var: Storvask, baging, brygning, sæbekogning samt under første verdenskrig kogning af sirup af sukkerroer. Vi havde storvask en gang om måneden, og da det var et stort arbejde, blev det gerne påbegyndt mandag — iblødsætning måske allerede søndag. Vasken tog som regel to dage ved høje trefods baljer — sommetider to ved samme kar. Når tøjet var forkogt i en skarp lud, blev det gnedet rent på vasketræt, derefter kom efterkogning (klaring), skylning, blåning og udhængning. Når tøjet var tørt, fulgte sammenlægning, rulning og allersidst strygning. Det tog som regel hele ugen, inden man var helt færdig.

Alt brød blev bagt i den store indmurede ovn, som husbond fyrede op i. Alt vedet blev lagt tilrette aftenen før, der skulle bages, så stod husbond tidlig op for at tænde op i ovnen. Den skulle brænde et par timer — (indtil »den sorte mand var ude«), så var stenene klare af varme, og ovnen kunne hages fri for aske og gløder og fejes ren. Man prøvede med en fjer på stagen, om ovnens varme var tilpas. Hvis den brændte med det samme, skulle man vente lidt med at sætte brødet ind. Brødet var æltet i forvejen, om sommeren samme dags morgen tidlig, om vinteren aftenen før, så surdejen fik lov at virke. Der bagtes hver 14. dag af 100 pd. rug, det blev til 18—20 store brød, som kom først i ovnen. Det tog 1½ til 2 timer, indtil de var gennembagt. Når ovnen tømtes for rugbrød, blev der bagt både sigtebrød, hvedebrød, rugkage og hvedekage samt formkager og allersidst småkager.

De gammeldags brød faldt godt i hånden og kunne drejes lidt, mens

husmoderen førte den lange kniv om skorpen, som altid endte i samme plan, som der var begyndt, så ingen flis gik til spilde. Husmoderen havde et skærelæder på, det bestod af et kraftigt stykke læder, formet næsten som en barnesmæk, og husmoderen skar således brødet ind imod skærelæderet. Det holdtes med en strop om halsen. Senere fik man en brødmaskine (en skæredisk). Det var en firkantet kasse i bordhøjde med fire ben. Halvdelen af kassen var låget. I bunden var en slisk, hvor den store, halvrunde kniv, der havde et håndtag i, førtes op og ned, når man skar brødet. Julebagning var et af årets højdepunkter. Brygning var også et af de faste gøremål. Omkring gårdene var der altid masser af humle, som blev plukket, tørret og brugt til fremstilling af øl sammen med malt. Det var en ære for husmoderen, når øllet blev rost.

Hjemmets fester.

Alle fester i familien blev holdt i hjemmet. Barsedåb var også en hjemmets fest. (Se mere herom side 246). Der blev bredt en fin, hvid dug på et lille bord med lys og det nødvendige fad med dåbsvand. Hele familien og fadderne overværede dåben, og præsten var selvsagt gæst ved dåbsfesten bagefter. (Jeg husker ingen barsedåb i kirken i min barndom lige efter århundredskiftet). Ved festen blev der serveret middag: Suppe med 3 slags boller og ris, steg med tilbehør og dessert, dernæst stort sønderjysk kaffebord. Efter al den spisning skulle barnet, der ved denne tid havde sovet godt i den for familien traditionelle dåbskjole, bæres om og løftes fra skød til skød. Alle, der ønskede det, skulle have lov til at holde barnet i dåbskjolen.

Konfirmationen var også en hjemmets fest, som dog tog sin begyndelse i kirken. Forud var der gået et halvt år med konfirmationsforberedelse i præstegården 2 gange ugentlig og med 3 afhøringer i kirken, hver onsdag i fasten. Det var meget strenge afhøringer, og jeg tror nok, at børn tog det som noget af en skam, hvis de ikke kunne svare på kirkegulvet.

Forud for et bryllup havde de giftefærdige piger allerede i mange år forberedt deres udstyr. I de tider gik man ikke hen og købte udstyret færdig. Først dyrkede man hør på marken. Det blev rusket, rødnet, skættet og spundet til både fint og groft garn. Det var linned og »brå«, mens affaldet kaldtes blår. Alle de fine ting, såsom duge, sengelinned og kropslinned var af hør. Blår var grovere og brugtes til håndklæder og grove lagner samt dejduge. Dejduge var smalle, grove duge, som dejtruget blev dækket over med om natten.

Alt vævearbejde tog lang tid og blev udført i de korte, mørke vin-

terdage, så der måtte hænges godt i. Bagefter blev lærredet bleget, d.v.s. lagt frem til solning. Dertil var der blegeplads ved hver gård, og samme plads blev brugt til tørreplads.

Endelig skulle udstyret syes, og det blev gjort i hånden med hør-tråd. Der måtte ikke syes med for lang tråd af hør, idet den ikke var så jævn og derfor blev hurtigt slidt op. Da man først kunne købe bomuldstråd, blev det brugt til at kaste lagnerne med. En væv kunne have forskellig bredde, og hvor der kun kunne væves smalle lærreder, måtte både duge og lagner kastes sammen på midten. Bagefter blev udstyret signeret med store, kunstfærdige slyngnavne. Også puder og dyner blev vævet, sommetider af uld, med fine klare borter i hør og uld.

Selvfølge lig havde man i tiden sparet sammen af dun og fjer fra de talrige fjerkræslagtninger år for år, som regel til mortensaften og jul. Der skulle 7 gæs til at give et pund dun. Udstyr for en gårdmandsdatter kunne fylde 2 kister og et skrin, som senere blev kørt til bryllupsgården sammen med det øvrige udstyr i form af møbler.

ET BONDEBRYLLUP I JUNI 1881

Denne skildring er skrevet på grundlag af familietraditionen. Brudgommen var Lorenz Hansen, født i Dybbøl 31. 12. 1851, søn af gdr. Hans Hansen. 7. maj overtog Lorenz Hansen den fædrene gård, som det fremgår af den efterfølgende aftægtskontrakt.

Det var en ung gårdmand, som skulle overtage sin fædrende gård og var forlovet med en gårdmandsdatter. Forlovede og forældre på begge sider havde så talt sammen om, hvornår brylluppet skulle finde sted og sikkert også talt nærmere sammen om udstyr og medgift. Brylluppet blev fastsat til juni måned og skulle holdes i brudgommens gård. Så blev der talt med en ferm og dygtig kokekone og en skaffer, som også kunne sine ting. Så skulle der en indbydelse ud. Dette udførtes som regel af en af brudens brødre eller skafferen. Indbyderen red til hus og hjem og gentog her den samme indbydelse. Han var i stiveste puds og slog knald med pishen for hver dør.

Indbydelsen kunne lyde således: »Godav, godav alle her til stede, så skal æ jels fra ungarl Lorens Hansen og hans forlovede Marie Jørgensen, om I vild' gøre dem den ær, og kom til de kost æ dav ot' dav, o gå med dem i kirk o bagedde med hjem i æ kostgård o tej del i æ gild, et godt måltid mad og en gang drik, o bagette en svingom.«

Han måtte i hele denne indbydelse ikke afbrydes, — så fik han en skænk og red videre. Brudeparret kørte søndagen før og indbød de unge piger til opvartning, og i det hele taget alle hjælpere. Det var en æressag at hjælpe til, og det var mest gode venner og familiens unge, der blev bedt om at hjælpe. Desuden blev unge mænd bedt til at klæde

loen, og koner til opvask og køkkenhjælp. Hele byens befolkning var med, enten som gæst eller til hjælp. Mandag eller tirsdag kom bruden med sit udstyr: 2 grønne kister, 1 skrin, 1 klædeskab, 1 chatol, 2 lænestole, 6 stole, 2 borde, 1 kommode, 3 senge med sengeklæder, 1 spinderok og et hespræ samt de køkkenredskaber, bruden gerne vil have med. Det kunne alt fylde flere vognlæs. Naboer blev budt til at køre, så det hele kunne komme på en gang. Det kunne blive 3—4 vognlæs. Bruden og hendes mor sad på den første vogn, og bruden blev nu i bryllupsgården. Onsdag var brudsengsaften. Da kom alle de unge piger, der var bedt til at hjælpe. De medbragte linned, såsom lagner, der skulle syes sammen til at klæde loen med, bordduge, måske også viskestykker og spisebestik. Henimod aften blev brudesengen redt i overværelse af alle tilstedeværende kvinder på nær bruden, som ikke måtte være tilstede. Alle var nyfigne for at se det fine linned, bruden var kommet med i skrinet. Bruden ville gemme sig, indtil arbejdet var færdig, så blev hun opsøgt, og der blev holdt lidt forsmagsgilde. Om torsdagen kom så alle gaver i form af naturalier. Der kom massevis af høns og æg til suppen og skinker (Bøster). De fleste gaver bestod af skinker, som var et godt tilskud til de mange gæster og hjælpere, som næsten en hel uge skulle fødes. Tiloversblevne skinker blev solgt til købmanden i Sønderborg efter brylluppet. Der var travlhed alle vegne, og kokekone og skaffer var øverste myndighed. Alle suppebollerne skulle trilles, loen skulle klædes, og der blev rejst et telt af lagner inde i loen. Bordene skulle dækkes og pyntes, og der var stor travlhed, som dog gik med godt humør og mange hjælpere.

Fredag oprandt, og alt var klappet og klart, for nu var det bryllupsdagen. Det var sommer, og der var feststemning over alt. I køkken og bryggers var alle hjælpere i gang med forberedelse af al den mad, der skulle til.

Brudesmykkerne kom omsider frem. Bruden måtte under hele ceremonien ikke se sig i spejlet, — det forbød overtroen.

Alle gæster blev på bryllupsdagen modtaget med musik. Musikerne stod på gårdspladsen, og for hver vogn, der kom, fik de en fanfare af 3 messingblæsere. Alle gik til kirken, kun bruden blev kørt. Alle, også de hjælpere, som kunne undværes, fulgte med i kirke. Kokekone og skaffer blev hjemme, de tog imod eventuelle forsinkede gæster, og igen alle dem, der kom fra kirke, også musikken medvirkede flittigt. Så blev alle budt til bords. Til højbords sad, foruden brudesmykkeren præst, degn, jordemoder, nærmeste familie og købmanden, hos hvem udstyret var købt. Præst, degn og jordemoder var med til alle gilder uden at give gaver.

Nu blev suppen båret ind i store fade. Det var god suppe, kogt på oksekød og høns og farvet med safran, masser af boller og safranfarvet ris. Der var kødboller, melboller. Sidstnævnte var af tarregryn (boghvedegryn), æltet med tvebakrasp og æg + muskat. Der skulle bruges så mange tvebakker, at de knuste dem i en sæk med en plejl. Næste ret var suppekød med peberrodssovs og franskbrød, og dertil fik de vin. Så kom der hønsekød, kogt og stegt, med en sød sennepssovs med masser af korender i. Når alt dette var spist, blev der et lille ophold, så folk kunne strække benene og få lidt frisk luft. Herefter blæste musikken atter til samling, og alle fandt deres plads. Nu kom der steg på bordet, dertil kartofler, svedsker i sovs og anden frugt. Når stegen var spist, talte præsten til brudeparret. Forinden var der ingen andre, der vovede at tale. Måske talte degnen og købmanden også, men ellers blev der sunget mange skåler, som lød: »Og dette skal være vort brudefolks skål, hurra, og skam for den, som ikke, vort brudefolks skål vil drikke, hurra, hurra, den skål var bra, hurra«. Af og til sendtes kopper eller tallerkener om til indsamling, først til sognest fattige, så til jordemoder, kogekone, musik, og hvis der ellers var trængende til stede.

Desserten var risengrød, og siden fik de kaffe og kager, hvorefter der blev sagt velbekomme, og nu trængte alle til at røre sig lidt, måske en mark- eller staldtur, mens loen blev ryddet til dans.

Nu var der både violin, klarinet og fløjte, når musikken spillede op til brudedansen. Foruden brudepar, forældre og søskende samt brudesmykker måtte ingen andre danse de første danse, som var seksur eller vals. Nu måtte bruden skifte kjole, hvis stadsen var for fin og ubekvem. Den næste dans var alle, der orkede at danse, på gulvet. Ved midnatstid blev der blæst til »Brudgjav«. Så sad brudeparret »i æ sofa i æ dørnsk«, med et bord foran. På bordet stod en terring med låg. Nu defilerede alle gæster forbi og lagde gaven i terrinen og blev af bruden beværtet med et glas vin. Det var for det meste pengegaver og måske et par sølvskeer. Dansen fortsatte nu til den lyse morgen, og der serveredes vin og punch hele natten. Hen på morgenstunden blev der igen dækket bord, hvorefter der serveredes kogt skinke, sulemad og brød, dertil øl og brændevin, — ingen måtte gå sultne hjem.

Om lørdagen var der kogegilde, hertil var alle hjælpere, unge og gamle, og hvem der ellers ikke kunne være med bryllupsdagen, indbudt. Der festedes nu igen på samme måde med god spisning, musik og dans lige til morgenstunden. Nu havde de næsten ikke fået søvn i flere døgn, så det var tiltrængt at hvile ud om søndagen.

Mandag blev oprydningen så begyndt. Alle kom for at hente de lånte ting, og det hændte, at der atter blev spist og drukket af det

tiloversblevne, så det var ikke sjældent, at hele ugen gik, men det blev atter hverdag, og alle tiloversblevne skinker blev kørt til købmanden, og det var mange. Brudgommens far havde en fortegnelse over sine brudegaver. Det var 210 skinker og 20 pengegaver, så der har været mindst lige så mange gæster.

Fac. 275 Søndborg d. Juni 1881

Regning

for Hr. Hans Hansen Dybbøl
fra P. Knarhøj.

Debet

	Mark	Pf.
Juni 4 An 1/2 pd. Hjortsalt		75
25 pd. Strø sukker	49	12.25
Citronolie		30
1 pd. Chocolate		1.60
1 pd. Mandler		1.40
6 pd. Kagesirup	40	2.40
3 pd. Rosiner	60	1.80
2 1/2 pd. Corender	50	1.25
1/2 pd. Potaske		40
1/8 pd. Caneel		20
2 pd. Sago	30	60
Pommeranzskal		20
Zitronskal		20
1/2 pd. Cucade		25
Nilken		10
Cardemom		20

Regning fra købmand P. Knarhøj i Søndborg til gdr. Hans Hansen i Dybbøl, 1881. (Privateje).

Søndborg, juni 1881

REGNING
for Hr. Hansen, Dybbøl
fra P. Knarhøj

	Debet
	Mk. Pf.
Juni 4 An 1/2 pd. Hjortsalt	75
25 pd. Strø sukker	49 12.25
Citronolie	30
1 pd. Chocolate	1.60
1 pd. Mandler	1.40
6 pd. Kagesirup	40 2.40
3 pd. Rosiner	60 1.80
2 1/2 pd. Corender	50 1.25
1/2 pd. Potaske	40
1/8 pd. Caneel	20
2 pd. Sago	30 60
Pommeranzskal	20
Zitronskal	20
1/2 pd. Cucade	25
Nilken	10
Cardemom	20

	2 L.	1/1 /90		1.90	
	24 pd. Melis			11.40	
	42 pd. Caffè		1.32	55,65	
	16 3/5 pd. Melis og			76.75	
	6 pd. Cigori		18	1.08	
	6 pd. St. br. Zucker		48	2.88	
	2 pd. Rosiner		60	1.20	
	7 pd. Corender		50	3.50	
	1/4 pd. Thee			1.00	
	1/8 pd. Nilken			37	
	1 qv. Safran			80	
	1/4 pd. Caneel			40	
	1/4 pd. Ingfer			56	
	1/8 pd. Piment			14	
	2 lod Cardemomme			1.—	
	4 Muskat			1.20	
	2 pd. Amdam		40	80	
	6 pd. Sago		30	1.80	
	12 pd. Sennep		30	3.60	
	56 pd. Svedsker			21.—	
	4 Citroner		10	40	
	8 P. Svolstikker		20	1.60	
	1 Bag. Papier			30	
	24 pd. Salt			2.80	
	12 1/2 pd. g. Salt			1.25	
	10 pd. Riismeel		20	2.00	
	10 pd. Stearinlys		1.10	11.—	
	5 pd. små Parafinlys		55	2.75	
	1 Line Strik			3.—	
	4 tynt Hysum		30	1.20	
	Rørsøm			65	
	100 L. 3'Søm			80	
	30 Ltr. Rum		75	22.50	
	122 Ltr. Brændevin		34	41.48	302.66
			<hr/>		
	2/2 Tønde Øl			9.—	
	3 Lt. Ædiker		18	54	
	1/2 pd. Annis			48	
	7 pd. Riis		24	1.68	
	10 pd. Portorico		75	7.50	
	10 pd. Melange		70	7.—	
	8/10 Ks. Cigarer 4/4,25 4/3			29.—	
10.	1 Flaske Læderlack			2.—	
13.	5/10 Kst. Cigarer			15.—	
	1 pd. Stearinlys			1.10	
	39 Lit. gl. Viin		75	29.25	
10.	231 Lit. Rødviin		25	196.35	
	150 Lit. gl. Viin		75	112.50	
			<hr/>		
			M.	714.06	

					Credit
17.	Per retour 42 ¹ / ₂ Lit. gl. Viin	75	36.37		
	Per retour 783/4 Lit. Rødviin	85	66.93		
	Per retour 20 Lit. Rum	75	15.—		
	Per retour 1 ¹ / ₂ Sennep	30	45	118.75	
				mig Mark	595.31
				Transport Regning	19.85
				Mark	615.16
	pr. Modregning				266.40
				Mark	348.76
				÷	3.76
				Mark	345.—
				Med Tak modtaget	
				P. Knarhøi	

AFTÆGTSKONTRAKT FRA 1881

Ved afståelse af gården fra forældre til en søn blev der lavet en aftægtskontrakt, og der er her givet et eksempel på en typisk aftægtskontrakt fra sognet. Kontrakten er gengivet med sin originale retskrivning.

BETINGELSER,

hvorefter jeg, Boelsmand Hans Hansen i Dybbøl overlader og afstaar min grevelige Ejendomsgaard til min Søn Lorens Hansen for en Sum af 22.500,— Mark under følgende Betingelser:

Jeg overlader ham de til Boelsstedet hørende samtlige Jorder med Beslag af Heste, Kreaturer, Vogne, Plove, Harver og andre Mark- og Agerdyrkningsgenstande, og hvad dertil hører, samt Køkken- og Mejerirødskeer, undtagen hvad vi hans Forældre medtager os paa Aftægten, og som forbliver vor Ejendom. Jeg overlader endvidere Tiltræderen Jernskorstenen i Køkkenet, samt alle tre Kakkellovne, som forefindes i Huset og Stuehuset, med den Betingelse, at han køber os en passende Kakkellovn til anbringelse i Aftægtslejligheden.

Tiltræderen er pligtig at yde sine Forældre saalænge, som nogen af dem er i Live, et aarligt Aftægt som følger: Daglig 4 Liter nymalket Mælk. Dersom Aftægtsfolkene kan undvære noget af deres Mælk, er Tiltræderen pligtig til at medtage den til Mejeriet og betale samme efter den Pris, han faar for sin Mælk. Ugentlig 4 Liter afskummet Mælk og 4 Liter Kærnemælk, samt ugentlig 8 Stkr. friske Æg. Maanedlig 11 Pd. Smør fra 1. Maj til 1. November, og 2 Pd. fra November og til 1. Maj, samt 14 Pd. septembersmør. Aarligt 400 Pd. Rug, 200 Pd. Hvede, 700 Pd. Byg, 600 Pd. Boghvede, 25 Pd. Ærter, 60 Pd. Salt, 600 Pd. Kartoffler, som Tiltræderen skal opbevare i et frostfrit Rum, endvidere et fedt Svin til 14 Lispund, Indvoldene medfølger, men vejes ikke, 3 fede Gæs med Fjer og Dun, som vi selv vælger, 3 Lispund renskjægtet Hør, 35 Pd. Petroleum, 4 Pd. afsmeltet Talg, 8 Pd. ren Uld, 2 Pd. tørret Humle, en fed 3 Aars Gildevædder til 70 Pd. slagtet Vægt, eller 2 Lam, som sammen vejer det samme, samt 28 Pd. ungt, fedt Kød, 3 Kubikmeter

Bøgekvas, samt fra den vestre Eng 6000 Strk. Tørv. Brændselet saves, kløves og bringes i Laden, som bestaar af et helt Fag i den østre Ende af den sydlige Lade. I Haandpenge skal Tiltræderen betale sine Forældre 4 Mark maanedlig Året rundt.

Til Aftægtsbolig forbeholdes 3 Fag i den østre Ende af Vaaningshuset til Vest og 4 Fag til Øst for Gangen, Loftsrum til fri Afbenyttelse af de sydlige Fag, samt det derpaa indrettede Røgstammer, endvidere forbeholder vi os fri Afbenyttelse af Gangen, endog med en Spand Vand fra bagerhuset, eller fra Brønden paa Gaardspladsen, og fri Op- og Nedgang af Trappen til Loftet.

Aftægtsfolkene forbeholder sig Ret til ved Lejlighed for kortere eller længere Tid at modtage en af deres Børn. Tiltræderen holder Aftægtsboligen forsvarlig vedlige. De har fri Ind- og Udgang af den Dør, som findes imellem Vaaningshuset og den sydlige Lade, endvidere vil Aftægtsfolkene også have fri Gang langs med den søndre Side af Laden til Gaden, hvor Tiltræderen skal indsætte en Låge.

For Aftægtsfolkene skal Indtræderen være pligtig til at vaske, bage og brygge, blege deres Garn og Væv, samt give fri Adgang til Blegepladsen og Huggehuset, og lade deres Korn frit male, og overlade dem 2 fri Stolestader i Kirken.

Aftægtsfolkene har ret til en bespændt Vogn til Befordring, og i sygdomstilfælde og Alderdomsdage den fornødne Opvartning og Pleje.

Skulle det blive Tilfældet, at jeg Hans Hansen, skulle blive den længstlevende, skal Tiltræderen være pligtig til at vedligeholde mine Klæder med Syning og Stopning og Renlighed. Hvis Aftægtsfolkene imod Forventning flytter et andet Stel hen, eller til een af deres Børn, så skal Husbonden være pligtig til at bringe samtlige Ydelser hen til det Sted, hvor de opholder sig, dog med undtagelse af mælken, som betales med 8 Penning pr. Liter. Det staar dog Aftægtsfolkene frit for med et halvt Aars Varsel at vende tilbage.

Som Have faar Aftægtsfolkene det Stykke Jord, som ligger Syd for Aftægtsboligen til det østre Gjørde, hvortil Tiltræderen har at levere fornøden Gødning og vedligeholde med Hegn, samt grave det, naar det forlanges. Aftægtsfolkene forbeholder sig endvidere Frugterne af de Træer, som vi selv bestemmer, nemlig 3 unge Sveðskeblommetræer fra den søndre Ende i Haven, og et ældre i det nordøstre Hjørne mod Blegepladsen, et Kirsebærtræ og 2 Æbletræer, en Vinsur og en Gravenstener. Frugterne af de andre Frugttræer deles i i lige dele af Husbonden og Aftægtsfolkene.

Dersom Aftægtsfolkene begge skulle være døde, førend alle Pigebørn har faaet deres paaænkede Udstyr udleveret af deres Forældre; saasom: 2 Kister, 1 Skrin, 1 Kommode, 2 Borde, 2 Lænestole, 6 andre Stole, 1 Spindehjul, 1 Hespertræ, 3 fyldte Senge, 264 Alen Lærred, 40 Alen Borddugslærred og 30 Alen Haanddugslærred og 30 Alen Hellærred, skal de manglende have et lignende Udstyr udleveret, eller betalt af det samtlige Efterladenskab. Det tiloversblevne deles saa i lige Dele af samtlige Arvinger.

Husbonden skal give sine Forældre en efter Sognets Skik kristelig Begravelse, hvorfor han forlods faar, naar de begge er døde, følgende Genstande af Efterladenskabet: Stueur, Kakkellovn og Jern-Skorstenen i Aftægtsboligen. Købesummen for Boelsstedet er 22.500 Mark
Den paa Gaarden hvilende Gæld 12.953 Mark
Overskud 9.547 Mark

Af dette Overskud faar Tiltræderen i lige Andel med sine <i>fem</i> Søskende (Søstre) a 1.000 Mark	6.000 Mark
Rest 3.547 Mark, som bliver Forældrenes Andel, og Tiltræde- ren har i Gæld følgende:	
Den paa Gaarden hvilende Guld	12.953 Mark
Til Forældrene	3.547 Mark
Til Søstrene	5.000 Mark
Ialt Gæld	21.500 Mark

Alle Gældsposter staar paa et halvt Aars fritstaaende Opsigelse for begge Parter. Forældrenes og Søskendes Gæld forrentes med 4 % p. a.

Tiltrædelsen sker til 1. Maj 1881 og overtager han foruden de resterende derpaa hvilende Skatter og Afgifter og Byrder uden Undtagelse, og betaler ogsaa Udfærdigelsen af Købekontrakten, og tillader, at til Sikkerhed indføres alle disse Forpligtelser i hans Gæld og Panteprotokol.

Sket i den Kongelige Amtsret i Sønderborg.

Den 7. Maj 1881.

Hans Hansen

Lorens Hansen

FOLK FRA SOGNET

Af *Aksel Hansen*

Redaktionsudvalget har ønsket, at denne bog skulle indeholde et afsnit om kendte personer, der var født i Dybbøl sogn, eller som gennem en længere årrække havde haft deres virke her, men opgaven har været vanskelig, navnlig hvad udvælgelsen af personer angår. Afgørende for mig har været, at det måtte være personer, der i kraft af deres virke i det offentlige tjeneste eller på anden måde var blevet kendt i videre kredse. Men en sådan udvælgelse vil altid have lidt af tilfældighedens præg over sig, og der vil kunne rejses berettiget kritik over den. Af nulevende personer er kun medtaget enkelte, hvis livsgerning ligger bag dem, for så vidt som de er gået over i pensionisternes række.

Når man sysler med et sådant arbejde, må man sande, at vi lever eller i hvert fald har levet i et mandssamfund, idet det har været vanskeligt at finde kvinder fra Dybbøl sogn, der er blevet kendt videre ud. At der så i de fleste tilfælde har stået en kvinde bag de omtalte mænd og givet dem en støtte, uden hvilken de ikke kunne have ydet, hvad de gjorde, hvilket også til dels fremgår af artiklerne, er en helt anden sag.

Afsnittet bedes læst med hensyntagen til den begrænsning og de mangler, der uvægerligt vil knytte sig til emnets udformning.

A. H.

JØRGEN IVERSEN DYPPEL

Egentlig hører den mand, der bar ovenstående navn, ikke med i en skildring af kendte personer fra Dybbøl sogn. Han er ikke født i sognet og har aldrig boet her. Når det alligevel falder naturligt at tage ham med, er det dels, fordi faderen, der var bager i Helsingør, var en bondesøn fra Dybbøl, og her har slægten antagelig levet gennem mange generationer. Sønnen, der blev dansk guvernør på St. Thomas, hed egentlig kun Jørgen Iversen, men brugte altid navnet Dyppel som tilnavn, for han var stolt af sin »holstenske« afstamning (hertugdømmerne kaldtes dengang ofte under ét for Holsten), og han regnede Dybbøl for sin egentlige hjemstavn. På en tid, hvor Dybbøl endnu ikke havde indskrevet sit navn i Danmarks historie, gjorde han, med den berømmelse, han opnåede, navnet kendt viden om.

Han var født i Helsingør den 25. februar 1638. Det var ikke hans skolegang, der kvalificerede ham til den høje position, han senere nåede frem til, for den afsluttedes, da han var 12 år. Udlængsel og eventyrlyst lå ham i blodet, og snart efter udskrivningen fra skolen var han i udlandet. Sin første rejse til Vestindien fik han antagelig i året 1654. Han fik fri overfart mod i nogle år at gå i tjeneste hos et handelselskab, der bestod af Helsingør-redere. I Vestindien havde englændere, hollændere og franskmænd med stort økonomisk udbytte begyndt plantagedrift. Også fra dansk side havde der været interesse for at få en handel i gang med Vestindien. Under Frederik den Tredje var der på initiativ af nogle københavnske forretningsfolk blevet oprettet et vestindisk kompagni, der af kongen havde fået bevilget nogle toldmæssige begunstigelser. En kaptajn ved navn Erik Nielsen Smit gennemførte flere vellykkede sejladsere for kompagniet og fik i 1655 af kongen bestalling som den første danske guvernør på St. Thomas.

Den første ansættelse, Jørgen Iversen opnåede i Vestindien, var som handelsbetjent hos en engelsk købmand på øen St. Christoph. Omkring 1660 kom han tilbage til Danmark med en hollandsk købmand, og han må åbenbart have tjent nogle penge derovre, for han indgik nu et kompagniskab med tre hollandske forretningsmænd om handel på Vestindien. Han fulgte selv med dette selskabs skib derover og forestod handelen og plantagedriften. Da han 5 år senere vendte tilbage til Europa, havde han tjent sig en formue. Men hvad han ikke havde erfaret under sit ophold i Det fjerne Vesten var, at der var udbrudt krig mellem England og Holland, og han kom derfor ud for den tort, at både et skib, han havde sendt hjem i forvejen med ladning, og det skib, hvorpå han selv befandt sig, blev kapret af englænderne, og han mistede det meste af det, han ejede. Han fortsatte imidlertid som deltager i det omtalte kompagniskab med hollænderne, men opholdt sig i de nærmest følgende år i Danmark. I 1665 lykkedes det ham gennem rigsadmiralen at få adgang til kongen for at besvære sig over englænderne, og kongen blev så optaget af det, han havde at fortælle om Vestinden, at han hele 3 gange måtte underholde majestæten om de fjerne øer.

I 1670 indgik han ægteskab med Birgitte Pedersdatter. Endvidere udnyttede han tiden til at få udgivet et opbyggelsesskrift, som han kaldte »Fire sparetimers frugter«. Indholdet er, skriver han i forordet, sammenskrevet i hans »trældoms og elendigheds tid på St. Christoph«. Det var i det hele taget voveligt dengang at bosætte sig i Vestindien. Dødeligheden blandt de europæere, der slog sig ned der, var uhyggeligt stor, og kaper- og sørøveroverfald på kompagniernes skibe hørte til dagens orden, så det eneste, der vedligeholdte europæernes interesse for kolonisation, var det store økonomiske udbytte, det trods alt gav. Gu-

vernøren på St. Thomas, Erik Smit, hørte til dem, der var bukket under for tropesygdommene. Han døde 1766, og efterhånden måtte kompagniet afvikle sin virksomhed i Vestindien.

Dette første vestindiske kompagni havde været et rent privat handelsforetagende, men efter at Frederik den Tredje i 1670 var blevet afløst på tronen af den unge Christian den Femte, oprettedes det andet vestindiske kompagni, som havde et mere officielt præg. Kongen indskød som første aktionær 6000 sletdaler (en sølvmønt, der brugtes på den tid) i foretagendet, prins Jørgen 3000 sletdaler, og fremtrædende adelsmænd og københavnske borgere sluttede sig til med deres indskud. Den kongelige oktroj (privilegium), som kompagniet fik, understregede yderligere den officielle karakter derved, at kongen udnævnte den første direktion. Som guvernør på St. Thomas og leder af foretagendet udnævntes den nu 33-årige Jørgen Iversen Dyppel.

Ekspeditionen afgang i oktober 1671 med skibet »Færøe« og ankom efter forskellige genvordigheder undervejs til St. Thomas i maj 1672. Da skibet forlod København, var der 190 mennesker om bord, men 86 mænd og kvinder var forsvundet undervejs, heraf var ikke mindre end 77 døde, resten rømmede under et 3 måneder langt ufrivilligt ophold i Bergen som følge af haveri, så kun 104 af de udsendte kolonister nåede bestemmelsesstedet. St. Thomas blev nu taget i besiddelse i kongens og kompagniets navn.

De rapporter, guvernøren sendte hjem, tyder på, at han har fået vældig godt udbytte af sin kortvarige skolegang. De er affattet på et klart og kernefuldt dansk, og hans regnskabsførelse er også upåklagelig, han forsøger sig oven i købet med dobbelt bogholderi.

Men den nyudnævnte guvernør fik store vanskeligheder at kæmpe med. De overførte danskere bukkede næsten alle under for det tropiske klima og den uvante føde. I løbet af de første 7 måneder på øen døde 75, og der var derfor kun 29 tilbage af dem, der havde fulgt ham til øen. Men der kom nyt mandskab udefra, mest hollandske, engelske og franske plantere, som efter årelangt ophold derude var akklimatiserede. Det var hårdhændede og stejle pionerer, og nu blev der ryddet skov, anlagt indigo-, tobaks- og sukkerplantager og veje samt opført et fort til beskyttelse af kolonien, og Jørgen Iversen styrede det hele med fast og hård, men dygtig hånd. Han forlangte orden og lydighed i kolonien, og samlivet skulle bygges på gudsfrygt. Deltagelse i søndagsgudstjenesten så vel som i andagterne morgen og aften var påbudt, og udeblivelse straffedes med en bøde på 25 pund tobak, hvis der ikke forelå lovlig grund.

Til sig selv fik han af kompagniet lov til at anlægge to plantager. Den ene af dem fik navnet Dyppel (eller Dyppelmands) plantage. Senere

erhvervede han sig privat endnu et par plantager. Direktionen for kompagniet var særdeles tilfreds med den travlhed, der var over foretagendet, selv om det hjemkomne mandskab kunne fortælle slemme ting om udståede strabadser og de store tab af menneskeliv ved kolonisationen. Det blev efterhånden umuligt at skaffe tilstrækkeligt af frivillig arbejdskraft til øen, og man greb da til den i forvejen kendte udvej at løslade straffefanger, der ved nogle års arbejde for kompagniet kunne afsone deres forseelser. Det blev således ikke noget ganske hyggeligt samfund, Jørgen Iversen Dyppel fik at styre. At han over for sådanne individer måtte bruge hård hånd og ofte gribe til stokken, behøvede, mente han, ingen undskyldning.

Naturligvis var heller ikke straffefangerne i stand til at tåle klimaet, de døde som fluer, og løsningen på mandskabsproblemet kom først, da den afrikanske slavehandel kom i gang. Egentlig var denne slavehandel allerede på det tidspunkt en grundfæstet institution, hvis forbryderiske natur ikke synes at være gået op for samtidens europæere. Der blev dannet et dansk-afrikansk kompagni, hvis formål var at tjene penge på slavehandelen. I året 1673 oversendte dette kompagni 103 negre til St. Thomas og afhændede dem der, og også Det dansk-vestindiske Kompagni begyndte at drive slavehandel.

Jørgen Iversen Dyppel deltog personligt i denne slavehandel og købte bl. a. slaver til arbejdet i sine egne plantager. Disse slaver behandlede han på mange måder meget brutalt. Et menneskeligt træk kom dog frem hos ham, da han engang havde købt en slave, der holdt fast i hånden på en kammerat, fra hvem han ikke ville skilles. Jørgen Iversens reaktion var, at han købte dem begge to, en handel, han forresten aldrig kom til at fortryde. Ved sin død var han ejer af 12 mandlige slaver samt 11 negerkvinder og børn.

For øvrigt beklagede han sig ofte over slavernes upålidelighed og dovenskab og ikke mindst over deres tilbøjelighed til at rømme. Indianerslaver fik han også fat på nogle af, men de var endnu værre end negerslaverne til at desertere. På en af disse indianerslaver lod han foden afhugge for at stække hans iver efter at løbe bort.

Også med sine officerer og præster havde Jørgen Iversen Dyppel besvær. I 1673 fik kolonien en slesvigsk præst, Didrik Christensen Risbrick, der straks stillede sig i modsætning til guvernøren, bl. a. ved at holde sine prædikener på tysk. Over for Jørgen Iversen Dyppel, der var en kærnedansk mand, var dette en provokation. Præsten var endvidere fordrucken, og der var meget at udsætte på hans vandel i det hele taget. Han måtte da også snart forlade kolonien og tog hjem, hvor han anlagde sag mod kompagniet. Skønt mange ufordelagtige oplysninger om hans

opførsel på St. Thomas derved kom frem, blev han 1681 kaldet til sognepræst i Lysabild.

Der var imidlertid udbrudt krig mellem Frankrig og Holland, en krig, som Danmark blev involveret i gennem den skånske krig 1675—79. Også i Vestindien, hvor begge de to hovedmodstandere havde kolonier, mærkedes krigen. 1678 blev der fra fransk side rettet et angreb på St. Thomas, men guvernøren fik det afvist ved hjælp af sine få frontsoldater og den noget talrigere milit. Derimod havde angriberne held til at fange en del plantere og negerslaver. På Iversens henstilling løslod de dog de hvide, hvorimod de foruden negerslaverne beholdt en fri negerplanter foruden hans hustru samt en fri negerinde. Disse tre blev sammen med negerslaverne ført til St. Croix og solgt der. Karakteristisk for Jørgen Iversen oprørtes han mindre over tabet af 14 negerslaver end over behandlingen af frinegrene.

Skønt det nok havde været hans hensigt at forblive på St. Thomas for livstid, kørte han efterhånden træt på sin tornefulde post, hvor han under krigen var ladt i stikken af kompagniet. Stadig trods og drillerier fra hans undergivnes side, talrige overfald af sørøvere, et af klimaet nedbrudt helbred, som førte ham på nervesammenbruddets rand, og endelig sorgen over at have mistet sin hustru gjorde, at han i 1680 vendte hjem, dog i håbet om at vende tilbage og ende sine dage på Dyppelemands plantage. En ny guvernør blev udnævnt, mens Jørgen Iversen Dyppele efter hjemkomsten til Danmark hædredes ved at blive indvalgt i kompagniets direktion. Under hjemmeopholdet blev han gift anden gang med en søsterdatter af Københavns borgmester. Men snart viste det sig, at den ny guvernør på St. Thomas var ganske uegnet til sin stilling. Det gik rivende tilbage med kolonien, og man opfordrede da Jørgen Iversen, der nu var kommet til kræfter, til på ny at overtage guvernørposten, hvilket han indvilgede i. Men den store dødelighed blandt kolonisterne var så afskrækkende for godtfolk, at ingen ville følge ham. Ikke en eneste reflekterede på den indbydelse, kompagniet offentliggjorde til bosættelse på St. Thomas, selv om tilbudet syntes tillukkende. Efter ansøgning fra kompagniet gav kongen da ordre til at løslade de fanger, der gik i jern på Holmen for livstid, og fra børnehuset skulle der løslades 20 kvinder, der var sat fast for lufærdighed.

Skibet, der bar navnet »Havmanden«, skulle afgå til St. Thomas med kolonister, videre til Guinea efter slaver og med dem tilbage til Vestindien. En hollænder blev skibsfører, en anden hollænder udnævntes til overkøbmand, og begge styrmændene var ligeledes hollændere. I sidste øjeblik meldte sig 16 danskere, som var villige til at bosætte sig på øen. I alt udgjorde de ombordværende 200 personer, deraf 100

mandlige og 20 kvindelige straffefanger. Skibet afsejlede fra København den 6. november 1682.

Det var således en meget broget menneskelast, skibet medførte, og denne sejlads blev da også Jørgen Iversen Dyppels sidste. Allerede da skibet kom ud i Vesterhavet, opstod der alvorlig ufred mellem mandskabet indbyrdes, og da skibet kom i nærheden af Azorerne, udbrød der åbent mytteri. Oprørerne, der var berusede, greb Jørgen Iversen og kastede ham over bord. Samme skæbne fik hans mindste barn, der var født om bord, mens hustruen skånedes. Kaptajnen blev skudt og derefter kastet ud af kahytvinduet, og styrmændene blev tvunget til at sejle ind til Azorerne, hvor slaverne og en del matroser blev landsat og overladt til deres skæbne. Styrmændene søgte nu mod de hjemlige kyster, mens stadige revolter og slagsmål rasede om bord. Til sidste strandede skibet på en klippeø i nærheden af Gøteborg.

Om Jørgen Iversens nærmeste er at fortælle, at enken senere indgik ægteskab med en mand ved navn Engelbrecht Christiansen. Mærkeligt nok havde hun mod til at følge ham på en ny rejse til Vestindien, hvor han nogle år bestyrede Jørgen Iversens efterladte plantager. Hendes stedsøn Iver Jørgensen bosatte sig som voksen på St. Thomas, men døde allerede 1694.

Vi kan sagtens finde pletter på Jørgen Iversens embedsførelse, navnlig i forhold til hans undergivne og da især i forholdet til slaverne, og vi kan undres over den modsætning, dette synes at stå i til hans sikkert ærligt mente gudsfrygt. Men vi må huske på, at han var et barn af sin tid. For sin samtid efterlod han et berømmeligt eftermæle og respekteredes som en dygtig og hæderlig embedsmand, der var med til at præge Danmarks kolonipolitik og gjorde sit fædreland ære ude i den store verden.

KONSISTORIALRÅD LORENZ CLAUSEN

At der i ældre tid var en meget skæv fordeling i rekrutteringen af akademikere, er velkendt. Oftest var det embedsmandssønner, der gik den akademiske vej, og for Dybbøl sogns vedkommende var der blandt de studenter, der findes optegnet før 1864, kun en enkelt, der ikke var præstesøn. Endvidere bemærker man, hvad der også var karakteristisk for tiden dengang, at de studerende fra Dybbøl sogn alle læste teologi og blev præster, også kun med en enkelt undtagelse.

Med hensyn til uddannelsessted var de unge fra de hertugelige dele af Slesvig ikke frit stillet. De var efter oprettelsen af universitetet i Kiel forpligtet til at henlægge en del af studietiden dertil. Undervisningssproget her var tysk, og oftest fik de på den måde hele deres uddannelse på det tyske sprog. Det er ikke svært at forestille sig, hvilke

følger dette forhold kunne få. — Før man fik ansættelse som præst, måtte man aflægge prøve, en eksamen, hvortil man skulle indstille sig hos biskoppen. Denne eksamination behøvede ikke at foregå ved universitetet, men fandt for slesvigske kandidaters vedkommende ofte sted på Gottorp slot.

De akademisk uddannede præstesønner fra Dybbøl sogn er omtalt under præsterækken. Her skal derfor kun omtales den eneste akademiker fra Dybbøl sogn i nævnte tidsrum, som ikke var præstesøn, nemlig Lorenz Clausen. Han er født på Dybbøl Banke den 15. februar 1780 som søn af møller og møllebygger Lorenz Clausen og hustru Anna Catharina Eleonora Raben, datter af rådmand Hans Peter Raben i Sønderborg og hustru Cecilie. Hans fødsel kostede desværre moderen livet, hun døde kun 14 dage efter, 22 år gammel, efterladende sig foruden sin mand to små børn, en datter og sønnen Lorenz. Moderen berømmes for sin hjertensgodhed og fine dannelse. I de moderløse børns liv kom bedstemoderen Cecilie, der boede i møllen, til at spille en stor rolle. Hendes lille dattersøn, som hun kaldte »den lille søde gudsgengel«, mindedes hende alle dage med stor kærlighed. Det var sandsynligvis også hende, der gav ham det økonomiske grundlag for at give sig i gang med studierne. I hvert fald efterlod hun ham ved sin død 1808 en arv på nogle tusinde daler.

Efter et par års forløb giftede faderen sig ganske vist igen, og i dette ægteskab kom der efterhånden 6 børn, men det var stadig bedste-moderen, der betød mest for Lorenz.

Hjemmet på Dybbøl Banke blev ramt af megen modgang og mange uheld. Det sværeste var den unge møllerkones alt for tidlige død, men dertil kom et økonomisk tilbageslag som følge af møllens brand ved lynnedslag. Nye uheld stødte til, og i 1805 var mølleren totalt ruineret.

Imidlertid havde sønnen Lorenz i 1801 begyndt sine teologiske studier ved universitetet i Kiel. 1806 tog han første del af sin eksamen i Gottorp. Derefter søgte han plads som huslærer, men kom så hjem til Dybbøl, hvor han ville forberede sig til den afsluttende eksamen. Han opholdt sig nu hjemme et helt år, men her var der under de fortvivlede økonomiske forhold ingen ro til studeringerne. Mens faderen var ude at bygge møller, måtte han tage imod kreditorer, og da bedste-moderen som omtalt ved sin død 1808 efterlod ham en arv, fik han ingen ro for sin fader, før denne havde fået ham fralokket en væsentlig del af pengene. I 1809 gik han i Gottorp op til anden del af sin teologiske embedseksamen og bestod. I 1811 fik han sin første ansættelse som diakon (andenpræst) i Gettorp på halvøen Svansen syd for Slien. Han blev indsat i sit embede den 16. februar 1812, og her i denne rent tysk-

talende egn forblev han hele sin embedstid ud. I 1820 blev han sognepræst samme sted.

Efter overtagelsen af sognepræsteembedet fik Clausen en længe næret drøm opfyldt. Som historisk interesseret havde han gennem lang tid ønsket at kunne tage en rundtur gennem sin landsdel til historisk kendte steder. Særlig interesserede han sig for gravhøje og andre oldtidsminder. Dette i vore øjne såre beskedne ønske så han først mulighed for at realisere nu. Rejsen foregik på hesteryg og startede den 12. august 1822. Ruten gik fra Gettorp gennem Svansen, Angel og den østlige del af Nordslesvig, derfra til Ribe og tilbage over Tønder, Breklum, Isted og Slesvig. Alt blev studeret grundigt, han noterede op og ledsagede sin tekst med gode tegninger. Senere skrev han sine livserindringer, hvori han gjorde rede for rejsens resultat. Clausen dannede sig sine egne teorier, som ikke kan holde for den nyere videnskabs resultater, men hans optegnelser har deres store værdi derved, at han har beskrevet flere historiske minder, som senere er forsvundet, og som hjemstavnsforskere i dag er ham taknemlige for at have beskrevet.

Lorenz Clausen opnåede at blive en meget anset præst. I 1851 udnævntes han til konsistorialråd. Denne titel fandtes også i kongeriget, men her blev den kun givet som en tom ærestitel til fortjente præster. I Sønderjylland derimod dækkede titlen efter tysk mønster over det faktum, at man var medlem af konsistoriet, det vil sige et råd bestående af kirkelige og verdslige repræsentanter, som udøvede den gejstlige domsret, og under hvem kirketugten sorterede. Formanden var oftest jurist. Konsistoriet prøvede, indsatte og havde tilsyn med kirkens embedsmænd og skolens lærere samt styrede kirkegodset. I Sønderjylland fik man amtskonsistorier og et overkonsistorium på Gottorp. De eksemte sogne (dvs. de adelige patronatssogne, hvortil Dybbøl hørte) henhørte dog ikke under amtskonsistoriet, men stod direkte under overkonsistoriet på Gottorp. — Endelig blev Clausen den 25. januar 1862 udnævnt til ridder af Dannebrog, vel sagtens i anledning af sit forestående 50 års præstejubilæum, som han fejrede den 16. februar samme år, 82 år gammel.

Disse æresbevisninger — udnævnelsen til konsistorialråd og tildelingen af ridderkorset — som jo begge fandt sted mellem de to slesvigske krige, synes tydeligt at vise, at han trods sit lange virke i en rent tysk egn stadig har været dansksindet eller i hvert fald fuldt loyal under treårskrigen.

Teologisk var Lorenz Clausen rationalist. Den 25. og 26. maj 1857 visiterede biskop U. S. Boesen Gettorp og skriver herom: »Hovedpræsten konsistorialråd Lorenz Clausen holdt et foredrag i rationalistisk retning, forståeligt og med værdighed«. Ordet »foredrag« i stedet for

»prædiken« er betegnende for de rationalistiske præsters taler fra prædikestolen.

Kort efter sit 50 års jubilæum, den 1. maj 1862, søgte Lorenz Clausen afsked fra sit embede og boede til sin død 1872 hos en søn, der var advokat og indehaver af et jernstøberi i Kappel.

NØRREMØLLE-SLÆGTEN

Skønt gården Nørremølle ligger i Sottrup sogn, er der grund til at omtale den derhen hørende slægt, der er en af Sønderjyllands mest kendte og ansete, under Dybbøl sogns historie, dels fordi dens bosættelse på Sundeved for mandsliniens vedkommende begyndte i Dybbøl sogn, men også fordi slægten har haft og stadig har mange forgreninger her i sognet.

Slægtens stamfader hed Hans Jørgensen og var født i Solt i Angel 1697. Han tjente som hejduk (livgardist) hos hertugen af Lyksborg, senere hos kong Frederik den Fjerde, og efter hjemsendelsen tildelte hertugen ham en gård i Ragebøl, nu fabrikken Cormall. Hans Jørgensen døde her i 1741, men gården forblev i slægtens eje i næsten 200 år.

Vi ved ikke ret meget om Hans Jørgensen, men en akt i rigsarkivet, indeholdende en klage over sognepræsten Philip H. Lunds embedsførelse, som han sammen med andre lyksborgske bønder i Ragebøl sendte til hertugen af Lyksborg (gengivet side 242 f) tyder på, at han har været en stovt og selvsikker mand, der krævede sin ret. Det, at hans navn står sidst blandt underskriverne, kunne tyde på, at han er initiativtager og forfatter af klagen. Han var vel også den, der kendte hertugen bedst.

Mens en af Hans Jørgensens sønner overtog fødehjemmet i Ragebøl, fik en anden, Jørgen Hanssen, en gård i Sottrup, som han overtog efter en slægtning. Man vil vide, at denne slægtning stillede som betingelse, at Jørgen Hanssen til gengæld skulle ægte en pige af hans familie. Dette vilkår ville Jørgen Hanssen ikke gå ind på, men han fik alligevel gården og tog sig en hustru efter sit eget sind. Hun døde efter at have født ham en datter, men han giftede sig igen og fik i sit andet ægteskab 7 sønner og 2 døtre.

Jørgen Hanssen var født i Ragebøl 1732 og døde i Sottrup 1819. Han var en særdeles oplyst og kundskabsrig mand. Han blev sandemand i grevskabet Sandbjergs retskreds, var en from mand og skrev både fædrelandske og religiøse digte. Præsten i Sottrup sagde, at hans egen videnskabelige dannelse tit havde måttet stå tilbage for Jørgen Hanssens skarpe blik.

Af Jørgen Hanssens sønner blev to fremragende købmænd, der blev kendt i vide kredse, nemlig Jørgen Hanssen i Hamburg og Lorenz

Hanssen i Kapstaden. En søn ved navn Kristian, der blev smed i Tandslet, var fader til Jørgen Hansen, der blev sognepræst i Notmark i 15 år og senere, fra 1845—89 i Egen, og han var tillige biskop over Als-Ærø bispedømme fra 1848—64. Desuden var han medlem af rigsrådet og var ivrig helstatsmand, selv om han alle dage var en god dansk mand. Af sønnesønnerne må iøvrigt nævnes den kendte nationaløkonom professor Georg Hanssen i Göttingen, storkøbmanden Edvard Hanssen i Lissabon og den store forretningsmand H. P. Hanssen, der blev en af cheferne for Østasiens næststørste handelshus, Dent & Co. i Shanghai og senere hen parthaver i det store handelshus Alfred Dent & Co.

Det bemærkes, at en del af slægtens medlemmer skriver efternavnet Hansen på den traditionelle måde, med ét s, mens andre skriver Hanssen med to s'er.

Jørgen Hanssens søn Christen Hanssen købte ejendommen Nørremølle, der dengang var et lille landbolsted med nogle få tønder land. Men Christen Hanssen udvidede bedriften ved tilkøb af arealer og drev desuden brændevinsbrænderi, maltgøreri og en tid tillige bajersk ølbrygning. Som den dygtige forretningsmand han var, drev han yderligere en betydelig købmandshandel. Da han døde 1848, efterlod han sig foruden den anselige gård, som Nørremølle var blevet til, endnu en gård, nemlig Ravnskobbøl i Dybbøl sogn, som han havde overtaget efter sin farbroder, Jens Hansen, og dertil en betydelig formue.

En af Christen Hanssens sønner, der hed Christen Hanssen ligesom sin fader, overtog og videreførte med stor dygtighed Nørremølle efter faderens død 1848. Han var en højt anset mand, der fik mange tillidshverv og regnedes for en fører på sin egn. Den kendteste af hans sønner er den senere rigsdagsmand og nationale fører H. P. Hanssen-Nørremølle, men en skildring af ham hører ikke specielt med til Dybbøl sogns historie. Derimod er der tre af den ældre Christen Hanssens børn, der blev bosiddende i Dybbøl sogn, og som bør nævnes.

Hans ældste søn, Jørgen Hansen, der var født den 28. januar 1816, var kun 18 år, da faderen ansatte ham som bestyrer på Ravnskobbøl. To år senere fik han gården som ejendom og giftede sig den 16. september 1837. Han var en særpræget personlighed, højt begavet og kundskabsrig, hvorfor han også fik mange tillidshverv inden for det offentlige liv, ja, blev så overlæstet dermed, at det kneb med at få gården passet. Han blev sandemand, sognefoged og stænderdeputeret imellem krigene (medlem af den rådgivende Stænderforsamling i Slesvig, en forløber for den senere rigsdag) og meget andet. Under krigen 1864, hvor han med familie blev indkvarteret hos skovfoged Asmussen, Sandbjerg, blev han konstitueret som godsinspektør på Sandbjerg, et hverv, han påtog sig for at undgå at få en fremmed ind. Efter krigen var han med-

lem af en 3-mands kommission, der skulle gennemgå og revidere opgørelserne over krigsskadernes omfang fra de mange skadelidte.

Efterladte breve fra Jørgen Hansen til broderen, H. P. Hanssen i Kina (optaget i »Breve fra krigsåret«) vidner om hans store indblik i og oversigt over tidens begivenheder og om hans evner til at udtrykke sig. Han var overbevist helstatsmand og var meget bekymret over de politiske forhold, der førte frem til krigen 1864.

Som en tak for udøvelsen af de mange offentlige hverv blev Jørgen Hansen udnævnt til dannebrogsmænd, men indtægter bragte hvervene ham ikke, hvorimod de tog hans tid.

Ravnskobbøl blev nedskudt både under treårskrigen og i krigen 1864. Under treårskrigen åbnedes der pludselig ild fra danske kanonbåde på Allsund mod gården, der holdtes besat af tyske tropper. En bombe rev en væg ned og dræbte Jørgen Hansens svoger, som var syg og derfor ikke kunne komme hurtigt nok ud. Fuld krigsskadeserstatning opnåede Jørgen Hansen aldrig, og krigen påførte ham derfor store tab. En ting havde han dog altid råd til: han købte mange gode, ofte dyre bøger og var en meget belæst mand.

Lige fra drengene havde han haft en udpræget kundskabstørst. For at få en bedre undervisning var han derfor kommet i huset hos degn Thomsen i Ullerup, der var gift med hans moster. Thomsen var en meget dygtig lærer. I religiøs henseende var han udpræget rationalist, og Jørgen Hansen blev stærkt påvirket heraf. H. P. Hanssen fortæller i »Et tilbageblik« I, at han ved familiesammenkomster holdt meget af at indlede diskussioner om religiøse spørgsmål, og det kunne undertiden føre til ret varme meningsudvekslinger, da nogle af familien var stærkt påvirkede i pietistisk-herrnhutisk, andre i grundtvigsk retning, mens Jørgen Hansen forgæves forsøgte at overbevise dem om den rationalistiske læres rigtighed. Engang docerede han til sine søskenes forfærdelse Darwins udviklingslære, som han havde gjort sig bekendt med og gik ind for.

Jørgen Hansen døde på Ravnskobbøl den 16. april 1887.

Sønnen Christen Hansen overtog Ravnskobbøl efter sin fader. Han var født den 10. juni 1844 og blev den 27. maj 1873 gift med Ingeborg Hansen. Han var som sin fader en intelligent og belæst mand, og det blev også for hans vedkommende de offentlige hverv, der optog ham og lagde beslag på hans tid, vel nok mere, end det var gavnligt for gårdens drift. I 1893 blev han valgt til kommuneforstander for både Staugård og Ragebøl kommuner og samme år til forbundsformand for Dybbøl sogns fælles-fattigvæsen, og begge disse poster varetog han med stor dygtighed og samvittighedsfuldhed, lige til han på grund af alder øn-

skede at fratræde. Det var for kommunerådets vedkommende i 1912 og for fattigvæsenets vedkommende i 1913.

I hjemmet var der 4 børn, 2 sønner og 2 døtre. I året 1897, den 18. juni, mistede Christen Hansen sin kone og levede resten af sin tid som enkemand. 1898 solgte han gården til fremmede. Han byggede sig så en aftægtslejlighed i forlængelse af stuehuset mod øst, nød en vis aftægt fra gården og samlede sig ellers om sine offentlige hverv. Han var tillige kasserer både for kommunen og for fattigvæsenet og var kommissar for Schleswig-Holsteinische Brandkasse.

Alle vidste, at Chr. Hansen var en kærnedansk mand, selv om han i sin egenskab af tysk embedsmand (kommuneforstander) måtte vise tilbageholdenhed med hensyn til aktiv deltagelse i de nationale foreningers arbejde. Han betegnes af alle, der har kendt ham, som en god mand, hos hvem man altid kunne komme og få gode råd i sager vedrørende offentlige anliggender. Han fulgte levende med i tidens begivenheder, holdt foruden Flensborg Avis og forskellige ugeblade også tyske aviser og var altid vel orienteret. Den nu over 80 år gamle Peter Lassen, Ravnskobbøl, der som dreng opholdt sig i hans hjem (moderen var husbestyrerinde hos Chr. Hansen) fortæller, at Christen Hansen under den russisk-japanske krig 1904—05 abonnerede på et tidsskrift, »Krigsskuepladsen«, og orienterede sine omgivelser så godt om krigens gang, at Peter Lassen endnu husker de vigtigste detaljer fra krigsforløbet. Hjemmet betegner Peter Lassen som et godt og hyggeligt sted at være. Chr. Hansen elskede sang og musik, og når sønnen Lorenz, der havde en gård i Langetved, kom hjem på besøg, var noget af det første, der foregik, at faderen satte sig til harmoniet, mens sønnen greb til sin violin, og så musicerede de sammen.

Christen Hansen fik lov til at opleve genforeningen, men samme år, den 17. november 1920, afgik han ved døden, 76 år gammel.

En datter af den ældste Christen Hanssen, Nørremølle, Mistin, blev gift med gårdejer H. P. Hansen Fogd i Dybbøl, mens en søn, Henrik Hansen, købte Trovshøjgård. Efter tilbagetoget fra Dannevirke 1864 måtte både Hansen Fogd og Henrik Hansen med deres familier rømme deres hjem og kom til Nørremølle, hvor der så var 18 børn foruden voksne gæster og en stor militær indkvartering. — Henrik Hansens gård, der lå lige foran skanserne, blev jævnet med jorden, og da han efter krigen ville genopbygge den, kom han i klemme med det tyske befæstningsanlæg. (Se side 414).

Henrik Hansen døde 1916, 93 år gammel. Hans dagbogsoptegnelser fra 1864 findes under krigsafnittet side 364, 374, 414. Sønnen, Jørgen Hansen, der havde overtaget Trovshøjgård efter sin fader, var en interesseret folkemindesamler, hvad der kan ses i afsnittet om folkeminder,

hvor han har leveret adskillige gode bidrag. Han døde barnløs i 1925, og en brodersøn, Peter Hansen, overtog gården, der nu ejes af Eskild Schmidt.

Som nævnt forblev gården i Ragebøl, der var vort udgangspunkt, i slægtens eje i henved 200 år. Den sidste af slægten, der ejede gården, hed ligesom den første Hans Jørgensen. Han byggede det store stuehus, der nu tjener som beboelse for ejeren af fabrikken Cormall. I 1912 solgte han gården og byggede en mindre ejendom, den nuværende »Freltofte«, der senere er udvidet ved tilkøb af jord. En søn af ham er Johannes Jørgensen, der gennem mange år havde en viktualieforretning i Ragebøl. Adskillige andre efterkommere af den fra Angel indvandrede Hans Jørgensen bor endnu i Dybbøl sogn. Andre har skabt sig en stor fremtid i udlandet. Foruden de allerede nævnte bør omtales to sønnesønner af Jørgen Hansen, Ravnskobbøl, Georg Hansen og Dane Hansen. Georg Hansen anlagde som ingeniør Amerikas største kobbermine og blev senere i Utah direktør for et af de største olieselskaber. Dane Hansen blev grosserer, bankdirektør og stor jordejer i Kansas.

Af den yngre generation kan nævnes Hans Jørgensen, søn af Johannes Jørgensen, Ragebøl, der udvandrede til U. S. A. i 1957. Han vandt sig et navn som grafisk kunstner, blev kunstnerisk direktør for tidsskriftet *Omniart*, for hvilket arbejde han fik en fin anerkendelse i en konkurrence for hele nationen. Senere blev han produktionsleder og grafisk kunstner ved den ansete tekniske journal *Simulation* i Californien. Han døde ved nytår 1969, kun 46 år gammel.

JØRGEN ZACHARIASSEN

Blandt dem, der stod i forreste række i nationalitetskampen i udlændighedsårene 1864—1920, var gårdejer om mejeriejer Jørgen Zachariassen, Dybbøl. Hans indsats i det nationale og folkelige arbejde var så betydningsfuld, at Sønderjyllands historie i de nævnte tidsrum vanskeligt kan skrives, uden at han omtales.

Hans oldefader havde en lille gård i Staugård, men familien flyttede senere til Broager sogn, og her er Jørgen Zachariassen født den 27. marts 1859 som søn af landmand og teglværksejer Jørgen Peter Zachariassen og hustru Anne Dorthea Andresen, Skodsbøl mark. Hjemmet var ikke velhavende, forældrene måtte kæmpe med stor gæld og måtte slide for at holde virksomheden gående, men de kendte vejen opad og lagde alt i Guds hånd. Faderen havde følt kald til at rejse ud som hedningsmissionær, men forskellige hindringer havde lagt sig i vejen. Alligevel blev han livet igennem ved med at føle, at han havde svigtet sit kald, og mødte han modgang, satte han dette i forbindelse hermed. Han var ikke nogen stærk mand og døde allerede i 1866, da Jørgen Zacharias-

sen var 7 år gammel. Moderen stod så tilbage med teglværket og 4 små børn, og det blev en hård kamp for at holde hjemmet oppe. Hendes mand havde som den sidste trøst sagt til hende: »Om jeg også dør, Vorherre lever dog«, og det holdt hun sig til. Men i efteråret 1872 kom den forfærdelige stormflod og lagde både teglværket og alt halvt og helt færdigt gods øde, og nu forslog hendes kræfter ikke til at begynde helt forfra. Hun fik teglværket solgt og flyttede til Broager med børnene. Hun var en god og tapper moder og blev ved med at betyde meget for børnene, også efter at de var blevet voksne.

Efter sin konfirmation kom Jørgen Zachariassen ud at tjene ved landbruget, og han havde det godt, hvad føde og arbejde angik, men han savnede i sine pladser den sans for åndelige og kristelige værdier, som han var opvokset med i sit hjem, og han kom derved efterhånden noget på afstand af hjemmets ånd. Imidlertid var moderen kommet i forbindelse med unge, der havde været på højskole, og havde mærket, hvad det betød for dem, og derigennem fik Jørgen Zachariassen tilskyn-delse til at tage på Ryslinge højskole i efteråret 1877. Dette højskoleophold fik afgørende betydning for ham. Hvad han her mødte, syntes i begyndelsen ganske nyt for ham, og der gik nogen tid, inden han forstod noget, men efterhånden blev han så grebet, fortæller han selv, at der gik som en vækkelse igennem ham, og det både kristeligt og nationalt. Især forstander Rasmus Hansens foredrag greb ham. Det gik op for ham, at også for ham var Jesus død og opstanden og havde antaget sig ham som sit barn i dåben. Og hvad det nationale angik, da havde han altid følt sig som dansk, men uden at kunne begrunde hvorfor. Nu blev også svaret på dette spørgsmål klart for ham. Fra nu af vidste han, at han var dansk til hjerteroden.

Efter højskoleopholdet kom han igen i tjeneste ved landbruget, men måtte fra 1879 aftjene sin værnepligt i 3 år som dragon i Elsass-Lothringen. Efter hjemkomsten derfra var han så uheldig at få en skade i det ene fodled, så det blev nødvendigt at søge et andet erhverv end landbruget. Han søgte så og fik plads ved mejerivæsenet som elev hos den kendte foregangsmand, forpagter Buchardi på Birkendegård ved Kalundborg, et godt hjem, hvor der rådede en god ånd. Derefter blev han mejeribestyrer på godset Tølløsegård ved Holbæk. Mens han var her, blev han gjort opmærksom på, at gårdejer Anders Christensen, Dybbøl, der havde begyndt med et lille privatmejeri, nu ville bygge det større og derfor søgte en mejerist til medhjælp, og Jørgen Zachariassen søgte og fik pladsen på Mejerigården, der skulle blive hans fremtidige hjem. Der skete nemlig det, at husbonden, Anders Christensen, kort efter at mejeritudvidelsen var blevet taget i brug, blev syg og døde, efterladende sig en ung enke, Sophie Hansen, der for øvrigt også var fra Broagerland,

og to små børn. Under Anders Christensens sygdom havde Sophie sammen med den nyantagne mejerist måttet sørge for driften. De havde et godt samarbejde, og efterhånden opnåede de en sådan gensidig sympati, at de besluttede sig til at fortsætte sammen. Den 5. juni 1888 blev de gift, og en bedre hustru kunne Jørgen Zachariassen ikke have fået. Hun blev ham en uvurderlig støtte både i hjemmet og bedriften såvel som i hans arbejde udadtil.

Bedriften gik godt, både gården og mejeriet kastede godt af sig, så de økonomiske forhold bedredes år for år, og de blev efterhånden velhavende. Men pengene tog aldrig magten over dem. Adskillige beretninger fortælles om Zachariassens hjælpsomhed. Her kun et par enkelte karakteristiske: Røgteren på gården havde været syg i længere tid. Da han igen kom til hægterne, gik han med J. Zachariassen gennem svinestalden, hvor der var mange svin. »Hvilken sti er gået bedst frem?« spurgte Zachariassen. »Det er vel den der«, svarede røgteren. — »Ja, men hvilket svin er det bedste? Det må du få«, var Zachariassens svar. Denne mand kunne aldrig glemme dette udslag af hjælpsomhed over for en, der på grund af sygdom i længere tid havde måttet savnes ved sit arbejde.

Svend Moos fortæller i en artikel om sine forældre, Magdalene og Peder Moos i Nybøl (Sønderjyske årbøger 1966) følgende træk om Jørgen Zachariassens hjælpsomhed:

En mand ved navn Klaus Klausen stod foran indgåelse af ægteskab og havde udset sig en ejendom ved Nybøl Mølle, som var til salg. Han havde nok lagt noget til side, men det slog ikke til. Han forhørte sig om lån i sparekassen, men fik den besked, at han måtte stille med to gode kautionister, så ville man se på sagen. Klaus Klausen var noget nedslået over dette svar, men vovede dog at henvende sig til Jørgen Mathiesen, Græshøj, hvor han havde tjent. Det første, denne spurgte om, var, hvem den anden kautionist skulle være. Klausen sagde, at han havde tænkt på Jørgen Zachariassen i Dybbøl, hvortil Mathiesen svarede: »Ja, vil han, så vil jeg også«. — Klausen traf Zachariassen på gårdspladsen, hvor han var ved at mønstre en hest for en pranger. Klausen stod lidt og så på det, indtil Zachariassen i en lidt brøsig tone spurgte ham: »Hvad vil du?« — »Jeg vil købe et sted ovre i Nybøl«, svarede Klausen, »og du skal kautionere for mig, hvis du da vil!« — Zachariassen stod i flere minutter stille og så på ham, men så kom svaret: »Ja, det vil jeg, Klaus.« — På sparekassen blev man forbløffet over de gode kautionister, Klaus Klausen fik lånet og dermed sit sted, som han senere ombyttede med et andet i Nybøl by, og kautionisterne kom aldrig til at fortryde, at de var gået ind for ham, da han viste sig som en meget dygtig og stræbsom mand.

Jørgen Zachariassens stemme havde vægt over for låneinstitutionerne, når det økonomiske skulle ordnes, og der stod i det hele taget respekt om ham, hvor han kom. — A. Svensson skriver (Sprogforeningens Almanak 1942), at han virkede ved selve sin tilstedeværelse. »Hvor den stovte og tætte skikkelse viste sig, der gjorde troen på en lykkelig udgang af den nationale styrkeprøve altid følgeskab.«

Zachariassen var humørfyldt og slagfærdig og lod sig ikke imponere, heller ikke af de tyske myndigheder. Engang, da flere mælkekuske holdt i hans mejerigård, blev de vidner til, at en strunk tysk løjtnant taktfast marcherede i spidsen for sit kompagni ned ad Zachariassens private markvej, der gik gennem porten i Mejerigården. Zachariassen lod løjtnanten passere, men sprang bag hans ryg hen og lukkede porten, uden at løjtnanten mærkede det. Denne blev først klar over, at han marcherede alene, da han savnede lyden af de sømbeslåede støvlers tramp i brostenene. Der blev naturligvis stor ballade, men Zachariassen klarede det med en forklaring om, at han var blevet bange for, at de mange heste for mælkevognene i vild panik skulle løbe løbsk.

Engang mødte Jørgen Zachariassen en anden af sognets velhavende mænd. »Det er os to, der har pengene, Zachariassen,« sagde denne i samtalens løb. — »Nej,« var svaret, »jeg har pengene, men pengene har dig!« — Foruden at fortælle noget om Zachariassens forhold til pengene afslører denne historie en god del menneskekundskab hos ham. I årene omkring genforeningen mistede Zachariassen sin formue, men tog det som en mand og kom over det. Den anden, der også havde mistet penge, men stadig var en holden mand, bukkede derimod under for økonomiske bekymringer.

Det siger sig selv, at en mand som Jørgen Zachariassen hurtigt vandt sine medborgeres tillid og fik en mængde tillidshverv, højt begavet, djærv og tillidsvækkende, som han var. Han var i tilsynsrådet for Vælgerforeningen, i bestyrelsen for samme forenings jernfond, for Folkebanken for Als og Sundeved, bladet »Dybbøl-Posten«, Selskabet for bevarelse af Dybbøl mølle, efter genforeningen medlem af Grænseforeningens bestyrelse og meget mere. I den tyske tid var han dansk medlem af Sønderborg kredsraad og efter genforeningen af Sønderborg amtsråd. Han var meget virksom for at få bygget et forsamlingshus i Dybbøl og afgav selv grund til det gamle forsamlingshus. Han var også en af initiativtagerne til oprettelsen af Sundeved frimenighed og var formand for frimenighedskredsen, så længe han levede. Det var ham, der sammen med Peter Moos fra Nybøl købte den grund, hvorpå kirken kom til at ligge, nu kaldet Stenderup kirkebakke, og overlod den til frimenigheden. Når Jørgen Zachariassen så stærkt gik ind for frimenig-

Sophie Zachariassen

Jørgen Zachariassen

hedstanken, skønt Dybbøl sogn altid har haft dansksindede præster, hænger det vel til dels sammen med den grundtvigske menighedsforståelse, han gennem sit højskoleophold i Ryslinge havde tilegnet sig, men kan nok også have sammenhæng med, at han på sin egen krop havde følt tvangen inden for landskirken. Han var i nogle år medlem af kirkeforstanderskabet i Dybbøl, men blev af de tyske kirkelige myndigheder kasseret som uværdig til denne post, fordi han havde stillet sit hjem til rådighed for sin stedsøn, Nicolaj Christensens vielse, foretaget af en dansk frimenighedspræst. Det var lige efter, at pastor Clausen var død, og sognet betjentes af en vistnok tysksindet præstevikar.

Et træk, der kendetegnede Zachariassens hjem, var en storslået gæstfrihed, der ikke blot kom slægt og venner til gode, men udstraktes til kendte og ukendte gæster fra kongeriget. Der kom en stadig strøm af besøgende nordfra til Sønderjylland i årene før den første verdenskrig, og til Dybbøl skulle de fleste. De blev ofte indkvarteret i danske hjem hernede, og hjemmet på Mejerigården var blandt dem, der gæstfrit åbnede sine døre. Ofte kom der skoler, bl. a. mange højskoler, med hele klasser, og fra tidligt forår til sent efterår var der næppe en dag, hvor Zachariassens ikke havde gæster. Man vidste ikke på forhånd, hvor mange der kom, de kom med hilsener fra den eller den, og de blev straks budt velkommen. Skoleelever blev indkvarteret i høet over stalden.

Zachariassens måtte holde ekstra pige om sommeren til at tage sig af gæsterne.

Ved begyndelsen af den første verdenskrig var Jørgen Zachariassen — naturligt nok — blandt de fremtrædende dansksindede nordslesvigere, der blev arresteret som formentlig statsfarlige. Fangerne her fra egnen blev først anbragt på Sønderborghus, men blev senere overført til slottet. Arrestationen skete mandag den 3. august 1914, og først den 12. september blev han atter løsladt. Det har været en anstrengende tid for fru Zachariassen. Det var jo høsttid, og af medhjælperne på gården og i mejeriet var flere indkaldt. Mejeriregnskaberne skulle ordnes og penge udbetales til leverandørerne, og alt dette måtte hun tage i sin hånd.

Jørgen Zachariassen førte dagbog under fængselsopholdet, og det er både til at le og græde over den højtidelige strengthed, hvormed fredelige danske bønder, som de fleste var, blev behandlet, nærmest som var de farlige straffefanger. Kostelig er således beskrivelsen af deres overførsel fra Sønderborghus til slottet. De blev stillet op i rækker og geled hver med sin oppakning, og fangerne udgjorde et meget broget billede. De havde boet på Sønderborghus i 6 dage uden toiletartikler, så skægstubbene var lange. De var taget, som de gik og stod ved anholdelsen, nogle i deres søndagsklæder, andre i arbejdstøj. Nogle havde i mellemtiden fået tilsendt andet tøj hjemmefra, andre ikke, en del havde fået sengetøj eller havde købt tæpper, hist og her sås en fange med et ekstra sæt tøj over armen eller med sengetæppe og puder, ja, enkelte havde en hel seng i et lagen på nakken. Bagest kom to piger, som også var blandt de arresterede, med deres bagage. Der var givet ordre til, at ingen måtte sige et ord eller give tegn til hinanden eller til nogen på gaden. Foran, bagved og ved siderne marcherede soldater med skarp-ladte geværer og påsatte bajonetter, som om det var en forbryderbande, der førtes frem. Optoget må have vakt opsigt i Sønderborgs gader.

Behandlingen i arresten var tilsvarende. Underligt virkede det, at en del af bevogtningsmandskabet var kendinge fra egnen, men de måtte ikke give sig til kende eller se efter nogen af fangerne, når de stod på post. En af soldaterne havde to brødre blandt fangerne, og Zachariassen var ude for at blive bevogtet af direktøren for Broager trælasthandel, Bøse. Trælasthandelen ejedes af Zachariassen selv i kompagni med Hans Hansen, Nejs. Besøg af familien kunne modtages, men kun i begrænset omfang, og samtalen skulle føres på tysk og under opsyn. Men fangerne havde jo lejlighed til at tale med hinanden på stuerne, eller når de førtes ud i slotsgården eller parken bagved, og de forstod i fællesskab at holde humøret oppe og bevare tålmodigheden. Løsladelsen foregik ad flere gange og tilsyneladende vilkårligt. Zachariassen var

blandt de sidste, der fik lov at gå efter at have underskrevet betingelserne for løsladelsen.

Denne arrestation var dog langt fra den eneste byrde, hjemmet på Mejerigården fik at bære som følge af krigen. Den sværeste var, at de mistede sønnen Jørgen Peter Zachariassen, som faldt på vestfronten i 1915.

Bagefter kom så våbenstilstanden og med den forventningen om genforeningen. Men forud gik jo en bitter strid mellem danske og især mellem danske sønderjyder indbyrdes, striden mellem Åbenråfolk og Flensborgfolk, som den er blevet kaldt. Jørgen Zachariassen var ivrig Flensborgmand, ville have grænsen længere mod syd, og kom derved i modsætningsforhold til sin mangeårige ven, H. P. Hanssen, og modsætninger kom også frem inden for familiens egen kreds. Sophie Zachariassen, som var af et mildt og venligt gemyt, havde svært ved at tage det, og hun blev på den tid alvorligt syg og var døden nær. »Men,« fortæller Jørgen Zachariassen, »jeg bad så mindeligt til Gud om at måtte beholde hende, for jeg syntes ikke, at jeg kunne undvære hende,« og hun kom sig da også, selv om hun ikke mere var så stærk som før.

Kræfterne slog dog til i adskillige år, men da hun så langsomt begyndte at blive stadig mere træt og svag, kunne hendes mand godt se, at det ville være det bedste for hende, om hun fik lov at gå bort. Hun døde den 7. marts 1935, og det var et tab, Jørgen Zachariassen aldrig forvandt. Han blev boende i den aftægtslejlighed på gården, som de havde indrettet sig, da denne blev overtaget af hans stedsøn Nicolaj Christensen.

Jørgen Zachariassen døde den 10. juli 1941, over 82 år gammel. Dybbøl sogn havde dermed mistet en af sine bedste mænd, en helstøbt dansk og kristen personlighed, som så ofte var gået foran og havde vist sine medborgere vejen.

NICOLAJ CHRISTENSEN

Blandt de kendte danske sønderjyder, der kom til at døje hårdt under Köllerpolitikken, var Nicolaj Christensen fra Dybbøl. Hans optantsag, der blandt mange andre lignende i landsdelen vakte berettiget opsigt, er omtalt side 419 og skal derfor ikke berettes i enkeltheder her.

Nicolaj Christensen er født i Dybbøl den 2. januar 1877 som søn af gårdejer og mejeriejer Anders Christensen og hustru Sophie Hansen, men faderen døde tidligt, og moderen giftede sig senere med Jørgen Zachariassen, der således blev Nicolaj Christensens stedfader. Faderen var optant, født i Viuf nord for Kolding, og det fik afgørende indflydelse på sønnens skæbne.

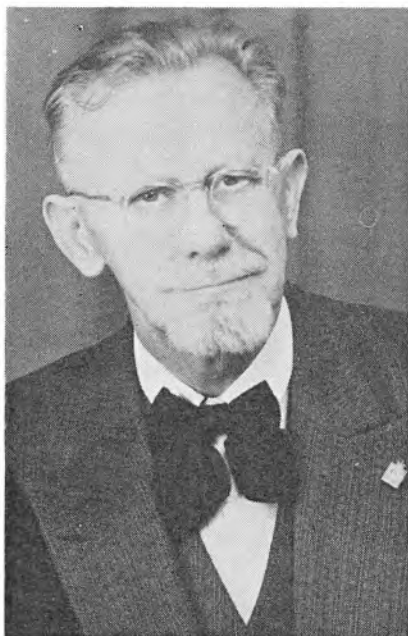
Som den lærelystne og meget begavede mand, Nicolaj Christensen

var, søgte han i sin ungdom at dygtiggøre sig ved skoleophold i Danmark, først på Skibelund efterskole og senere på Næsgård landbrugs-skole, for derefter at vende tilbage til sin hjemstavn, men her viste det sig umuligt for ham som optantsøn at opnå det tyske statsborgerskab, som han søgte om for at kunne blive i landsdelen. To gange blev han udvist, men omsider fik han lov til at vende tilbage som statsløs. I 1901 blev han gift med Margrete Bonefeld, der var født i Sottrup den 25. juli 1879. Vielsen blev foretaget i hjemmet på Mejerigården af den danske frimenighedspræst Rasmus Thomsen fra Haderslev. Det var denne begivenhed, der som omtalt side fik til følge, at Jørgen Zachariassen af de tyske kirkelige myndigheder blev smidt ud af kirkeforstanderskabet.

Det nygifte par overtog nu gården Grøngård ved Jejsing. Skønt Nicolaj Christensen var meget optaget af det nationale spørgsmål, måtte han her som statsløs holde sig i baggrunden — indtil 1907, da der blev afsluttet en særlig overenskomst mellem Danmark og Preussen, hvorefter optantbørn efter ansøgning kunne opnå preussisk undersåtsforhold. Nicolaj Christensen var en af dem, der straks benyttede sig heraf. Fra da af tog han virksomt del i det danske arbejde i sognet og var således med i arbejdet for at få rejst et dansk forsamlingshus i Jejsing.

Desværre var han svag af helbred og tålte i længden ikke det barske og lidt fugtige klima vesterude. Det var årsagen til at han i 1910 solgte Grøngård. Gentagne sanatorieophold — ved Vejle fjord og i Svejts — blev nødvendige, og familien førte en tid en lidt omflakkende tilværelse, var en kort tid værtsfolk i Dybbøl forsamlingshus og boede ligeledes en overgang i Genner, men omkring 1914 købte Nicolaj Christensen en gård i Hovst ved Sønder Vilstrup på Haderslev Næs. Her fik familien sit hjem indtil 1920. På det tidspunkt trængte Jørgen Zachariassen til afløsning ved driften af Mejerigården. Den søn, der var udset til at føre gården videre, var faldet i krigen, og for at bevare Mejerigården i slægten foretog Nicolaj Christensen det ret usædvanlige skridt at bortforpagte sin gård i Hovst og vende hjem til Dybbøl, hvor han selv blev forpagter af Mejerigården. Resten af sin tid tilbragte han nu i Dybbøl, idet gården i Hovst senere blev delt mellem hans to sønner. De sidste år boede han i et hus, han havde ladet opføre på Mejerigårdens grund.

Nicolaj Christensens rige evner og — trods det svage helbred — store arbejdskraft blev i udstrakt grad taget i brug af det offentlige. Hans lyse og frejdige sind var medvirkende til, at han fik mange venner, og alle, der kom i berøring med ham, højagtede ham som det fine og retskafne menneske, han var. Af hans mange tillidshverv skal nævnes, at han en overgang omkring genforeningen var kommuneforstander

Nicolaj Christensen

i Sdr. Vilstrup. I en lang årrække, fra 1920—46, var han vurderingsformand for Sønderborg vurderingskreds, og han var medlem af bestyrelsen for Sønderjyllands Hypoteklånepand, ligesom han fra starten var formand for andelsselskabet »Hotel Dybbøl Banke«. En tid var han formand for Gråsten landbrugsskole, og nationale så vel som politiske problemer optog ham stærkt.

Som et synligt bevis på anerkendelsen af hans indsats på de forskellige poster, hvor han blev sat, blev han dekoreret med ridderkorset.

Hans død kom pludselig. Ramt af en hjerneblødning døde han juleaften 1947, 70 år gammel.

SVEND ZACHARIASSEN

Præsten Svend Zachariassen, søn af Sophie og Jørgen Zachariassen, bør også nævnes blandt de kendte personer fra Dybbøl sogn. Han er født og opvokset i Nordslesvigs sydøstlige hjørne, fik sin første præstegering i den nordvestligste del for derefter at afslutte med en mangeårig præstegering i landsdelens midte.

Svend Harald Zachariassen er født i Dybbøl den 21. februar 1895. Da hans lyst stod til bogen, var det forældrenes og hans eget ønske, at han skulle have sin uddannelse i Danmark. I 1911 blev han derfor sendt til en skole i Kolding, hvor han skulle forberedes til gymnasiet. I 1912 kom han så på Fredericia latinskole, hvorfra han tog studentereksamen i 1915. I januar 1915 havde han været hjemme for at stille til session,

men lykkeligvis blev han sendt hjem med besked om at møde igen om et år, og han kunne så få ro til at afslutte sin studentereksamen. Da broderen imidlertid faldt under kampene i Flandern i april 1915, er det forståeligt, at Svend Zachariassen, der jo nu opholdt sig på den sikre side af grænsen, undlod at fremstille sig på session igen. Han fortsatte så sine studier ved det teologiske fakultet på Københavns universitet.

Her er det på sin plads at indskyde en lille beretning om noget, der var forefaldet mange år i forvejen, men som viste sig at få stor betydning for Svend Zachariassens videre udvikling.

I året 1902, da beslutningen om opførelsen af en frimenighedskirke i Sundeved blev taget, tænkte byggeudvalget, hvis formand var Jørgen Zachariassen, over, hvordan sagen skulle gribes an. På et møde i Kolding traf formanden den kendte præst Otto Rosenstand, V. Vedsted, og spurgte ham til råds. Rosenstand svarede: »Skriv til Martin Nyrop, Københavns rådhus' bygmester, og bed ham om at hjælpe jer. Han er en flink mand, og I kan dristigt bede ham om at være arkitekt og bygge kirken«. Zachariassen fulgte rådet, og Nyrop sagde ja. Han tegnede kirken og stod for opførelsen af den uden at beregne sig en rød øre i honorar, ja, endogså rejseudgifterne og lønningerne til sine medhjælpere afholdt han selv. Resultatet blev da også, at Sundeved frimenighedskirke ubestridt blev den skønneste af de sønderjyske frimenighedskirker, arkitektonisk set.

Men herigennem blev der tillige knyttet venskabsbånd mellem Nyrops hjem og Zachariassens hjem, som nu kom sønnen til gode. Svend Zachariassen kom nemlig de første 4 år af sin studietid i København til at bo i arkitekt Nyrops hjem, hvor han nærmest gik som en søn af huset. I dette gode og kunstinteresserede hjem vakttes og næredes sansen for kunst hos ham i en sådan grad, at han er blevet kendt som en af de kyndigste af vort lands præster, hvad indsigt i kirkekunst angår.

Sin teologiske embedseksamen tog han i året 1923. Samme år blev han ordineret i Ribe domkirke og fik sin første præstegerning som hjælpepræst hos sognepræsten i Vester Vedsted, Otto Rosenstand, der var en meget kendt og afholdt grundtvigsk præst. Som et udslag af sin varme interesse for den sønderjyske sag havde han søgt embedet i grænsesognet V. Vedsted. Her fik han rejst en efterskole for sønderjysk ungdom, og hans kirke fyldtes, ikke alene af sognets beboere, men også af folk fra den anden side af grænsen, især fra Hviding og Rejsby. Nu ønskede disse sønderjyder Otto Rosenstand som præst, og den foreløbige ordning blev så den, at de tre tidligere selvstændige præsteembeder V. Vedsted, Hviding og Rejsby blev slået sammen til ét pastorat med Rosenstand som sognepræst. Dog oprettedes der samtidig en stilling som hjælpepræst med bopæl i Hviding, og det blev

Svend Zachariassen

denne stilling, pastor Zachariassen fik. Her havde han en god lærermester de første år og fik en lykkelig præstegerning. Da Otto Rosenstand døde i 1929, blev Hviding-Rejsby udskilt som et selvstændigt pastorat med Svend Zachariassen som sognepræst. — I maj 1928 var han blevet gift med Erna Nina Ejaas, datter af købmand Poul Larsen og hustru Annine Magdalene Jensen i Svinninge ved Kalundborg.

I 1934 søgte og fik Zachariassen embedet som sognepræst i Kliplev, og her forblev han, til han søgte sin afsked marts 1962. I hans tid blev der gennemført en stor restaurering af Kliplev kirke, og når denne blev så vellykket, som den vitterligt blev, skyldtes det ikke mindst pastor Zachariassens store indsigt og viden vedrørende kirkekunst.

Svend Zachariassen forblev tro imod arven fra sit hjem. Han har selv udtalt: »Jeg har altid følt det sådan, at det at være fra Dybbøl mejeri var en stor ære, en stor velsignelse og en stor forpligtelse.« Da frimenigheden i Sundeved var blevet uden præst, kom der nogle år, hvor arbejdet ud fra dens kirke nærmest var ved at gå i stå, men efter den tyske besættelse 9. april 1940 vågnede trangen til at samles i denne kirke igen, og 3 præster påtog sig at holde gudstjenester på skift 6—8 gange om året. Det var Aage Møller, N. P. Nielsen og Svend Zachariassen.

Fra Svend Zachariassens hånd foreligger der forskellige skriftlige arbejder. Han har således skrevet en lille mindebog om Sundeved frimenigheds eneste faste præst, Jørgen Eriksen. Men han har navnlig skrevet om emner inden for sit specielle interesseområde, kirkekunst. I 1942 udsendte han en bog på Nyt Nordisk Forlag, »Korset og opstandelsen i kunsten«, og han har skrevet adskillige afhandlinger over emnet, således om kristendommen i dansk kunst i »Det danske og det kristne«, 1941, om Grundtvigs indflydelse på kunsten i Vartovbogen 1954, om kirkerne på Als i »Bogen om Als«, 1956, og forskellige artikler i tidsskriftet »Kirkenes verden«.

Efter at have taget afsked fra præstegerningen har pastor Zachariassen og hustru bosat sig i Hørsholm, men vedligeholder stadig forbindelsen til slægt og venner i deres gamle landsdel.

BILLEDHUGGEREN CHRISTIAN PETERSEN

På gården Surløkke nr. 2, der nu ejes af Svend Paulsen Petersen, boede for 100 år siden en familie, der havde haft gården i flere generationer. Familienavnet var Petersen, og mændene på gården hed skiftevis Christian Petersen og Peter Petersen. Omkring år 1800 nævnes arveforpagter Christian Petersen, som var gift med Lisbeth Iversdatter. Deres søn Peter Petersen kaldes gårdejer og har altså overtaget gården som ejendom. Han synes at have været en intelligent og anset mand og var i mange år sogneforstander. I 1846 afholdt de dansksindede fra hele Sundeved i Ullerup skole et opstillingsmøde vedrørende valget til stænderforsamlingen. Efter forslag af degn Thomsen fra Ullerup opstilledes Jørgen Hansen, Ravnskobbøl, med Peter Petersen som suppleant. Begge blev imidlertid valgt, og Dybbøl sogn havde således på en gang to stænderdeputerede. Til trods for det fine tillidshverv vedblev Peter Petersen at være den jævne bonde, han altid havde været. Engang var han til et møde i Flensborg med efterfølgende spisning for de deputerede. Han medbragte træske, kniv og gaffel. Da han havde brugt skeen, tørrede han den af i borddugen og stak den i lommen, hvilket morede mange. (Wilh. Seifert: Degnen fra Ulderup i Sønderjysk Månedsskrift nr. 1, 1972).

Peter Petersen var gift med Marie Cathrine Hansen, og i ægteskabet var der 10 børn. Han var født i Surløkke den 9. april 1796 og døde samme sted den 22. juni 1878, over 82 år gammel, efter i mange år at have levet på gården som aftægtsmand.

Gården førtes videre af sønnen Christian Petersen, der var gift med Frederikke Hansen, og som døde den 1. juni 1887, 68 år gammel. Han efterlod sig en søn, Peter Petersen, som overtog hjemmet efter sine forældre, samt to døtre. Peter Petersen var gift med Helene Lorenzen,

men hverken Helene eller Peter Petersen befandt sig vel under det strenge preussiske styre og besluttede sig derfor til som så mange andre sønderjyder i den periode at udvandre til det frie Amerika. Det var i 1898. Det har ikke været noget let skridt at tage, for herhjemme sad de i ret gode kår og havde 2 små sønner, hvoraf den ældste, Christian, var 13 år. Dertil kom, at der ikke viste sig mulighed for at sælge gården til danske. Familien søgte at overtale dem til at opgive deres plan, men forgæves. Beslutningen blev gennemført. De forpagtede gården ud og rejste til Amerika uden at medbringe egentlig startkapital.

De bosatte sig derovre i New Jersey, ikke så langt fra New York. Engang tog de ind for at se på land i Illinois, men selv om Peter og sønnerne kunne have fået nyt land at dyrke der, sagde Helene nej. Hun var vant til at bo i nærheden af havet og ville ikke flytte så langt ind i landet. Peter og Helene fandt ikke lykken materielt set i Amerika, men for sønnen Christian blev U. S. A. de store muligheders land.

Christian Petersen var født i Surløkke den 25. februar 1885. Alle-rede tidligt havde han vist særlige evner for at tegne, og derfor kom han som ung på Newark tekniske skole, senere på kunstskele i New York og på Rhode Island School of Design, blev også elev hos billed-huggeren H. H. Kitson. Han skaffede sig snart et navn som gravør og mønstertegner, især for miniaturearbejder, men Chr. Petersen var ikke tilfreds med dette »pilleværk«, han følte trang og evner til at udrette noget mere. Han brød derfor af for at blive rigtig kunstner, tog en afstikker til Østen, hvor han uddannede sig videre, arbejdede som billedhugger, arrangerede udstillinger og solgte forskellige værker. Hjemkommen til U. S. A. vandt han snart anerkendelse som bildende kunstner, og som sådan fik han mange opgaver betroet.

I 1934 fik han som opgave at dekorere nogle af bygningerne ved en landbrugslærestanstalt, Iowa State College i Ames, og han skilte sig så godt fra det, at college administrationen, efter at den stillede opgave var løst, knyttede ham til lærestalten som lærer. Den gav ham atelier, hvor han kunne arbejde og åbne de studerendes blik for kunst og skønhed, han fik titel af professor og nød stor anseelse som en forstående lærer og en betydelig kunstner. Hans produktion, der tæller hundredvis af værker, omfatter både skitser, tegninger, portrætter, medaljer og skulpturer.

Blandt hans berømteste værker kan nævnes to skulpturer, »Stormflod« og »Tørke«. Begge er inspireret af oplevelser, han har haft i Amerika, hvor han har set Missisippifloden gå over sine bredder og anrette store ødelæggelser, og hvor han også har set hungersnøden hærge efter tre tørkeår på Missisippisletten. Begge værker fortæller om et følsomt og modtageligt kunstnersind.

Billedhuggeren Chr. Petersen

Foran Memorial Union bygningen ved Iowa State College har han skabt en springsvandsgruppe, som vel nok er hans mest berømte arbejde, »De fire årstiders brønd«, der giver udtryk for det modsatte af de to foran nævnte skulpturer, idet den skal vise jordens frodighed og den lykke, den giver sine børn. Gruppen viser fire indianerkvinder, der synger af glæde over brødkornet og om det stadige kredsløb med sæd og høst, arbejde, løn og menneskelig lykke. I dette kunstværk mærkes, at Christian Petersen er blevet amerikaner, men aldrig glemte han sin danske slægtsarv, der måske også kan spores i »De fire årstiders brønd«, om hvilket der er blevet sagt, at det er som et Åkjær-digt hugget ud i sten.

Men samhørigheden med hjemlandet kommer vel stærkest frem i de værker, hvor Christian Petersen har forevigtet nogle af sine landsmænd. Nævnes kan således hans statue af Vitus Bering, en vamsklædt og vejrbitd skikkelse, typisk nordisk i sine træk, en ægte ætling af vikingerne, men med den forskel, at han drager ud ikke for at vinde bytte, men for med livet som indsats at finde en ny vej gennem det arktiske hav, Nordøstpassagen, og kortlægge Nordøstasien. — Af sine forældre, Helene og Peter Petersen, har han fremstillet et basrelief, der giver et levende indtryk af et dansk pioner-ægtepar i det fremmede. Moderen alene har han fremstillet i en anden relief, som han kalder »Min mo-

*Basrelief af Chr. Petersens forældre,
Helene og Peter Petersen*

der«, det eneste af hans værker, som han har givet et dansk navn. Endvidere kan nævnes buster af to landsmænd, nemlig landskabsarkitekten Jens Jensen fra Chicago, der også stammede fra Dybbøl sogn, og som omtales i det følgende afsnit, og professor Martin Mortensen, Ames i Iowa, hvor Chr. Petersen selv boede og virkede. — Kun et af hans værker har fundet vej til Danmark, nemlig en portrætbuste af Niels Bukh, som står ved Ollerup gymnastikhøjskole, og som blev modeleret, mens Bukh var på turné i Amerika med sit gymnastikhold.

Af større værker af Christian Petersens hånd bør endnu nævnes en fontæne i landbrugsskolens gård i Ames, forestillende en tyr og tre drikke køer, samt en fontæne ved samme læreanstalt med tre børn i næsten naturlig størrelse.

Christian Petersen holdt sig i sin kunstudøvelse fjernt fra alle -ismer og fra den moderne kunst. Derfor er hans værker umiddelbart forståelige for alle. Han var grundig og streng i sine krav til sig selv. Hvert emne, han gav sig i lag med, studerede han først grundigt, derfor virker hans kunst så ægte.

Han genså aldrig sit fødeland, men han var trofast til at vedligeholde forbindelsen med sin slægt i hjemstavnen, skrev et efter forholdene udmærket dansk og sendte under krigen kærkomne pakker til familien herhjemme. Kort efter hans død tog hans irskfødte enke, Charlotte, rejsen til Danmark for at se sin mands fødehjem og hilse på hans familie.

Christian Petersen døde 1962, 77 år gammel.

LANDSKABSARKITEKTEN JENS JENSEN

En anden Dybbøl-borger, der vandt sig et stort navn i U. S. A., er landskabsarkitekten Jens Jensen, der foran er nævnt som en af de landsmænd, Christian Petersen fremstillede en portrætbuste af.

Jens Jensen er født på Dybbølsned den 13. september 1860 som søn af gårdejer Christian Jensen og hans hustru af andet ægteskab, Magdalene Sophie Petersen. Han var den ældste af en flok søskende og var tidligt blevet udset til at være den, der skulle overtage fødegården, der havde været i slægtens eje i over 400 år. Det gik imidlertid helt anderledes. Gården blev på forældrenes gamle dage solgt til fremmede, og Jens Jensens livsskæbne kom til at forme sig helt forskellig fra det, der var forudset. Sin ungdom tilbragte han dels hjemme ved gårdens drift, men dygtiggjorde sig også til sin forventede fremtidige gerning ved ophold på Vinding og Tune landbrugsskoler. 3 år tilbragte han med at aftjene sin værnepligt ved den kejserlige garde.

Der er så mange ting, der kan gribe ind i en tilsyneladende afstukket livsbane. For Jens Jensens vedkommende synes det at være ulykkelig kærlighed, der bevirkede, at han brød op fra hjemmet og rejste til Amerika. Han havde forlovet sig med en husmandsdatter, Anne Marie Hansen, datter af Chr. Hansen (Post) i Dybbøl, men denne forbindelse var forældrene imod. I 1884 rejste han derfor til U. S. A. sammen med sin forlovede. Derovre blev de viet i oktober samme år.

Arvtageren fra den rige slægtsgård måtte nu her i det fremmede begynde helt fra neden af. Han søgte arbejde hos farmere og blev bestyrer på en farm, men allerede i 1885 drog han til Chicago og tog arbejde i et af byens parkanlæg, et skridt, der skulle få den allerstørste betydning for hans fremtid. Ved sin flid og dygtighed tiltrak han sig snart sine overordnedes opmærksomhed, og han blev efterhånden formand og senere chef for arbejdet i parken. I 1905 fik han overledelsen af samtlige parker i Chicago. Initiativrig, som han var, fik han anlagt Columbusparken og indrettede her, skjult af buskadser og stensætninger, et bade- og svømmebassin, hvori 7000 personer dagligt kan bade. I en anden park anlagde han verdens største drivhus med over 3000 tropiske planter. Flere parker blev anlagt, men hans drøm var at få anlagt et stort sammenhængende skovbælte uden om hele Chicago. Han gennemstrefede egnen på kryds og tværs, studerede naturforholdene og skaffede sig oplysninger om ejerforholdene. Den største vanskelighed var dog at få det udvalg, der havde med sagen at gøre, til at gå ind for ideen. For at opnå dette inviterede han hele udvalget med op på et højdedrag, hvor han viste dem det storslåede panorama, alt imens han i begejstrede vendinger foredrog om de historiske minder, der knyttede sig til egnen, og det lykkedes ham virkelig at besejre al modvilje.

Ikke uden grund er Jens Jensen blevet kaldt »Chicagos velgører«. Under hans ledelse blev byen ikke blot meget skønnere, men også meget mere menneskevenlig. Parkområdet består nu af tusinder af hektar land med over 100 legepladser for børn. Næppe en storby i verden rummer så mange smukke parker som Chicago, og det er for størstedelen Jens Jensens værk. Skovbæltet omkring byen dækker 13.000—14.000 ha land, og det lykkedes ham at gøre dette parklandskab til et »naturlandskab«, der virker, som om menneskehånd aldrig har rørt det, endsige »skabt« det. Landskabsarkitekten gjorde det muligt for byboerne at finde naturensomheden i storbyen! — I dag tager mange byboere vel nok de store parkanlæg, der findes ved så mange storbyer, for en selvfølge, men det er en udvikling, der er kommet siden. Jens Jensen var en pioner på dette område, og han har uden tvivl virket inspirerende på mange også uden for U. S. A.

Tidsskriftet »Pioneren« i U. S. A. skrev i julinummeret 1936: »Han er en af dem, der har gjort det danske navn ære i Amerika. Han har været ikke alene en foregangsmand i sit fag, men i virkeligheden landskabsgartneriets ypperste mand i de Forenede Stater, ja, han har endog erhvervet sig verdensberømmelse«.

Men han var også en mand, der vidste, hvad han ville. Da partiførerne i bystyret kort før første verdenskrig ville påtvinge ham medarbejdere uden faglig dygtighed, nedlagde han sit embede som direktør for Chicagos parker, som han havde viet sine evner gennem det meste af en menneskealder. Han ville ikke finde sig i en sådan behandling fra bystyrets side. Selv havde han ganske vist ingen faglig uddannelse, der kvalificerede ham til den høje position, han indtog, men spurgte man ham, hvordan det havde været muligt at nå så vidt, svarede han, at evnerne måtte være medfødt, og at han allerede som barn havde anlagt have hjemme på Dybbølsned.

Jens Jensen blev aldeles ikke arbejdsløs, fordi han opsigede sin stilling i Chicago, men han opnåede det, han ville: frihed til at virke for sine visioner og ideer. Storbyen har nok heller ikke i længden været noget for en naturelsker som han. Han nedsatte sig som selvstændig havearkitekt ved Michigansøen ikke langt fra Chicago, og han kom til at anlægge parker for adskillige større byer, ligesom også flere rigmænd lagde beslag på ham. Han anlagde således en stor park for Henry Ford, og der kom bud efter ham fra nær og fjern, når parkanlæg skulle planlægges, endog fra New York.

1934 flyttede han til Ellison Bay i Wisconsin, hvor han på en rydning byggede sig et hjem, som han kaldte »The Clearing« (rydningen). Han havde den store sorg, at hans hustru, Anne Marie, døde i november

Landskabsarkitekten Jens Jensen

samme år. Hun havde været ham en god hustru, der var vokset sammen med ham under de nye forhold og altid dygtigt og værdigt havde fyldt sin plads ved hans side og havde skabt ham et lykkeligt hjem. Skønt han nu selv var 74 år, fortsatte han med usvækket energi sin gerning. På sin store grund oprettede han en skole for landskabsgartneri og forskellige kunstarter som vævning, træskærerarbejde og kunstmaling. Denne skole, der dannede slutstenen på hans arbejde, fører nu hans gerning videre. På hans initiativ stiftedes en naturfredningsforening, der blev til en stor bevægelse. Dens navn var »The friends of our native landscape« (vort naturlige landskabs venner), og Jensen blev selv dens formand.

Jens Jensen kæmpede energisk for naturfredning i Amerika. En af hans store fortjenester er den, at han har reddet mange arter af amerikanske træer og planter fra udryddelse som følge af økonomisk rovdrift, og han har lært vor tids amerikanere at værdsætte skoven og naturen, som deres forfædre hensynsløst havde prisgivet til fordel for noget, der kunne give penge i en fart. — En idé, han gik stærkt ind for, kaldte han »skolen i parken«. Børnene skulle tidligt lære at holde af naturen, derfor skulle folkeskolen, hvor det var muligt, anbringes i en park, en idé, han også fik gennemført i praksis mange steder.

Også på det litterære område gjorde han sig gældende. Han skrev bøger af faglig art om landskabsarkitektur, således »From the notebook of landscaping« og »A landscapers notebook«, men også på det

Jens Jensen som æresdoktor

filosofiske område vovede han sig ind. Det gælder således hans vistnok sidste bog, der fik titel efter navnet på hans hjem, »The clearing«. Derudover har han skrevet talrige avisartikler og holdt adskillige radioforedrag om landskabsarkitektur. Han blev bestyrelsesmedlem i mange foreninger for natur og kunst, f. eks. blev han medlem af bestyrelsen for Chicagos parkråd, af samme bys kunstråd og af bestyrelsen for Chicagos kunstmuseum.

Jens Jensen er undertiden blevet sammenlignet med dansk-amerikaneren fra Ribe, Jacob A. Riis, der ved sit store arbejde for oprydning i New Yorks slumkvarterer og sin indsats mod korruption skaffede sig et blivende navn i Amerika og af præsident Theodor Roosevelt blev kaldt Amerikas nyttigste borger. En tid arbejdede Jens Jensen, »Chicagos velgører«, sammen med ham. De fik bl. a. i fællesskab grundlagt et selskab for anlæggelse af legepladser for børn, The Playground Association.

U. S. A. regner Jens Jensen for en af sine store sønner. Universitetet i Wisconsin udnævnte ham i 1937 til æresdoktor. I et privat brev har han fortalt, at han først var imod denne udnævnelse, men da det blev ham påvist, at det var en ære at modtage graden, der viste Amerikas påskønnelse af det arbejde, han havde udført derovre, og endvidere at det havde stor betydning for hans skole for natur- og kunststudium, som derved ville komme ind under Wisconsinsskoleloven, og at Wisconsin

sins universitet ville sikre skolen fremover, selv efter hans bortgang, tog han imod den ærefulde grad. — Columbusparken i Chicago kaldes også for Jensens Park, og på 100-årsdagen for hans fødsel rejstes der i denne park en mindesten for skaberen af Chicagos parksystem. Den bærer følgende indskrift i dansk oversættelse: »Til Jens Jensen — naturens poet, skaber af haver og parker, ungdommens lærer, ven af det nationale landskab — en hyldest markeres på dette stykke jord.«

Selv om Jens Jensen således fuldt ud regnedes og selv regnede sig for amerikaner, glemte han aldrig sin sønderjyske oprindelse. Det viste sig bl. a., da han efter afslutningen af den første verdenskrig sammen med to andre i U. S. A. bosatte sønderjyder opsøgte præsident Wilson for at bede ham om at gøre en folkeafstemning om Sønderjyllands tilhørsforhold til en betingelse for en fredsslutning med Tyskland. Blandt de venner herhjemme, han holdt forbindelse med, var H. P. Hanssen Nørremølle, der har skrevet artikler om ham i »Hejmdal« den 23. og 26. november 1925.

Jens Jensen blev en gammel mand. Gentagne gange havde rygtet gået, at han var afgået ved døden. Engang gik meddelelsen herom i danske dagblade med 2- og 3-spaltede overskrifter. Året før hans død kom rygtet igen. Jens Jensen sagde hertil, at hvis man først bliver løjet død, bliver man meget gammel, og det kom til at holde stik for hans vedkommende. Efter et par års svaghed døde denne før så ranke og ildfulde mand i september 1951, 91 år gammel.

Dr. MED. LORENS PETERSEN

Lorens Petersen, der var søn af gårdejer Peter Petersen, Ragebøl, (den gård, der nu hedder Solvang), var født 1865. Hans hjem er blevet karakteriseret som et af de mest oplyste og lydhøre blandt Sundeveds mange hjem, og Lorens Petersen var livet igennem præget heraf. Udadtil blev hjemmet dog ikke så meget kendt, da faderen var optant og derfor skulle færdes varsomt. Da han i 1867 nægtede at aflægge eden til Preussen, måtte han forlade sin fødegård og boede i nogle år på Viufgård ved Kolding som forpagter. Da han i 1870 kunne vende tilbage til Sundeved, overtog han foruden sin fødegård også sin afdøde broders gård, Tornholm, i forpagtning, og det viste sig, at denne stiltfærdige mand var en ualmindelig dygtig bonde. I dette gode hjem voksede der en stor børneflokk op, og Lorens Petersen var den ældste.

Da han ikke havde lyst til landbruget, men derimod i udpræget grad til boglige sysler, var det en given sag, at han skulle »til bogen«. Dengang var Emil Clausen sognepræst i Dybbøl, han var selv barnløs, men holdt meget af børn og åbnede sit hjem for ungdommen, og ofte gav han lærelystne store drenge undervisning i forskellige fag. Her blev

Lorens Petersen forberedt til optagelse i Haderslev Latinskoles 3. klasse. Der var kun få dansksindede kammerater på skolen, men Lorens tonede fra begyndelsen rent flag, og alle hans lærere vidste, at han var dansk-sindet. Han var stærkt optaget af den kundskabsverden, latinskolen førte ham ind i, og særlig fængslede det sproglige ham. Dog valgte han ikke at studere sprog, men medicin, og han fik sin videre uddannelse på Kiels universitet. På intet tidspunkt var han i fare for at lade sig bjergtage af den tyske kultur, der mødte ham her, han holdt hele tiden fast ved sin danske arv.

Efter endt eksamen nedsatte han sig først som læge i Haderslev, men flyttede senere til Gram, hvor han havde sin praksis, til han pludselig døde den 29. marts 1926. Som læge var han yderst samvittighedsfuld og varsom, og han blev i Gram højt værdsat både som læge og som menneske. Interesserne fra ungdommen blev han ved med at dyrke, og han gjorde sig ofte gældende i dagens debat, dog ikke som taler — det harmonerede ikke med hans rolige væsen — men derimod i dagbladene, og det var især nationale spørgsmål, der kaldte ham frem. Hans artikler var prægede af stor grundighed og fandt mange læsere. Igennem en del år var han medlem af Vælgerforeningens tilsynsråd.

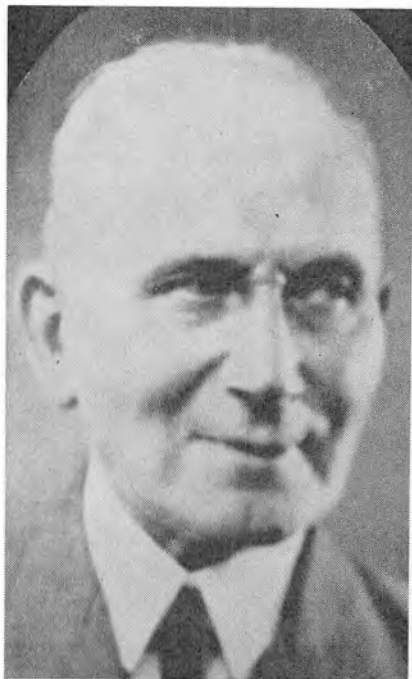
Lorens Petersen var en ejendommelig og stærk personlighed, hvis liv og gerning satte spor.

GÅRDEJER LORENS PETERSEN, TORNHOLM

At den her omtalte gårdejer i Ragebøl havde navnefællesskab med foran omtalte læge i Gram, var ingen tilfældighed. De var nemlig fætre, af en slægt, hvor navnene Lorens og Peter stadig går igen. Men medens dr. med. Lorens Petersen følte sig draget til at tage en boglig uddannelse, valgte den jævnaldrende fætter at gå i sine fædres spor og føre slægtsgården videre. Det lå også lige for som en opgave, der var lagt hen til ham.

Lorens Petersen er født på Tornholm den 26. juli 1865. Faderen, der også hed Lorens Petersen, døde allerede 1869, kun 38 år gammel, og moderen sad så tilbage på den store gård med tre små børn, to piger, hvoraf den ældste var 7 år og den yngste kun 3 måneder, mens drengen Lorens var 4 år gammel. Gården blev forpagtet ud til den afdøde mands broder, doktorens fader, Peter Petersen på nabogården. Forpagtningen varede i 20 år, til Lorens Petersen var voksen, og i 1890 overtog han sin fødegård.

Han viste sig snart som en meget dygtig landmand der aftvang sig respekt for sin faglige dygtighed. Især var han interesseret i svineavl og opdrættede hvert år et efter datidens forhold meget stort antal svin. Dertil kom, at han blev kendt som et ualmindeligt fint og retskaf-

Gårdejer Lorens Petersen, Tornholm

fent menneske, hvis ord vandt tillid, fordi han på så mange måder gennem sin færd viste den højeste grad af redelighed. I henved en snes år, efter at han havde overtaget gården, var han ungarl og holdt husbestyrerinde, men alligevel påtog han sig i den periode en stor familiemæssig opgave. En søster og hendes mand døde med kort mellemrum, efterladende sig en stor flok børn. Fem af disse, fire piger og en dreng, tog Lorens Petersen til sig som sine egne. De lærte at arbejde, men Lorens Petersen gav dem en god opdragelse og forstod gennem god og venlig omgang at knytte dem til sig, så de virkelig følte, at de stadig havde et hjem, de kunne kalde deres. Da han i 1909 blev gift med Frederikke Philipsen fra Grønekær på Dybbølmark, fik han sig en udmærket hustru og en meget god støtte i opdragelsen af børnene, der i hende fik en kærlig moder. Selv fik ægteparret ingen børn.

Også udadtil blev der lagt stort beslag på Lorens Petersens arbejds- evne. Han blev valgt til kirkeældste og fortsatte efter genforeningen som medlem af menighedsrådet. I alt sad han i kirkens styrelse i 38 år. Desuden beklædte han i mange år stillingen som kasserer for Dybbøl andelsmejeri.

Den opgave, der gjorde ham mest kendt udadtil, var dog hans indsats for Sønderborg Andelssvineslagteri. Der havde gennem nogen tid været uro og usikkerhed omkring slagteriet, egnens landmænd havde

ikke rigtig tillid til det, og der var fare for, at det skulle gå ned og sandsynligvis tillige trække en af byens banker med i sit fald. Da blev Lorens Petersen valgt til formand, og det viste sig hurtigt, at han med den tillid, han var omgivet af, var manden, der kunne få slagteriet op at stå. Egnens landmænd sluttede nu i stigende grad op om det, og inden længe måtte slagteriets drift og forholdene omkring det betegnes som fuldt ud tilfredsstillende.

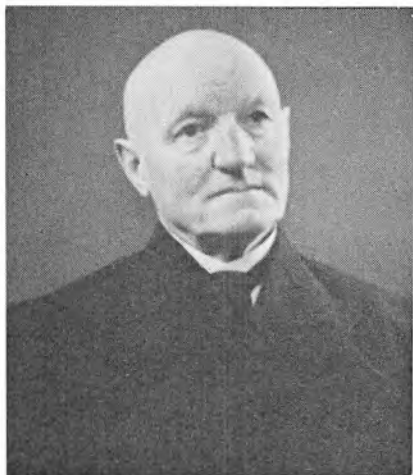
Formandsposten førte mange rejser med sig, og to af dem blev meget dramatiske, ja, en af dem blev hans sidste. I 1934 rejste han, skønt han ikke følte sig rigtig rask, til et slagterimøde i København. Han nåede dog ikke længere end til Korsør. På Storebæltsfærgen fik han et hjerteanfald og blev indlagt på Korsør sygehus, hvor man anså tilfældet for håbløst. Men Lorens Petersen kom over det, og med sin ukuelige energi kastede han sig på ny over arbejdet. I 1938 mistede han sin hustru, og det tog meget hårdt på ham. Alligevel fortsatte han sit virke både med gårdens drift og med sine tillidshverv. Den 8. oktober 1941 ankom han til Århus for at deltage i slagteriernes delegeretmøde den påfølgende dag. Sammen med næstformanden for Sønderborg Andelssvineslagteri, gårdejer Lorens Jessen, Smøl, var han om aftenen i Århus teater. På vejen til deres hotel ville de gå bag om en holdende sporvogn, men i mørket — det var jo i mørklægningstiden under krigen — må han have overset, at der var en bivogn med. Han gik lige ind mod denne, hvorved han påkørtes og slyngedes op på fortovet, så han pådrog sig et åbent kraniebrud. Inden Falcks ambulance nåede til hospitalet med ham, var han død. Han blev 76 år gammel.

Som en fortjent anerkendelse var Lorens Petersen i 1935 blevet ridder af Dannebrog.

THEODOR KÆSTEL

Gennem en årrække var gårdejer Jes Theodor Kæstel, Dybbøl Langbro, blandt de førende inden for sit sogn.

Han var født i Nybøl kro den 8. november 1871 som søn af gæstgiver Lorenz Peter Kæstel og hustru Anna Dorthea Schmidt, der stammede fra Stenderup. Hans fødsel kostede moderen livet, hun døde 18. november samme år. Faderen giftede sig anden gang i 1873 med en søster til sin første hustru, men allerede 14. april 1878 døde han, og Theodor Kæstel var således forældreløs i en alder af 6¹/₂ år, om end han stadig havde sin stedmor. Hans senere opvækst kom til at foregå hos familien i Stenderup. Som ung uddannede han sig ved landbruget. I 1892—93 var han elev på Ryslinge højskole, hvor den sans for nationale og kristelige værdier, der livet igennem betød meget for ham, fik rig næring. Han blev senere gift med Helene Hansen, datter af gårdejer H. P.

Theodor Kæstel

Hansen, Langbrogård. Gården hørte, da hun blev født, til Dybbøl sogn, men blev 1874 indlemmet i Sønderborg kommune. Også hun var fra et godt dansk hjem, og da de i 1898 overtog gården Dybbøl Langbro, faldt det dem naturligt at yde deres til fremme af den danske sag under fremmedherreddømmet. De var begge stilfærdige af væsen, men vandt snart frem i respekt og anseelse i deres sogn.

Theodor Kæstel var blandt dem, der gjorde en stor indsats for at få bygget et forsamlingshus i Dybbøl, og han sad i en årrække i bestyrelse for det første forsamlingshus i sognet. Tidligt blev han draget ind i det offentlige liv. Han blev indvalgt i kommunerådet i 1909 og fortsatte på denne post til 1918. Efter genforeningen blev han medlem af det første sogneråd for Dybbøl kommune i 1922. Fra 1925—36 var han sognerådsformand og kommunekasserer. Da han senere, i 1929, tilføjede blev sognefoged, hørte også skatteinddrivningen ind under ham. Sognefogedhvervet varetog han til 1949. Desuden var han vurderingsformand for kreditforeningen, og i menighedsrådet havde han sæde i ikke mindre end 40 år. Når gården så også skulle passes, forstår man, at Theodor Kæstel havde travle arbejdsår. Han var heller ikke blandt dem, der kom let om ved sine offentlige hverv. Tværtimod var han meget pertentlig med hensyn til at holde orden i de offentlige kasser og sager. Under landbrugskrisen kneb det ofte med at få skatterne ind, og det var imod Kæstels natur at gå hårdhændet frem. Der har været tilfælde, hvor han selv har lagt pengene ud i stedet for at gennemføre en udpantning. Der var dengang ikke noget offentligt kommunekontor til rådighed i Dybbøl sogn, men Kæstel leverede selv lokale i sit hjem, også efter at han i 1929 havde overladt gårdens drift til sønnen Hans Kæstel og var flyttet ind i en aftægtslejlighed på Dybbøl Langbro.

Som påskønnelse for sin offentlige virksomhed blev han udnævnt til dannebrogsmænd. Men ikke mindst det kommunale arbejde sled på ham, han mærkede kræfterne tage af, og derfor frasagde han sig i 1936 hvervene som formand og kasserer for sognerådet. Han fik så en række rolige og forholdsvis gode år, dog var de sidste 4 år, han levede, svære år med stadig tiltagende svaghed. Theodor Kæstel døde den 29. august 1956, nærved 85 år gammel.

I det gode hjem på Dybbøl Langbro var der opvokset 7 børn, 4 sønner og 3 døtre. Af sønnerne er der tre, der har gjort sig kendt ved offentlig virksomhed, og som derfor omtales i det følgende.

REKTOR PETER KÆSTEL

Peter Kæstel er ældste søn af Helene og Theodor Kæstel, født 26. maj 1898. Han er en af de sønderjyder, der, vokset op i et dansk hjem, blev sendt i tysk skole for videregående uddannelse, derfra indkaldt til militærtjeneste og sendt til fronten under første verdenskrig. Efter hjemkomsten oplevede han afstemnings- og genforeningstiden og var selv virksom i forberedelserne dertil, og fik efter endt uddannelse sin gerning først her i landsdelen, senere i det, man dengang kaldte det gamle land.

Vi har bedt ham selv give et indtryk af sine oplevelser i ungdomstiden, da de må formodes at være typiske for mange af dem, der var unge i denne overgangsperiode. Peter Kæstel fortæller:

»Når jeg skal yde et bidrag til Dybbøl sogns historie, så vil jeg gøre det ved at fortælle om, hvorledes jeg har oplevet det at blive dansk, efter at have været tysk statsborger i de 22 første år af mit liv. Ikke fordi der knytter sig nogen interesse til min person; men min måde at opleve tingene på vil nok være analog med adskillige andres, som var unge i Sønderjylland for et par menneskealdre siden. Min bevidsthed om at være dansk er ikke overtaget som en selvfølgelighed, men den er opstået gennem et opgør mellem arven fra mit hjem og den påvirkning, som jeg var udsat for i den tyske skole.

Mit barndomshjem var en mindre landejendom ved foden af Dybbøl banke, tæt ind til Sønderborgs bygrænse. Hvis jeg kort skal karakterisere mit hjem, vil jeg sige, at det var præget af flid og nøjsomhed og jævne økonomiske kår. Dets åndelige baggrund var kærlighed til Danmark og en kristen livsholdning. Der er ingen tvivl om, at mit hjem har sat dybe spor i min personlighed, men jeg kunne ikke overtage dets arv uden personlig tilegnelse. Og det tog tid.

Min fader forstod, hvilken betydning en god skoleuddannelse har for unge mennesker, og han ville gerne jævne vejen for sine børn så godt som muligt, vi var 7. For mit vedkommede valgte han den eneste vej, som stod åben for dem, der ville læse. Jeg blev elev i »Königliche Ober-

realschule zu Sonderburg«. Der var ikke mange danske forældre, som sendte deres drenge i den skole, piger kunne ikke optages. De var bange for den tyske påvirkning, som skolen selvfølgelig øvede. Det var heller ikke helt let for en lille bondedreng fra et dansk hjem at komme ind i den fine tyske skole. Kampen mellem dansk og tysk havde bølget frem og tilbage i min hjemstavn gennem mange år. Nu kom den til at foregå i mit eget hjerte. Som lærere fik jeg en række af meget dygtige mænd, og flere af dem var dybt sympatiske personligheder. Men de var tyske, og som følge deraf havde de i mange spørgsmål andre synspunkter end dem, som mit hjem stod for. De forstod vel også bedre at begrunde deres opfattelse end mine forældre. Derved blev konflikten mellem tysk og dansk ført ind i min drengesjæl.

Min grundindstilling overfor skolen var principielt positiv. Jeg var optaget af at komme fremad, af at lære, forstå og vokse, og jeg var klar over, at det var af stor betydning at klare sig i skolen. Derfor optog jeg med begærlighed, hvad skolen bød mig. At jeg derved blev fremmed for mig selv, gik kun langsomt op for mig. Jeg prøvede at være som de andre, og de andre var næsten alle fra tyske hjem. Af og til oplevede jeg dog, at det nok ikke let kunne lykkes. I skolen havde vi klasseprotokoller med elevernes navne. Hvert år, når vi fik en ny protokol, undersøgte jeg ved første lejlighed, om der igen var et lille rødt d ved siden af mit navn. Det var der hver gang, det angav, at jeg havde dansk modersmål. Jeg er da klar over, at jeg burde have opfattet det lille røde d som et hædersmærke, men den gang var jeg ikke nået så vidt.

Da jeg nåede konfirmationsalderen, ønskede min fader, at jeg skulle forlade skolen. Han var ikke blind for værdien af den bedst mulige skolegang, men han havde lagt mærke til, af hvilken art den indflydelse var, som den tyske skole havde på mig. Og han mente, at selv den bedste uddannelse var betalt for dyrt, når den kunne medføre fremmedgørelse overfor den danske arv, som mit hjem satte højt. Jeg selv havde på det tidspunkt ikke i større grad øje for, hvilke konsekvenser min skolegang i den tyske skole kunne medføre. Jeg ville meget gerne fortsætte i skolen, og sognets dansksindede sognepræst, pastor Hansen, støttede mig overfor min fader, så jeg fik lov til at gå videre med studentereksamen som mål. Men var det allerede som dreng i de lavere klasser undertiden vanskeligt nok at begå sig, så blev problemerne ikke mindre i de højere klasser. Jeg husker f. eks. fra mine gymnasieår et stileemne: »Wie begründet man die Autorität des Staates und der Gottheit?« Jeg skrev stilen efter bedste evne, og det vil efter en stadig ikke ualmindelig fremgangsmåde sige, at jeg søgte at ramme de synspunkter, som jeg ville antage kunne opnå lærerens godkendelse. Læreren havde den skik, at han ikke blot skrev en karakter under stilen, men han

skrev også en ret udførlig vurdering. Jeg husker endnu efter de mange års forløb en sætning ordret fra denne vurdering: »Deine merkbar neutrale Begründung der Autorität des Staates bleibt deine Privatsache«. Når jeg endnu husker denne sætning, hænger det nok sammen med, at den sank dybt i mit sind og vel også har gjort mig ondt. Jeg spurgte da også læreren, hvad han mente med sin bemærkning, og dertil svarede han, at han godt var klar over, at jeg stammede fra et dansk hjem, og at det var rimeligt, at dette påvirkede mine synspunkter.

Oplevelser af denne eller lignende art havde jeg flere af, og de fremkaldte tydeligere og tydeligere det spørgsmål hos mig, om jeg var på den rette vej. Men det tog endnu lang tid, inden jeg nåede til fuld klarhed. Mange ting medvirkede til klaringen, og vi kom til at opleve ikke så lidt. Den 29. juni 1914 holdt tyskerne en stor sejrsfest på Dybbøl 50 år efter 1864. Der mødte alt, hvad Tyskland havde af militær udfoldelse, og det var ikke så lidt. En vældig procession gik fra Sønderborg op til Dybbøl banke, hvor festen skulle holdes. Kejserens bror holdt festtalen, og han sluttede med de brovtende ord: Hvad den tyske ørn har slået sin klo i, det slipper den aldrig. Processionen gik lige forbi min fødegård, men alle på gården havde fået klar forholdsordre: Hos os står der ingen udenfor for at se på optøget! Vi børn fandt imidlertid en udvej. I en af laderne var der en loftsluger, som havde så store revner, at vi godt kunne se ud uden at åbne lugen. Og vi fik også et efterspil med, som alle de andre gik glip af. Lidt efter processionens slutning kom der en ulan i strakt galop, og vi blev enige om, at det nok var en forsinket festdeltager. Dagen efter fik vi at vide, at dette ikke var tilfældet. Ulanen kom derimod med en depeche til kejserprinsen med besked om, at der havde fundet et attentat sted i Sarajevo, som kostede den østrigske tronfølger livet. Denne begivenhed var den ydre anledning, som satte den 1. verdenskrig i gang. Således kom kejserprinsens brovtende ord til at give et uhyggeligt ekko, som rullede ned gennem verdenshistorien.

Kort efter tyskernes møde på Dybbøl fandt det danske årsmøde sted i Haderslev, hvor H. P. Hanssen efter sin sædvane talte om danskhedens stilling i landsdelen, og han sluttede sin tale med at vende sig mod syd og sige: Du fører en kamp mod tusinde år, og den har du visseligt tabt. Det gjorde dybt indtryk på alle, at han turde bruge så modige ord i en situation, hvor Tysklands magt var større end nogensinde, og hvor der absolut ingen tegn var til indrømmelser overfor det danske mindretal.

Kort efter begyndte den 1. verdenskrig. En trommeslager gik gennem gaderne i Sønderborg, og en underofficer læste mobiliseringsordren op. Alle værnepligtige skulle omgående møde i deres garnisonsbyer, og

det vil sige, at alle yngre mænd måtte afsted — efterhånden også de halvgamle og de store drenge. Vi fik straks fra begyndelsen et indtryk af, hvor upålidelige krigsførende magters efterretninger om begivenhederne er. I alle aviserne skrev man om den store begejstring, hvormed mobiliseringsordren blev fulgt, men vi oplevede det på en anden måde. Sønderborg var en stor garnisonsby med både infanterikaserne og en stor marinestation. Der lå fem store krigsskibe i havnen, og de kaldte ved mobiliseringen deres mandskab ombord ved at hyle med sirenerne. De menige boede i skibene, men officererne og underofficererne var gifte og boede i land, mange af dem i etageejendomme meget nær ved mit hjem. Vi så deres afrejse og afsked med familien, og der er nok ikke mange ord, som dækker stemningen så dårligt som avisernes om begejstring.

Det er klart, at alle de yngre mænds indkaldelse måtte fremkalde store problemer. Det blev kvindernes og de ældre mænds opgave efter bedste evne at passe sagerne, og det er let at forstå, at det ikke kunne blive særlig godt. Lidt senere kom der russiske krigsfanger til landsdelen. I en af min fars lader blev der indrettet kvarter for 30 russere, som gik på arbejde på de omliggende gårde, og det gik i grunden forbløffende godt. Det er ikke sikkert, at de kunne have klaret sig ved en moderne arbejds effektivitetskontrol, men de var villige og flinke at omgås. Der var da også kun en ældre landstormsmand til at passe på dem, og det klarede han nemt uden store fagter.

I november 1916 blev jeg selv indkaldt. Jeg var den gang 18 år, elev i skolens ældste klasse og skulle have studentereksamen nogle måneder senere. Der blev i en fart arrangeret en »Notprüfung«, og jeg fik altså mit »Zeugnis der Reife«, som eksamensbeviset kaldtes, inden afrejsen. Jeg skulle stille på Junkerhohlwegkaserne i Flensborg. Min far ville gerne følge mig så langt på vej, som han kunne, og han tog med til Flensborg. Fjorddamperen ad Flensborg fjord var den bedste forbindelse. Efter at vore navne var råbt op og afkrydset i listerne blev vi ført hen i en gymnastiksal, hvor vi skulle overnatte i halm på gulvet. Da jeg ville sige farvel til min far, sagde han til mig: Du kunne da godt spørge underofficeren derinde, om du kan få lov til at følge mig til damperen. Det gjorde jeg og fik lov, og derved blev denne afsked også et godt minde. Da vi gav hinanden det sidste håndtryk, sagde min far: Det, du nu går ind til, min dreng, bliver nok ikke så muntert. Men glem ikke dit fadervor, så går det nok. På det tidspunkt var jeg nået så langt i min udvikling, at det faldt mig naturligt at følge min fars anvisning.

Da jeg kom tilbage til gymnastiksalen, søgte jeg hen i et hjørne og satte mig på en trækasse, som jeg havde med hjemmefra til opbevaring

af mine få personlige ejendele. Jeg vidste, at min mor havde lagt et Ny Testamente øverst i kassen. Jeg ville gerne læse et lille afsnit i det, inden jeg skulle sove. Men hvad ville de andre sige? Der var dog ingen, som generede mig, hverken den aften eller senere. Der var flere, som trængte til et godt ord, som kan bære.

De følgende godt to år skal jeg gå meget hurtigt hen over, fordi de kun i ringe grad har med det opgør mellem dansk og tysk at gøre, som jeg oplevede i mine unge år. Mine bestræbelser under krigen gik i hovedsagen ud på at klare mig igennem uden at tage skade på min krop, og i den henseende var der ingen forskel mellem mig og mine kammerater, som næsten alle stammede fra langt sydligere egne af det tyske rige. Stod det nationale spørgsmål således i baggrunden under krigen, så tør det nok siges, at det for alvor var aktuelt, da jeg kom hjem sidst på året 1918. Alle var klar over, at der ville blive mulighed for en genforening med Danmark. Forberedelserne begyndte hurtigt. Allerede den 17. november 1918 fandt der et stort møde sted i Åbenrå, hvor H. P. Hanssen talte om den ulykkelige tid, som nu var forbi, og om det håb, som lyste over fremtiden. Han sluttede sin vældige tale med at sige, at vi nu snart af fuldt hjerte ville kunne bruge Bjørnsons ord: Alt, hvad fædrene har kæmpet og mødrene har grædt, har den Herre stille lempet, så vi vandt vor ret.

Og således blev det, men det tog tid. Der gik over et år, inden forholdene var i orden til folkeafstemningen den 10. februar 1920. Der gik et stort oplysningsarbejde forud for afstemningen, og det er et af mine festlige minder fra den tid, at jeg blev sendt ud som foredragsholder i den forbindelse. Det var dristigt at sende så ung en mand afsted i så stort et ærinde, men efter min egen mening gik det udmærket. Jeg talte i en hel række af krosale og forsamlingshuse, og jeg skulle selvfølgelig navnlig anbefale folk at stemme dansk, og det ville de da gerne. Hjemme på gården havde vi omhyggeligt forberedt, hvorledes afstemningsdagen skulle forløbe. Den skulle begynde med flaghejsning. Et flag havde vi haft i mange år, men det havde hidintil kun været anvendt inden døre. Nu skulle det op på stangen i haven, som var meget høj, så flaget kunne ses vidt omkring. Det var planlagt på den måde, at mor og vi børn skulle danne kreds om flagstangen og synge: Vaj højt, vaj stolt . . . mens far hejste flaget. Som sangpræstation betragtet blev det dog en noget ynkelig forestilling, for vi var alle så dybt bevæget af øjeblikkets storhed, at vor medfødte stemmepragt svigtede næsten totalt. Dermed var det opgør mellem dansk og tysk, som i min ungdom foregik i mit sind, nået til en lykkelig afslutning.

Så snart det var muligt efter våbenstilstanden, tog Peter Kæstel fat på sine videregående studier, først en ganske kort tid ved univer-

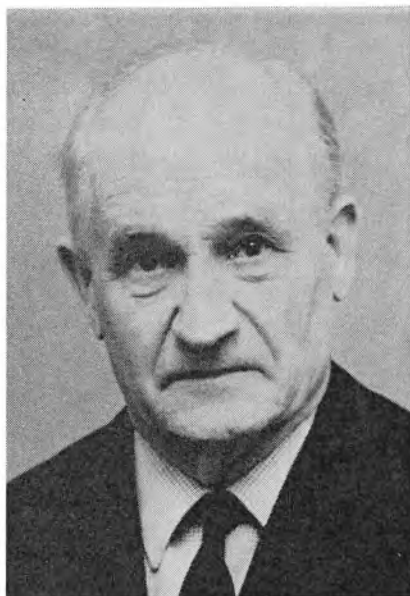
Peter Kæstel

sitetet i Kiel, men herfra lykkedes det ham ved H. P. Hanssens mellemkomst at blive overflyttet til Københavns universitet.

I 1924 tog han skoleembedseksamen i fagene matematik, fysik, kemi og astronomi. Den 1. august samme år blev han i Sommersted kirke viet til sin kusine, Anne Jacobsgaard, datter af gårdejer P. Jacobsgaard og hustru Christine Hansen i Kastvrå. Fra samme dato ansattes han som adjunkt ved Sønderborg Statsskole, hvor han virkede i 8 år og blev anerkendt som en meget dygtig lærer i sine fag. Fra 1. august 1932 blev han ansat som lektor ved Randers Statsskole.

Peter Kæstel er stærkt kirkelig interesseret og var medlem af Sønderborg menighedsråd fra 1926—32. Han var med til at få startet F. D. F. i Sønderborg og gjorde et godt arbejde inden for dette korps. I Randers var han formand for St. Peders sogns menighedsråd fra 1934—35. Når perioden blev så kort, skyldtes det, at han fra 1. oktober 1935 i en alder af 37 år blev udnævnt til rektor for Haslev gymnasium. En kortere tid var han Danmarks yngste rektor. Haslev gymnasium er en privatskole, der ejes af Indre Mission og drives delvis som kostskole. Fra Haslev karakteriseres Kæstel som en myndig, men retfærdig og meget dygtig rektor. Elevernes, og i særlig grad kostelevernes tarv lå ham stærkt på sinde.

Også i Haslev blev han indvalgt i menighedsrådet og var fra 1956—61 dets formand. Mange andre tillidshverv blev ham betroet, til dels

Hans Kæstel

faglige. Således var han i mange år medlem af bestyrelsen for Matematiklærerforeningen, af tilsynsrådet for Sparekassen for Bregentved og Omegn og for Haslev Sparekasse. I det folkelige arbejde var han engageret i forbindelse med Foreningen Norden og Grænseforeningen. Men det var dog stadig kirkeligt og kristeligt arbejde, der optog ham mest. Han var således mangeårigt medlem af landsbestyrelsen for Kirkelig Forening for den indre Mission. Han indså filmens betydning, ikke mindst for ungdommen, men var også klar over de dårlige films nedbrydende virkning. For at sætte noget bedre i stedet tog han initiativet til oprettelsen af Kirkelig Filmsforening, hvis formand han var fra 1945—50.

Efter at være blevet pensioneret har Peter Kæstel bosat sig i Hørsholm, hvor han gør en stor og uegennyttig indsats for pensionister inden for omsorgsarbejdet.

Peter Kæstel er ridder af Dannebrog.

HANS KÆSTEL

Hans Kæstel, der er født den 25. november 1900, overtog som nævnt driften af Dybbøl Langbro efter sin fader i 1929, og fra 1936 var han gårdens ejer. Han blev den 6. april 1926 gift med Anna Marie Hohwü Christensen, født i Smøl den 16. november 1900 som datter af gårdejer Jens Christensen og hustru Mathilde Hohwü. I 3 år boede parret på Fiskens ved Gråsten, et nedlagt teglværk, hvorfra de flyttede hjem

til Dybbøl Langbro. I 1949 ønskede Sønderborg kommune at erhverve Dybbøl Langbro, og Kæstel gik da ind på et mageskifte, hvorved han i stedet fik Snedegård (Dybbølsned), hvor han har boet siden. I ca. 5 år drev han begge ejendomme. Siden 1957 har sønnen Erik Kæstel overtaget driften af Dybbølsned, først som bestyrer, senere som forpagter og nu som ejer af gården. Anna og Hans Kæstel har derefter indrettet sig en lejlighed i den ene ende af det store stuehus.

Hans Kæstel har i rigt mål taget den tillid, der blev vist hans fader, i arv og har beklædt en lang række tillidshverv både inden for det kulturelle og det offentlige liv. Hans gode evner og hans rolige, velovervejede og retsindige måde at gribe tingene an på har gjort, at hans medborgere altid har følt sig trygge ved at overlade en sag til Hans Kæstel. Da faderen i 1949 gik af som sognefoged, overtog han dette hverv, som han havde indtil sognefogedinstitutionens ophævelse samtidig med kommunalreformens gennemførelse i 1970. Han var i nogle år formand for skolekommissionen ved Dybbøl skole i de små skolekommissioners tid. Endvidere har han været hegnsyns- og vandsynsmand, formand for bygningskommissionen for Dybbøl kommune og vurderingsformand ved ejendomsskyldvurderingen for Sønderborg vurderingskreds fra 1946—1971, da han gik af på grund af alder. De sidste år af denne periode var han tillige skyldrådsformand for Åbenrå-Sønderborg amtsråds kredse.

De kulturelle opgaver har dog i mindst lige så høj grad haft Hans Kæstels interesse. Han var formand for Dybbøl sogns ungdoms- og idrætsforening fra 1934—47, altså også i de vanskelige år under krigen. Han var med i forsamlingshusets bestyrelse, både for det gamle og det nye, og han sad på den krævende post som kasserer ved overgangen til det nye forsamlingshus i 1945. Uden at svingte Dybbøl menighed var han formand for frimenighedskredsen i Sundeved fra 1963—71, og det var ham, der formidlede overdragelsen af frimenighedens bygninger til den selvejende institution Sundevedcentret. Frimenigheden forærede simpelt hen sine bygninger til dette formål. Det var Hans Kæstel en glæde at overdrage denne gave, og han glæder sig stadig over at se, at bygningerne holdes så smukt, og at også kirken stadig bliver brugt. Indtil 1973 var han i mange år medlem af Danebod højskoles bestyrelse. Det var på hans initiativ, der kom en besøgsordning i stand, så lærere og elever fra højskolen hvert år gæstede Dybbøl, blev indkvarteret i hjemmene i sognet og var til møde i forsamlingshuset sammen med sognets beboere. — Kæstel har været medlem af Dybbøl Mølles bestyrelse siden 1946 og var formand for Hotel Dybbøl Banke fra 1960—72. — En opgave, han har røgtet med sjælden trofasthed, er tilsynet med krigergravene i Dybbøl sogn, som han har varetaget siden

Georg Kæstel

1947. Som en påskønnelse herfor har han modtaget fortjenstmedaljen i sølv.

Det er ikke uden grund, man i Dybbøl regner Hans Kæstel for en af sognets gode sønner.

GEORG KÆSTEL

Georg Kæstel er en tredje af Theodor Kæstels sønner, der er blevet kendt for virksomhed i offentlig tjeneste. Han er født den 3. maj 1903. Efter skolegang i Sønderborg 1909—1918 kom han i lære i Sønderborg Bys Sparekasse, hvor han fortsatte som assistent. Ansættelsen varede indtil 1928, kun afbrudt af kurser på fagskoler.

Kæstel ønskede efter læretiden at tilegne sig en videregående faglig uddannelse. Han gennemgik i 1922 et kursus på en sparekasseskole i Hannover og han tog i 1925—26 på en handelshøjskole i St. Gallen (Svejts) en revisordiplomprøve. Man kunne ikke dengang på dagskoler her i landet opnå sådanne uddannelser.

I 1928 blev Kæstel ansat i Revisions- og Forvaltningsinstituttet. Han virkede i 2 år ved hovedsædet i København, og i 1 år ved Jyllandsafdelingen i Århus, fortrinsvis i afdelinger for bank- og kommunerevisioner. Han blev gift den 27. april 1929 med telegrafassistent Anna Nielsine Sørensen, født den 8. november 1904.

I 1931 kunne Kæstel vende tilbage til sin hjemstavn, idet han akcep-

terede et tilbud fra Sønderborg kommune om ansættelse i en stilling som intern revisor, og allerede i 1933 blev han forfremmet til kærner, en stilling, han beklædte, indtil han søgte sin afsked på grund af alder den 1. juni 1970. Kæstel varetog i krigsårene tillige stillingen som skatteinspektør, og i 1946 fik han betroet hvervet som personalechef, og samtidig blev hans lederfunktioner og -ansvar udvidet en del. Han skulle overvære møderne i byrådet, magistraten og visse udvalg, og han var sekretær for andre udvalg, herunder fællesudvalget i anledning af kommunesammenlægningen i 1970.

Georg Kæstel varetog sin stilling med stor dygtighed, havde et godt overblik over kommunens finanser og en udpræget sans for økonomi i offentlige sager. Ved sit rolige overlæg vandt han almindelig anerkendelse som en mand, der tjente sin by på en god måde og altid i sine dispositioner havde dens vel for øje.

DIREKTØR JES CHRISTIANSEN

Grundlæggeren af Sønderjyllands Højspændingsværk i Åbenrå, Jes Peter Christiansen, er født i Blansskov den 26. august 1889. Forældrene var gårdejer Hans Christiansen, født i Blansskov den 16. marts 1857, og hustru Marie Margrethe Jessen, født i Bovrup den 4. februar 1864. Jes Christiansens barndoms minder knytter sig imidlertid udelukkende til Dybbøl sogn, idet forældrene allerede i 1892 — han var da kun 3 år gammel — solgte gården i Blansskov og købte Ragebøl kro, hvortil der også hørte landbrug og købmandshandel. Jes Christiansen regnede derfor Dybbøl for sit hjemsovn og bevarede livet igennem stærk tilknytning hertil. Helt til langt op i årene søgte han lejlighedsvis til Dybbøl kirke, her ville han navnlig helst være til gudstjeneste 1. juledag.

Hjemmet var et godt nationalt bevidst hjem, og tidligt mødte han spændingen mellem dansk og tysk i hjemstavnen. Som lille skoledreng i Dybbøl skole — han begyndte skolegangen allerede som 5-årig for at kunne følges med sin knap et år ældre bror Jørgen — fik han sammen med broderen en endefuld af andenlæreren for at have istemt »Kong Kristian stod ved højen mast« på legepladsen i frikvarteret, og de to brødre blev somme tider anbragt på »slyngelbænken« umiddelbart foran katederet eller kom til at sidde efter, fordi de ikke ville synge med på »Ich bin ein Preusse«. Til de barndomsindtryk, der livet igennem kom til at præge Jes Christiansen, hørte også mindet om møder, der blev holdt på Ragebøl kro med kendte nationale førere som talere. Engang var taleren redaktør Jens Jessen fra Flensborg Avis, og gendarmen var som sædvanlig ved sådanne lejligheder til stede med sin pikkelhue for at overvåge mødets orden. I begyndelsen af sin tale var Jessen ikke forsigtig nok i sine udtalelser, og gendarmen greb derfor

omgående ind og erklærede mødet for opløst. Men værtinden, fru Christiansen, gjorde opmærksom på, at hun stod med brød og kaffe til de mange mennesker, og bad mindeligt gendarmen tillade, at hun fik lov til at servere kaffen. Det gik gendarmen med til, og her ved kaffebordet blev det Jens Jessen, der underholdt, og han fik faktisk afleveret alt, hvad han ville have sagt i sin tale, uden at gendarmen gjorde indsigelser. Sådanne oplevelser kunne ikke undgå at gøre indtryk på en vågen dreng. Som skoledreng var han ofte med til at vise gæster rundt på de minderige steder på Dybbøl Banke.

Faderen døde allerede i 1901 på et hospital i Kiel, knap 44 år gammel, og fru Christiansen stod nu tilbage med 4 drenge og den omfattende bedrift. Af disse 4 sønner er kun én blevet boende i sognet, nemlig nu afdøde snedkermester Hans Christiansen i Ragebøl. Senere giftede moderen sig igen med Andreas Møller fra Skodsbøl, og de fortsatte i fællesskab virksomheden ud fra Ragebøl kro. I dette ægteskab var der en søn og en datter.

Egentlig var det Jes Christiansens drøm at blive læge, men da der ikke var muligheder for ham til at skaffe sig de nødvendige eksaminer, blev han tekniker, og han kom så i lære i H. H. Staugaards maskinbyggeri i Stovgård. Senere uddannede han sig videre i Tyskland, hvor han på den tekniske skole i Mittweida i Sachsen, der for øvrigt har været besøgt af mange skandinaver, i krigsåret 1914 fuldførte sin ingeniøruddannelse som maskin- og elektroingeniør.

På grund af en benskade, han som dreng havde pådraget sig ved at kælke ned ad Dybbøl banke, slap han for fronttjeneste, men blev i stedet som tekniker sat til at gøre tjeneste ved torpedostationen i Høruphav. Under opholdet her fik han kontakt med ejeren af Majbølgård, H. H. Jessen. Det blev til et venskab, der fik stor betydning for Jes Christiansens senere virksomhed. Jessen var nemlig ligesom han selv meget interesseret i elektrificering, og straks efter våbenstilstanden gik de to i samarbejde om realiseringen af deres planer. Jes Christiansen var imidlertid blevet ansat hos et Århusfirma, Eriksen & Sardemann, som afdelingsleder i Sønderjylland. En overgang tænkte han på at starte egen maskinfabrik, men måske var det forbindelsen med Jessen, der holdt ham fast ved det, der blev hans livsopgave: Sønderjyllands elektrificering. I fællesskab fik de to startet Sønderborg-Åbenrå amters Elektrizitetsforsyning, S. Å. A. E. Jessen blev formand, Christiansen den tekniske leder. I fortsættelse heraf fik de — efter at der havde været planer fremme om el-forsyning af Sønderjylland udefra — i 1922 gennemført oprettelsen af Sønderjyllands Højspændingsværk i Åbenrå. Den stiftende generalforsamling blev afholdt i november 1922, og i oktober 1924 blev værket sat i gang. Det begyndte i det små med Åbenrå køb-

stad og 3 omkringliggende forsyningsselskaber som andelshavere, men snart spændtes højspændingsledninger ud over det meste af Sønderjylland, og senere blev forsyningsområdet udvidet til også at omfatte Ribe-egnen og den gamle slesvigske ø Ærø.

I alt dette var Jes Christiansen den drivende kraft. Han planlagde, rejste rundt i landsdelen og førte forhandlinger med enkeltpersoner og med lokale forsyningsselskabers bestyrelser, gav råd og vejledning og deltog i et utal af møder. Han forstod at knytte dygtige ingeniører til højspændingsværket, og Sønderjyllands elektrificering blev forbilledlig. Af særlig betydning herfor var den tarifpolitik, Christiansen fik gennemført. En første forudsætning for denne var bl. a., at strømmen ikke måtte belastes med udgifter til renter og afdrag. Derfor måtte prisen sættes således, at værket kunne være selvfinansierende. Endvidere gjaldt det om at holde selve strømprisen så lav, at der kunne skaffes et stort forbrug. Jo mere strøm der produceredes, des lavere kunne kilowattprisen blive. For at sikre sin prispolitik var Christiansen lige fra starten til sin død leder af Haderslev Næs Elektricitetsforsyningsselskab, hvilket resulterede i, at dette selskab til manges forbløffelse havde de laveste strømpriser i landet. Dette selskab var Christiansens kælebarn og skulle danne skoleeksempel for andre forsyningsselskaber. Endvidere var han i 20 år formand for Åbenrå bys el-forsyning. Det var forbrugerne, der skulle have direkte gavn af de lave strømpriser. Derfor var han ikke god at tale med, når f. eks. bykommuner beskattede el-forbruget, efter at han med gennemført omhu havde søgt at skaffe den billigst mulige strøm. Han havde da også den glæde at se sit værk udvikle sig og trives. Sønderjylland blev førende med hensyn til at anvende elektricitet i husholdningerne, hvilket medførte en stærk stigning i forbruget. Et nyt stort kraftværk, Enstedværket, måtte bygges, og ved hans død var en stor udvidelse af dette i gang, planlagt af Christiansen. Højspændingsværket rådede ved hans afgang over en kapacitet, der var 35 gange så stor som den, hvormed det var blevet startet, og strømproduktionen var steget til det 50-dobbelte. Han var også virksom for at få el-samarbejde i gang ud over landsdelens grænser. I mange år udveksledes der strøm med Flensborg, senere oprettedes ELSAM, de samvirkende elektricitetsværker i Jylland og på Fyn, og denne sammenlutning byggede en ny stor ledning fra Enstedværket til Flensborg, så det nu er muligt at udveksle strøm mellem Jylland, Fyn og nabolandet mod syd.

I nøje sammenhæng med Jes Christiansens indsats for Sønderjyllands elektrificering må ses hans store interesse i landsdelens erhvervsmæssige udvikling. Denne interesse førte ham ind i hans andet store virkeområde: formandsposten i Sønderjyllands erhvervsråd, som han varetog

Jes Christiansen

til sin død. Hermed fik han at gøre med størstedelen af den industrielle ekspansion, der er foregået her i landsdelen i de seneste årtier, og hvorved Sønderjylland fra at være et udpræget landbrugsområde nu også er præget af en voksende industri med en ikke ubetydelig befolknings-tilvækst til følge. I Sønderjyllandshallen i Åbenrå var der i 1956 og 1961 to store erhvervsudstillinger, der viste, hvilken udvikling der var i gang i landsdelen. Det var en glæde for Jes Christiansen at se dette. Han kendte enhver af disse virksomheder så vel som manden, der stod bag den.

Ud over elektrificeringen og erhvervsudviklingen havde Jes Christiansen mange andre arbejdsområder og interesser. Han blev belæsset med en mængde tillidshverv, mest faglige. Han var bestyrelsesmedlem i Danske el-værkers Forening, for Danske oplandscentralers og forsyningsselskabers Forening, medlem af Elektricitetskommissionen, formand for tilsynsrådet for Handelsbanken i Åbenrå og meget mere.

Glemmes må heller ikke hans indsats i det nationale arbejde. Da det tyske overmod og de tyske trusler mod grænsen i 1930'erne satte ind, oprettedes i Åbenrå som næsten alle steder i landsdelen Danske Samfund, og Jes Christiansen blev formand i sin by. Initiativrig, som han altid var, var han den rette mand på denne post, og i Åbenrå fik man mange beviser på, hvordan han altid var manden, der reagerede, så snart forholdene krævede det. Da nøden i mange hjem stod for døren,

fik han et hjælpearbejde sat i gang med deltagelse af samtlige medlemmer af bestyrelsen i Danske Samfund. Der blev sat bespisning i gang af trængende børn, der var træskouddeling, der blev tilvejebragt en støttefond til hjælp for nødstedte familier, og Christiansen havde en enestående evne til at få sat gang i tingene. Den 11. april 1940, altså to dage efter de tyske troppers indrykning i landet, indkaldte han bestyrelsen for Danske Samfund til møde på sit kontor på højspændingsværket. Mens tyske transportmaskiner med hagekors på vingerne drøned i luften, foreslog han sin yndlingssang: »Danmark, i tusind år«, sang selv for, — han var en meget god sanger — og indledte derpå en drøftelse over Danske Samfunds arbejde og opgaver fremover under de ændrede forhold. I fuld enighed vedtog bestyrelsen at fortsætte og intensivere arbejdet i det omfang, forholdene krævede. Det typiske for Jes Christiansen i denne situation var dette, at der skulle handles omgående, så snart en ny situation forelå. At sikre Sønderjyllands forbliven ved Danmark trods tysk pres var for ham det mål, der inspirerede til indsats og målbevidst arbejde. Selv har han udtalt, at arbejdet i Danske Samfund var et af hans kæreste tillidshverv.

Jes Christiansen var en af pionererne i genforeningsarbejdet, først og fremmest i det praktiske arbejde, men også i det nationale. Han opnåede da også fra alle sider en ubetinget anerkendelse som en af landsdelens gode sønner. Da han i efteråret 1961 trak sig tilbage som administrerende direktør for højspændingsværket, lod selskabet som tak for hans indsats opføre en villa på bakkerne mellem Åbenrå købstad og Ensted sogn. Den skulle tjene til fribolig for Jes Christiansen. Herfra var der udsigt over højspændingsværket, så han stadig kunne følge udviklingen på sin gamle arbejdsplads. Desværre nåede han aldrig at flytte ind i denne æresbolig, som alle syntes, han havde fortjent. Få uger før indflytningen skulle være sket, indhentede døden ham. Han havde vel skrantet lidt det sidste års tid i forvejen, men alligevel kom døden overraskende.

Jes Christiansen er ofte og sikkert ikke med urette blevet kaldt »Danmarks dygtigste elektricitetsmand«, og hans liv må kaldes og er blevet kaldt for et eventyr. Men han lod sig ikke smigre og lod helst sine medarbejdere få æren for, hvad der var udrettet.

I mange år havde han været enkemand. Han var i 1917 blevet gift med Charlotte Nielsen, datter af den kendte gårdejer og andelsmand Anders Nielsen, Svejstrup Østergård, men allerede i 1942 havde han den store sorg at miste hende ved en trafikulykke. Han efterlod sig en datter, Astrid, der er gift med politimester Iver Møller, Gråsten..

Jørgen Philipsen

KONSULENT JØRGEN PHILIPSEN

Inden for landbrugskredse og specielt inden for husdyrbruget er Jørgen Philipsen en meget kendt mand.

Han er født i Ragebøl den 21. juni 1903 som søn af daværende gårdforpagter Frederik Philipsen og hustru Christine, f. Køcks. Forældrene havde dengang moderens fødegård i forpagtning, men allerede året efter, i 1904, overtog de faderens fødegård, Grønnekær på Dybbølmark.

Ofte går der en linie fra drengens interesser til hans manddomsgerning, således også for Jørgen Philipsens vedkommende. Interessen for dyr lå ham tidligt i blodet. Som så mange andre drenge holdt han kaniner og duer, og under krigen 1914—18, da der i det krigshærgede Tyskland var stor knaphed på levnedsmidler, begyndte han sammen med en jævnaldrende kammerat et ret omfattende opkøb af kaniner, der via en aftager i Sønderborg blev videresendt til Hamburg. De to drenge rejste, dels på cykel, dels med tog, omkring i egnen, forsynet med vægt og transportkasser, for at drive deres forretning. Den pris, de kunne opnå, kendte de, og det krævede derfor ikke stort handelstalant for at finde ud af, hvor meget de kunne betale, for at forretningen kunne være lønnende.

Efter krigen arbejdede Jørgen Philipsen ved landbruget, dels hjemme på Grønnekær, dels som foderelev på Fyn, senere på Gråsten landbrugsskole, hvor han også blev fodermester. Det blev derved mere og

mere de større husdyr, kvæget, der kom til at optage hans interesser, og han kom til at stå over for valget mellem at virke for kvægavlen som almindelig landmand eller at få husdyrbrug som arbejdsfelt inden for et landøkonomisk oplysningsarbejde. Opholdet på Gråsten landbrugs-skole — både i stalden og som elev på skolen — blev en tilskyndelse til at vælge det sidste.

Efter afslutning af uddannelsen som agronom i 1932 var han i 3 år assistent i De samvirkende Landboforeninger i Fyns Stift, derefter i 5 år ansat som konsulent for Sønderjysk Fællesledelse af Kvægavl med kontor og bopæl i Vojens og med det meste af Sønderjylland som arbejdsområde, dog med undtagelse af områderne øst for landevejen Åbenrå—Kruså. Skønt Dybbøl sogn således ikke har hørt med til hans virkekreds, har det glædet ham at følge med i, hvor smukt sognets landmænd har hævdet sig inden for husdyrbruget.

I 1940 forlod Philipsen landsdelen, idet han blev konsulent for De samvirkende sjællandske Landboforeninger med bopæl i Roskilde. Hans anerkendte dygtighed inden for sit fagområde har bragt ham en mængde tillidshverv ved siden af den egentlige konsulentvirksomhed. Han har således været stambogsfører for Rød dansk Malke race på Sjælland, sekretær for Forbundet af sjællandske m. fl. Kvægavlsforeninger, censor i kvægets avl og fodring ved Landbohøjskolen, sekretær for Sammenslutningen af Kvægavlsforeninger for de østlige Øer, medlem af De danske Kontrolforeningers Landsudvalg, voldgiftsmand i tvistigheder angående handel med husdyr for 4. retskreds og for Roskilde byretskreds samt medlem af Landbrugsministeriets Produktivitetsudvalg (Husdyrbrugsudvalget). Et hverv, der har givet ham mange oplevelser og indtryk udefra, var medlemskabet af det europæiske udvalg for ydelseskontrol, der medførte deltagelse i årlige kongresser, som Europas lande på skift var værtslande for. Udflugter i tilknytning til kongresserne gav rig lejlighed til at stifte bekendtskab, ikke alene med landenes seværdigheder, men også med befolkningens stade, så vel fagligt, som hvad kultur og levevis angår. Jørgen Philipsens konklusion kan dog udtrykkes i det gamle ord: »Ude godt, men hjemme bedst«.

Skønt hans virke for størstedelen er faldet uden for den sønderjyske landsdel, har han aldrig glemt sin sønderjyske rod. Dertil har minderne fra barndommens og ungdommens oplevelser i hjemstavnen været for stærke. Blandt oplevelserne fra genforeningstiden fremdrager han følgende: Det franske orlogsskib »Le Marseillaise« aflagde den 27. august 1919 og følgende dage et besøg i de sønderjyske farvande. Da skibet stævnede ind mod Sønderborg sydfra, syntes hans fader, Fr. Philipsen, at det skulle have en velkomst, der viste, at de folk, der boede her, var danske og derfor venligt indede over for Frankrig. Han hejste

så Dannebrog på flagstangen ved Grønnekær, skønt det — året før genforeningen — var ulovligt. Det var et stolt syn for gårdens beboere, der for første gang så flaget vaje i deres have, men glæden varede kun kort. En af karlene på gården iagttog sammen med en nabo, at en deling tyske marinesoldater fra en af de tyske flådeenheder, der stadig havde station i Sønderborg, kort efter trængte ind i haven, kappede snoren og løb med flaget. Karlen og naboen forsøgte en forfølgelse, men uden resultat. Ærgrelsen over det skete blev dog også kortvarig, for mindre end et par timer efter indfandt de tyske marinesoldater sig igen på Grønnekær med ordre til at tilbagelevere flaget, da deres aktion var gennemført uden ordre fra de overordnede side. — Selv i nederlagets dage hævdede man således det syn inden for de tyske værn, at ordre skulle følges og disciplin håndhæves! Men det franske orlogsskib, der kom på besøg i Sønderborg, havde fået den første velkomsthilsen fra en flagstang på Dybbøl.

I sin virkekreds på Sjælland har Philipsen været i forreste række som talsmand for den sønderjyske sag. Gennem mange år var han formand for Sønderjysk Forening for Roskilde og omegn, og han har ligeledes været formand for denne forenings amtskreds for Københavns amt og medlem af Grønseforeningens hovedbestyrelse.

Der foreligger flere skriftlige arbejder fra Jørgen Philipsens hånd, f. eks. i de årlige beretninger om den sjællandske kvægavl. Endvidere har han været i redaktionen for bogværket »Kvæget« og medarbejder ved »Den ny landmandsbog«, »Koen, kvæget i dansk landbrug« og ved »Rationelt landbrug«.

Jørgen Philipsen, der er gift med Gerda, f. Jeppesen (fra Thisted), bor stadig i Roskilde og nyder nu sit otium der.

ORDFORKLARINGER

(Her er kun medtaget de ord, som ikke er forklaret i teksten.)

accidenser (Stolgebyrer): præstekaldets uvisse indtægter i form af betaling for kirkelige handlinger m. m. Tidligere kaldet hædersoffer.

antependium: alterforhæng.

apokalyptisk (om jomfru Maria): triumferende åbenbaring i stråleglans.

cathedraticum: afgift, som kirketiendeejer og præst betalte til biskoppen.

communion: altergang, nadverfællesskab.

diakon: tjener, hjælpepræst, 2. præst.

donator: giver.

fiskal: det, der vedrører statskassen el. andre offentlige kasser, f. eks. skatter og afgifter.

fysiognomi: egentlig ansigtets særpræg som udtryk for personligheden.

herlighedsretten: retten til alle faste afgifter af fæstegods (landgilde) og udbytte af skov, jagt og fiskevand m. m. Patronatsretten over Dybbøl kirke var også en herlighedsret, som grev Reventlow havde erhvervet af kongen. Greven nød derefter selv herlighedsretten af kirken, d. v. s. modtog kirkens tiende m. m. mod pligten til at vedligeholde kirken. Til herlighedsretten hørte også kaldsretten eller præsentationsretten til præsteembedet.

hjul og stejle: torturinstrumenter.

humanistisk: menneskelig.

introduktion: indførelse.

inderste eller *indsidder*: person, der bor i et mindre hus på en mindre grund, f. eks. håndværker på landet, daglejer, aftægtsmand.

jurisdiktion: retsområde, retskreds.

justitiarius: en person, som har fuldmagt til at forvalte retten i et område, f. eks. et godsdistrikt.

Køllerstyret: betegnelse for perioden 1897—1901, da E. M. von Køller som overpræsident i Slesvig-Holsten forsøgte at undertrykke de dansksindede ved masseudvisninger og ved retslig forfølgelse af de danske foreninger.

kalorifere: varmeværk.

koncession: bevilling, næringstilladelse.

kådd: husmandssted.

kåddner: husmand.

landgilde: fæsternes årlige afgifter i naturalier, korn eller penge.

landemode: forsamling af stiftets gejstlige.

obelisk: høj, smal mindsten med kvadratisk tværsnit og pyramideformet top.

opportuniste (religionshistorisk): nytterreligion.

ordinans: forordning el. lov.

ornum: særjord, enemærke, som holdtes udenfor landsbyfællesskabet.

paragraf 5: bestemmelse i Pragfreden i 1866, som gav løfte om, at befolkningen i de nordlige distrikter af Slesvig gennem en folkeafstemning skulle tilkendegive deres nationale tilhørsforhold. Ophævet i 1878 efter aftale mellem Preussen og Østrig, som kun havde indføjet denne paragraf 5 i deres fredsftale 1866 efter fransk ønske.

patron: beskytter, forstander.

relikvier: helgenlevninger.

salvegardebrev: brev, som under krig lover beskyttelse el. sikkerhed.

sysse: egentlig »betroet hverv«, men tillige betegnelse for den ældste kendte administrative inddeling af Jylland.

triumfbue (kirkelig): korbue.

votiv: ifølge givet løfte.

ørtug: 1 örtug var lig med 10 skp. rug eller 12 skp. byg eller 20 skp. havre. 2 örtug kom senere til at svare til 3 td. byg.

øre: 1 øre var lig med 3 örtug. Der gik 8 øre på 1 mark, der oprindelig var et vognlæs korn, som også kaldtes en last. Tilsvarende var i mønt 1 örtug lig 1/3 øre og 1 øre lig 2 skilling lig 1/8 mark. For markmål var 1 skp., 1 td., 1 mark så meget jord, som man kunne tilså med tilsvarende mængder korn. Tilsvarende var 1 mark guld (= 8 mark sølv) så meget land, som man kunne købe for 1 mark guld, afhængig af jordens bonitet, men svarede normalt til ca. 12 td. land. Iøvrigt er angivelserne ofte forskellige fra egn til egn.

KILDER OG LITTERATURHENVISNINGER

Artiklerne om kirken, kirkegården, kirkens forvaltning m. m., præsterne, præstegården, kirkeliv m. m.:

K. Karstensens optegnelser i præsteembedets arkiv, 1849, og arkivalier iøvrigt sammesteds.

Danmarks Kirker, Sønderborg amt 1961, udg. af Nationalmuseet.

Landsarkivet i Åbenrå: Sønderborg provstearkiv m. m.

Kirkeinventarium for Dybbøl Menighed, Åbenrå, 1862.

Rigsarkivet, København: Mikروفilm, S 1352 Sdj. Fyrstearkiver, Glücksborg E. 86. Sager vedr. Dybbøl 1640—1765. — Tyske kancelli. JA. SHL. Kac. D. Sønderborg Provsti: Akter vedr. generalsuperintendent Struensens Visitatser 1744—1824. — Kgl. Staatsarchiv Schleswig. Acta XVIII. No. 2337 (Fra Struense til Kongen, 1762).

Hal Koch og Bjørn Kornerup m. fl.: Den danske kirkes Historie, 1950 ff.

Jørgen Larsen: Sønderjyllands Kirkehistorie, 1946.

Ernst Feddersen: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins, bind II, 1938.

Chr. Mattiä Wolf: Beschreibung der Kirchenverfassung in den Herzogth. Schleswig und Holstein 1778—86.

H. F. Chalybaeus: Das Schleswig-Holsteinische Kirchenrecht, I 1883, II 1894.

P. Severinsen: Folkekirkens Ejendomshistorie, 1920.

H. Hejselbjerg Paulsen: (Inkl. til) Den nordslesvigske Kirke. To bind 1945 og 1948. Samme: Oplysningstiden i Hertugdømmerne. Sdj. Årbøger 1933—37.

Quellensammlung der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Band 6.

J. P. Trap: Hertugdømmet Slesvig, 1864.

J. Raben: Fra Als og Sundeved, XVI Hefte. Fra Dybbøl Sogn. 1940.

P. Chr. Sinning: Forsøg til en kort økonomisk-statistisk Beskrivelse over alle de gejstlige Embeder i Hertugdømmet Slesvig. 1848.

Christopher Giessing: Ny Samling af . . . Jubellærere, 1779—86.

F. S. Grove-Stephensen: Fra katolsk til luthersk præsteskab på Sundeved: Personalhistorisk Tidsskrift 1967—68.

Carsten Petersen: Slesvigske Præster. 1938.

J. Brodersen: Fra gamle Dage, 1912.

O. F. Arends: Gestligheden i Slesvig og Holsten fra Reformt. til 1864.

J. Chr. Gude: Bericht von Der Halbinsel Sundewitt. Altona 1778.

- H. P. Hanssen: Et Tilbageblik, Gyldendal 1948.
- Peter Kier: Min Rejse gennem Jordelivet, udg. af J. Holdt & H. Hejselbjerg Paulsen. Hist. Samf. f. Sdjll. 1968.
- Imm. Barfod: Kirkekalender for Slesvig Stift, 1862.
- Lübkjær und Schröder: Leconsikon der Schleswig-Holsteinischen Schriftsteller von 1796 bis 1828. Altona 1829.
- Th. Achelis: Studentermatrikel 1966.
- Kirkemenigheds- og Synodeforordning for den evangelisk-lutherske Kirke i Provindsen Slesvig-Holsten. 1879.
- Verordnung wegen Prediger-Wittven, 1755.
- Hærens Arkiv (Rigsarkivets 3. afd.): Vort Forsvar, 11. årg. 1891.
- Johan Hvidtfeldt, (red.): Håndbog for danske Lokalhistorikere, 1965.
- Talrige artikler fra Sønderjyske Årbøger, Sønderjysk Månedsskrift, Sprogforeningens Almanak etc.
- Landbrug og gårdhistorie:*
- Utrykte:* Acta afl. fra Staatsarchiv, Kiel, 1936: nr. 340: Jordebog fra Dybbøl, 1777—81. Landsarkivet, Åbenrå.
- Greveskabet Reventlow: Sager vedr. udparcellering af hovedgårdsjorden 1785—87. Jordebog på det til Reventlow beliggende jordegods, 1674. LA, Åbenrå.
- Sandbjerg godsarkiv: Kopi af kammerkollegiets skrivelse angående fritagelse af familie- og folkeskat og kongens resolution af 25. 11. 1716. LA, Åbenrå.
- Sønderborg byarkiv: Ældste hospitalsager, 1565—1848. LA, Åbenrå.
- Kirkebøger og folketællinger fra Dybbøl sogn. LA, Åbenrå.
- Trykte:* F. Falkenstjerne og Anna Hude: »Sønderjydske Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden«, (1895—99).
- »Sønderjyske Stednavne«, Sønderborg Amt, 1931—44.
- Claus Duus: »Topographische Darstellung der Halbinsel Sundewitt«, 1836.
- J. Chr. Gude: »Bericht von der Halbinsel Sundewitt«, Altona, 1778.
- J. P. Trap: »Sønderborg Amt«, 4. og 5. udgave.
- Johs. von Schröder: »Topographie«, 1837 og 1854.
- Den sundevedske Landboforenings jubilæumsskrifter.
- Asmus Clausen: »Træk af Mejeribrugets Udvikling paa Als og Sundeved i Aarene før Andelsmejeriernes Tid«, i »Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeritidende«, 1936.
- Johs. Jensen: »Sønderjydske Mejeriforening 1893—1943«.
- R. Mejborg: »Slesvigske Bøndergaarde«, 1892.
- Georg Hanssen: »Landwirtschaftliche Zustände frühere Zeiten auf der Halbinsel Sundewitt«, 1880—84.
- Til afsnittet om gårdenes historie er benyttet Ingeborg Bierings optegnelser, Hans Peter Petersens privatarkiv på LA i Åbenrå og udsendte spørgeskemaer.

Håndværk, handel og andre erhverv:

Utrykte: Kirkebøger og folketællinger fra Dybbøl sogn. Landsarkivet, Åbenrå. Udsendte spørgeskemaer, hvoraf dog kun 31 % kom tilbage i udfyldt stand. Private breve og interviews.

Trykte: F. Hähnsen: »Die Entwicklung des ländlichen Handwerks in Schleswig-Holstein«, 1923.

Mads Iversen: »Den økonomiske Udvikling i Nordslesvig«, i »Sønderjyllands Historie«, bd. V, s. 413—478.

»Sønderborg Haandværker- og Industriforening 29. Sept. 1920—45«, Sønderborg, 1945.

A. Söchting og Kai Edvard Larsen. »Haandværk og Industri i Sønderborg Amt«, 1924.

Adressebog for Sønderborg Amt, 1923.

Telefonbog for Sønderjylland, forsk. årgange.

J. P. Trap: »Sønderborg amt«, 4. og 5. udgave.

Dybbøl Mølle:

Utrykte: Dybbøl præstearkiv, H nr. 3, samt kirkebøgerne.

Andreas P. Callesens privatarkiv, forskellige kort og jordebøger. Landsarkivet, Åbenrå.

Trykte: A. Söchting og Kai Edvard Larsen: »Haandværk og Industri i Sønderborg Amt«, 1924, s. 68 ff.

H. Wullenweber: »Müller Lorenz Claussen auf Düppelberg«. Heimatblätter für der Kreis Sonderburg, 1. årg. nr. 5, s. 70 ff.

Jens Raben: »Fra Dybbøl Sogn«. Fra Als og Sundeved. XVI, 1940.

V. Harsberg: »Den selvejende institution Dybbøl Mølle«, 1970.

»Die Heimat«, 72. årg. 1965, s. 18—24 og 42—47.

»Hamburger Fremdenblatt« af 18. juni 1935.

»Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte«, 2. årg. 1812, s. 112 ff og samme, årg. 1820, s. 458 ff.

»Danske Møller«, 1934, s. 633 ff.

»Den dansk-tyske Krig i Aarene 1848—50, udg. af Generalstaben.

»Den dansk-tyske Krig 1864«, udg. af Generalstaben.

»Sprogforeningens Almanak« 1914, s. 98—99.

Chr. Refslund: »Liv og virke i vort Grænseland«, s. 65.

Artikel af Emil Ruge i »Sønderjysk Jul«, 1941.

Artikel i »Stambladet«, 1963, s. 193—208.

Sandbjerg:

Utrykte: Sandbjerg godsarkiv: Kopi af kammerkollegiets skrivelse med afskrift af grev Reventlows skrivelse angående fritagelse af familie- og folkeskat og kongens resolution af 25. 11. 1716 (nr. 637), Landsarkivet i Åbenrå.

Jordebog på det til Reventlow beliggende jordegods etc. 1674 (Sønderborg by, ældste hospitalssager, 1565—1848).

Sager vedr. udparcelleringen af herregårdsjorden 1785—87.

Dybbøl kirkebøger og folkefortællinger, alle på LA, Åbenrå.

Arkivalier afl. fra Statsarkivet i Kiel, 1936, C III, 2: Sønderborg visitorial-akter, nr. 199. — Den grevelige reventlowske justitiars strid med kirkevisitatorerne. — Nr. 209: Hospitalsforpagterne i Dybbøl, 1710—58, C IV, nr. 302: Ragebøl jordebog, 1783, nr. 306: Dybbøl Udskiftning 1777—1778, nr. 325: Fæstesager fra Dybbøl 1777—1857, nr. 326: Fæstesager Ragebøl, 1737—1857. LA, Åbenrå.

Trykte: Jørgen Paulsen: »Sandbjerg« (i »Danske Slotte og Herregårde«, 2. udgave, bd. 16, s. 141—48, Kbhvn., 1967.

»Sønderjylland«, Gyldendals Egnsbeskrivelser, 1971, s. 155—58.

J. P. Trap: »Danmark«. Sønderborg amt, 5. udgave, 1967.

»Dansk Adels Aarbog«, 1893 ff.

Holger Hjelholt: »Sønderjylland under Treårskrigen«, 1961.

»Dansk Biografisk Lexikon«, 1933—44.

»Sønderjysk Månedsskrift«, 1958, s. 40—44, og 1974, s. 162—69.

»Sønderjyske Aarbøger«, 1928, s. 284—95, og 1939, s. 152—59.

Jens Lampe: »Folkehøjskolen på Sandbjerg« (kronik i »Flensborg Avis«, nr. 174, 1970.

Skoler og lærere:

Utrykte: Dybbøl sogns kirkebøger 1696—1930, Landsarkivet, Åbenrå.

Provstinde fru Ingeborg Bierings optegnelser.

Dybbøl præstearkiv (85) H 2 (1974): Uddrag af Dybbøl kirkeinventarium.

Sønderborg provstearkiv: 1768—1878: skolesager, 1 pk.

Samme: Kirkevisitationsprotokol for Dybbøl 1851—78.

Notitser om Dybbøl kirke, præster og præstegård etc., for størstedelen uddragne og samlede af de gamle kirkebøger af pastor Kristen Karstensen, Landsarkivet Åbenrå (kopi).

Arkivalier fra Statsarkivet i Kiel, Abt. 18, nr. 102: Sønderborg provsti 1780—1858, nr. 110: skolesager fra Dybbøl 1803—48, nr. 198: lærer og degnestillinger 1821—48.

Samme: C III, nr. 2: Sønderborg visitorialsager, nr. 197: skolesager. Abt. 13 b (41). Landsarkivet, Gottorp, Slesvig: »Die Achtmänner des Kirchspiels Düppel etc.« nr. 1061. Nr. 1375: »Bericht . . . Düppel etc. — Abt. 18: Schulsachen

Düppel 1908—19. — Abt. 309, nr. 13971 (1894—1906), Landsarkivet Gottorp, Slesvig. — »Verhandlungsprotokol für die Gemeinde Rackebüll på Sønderborg byarkiv. — »Strafverzeichnis für Rackebüller Schule« på skoledirektørens arkiv, Sønderborg. — Skoleregnskabsbog for Dybbøl sogn 1862—1910 i Sønderborg byarkiv. — Schulgemeindevertretung Düppel 1908—19. Embedsbog for Dybbøl skole. — Skolekrønike for Ragebøl skole, 1914—71.

Trykte: P. Paulsen: »Versuch einer Schulstatistik des Herzogthum Schleswig«, 1845 — »Kirkeinventarium for Dybbøl Menighed«, 1862. — »Dansk skolestat« I—IV, 1933—34. — Skolevæsenet i Sønderborg Amt. Årsberetninger fra Sønderborg Amts Skoledirektion, 1922—73. — »Sønderjyske Årbøger«, 1923 bd. II, s. 280, 313, årg. 1924, bd. II s. 43 og 59. — »Sønderjysk Månedsskrift«, 1965, s. 189—193. — Harboe Kardel: »Geschichte des Haderslebener Seminars 1884—1920«, 1962. — Jens Lampe: »Tønder Seminariestat«, 1963. — Gottlieb Japsen: »Det dansksprogede Skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814«. 1968. Dagbladet »Dybbøl-Posten«, januar kvartal 1920 og april kvartal 1955.

Sognestyre og sociale forhold før 1864:

Landsarkivet: Sønderborg kredsudvalgs arkiv. — Dybbøl præstegårdsarkiv, fattigregnskab m. m. — Fortegnelse over ottemændenes afgang og tilgang 1821—1882.

Arkivet i Dybbøl præstegård: Regnskabsbog for fattig- og skolevæsen m. m. — Protokol for sundhedskommissionen i Dybbøl sogn.

Sønderborg byarkiv: Fattigvæsenets protokol 1832—1920.

Statsarkivet i Kiel: Instrukser til herredsfogder og sognefogder om højfyrstelige befalinger af 1711.

M. H. Nielsen: Fra Slesvigs fattigvæsenes fortid, 1944.

Ernst Feddersen: Kirchengeschichte Sleswig-Holsteins, II, 1911.

Stanislaw Roznecki: Polakkerne i Danmark, København 1896.

Aksel Lassen: 1659 — da landet lå øde, København 1965.

Carsten Petersen: Slesvigske landsbykirker, særtryk af Sønderjyske årbøger, 1941.

J. Slettebo: Fra Als og Sundeved, hft. 45, 1966.

Jyllandsposten: Kronik af Grosjean 22/1 1928.

Øvrighed og kommunestyre 1864—1920:

Landsarkivet: Sønderborg kredsudvalgs arkiv. — Dybbøl præstearkiv.

Arkivet i Dybbøl præstegård: Regnskabsbog for tavlepenge 1863—1923.

Sønderborg byarkiv: Berichte über die Verwaltung und den Stand der Gemeindeangelegenheiten der Stadt Sonderburg. — Forhandlingsprotokoller for kommunerådene i Dybbøl sogn 1893—1920. — Forhandlingsprotokol og regnskab for Gesammtarmenverband Dyppel 1871—1920.

Sønderborg Bys Historie, bd. 2.

J. Raben: Den preussiske fæstning Sønderborg—Dybbøl i Fra Als og Sundeved, 10.

Kai Edv. Larsen: »Kong Frederik den Syvendes Bro« i Fra Als og Sundeved, 18.

H. P. Hanssen: Håndbog i det nordslesvigske spørgsmåls historie.

Chr. Bokkenhauser: Foredrag ved det 8. danske hjemstavnstævne, 1930.

Krig og hverdag 1848—1864:

Fremstillingen af treårskrigen militære forløb bygger på værker som:

Otto Vaupell: Kampen om Sønderjylland 1848—50, København 1863.

M. Vesterdal: De slesvigske Krige, København 1955.

Moltkes Kriegsgeschichtliche Arbeiten, udg. af den preussiske generalstab, Berlin 1893.

H. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen I—II. 1959—61

Øjenvidneskildringen findes i Chr. C. Lorenzen: Gamle og Nye Minder fra Sundeved, 1859.

Georg Kroghs brev er gengivet fra hans bog: Krig og Kærlighed i 1848, København 1908. Brevet er gengivet med nutidig retskrivning.

Dagbogen ført af Hans Peter Petersen er i arkivet på Museet på Sønderborg Slot, sagsgruppe Treårskrigen. Den trykkes her for første gang. Dagbogen er gengivet i to små notesbøger, som er skrevet med blyant. Den er derfor meget utydelig, og gengivelsen her har kun været muligt takket være fhv. havneformand Niels Knudsen, som har ydet stor hjælp ved tydingen.

Afsnittet om pastor Karstensen bygger på:

Georg Himmelstrup: Dybbøl og Broager-præsten Kristen Karstensen, Sønderjyske Årbøger 1923.

K. Karstensen: Dybbøl sogn i krigsårene 1848—50, Sønderjyske Årbøger 1902. Oplysninger om Karstensens sangbog findes hos: Karl Clausen: Den blå Sangbog, Åbenrå 1967.

Henrik Hansens dagbog om skansebyggeriet har været trykt hos J. Raben: Da Dybbøl Skanser byggedes. Sønderjysk Månedsskrift 1949, p. 55—59. (Her gengivet med nutidig retskrivning).

Gennemgangen af krigsforløbet i 1864 bygger på standardværker som:

Bjørke, Kiær og Noni: Krigen 1864, København 1964.

Friis, Møller og Mentze (red.): 1864 — et hundredårsminde. København 1963.

Der Deutsch-Dänische Krieg 1864, udg. af den preussiske generalstab, Berlin 1886.

Dybbøl 1864, udg. af den danske generalstab, København 1942.

Karl Larsen: Under vor sidste krig, København 1897.

Brevet fra Peter Petersen til hans kæreste i Stenderup findes i privateje hos familien i Stenderup. Det er også gengivet i

Th. Kaufmann: I fjendevold, 1964. Her er flere oplysninger om krigens forløb i Dybbøl sogn.

H. F. Feilbergs beskrivelse findes i Sønderjydske Aarbøger 1923.

På side 374 citeres en nutidig historiker. Det er Roar Skovmand, Politikens Danmarkshistorie, bind 11, side 481, 1964.

Henrik Hansens dagbog er i privateje hos familie, men en afskrift findes i arkivet på Museet på Sønderborg Slot. Her er kun medtaget uddrag af dagbogen, da den er aftrykt i sin helhed, hvad angår 1864, se nedenfor.

J. Raben: Dagbogsoptegnelser fra krigen 1864, Sønderjyske årbøger 1941, side 130—145.

(Da J. Raben moderniserede retskrivningen til det gældende i 1941, har vi valgt at følge denne linje og gengiver derfor dagbogsuddragene med nutidig retskrivning.)

I arkivet på Museet på Sønderborg Slot er gennemgået alt materiale vedr. 1848—50, 1864 og Dybbøl, Sottrup og Nybøl sogne. Ligeledes er kirkebøgerne fra disse sogne gennemgået på Landsarkivet i Aabenraa, men de har kun givet meget spinkle oplysninger om befolkningens forhold under krigen, se f. eks. side 372. Da Hærens Arkiv ikke er ordnet topografisk, har det ikke været muligt at finde alle krigsdeltagere.

Dansk og tysk 1864—1914:

Oplysningerne om krigsskadeserstatningerne bygger på Sønderborg Amtsarkiv i Landsarkivet i Åbenrå, militaria 1865—66, Kgl. Staatsarchiv Schleswig, Acta C III, 4, nr. 349—351. Her findes en total opgørelse over alle udbetalte krigserstatninger. Kopi af listen over alle erstatninger i Dybbøl findes i arkivet på Museet på Sønderborg Slot.

Der er anvendt citater fra flg. trykte værker:

H. P. Hanssen: Et tilbageblik, I (1928).

Morten Kamphövener: Ødelagt og erstattet på Sundeved i 1864, Sønderjysk Månedsskrift 1964, side 102—107.

Henrik P. Hanssens dagbog er gengivet af Jens Raben i Sønderjysk Månedsskrift 1946, side 185. Her er kun medtaget uddrag, som er gengivet med nutidig retskrivning.

Udvandringsafsnittet hviler især på Sønderjyllands Historie, bind 5, I. Adrianen: Udvandringen fra Sønderjylland 1864—1914 i »Fra Als og Sundeved« bind 48 (1969). Jens Jensens breve er i privateje hos familien, men findes i kopi i arkivet på Museet på Sønderborg Slot.

Optantafsnittet bygger på nedennævnte bøger:

Franz von Jessen: Håndbog i det nordslesvigske spørgsmål (1901).

P. A. Callø: Sønderjyske Årbøger 1942.

M. Albrecht: Optionen und Optanten in Nordschleswig (1927).

Sprogforeningens Almanak 1949.

Politiske valg: Beretningen om lærer H. C. Hansen stammer fra et utrykt

manuskript »Morfars Erindringer«, som findes i privateje hos gdr. Peter Petersen, Tørvemosegård, Stenderup. Valgtallene er fra samtidens aviser, især »Dybbøl-Posten« fra dagene umiddelbart efter valgene.

Oplysninger om Sprogforeningen findes i Franz von Jessen: Håndbog i det slesvigske spørgsmål I (1937) og i arkivet på Museet på Sønderborg Slot, sagsgruppe Dybbøl.

Om forsamlingshuse se Franz von Jessen: Håndbog i det slesvigske spørgsmål I (1937) og Sprogforeningens Almanak 1914 samt Sønderjyske Årbøger.

Skoleforeningen er behandlet i en artikel af Anders Lebeck: Den Nordslesvigske Skoleforening 1894—1913 (Haderslev 1913) og i Franz von Jessens: Håndbog I (1937).

Der er kun skrevet lidt om de fri-kirkelige bevægelser i Nordslesvig. Oplysningerne her stammer fra arkivet på Museet på Sønderborg Slot, sagsgruppe Dybbøl, og A. Svensson: Kamp og Fest, 2 (Sønderborg 1961).

Jordkampen behandles i flere værker, bl. a. Franz von Jessen, Håndbog I (1937). Landeværnets Arkiv 1—4, udgivet af H. P. Hanssen 1913—14. Kort over preussiske rentegårde, statsdommer og bindegårde i hele Nordslesvig findes i arkivet på Museet på Sønderborg Slot i sagsgruppe 1864—1914.

Verdenskrig og genforening:

Det meste af det utrykte kildemateriale er indsamlet i sognet og anbragt i følgende sagsgrupper i det lokalhistoriske arkiv på Museet på Sønderborg Slot:

Arkivalier vedr. Dybbøl sogn.

Arkivalier vedr. værnepligten 1914—18.

Arkivalier vedr. Hørup sogn.

Fra museets kulturhistoriske undersøgelser er der citeret fra flg. sagsgrupper:

Kostvaner — Dybbøl sogn.

Krigsfanger — Dybbøl sogn.

I Landsarkivet i Åbenrå er gennemgået J. Zachariassens privatarkiv. Den citerede dagbog ligger her i afskrift og er citeret med tilladelse fra familien.

Desuden er følgende trykte værker anvendt:

Sønderjyllands Historie, bind 5 (uden årstal).

Troels Fink: Træk fra Sønderjyllands Historie (1955).

Sønderjyden, 1919.

Dybbøl-Posten, 1919 og 1920.

H. P. Hanssen: Et Tilbageblik I og IV, 1928 og 1934.

A. Svensson: Kamp og Fest II (1963).

I. Adriansen: Krigsfanger som fremmedarbejdere (i »Folk og Kultur« 1974).

I. Adriansen: Dybbøl Nødpenge (i »Numismatisk Tidsskrift for Nordslesvig« 10—11—12, 1975).

I. Adriansen: Krigskost (i »Sønderjysk Månedsskrift« 1973, 5).

Kommunale forhold 1920—1970:

Sønderborg byarkiv: Forhandlingsprotokol for sogneudvalget i Dybbøl 1920—22. — Forhandlingsprotokoller for Dybbøl sogneråd 1922—70 — Akter vedrørende indlemmelse af arealer fra Dybbøl sognekommune i Sønderborg købstad 1951. — Akter vedrørende kommunesammenlægningen 1970.

Danmarks Statistik: Meddelelser om kommunale valg, de omhandlede årgange. — Meddelelser om valg til folketinget, de omhandlede årgange. — Meddelelser om befolkningens bevægelser, de omhandlede årgange.

Danmarks kommunale forvaltning. De sønderjyske landsdele. 1930.

Foreningsliv, folkefester og nationale minder:

Ungdomsforeningens m. fl.s protokoller.

H. Boeck: Danske Mindesmærker og Krigergrave i Sønderjylland, 1940.

J. Raben: Soldatergrave og Mindestene for de faldne i de slesvigske Krige på Sundeved og Als. Museet på Sønderborg Slot.

Dybbøl — udgivet af Turistforeningen for Sønderborg og Omegn 1964.

Dybbøl-Posten og Jydske Tidendes arkiver.

Avisårbøgerne m. m.

Sæder og Skikke:

Afsnittet bygger i en vis grad på forfatterens egne oplevelser, men mest på familietraditionen. Der er også indsamlet oplysninger hos andre familier i sognet. Den citerede aftægtskontrakt og regning er i forfatterens eje. Oplysningen om helligtrekongers løb er citeret efter et manuskript i privateje: »Morfars erindringer«, som er skrevet ved århundredskiftet og beretter om tilstande i Dybbøl sogn.

Folk fra sognet:

Jørgen Iversen Dyppel: Dansk biografisk leksikon. — Fr. Krarup i Personalhistorisk tidsskrift, 1891, 2. række, s. 23—45. — Kay Larsen: Dansk Vestindien 1666—1917, 1928, s. 20—36. — Johs. Brøndsted (red.): Vore gamle tropekolonier, Fremads forlag, 1953, bd. I, s. 11—105.

Lorenz Clausen: Minna Clausen i »Die Heimat« 1964 og 1965. — E. Alberti: Lexicon der Schleswig-Holsteinischen, Lauenburgischen und Eutinischen Schriftsteller, Kiel 1867.

Nørremølle-slægten: H. P. Hanssen: Et Tilbageblik I, København 1948. Holger Rosendal: Træk af danskhedens historie i Sønderjylland, III, København 1920. Breve fra krigsåret, udg. af H. P. Hanssen, Heimdal, Åbenrå.

Rigsarkivet: Lyksborgarkivet, kirke og skolesager vedrørende Dybbøl m. fl. sogne 1604—1775. Nekrolog i Simulation, la Jolla, Californien, jan. 1969.

Jørgen Zachariassen: J. Zachariassen: Optegnelser om slægt og egne oplevelser. Samme: Dagbog fra fængselsopholdet (begge i privateje). Svend Moos: Magdalene og Peter Moos, Sønderjyske Årbøger 1966. A. Svensson: Nekrolog i Sprogforeningens Almanak 1949.

Nicolaj Christensen: Nekrolog i Dybbøl-Posten 27/12 1947. Do. af Jacob Petersen i Sprogforeningens Almanak 1949.

Svend Zachariassen: Teologisk Stat (Kirkelig Håndborg). Paul Nedergård (red.): Dansk præste- og sognehistorie, IX, 1969. N. P. Nielsen: Sundeved frimenighed og dens kirke i Sønderjysk Månedsskrift, 1971, s. 380 ff.

Christian Petersen: Aug. L. Bang i Julegranen 1943. Hans Lind i Jydske Tidende 22/7 1973.

Jens Jensen: Dansk Biografisk Leksikon, 1937. Hans Dragehjem i Gartnertidende, årg. 52, 1936, s. 465—66. Samme i Havekunst årg. 19, 1938, s. 1—5. Johs. Throlle i Gartnertidende årg. 66, 1950, s. 401. Dybbøl-Posten 20/9 1943.

Dr. med. Lorens Petersen: Nekrolog i Sprogforeningens Almanak af J. Jørgensen, Skærbæk, 1927.

Gdr. Lorens Petersen: Nekrolog i Dybbøl-Posten 9/10 1941.

Theodor Kæstel: Nekrolog af Kai Edv. Larsen i Sprogforeningens Almanak, 1957.

Peter Kæstel: Dansk Magisterstat.

EMNEREGISTER

- accidenser 162
 afholdssagen 197, 266
 afstemning 458, 463 f
 aftægtskontrakt 1881, 435 f
 alderdomsunderstøttelse 471
 aldersrente 471 f
 altertavle 35
 amtsforstandere 430
 arbejdere 132 ff
 arbejdsløshed 475
 arvebegravelse 36
 auktionspenge 333 f

 begravelseskikke 225
 bibelforening 178
 boringer 12, 14 f
 brandtræer 220
 broer 441 f
 bronzealder 20 f, 225 f
 bryllup 1881, 529 f
 brødbagning 527 f
 Brødremenigheden 241, 248
 byggestil 72 ff
 bygningsskat 439

 Dybbølstenen 12 f, 508 ff
 døbefont 26

 enkesæde 174, 176
 erhvervsfordeling 120, 121, 139

 faldne 1864, 372
 faldne 1914—18, 451 f
 fattigvæsen 330 ff, 433 ff
 fiskeri 128 ff
 folketro (i middela.) 227 f
 folkefester 498 f
 folketal 432, 481
 folkevækkelse 237, 254
 foreninger 1864—1920, 422 f
 foreninger — efter 1920, 491 ff

 forpagtergård 222
 forsamlingshus 259, 423, 495
 forsikringslove, tyske, 435 f
 frimenighed 259, 268, 552 f, 559
 færgeforbindelser 441 ff

 galgehøje 226
 gartnerhjem 202, 473 ff
 gendarmer 440
 Genforeningen 466 f
 gengangere 512
 geologi 9—15
 grundtvigianisme 259
 gudeverden 227
 gudstjeneste 246, 261, 262
 gårde, Dybbøl, 79 ff
 gårde, Ragebøl m. m., 94 ff

 handel 107 ff
 hedningemission 195, 266
 helligtrekongersløb 521 f
 hvilehjem 473
 højtidsoffer 217
 håndværk 107 ff

 indbyggertal 139
 indlemmelse 443 ff, 471 ff
 Indre Mission 260
 industri 115, 133 f
 inventarium 160 f, 215 f
 istid 9—14

 jernalder 21 f, 227
 jernkøer 159
 jordkampen 426 f
 jurater 328

 kirken (bygning og invent.) 25 ff, 230
 kirkebesøg 193, 266
 kirkebøde 158
 kirkegods 209

- kirkegård 59 ff
 kirkeliv 224 ff
 kirkeordning 155, 156, 233
 kirkekapitaler 268
 kirkeværger 156, 328
 kirkeældste 156
 klageskrift 242, 244
 klokkehus 33, 39, 43
 kolera 346 f
 kommunalreformen 1970, 488
 kommuneforstander 431
 kommuneråd 431
 konfirmation 240
 krigsfanger 1914—18 457 f
 krigsskadeserstatninger 1864, 411 f
 kroer, hoteller m. v. 123 ff
- legater 163
 ligbrænding 226
 ligvogn 45
 ligkapel 65
 lærere (lærerinder) 287 ff
 læseforening 255
- mejerier 102 f
 mindefester 446, 501
 mindeparken 502
 møller og møllere 115 ff, 140 f
- nationalparken 502
 nazismen 493
 nødpenge 461 f
 næringsskat 439
- offerfester 227
 oldtiden 15—23
 oldtidshøje 17—20, 225
 optanter 418 f
 ottemænd 328 ff
- Palmose 221
 pest 344 ff
 pietismen 241 f
 plejehjem 202, 473
 politiske valg 420
 prædikestol 31
 præster 166 ff
 præstegård og have 209 ff
- rationalismen 241 f, 245 f
 realskatter 439
- reformationen 233 f
 Reinertrag 430
 restaurering 51 ff
- salmebøger 240, 255, 259
 samfærdsel 130 ff
 sejrsmønter, det tyske 425
 skansebyggeri 1861—64, 364 f
 skanser 1864, 187, 368, 370.
 skanser 1870, 414
 Skoleforeningen 424
 skoler 287 ff, 479
 skæbnetro 235
 skålsten 20 f, 226
 sognefogder 328 f
 sognerådsformænd 484 ff
 sogneudvalg 470 f
 soldatergrave 59 f, 506
 solkult 225
 sportsplads 495
 Sprogforeningen 422
 stenalder 15—20, 224 f
 stolgebyrer 162
 storkommune 488 ff
 studenterpenge 157, 158
 sygekasse 472
 sygeplejeforening 472
 sædelighed (moral) 237, 253, 256
 søfart 128 ff
 Søndagsblad, Kirkeligt 193, 260
- tavlepenge 163, 437
 tiende 160, 162
- udskiftninger 71 f
 Udvalg, Det kirkelige 199, 204, 268
 udvandring 417
 ukendte soldats grav, den 59
- valg, kommunal 483
 valg, danske rigsdags- 484
 valg, tyske rigsdags- 421
 varsler 512
 verdenskrig, første 267, 448 f
 verdenskrig, anden 494 f
 vikingetid 22 f, 227 f
 visitats 193, 269
 visitatsindberetninger 238, 249
 Vælgerforeningen 268, 426
 våbenhvile 1918, 459 f

